

НАЦІОНАЛЬНИЙ
ІНСТИТУТ
СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У КРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ

Київ
Знання України
2005

УДК [1:504.3+911.2+327+930.1+507.2+349] (477)+39(=161.2)
ББК 87.6(4УКР)В7

К82

*Затверджено до друку Вченою радою
Національного інституту стратегічних досліджень
(протокол №4 від 25 травня 2005 р.)*

Редакційна колегія:

Власюк О.С., д-р екон. наук, проф.;
Крисаченко В.С., д-р. філос. наук, проф.;
Степико М.Т., д-р філос. наук.

Рецензенти:

Волинка Г.І., д-р філос. наук, професор, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України;
Паламарчук В.М., к. екон. наук, зав. відділом політичних стратегій Національного інституту стратегічних досліджень, заслужений економіст України;
Стегній О.Г., д-р соціол. наук, ст. наук. співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України;
Хилько М.І., д-р філос. наук, професор кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін.

К82 Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М.Т. та ін. / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
ISBN 966-554-091-2.

Коллективна монографія присвячена аналізу феномену українського соціуму. Послідовно розглянуто політико-правові, методологічні та концептуальні підстави аналізу його сутності. Простежено історико-генетичні витоки українського соціуму, еволюція його системних рис. Виділено сутнісні риси українського соціуму — етнічні, економічні, культурні, духовні, наукові, ресурсні та ін. Особлива увага звернена на особливостях державотворення в Україні, реформуванні територіально-адміністративного устрою, формуванню громадянського суспільства. Дослідження завершується аналізом стану людського розвитку в Україні — універсального критерію суспільного поступу.

Для політиків і державних службовців, науковців, викладачів і студентів гуманітарних спеціальностей.

ББК 87.6(4УКР)В7

ISBN 966-554-091-2

© Національний інститут стратегічних досліджень, 2005.

© Майнові, Національний інститут стратегічних досліджень, 2005.

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Актуальні суспільно-політичні перетворення в Україні порушують низку питань, від вирішення яких залежить подальший поступ до демократичного суспільного стану, розвиненої економіки, високого рівня людського розвитку. Пожвавлення світової соціокультурної динаміки, геополітичні переорієнтації, глобалізація економічних та інформаційних обмінів — все це вказує на докорінні зміни самого суспільно-історичного контексту, в якому має відбуватися й відбувається українське державотворення. Водночас, безперечним є і те, що кардинально змінюються самі способи сприйняття, оцінювання та осмислення світу, удосконалюються дослідницькі підходи, створюються нові методики аналізу, адже нові умови суспільної практики вимагають запровадження нових інструментів. Такий суспільно-історичний стан змушує дослідника переглядати свої власні теоретичні засади, іноді кардинально змінювати перспективу бачення досліджуваних проблем, парадоксальним чином розпочинати спочатку. Проте, це є, мабуть, єдиний спосіб облаштуватися в сучасному світі, уникаючи неочікуваних наслідків і адекватно відповідаючи на виклики сьогодення.

Дотримуючись зазначеної перспективи, творчий колектив дослідників Національного інституту стратегічних досліджень та провідних наукових установ України намагався проаналізувати і визначити вихідні пункти, актуальний стан та подальший маршрут історичного поступу українського суспільства. Плодом колективних зусиль, власне, і стала монографія «Український соціум», реалізована в рамках загальноінститутського проекту «Гуманітарний розвиток України». Автори даної книги поширюють запропонований в попередній монографії «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» концептуальний підхід щодо дослідження суспільно-політичних процесів в Україні на більш широке дослідницьке поле. Безперечно, в центрі

уваги дослідників залишаються ключові проблемні питання українського державотворення, проте розглядаються вони вже в значно ширшому суспільно-політичному контексті. Дослідження становлення громадянського суспільства, економічних підвалин українського соціуму, перспектив досягнення конфесійної злагоди, проблем регіонального розвитку та низки інших питань дозволяють визначити стратегічні орієнтири і запропонувати адекватні механізми розв'язання найгостріших проблем суспільного життя України.

Визначальним для авторів пропонованої книги залишається переконання у тому, що попри усі наявні суспільно-історичні зміни — глобалізацію, геополітичні трансформації та регіональні виклики — лише побудова соціальної, демократичної, правової держави і становлення громадянського суспільства сприятимуть загальнонаціональній консолідації та закладатимуть реальне підґрунтя для успішної реалізації національних інтересів України.

І.О. ГРИНІВ

директор Національного інституту
стратегічних досліджень,
народний депутат України

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ: ОСНОВНІ ВИМІРИ СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ

(Передмова)

Український соціум — планетна соціоприродна реальність, якій притаманні специфічні механізми самоорганізації та розвитку. Інакше кажучи, український соціум є системним утвором, що має стійкі структурні складові одиниці, між якими існують усталені функціональні зв'язки.

Український соціум постає як культурно-господарська і духовно-ціннісна окремність певної групи людей на конкретній території. Специфічні господарсько-культурні типи діяльності визначили характер освоєння навколишнього природного середовища (тобто стратегію природокористування) і як наслідок — спільні архетипи мислення, поведінки й діяльності. Цінності буття соціуму зафіксовані у певних смислових та семантичних (мовно-смислових) системах. Неперервність існування цієї спільноти на даній території формує специфічний адаптивний тип людини, тобто спадково визначену норму реакції організму на чинники довкілля.

Український соціум являє собою український етнос у широкому розумінні цього феномену. Тобто, мова йде про сам народ у всьому багатстві його етнічних ознак (мова, культура, релігія, фольклор, звичаї та традиції), у сукупності з усім створеним ним матеріальним світом та діяльнісним ставленням до нього. У цьому контексті атрибутивними ознаками етносу як соціуму постають найрізноманітніші ознаки, починаючи від сімейних, професійних, бізнесових та інших стосунків, і закінчуючи аграрною, транспортною, житловою та іншими інфраструктурами, політичними інститутами тощо, створеними членами цього соціуму задля задоволення власних потреб.

Оптимальним для існування соціуму є його стабілізований *системний стан*. При цьому першочергового значення набувають механізми організації соціуму: внутрішні чи зовнішні. У першому випадку мова йде про органічні для даної системи механізми самоорганізації та розвитку, які підтримують стійкі функціональні зв'язки між структурними елементами системи. У другому — організаційну (регуляторну) функцію виконують зовнішні чинники, насамперед воля та примус сусідніх держав, або міжнародного об'єднання держав. Для України, на жаль, протягом багатьох століть переважання останнього було критичним: зовнішні сили розривали єдність соціуму, розчленовували на частини, спрямовували розвиток його потенціалу на свою користь і таким чином руйнували його ідентичність.

Чи не найголовнішим *внутрішнім механізмом самоорганізації соціуму є держава*, тобто така суспільна інституція, яку створюють члени соціуму для захисту власних прав та інтересів. Це — політичний аттрактор самоорганізації. В умовах бездержавності на передній план виходять духовно-ментальні та бутійні чинники: мова, релігія, культура, територія. Вони підтримують цивілізаційну окремішність і визначеність саме цієї спільноти, саме на цій території. Втім, навіть за умов діаспоризації етносу, тобто втрати власної території, організуючу функцію можуть виконати (і виконують) суто духовні первини — мова і релігія, що особливо виразно простежується, бодай, на історії єврейського чи вірменського етносів, які протягом тисячоліть перебування в діаспорі зуміли зберегти свою етнічну ідентичність. І в діаспоризації вони створюють і реалізують свої інтереси в своєрідних мікросоціумах — поселеннях, громадах, парафіях, бізнесових установах тощо. Те ж саме чинне і щодо українського етносу, який чимало із своїх ідентифікаційних ознак та духовних цінностей зберіг саме завдяки діаспорним українським мікросоціумам. Це, до речі, поряд з українським державним етносом, є іншою, глобальною за своїм поширенням, стороною буття українського соціуму як планетарного цивілізаційного феномену.

Для побудови моделі розвитку українського соціуму важливо врахувати переваги стратегії *сталого розвитку*, зокрема його базової політичної моделі, а саме *інвайронменталізму*.

Інвайронменталізм бере витоки з концепції географічного детермінізму, обґрунтованої Ф. Ратцелем, в основі якої лежить ідея, що людина — продукт земної поверхні, а етнос — продукт конкретного ландшафту (території). Інакше кажучи, людина у своїй морфологічній організації, поведінці, мисленні та світогляді несе ознаки прямого впливу того середовища, в якому протікало її еволюційне минуле.

Для *українського етносу питомих форматворчим довкіллям постає лісостеповий ландшафт помірної кліматичної смуги*. Втрата цього середовища — вільна чи мимовільна — має негативні наслідки для гомеостазу організму, його активності, реалізації потенційних можливостей. Практичний наслідок: потреба у збереженні для повноцінного буття українського етносу автентичного для нього природного довкілля. В цьому контексті однаково важливого значення має як органічна автентичність людини довкіллю, тобто взаємоузгодженість створених людиною об'єктів з елементами природного оточення, так і охоронне забезпечення існування типових екосистем чи ландшафтів. На жаль, в обох сферах існують чималі проблеми досягнення оптимального для української людини коефіцієнту людського розвитку.

Основна проблема — невідповідність виконавчих механізмів вимогам національного та міжнародного екологічного права, відсутність ефективного контролю за притягненням до відповідальності порушників закону — юридичних та фізичних осіб. Водночас, Україна і донині не пододала ідеологеми *посибілізму*, яка лежить в основі практичної діяльності індустріального суспільства. Людина як активна субстанція постає користувачем і трансформатором довкілля у власних інтересах. Природа, навзаєм, реагує на таке втручання відповідними змінами, які в переважній своїй більшості спрямовані проти самої людини. Таким чином, загальна стратегема природокористування постає базовою причиною демографічної, валеологічної та соціальної проблемності українського соціуму.

Україна консолідується як системне ціле завдяки *комунікативним можливостям*. Цьому сприяють дві основні передумови: природна та соціальна. Природна складова ґрунтується на ландшафтно-екологічних особливостях території України. Це — ландшафти помірної смуги з базовими лісостеповими екосистемами

за відсутності екстремальних природних перепон для спілкування. Природний чинник визначається також геополітичним становищем та продуктивними можливостями України. З одного боку, розвинена система меридіальних водних шляхів дозволяє включити Україну в панєвропейську систему торговельно-економічних, культурних, політичних, військових та інших взаємин, тобто в системні відносини. Водночас, з іншого боку — входження України як країни в екосистему євразійських степів, ксерофітних зокрема (тобто відкритих), практично робить її елементом бореального панойкуменного транспортного коридору. Україна як індустріальна держава досить повно використала свої природні особливості для створення штучної (тобто, створеної людиною) комунікативної мережі: автомобільної, залізничної, водної, морської, повітряної тощо.

Згідно із сучасною методологічною парадигмою системного підходу¹, нормальний збалансований соціум включає, щонайменше, чотири типологічні ряди систем: феноменологічні, каскадні, емерджентні, управлінські.

Феноменологічні системи ґрунтуються на інформації про статистичні відносини чи зв'язки між елементами (тезауруси, статистичні звіти, карти, фотографії тощо). Власне кажучи, мова йде про феноменологічний образ реальності, зафіксований у вигляді певної множини (знакової, цифрової, графічної) знання, отриманого науковими методами. Україна відчутно страждала від неповноти інформаційних систем, особливо в часи тоталітарного суспільства, коли навіть елементарні карти-схеми міст чи автомобільної мережі доріг подавалися суспільству в спотвореному вигляді. Що ж тоді казати щодо інформації про права людини, ресурси (людські та матеріальні), соціальну та промислову інфраструктуру тощо. Отже, нині мова йде про практично нове створення або виправлення множини інформаційних систем для розбудови ефективної політики планування розвитку соціуму. В таких системах внутрішній організатор (регулятор) відсутній; цю функцію виконує зовнішній чинник — людина (спільнота, включно з державою).

Каскадні системи — суть вервечка систем (об'єктів), по якій речовина та енергія передаються одна від одної. Яскравим прикладом каскадних систем є т. зв. виробничі цикли, початок яких знаходиться, наприклад, у видобувних підприємствах (шахти,

кар'єри, свердловини тощо), а закінчення — на літакобудівному заводі чи атомній станції. Для України, після ліквідації СРСР, переважна більшість каскадних систем була порушена, що спричинилось до дестабілізації виробництва і пошуку та створення нових каскадних систем. Слід мати на увазі, що нові каскадні системи виникають на основі принципово інших організаційних чинників — внутрішніх, тобто ринкових, що потребує пошуку різновекторних та багатофункціональних моделей включення окремих систем (об'єктів) в існуючу систему зв'язків. Таким чином, еволюція каскадних систем є своєрідним предметненням геополітичних інтересів України в її політиці захисту національних інтересів у багатовекторному світі. Регуляторами в каскадних системах виступають внутрішні чинники, природа яких закорінені в людських інтересах.

Емерджентні — це системи із постійним зворотнім зв'язком. Вони характеризуються постійним функціональним зв'язком між входом і виходом із системи, коли вихідна інформація стає органічною складовою для наступної вхідної інформації. Таким чином, система постає практично повністю відкритою, а її регулятор — постійно володіє інформаційним ресурсом для вдосконалення системи. Певним чином, системи із зворотнім зв'язком подібні до каскадних систем, з тією, однак, різницею, що каскадні системи надто інерційні, й зворотній вплив результату на конструкцію системи надто опосередкований і тому тривкий у часі. Лівову частку систем із зворотнім зв'язком складають об'єкти середнього та малого бізнесу, рентабельність яких визначальним чином залежить від уміння реагувати на потреби ринку. І, навзаєм, до найменш ефективних належать бюрократичні системи, можливості яких використати реакцію суспільства на свої дії є мінімальними.

Нарешті, окрему групу становлять *управлінські системи*, в яких самоорганізація здійснюється на основі впливу внутрішнього організаційного чинника: зміна в системі одразу стає індуктором для регулятора. Такими системами, наприклад, є суспільні акції, які залежать, водночас, і від волі громади, і від харизми керівника; так само, визначальною є роль легітимізованих посередників в ігрових видах спорту, освітньому процесі, військових структурах, власне управлінських установах тощо. Як відомо, однак, у таких системах особливого значення набу-

ває суб'єктивний чинник — особисті якості та воля керівника. В умовах легітимації суб'єктивного чинника на всіх ієрархічних рівнях влади інтерференція особистісного начала на стан системи може набувати або креативного, або загрозливого деструктивного впливу.

Для розуміння сутності соціуму надзвичайно важливим є використання евристичного потенціалу *теорії «змінних (емерджентних) систем»*². В даному разі мова йде не просто про відкриті системи із зворотнім зв'язком, про ті з них, у яких відповідь на вплив (зміна системи) знаходиться під контролем. У такому випадку регулятор (організатор) системи забезпечує її гомеостаз і онтогенез. Прикладів таких систем — велика кількість, починаючи від агроценозів, тобто штучних фітосистем, і закінчуючи мегаполісами. І вирощування певної культури, і зростання міста потребують повсякчасного врахування стану системи, ефекту кумулятивного наростання змін і, відповідно, забезпечення ідентичності системи на кожному з етапів її розвитку. І, навпаки, нереагування на відповіді системи загрожує катастрофічними наслідками.

Чи не найпоказовішим і, водночас, найтрагічнішим прикладом останнього є катастрофа на Чорнобильській АЕС, коли спричинений вплив викликав такі наслідки, ліквідація яких в існуючій системі управління реактором не були передбачені. У соціальній сфері суспільні виклики владі станом здоров'я, рівнем дитячої смертності, достатком тощо не часто знаходять адекватні відповіді з боку влади. А це означає, що існуюча модель суспільної організації є асиметричною і потребує коригування у бік посилення мобільності та ефективності відповіді її регулятора (тобто різних гілок влади). Так само сумними є проблеми розвитку сільських поселень: у тоталітарні часи практично були ліквідовані внутрішні організатори села — самодіяльність і майнові відносини його мешканців. Відповідні біфуркаційні зміни не вдалось подолати і до цього часу.

Соціум безперечно має включити в стратегію свого розвитку *категорію «час»*. Ми можемо виходити з того, що соціальні, політичні, економічні та інші взаємини є категоріями позап просторовими і позачасовими. Але реальність штовхає нас до іншого висновку: всі наші відносини будуються на конкретних просторово-часових ситуаціях. Таким чином, *постає проблема поед-*

нання інваріантних рис соціуму, які визначають його ідентичність, і тих ситуативних станів і рішень, які дозволяють зберегти його варіативність. Метафізичне і практичне начала, таким чином, мають бути взаємопоеднані і взаємоузгоджені. Соціум, завдяки цьому, має змогу існувати у просторі й часі, і відтворюватись саме як такий, саме як стабільний соціум («в-собі-і-для-себе»), і як соціум динамічний («в-собі-і-для-світу»). Час у цьому контексті постає мірилом здатності соціуму, на основі власної ідентичності, акумулювати позитивний досвід людства для власного поступу.

Українському соціуму притаманна складна і, водночас, недостатньо диференційована *соціальна структура*, що є істотним чинником нерівноважності його стану.

Як відомо, в часи входження України до складу СРСР влада намагалась реалізувати *класову модель організації суспільства*. Історичний матеріалізм, обґрунтований у марксистській доктрині, визнавав об'єктивність існування класів і виділяв їх як базисні соціально-економічні чинники суспільства. В кожній соціально-економічній формації, за Марксом, існує панівний клас, який володіє засобами виробництва (включно з природними ресурсами), здійснює над ними контроль і таким чином досягає влади над всім суспільством. За такою логікою, в СРСР (а, отже, і в Україні) панівним проголошувався робітничий клас, у союзі з яким було селянство, а люди розумової праці (інтелігенція) сприймались, по суті, як їх утриманці (прошарок). Ця модель соціуму практично повністю виводила поза межі аналізу інші соціально-політичні структури, які фактично повністю володіли і засобами виробництва і виробниками — постійні органи управління, контролю і влади, які й становили ядро тоталітарної держави. Саме у протиборстві з такою панівною ідеологією і структурою соціуму Україна відстоювала свою незалежність.

Тим часом, реальний соціум (навіть у тоталітарному суспільстві) має набагато складнішу структуру, в зв'язку з чим наукова соціологія прийшла до переваги не класової, а *стратової моделі соціуму*. Страти — одиниці поділу суспільства на основі певних критеріїв, які є спільними для певної групи людей і суттєво визначають їхню життєдіяльність. Критерії виділення страт можуть мати економічну, майнову, владну, політичну, релігійну, демографічну, расову та іншу основу.

В сучасній соціології найбільш адекватним щодо реального соціуму, а тому — досить прагматичним є підхід, розроблений в концепції Д. Голдторпа та Р. Еріксона³. Дослідники обрали базовим критерієм стратифікації синтетичний показник: відношення власності, оплата праці, ступінь автономності й можливість просування на службі (сфері діяльності); перші дві ознаки відображають класичну опозицію власника і працівника, остання — соціальний статус людини у суспільстві.

Згідно із запропонованим підходом було виділено наступні соціальні страти:

1.а. Професіонали, керівники, інтелігенція найвищого рівня.

1.в. Великі роботодавці: промисловці, підприємці, землевласники.

2. Професіонали, керівники, інтелігенція середнього рівня.

3.а. Напівпрофесіонали, старші працівники офісів, торгівлі, сфери обслуговування.

3.в. Працівники офісів, торгівлі, сфери обслуговування нижнього рівня.

4.а. Дрібні роботодавці в промисловості, сфері послуг.

4.в. Дрібні роботодавці в сільському господарстві.

4.с. Самодіяльні працівники в промисловості, сфері послуг.

4.д. Самодіяльні працівники в сільському господарстві.

5. Техніки, старші робітники (бригадири та ін.).

6. Кваліфіковані робітники в промисловості.

7.а. Некваліфіковані працівники в промисловості.

7.в. Сільськогосподарські робітники.

Українській соціум перебуває нині в перехідному стані. Досить виразно простежується отримана від СРСР класова структура суспільства: робітники, селяни та інтелігенція. Особливо це відчутно на фінансовому рівні: заробітна плата в промисловості фактично постає мірилом, до якого бажано «підтягнути» зарплатню селян, вчителів, медиків, науковців, працівників культури тощо. Як і за часів СРСР, ці верстви суспільства практично не мають прав власності на засоби виробництва. Значною мірою ці прошарки суспільства стали люмпенізованими та маргіналізованими, втратили можливість і бажання (особливо люди інтелектуальної праці) займатися висококваліфікованою працею. По суті справи, зберігається явище відчуження виробника від засобів виробництва. Недосконала фіскальна політика

держави штовхає виробника в сферу тіньової економіки. Прикметно також, що саме представники колишніх «панівних» класів нерідко живуть за межею бідності: соціальні гарантії держави (тобто, мінімальна зарплатня чи пенсія) недостатні для забезпечення прожиткового мінімуму.

Очевидно, що необхідні більш рішучі заходи держави по реструктуризації відповідних сфер діяльності, перекваліфікації представників низки професій (насамперед, в екстенсивних галузях виробництва), реальної участі громадян як у розподілі державної власності на основі сертифікаційного права. Загалом, домінантні класові структури колишньої соціалістичної держави досить виразно корелюють з прошарками 5-7 стратової класифікації суспільства, тобто страт робітників та селян.

Водночас, ринкові процеси в Україні викликали до життя суспільні групи активного населення, які можна вважати своєрідними аналогами страт 1-4 країн з розвинутою ринковою економікою. Ці страти ще слабо диференційовані, досить аморфні, приналежність до них нерідко суспільно прихована, тобто нелегітимізована (наприклад, офіційний статус людини — безробітний, а насправді вона є тіньовим олігархом чи менеджером), тобто є своєрідними *протостратами*. При цьому досить часто є приклади використання адміністративного або фінансового впливу для легітимізації певної особи в страті, сутнісним ознакам якої він не відповідає. Зокрема, нерідко зустрічаються випадки, коли представник страти 1в набуває формальних ознак страти 1а (наприклад, олігарх стає міністром або академіком) і, навпаки, представник 1а легітимізується як член страти 1б (використання владних повноважень для особистого збагачення шляхом корупції, приватизації стратегічних об'єктів, фінансових махінацій тощо). Саме в таких випадках і розмиваються межі між стратами, а сама їх об'єктивна критерізація є досить проблемною.

Наразі, існують підстави вважати, що:

- в Україні сформувалася *верства політичної, владної та інтелектуальної еліти найвищого рівня*, хоча перші дві страти поставали з особливими труднощами. Легітимна передача влади залишила в активному суспільному житті колишніх президентів та прем'єр-міністрів країни, міністрів та партійних лідерів, керівників стратегічних об'єктів та громадських

організацій та ін.; міжнародне визнання має українська наукова та творча еліта. Особистісний потенціал цих страт — одне з головних надбань України в межах колишнього СРСР (*страта 1а*);

► так само реальністю сьогоденішнього життя є існування *когорти великих роботодавців, тобто промисловців та підприємців*. Практично в усіх базових галузях промисловості (металургійній, нафтохімічній, авіа- та автомобілебудівній, транспортній, харчовій тощо) є власні олігархічні групи власників з досить значним акціонерним капіталом; з'явилося чимало підприємців високого рівня в житловому та транспортному будівництві, авто- та авіаперевезеннях, енергетиці та ін. Значно менше налічується великих землевласників, що пов'язано насамперед з незавершеністю земельної реформи та складністю утвердження ринкових відносин щодо землі як об'єкту власності та товару. Неминучим, хоча й не дуже приємним для українського соціуму є те, що значна частина цієї частини роботодавців є громадянами інших країн, а тому, природно, не входить до української бізнесової еліти. Нерідко також в органів криміналістики та громадськості виникають справедливі сумніви щодо законності надбання великого капіталу: чи не найпоказовіший приклад — приватизація в 2004 р. металургійного гіганта «Криворіжсталь». Зрозуміло, таким чином, що існує потреба в нових підходах до розв'язання проблеми легітимації багатьох членів цієї спільноти (*страта 1в*).

► в Україні активно формується *верства управлінців, менеджерів, керівників та інтелігенції середнього рівня*. В державному управлінні — це службовці 2-3-ї категорій, у промисловості — керівники установ та підприємств регіонального та спеціалізованого рівнів, в освіті та науці — професори і доценти, доктори і кандидати наук, у силових структурах — офіцерство, в творчих діяннях — самодостатні творчі особистості із суспільним та матеріальним визнанням їхніх здобутків та ін. У «прошарку» інтелігенції за часів СРСР ця суспільна група була також досить чисельна, особливо у сфері науки, освіти, красного письменства, в архітектурі та мистецтві; практично з «нуля» в незалежній Україні почала формуватися

та її частина, яка займається ринковими відносинами та управлінням. Саме з цим пов'язані й значні економічні втрати на початкових етапах трансформації суспільства, і чималі здобутки в останні роки, коли низка цілих галузей стала конкурентноспроможною навіть на європейському рівні (металургійна та коксохімічна промисловість, військово-промисловий комплекс, виробництво алкогольних, кондитерських та тютюнових виробів та ін.). Традиційно високу ринкову ціну за кордоном мають українські науковці та спеціалісти, що для самої України обертається відтоком за її межі вітчизняних «мізків» (*страта 2*);

- швидкими темпами нарощує свою потужність та професіоналізм *спільнота старших працівників управління, офісів, установ та закладів торгівлі, сфери обслуговування*. Помітно, особливо у великих містах, як розвивається мережа великих супермаркетів, мережа готелів, система обслуговування автомобілів, служби послуг, туристична сфера. В галузі управління, виробництва та бізнесу — це відповідальні працівники, які повинні адекватно виконувати поставлені завдання по реалізації тактичних проблем розвитку конкретної організації (об'єкту), вносити раціональні пропозиції та аналітичні доробки по покращенню його роботи. Представників цієї верстви також охоче беруть на роботу за кордоном; особливо це стосується програмістів, фізиків, хіміків, біологів та ін. (*страсти 3а*);
- схожа ситуація спостерігається і в іншому підрозділі третьої верстви — *спільноті працівників нижнього рівня в офісах, сфері обслуговування, виробництві, освіті, науці та ін.* Це, як правило, висококваліфіковані спеціалісти, на яких покладено безпосередні виконавчі функції — лікування, шкільна освіта, програмування, макетування, редагування, обслуговування доменної печі, менеджмент тощо. Для таких працівників, крім суто професійних якостей, вельми важливою є виконавча дисципліна, саме від якої залежить ритміка і ефективність функціонування структури в цілому (*страта 3в*);
- одна з найчисельніших за кількістю і найважливіших для розвитку динамічної ринкової економіки — *четверта соціальна страта*. В Україні їхня діяльність помітна в найрізноманіт-

ніших сферах і є важливою ланкою зайнятості активних членів суспільства. Власники станцій технічного обслуговування, керівники селянських спілок (колишніх колгоспів), харчових цехів, пекарень, перукарень, салонів краси, аптек, ресторанів, магазинів, майстерень та інших подібних закладів залучають до найманої праці від декількох до кількох десятків працівників. Окремі підрозділи цієї категорії людей становлять окремі самодіяльні працівники, які мають власний індивідуальний або сімейний бізнес — фермери, ремісники, кравці, шевці, взуттярі, пекарі, ремонтники, електрики, експерти, нотаріуси, адвокати, репетитори, перевізники, майстри, ринкові оператори тощо. Результат досягається за рахунок особистої праці та власного або кредитного капіталу. У цьому випадку виробник (працівник) і власник співпадають в одній особі. На жаль, добре знані труднощі по діяльності в цій сфері пов'язані як з недосконалою податковою політикою та іншими законодавчими актами, так і засиллям кримінальних елементів над дрібними роботодавцями та індивідуальними виробниками (працівниками) (*страта 4*);

- ▶ *самостійною і досить важливою економічно є безпосередня виконавча кваліфікована спільнота*: групові координатори (бригадири, майстри, техніки, ланкові, завідувачі дрібними установами тощо) та власне кваліфіковані робітники в промисловості. Сюди ж тісно долучаються і некваліфіковані робітники в промисловості та сільському господарстві. Саме представники цих страт становлять абсолютну більшість трудової еміграції з України, як легальної та нелегальної, яка, за експертними оцінками, становить майже 7 млн осіб (*страти 5-7*).

Класова і стратиграфічна градації суспільства має ще один важливий перетин, а саме: середній клас, який вважають становим хребтом сучасного суспільства, в стратиграфічній класифікації відповідає стратам №№ 2-4. В цьому контексті цілком виправданим є твердження (О. Власюк, Е. Лібанова, М. Михальченко та ін.), що в Україні вже виразно простежуються основні обриси середнього класу. Це — чи не найпереконливіше *свідчення еволюції українського суспільства у напрямку утвердження демократичних і, водночас, ринкових цінностей, тобто цінностей відкритого (К. Поппер) суспільства.*

Особливу тривогу викликає не лише фізичне (демографічне) відтворення українського соціуму, але й ціннісне на рівні певних соціальних страт. Чи не найпроблемнішим (і, водночас, найпоказовішим) у цьому відношенні є таке соціальне явище як бездомні діти. За офіційними даними (інформація Міністерства юстиції), у 2003 р. було зареєстровано майже 33 тис. бездомних неповнолітніх. Додаймо до цього, згідно з офіційними даними МВС, ще 42 тис. «бомжів». Отримуємо, таким чином, величезну спільноту у 75 тис. осіб, яка живе за власними законами і відтворює власні цінності. Реально ж, за оцінкою експертів, ця спільнота набагато численніша. По суті справи, мова йде про особливу — *маргіналізовану* — страту українського суспільства.

У постійних пошуках засобів для існування (їжі, одягу, житла) ця група громадян спеціалізується на жебрацтві, крадіжках, дрібному рекеті та вимаганні. Жебрацтво нагадує своєрідні «професійні цехи», в кожному з яких є свої «старійшини» (кримінальні авторитети), які організують цей вид діяльності, добирають для неї виконавців, розподіляють території і, відповідно, привласнюють собі практично весь прибуток (милостиню). До цієї ж категорії спільнот відносяться і т. зв. «професійні сім'ї», коли одинокий бомж підбирає з неохоплених організованими групами двох-трьох безпритульних дітей і змушує їх жебракувати. Безпритульні підлітки нерідко займаються дрібними крадіжками, здирництвом, грабунками чи проституцією, також, зрозуміло, під зверхництвом кримінальних наставників. Для останніх особливо привабливими виконавцями є діти 10-14 років, які через свій вік не підпадають до відповідальності за злочин згідно дії існуючого кримінального законодавства. Додаймо до цього ще антисанітарію, наркоманію, проституцію, відсутність освіти тощо, і можна зробити цілком певний висновок про те, *яких* дорослих громадян Україна отримає з безпритульних дітей цієї страти, з якими *цінностями* вони увійдуть у соціум. Це також надзвичайно потужний негативний біфуркаційний аттрактор, руйнівний для всієї системи.

Переважає більшість бездомних дітей опиняються на вулиці з інтернатів, куди, в свою чергу, потрапляють через проблеми в сім'ї або через її відсутність як такої. Повернути дітей назад — у сім'ї чи інтернат за існуючої системи соціальної політики в цій сфері зовсім не легко. Такими людьми опікується міліція,

яка може затримувати їх для з'ясування особи не більше ніж на 30 днів. Сама мережа приймальників-розподільників фінансується з місцевих бюджетів, а тому є і недостатньою, і мало-ефективною. І, як правило, «клієнти» таких установ через місяць знову опиняються на вулиці.

В контексті інтересів усього соціуму бездомність — це не тільки втрачені чи загублені людські долі. Для українського соціуму властива своя специфічна *система відносин як психічного явища*. Витоки їх заглиблені в історичну минувшину, особливо в часи вимушеного розколу та розбрату в суспільстві. Мова йде саме про психологічні оцінки, установки, точки зору, застереження, орієнтації, тобто певні системи одиничних образів (гештальт-сенси), які визначають сприйняття і оцінку індивідами один одного в системі комунікативних та ціннісних взаємин.

Сама визначеність та усталеність систем особистісного ставлення до інших членів соціуму, істотно залежить від загальних ціннісних орієнтацій суспільства на конкретному етапі його розвитку. Наприклад, в умовах української бездержавності і, отже, панування зовнішніх системних орієнтацій, владні структури охоче насаджували і підтримували такі гештальт-установки, як малоросійство, меншовартість, зневіра у власних силах та недовіра до ближнього світу («сусідів»), покора завойовникові тощо, що істотно полегшувало маніпулювання суспільною свідомістю та управління українським соціумом.

Натомість, у часи національно-визвольних рухів та утвердження українського етносу як державної нації пріоритетними постають психологічні установки на єднання, віру у власні сили, національну самобутність та ідентичність, що створює кумулятивний синергетичний ефект посилення системності й цілісності українського соціуму, утвердження його як цивілізаційного феномену. Для сучасної України, таким чином, досить гострою й надалі залишається проблема *подолання психологічних образів українця*, нав'язаних зовнішніми організаторами та максимального утвердження питомих чинників довіри та пошуку взаєморозуміння, співпраці і взаємодопомоги в суспільстві. У цьому контексті вельми показовою є думка У. Черчилля щодо причин відсутності антисемітизму в Англії: це має місце тому, вважав мудрець, що ми не вважаємо євреїв розумнішими від нас. Тобто, мова йде про самодостатність обох з націй, кожна з яких сама

творить свою долю спільними етнічними зусиллями. До речі, на парламентських виборах у Таїланді на початку лютого 2005 р. перемогу отримала партія з промовистою назвою: «Тайці люблять тайців».

Утвердження соціуму як цілісної системи істотно залежить від таких феноменів як *соціальне освоєння та соціальний дискурс*.

Соціальне освоєння постає як перехід універсального в індивідуальне, загального в одиничне, спільного в особистісне. Кожен член суспільства постійно перебуває в процесі соціалізації, який характеризується двома основними векторами: з одного боку, відбувається сприйняття певної частини соціального знання, цінностей і реальностей, внаслідок чого окремих індивід стає носієм відповідних феноменів, тобто навколишній соціальний світ опредмечується в індивіді, формуючи його особистість, з іншого — кожен конкретний індивід стає фрагментом, членом, творцем певної соціальної реальності і як її складова частина, і як учасник її творення і відтворення. У цьому контексті безумовно важливим є та повнота, з якою соціум відтворює себе в індивіді, так само як і те, з якими ціннісними і діяльнісними установками та орієнтирами включається такий індивід у певний соціум.

Соціальний дискурс передбачає легітимацію соціальних явищ, пошук і досягнення суспільної злагоди чи, принаймні, консенсусу або взаємної терпимості. Соціальний дискурс може досягатися на різних ієрархічних рівнях та типологічних системних рядах українського соціуму. По суті справи, соціальний дискурс ґрунтується на соціальному освоєнні соціуму індивідом, і його успішність (неуспішність) визначається мірою самого відтворення соціумом певної ідентичності.

В ієрархічній площині критеріальність залежить від рівня системності об'єктів соціуму: на загальнонаціональному рівні головними учасниками дискурсу є держава і суспільство. В структурі першого з учасників першочергового значення набуває взаємодія різних гілок влади, для другого важливим є діалог між політичними партіями, громадськими організаціями та іншими структурами громадянського суспільства. На інших соціальних стратах (верствах) дискурс залежить від волі й позиції основних діючих суб'єктів відповідних систем: наймач — пра-

цівник, покупець — продавець, чоловік — дружина, вчитель — учень, городянин — селянин тощо.

Соціальний дискурс виступає, таким чином, важливою складовою механізму самоорганізації соціуму, підтримання його як системи у стійкому рівноважному стані. Зазначимо також, що самоорганізаційне значення соціального дискурсу для всього соціуму нерівноцінне: суперечності на вищих ієрархічних рівнях чи базових соціальних стратах викликають у соціумі набагато значніші внутрішні збурення, аніж дисгармонія в локальних об'єктах соціуму.

Соціальне освоєння та соціальний дискурс відбувається в процесі *соціальної взаємодії* між суб'єктами соціуму. Це — процес прямого чи опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, в процесі якого вони можуть виконувати різні рольові функції: суб'єкта впливу, тобто активного діючого начала, об'єкта впливу — елемента соціуму, на який спрямовується вплив; у випадки діалогічності взаємодії мова йде про суб'єкт-суб'єктні відносини. Соціальна взаємодія передбачає інтегрованість діяльності, її взаємоузгодження та консолідацію, спільну участь суб'єктів взаємодії в опредмеченні намірів і, таким чином, створенні стійких функціональних зв'язків і створення людиновимірної реальності. Мета при цьому досягається шляхом реалізації *динамічної багатовимірної системної моделі соціуму на основі суспільної солідарності та громадянської злагоди*, а сама єдність соціуму забезпечується мережею інтерсуб'єктивних ціннісних зв'язків.

Український соціум є історичною соціальною системою (термін І. Валлерстайна) в структурі європейської цивілізації, яка, у свою чергу, являє собою також історичну систему, щоправда вищого ієрархічного рівня. Історична система повинна бути інтегрованою мережею економічних, політичних і культурних процесів, що утримують систему в цілісності, роблять її холистичним об'єктом⁴. Україна як історична система, повністю або частково, зазнавала також впливу неєвропейських історичних систем, насамперед східної (азійської) та південної (мусульманської). Цими обставинами не в останню чергу пояснюється сучасний регіоналізм як відбиток впливу різних цивілізаційних історичних систем.

Для українського соціуму в цьому контексті важливо для збереження власної ідентичності знайти ефективні механізми спочатку консолідації різних підсистем існуючої історичної системи з перспективою інтеграції вторинних впливів та їх наслідків в базову архетипову модель української історичної системи як феномену європейської цивілізації. Європейський вибір сучасної української держави якраз і може розглядатися як відповідний внутрішній інтеграційний механізм самоорганізації українського соціуму.

¹ Див.: *Chorley R.J., Kennedy B.A. Physical geography: a system approach.* – London: Prentice-Hall International, 1971. – 380 p.

² Див. напр.: *Форрестер Дж.* Динамика развития города. – М.: Прогресс, 1974.

³ Див.: *Терещенко О.В., Сивуха С.В.* Социальная стратификация // *Всемирная энциклопедия: Философия.* – М.: АСТ, 2001. – С. 980.

⁴ *Wallerstein I.* Historical Systems as Complex Systems // *European Journal of Operational Research*, 1987. – Vol. XXX. – № 2. – P. 203-207.

Розділ 1.

26

Філософія і методологія
дослідження
українського соціуму

- 1.1. *Соціум, суспільство, спільноти: загальне та особливе*
- 1.2. *Поступ людського соціуму: специфіка, чинники, механізми*
- 1.3. *Український соціум на шляху до нової ідентичності*

1.1.

Соціум, суспільство, спільноти: загальне та особливе

Непрогнозованість і непередбачуваність подій в Україні кінця 2004 р., що вже отримали назву помаранчевої революції, знову і знову актуалізували проблему методології осмислення соціуму, теоретичного опосередкування тих латентних механізмів його життєдіяльності, які «відповідальні» за раптові його переходи від одної якості до іншої. Тобто мова не йде про те, що хтось може піддавати сумніву об'єктивну реальність існування соціуму, проблема полягає тільки в адекватності наших теоретичних уявлень про нього, а також в межах і можливостях його наукового осягнення.

Аналізуючи проблеми розвитку українського соціуму останніх років, слід відмітити, що ейфорія перших років незалежності, віра в те, що, нарешті, Україна постане рівною серед рівних у світовій співдружності націй змінилася в останні роки політичною, економічною, соціальною та психологічною апатією її громадян, що навіть гірше ніж страх чи обурення. Здавалося, що не має тієї сили, яка б змогла перебороти невідповідність потреб, прагнень і сподівань українського суспільства та механізмів і інституцій їх задоволення. Президентські вибори 2004 р. стали в цьому сенсі як біфуркаційною точкою зміни вектора розвитку українського соціуму, так і висвітлили неадекватність наших уявлень про його природу та механізми само відтворення.

Треба сказати, що розгорнутої концепції соціуму як утворення яке детермінує суб'єктність людини, індивіда, суспільства поки що не існує. Досить нагадати тривалі дискусії провідних вчених-психологів, культурологів, істориків, етнографів першої половини нашого сторіччя і радянського періоду: Б.Ф. Поршнєва, Л.І. Анциферової, Г. Беккера, А. Боскова, Н.І. Конрада, М.М. Бахтіна, О. Шпенглера, Ле Гоффа, О.Ф. Лосєва, Л.С. Виготського, В. Вундта, Е. Фромма, Г. Тарда, Ле Бона, Е. Дюркгейма, Ш. Блонделя, З. Фрейда, Леві-Брюля та інших, щоб зрозуміти всю складність осмислення цієї проблеми. На наш погляд причина цьому — відсутність розуміння специфіки соціуму, його відмінності від суспільства та спільнот — етнічних,

сімейних, релігійних, мовних, регіональних і т. д. Бо і сьогодні, і раніше (за незначним винятком) всі суспільствознавчі пошуки концентруються навколо проблем розвитку або суспільства, або людських спільнот. Як характерний приклад можна проаналізувати відому в історії західноєвропейської філософії проблему реалізму та номіналізму суспільства.

Відомий німецький соціолог М. Вебер, як і багато інших науковців, всі проблеми соціальності не виносив за рамки функціонування суспільства, а якщо більш конкретно — за межі окремої людини. На його думку, всяке соціальне утворення треба розглядати «як продукт і спосіб організації, зв'язку специфічних дій окремих людей, оскільки тільки люди можуть бути носіями орієнтованої дії, яка має смисл». Такими поняттями, як «суспільство», «феодалізм» тощо, соціологія, на його думку, позначає «певні види людської спільної дії, і, отже, її завдання полягає в тому, щоб звести їх до усвідомлених дій окремих індивідів, які в них беруть участь»¹.

Трохи раніше цю обставину підкреслював і Г. Зіммель. «Соціальний індивід, — писав він, — рухається у двополюсному просторі між екзистенційними ситуаціями (дружба, кохання, сім'я) та феноменами сучасної культури, пройнятої господарчими та грошовими інтересами, де людина, виробляючи, купуючи й купуючись, наближається до ідеалу абсолютної об'єктивності». Визнаючи як такими, що реально існують, лише окремих індивідів, які взаємодіють між собою, і не ставлячи питання про джерело цієї активності, він вважав, що треба вести мову як мінімум про три рівні соціуму та його пізнання: 1) екзистенційний, де враховуються особистісні позиції реальних носіїв соціальних зв'язків; 2) формальний, де увага акцентується на самих формах взаємодії; 3) предметно-змістовий, де йдеться про вивчення конкретного змісту форм взаємодії або сфер суспільного життя — господарства, політики, науки, мистецтва та ін.²

На думку ж М. Вебера, усе багатоманіття форм і відтінків людської поведінки (або людських вчинків і їх мотивів) значно легше науково систематизувати, коли впровадити поняття нормативного зразка, наближеннями або відхиленнями від якого будуть конкретні форми людської поведінки. Відтворений таким способом об'єктивний її смисл не обов'язково має бути тотожним її суб'єктивному смислу — «не треба бути Цезарем, аби зрозуміти вчинки Цезаря». Тобто якості соціальності дії або поведінка людини набувають виходячи з їх раціональності — на-

самперед поняття мети дії і засобів дії. А зразком поведінки має бути «цілераціональна» дія. Для пояснення, наприклад, факту «біржової паніки», зазначає М. Вебер, доцільно спочатку з'ясувати, якою була б поведінка відповідних дійових осіб без впливу «ірраціональних афектів», а потім ввести ці ірраціональні компоненти як «перешкоди». Так само, вивчаючи певну політичну або військову акцію, доцільно насамперед уявити можливу поведінку її учасників за умови знання ними всіх обставин справи, всіх намірів і за умов раціонального вибору ними засобів дії. Реальна поведінка у такому разі оцінюватиметься відповідно до її відхилення від певного раціонального «ідеального типу». Це і є, за Вебером, концептуальною моделлю соціуму як суспільства людей.

Тобто соціальною він називає таку дію, яку, згідно з намірами дійової особи, можна співвідносити з діями інших людей і орієнтувати на них. Згідно цієї логіки, не всім типам людських взаємовідносин притаманний соціальний характер. Соціальною є лише та дія, яка враховує поведінку інших людей. На думку німецького соціолога, зіткнення двох велосипедистів, наприклад, — це не більше, ніж подія, схожа на явище природи. Проте спроба когось із них запобігти зіткненню, так само як і лайка, сутичка чи мирне врегулювання конфлікту після зіткнення, — це вже соціальні дії. Так само не можна віднести до рангу соціальних деякі інші однотипні чи масово поширені прояви людської активності (одночасне відкриття парасольок з початком дощу, масові емоційні реакції тощо). Хоча критерії розмежування тут не завжди чіткі й однозначні, все ж, як переконаний учений, в усіх зазначених випадках відсутнє свідоме очікування реакції інших «на мій вчинок»³. Як бачимо, соціальність, по Веберу, тотожна всеохопності ціле раціональності дій або вчинків людей і механізми її відтворення не виходять за межі суспільних відносин людей.

Концепції соціуму не існувало і в радянському суспільствознавстві. Більше того, за марксистським тлумаченням соціального та людини (ансамбль суспільних відносин) остання постає об'єктом строгої, майже фізичної детермінації суспільства за аналогією, пристрою, який реагує на дію з боку інших суспільних феноменів за законами природи. В рамках цієї, по суті раціоналістично-механістичної доктрини, людська поведінка пояснювалась в природничих термінах. Ситуації, з якими стикаються люди, трактувалися подібно до фізичних станів, світ людини інтерпретувався так, як і всесвіт, що його вивчає природознавство.

Така ж пізнавальна парадигма розповсюджувалася і на розуміння сутності соціуму, який теж розглядався поза межами суб'єктності та самодостатності.

Проте тлумачення людини, суспільства як пристрою чи об'єкта, котрий реагує на дію інших об'єктів на основі певних правил, лише історію субстанційності, а індивіда — суб'єктності, зводить, його суспільну креативну функцію до споглядальної, особливості якої є пасивне сприйняття навколишнього середовища і проста адаптація до нього.

Безпосереднім наслідком цієї концепції було фактичне позбавлення як людини, так і суспільства якості самовідтворення і саморозвитку, фактична стагнація всіх соціально-економічних, політичних, соціальних та технологічних процесів, відсутність у всіх сферах суспільного життя інноваційних проривів.

Головним детерміністичним чинником такої суспільної практики був Марксів історичний матеріалізм, в основі якого — визнання визначального значення способу виробництва матеріальних благ для всіх сфер суспільства, які розглядалися поза межами власного саморозвитку. А оскільки останній в XIX ст. вкладався в рамки законів класичної фізики (індустріальне виробництво), її жорсткі детермінації були екстрапольовані на всі форми людського життєвиявлення.

Проте така пізнавальна парадигма є прийнятною для розуміння механізмів функціонування та відтворення простих однофункціональних систем, якими є майже всі тоталітарні режими. Ці механізми криються, перш за все, у взаємообумовленості та однотипності дій і поведінки всіх структурних елементів «системи», як тих хто її створив та нею керує, так і тих кому вона відводить роль або простої функції або «відпрацьованого» матеріалу. Дане явище блискуче описане у романі А. Рибакова «Діти Арбату» та у творох Ф. Кафки.

Дослідження останнього природи та сутності тоталітаризму, його суспільних проявів найбільш глибокі та різносторонні. В романі «Замок» однойменна споруда — алегорія влади, прозаїчної і ординарної позбавленої атрибутів величі, що ще більше збільшує її всеохопність. Для жителів навколишнього Села є тільки дві альтернативи поведінки: долучитися до сонму чиновників, якими набитий Замок, або існувати за правилами гри всеохопної системи патріархальної влади, ірраціонального апарату примусу, перед яким поклоняються як перед інстанцією божественною. Як приклад того, що тоталітарна система тим і могутня, що її захищають навіть її жертви, Ф. Кафка

описує в романі подію відмови дівчини Амелії вийти заміж за мешканця Замку: чиновника — «небожителя» Сортіні. Безпрецедентний вчинок навів жах на жителів Села. Проте Замок не робив ніяких кроків аби покарати неслухнянку, і коли перші страхи розвіялися, стало здаватися, що інцидент можна було б вважати вичерпаним на користь Села і його мешканців. Проте справу зіпсувало сімейство Амелії: мовчанка Замку їх ще більше налякала і вони почали гарячково вимолювати прощення Замку. Особливо старалася сестра неслухнянки, Ольга, яка «дружила» з прислугою чиновників. Коло замкнулося: в чому одна сестра відмовила панові, інша готова йому служити вірою і правдою з вигодою для себе.

Предмет новели Ф. Кафки «У виправній колонії» — теж феномен влади, більше того влади офіційної, можна сказати, державної. Інтерпретатори творчості письменника саме тут віднаходять пророцтва, які стосуються нацизму та сталінізму. Деякі примітні співпадання тут справді можна побачити, проте головне тут, мабуть, майстерне відтворення культу насилля, яке відрізняє тоталітарні режими. Його уособлює військовий суддя (він же кат), останній охоронець ідей покійного коменданта колонії. Зрозумівши, що у цих ідей немає майбутнього, він сам лягає під голки хитромудрої машини катувань. Розпадаючись вона вбиває його. І цей офіцер не мучитель і садист, він просто безмежно рабськи схиляється перед тією машинерією, котру називають справедливістю і яку слід було б назвати Владою.

Тобто наслідком номіналістського розуміння суспільства та його найбільш «досконалого» (тобто такого, де цілераціональність доведена до абсурду) тоталітарного різновиду є те, що про його саморозвиток можна говорити дуже умовно і відносно, бо тут відтворюється один і той же принцип верховенства держави у всіх сферах життєдіяльності суспільства як за рахунок функціонування її інституційних структур, так і активності громадян — катів та жертв, які можуть виконувати одну і ту ж функцію — відтворення життєздатності тоталітарного суспільства.

З цієї точки зору можна говорити, що і марксистська концепція суспільства не передбачала поняття соціуму як складної гетерогенної системи, життєдіяльність якої детермінується великою кількістю різнопорядкових чинників: природних, географічних, соціальних, економічних, політичних, психічних, культурних тощо.

Тут, скоріше, можна констатувати ідентичність і тотожність всіх рівнів суспільного життя, їх «прозорість» для пізнання

внаслідок того, що сам процес пізнання виявляється просто розгортанням усього змісту гіпотези, покладеної в основу пояснюючого принципу. І завдання полягає в тому, щоб зробити цю концепцію суспільства логічною й формально несуперечливою.

Для Маркса таким принципом, наприклад, був спосіб виробництва матеріальних благ, для його попередника Гегеля — внутрішній дух, який визначає всі сторони життєдіяльності людей. При цьому історія інтерпретується не як власний розвиток народів, а, в кращому разі, як послідовність культур — грецький світ, римський світ, християнський світ або наступність способів виробництва — рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм, де кожен спирається на різні типи власності та виробничих відносин. У межах певного періоду кожна форма культури — від моралі та мистецтва до філософії сформована своїм єдиним духом (що в історії культури спричинює виникнення ідеї «стилю» періоду) або кожний аспект суспільства прямо чи опосередковано зумовлений панівною формою економіки, нехай це ієрархічні відносини феодального барона та кріпака чи формально вільний обмін товарами між індивідами, чиї відносини опосередковуються продажем за гроші всього — від споживчих товарів до культури.

Логічно вичерпна реалізація певного принципу в таких концепціях суспільства породжує уявлення про кінець історії людства. Практично всі видатні історики, історіософи Нового часу свідомо чи неусвідомлено виходили з того, що воно має завершення, кінець; лише в такому випадку його існування має смисл. Якщо ж припустити, що історія розвиватиметься нескінченно, то це означає «погану нескінченність», яка не має смислу: історія рухатиметься в нікуди; це — часове нескінченнопогане розгортання. Тому-то Г. Гегель, наприклад, вважає, що людство досягає смислу (мети) в ідеальному буржуазному суспільстві і в такий спосіб завершує свій розвиток. У цьому суспільстві втілюється поняття (інакше кажучи, ідеал) суспільства і подальше емпіричне існування людства вже нічого нового в історію не привносить.

Фактично таких висновків доходить і К. Маркс. З його позиції, буржуазне суспільство є лише одним із етапів у розвитку цивілізації і неминуче перейде в нове комуністичне суспільство, в якому буде вирішено всі основні життєві проблеми людини і людства: задоволено всі потреби, встановлено соціальну справедливість і рівність, створено умови для розвитку всіх сутнісних сил кожного індивіда тощо. Але ж це фактично означає, що

історія розвитку людини прийшла до свого логічного кінця, оскільки всі більш-менш суттєві людські завдання вирішено.

Аналізуючи розвиток сучасних суспільств, можна сказати, що багато труднощів їх соціально-економічного розвитку зумовлені саме поширенням принципу функціонування однієї зі сфер життєдіяльності суспільства на весь соціальний організм. Для Радянського Союзу та інших країн соціалістичної системи таким всепроникаючим принципом була ідея рівності. Забезпечуючи порівняно гарантований рівень життя всім членам суспільства, незалежно від результатів їхньої трудової діяльності, тобто ефективно відтворюючи весь спектр тих відносин, які у вузькому значенні слова і мають власне назву «суспільні», принцип рівності, поширений уже й на сферу економіки, став чи не найбільшим гальмом її розвитку. Це й детермінувало появу спочатку такого феномена, як «перебудова», а потім і розпад СРСР як економічної системи, заснованої на не властивих для соціуму принципах функціонування.

Як іншу крайність можна навести приклад розвитку капіталістичних країн до початку 30-х рр. ХХ ст., де всеохопним принципом функціонування суспільства була доцільність, насамперед — економічна. Соціально-економічна криза 1929-33 рр. (або Велика Депресія), яка охопила американське суспільство, була ініційована саме неефективністю єдиного виміру всієї сукупності суспільних відносин одним масштабом — економічною доцільністю. Тому історична далекоглядність політики Ф. Рузвельта, що надала нових потенцій розвитку ринковому господарству, полягала саме у відмові від єдиного підходу до оцінювання всіх сторін життєдіяльності суспільства, хоча багато прибічників нового, централізованого підходу до соціальних проблем і сам Рузвельт, були схильні розглядати комплекс запропонованих ним заходів з суто прагматичних позицій, як політику вимушену, екстраординарну, з обмеженим колом розв'язуваних завдань.

На цей час припадає формування державної соціальної політики, спрямованої передусім на захист праці, підтримку малозабезпечених груп, компенсацію різко впалих доходів, пом'якшення найбільш очевидних соціальних хиб суспільної системи. Саме в період «нового курсу» в США вкорінюється і дістає все більше визнання ідея, згідно з якою особистий добробут громадян залежить не лише від їхніх занять і місця, яке вони посідають у системі ринкових відносин, але й від різних форм допомоги — виплат, субсидій тощо, які надаються й конт-

ролюються державою. Закладені в роки «нового курсу» основні принципи стабілізації системи були далі розвинуті в концепціях «держави добробуту», «суспільства споживання», «соціальної держави» та стали тривалою стратегією соціально-економічного поступу так званих розвинутих країн Заходу і прикладом того, як потрібно «знімати» суперечності функціонування суспільної системи, чого не вдалося поки що зробити майже всім країнам, які виникли на терені колишнього СРСР.

Не випадково однією з основних сутнісних характеристик громадянського суспільства, про яке так багато сьогодні кажуть і пишуть, відомий англійський культуролог Е. Геллнер називає встановлення певної рівноваги між соціальною і економічною сферою. На його думку, сьогодні суто ринкова економіка не може існувати із-за своєї виняткової потужності. Побічні ефекти економічних операцій, якщо їх вивільнити від контролю, можуть зруйнувати буквально все — навколишнє середовище, культурний спадок, людські взаємовідносини. Економіка має бути достатньо вільною, щоб вона могла створювати основу інституційного плюралізму, і водночас — недостатньо потужною, щоб вона не призвела до загибелі нашого світу⁴.

Оригінальною спробою створення концепції соціуму як самодостатнього, гетерогенного організму є дослідження відомого західного культуролога Д. Белла. Проте і його аналіз зосереджується головним чином навколо проблем розвитку суспільства, його цілісності і самодетермінованості. Він, наприклад, пише: «Я проти холістського погляду на суспільство й уважав би кориснішим міркувати про сучасне суспільство (я залишаю осторонь питання про те, чи можливо це взагалі застосувати до суспільства з притаманним йому характером) як про три окремі царини, кожна з яких підпорядкована осьовому принципу. Аналітично я поділяю суспільство на техно-економічну структуру, політику та культуру. Вони не тотожні одна одній і мають різні ритми зміни. З них випливають різні норми, які узагальнюють різні, навіть протилежні, типи поведінки...

Техноекономічний порядок пов'язаний з організацією виробництва й розподілом товарів і послуг. Він формує систему зайнятості, стратифікацію суспільства й залучає користь технології в інструментальних цілях. Осьовим принципом сучасного суспільства є функціональна раціональність, регулятивною формою — економізація. По суті, економізація означає ефективність, меншу вартість, більшу віддачу, максимілізацію, оптимізацію та схожі критерії суджень про зайнятість та змішування ресурсів.

Політика — арена соціальної справедливості та влади: контроль за законним використанням сили та врегулюванням конфліктів (у вільних суспільствах згідно з законом) заради того, щоб досягти окремих концепцій справедливості, втілених у конституції або писаних чи неписаних традиціях суспільства. Осьовий принцип політики — законність, а демократична політика спирається на принцип, згідно з яким можна брати владу й здійснювати управління тільки з дозволу тих, ким керують... Під культурою я розумію — і тут я [Д. Белл] йду слідом за Е. Кассірою — царину символічних форм, ... арену експресивного символізму: тих зусиль у живописі, поезії, літературі або в середині релігійних форм літанії (благання), літургії та ритуалу, через які намагаються дослідити й висловити сенс існування людини у певній образній формі»⁵.

У межах своєї концепції суспільства Д. Белл бачить можливі джерела напруженості функціонування його конституюючих елементів. Це відносини: між соціальною структурою (передусім техноекономічним устроєм), яка є бюрократичною та ієрархічною, та політикою, яка вірить (формально) у рівність та участь; між соціальною структурою, зорганізованою навколо ролей і спеціалізації, та культурою, що займається піднесенням та реалізацією «Я» і людини «загалом». У цих суперечностях — багато прихованих соціальних конфліктів, які ідеологічно виражені як відчуження, деперсоналізація, наступ на авторитет тощо⁶.

Тому, більш адекватною, на наш погляд, парадигмою розуміння сутності соціуму, механізмів його функціонування та самовідтворення є концепція реалізму суспільства. Хоча б тому, що вона виходить з уявлення про суспільство та спільноти як про окремі самостійні сутності, своєрідні субстанції, які не можна звести до взаємодії окремих індивідів. Згідно реалістичного розуміння суспільства, не надіндивідуальні цілісності одержують свою якість соціальності від конкретної взаємодії індивідів, а, навпаки, ці останні набувають соціальної якості, прилучаючись до надіндивідуальних форм. До представників реалізму, який ґрунтувався як на позитивістській, так і на антипозитивістській соціології, належать, з одного боку, Г. Спенсер, біоорганічна школа, деякі соціал-дарвіністи (наприклад, Л. Гумплович), Е. Дюркгейм і його послідовники, а з іншого — Ф. Тьонніс, О. Шпанн, Х. Фрайер та ін.

З реалістської концепції суспільства витікає, що воно, як і людина, має свої власні параметри, що сформувалися в процесі його природного та історико-культурного розвитку. Бо ще Платон

говорив про Велику і Маленьку людину, з котрих саме якості Великої людини (тобто соціуму) справляють детермінуючий вплив на якості Маленької (тобто особистості). Згодом як про надчуттєву реальність, яка детермінує розвиток суспільства і не впливає із взаємодії людей говорили про «національний характер», «народ», «народний дух» і т. ін. Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, М. Вебер, Ж. Лакан, А. Лоренцер, В. Парето, П. Сорокін та ін. Всі вони намагалися осмислити цілісний регулятивний феномен, який важко досягнути і проаналізувати в деталях, але який діє в суспільстві разом із явними і зрозумілими на раціональному рівні чинниками. Цей феномен пов'язувався також і з «колективними уявленнями» (Г. Зіммель, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, С. Московичи та ін.).

На сьогоднішній день ці метафоричні слова-символи — чи не єдині в термінологічному апараті гуманітарної науки, здатні відобразити співвідношення і специфіку соціуму, суспільства та спільнот. Але пошук «остаточних» (неподільних) понять, які б були здатні нести в собі історико-культурну та природно-географічну визначеність соціуму, суспільства та спільнот триває і досі.

Якщо ж говорити про специфіку суспільства, то вона визначається тим, що це відносно автономна система формалізованих відносин, які конституюються в певні його інституції, головними серед яких є:

1. Політична автономія. Власні політичні, передусім державні структури; власні центри соціального контролю, які не є безпосередньо залежними від аналогічних зовнішніх інституцій.
2. Завершена пірамідально-ієрархічна структура. Поділ сімей за соціальними верствами, нерівність їхнього становища, поступове зменшення статусних місць на верхніх щаблях ієрархії, тобто звуження соціальної піраміди до вкрай обмеженого переліку соціальних положень, яким умовно можна надати перші рангові місця. Останні не можуть бути елементами більш розвинутої піраміди статусів.
3. Існування специфічних цінностей, норм, традицій, що визнаються провідними і яким підпорядковується принаймні більша частина суспільства. Певний рівень суспільної солідарності підтримується не тільки добровільним підпорядкуванням, але й примусом, силою, передусім щодо девіантів, злочинців, бунтівників, революціонерів.

4. Власне соціально-гравітаційне поле. Щільність соціальних зв'язків у середині суспільства має переважати зовнішні впливи; кордони є межею — вектор тяжіння всередину є більшим від того, що умовно спрямоване назовні. У протилежному разі йтиметься вже про злиття окремих суспільств у якесь нове. Усталеність та міцність зв'язків забезпечуються наявністю власних соціальних інститутів — економічних, політичних, інститутів культури та соціалізації.
5. Функціональна збалансованість. Суспільство є органічною системою, де ціле є не звичайною арифметичною сумою складових частин, а новою системною якістю.

Щоб виокремити специфіку суспільства та його співвідношення уже зі спільнотами доцільно було б привести розрізнення цих понять патріархом німецької академічної соціології Ф. Тьоннісом. Усі соціальні стосунки ґрунтуються, за Ф. Тьоннісом, на спільній волі людей до сумісного життя, яка переважає над їхніми егоїстичними нахилами. Свого часу Тьонніс написав монографію про соціальну філософію Т. Гоббса. Аналізуючи типову для цього мислителя (і якоюсь мірою для всього Просвітництва) контрверзу між природним станом і державною організацією, соціолог звертає увагу на обмеженість гоббсівської інтерпретації абсолютного суверенітету державної влади як виразника «волі спільноти». Гоббсівські уявлення про «природний стан» як стан антагонізму, війни всіх — це, на думку соціолога, фіксація лише одного типу соціальних зв'язків.

Насправді ж людські волі перебувають у різноманітних відношеннях одна до одної. Їх взаємодія може означати не тільки усунення іншої волі, а й її підтримку. Соціальні зв'язки, котрі утворюються внаслідок волі до взаємності, можуть бути двох типів: або зв'язками реального чи органічного життя (в цьому — суть спільноти, гемайншафту), або ідеальними чи механічними утвореннями — в цьому суть суспільства, гезельшафту.

Смисл двох основних понять тьоннісівської соціології близький, як можна бачити з контексту, до ідей асоціаністської психології (поєднання вольових прагнень за принципами схожості або протилежності) і водночас співзвучний з консервативно-романтичним уявленням про «органічне й механічне» як категоріями культури Нового часу. Усяке родинне, домашнє, взаємосолидарне, затишне співжиття, пояснює Тьонніс, ми розуміємо як життя у межах «гемайншафту». Суспільство ж — це публічність, світ. Туди потрапляють як у щось чуже.

У «гемайншафті» ж знаходять себе від народження. Молоде покоління оберігають від поганого товариства, тоді як вислів «поганий гемайншафт» безглуздий. Існують «гемайншафти» мовні, сімейні, побутові, релігійні — натомість ведуть мову про виробничі, наукові, торгові суспільства або товариства. Там, де куштують плодів міської культури — там з'являється і суспільство як невід'ємний її елемент. У сільському житті зв'язки «гемайншафту» сильніші, аніж воля окремої людини; тут це поняття символізує тривалість і надійність сумісного життя. «Гемайншафт» розуміють як життєвий організм, суспільство ж — як механічний агрегат, артефакт.

Учений аргументує свої висновки, звертаючись головним чином до історичного матеріалу. Він прагне відтворити соціально-психологічну атмосферу, яка домінує в певних спільнотах і певних різновидах професійної діяльності — сільській родині та сільській громаді, ремісничій корпорації, купецькій гільдії та ін. Його цікавлять ті типові форми спілкування між людьми, які складаються в межах сім'ї, суспільства, професійної та вікової групи, ринкових відносин. Так, у відносинах, які формуються на ґрунті спільного ведення домашнього господарства, занять ремеслом та іншими «промислами», переважають, переконаний Тьонніс, зв'язки «гемайншафтного» типу. Усяке мистецтво, — на його думку, — подібно до різних сільських і домашніх занять, належить до сфери органічно живого — теплого і вольового.

Природно, що це царина жіночої праці, і тому воно мусить належати до «гемайншафту». Зрозуміло, що в даному випадку йдеться не про індивідуалізовану професійну художню творчість, а скоріше про народні промисли, де справді відносно великий відсоток жіночої праці. Натомість у сфері торгівлі як сфері спілкування домінують раціонально-егоїстичні стереотипи, що дає підставу говорити про неї як переважно суспільну сферу.

Ядро відносин гемайншафтного типу становлять відносини між поколіннями та між подружжям і сім'єю. Ґрунтуючись на родинних зв'язках, «гемайншафт крові» поступово розвивається до ширшого і складнішого «гемайншафту спільного проживання» (територіальної спільноти) і далі — до «гемайншафту духу» (спільноти релігійної, культурної, національної).

Суспільство як різновид раціонально-індивідуалістичного типу особистісних взаємозв'язків у історичній перспективі «витісняє» спільноту, розкладає, атомізує її природну органіку. Однак вважати ці два утворення послідовними фазами істо-

ричного процесу було б неправомірно, адже насправді має місце конкуруюче співіснування обох типів людського співжиття. «Я не знаю жодного стану культури чи суспільства, де не були б ясно присутні елементи спільноти й елементи суспільства», — підкреслював Тьонніс⁷.

Концепція Ф. Тьонніса завершує розвиток впливової традиції європейської соціально-філософської думки від стоїків і Цицерона до Гегеля й Маркса — традиції, котра прагнула осмислити напружене протистояння і взаємопроникнення двох начал людського співжиття — «природного» традиціоналістського і новаційно-раціонального. На відміну від своїх попередників, які співвідносили зміст поняття суспільства (головним чином як «громадянського суспільства») з поняттям держави, Тьонніс зробив спробу порівняти поняття суспільства як системи формалізованих інтегральних зв'язків з поняттями, які фіксують неформальні міжособистісні зв'язки в межах первинних груп.

Наприклад, часто націю зображують як одну велику родину, її членів — як братів і сестер, дітей батьківщини, вітчизни. Вважається, що національна родина відкидає і заступає індивідуальну родину, але пробуджує не менш міцну вірність і палку любов. Як пише Е. Сміт, навіть там, де стерпно ставляться до певних почуттів, локальних прихильностей і не втручаються в родинне життя, мова і символізм нації утверджують свій пріоритет і через державу й громадянство чинять юридичний і бюрократичний тиск на родину, використовуючи ті самі сподірності⁸.

Б. Попов порівнює етнонаціональні спільноти з батьківським Домом — середовищем, в якому відтворюється людський субстрат, люди народжуються, живуть і вмирають, в якому одна людина є продовженням іншої, де почуття одного збагачують розум іншого, «моя» пам'ять і вміння є «нашою» пам'яттю і вмінням⁹.

Існувала також спроба розглядати народ як інтегральну особу, котра має свою «душу», яку сьогодні трактують іноді як єдину психоінформаційну систему. Цю ідею знаходимо в працях багатьох дослідників, зокрема у Платона, Шрі Ауробіндо, М. Бердяєва, М. Лоського, Л. Карсавіна, Й. Гердера, В. Гумбольта, В. Шмакова та ін. Як продовження цієї традиції сучасна соціоніка, за аналогією з типом міжособистісних стосунків, поділяє всі етноси на квадри (стійкі групи), виходячи з принципу домінування в цьому етносі тих чи інших особистостей (стійких груп): етико-сенсорний екстраверт, логіко-сенсорний інтроверт,

інтуїтивно-етичний інтроверт, логіко-інтуїтивний екстраверт, етико-інтуїтивний інтроверт та ін.¹⁰

Через поняття «спільнота» визначали націю, наприклад, Д. Донцов та В. Липинський. Через спільноту розглядає особливості українського народу І. Мірчук. Сенси діяльності, ціннісні орієнтації та моральні вимоги тут ще безпосередньо вплетені в Dasein, «життєвий світ» повсякденності, який, за твердженням А. Шютца та Т. Лукмана, є дійсністю, де можливе обопільне взаєморозуміння щодо ситуації «віч-на-віч»¹¹.

Проте і самі спільноти засновуються на різних типах зв'язків. На основі їх специфіки англійський етнолог Е. Сміт вирізняє лєтеральні та демотичні етнічні спільноти. На його думку, лєтеральний тип етнічної спільноти характеризується чітко вираженою аристократичною суб'єктністю: носіями етнічної виокремленості тут здебільшого виступають «вищі» класи: в історичному вимірі — це власне аристократи та вище духовенство, а також бюрократи, вищі військові і заможні торговці. Таким групам бракує соціальної глибини і географічної визначеності — часто зв'язки з верхніми прошарками сусідніх груп є міцнішими, ніж внутрішньогрупові взаємини. І навпаки, демотичній спільноті притаманні більша компактність і народність. Її етнічна культура намагається проникнути в усі соціальні верстви та класи.

Соціальний поділ тут не пов'язаний з відмінністю культур: скоріше чітко виражена історична культура допомогла об'єднати різні класи навколо спільної спадщини і традицій, особливо, коли їм загрожувала небезпека. До демотичних, вертикальних спільнот належали міські конфедерації міст-держав, секти й діаспорні анклавні, а також спільноти з широкою основою в селах: племінні конфедерації (араби, монголи, ірландці) і такі «прикордонні» спільноти воївників, як каталонці і швейцарці¹². Додамо від себе, що такий вид етнічних спільнот найхарактерніший майже для всіх країн незахідної цивілізації, в тому числі і для України.

Як висновок зі сказаного, можна констатувати, що відсутність концептуальної визначеності специфіки соціуму, його співвідношення з суспільством та спільнотами, породила безліч суто «етнічних» підходів до тлумачення соціогенезу, буття та взаємодії народів. Найвідомішою в цьому розумінні є концепція «психології народів» М. Лацаруса та Х. Штейнталя, в якій головним суб'єктом історії вони розглядали народ як уособлення «духу цілого».

Народний дух виявляється в спільності рис характеру, моралі, мови, міфології, вірувань: він об'єднує людей в єдине ціле, в етнос. Кожен індивід виступає як представник даного народу і має спільні з ним риси. Останні єднають його з іншими людьми завдяки тому, що вони наділені особливостями природи даної спільноти, живуть в єдиному середовищі і в спільних умовах їхнього життя складаються спільні риси характеру, діяльності та поведінки¹³.

Ідеї «народного духу» можна знайти ще в творчості Й. Гердера, Г. Гегеля і представників німецького романтизму. М. Ляцарус і Х. Штейнталь розгорнули цю ідею в концепцію, але не дали однозначного розуміння сутності «народного духу» та не визначили його критеріїв. Проте їхньою заслугою була спроба виявити особливості національного характеру, який має відображення в культурі та побуті даного народу. Пізніше ідеї «психології народів» розвивав В. Вундт, хоча не поділяв думки її засновників про те, що індивіди — лише продукт загального «народного духу». Він підкреслював, що навіть індивідуальну свідомість не можна цілком зводити до свідомості народу, оскільки для індивіда характерні оригінальні особисті воля, відчуття, уявлення тощо. Свідомість народу є синтезом індивідуальних свідомостей. Взаємодія народної та індивідуальної свідомості уособлюється в продуктах надіндивідуальної діяльності — побуті, моралі, мові, міфології. Отже, Вундт започаткував дослідження взаємодії культури та індивідуальної свідомості¹⁴.

Проте використання таких понять як мислення, сприймання, пам'ять, воля, афективні процеси тощо з метою осмислення природної цілісності соціуму виявилось недостатнім, а поєднання описових методів етнографічних та історико-культурних наук (з використанням таких понять як звичаї, обряди, ритуали, побут, жести, міміка, колір шкіри і т. ін.) не дало змоги побудувати, наприклад, структурну модель спільнот, яка була б здатна не тільки пояснити феномени типу «національний характер», але й виконувати роль інструменту управління ними (адже відомо, що управляти можна тільки тоді, коли перед очима є модель того чи іншого об'єкту управління, система з певною структурою елементів). Мабуть тому, що, по-перше, поняття соціуму, за словами І. Кона, не аналітичне, а описове, а по-друге, йдеться все ж таки не зовсім про суспільство, а про щось більше, складніше і більш поліфункціональне.

Тобто проблема полягає у створенні деякої абстрактної базової моделі соціуму з усіма її структурними елементами, яка б

могла бути визначальною у поведінкових прогнозах щодо конкретних людей в конкретному суспільстві. Основою такої моделі, на наш погляд, могло б стати розуміння того, що існування соціуму як і всіх ценозів взагалі детермінується загальнопланетарними закономірностями. Крім того в його структурі можна виокремити, як було показано вище, ще два класи закономірностей — закони суспільства та закони спільнот. Перші є законами діяльності, другі — законами життя. Саме спільноти часто забезпечували збереження генофонду людства в умовах тотального руйнування суспільств внаслідок соціальних та природних катаклізмів. Ці пласти життя М. Бердяєв називав реальним буттям, сущим. І певна суб'єктність соціуму, з цієї точки зору, детермінується складним переплетінням цілераціональної діяльності суспільства та важко прогнозованої і важко передбачуваної активності людських спільнот: етнічних, релігійних, сімейних, регіональних, мовних, політичних та інших.

Уже аксіомою є твердження, що революційні процеси (в тому числі і в галузі науки, техніки й технології) майже ніколи не «знають» свого справжнього змісту і досягають зовсім не тих, а часом і протилежних наслідків, ніж ті, на які розраховують їх лідери. Так, у радянському суспільствознавстві на основі теорії перманентності соціальної революції було розроблено концепцію її безперервного самозаперечення аж до переростання в соціалістичну і встановлення диктатури пролетаріату.

Класичний приклад — події 1917 р. Адже відомо, що більшовизм як суспільно-політичний рух у царській Росії ніколи не був домінуючим. І всерйоз його не сприймав ні царський уряд, ні інші суспільно-політичні сили. Захоплення влади більшовиками в жовтні 1917 р. зумовлено конкретним розвитком подій після Лютневої революції, насамперед загостренням кризових явищ у структурах життєзабезпечення суспільства. Про це пише В. Ленін у праці «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися»¹⁵. Те саме можна сказати і про так звану «перебудову». Розпочавшись М. Горбачовим під гаслами «Більше демократії — більше соціалізму», вона реалізувала не їх, а устремління інших політиків — насамперед прагнення змінити суспільно-економічний лад. Тобто всі суспільні процеси визначаються «грою» випадкових сил, попри загальну тенденцію до пошуку, складною системою стабільного стану.

Саме абстрактність цілераціонального підходу до пояснення механізмів функціонування соціуму спонукала багатьох сучасних суспільствознавців звернути увагу на теоретико-пізнавальну

значущість синергетичного підходу, в якому однакову «вагу» мають як тенденція структуротворення, так і тенденція хаосу (все можливе). Характерною особливістю «синергетичного» розуміння світу як складної органічної самоорганізованої системи (а соціум і є саме такою системою) є акцентація на спонтанній появі нових порядків (структур) при їх переході від нестійкого стану до стійкого. При цьому малі флуктуації («відхилення від норми»), які визначають нову структуру і стійкість складної системи (одну з багатьох можливих), є не винятковими, «призначеними» для вибору стабілізуючої структури, а постійно присутніми в системі поряд з іншими флуктуаціями (відхиленнями).

Однак після структуризації і одержання нової стабільності система «пам'ятає» саме ті флуктуації (збурення), які відіграли спонтанно і випадково ключову роль у появі нової структури (порядку) і які забезпечили її стабільність. У ході еволюції цінність такої спонтанно обраної стабілізуючої структури зростає, хоча апріорі вона ніяких переваг не мала. Цей природничий, математично вивірений і експериментально підтверджений підхід може мати важливе значення як пояснювальна парадигма для багатьох процесів суспільного розвитку, особливо для перехідних станів суспільства.

Проте зауважимо, що філософська методологія розуміння соціуму як складної багатофункціональної системи розроблялася в Україні ще на рубежі XIX – XX ст. Мається на увазі теорія поступу І. Франка. Над цими ж проблемами працювали Т. Адорно, Е. Блох, Ю. Габермас та ін. (Німеччина); П. Фейєрабенд (США), Ф. Хайєк (Австрія) та ін.

Теоретико-пізнавальна цінність розуміння суспільства та історії як поступу, на відміну від концепції розвитку та прогресу, полягає у визнанні останньої (історії) формою подієвості, буття атомістичним та поліцентричним, а дійсності, як писав Л. Шестов, — «безначальною». Нове в поступі соціуму з'являється не внаслідок боротьби внутрішніх протилежностей, а як результат складного, хаотичного накладання асиметричних тенденцій, що виникають у різних центрах світобуття. Органічна цілісність явищ суспільного життя означає, що в реальній дійсності класові, національні, соціальні відносини, химерним чином переплітаючись, сплавляються між собою.

У науковій традиції, започаткованій М. Вебером, процес, наприклад, зародження капіталізму пояснюється не жорсткою детермінацією колишніх економічних відносин (за К. Марксом), а виникненням у певної групи людей (пуритан) деякого

світовідчуття, яке й здійснило відповідний його специфіці «відбір» у сфері життєвого устрою, поведінки і уявлень. Схожі думки висловлював також І. Кант. Підкреслюючи, що в емпіричному, природному світі всяке явище зумовлене попереднім як своєю причиною, він, однак вважав, що в світі свободи розумна істота може «починати ряд», виходячи з понять розуму, не будучи зовсім детермінованою природною необхідністю. А сама історія, за словами Романа Барта, ніколи не підтверджує чистого і простого тріумфу протилежного над протилежним¹⁶.

Як висновок можна сказати, що з точки зору взаємовідносин суспільства та спільнот всі соціуми є складними структурними утвореннями, визначеними складним переплетенням стосунків, заснованих на особистому досвіді, інтегрованості в механізми традиції, відносин віч-на-віч та відчужених відносин між людьми, представлених інституціональними системами: економікою, правом, політикою, наукою та ін., які складають внутрішню сутність всякого суспільства як найважливішої складової всякого соціуму. Ці відносини визначають самоактивність соціуму, його здатність розвиватися від нижчих форм до вищих, переходити від одної якості до іншої.

Проте суб'єктність та антропність соціуму визначається також і тим, що він включений в систему відносин як Природи, так і Космосу. Намагання теоретично осягнути цю специфіку соціуму спонукало різних дослідників вводити в науковий дискурс такі епістемологічно межові конструкти як «душа соціуму» «пасіонарність», «доля народу» тощо. Ці поняття водночас належать як до езо- і екзотеричних концепцій і парадигм минулого, так і до науки нового покоління, до посткартезіансько-ньютонівського, нелінійного погляду на життя і його прояви, до можливості його осягнення в логіці понять.

Логічне продовження ряду цих понять приводить деяких суспільствознавців до необхідності введення в науковий дискурс понять Традиції, Всесвіту, Бога і т. д. Як пишуть, наприклад, О. Донченко та Ю. Романенко, сьогодні прийшов час повернутися обличчям або до Традиції, або до безодні. Повернення обличчям до Традиції не означає обрання або тільки східних, або тільки західних канонів і взірців. Витоки Традиції, за древніми сакральними текстами — не на Сході і не на Заході, а на полярному полюсі, центрі, з якого все на Землі і починалося. Воно означає обрання свого, повернення до себе¹⁷.

Можна було б тут згадати і про концепцію соціуму відомого українського письменника і правозахисника М. Руденка. Після

засвоєння фундаментальної теорії фізіократів, спираючись на ідеї молодого українського філософа XIX ст. С. Подолинського (під впливом якого і сам К. Маркс під кінець життя зрікся власної концепції додаткової вартості) М. Руденко переконливо довів, що додаткова вартість, а отже енергія суспільного прогресу, створюється не людськими м'язами, а енергією Сонця та Космосу. Тобто йдеться про те, що абсолютну додаткову вартість не можна виводити з експлуатації людської праці — вона породжується самою Природою як щорічний додаток сонячної енергії, що має місце виключно в хліборобстві.

За законом збереження та перетворення енергії цей додаток, здійснюючи кругообіг в економіці, стає додатковою вартістю. Більше того, на думку М. Руденко сама «суспільна субстанція» є поняттям суб'єктивно-ідеалістичним, бо такої субстанції в природі не існує. Вона виникла в голові Маркса. І навпаки — Бог як світлова субстанція є об'єктивною реальністю. В даному випадку під словом Бог мається на увазі матерія як суб'єкт. Оскільки сама праця об'єднає людські індивідууми в суспільство, то виходить, що і суспільство в цілому (як і суспільні процеси) не можна розглядати за межами енергетичних законів природи. Адже сама праця є процес енергетичний!¹⁸

Таким чином поняття «соціум» найбільш широкє з тих понять, які опосередковують існування та розвиток людської цивілізації. Його теоретичною опозицією може бути тільки поняття Природи як Космосу. Тому воно включає в себе як всі людські спільноти, що живуть та відтворюються на певній території, так і всі опредмечені результати людської діяльності або уречевлені артефакти культури тобто все те, що створено руками попередніх поколінь і актуалізовано в життєдіяльності конкретного суспільства. В певному відношенні можна сказати, що соціум — це і не суб'єкт дії, і не об'єкт. Він завжди «більший» від всякого теоретичного опосередкування. Бо буття його опосередковується не тільки тим, що є тут і зараз, а і всією історією природи та суспільства. Крім того, його існування на думку Вернадського детермінується також ноосферою, як наявним буттям людського розуму взагалі. Можна погодитися з думкою С.Б. Кримського, який вважає ноосферу сферою розуму не в звичному абстрактно-логічному сенсі, а в сенсі репрезентанта буття, необхідної регулюючої сили, яка діє не сама по собі, а в контексті загальних космопланетних закономірностей існуючого¹⁹.

Тому *соціум можна визначити як гомеостатичну систему, що саморегулюється на основі функціонування як власне*

людської діяльності, так і інтерсуб'єктивних реальностей, якими є архетипи культури, природне середовище та ноосфера. На відміну від простого лінійного процесу така система функціонує згідно з логікою циркуляції. Її елементи пов'язуються так, що зміна важливого параметра одного з них неминуче викликає зміну параметрів інших.

До того ж плин змін завжди орієнтований на певний кінцевий стан, який, виявившись, має бути змінений новим. І так безкінечно. Цей процес пояснюється, наприклад, Ф. Знанецьким тим, що в соціальній дії, яка, на його думку, є основою всього соціального світу, її предмет відрізняється від усіх інших можливих об'єктів людської активності тим, що, подібно до суб'єкта дії, він є свідомою, розуміючою людською істотою, здатною до взаємних дій і ініціювання. Соціальна дія охоплює також людські витвори чи натуральні об'єкти, яким люди надають цінностей. Кожна цінність, охоплена такою дією, обов'язково реально пов'язується з будь-якими іншими цінностями. В кінцевому підсумку ці зв'язки модифікують емпіричний зміст і значення взаємодіючих цінностей.

Це відбувається тому, що визначальною реальністю соціальної дійсності є досвід людського буття. Теоретичне опосередкування цієї реальності дає можливість зафіксувати ту обставину, що те, що робиться або зроблене щодо конкретної цінності, залежить прямо чи опосередковано від того, що було зроблено чи робиться стосовно інших цінностей, і навпаки. Отже, перебіг дії передбачає невинний динамічний ланцюг взаємопов'язаних змін, яким у процесі здійснення підпорядковуються як люди та речі, так і духовні утворення, що мають онтологічний статус: звичаї, вірування, традиції, стереотипи та ін. Життєвий досвід, як бачимо, — це світ культури, в якому співіснують минуле, сьогодення, майбутнє, з одного боку, а з іншого — об'єктивне, суб'єктивне та інтерсуб'єктивне.

Вагомий внесок в таке розуміння соціуму зробив філософський структуралізм. За його логікою соціум як всяка структурна тотальність повинен являти собою об'єкт, що володіє власною позитивністю, яку можна описати і визначити. У цьому смислі ця тотальність повинна як угадуватися за емпіричними коливаннями, що виявляються на поверхні соціального життя так і слугувати основним принципом осягнення соціального порядку. З цього випливає висновок, що значення всякого елемента соціуму чи суспільного процесу формується в системі його відносин з іншими елементами або процесами. Так, наприклад, за відо-

ним синергетичним принципом мінімальної дисипації, в разі, коли нелінійна система (в даному випадку, соціум) має в актуальному стані водночас декілька соціальних процесів, реалізується той, що потребує для свого ствердження мінімальних витрат ресурсів даної системи (в даному випадку основним і головним ресурсом системи є людський ресурс, рівень, якість, направленість енергії якого і потрібно з'ясувати). А мінімальні витрати ресурсів, енергії можливі лише за умови спрацювання принципу відповідності «викликів» і «відгуків» історії (Тойнбі), соціально-політичних вимог і глибинно-психологічних можливостей спільноти.

Тобто найбільше тут досягнення структуралізму полягає у визнанні відносного характеру всякої соціальної ідентичності та неможливості «остаточного» формулювання поняття соціуму. Але якщо ми затверджуємо відносний характер всякої ідентичності і якщо в той же самий час ми хочемо зафіксувати цю ідентичність як відношення у системі, тоді соціальне повинне ототожнюватися з нескінченною грою розходжень, тобто з тим, що в самому строгому сенсі слова ми можемо назвати дискурсом — за умови, зрозуміло, що ми звільняємо поняття дискурсу від його обмеженого значення як мови та письма.

Цей перший крок, таким чином, передбачає неможливість фіксованого значення соціального. Але це ще не все. Дискурс, у якому значення не може бути зафіксовано, суть не що інше, як дискурс психотика. Отже, другий крок полягає в спробі здійснити цю, у кінцевому рахунку, неможливу фіксацію. Бо концептуальна модель соціуму — це не тільки нескінченна гра розходжень, але також спроба обмежити цю гру, приручити нескінченність його проявів, укласти цю нескінченність в скінченність порядку. Але цей порядок — чи структура — більше не приймає форму основної сутності соціального; скоріше це спроба — нетверда і сумнівна по визначенню — охопити «соціальне», установити гегемонію над ним. У певному сенсі, те, що тут робимо ми, схоже зі спробою Соссюра обмежити принцип довільності знака, затверджуючи відносний характер даної довільності. Відповідно, проблема соціальної тотальності викладається в новій термінології: «тотальність» не встановлює межі «соціального», перетворюючи його у фіксований об'єкт (тобто «суспільство»). Скоріше соціальне завжди виходить за рамки спроб конституювати суспільство. Однак у той же самий час ця «тотальність» нікуди не зникає: хоча спроба з'єднання їх, у кінцевому рахунку, неможлива, проте, перехід до віднос-

ної фіксації соціального за допомогою установалення вузлових точок можливий. Але якщо справа обстоїть таким чином, питання стосовне вузлових точок і їхнього відносного значення не можуть визначатися *sub species aeternitatis*.

Тобто усупереч есенціалістському уявленню про соціум (тобто такому, яке апіорі визнає наявність внутрішньо сутнісних його характеристик), можна визнати нескінченність соціального. Тобто визнати ту обставину, що всяку соціальну систему завжди оточує «надлишок значення», яку неможливо теоретично опосередкувати. А створення адекватної реаліям ХХІ ст. концепції соціуму потребує об'єднання класичних наукових конструкторів з досягненнями кінця нинішнього століття: теоріями систем, катастроф, синергетики, інформатики, кібернетики, психології, соціології, квантової фізики, теорії інформаційного обміну, геополітики тощо.

В цьому плані так звана позитивна, діалектико-матеріалістична наука була чи не основним чинником не тільки прогресу, а й регресу людства, бо її невизнання такої ж суб'єктності соціуму як і людини не давала можливості дослідити внутрішні механізми його самовідтворення. Адже видима історія, за О. Шпенглером, це тільки вираз, знак, символ душевної стихії соціумів, яка приймає певні форми. Якщо соціум намагається приймати чужі «виклики», адаптуватися до них, він доходить до межі саморозвитку і його активність породжує кризи серед яких чи не найпоширенішими є антропологічна (пов'язана із масовою дезадаптацією, дезінтеграцією тощо), екологічна та демографічна. Антропологічна криза є сумою соціально-політичної і соціально-психологічної невідповідності механізмів розвитку соціуму і їх розуміння людиною. І саме ця невідповідність, на думку багатьох вчених, формує «катастрофічну свідомість» громадян²⁰.

При аналізі специфіки сучасного соціуму завжди виникає проблема виділення етапів його становлення та виокремлення їх критеріїв. Поняття «капіталізму», наприклад, в сучасній літературі використовується для опису конкретної соціально-економічної системи епохи індустріалізму, заснованої на ринковому господарюванні, домінуванні приватної власності і пануючих соціальних позиціях класу власників на засоби виробництва. Опозицію даному поняттю складає поняття «комунізму» як формації, яка вирішує всі суперечності капіталізму, характеризується суспільною власністю на засоби виробництва, пануванням ідеології та цінностей робітничого класу. Проте в чистому ви-

гляді ця модель соціально-економічного розвитку ні в одній країні не біла втілена. Тому для позначення соціально-економічної системи, що склалася в індустріальних суспільствах радянського типу, у більшій мері підходить поняття «державний капіталізм», яке відображає домінацію державних форм власності, централізованої соціально-економічної організації, панування класу номенклатури.

Понятійний ряд «індустріалізм», «просунутий індустріалізм» і «постіндустріалізм» характеризує, насамперед, особливості конкретної соціально-економічної системи. Під «індустріалізмом», слідом за Р. Ароном, У. Ростоу та ін., можна розуміти специфічну епоху соціально-економічного розвитку суспільств, у якій домінують промислове виробництво і технології, інституціоналізовано поділ праці, раціоналізовано організацію суспільних відносин.

Поняття «постіндустріалізм» використовується в інтерпретації Д. Белла²¹ і позначає соціально-економічну систему, яка сформувалася в надрах індустріалізму в епоху пізньої сучасності, і заснована на обслуговуючій економіці, інтелектуальних технологіях, цінності знання, гнучкості соціально-економічної організації, інтенсивних і широких комунікаціях.

Спільним для цих концепцій класифікації суспільств, етапів їх розвитку є покладання в основу класифікації тих або інших особливостей виробництва матеріальних благ безвідносно до людини та способу її буття. Цілий ряд інших концепцій засновується на виокремленні соціокультурних особливостей конкретної епохи. Наприклад, термін «сучасність» («модернізм») позначає таку соціокультурну епоху в розвитку суспільств європейського типу, яку започаткувала Велика французька революція.

Поняття «пізня (чи — «висока») сучасність» за Е. Гідденсом²² означає поточний період у розвитку «сучасних» суспільств, для якого характерні радикалізація і глобалізація основних рис сучасності, а також зростання індивідуалізації соціальних практик і загострене сприйняття ризиків.

Епоха «пост сучасності» («постмодернізму») зароджується в ХХ ст. на основі тих ефектів, що були зроблені в ході історії сучасності, як звільнення від «помилкової свідомості» сучасності²³ та акцентування процесуальності соціальної реальності. Її підставою затверджуються цінності альтернативні модернізму, а саме, як відзначає З. Бауман: «інституціоналізований плюралізм, розмаїтість, випадковість і амбівалентність»²⁴. Тому постсучасність — епоха, що знаходиться в процесі прин-

ципової незавершеності її якостей, стані розгортання мультикультуралізму як опозиції європейської культури.

Зародження ж сучасного соціуму, на нашу думку, може бути пов'язано з процесами формування громадянського суспільства та етнонаціональних спільнот, бо його розвиток змістовно і детерміністично пов'язаний з розширенням прав і свобод громадян та зміцнення їх гарантій. Тому критерієм виділення етапів його розвитку може бути цінність людини як «мірила всіх речей» (Сократ, Протагор). Якщо покласти такий вимір в основу періодизації функціонування сучасного соціуму можна виділити такі його етапи становлення.

Інституційний — від Великої французької революції до Великої депресії 30-х рр. ХХ ст. Його головною характеристикою є утвердження конституційних та парламентських держав, де існує владна суверенність усіх громадян та їх рівність перед законом, а також розвинуті інститути демократії. Проте про змістовну реалізацію на цьому етапі лозунгів французької революції — Свобода, Рівність, Братство — говорити проблематично. Бо їх утвердження у суспільному житті за ці роки було більше парадигмою раціоналізації та інституціоналізації структур держави на основі утвердження як вищих цінностей соціального порядку, універсальності, однорідності, монотонності і прозорості діяльності органів влади, ніж імперативом становлення громадянського суспільства, утвердження реальних прав та свобод громадян.

Споживчий — від 30-х рр. ХІХ ст. і до кінця ХХ ст. Його характерною особливістю є вирішення дилеми людського існування «мати чи бути?» (за висловом Е. Фрома) в багатьох країнах Заходу на користь останнього. Треба сказати, що і соціалістична система (і в теорії, і на практиці) головною виділяла саме проблему споживання. На що були історичні причини: обмеженість розвитку продуктивних сил та їх нездатність задовольнити споживчі потреби громадян. Починаючи від творів ранніх соціалістів-утопістів: Т. Мора, Т. Кампанелли, пізніх — Сен-Сімона, Фур'є, Оуена, (з регламентацією споживання на рівні задоволення елементарних потреб) та вчення Маркса і Енгельса — проблема споживання була для них головною. І метою будівництва комунізму було вирішення проблеми споживання: «від кожного по здібностям, кожному по потребах».

Сьогодні, на початку третього тисячоліття, майже ствердилася думка про те, що гору над усіма відомими способами життєустрою взяла ліберальна демократія, що друге тисячоліття

завершилося перемогою західного універсалізму і глобалізму. Але попід цією «горою» людська спільнота накопичила такий величезний негативний потенціал, який треба сприймати як потенційно-вибуховий і катастрофічно-руйнівний. Маються на увазі насамперед проблеми екосистеми і системи «духу», духовної атмосфери або, за Вернадським — ноосфери. Коли людство починає життя у новому тисячолітті, воно ще раз виявляє обмеженість можливостей лінійного раціонального мислення і так званого «об'єктивного» методу пізнання соціальної реальності. Воно знову починає шукати «божу» вищу силу, яка б допомогла людству відкрити очі на вирішення власних проблем. Дж. Сорос у своїй книжці «Криза глобального капіталізму» означив п'ять основних хиб, на які страждає найбільш «ефективний і передовий» життєустрій: нерівномірний розподіл благ, нестабільність фінансової системи, загроза глобальних монополій та олігополій, неоднозначна роль держави, відсутність соціальної злагоди і занепад загальнолюдських цінностей. Їх відродження може започаткувати новий етап поступу сучасного соціуму — ціннісний.

І він дійсно починає зароджуватися у деяких країнах Заходу в новому тисячолітті, перш за у країнах Європейського Союзу. Його визначальною характеристикою є забезпечення стійкого розвитку соціуму на основі створення найбільш сприятливих умов для життя та діяльності людини. Для України, як і для переважної більшості держав світу, — це перспектива, яку можна визначити так: чим більшу визначеність набуває необхідність реалізації її євроінтеграційних перспектив, тим чіткішою повинна бути наша відповідь на запитання: наскільки українське суспільство готове в ціннісно-смісловому, культурологічному, ментальному плані до інтеграції в Європу і наскільки цінності нашого буття прийнятні для об'єднаної Європи. Європа, яка мається на увазі, це не якась географічна абстракція. Це, передусім система певних цінностей, які культивуються і оберегаються суспільством, державою та елітою країн ЄС. Якби Європа хотіла прийняти у своє співтовариство сильну країну, за якою стоїть великий військовий потенціал, то, напевно, це була б, перш за все Туреччина, яка дуже прагне потрапити до ЄС, але поки що далі НАТО її не пускають. Якби Європа була зацікавлена передусім у колосальних ресурсах, то вона могла би запросити до себе країни Північної Африки, які мають великі мінеральні ресурси і яким також надано статус сусідів Європи. Але до європейських стандартів вони явно не доросли.

Тому, вирішуючи, кого «приймати в Європу», європейська еліта на перше місце ставить схожість людей за тими базовими цінностями, які в Європі вже стали практично святими та виконують ледве не сакральну роль.

- ¹ Weber M. Schriften zur theoretischen Soziologie. – Fr.; М., 1947. – S. 102.
- ² Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и социально-психологические исследования / Под ред. Б. Кистяковского. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1909. – X., 223 с.
- ³ Вебер М. Избран. произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 625-630.
- ⁴ Геллнер Э. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники. – М.: Ad Marginem, 1995. – С. 175.
- ⁵ Белл Д. Роз'єднання царин: формулювання тем // Політологічні читання. – 1994. – № 3. – С. 53-55.
- ⁶ Там же. – С. 57.
- ⁷ Цит. за: Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. – К.: Либідь, 1993. – С. 268.
- ⁸ Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С. 87.
- ⁹ Попов Б. Дві підсистеми соціального організму — спільність і суспільство // Етнос і соціум (Під ред. Б. Попова). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 20.
- ¹⁰ Продум Мирю. Україна: «Золота Стежка» у III тисячоліття // Мандрівець (освітнянський журнал). – № 1. – 1995. – С. 20-21.
- ¹¹ Цит. за: Єрмоленко А. Деякі риси українського етносу в світлі сучасних соціально-філософських досліджень // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс. – С. 279.
- ¹² Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи. – 1994. – С. 32.
- ¹³ Цит. за: Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології від античності до початку ХХ ст. – К.: Либідь, 1993. – С. 226.
- ¹⁴ Вундт В. Проблемы психологии народов. – М.: Кн-во «Космос», 1912. – 132 с.
- ¹⁵ Ленин В. Грозящая катастрофа и как с ней бороться. – Полн. собр. соч. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 34. – С. 155-156.
- ¹⁶ Цит. за: Марк Оже. Криза сенсу у сучасному світі // Філософська і соціологічна думка. – № 5-6. – 1995. – С. 143.
- ¹⁷ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. – К.: Либідь, 2001. – С. 9.
- ¹⁸ М. Руденко. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії. – К.: Молодь, 1998. – С. 82.
- ¹⁹ Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 390.
- ²⁰ Там само. – С. 7.
- ²¹ Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – С. 230-238.
- ²² Giddens A. Modernity and Self-Identity. – Stanford Univer. Press. – P. 10-34, 243.
- ²³ Бауман З. Социологическая теория постмодерна // Человек и общество: Хрестоматія. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 256.
- ²⁴ Там само. – С. 255.

1.2.

Поступ людського соціуму: специфіка, чинники, механізми

Суб'єктність та антропність людського соціуму, його поступ, обумовлюється взаємодією та взаємобумовленістю двох детермінаційних рядів: чинників циклічного розвитку людства до яких треба віднести, в тому числі, економічні цикли — довгі, короткі, кон'юнктурні та архетипів культури, з одного боку, і відповідей на виклики історії — з іншого. Тому одним із завдань філософських, соціологічних та історичних досліджень соціуму сьогодні, має стати вивчення усіх тих впливів і причинних зв'язків, які можна належним чином пояснити як комплексні реакції на його «долю» та виклики історії.

Уявлення про циклічність розвитку людської цивілізації побутували уже і в індійських ведах, і в індіанців Мезоамерики, і в Єгипті. Значний розвиток циклічне моделювання світу отримує в роботах античних авторів, мислителів Відродження та їх духовних послідовників (Н. Макіавеллі, Дж. Віко). Аристотель, наприклад, твердо заявляв, що людське життя — це порочне коло народжень і розпадів, що повторюються і, що безліч разів одні й ті самі думки з'являються і знову живуть серед людей.

Проте найбільш відомою сьогодні є концепція цивілізаційних циклів, яку розробляли М. Данилевський, О. Шпенглер, А.Дж. Тойнбі, Л. Гумільов. Теорія цивілізаційних циклів в багатьох випадках спростовує ідею прямолінійного (прогресивного) аби навіть спіралевидного економіко-технологічного розвитку людства як єдиного цілого. Приміром, древні шумери знали технології виготовлення і використання гальванічних елементів, древні китайці — одержання алюмінію, індіанці — виплавки платини (для чого необхідні дуже високі температури) і найтоншої обробки кришталю. Згодом у Європі все це було відкрито заново.

Всі прихильники теорії цивілізаційних циклів, а вірніше кілець, оцінюють їхній вік примірно в 1300 років активного існування, який утім, може бути істотно скорочений чи збільшений під впливом зовнішніх умов. А. Тойнбі прийшов до висновку, що усього в історії людства існувало до 13 незалежних цивілізацій і 14 цивілізацій-супутників. В цілому відмінність «цивілізаційних кілець» від інших макроциклів (про що нижче) поля-

гає в тому, що вони мало пов'язані (або не пов'язані взагалі) з технологічним розвитком людства.

Як пишуть О. Донченко та Ю. Романенко, дослідники історії людської цивілізації неодноразово помічали дивне явище багатократного повторення історичних подій на інтервалах декількох сот років. Деякі з них на підставі цих фактів навіть робили припущення про те, що історія людства значно коротша за узвичаєну, а численні описи історичних подій — це описи дублікатів короткої хроніки людства¹. Такої ж думки притримуються і інші дослідники. Так, М.М. Морозов і А.Т. Фоменко в своїх працях показали, наприклад, що ряд подій античної історії начебто повторюється у середньовіччі, причому так, що аналогічним чином структурується час і простір між ними. Особливо це стосується часових послідовностей правління царів та імператорів Древнього Риму, Ізраїлю та Середньовічної Європи аж до XVII ст. Теж саме стосується ряду таких історичних подій як війни, напрями воєнних походів, архітектурні, наукові, філософські новації і т. ін. Ці автори навіть зробили дещо парадоксальні висновки про те, що рання історія — це дублікат середньовіччя, що Древня Греція і Древній Рим не існували в тому розумінні, в якому нам це відомо, а пам'ятки про них були збудовані в Середньовіччі².

Існування наскрізних по відношенню до історичного часу інваріантів пояснює і такі сюжети як співпадіння певних «духовних епох» в історії людства. Так, О. Шпенглер звертає увагу на психологічну, духовну схожість епохи будівництва пірамід в Древньому Єгипті та епохи зведення готичних соборів в середньовічній Європі, а також на паралелізм між Реформацією та епохою складання текстів Упанішад і «неортодоксальних» вчень (джайнізм, буддизм) в Древній Індії, архетипічну тотожність діонісізму Еллади і звичаїв епохи Ренесансу тощо. Тобто можна зробити припущення, що сам факт духовної близькості певних епох в житті абсолютно різних цивілізацій говорить про існування синхроністичного зрізу всесвітньої історії поряд із діахронічним її рухом. То й же О. Шпенглер неодноразово повторював, що типи епох, ситуацій і особистостей весь час повторюються³. Цей синхроністичний зріз показує, як «минулі століття накручуються на вічність» і пояснює феномен «раннього характеру майбутнього». Тому в історії, як помічає С.Б. Кримський, існує закономірність, згідно з якою явища, які чітко виділяються на ранніх етапах розвитку будь-якого суспільства (соціуму, етносу цивілізації тощо), обов'язково

будуть розвинуті на його пізніх фазах, причому в пануючих, домінуючих формах⁴.

Ілюстрацією «раннього характеру майбутнього» можуть бути такі відомі речі, як існування принципів соціалізму в християнських і дохристиянських суспільствах, успішне функціонування колективних господарств (колгоспів) в Древньому Єгипті, земельні закони Спарти, в своїй основі тотожні закону про власність на землю, прийнятому в 1990 р. Верховною Радою СРСР тощо. Ще цікавішою ілюстрацією є відомі міфологічні та архетипічні форми соціалізації, розповсюджені не тільки в мистецтві, а й в буденному житті.

С.Б. Кримський пише про існування так званих «петель антиципації»: на його думку в нелінійних системах, здатних до самоорганізації, процеси ідуть так, начебто вони йшли у всьому обсязі системи в минулому, а у певних зонах — так, якими вони мають бути у майбутньому. Водночас усі ці зони існують в теперішньому часі⁵. Через процеси контурної присутності майбутнього і минулого в теперішньому соціального процесу можливі невірогідні на перший погляд співпадіння подій, моделей, образів, масових психокультурних установок тощо. Згадаймо, що в середньовіччі життя людини соціально і психологічно вибудовувалось у відповідності із «ефектом Касандри» (передбачення, яке самозбувається), а в символічному полі культури дійсно збуваються й донині деякі біблейські пророцтва.

Проте не можна не погодитися з Ю.В. Павленко, який підкреслює, що погляд на історію з позицій циклізму разом із поглибленням знань про різні типи суспільств, явно втрачає свою чіткість⁶. На нашу думку, це відбувається тому, що критеріями виділення типів суспільств часто виступають умоглядні конструкти, які складно верифікувати на предмет їх наукової достовірності. І більш продуктивною видається ідея дослідження специфіки протікання процесів в тій або іншій сфері людського соціуму на основі аналізу об'єктивно достовірних даних за тривалі проміжки часу. Визначити тривалість цього періоду для розвитку, наприклад, економіки як основи життєдіяльності та розвитку людського суспільства — 50 років — вдалося в 20-ті рр. минулого сторіччя російському вченому М.Д. Кондратьєву. Хоча ще О. Шпенглер в своїх роботі «Примерк Європи» писав про загадкову 50-річну залежність між поколіннями дідів та внуків. Можна згадати також і те, що календар майя ділився на 52-річні цикли, і таких прикладів можна привести багато.

В основу розрахунків М. Кондратьєва була покладена теорія довгих хвиль, яка була розроблена на основі великої кількості статистичних матеріалів та їх математичної обробки. Суть концепції М. Кондратьєва зводиться до згладжування макроекономічних показників за тривалі проміжки часу, в результаті чого вимальовуються криві, які відповідають 50-річним циклам. Крім них, чітко вимальовуються також піки більш коротких хвиль, від циклів 20-25 річних до класичних кон'юнктурних — в 5-7 років. У відповідності з гіпотезою М. Кондратьєва, причиною генерації макроциклів є виникнення інноваційних кластерів (деяких нових, нехай і невеликих за масштабами, галузей виробництва, де концентруються найбільш передові технології).

Існує також гіпотеза про існування 150-річних мілітарних циклів на основі виникнення нових соціально-економічних та технологічних чинників ведення війни, які в свою чергу суттєво впливають на тенденції, механізми та напрямки розвитку всіх соціумів. Можна згадати і про існування 300-500-річних економічних циклів, ідея яких витікає з робіт Ж. Ле Гоффа та Ф. Броделя. В обох дослідників переламна точка припадає на першу половину XIV ст., після чого фаза підйому середньовічної цивілізації змінюється фазою її спаду.

Емпіричною ж базою розрахунків довгих хвиль є дані про коливання товарних цін, заробітної платні, відсотка на ренту та капітал, зовнішню торгівлю, виробництво основних видів промислової продукції, посівні площі і т. д. Графічно довгі хвилі (хоч і більш ніж приблизно) можна уявити собі у вигляді синусоїди з її мінімумами, максимумами і точками перегину висхідної і низхідної гілок. Разом з тим усі вони володіють своєю індивідуальною формою, і звести їх до однієї описової формули практично неможливо. Як пише О. Мазін, якщо починати відлік з нижньої крапки (криза), то за нею впливає висхідна гілка, що складається зі стадій пожвавлення і після перегину, росту. Потім, переваливши через верхню точку, хвиля входить у низхідну фазу, що складається зі стадій рецесії і депресії⁷.

Всього, на його думку, сучасний соціум уже пережив динаміку чотирьох довгих хвиль і нині знаходиться на початку п'ятої хвилі — почалася уже в 90-ті рр. минулого сторіччя після кризи кінця 70-80-х рр. Визначальними чинниками підйому цієї хвилі стануть інформатика та телекомунікації. Подальший розвиток та розповсюдження на цьому етапі розвитку людства одержать волоконна оптика, створення нових матеріалів на основі кераміки та композитів. Енергетика скоріше всього залишиться побу-

дованою на характерній для четвертої хвилі нафто-газово-атомній основі. В області транспорту збережеться тенденція поширення авіації в бік всіх рівнів — від літаків (вертольотів)-таксі до суперлайнерів на 500-600 пасажирів. Крім того, за очевидним уже кластером біотехнологій, можна чекати і зародження інших інноваційних кластерів, здатних самореалізуватися уже в процесі розвитку шостої хвилі. Серед них — квантові комп'ютери з принципово іншою логікою і можливостями, повітряно-космічні літаки; широке використання таких джерел енергії, як сонячна, вітру, геотермальна, океанських течій та термоядерна. Це загальносвітові тенденції найближчої довгої хвилі. Розробкою циклічного моделювання соціально-економічного розвитку країни на теренах СНД предметно займається Інститут Латинської Америки РАН. Вченим вдалося доволі точно визначити нижню точку трансформаційної кризи 1998-99 рр. та майбутнє поживлення економіки.

Із сказаного випливає наступний висновок: довгострокове прогнозування соціально-економічного розвитку і української держави як, наприклад, Програма «Україна – 2010» або Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004-15 рр.) може мати своєю методологічною основою об'єктивно обумовлений хвилеподібний розвиток економіки та її чинників: посівних площ, виробництво основних видів промислової продукції, ресурсної бази, людського потенціалу, транспортної інфраструктури, галузевої специфіки, світової кон'юнктури тощо. Серед пріоритетів державного управління, в умовах сучасного економічного циклу, можна виокремити необхідність посилення контролю над сферами інформатики, телекомунікацій, мікроелектроніки, космічною галуззю та літакобудуванням з метою концентрації тут інвестиційного потенціалу та залучення приватних вкладень. Хоча сьогодні ми спостерігаємо протилежне — найбільш ефективно працює механізм залучення інвестицій у сировинні галузі (Донбас), а не у високотехнологічні. Державна підтримка повинна в максимальному обсязі надаватися НДДКР в цих сферах, а також сприяти малому та середньому бізнесу в області програмного забезпечення, тим більше, що Україна входить у десятку провідних країн світу з цього напрямку розвитку інформатики.

І можна говорити про детерміністичну функцію не тільки економічних, але й психосоціальних чинників в соціальному розвитку людства. З цієї точки зору описана вище циклічність існування людського соціуму детермінується періодичним проявленням як у сфері індивідуальної, так і колективної свідомості

однорідних уявлень, які передаються з покоління в покоління невідомими механізмами і поділяються всіма членами даного суспільства так само, як поділяється ними мова (Є. Дюркгейм); що неможливо пояснити соціальну активність, виходячи тільки з психології окремих індивідів так само, як неможливо з'ясувати появу сукупності ідей та вірувань певного народу, спираючись лише на індивідуальне мислення (Л. Леві-Брюль); що деякі види психічних захворювань людей і навіть великих соціальних груп пов'язані саме з колективними уявленнями (З. Фрейд); що вони, перемішуючись з фактами реального життя людей, спроможні видозмінювати як структуру соціуму, так і його характеристики (Ж. Фламан, С. Московичі).

Формування архетипів відбувається в стародавньому «дитинстві» соціуму, яке, на відміну від дитинства індивіда, має дуже довгу історію, насичену величезною кількістю дрібних фактів з життя даного соціуму. Стратегія і тактика суспільної поведінки, особливості шлюбних відносин, харчування, особливості захисту від тих чи інших ворогів, пристосування до умов життєдіяльності та інше обумовили колись утворення комплексів специфічного реагування певної історичної спільноти на внутрішні і зовнішні подразники. Причому природний відбір «закріплював» за тим або іншим соціумом найбільш діючі, ефективні способи, форми та установки поведінки і дій. Це означає, що індивідуальність людини з'явилася в історії людства пізніше за індивідуальність соціуму. Тому можна сказати, що сформовані в процесі історичного відбору установки соціуму на ті чи інші форми поведінки, норми реакцій чи способи мислення, ще в давню давнину для окремих його представників виступали як природний фон розбудови їхнього власного життя та чинник їх активності.

Тому К. Юнг стверджував, що людство взагалі й усі культури зокрема підпорядковані надперсональним неусвідомленим змістам, які не випливають з досвіду окремих людей чи груп, а передують як особистісному, так і колективному досвіду. Ці колективні психічні сили не можуть бути сприйняті безпосередньо, але вони переживаються на рівні колективної та індивідуальної поведінки як її регулятори. Для функціонування певного соціуму дуже важливим є те, який еталонний, канонізований набір архетипів увійшов в дане середовище. Цей набір залежить від природно-географічних і соціально-культурних умов існування даного соціуму.

Саме ці умови несвідомо визначають соціетальну психіку соціуму, яка й регулює соціальну динаміку певного суспільства:

міру традиційності, толерантності, звички до змін певного масштабу, форму правління, яку сприймає більшість тощо.

Архетип як безпрецедентна, успадкована несвідома форма або образ, складова психічної структури може спонтанно проявляти себе у будь-який час, але як форма набуває змісту тільки за умови наповнення її матеріалом свідомого досвіду. Точніше кажучи, сам по собі архетип — це формотворна здатність, можливість форми. Разом з тим, цей феномен психоїдного походження можна вважати «соціальним кумулятивним феноменом», свого роду «мотиваційним геном», який передає з покоління в покоління досвід, накопичений людством. Аналіз архетипів, стверджує С.Б. Кримський, становить досить адекватний метод дослідження менталітету, праісторії та майбутнього суспільних утворень⁸.

І на наш погляд, цей метод має чималі теоретико-пізнавальні можливості — в залежності від поставленої мети: від дослідження ментальностей великих соціальних спільнот, їх соціального руху до коригування психофізичного стану індивіда. Найбільш цікаві — універсальні «архетипи синхроністичних подій», структура яких породжує періодичність, повторюваність історичних патернів на іншому соціальному матеріалі і інших рівнях розвитку⁹.

Тобто, крім екзистенціального часу в метаісторії, є і предметна основа, яка характеризується архетипами або наскрізними структурами соціокультурних процесів. К. Юнг прийшов до висновку, що в існуванні кожної людини і суспільства присутнє, з одного боку, сильне прагнення до індивідуалізації, уособлення, а з другого — бажання злитися з чимось більшим, узагальнюючим. І саме це узагальнююче для багатьох народів «колективне підсвідоме» людства вивчається сучасними дослідниками за допомогою феномену архетипів.

Проте, якщо ми будемо доводити тільки те, що існує не тільки вірогідна, а й фактична, навіть статистична залежність між подіями древньої, середньовічної, сучасної і майбутньої історії, або що існує імпліцитна, внутрішня структура розвитку, соціального руху великих людських спільнот, то ми прийдемо до фаталістичного розуміння людського поступу як простого розвитку того, що існує в завітку.

Певний соціум, конкретно історично сформовані суспільства та спільноти повинні мати варіативність виходу за межі своєї власної передвизначеності або земної долі. Тому головним завданням компетентної політики всякої держави є насамперед відчуття спрямованості цієї долі, знання історико-культурних

векторів розвитку соціуму, своєчасна і компетентна відповідь на виклики історії. Тому при аналізі чинників, які визначають суб'єктність поступу соціуму, нам більш слушною здається думка С.Б. Кримського який помічає, що у «зворотній логіці оновлення минулого діє не каузальна опосередкованість руху за стрілою часу, а аксіологічні програми історії, тобто не лінійна горизонтальна спрямованість історичних подій, але їхня ціннісна ієрархія, градація значущості або метачасова «вертикаль» історії¹⁰.

60

Науковий інтерес до ціннісного відношення як чинника поступу соціуму пояснюється тим, що воно є психологічним регулятором соціального процесу на різних його рівнях, бо забезпечує необхідну «психоенергетику», емоційну зарядженість відбору тих або інших парадигм суспільного розвитку окремими людьми. Крім того, ціннісно-нормативна система стабільного суспільства закріплює теоретичні соціальної поведінки членів суспільства як безпосередньо через рольові експектації до людей, що займають той чи інший соціальний статус, так і опосередовано, — формуючи свідомість (ціннісні орієнтації, установки, життєві цілі і плани), що дозволяють людині суб'єктивно підготуватися до успішного виконання тих або інших соціальних ролей.

Вибір тих або інших парадигм суспільного розвитку розпочинається, в першу чергу, з руйнації старої ціннісно-нормативної системи суспільства як загальної основи соціальної інтеграції. Таке суспільство отримує визначення перехідного, а стан його ціннісно-нормативної системи називають аномією. Аномія (безнормність) як визначений стан соціальної організації характерна для будь-якого перехідного суспільства, але лише у виняткових історичних обставинах аномія досягає глобальних суспільних масштабів, коли все суспільство в цілому свідомо відмовляється від основних ідеологічних принципів своєї організації, не маючи, власне кажучи, нової, цілісної, відпрацьованої часом ціннісно-нормативної системи.

В умовах аномії цілком руйнується звичний механізм адаптації людини: пристосування її поведінки до існуючих соціальних норм. Починається протилежний процес — кристалізація нової ціннісно-нормативної системи на основі особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних переваг і ціннісних орієнтацій. У свою чергу ціннісні орієнтації людей багато в чому визначаються їх загальним психічним станом, соціальним самопочуттям і психічним здоров'ям. Очевидно, що, загальна спрямованість соціальної трансформації залежить від ціннісних переваг різних соціальних шарів і груп

населення, що приймають участь у суспільних виборах. Проте особливу роль тут відіграють ціннісні орієнтації молоді, переваги і психологічний стан якої визначає домінуючу перспективу соціуму. А також так звані маргінальні прошарки населення, тобто ті люди, які одну культурну ідентичність уже втратили, а іншу ще не здобули.

На відміну від усталеного розуміння, можна сказати, що маргіналами в соціокультурному відношенні виступають люди, які не затребувані певною формою життєустрою (макросоціальною або приватною), які почувають себе чужими на «цьому святі життя» і тому шукають своє щастя на інших дорогах. Людина-маргінал при цьому аж ніяк не винна у власній психосоціальной невизначеності, вона шукає свою нішу в тих соціально-економічних та культурних умовах, які її в принципі не влаштовують. А такий пошук часто-густо віддячується дійсними науками. Можна згадати, що всі великі географічні відкриття, прилучення багатьох народів до найбільш видатних здобутків людства, освоєння Америки та її потужний соціально-економічний поступ не в останню чергу має завдячуватися людям, переважна більшість яких не дуже шанувала десять біблійних заповідей.

І європейська історія чудово ілюструє той факт, коли ні при зміні античного суспільства феодальним, ні при переході від феодального до буржуазного, ні при сучасних глобальних трансформаціях жоден з основних, полярних прошарків старого соціуму не залишився домінуючим в наступному. Будь-яка макросоціальна «революція» створює психологічний комфорт лише для певної групи людей. Інші ж приречені на створення маргінальних культур і девіантних форм життєвиявлення. В будь-якому суспільстві, за Дюркгеймом, виникають додаткові людські ресурси і наука, які залишаються маргінальними. Вони можуть довго не помічатися і не використовуватися, як землероби і землеробство до неоліту. Але все рівно ці люди з метою власного виживання роблять своє, створюючи в соціумі структури і ситуації, в яких ці науки сприймаються і з часом зростає так звана «моральна щільність» бувших маргіналів. Згідно теорії синергетики, як уже підкреслювалося у першому розділі, те, що було незначущим, стає колись основним. Між тим, цей природний процес історично супроводжується великими потрясіннями, міжгруповими і міжструктурними конфліктами, що знову ж таки можна пояснити суперечливістю інтересів і потреб суб'єктів історії.

Маргінали є проявлені і імпліцитні, тобто скриті. Перші, більш відверті перед собою, платять за свою маргінальність відсутністю соціального комфорту (соціального статусу, визнання, благоустрою тощо), а другі — відсутністю щастя як такого на фоні об'єктивного благополуччя. Адаптивні риси в останніх перемагають більш сміливу пристрасть жити своїм життям. Насамкінець, саме відверто проявлені маргінали дають сигнали необхідності коригування тих чи інших процесів соціального життя. Проте, не можна вчиняти добро, поки не почуваш себе добре: маргінали не чинять добра в загальноприйнятому сенсі, але вони шокують «порядне суспільство» і іноді спрацьовує кумулятивний ефект реальної (коли маргіналів дійсно стає більше критичної маси), або бажаної (коли маргінальні біди використовують на шляху до влади) революційної ситуації. Це один з механізмів соціальної еволюції людства. Його можна назвати «маргінальним механізмом зміни ролей».

Крім ціннісного відношення до світу як умови вибору парадигм суспільного розвитку окремими особистостями, подібну роль для соціуму в цілому, наприклад, А.Дж. Тойнбі відводить викликам історії.

На його думку «...Суспільство у своєму житті зіштовхується із серією задач, які воно і вирішує найбільш прийнятним для себе чином. Кожна така проблема — це виклик історії»¹¹. В підході Тойнбі до виявлення латентних механізмів поступу соціуму для нас важливо те, що соціум він розглядає як цілісну суб'єктність, яка впливає із взаємодії людей. Результат цієї взаємодії подвійний. З одного боку, так відбувається внутрішнє переструктування соціуму, бо група, яка успішно відповіла на один виклик, поступається місцем іншій для відповіді на інший виклик. За допомогою цих іспитів історії члени суспільства усе більше і більше диференціюються. Щораз одні програють, інші успішно знаходять рішення, але незабаром деякі з рішень виявляються недосконалими в нових умовах, тоді як інші виявляють життєздатність навіть в обставинах, що змінилися. З іншого боку, саме так забезпечується існування та поступ соціуму як певної органічної тотальності, бо, як пише дослідник, в процесі відповідей на виклики історії неможливо зрозуміти індивідуальну поведінку в умовах одиничного іспиту, але необхідно зіставити його з поведінкою інших в умовах послідовності викликів як послідовності подій у житті суспільства, узятого в цілому.

Проте, з наведений вище міркувань випливають принаймні декілька запитань. Одне з них: що таке виклики історії? Чи це зміна умов адаптивності соціуму і людини до навколишнього

середовища, чи це гносеологічний прорив людини за межі невідомого? Якщо не дати чіткої відповіді на ці запитання, то можна дійти до твердження про особливу апріорну суб'єктність історії або до поняття божого промислу. І чи існує ця проблема тільки для тих країн, які йдуть на вістрі науково-технічного та технологічного прогресу чи для всіх інших? Якщо це проблема всіх країн, то треба визнати, що не існує єдиного науково-технологічного, інформаційного та культурного простору людства і що кожна країна винаходить свій велосипед окремо. Бо для багатьох країн так звані виклики історії можуть існувати як уже освоєні людством, перш за все передовими країнами, взірці вирішення тих або інших завдань.

Тоді для таких країн ця проблема трансформується в проблему запозичення чужого досвіду вирішення економічних, соціальних, політичних та технологічних задач і його освоєння. У одній із своїх праць — «Сумні тропіки» — Клод Леві-Строс подав опис цивілізації, яка виявилася неспроможною освоїти знаряддя, завезені колонізаторами. Племена вимирали попри те, що мали у своєму розпорядженні інструменти для життя. А причина того сумного цивілізаційного досвіду крилася в нездатності тубільців інтегрувати отримані для вжитку знаряддя у власну систему цінностей.

Сьогодні ситуація певною мірою повторюється, хоч і на іншому, так би мовити, рівні: народи світу активно прагнуть сприйняти знаряддя (досвід), інституції та цінності демократичних країн Заходу, механічно інкорпорувати у свою систему цінностей справедливо вбачаючи в них засоби підвищення ефективності життєдіяльності власних суспільних організмів. Що не завжди вдається, або не вдається майже завжди.

Тому з нашої точки зору, шлях України у світову співдружність, як і будь-якої країни, лежить не через зречення своєї культури, а завдяки задіянню власних унікальних, оригінальних механізмів життєтворення та суспільного поступу, для яких чужий досвід може мати лише значення уроків історії. Це не означає, що об'єктом запозичення не можуть бути досягнення в окремих сферах життєдіяльності (не культура в цілому!): науці, техніці, технологіях. Причому, як правило, власна модель державного та культурно-історичного розвитку будь-якого суспільства набуває своєї довершеності тоді, коли сплав елементів своєї та чужих культур, уже переповнивши вінця вироблених форм освоєння світу (техніки, філософії, богослов'я, літератури та ін.), проймає клітинки власного «Я» етносу, проникає в переживання, акти волі, у глибини того, що для етносу

є найближчим, найзрозумілішим і ... найважчим для раціонального визначення. Філософи називають це актом ентелехії¹².

Тільки така взаємодія «свого й чужого» під час творення історії розриває рамки запозичування й сягає рівня суголосся, діалогу культур. З творенням власних національних зразків будівництва суспільства в державно-правовому, національному, моральному аспектах були пов'язані наміри діячів Просвітництва й Французької революції. На спорудження саме власного культурного світу була спрямована й реакція на ці наміри з боку німецьких мислителів. Показовий для нас факт: Гегель не ставив за мету прилучення німецької культури до зразків Французької революції, хоча й захоплювався нею. Реалії передової французької культури для нього — це точка відштовхування під час опрацювання власної моделі світового розвитку, а прикінцевим пунктом була розбудова суспільних сил на власній національній основі, з власних суперечностей суспільства, бо саме через самореалізацію унікальних національних культур, на його думку, пролягає шлях самореалізації світової ідеї.

Процес формування не лише світового, але й європейського співтовариства ще далеко не завершений. Те, що ми звемо нині європейською спільнотою, колом європейської цивілізації, є лише ядром, прототипом майбутнього консорціуму народів. І входження до цього кола можливе лише згідно з тим принципом, за яким ця спільнота створювалась, — тобто шляхом вироблення власних зразків суспільності на підвалинах, про які йшлося вище. Вибудувавши на рівні ентелехії щодо європейських культур українську модель духовно-історичного розвитку, ми отримаємо єдино реальне підґрунтя, аби влитися в європейське культурно-політичне коло.

Причому сутнісним аспектом входження до спільноти розвинутих держав має стати власна модель соціуму, в основі функціонування якої лежатимуть зразки історіотворчої діяльності етносів, що населяють Україну. Крім того, єдина цивілізаційна перспектива України — перехід до соціально орієнтованої ринкової економіки — матиме чимало рис інноваційного процесу. Щодо впливу на соціально-економічний розвиток інновації поділяються на «сильні» й «слабкі». Інновація, яка має вирішальне значення в еволюції суспільства і, вкорінюючись, має тенденцію перетворюватись у традицію, називається «сильною». Але й «слабка» інновація, яка не приживається і відмирає, не байдужа до еволюції, бо за час свого існування розхитує та послаблює тканину традицій, робить їх більш піддатливими для сильних інновацій. Відторгнувши одну, другу, третю інновації, ослаб-

лені в боротьбі з ними традиції чергову інновацію відторгнути вже не можуть. Введення інновацій може здійснюватись у будь-якій сфері культури: виробничій, життєзабезпечуючій, соціонормативній, пізнавальній. Але ступінь їх інтегрованості в одну з цих систем полягає, зокрема, в тому, чи відображується вона і якою мірою в іншій системі і чи набуває суттєвого значення для самовідтворення цієї системи? Щодо цього інновації можна поділити на інновації розвитку й саморозвитку.

Визнання способу буття народу як визначальної реальності трансформації культурних запозичень на власному національному ґрунті дозволяє відзначити деякі характерні риси цього запозичення:

- 1) запозичувані ідеї мають бути безболісно «переварюваними» найширшими верствами населення країни;
- 2) інновації треба «подати» як такі, що цілком органічно продовжують і поліпшують віками усталені національні традиції;
- 3) почерговість впровадження запозичених новацій у власну систему, темпи його визначаються мірою вплетеності нових форм організації в мережу закорінених у національній свідомості цінностей.

Наприклад, акцентування в китайській пропаганді кінця 80-х рр. ХХ ст. понять конфуціанської філософії під час визначення етапів модернізації («малий добробут», «середній добробут» тощо) — то не просто поступка рівню освіченості селян чи робітників. Це — свідоме використання ментальності етносу для пристосування до реалій сьогодення. Це, зрештою, спроба показати, що нові реалії не приходять, як чужі, ззовні до відсталих несвідомих людей, а випливають з того, що споконвіку належало китайцям і є звичним для них, але не засвоєне іншими чи й узагалі не відоме їм.

Таку саму картину спостерігаємо і в новітній японській історії. В очах самого японця сучасний японський духовний світ — це синтез усього прогресивного, що є в чужих, і, окрім того, щось своє, недосяжне для інших. Тривалий час цим питомим елементом, недоступним іншим, у свідомості японців виступала мова. Вважалося, що європеєць чи американець принципово нездатен оволодіти цією мовою, тому часом на звертання європейця чистою японською японець відповідав каліченою англійською.

Отже, якщо скористатись хрестоматійним висловом, що власна модель — це синтез свого й запозиченого, то з наведених прикладів випливає, що запозичене береться тут у такому вияві, який етносом-запозичувачем не сприймається як щось чуже,

а як небажана, але сувора необхідність. Своє ж тут — теж не яке завгодно своє, а лише те, що в самосвідомості етносу існує як найпитоміше і найдостойніше в його духовності. А синтез — це на- низування взятого в такий спосіб чужого на препароване своє власне.

Перед нами розкривається «технологія» процесу запозичення чужих моделей. Інакше кажучи, тут ми бачимо, як подається чужа модель для сприйняття й засвоєння її тими, кому вона призначена.

66

Найперша здобута з цього досвіду істина — прилучення до європейської спільноти, яке буде успішним лише тоді, коли воно як усвідомлена потреба матиме за собою щось істотніше, цінніше за саме входження — унікальний досвід розв'язання проблем людського світобуття, котрий і визначить саму форму цього входження. Це «щось» треба шукати в драматичному, а часом і трагічному бутті українського етносу як таке, що не піддалось девальвації за життя багатьох поколінь і може стати загальнолюдським надбанням. Слушним щодо цього є твердження і А. Тойнбі: «Парадоксальним, але глибоко істинним і найважливішим принципом життя є те, що задля досягнення якоїсь певної мети треба домагатись не самої мети, але чогось величнішого, такого, яке лежить поза межами даної мети»¹³.

Беручи до уваги всі аспекти проблеми, а особливо взаємозбіг двох пунктів — 1) недвозначне прагнення Заходу інтегрувати в свою культурну цивілізацію посткомуністичні суспільства, насамперед найближчі до нього в культурно-історичному плані, і 2) бажання України швидко побудувати ефективний суспільний устрій, підкреслимо, що культурна інтеграція із західною цивілізацією є актуальною для України.

Ідею культурної інтеграції можливо втілювати двома шляхами: 1) через градуалістичний підхід, що веде до повільного окультурення нації, або 2) через так званий підхід «тотального культурного впровадження», коли організація або ціла нація добровільно та свідомо сприяє масовому — в масштабі всієї країни — абсорбуванню передових управлінських технологій та організаційної культури, які приходять ззовні разом із іноземними інвестиціями, капіталом та технологіями.

«Тотальне культурне впровадження» або інтенсивне запозичення передової організаційної культури може бути здійснене через певні канали, якими є: 1) економічна відкритість суспільства та широкомасштабне залучення іноземних інвестицій, 2) імітація ефективних моделей підприємництва, 3) інтенсивне

навчання молоді за кордоном, 4) селекційне використання відповідного економічного та управлінського досвіду.

Як вважають деякі західні дослідники, Україна (як і більшість країн колишнього СРСР) перебуває нині між етапом зрілої індустріалізації та етапом суспільства послуг і високих технологій. Тому стратегія підприємництва має фокусуватись на інтенсивному розвитку малого бізнесу та творчій імітації ефективних моделей підприємництва. Розвиток підприємництва в галузі науки та високих технологій може стимулюватись створенням різних міжнародних науково-дослідних формальних та неформальних мереж.

У зв'язку з цим стратегічного значення для України набувають, з одного боку, модернізація існуючої та створення найовітнішої наукоємної, високотехнологічної матеріально-виробничої і сервісної інфраструктури, з іншого — всебічний і посилений розвиток усіх форм науки, освіти й культури. При цьому «унікальність українського шляху» пов'язана з кончою потребою акцентувати увагу і зусилля суспільства, держави, політичних і громадських організацій на останньому — посиленому і спеціалізованому розвитку науки, освіти й культури.

Річ у тім, що виникла й стрімко загострюється суперечність між названою об'єктивно зумовленою згаданими вище факторами потребою суспільства у перенесенні західних технологій на територію України і абсолютною відсутністю адекватних цілеспрямованих заходів щодо її задоволення в плані формування відповідного агента здійснення такої роботи. Ця суперечність — найнебезпечніша для України проблема.

Свідченням її невпинного поглиблення й загострення є: 1) вплив з України висококваліфікованої робочої сили, спеціалістів, інтелектуальних і творчих працівників; 2) руйнація інфраструктури науково-дослідницьких, проектно-технологічних і проектно-технічних робіт, спад обсягів і рівня, а іноді й повний занепад відповідних різновидів діяльності; 3) меркантилізація змісту й форм освіти, нехтування класичною гуманітарною освітою, що є однією з підвалин сучасної європейської цивілізації; 4) вестернізація культури; 5) широке впровадження найгірших зразків масової культури; 6) небезпека зниження через 3-5 років освітнього рівня населення. Ліквідація значених негативних факторів є першочерговим завданням науки, освіти, культури.

Головним засобом успішного розв'язання цієї проблеми на сучасному етапі є передусім адекватне фінансування відповідних галузей суспільного життя як шляхом прямих капітало-

вкладень держави, відповідних фондів, міжнародних організацій і приватних підприємств, так і використання методів спеціально скерованої, поміркованої податкової політики.

Підкреслимо: унікальність співвідношення економічного і науково-освітньо-культурного факторів на терені України полягає в тому, що модернізація, удосконалення інфраструктури науки, освіти й культури мають своєю передумовою широке визнання та втілення в дію принципу прямої пропорційної залежності розмірів капіталовкладень, обсягів праці і організаційних зусиль, що застосовуються в даних галузях, від розмірів відповідних витрат у власне технологічній і виробничій сферах.

Стартові розміри капіталовкладень у науку, освіту й культуру України вже сьогодні, тобто навіть за нинішньої економічної ситуації, мають сягати 5% капіталовкладень у виробництво та інші сфери економіки. У майбутньому, з розгортанням економічних та суспільно-політичних реформ, цей показник неодмінно має бути збільшено до 10-15%.

Як писав, наприклад, І.С. Коропецький, підкреслюючи схожість потенціалів України й Франції, кількість студентів в університетах та інститутах там на 10 тис. населення на 27% більша, ніж в Україні. Однак щодо такого важливого чинника в модерній економіці, як економічно активні вчені та інженери, можна сказати, що Україна на початку 90-х рр. була представлена досить вагомо. Так, в об'єднаній Німеччині таких спеціалістів серед усіх зайнятих було 4,3%, а в Україні — 5,7%¹⁴.

Якщо ж аналізувати тільки адаптивний варіант вибору стратегії розвитку соціуму, то — це в кінцевому значенні вибір тих архетипів соціальної поведінки, за допомогою яких соціум несвідомо конструює свою життєву реальність, свій життєвий шлях, зберігає той загальний між людиною і природою простір сенсу, втрата якого ініціює його життєву кризу й породжує актуальну потребу в будь-якому їх возз'єднанні. Як показала історія кожний соціум, кожний індивід, кожна соціальна група має цей варіант життєвого шляху, який тільки відтворює уже існуючі форми життєдіяльності (згадаймо примітивні за свої цивілізаційним розвитком племена, які ще і зараз знаходять в джунглях Амазонки або просторах Африки). В цьому плані свобода соціуму, людини є синонімом самопізнання, передусім — пізнанням власної психокультури, тієї системи цінностей, яка у його історії трансформується у міцний сплав культурних універсалій та досвіду життєдіяльності.

Але часто зовнішнє середовище як мертвий, уречевлений, об'єктивовано-відчужений субстрат «перемагає» реальний соціум,

який стає його заложником, живим відбитком різноманітних впливів: історичних, геополітичних, глобальних, екологічних, географічних, політичних, соціально-економічних тощо. Цей сповнений негативізму образ маріонетки або колоніальної країни, як варіант розвитку, існує у будь-якому соціумі. Тому найбільш прогресивним для соціуму способом вирішення проблеми вибору варіатів розвитку є інвестиція як суспільний феномен (а не тільки економічний). Інвестиція — це шлях вкладання людського, фінансового, технологічного, матеріального капіталу в реалізацію найбільш перспективних економічних, політичних, екологічних, соціокультурних та технічних програм, які відкривають нові горизонти його розвитку

Політики досьогодні не переймалися головним — формуванням і ефективним використанням соціального інтелекту, який можна розуміти як здатність соціуму обробляти і класифікувати інформацію на поточні і глобальні проблеми, шляхи і засоби їх розв’язання, можливості соціуму в цілому і всіх його компонентів, зокрема, вибирати та реалізувати або адаптивну модель його функціонування, або інвестиційну програму розвитку.

Якщо велика політика — це мистецтво управління економічними, культурними та соціальними процесами з урахуванням природи соціуму, то компетентний політик — це людина, яка не тільки переймається технологією оптимізації шляху до влади, а й так планує власні політичні дії після отримання влади, щоб ці дії були адекватними, з одного боку, стратегічній перспективі розвитку даного соціуму, з іншого — сприяли вирішенню поточних проблем суспільства. Ми можемо стверджувати, що життєспроможність соціуму, в тому числі українського, його доля в майбутньому тисячолітті буде визначатися мірою рефлексивності і рівнем реалізації програм стратегічного розвитку.

І як загальний висновок: стійкий та динамічний розвиток всякого соціуму забезпечується несуперечливістю, співпаданням, співзвучністю архетипів культури даної спільноти (К. Юнг) та викликів історії (А. Тойнбі). Причому, можна відмітити таку історичну закономірність: чим далі ми заглядаємо у глибину віків, тим більш значущою детермінантою суспільного розвитку була культура; і навпаки динамічний розвиток сучасних суспільств все більше детермінується їх здатністю вловлювати та адекватно реагувати на виклики майбутнього. Як приклад можна навести стрімке та динамічне зростання США, минуле яких не дуже «обтяжене» загальноприйнятими стереотипами культури як матеріальними, так і духовними.

На шляху цивілізаційного поступу соціуму в розпорядженні суб'єктів його функціонування завжди є, з одного боку, можливість вільного вибору форм життєдіяльності, безвідносних до існуючих реалій суспільно-політичної та економічної ситуації (згадаймо всі утопічні концепції або спроби побудови ідеального суспільства, в тому числі комуністичного), а з іншого — величезний пласт вже зробленого попередниками, такого, що визначає імперативу вибору для його керманців. На шляху еволюційного розвитку соціуму обов'язковим є поєднання цих двох парадигм життєдіяльності заради гнучкості, життєздатності соціальної системи. Тільки вільний вибір або тільки сувора необхідність — це тупиковий шлях розвитку як людства в цілому, так і конкретного суспільства.

¹ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – С. 28.

² Фоменко А.Т. Глобальная хронология. – М., 1997.

³ Шпенглер О. Закат Европы. – Т.1. – М., 1993. – 663 с.

⁴ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 28-31.

⁵ Там же. – С. 29.

⁶ Там же. – С. 36.

⁷ Мазин А.В. Общество развивается по спирали // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 5. – С. 4.

⁸ Крымський С.Б. Архетипи української культури // Феномен української культури. – К., 1996. – С. 97-98.

⁹ Букалов А.В. Архетипы, принцип синхронистичности К.Г. Юнга и феномен периодичности человеческой истории // Соционика, ментология и психология личности. – 1997. – № 5; Букалов А.В. О связи психоинформационного пространства со структурой событий в физическом пространстве-времени. Синхроника // Там же. – 1999. – № 4.

¹⁰ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 28-29.

¹¹ Тойнби А.Дж. Постигание истории. – М.: Прогресс, 1991. – С. 25.

¹² Кнабе Г. Понятие энтелехии и история культуры // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 7.

¹³ Тойнби А. Постигание истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 515-516.

¹⁴ Коропецький І.С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К.: Либідь, 1995. – С. 163.

1.3.

Український соціум на шляху до нової ідентичності

Функціонування та розвиток сучасного українського соціуму визначається дією тих же чинників та механізмів, які визначають поступ людської цивілізації взагалі. Перш за все, український соціум структурується універсальними архетипами, які існували і існують майже у всіх культурах. Так, С.Б. Кримський перелічує такі з них: «архетип товарно-грошових відносин, ринку», «архетип парцели (господарства, заснованого на власному труді родини)», трійця істини, добра і краси, цінності людської моралі тощо. В якості архетипових інваріантів по відношенню до історичного часу він виділяє і політичні структури демократії та деспотії.

Проте як архетипові можна розглядати і усталені стереотипи мислення, поведінки та дій, які так або інакше характеризують той або інший соціум. В цьому зв'язку можна сказати, що життєдіяльність українського соціуму в умовах дії маргінальних чи межових чинників, що їх витворила геополітична ситуація на теренах України (такі, як «загроза знищення», «грань смерті», «випадковість», «історичний шанс», «незахищеність» та ін.) сформували два основних типи українського світовідчуття (за О. Кульчицьким): 1) «козацький» тип ентузіаста-подвижника та 2) потайний стиль існування, «анабіотичну» поведінку за принципом «моя хата скраю...».

До останнього часу на теренах України можна було ідентифікувати таку індивідуальність, зусилля якої були спрямовані на створення свого маленького власного світу, на ізоляцію в ньому і убезпечення себе від впливу інших людей та від соціуму. Що в принципі закономірно: якщо індивід не може утвердитись у суспільстві, у «великому світі», то він прагне зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах: сім'ї, побуті та ін. Лише в цьому своєму «мікросвіті», відгородженому від інших людей і суспільства, він відчуває себе індивідуальністю і утверджує себе як таку.

Західні спільноти структурно сформувалися теж на основі індивідуальності, успадкувавши ідею особи ще від грецького полісу як осердя демократії. Київська Русь же, як спадкоємиця

візантійської трансформації спадку Римської імперії та Стародавньої Греції, концептуалізувала «хорову» основу життєдіяльності, засновану на ідеї колективу. Який був суттєвою опозицією соціальному волевиявленню людини. Звичайно, на це були свої причини. Українське суспільство вижило морально й фізично саме завдяки політичній, соціальній, морально-психологічній та військовій консолідації «громади» для ефективного протистояння старим і новим завойовникам — від кочових племен до шляхетської Польщі і султанської Туреччини та царської Росії.

Існує думка про те, що і сам механізм насильницької соціалізації великих спільнот з тих пір лише приймав різні образи, в тому числі — комуністичний. Як пишуть М. Михальченко та З. Самчук «...Справжнім прокляттям України стала орієнтація на Візантію. В цьому дійсно є якийсь історичний фатум: спочатку київські князі Олег, Ігор, Святослав з параноїдальною наполегливістю намагаються поприбивати свої щити на брамі Константинополя; потім князь Володимир визнає безперечний авторитет Константинополя, переймаючи візантійську модифікацію християнства; а далі все на гурт — цезаропапізм, нещирість, розбратаність, зверхність Московщини, відібрана історія, традиції, мова, вивезені релігійні святині, викрадена назва первісної української держави Русі, поразка під Полтавою, неспроможність відстояти державу, голодомори, висилання до Казахстану, в Сибір, на Далекий Схід, знущання, гвалт, розстріли... Таке враження, ніби тисячу років тому комета українства попала в фатальне бісівське гравітаційне поле і, вичерпуючи останній енергетичний потенціал, нині догорає на чужинській орбіті»¹.

Схожі думки висловлює і П. Кононенко. Аналізуючи українську національну ідею він пише, що християнство опиняється за її межами. Тут він посилається на митрополита Іларіона, який вважав що Русі потрібна віра не біблійна, не християнсько-візантійська (болгарська, римська), а своя. Во ім'я своєї Вітчизни, людини, держави»². І ще цю думку Петро Кононенко висловив у такий спосіб: «Вирішальні моменти еволюції Київської Русі збігаються з двома всепланетарними процесами: вивищенням Візантії і Риму як репрезентантів однієї зі світових релігій — християнства, та непереборною експансією татаро-монгольських орд в Європу. Перший процес розколов Русь на автохтонну язичницьку, з одного боку, і поорієнтовану на трансплантоване з чужини християнство (розколоте, в свою чергу, на православ'я і католицизм) — з другого»³.

В цьому плані доцільно розглянути також роль та місце у виробничій та соціально-побутовій діяльності українства і таких оригінальних утворень як общини (громади), які продовжували існувати навіть після станової диференціації — общини підлеглих селян, селян вільних військових сіл, козаків тощо.

Вирізняються дві основні форми общини — первісна та селянська. Українцям була відома саме селянська, переважно землеробська община. Громади не тільки колективно володіли та користувались землею, а й могли продавати її, здавати в оренду, регулювати її експлуатацію, захищати недоторканість. Ліквідація у XVII – XVIII ст. колективної власності на орні землі та більшість інших угідь призвела до послаблення общинних засад, проте не означала ліквідації самої общини. У XIX – на початку XX ст. ще існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, які були пов’язані з прилученням дитини до громади або виражали общинне санкціонування тих чи інших дій селян.

Значною була роль в індивідуальному самовизначенні людини на теренах України і таких національно-релігійних громадських організацій міщан та селян, як братства (XVI – XVII ст.). У спеціальних братських домах відбувалися сходи братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувалися колективні обіди тощо.

Як висновок можна сказати, що домінанта колективу в греко-візантійсько-слов’янській культурній лінії, общинний спосіб життя крім окреслених позитивних соціально-економічних наслідків, мала й певні негативні — настрої пасивності та утриманства, патріархального колективізму й замкнутості, примітивні уявлення про зрівняльну справедливість, несприйняття майнової диференціації та конкуренції, ненависть до багатих, особливо в своєму середовищі. Це якраз ті стереотипи масової свідомості та психології, які, як показують труднощі сьогоденних ринкових трансформацій суспільства, — не подолані й досі.

Тому надзвичайно важливим напрямом реформування українського суспільства сьогодні є органічне взаємодоповнення надбань традиційної культури зі здобутками розвинутих демократичних країн. Перш за, все у плані формалізації та раціоналізації життєдіяльності, бо українська традиційна культура поряд із безумовно позитивними і для сучасного урбанізованого суспільства рисами, містить і трайбалізм — схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше: містечковості, клановості та кумівства.

Як показують останні соціологічні опитування Інституту соціології НАНУ України домінанта ціннісної ментальності громадян України не виходила за межі індивідуального та групового виживання у скрутні часи суспільних перетворень. Вона обмежувалася тільки чотирма вітальними цінностями: «міцне здоров'я», «міцна сім'я», «благополуччя дітей», «матеріальний добробут». Дуже важливими для себе їх вважали 84,8% опитаних. І лише приблизно для 1% респондентів цей блок цінностей був зовсім не важливим⁴. У 2003 р. блок соціальних цінностей «створення в суспільстві рівних можливостей для всіх», «суспільне визнання (з боку друзів, колег, співгромадян)» «цікава робота», «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві», «підвищення освітнього рівня», «державна незалежність країни» посідав друге місце в структурі ціннісної ментальності громадян. Дуже важливими для себе їх вважали 46,3% опитаних. І тільки приблизно для 2% респондентів цей блок цінностей був зовсім не важливим. У цілому за період 1994-2003 рр. значущість даного блоку цінностей знизилася за рахунок суттєвого зниження важливості для громадян таких ціннісних пріоритетів, як «сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві» і «відсутність значного соціального розшарування».

У 2003 р. до складу першої підгрупи ціннісної напівпериферії входили шість цінностей: «національно-культурне відродження», «незалежність у справах, судженнях, вчинках», «можливість висловлювати думку з політичних та інших питань не побоюючись за особисту свободу», «демократичний розвиток країни», «розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей», «відсутність значного соціального розшарування». Дуже важливими для себе їх вважають 30,0% опитаних. І лише приблизно для 3,5% вони виявилися зовсім не важливими⁵. У складі другої підгрупи ціннісної периферії містяться лише три цінності: «можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур», «можливість підприємницької ініціативи», «участь у релігійному житті». Дуже важливими для себе цінності цієї підгрупи вважають 17,0% опитаних. Водночас зовсім не важливими вони виявилися для 8,9% респондентів⁶.

Така складова людського життя як «участь у діяльності політичних партій та громадських організацій» залишилася на периферії ціннісної свідомості опитаних. У 2003 р. дуже важливою для себе цю цінність вважали 5,5%. Водночас кількість тих, для кого ця цінність була зовсім не важливою стало набагато менше — 16,2% (у 1994 р. — 58,8%)⁷. Тобто до подій помаран-

чевої революції соціальні цінності для більшості громадян України заміщувалися цінностями індивідуального існування та фізичного виживання.

Важливу роль у функціонуванні та розвитку українського соціуму відігравали та відігравають архетипові ментальні якості українця, підмічені свого часу О. Вишнею. Майже 80 років тому з-під його пера вилетіла «усмішка» під назвою «Чухраїнці (спроба характеристики)», в якій він виписав «аж п'ять глибоко національних рис симпатичної вдачі українця: 1) якби ж знаття! 2) забув; 3) спізнився; 4) якось-то воно буде? 5) я так і знав!». Саме з легкої руки О. Вишні з'явився в нашій літературі цей чудернацький образ як втілення стійких стереотипів поведінки. Хоч як це не дивно, вже в новому тисячолітті, після всіх можливих і неможливих подій української історії, ці риси збереглися, чим засвідчується непохитність нашого генетичного коду.

Усі ці риси, особливо риса-мати «Якби ж знаття!» і «Якось-то воно буде?», що розвиває першу, об'єднує стійка звичка багатьох наших громадян не дуже замислюватися над можливими наслідками, не прораховувати наперед усі «за» і «проти» або просто не зазирати у майбутнє, покладатися на плін подій, сподіватися невідомо на що і думкою багатіти. У результаті, як уже знаємо з найновітнішої епохи: «Маємо те, що маємо», або ж знову-таки «Якби ж знаття!». Навіть уживання слів «якось», «щось», «десь», «чомусь», які виражають непевність або невизначеність способу дії, стало стійкою ознакою мислення не лише пересічного громадянина держави, але і багатьох її керманичів.

Телебачення і преса рясніють яскравими зразками «якосьного» мислення: «Ми якось визначилися в цих питаннях», «З цим уже давно треба щось робити!», «Дитині треба якось пояснювати правила поведінки», «Спробуємо щось зробити», «Ми весь час чомусь орієнтуємось на те, що прийде дуже мудрий, дуже освічений і патріотично налаштований герой і щось зробить», «Ми в якомусь сенсі бачимо це за основне завдання»⁸.

Якщо говорити про останні виклики історії як чинники поступу українського соціуму, то вони такі ж самі як і для всіх індустріальних суспільств. Сьогодні ці виклики безпосередньо поставили проблему ефективності суспільних відносин, означили «межі росту» існуючих форм суспільства, відбили протиріччя, що нагромадилися, між культурою й формалізованими інституціональними структурами суспільства, поставили проблему співвідношення приватних і колективних інтересів, загострили питання свободи людини і її обмежень, співвідношення глоба-

лізації світу і необхідність індивідуалізації особи. З цієї точки зору, здобуття Україною незалежності в 1991 р. можна розглядати як одну системну відповідь на ці та інші виклики історії. У цьому процесі були «зім'яті» (але не знищені) структури, які існували раніше і здавалися вічними, завдяки чому значною мірою була звільнена стихійна креативна енергія суспільства. Ця енергія, акумульована в множинних інтересах, потребах, здібностях діяти, властивих окремим індивідам, стала структурувати нові форми свого втілення, намагаючись розв'язати проблеми минулого і сьогодення сучасної історії, пропущені і осмислені крізь призму індивідуального і колективного досвіду.

Проте зміни, які відбулися за чотирнадцять років трансформаційного процесу в українському суспільстві, мали свою національну специфіку відмінну від аналогічних тенденцій в країнах, які цей шлях проходили в інших соціально-економічних умовах. Ця специфіка полягала в наступному:

- формування індустріального типу соціальних відносин, «добудовування» їхнього ринкового аспекту і відповідного аспекту соціальної структури і культури відбувалося в умовах адинамізованої державної власності і зруйнованого промислового виробництва;
- виникнення нових нерівностей громадянського і соціокультурного походження, характерних для плюралістичного індустріального суспільства, сполучилося з відтворенням і поглибленням традиційних нерівностей;
- зміна соціальних цінностей мала суперечливий і неоднозначний зміст: їх «модернізація» детермінована розвитком індивідуалізму, раціональності і підприємницької ініціативи набула, в основному, характеру «вестернізації»; розширилась система альтернативних цінностей (постматеріалістичних, спільнотних, субкультурних), посилились процеси традиціоналізації, архаїзації суспільства; зросли прояви його соціальної аномії;
- відбулося формування множинного рухливого простору ціннісних груп і груп інтересів, які конкурували або солідаризувалися з приводу перерозподілу благ, ресурсів і соціальних можливостей. Як відзначає С.А. Макеев, це означає визначений «розігрів» соціальної структури, у якій усе стало «об'єктом конкуренції, перерозподілу і присвоєння»⁹.
- репозиціювання соціального простору мало, принаймні, чотири суперечливі тенденції: а) зниження типових для радянської форми суспільства соціальних поділів при збере-

женні значимості структурних позицій влади; б) формування типових для індустріального суспільства, але альтернативних для радянського різновиду індустріалізму соціальних позицій роботодавців, власників, дрібної буржуазії (підприємців), андеркласу; в) послаблення соціальних позицій високого професіоналізму та громадянства; г) зміну форм і механізмів соціальної мобільності.

І хаотична форма державного капіталізму, за визначенням Д. Лейна¹⁰, яка зараз формується в Україні, є дуже нестабільною й у цьому змісті — перехідною формою суспільного розвитку. Це, можна сказати, — перші, ще невпевнені, невідрефлексовані «відповіді» пострадянського суспільства, у яких воно демонструє свої здібності, внутрішні протиріччя і потенції саморозвитку. Чи зможе вітчизняне суспільство успішно «відповісти» на виклики сучасності — значною мірою залежить від рівня соціальної саморефлексії і самореференції, здатності суспільства зрозуміти й описати саме себе, свої інтереси, можливості і цілі та визначити механізми їх досягнення.

Зазвичай, будь-яка перебудова способу життя, який існував, розпочинається з етапу адаптації громадян до нових політичних та соціально-економічних умов існування соціуму. Цей процес складається з двох послідовних етапів: а) первинне пристосування людей до ситуації, «нової» системи цінностей і норм, нових суспільних реалій, співвіднесення життєвих виборів, потреб та інтересів, власної індивідуальності з новими умовами існування; в) інтеграція, суб'єктивне включення себе в нове середовище, прийняття його як свого, відчуття тотожності з ним, бажання жити в ньому, консолідуватися з іншими.

Для створення нового суспільства конче потрібні визначені базові соціальні потреби суспільства та громадян, модель задоволення цих потреб та ідеологія як інструмент створення необхідної для нових дій енергетики нового суспільства. Так звана деідеологізація суспільного буття, закладена в перші роки незалежності в перехідний період, — стратегічна помилка політиків, яка обернулася суттєвою перешкодою консолідації українського соціуму. Мова не йде про конституційну заборону покладання в основу життєдіяльності держави того або іншого різновиду партійної ідеології. Тут треба скоріше говорити про пониження ролі та значущості в поступі українського соціуму національної ідеї. Ще не так давно можна було почути, що національна ідея в Україні «не спрацювала!» або її до цих пір ще не визначили.

Насправді ж, національна ідея в Україні, як і в пост- і ще навіть цілком соціалістичних країнах Балтії, Центральної Європи, існувала і існує. Національна ідея — це мета, мотивація й оцінка діяльності нації, елемент суспільної свідомості громадян, формула їх поведінки, відповідальність за суспільство та державу, схема розподілу власності, влади та інформації, правила взаємодії громадян, громадянського суспільства та владної і політичної еліти. Ця ідея є глобальною та всеохоплюючою і реалізується через національні інтереси у внутрішній і зовнішній політиці держави. Це і стратегія розвитку (національної) держави, і політична програма, і економічна політика, це єдність духовності і моралі на основі менталітету народу. На думку П. Кононенка в Бутті вона існує вічно; в теорії розробляється ще античними греками, римлянами, але фундаментально — з XVII ст., коли ідея — це саме життя нації в тій його частині, яка містить у собі діяльність, спрямовану на утвердження українства¹¹.

Проте, аналізуючи національні ідеї різних країн, ми завжди знаходимо в них дещо спільне — прагнення жити у мирі, добробуті, благополуччі. Тому визначальною засадою і української мрії повинен, сьогодні стати її соціально-економічний зміст — заможне благополуччя всіх громадян України і шляхи його досягнення.

Практика суспільних трансформацій чотирнадцяти років незалежності призвела, на жаль, до значного регресу соціального та природного довкілля як умови нормального життя, здоров'я і достатку людини, її невідчужуваного права на такі умови. Перш за все відбулося інтенсивне розрушення соціуму як у плані фізичного відтворення нації, так і відтворення сукупності тих соціальних відносин, які людський конгломерат перетворюють у цивілізоване суспільство: духовності; мотивації діяльності і, перш за все праці; моральності; законопослушності; соціальної захищеності; нормальної вертикальної та горизонтальної мобільності тощо. Причому не можна сказати, що було страшніше: те що нація вимирає чи те що вона втрачала якість соціуму.

Цивілізоване розуміння національної ідеї як основи консолідації української нації не повинно вести до утвердження виключності якогось етносу, а, навпаки, воно тільки має позитивним чином обґрунтовувати ідею братства народів, які не являються безродними атомізованими громадянами світу чи «пролетарями» всіх країн, що відмовляються від батьківщини. І справа не стільки в пошуку самобутності українства, скільки в наповненні ук-

раїнської національної ідеї цивілізаційним гуманістичним змістом: усвідомленні та утвердженні основного права людини — права на сприятливе для життя, здоров'я та достатку довкілля. Саме це право повинно стати мірилом самодастатності економіки, політики, соціальної сфери української держави.

Якщо говорити про визначення базових соціальних потреб українського суспільства та його громадян як чинників поступу соціуму, то серед них треба виокремити наступні.

Перш за все, слід відмітити необхідність створення дієвої системи народовладдя, бо як було показано вище, в сучасних умовах цивілізаційні успіхи тих або інших країн вирішальним чином залежать від дій такого суб'єкта історії як політична еліта, яка потреби та інтереси населення трансформує в загальнодержавні та загальнонаціональні інтереси. Особливо це стосується України — де формування політичної нації тільки розпочалося. З'ясовуючи походження цього феномена, зауважимо, що вона була породженням певної суспільної практики. За часів Великої французької революції так званій третій стан (буржуа, ремісники, робітники, селяни) розпочали боротьбу з панівним у Франції феодальним абсолютизмом. Як альтернативу тодішньому ладу вони висували «суверенність нації» — власне конституційно-парламентську державу, де існує як рівність усіх громадян (а не тільки аристократії та дворянства) перед законом, так і їхня владна суверенність.

Бо упродовж сторіч єдиним безальтернативним джерелом політичної легітимності на певній території були імперська держава та її монархи. Тому історичне завдання формулювалося як піднесення культурного надбання народу до рівня базового принципу нового політичного ладу, покладання волі всього народу в основу владних відносин. Звідси й повторення «французьких революцій» у багатьох країнах Заходу як утвердження тієї або іншої культурної спільноти як єдиного легітимного джерела політичної влади. В історії України ця проблема була дуже часто актуалізована (проте так і залишилася мрією до подій кінця 2004 р.) входженням її території до складу царської Росії, де, мабуть, ще з часів І. Грозного, першого царя Московії, перестала існувати дистанція між політичним вибором і чистим насильством.

Тому до подій помаранчевої революції можна було говорити про побудову в Україні лише формальної демократії. Хоча у суспільно-політичному житті відбулася певна демонополізація ідеологічної сфери, сформувалася багатопартійна система, існують

осередки громадянського суспільства — громадські об'єднання, недержавні аналітичні центри, незалежні друковані та інтернет-видання. Проте система народовладдя була і є далекою від досконалості. Можна окреслити основні напрями її розбудови.

Перш за все це формування системи адекватного вираження та представництва суспільних інтересів. Багато з новостворених політичних інститутів молодій державі виявилися демократичними лише за формою, бо зміст їх діяльності не завжди відповідав ustalеним критеріям розвинених демократій. Внаслідок цього, більшість представницьких або суспільно-політичних інститутів України не представляють адекватно інтереси її громадян. Так, дедалі більш деформованого характеру набуває представництво суспільних інтересів у Верховній Раді України. По-перше, фракційна структура парламенту, зокрема, співвідношення в ній представників парламентської більшості (уже колишньої) та опозиції, внаслідок дії чинників нелегітимного характеру, не відповідає політичному вибору громадян. По-друге, потрапивши до парламенту, значна частина депутатів втрачають зв'язок зі своїми виборцями і вважає себе вільними від проголошуваних під час виборчої кампанії гасел і зобов'язань.

Неадекватно представляють інтереси громадян і політичні партії — осередки формування політичної еліти. Якщо протягом перших років незалежності партії створювалися переважно у відповідь на суспільний запит, представляли та відстоювали певну політичну ідеологію, то починаючи з середини 1990-х рр. — дедалі більше для легалізації, захисту та просування інтересів різних ФПГ та окремих лідерів.

Створення реальних механізмів відповідальності політичної еліти перед суспільством за проголошені чи прийняті нею документи програмного характеру. До сьогодні головною умовою переобрання депутата Верховної Ради України було не виконання ним своєї попередньої передвиборчої програми, а в більшості випадків — кількість витрачених ним на виборчу кампанію засобів або сила адміністративного ресурсу, задіяного на його підтримку. Практика молодого українського парламентаризму не знає жодного випадку відкликання народного депутата за не належне виконання їм своїх службових обов'язків. Як і позбавлення депутатського мандату за скоєний злочин (П. Лазаренко — виняток).

Що стосується партійної системи виборів, то практика політичної відповідальності партій і блоків за виконання своїх програм лише формується. З прийняттям пропорційної системи формування вищого законодавчого органу країни надзвичайно актуа-

лізується проблема відповідальності політичних партій перед виборцями та членами партій за виконання передвиборчих програм. Бо сьогодні передвиборні програми майже всіх партій мають кон'юнктурний характер і не розраховані на довгострокову перспективу та копітку роботу з їх виконання відповідно до потреб розвитку суспільства.

Створення системи самовідтворення незаангажованих ЗМІ. Аспекти цієї проблеми: залежність багатьох (або майже всіх) вітчизняних ЗМІ від «грошового мішка», можливості маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою «чорного» піару, особливо під час виборів, намагання стати третейським суддею у вирішенні суспільно значущих гострих проблем. Слід визнати, що проблема четвертої влади виникає там і тоді, де і коли всі інші гілки влади: законодавча, виконавча та судова — з різних причин — не виконують своїх функцій.

А необхідність захисту свободи ЗМІ виникає в тих суспільствах, де масового характеру набуває використання засобів політичного, економічного, адміністративного, силового тиску на окремі видання та журналістів. У такий спосіб правляча еліта позбавляє суспільство можливості контролювати її діяльність, оскільки за умови відсутності незаангажованих ЗМІ, громадяни втрачають можливість знати, як і в чий інтересах вирішуються ті чи інші питання та хто впливає на прийняття політичних рішень.

Узаконене визнання легітимності форм безпосередньої демократії, перш за все, всенародних референдумів. Масові акції прямої демократії є важливою складовою громадянських суспільств всіх розвинених країн, ефективним засобом корекції політичного курсу держави, вирішення гострих соціально-економічних проблем, захисту прав та свобод громадян. Що і показали події помаранчевої революції. Однак, в Україні ні само суспільство, ні законодавці поки що не готові визнати конституційне право громадян безпосередньо впливати на вирішення доленосних проблем суспільного розвитку. Волевиявлення громадян, в кращому випадку, використовується як додатковий аргумент реалізації політичними елітами своїх корпоративних інтересів, в гіршому — просто ігнорується.

На жаль і всі профспілки України, як старі так і нещодавно створені, не стали масовими організаціями вираження та захисту економічних інтересів працюючих. В більшості своїй вони залишилися, як і при радянській системі, закритими корпоративними структурами, залежними від влади і підконтрольними їй.

Формування конструктивної політичної опозиції (у т. ч. парламентської) здатної пропонувати і реалізовувати конституційними методами альтернативи урядовому курсу. Сьогоднішня українська опозиція, як права, так і ліва, не може створити системних, внутрішньо узгоджених і прорахованих до найдрібнішого кроку стратегій досягнення перспективних цілей розвитку держави; дати в передвиборчих програмах зрозумілі, детальні відповіді на питання, що хвилюють більшість громадян країни. Так само, як і частина колишніх владних структур, опозиція схильна надавати перевагу кулуарним засобам політичної діяльності. Практично неможливо зустріти в опозиційних виданнях неупереджені, нейтральні виклади інформації про події за участю, скажімо, Президента, Прем'єр-міністра країни або інших чільних урядовців держави.

Як і значна частина колишньої владної еліти, для досягнення своїх цілей сьогоднішня опозиція користується тими ж самими методами як і колишня влада: силовим тиском, агресивністю, маніпулюванням фактами, нездатністю досягати політичних компромісів. Причиною цього явища є її «родові плями»: у складі депутатських фракцій опозиційних партій і блоків як і у складі інших — такі ж самі представники великого і середнього бізнесу, для яких такий же самий сенс депутатського мандату — захист цього бізнесу політичними методами, прагнення уникнути переділу власності чи мінімізувати втрати від нього. Тому як єдність, наприклад, парламентської опозиції, так і єдність інших складових українського парламенту в більшості своїй — ситуативно негативістська, рідко — конструктивно позитивна. Як це не парадоксально звучить, значимі для суспільства та держави рішення, які приймала Верховна Рада були не усвідомленою реалізацією їх інтересів, а вимушеним балансом корпоративних інтересів основних ФПГ країни.

Подолання «тіньової» кадрової політики попередньої влади. До помаранчевої революції, численні звільнення та призначення керівників центральних і місцевих органів влади здійснювалися, як правило, без пояснення мотивів. Майже завжди чиновники, звільнені за незадовільне виконання службових обов'язків не несли ніякої відповідальності: ні моральної, ні матеріальної. Часто головним критерієм зайняття посади була не професійна компетентність людини, а особиста її відданість тому, хто здійснює призначення.

Майже аксіоматичною і серед політологів, і широкого загалу є теза про те, що систему народовладдя треба реформувати.

Якщо це так, то тоді цей процес можна розглядати в суб'єкт-об'єктних координатах. Ясно, що об'єктом реформування повинна бути система вираження та представлення інтересів громадян, а, особливо, політична система суспільства. Суб'єктом реформування в ідеалі повинно бути населення, електорат, народ — як єдине легітимне джерело влади. І якщо цього не вдається зробити через недосконалі механізми волевиявлення, як запозичені ще з радянської практики, так і деформовані власні, то тоді ситуація коли «низи» дійсно «не можуть» стає виправданою та легітимною.

Головною ж проблемою сьогодні для України є консолідація суспільства на засадах демократії, свободи, рівності, добробуту, загальнолюдських цінностей. На мові політики, консолідація — це пошук злагоди, здорових інтеграційних тенденцій в масовій поведінці та громадській думці. На мові життя — це побудова суспільства як такого, замість певного географічного простору, населеного людьми. На мові теорії, консолідація — центральний чинник ефективності будь-якої соціальної дії, яка потребує колективного розуму чи колективної наснаги, не кажучи про ту або іншу політичну мету, досягнення якої просто неможливе без включення цього феномену.

Саме для соціуму як соціальної системи високого порядку та чи інша характеристика консолідаційних (псевдо-, ре-, де-, контр- і т. ін.) процесів є чи не найголовнішим інтегральним показником його якості і якості життя його громадян. За Дюркгеймом, проблема людського виду — *Menschlichkeit* — криється за межами картини економіки, там, де люди мають схожі не вирішені проблеми і розрізняються тим, які рішення вони пропонують в даний момент. Великий соціолог зробив важливий висновок щодо інтегруючого чинника суспільства: це — «завершена відповідність», яка народжується в надрах будь-якого розділення суспільства і означає згоду між людьми, які є носіями різних, але взаємодоповнюючих функцій. Нехай живе колективна свідомість, яка пропонує людям рамки, в яких вони, не дивлячись на всілякі непорозуміння, можуть знайти спільну мову, почуття, мету¹².

Враховуючи багатонаправленість та багатовимірність процесу консолідації він сам по собі не може не бути багатозастосовним, поліфункціональним, навіть дещо в чому маніпулятивним. Консолідація як стан масового настрою може бути простого, так би мовити, нижчого походження, а може мати більш складну, вищу наповненість. Тобто, вона може бути менш або більш ду-

ховною в залежності від рівня походження і якості тих цінностей, які покладені в її основу.

Наприклад, громадяни країни можуть консолідуватись навколо спільного для більшості відчуття поганого і безперспективного життя та його труднощів. А може — навколо позитивних емоцій від виграшу української футбольної збірної або навколо спільної мови чи патріотичних почуттів тощо. Такі ситуативні консолідаційні стани компетентні політики завжди встигають використовувати для реалізації своїх тактичних або стратегічних задач.

Тому з точки зору теорії консолідація соціуму може розглядатися у різних вимірах: консолідація територіальна (горизонтальна), ціннісна (вертикальна), ситуативна, загальнонаціональна тощо. І визначити її можна як колективну реакцію населення країни на ту або іншу подію, явище, ситуацію, ідею тощо.

Піднімаючи проблему консолідації українського соціуму, перш за все, слід виокремити ту загальну підставу, яка б могла об'єднати всіх громадян держави. На перший погляд такою основою могла б бути територія України, її основні культурні, релігійні, політичні, економічні центри, кожен із яких має свою специфіку. І ця засада консолідації соціуму дійсно дуже важлива, коли мова йде про кордони або територіальну цілісність держави. Згадаймо недавні події навколо коси Тузла і ту єдність в їх оцінках, яку виявили всі громадяни України незалежно від їх етнічної, релігійної, регіональної або іншої належності.

Проте в стабільних умовах територія як чинник консолідації української політичної нації не охоплює головного — соборності України, духовної єдності всіх її частин. Бо головною тут проблемою є подолання об'єктивно існуючої культурно-історичної різномірності регіонів країни. Ці відмінності, як свідчать сучасні соціологічні дослідження, найбільш рельєфно виявляються в геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях.

У західних областях більше розвинена психологія індивідуального господарювання і підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. Оскільки ця частина України тривалий час входила до складу інших держав, то внаслідок прагнення до самозбереження, у цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті.

Центральна й Північно-Східна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу. Переважає сільське

населення колгоспного типу. Міста, які останніми десятиріччями різко розрослися за рахунок мігрантів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємства значною мірою тут стерті за часів радянської влади, тому ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

Особливою етнонаціональною специфікою відзначається Крим та Південно-Східний регіон. Останній — традиційно промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення найбільш різноманітний порівняно з рештою території України. Поряд з українцями — великий відсоток росіян та представників південних народів. Населення переважно російськомовне.

Виразно регіональну специфіку мають і найбільші церкви України — вплив УПЦ поширюється головним чином на Схід та Південь, УПЦ (КП) — Київ та Центр, Римо-, Греко-католицької, автокефальних та протестантської церков — Захід і частково Центр. З цієї точки зору актуальною є проблема становлення Єдиної Української Помісної Православної Церкви. Сучасний стан поділу українського православ'я є закономірною реалією внаслідок розірваності українських земель і української Церкви протягом тривалого часу, але і суттєвою протидією консолідації нації.

Треба сказати, що і більшість українських політичних партій формувалася до президентських виборів не навколо різних політичних ідеалів і цінностей, а навколо лідера, культурної самоідентифікації членів партії, регіональних еліт.

Регіональна специфіка України відображається, перш за все в ідентифікаційних практиках її населення. Згідно даних опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство: 1994-2003 рр.», тільки 41,1% респондентів вважають себе, перш за все, громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% — важливіша регіональна ідентичність: ця група опитаних більше бачить себе « мешканцем села, району чи міста, в якому живе », ніж громадянином України. Ще 13,1% опитаних продовжує ідентифікувати себе з неіснуючою уже державою — Радянським Союзом¹³. Тобто, якщо навіть тільки респонденти-українці співвідносили свою етнічну самоідентифікацію з громадянською, то це тільки половина етнічних українців.

Для порівняння: практично 90% жителів Російської Федерації насамперед вважають себе росіянами. Такий високий рівень національної ідентичності серед своїх співгромадян зафіксували фахівці Інституту соціології РАН у ході щорічного дослідження громадської думки¹⁴.

Першопричина низької національної ідентичності громадян України є те, що в процесі суспільних трансформацій всі традиційні ідентичності, які існували в СРСР: національно-державна, економічна, політична, духовна, були різко втрачені. А здобуття нової гальмувалося на протязі всіх років незалежності багатьма обставинами.

По-перше, проблемою було забезпечення економічних та соціальних прав громадян, гарантованих Конституцією України.

По-друге, тут очевидні тенденції відчуження населення України від держави, внаслідок того що її функціонування було дуже далеке від інтересів та потреб її громадян. Не кажучи вже про такі речі як корупція, хабарництво, бюрократизм і т. ін.

Тому-то, по-третє, в Україні потужно розвивалася ідентичність приналежності до країни. Мається на увазі країна як край, мала Батьківщина, життєвий простір тощо. За 14 років саме відсутність державного патріотизму, відсутність ідентифікату приналежності до української держави, української політичної нації, «компенсувалася» іншими духовними практиками — психологічними, ментальними. Але якщо для «внутрішнього споживання» — самоствердження людини в очах своїх співгромадян — це цілком прийнятно і зрозуміло, то за кордоном, внаслідок цього, (принаймні до помаранчевої революції) дуже часто українців сприймали як таких собі «інших росіян».

Але не територіальна або горизонтальна консолідація є сьогодні визначальною для подальшого поступу українського соціуму. Це скоріше євразійська, ніж європейська традиція ідентифікації соціуму, бо Азія мислить простором, тоді як Європа — часом. Європеець відносить себе скоріше до Європи не як до певного простору, але до деякої епохи, з якою він себе ідентифікує, до культури в якій він знаходить себе. Тому найбільш перспективний напрямок самоідентифікації українського соціуму — від просторових визначень — до часових і культурних, тобто — до епохи і культури. Інакше кажучи, Україні щоб вижити в культурному змісті, необхідно постійно робити рефлексію й ідентифікацію не відносно просторових координат, а відносно культурних, ціннісних. Важливим аспектом цього процесу є ставлення громадян до демократичних цінностей. Бо навіть

за дуже високого рівня національної ідентичності можна побудувати тоталітарну державу. Росія, наприклад, дуже швидко консолідувалася навколо своїх харизматичних лідерів, яким є і Б. Єльцин, і В. Путін та їх ідеї побудови Нової Великої Росії. Ця формула виявилася тією універсальною парадигмою, яка дозволила фактично протягом одного політекономічного циклу — за 12 років — переформатувати ідентифікаційний простір російського суспільства.

Натомість Україна має хорошу перспективу інтегруватися навколо європейських демократичних цінностей. Як вважає А. Гуцул, немає нічого поганого в тому, якщо замість міфу «про єдиний радянський народ» з'явиться «європейський демократичний міф», і консолідація або ідентичність в Україні формуватиметься навколо цього міфу¹⁵.

А проблемою тут є потреба подолання такого феномена як суспільна аномія (про що вже згадувалося), яку теоретично визначили ще Е. Дюркгейм та Р. Мертоном. Згідно їх концепції будь-яка зміна соціальної ситуації, пов'язаної із соціальною реорганізацією, неминуче викликає аномічні реакції в суспільстві. Це означає, що моральні норми людської порядності і відповідальності, які регулюють повсякденну поведінку людей, їхні взаємини в різних ситуаціях спілкування і діяльності, можуть розглядатися більшістю громадян як норми поведінки «моральних аутсайдерів», а сама більшість оцінюватися як нечесні, безвідповідальні, й егоїстичні істоти, готові заради вигоди зневажити мораллю.

Аналізуючи розповсюдження цього феномену в українському суспільстві, можна послатися на результати його моніторингових досліджень, проведених в різні роки тим же Інститутом соціології НАН України.

Зрозуміло, навряд чи можна було очікувати, що пострадянська трансформація обійдеться без серйозних змін ціннісно-нормативної сфери життєдіяльності громадян України, у тому числі і норм моралі. Однак показник поширеності аномічної деморалізованості в перший же рік незалежного існування України дає підстави говорити про серйозну деформацію нормативно-мотиваційної сфери життєдіяльності українського соціуму.

Найбільш розповсюдженими серед громадян України і у 1992 р., і у 2000 р. були такі судження: «Нікому не довіряти — найбільш безпечно» (46,7% опитаних у 1992 р. і 52% у 2000 р.), «Думаю, більшість людей готові піти на нечесний вчинок заради вигоди» (58,8% і 70,8% відповідно), «Я вважаю, що біль-

шість людей здатні збрехати, щоб просунути по службі» (60,6% і 80,4% відповідно), «Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що на обмані вони попадуться» (43,0% і 48,8% відповідно)¹⁶.

Показові у цьому плані і опитування того ж Інституту соціології НАН України 2003 р. За їх даними найактивніше серед моральних цінностей та норм західного способу життя у життя української людини входить культ грошей (44,9%), майже половина опитаних найголовнішою ознакою успіху людини у нашій країні вважало багатство (47,0%). Для 67,4% респондентів гроші виступають головною передумовою успіху у житті. При цьому більшість респондентів оцінювали наш час як час злодіїв (51,7%), а найхарактернішими його прикметами вважали хабарництво та корупцію (55,3%)¹⁷.

З теорії соціальної аномії випливає, що її стан не може тривати нескінченно довго, і на зміну соціальної дезорієнтації приходять нормативні і ненормативні реакції суспільства. Тому цілком реальною для України була загроза появи відверто цинічного харизматичного лідера, здатного конвертувати масову зневагу до моральних норм у новий соціальний порядок, конституційований на запереченні загальнолюдської моралі. Сумних прикладів такого роду «революцій», заснованих на принципах «нової моралі» (класової, національної, етатистської і т. п.) у минулому сторіччі було більш ніж досить для того, щоб із усією серйозністю відноситися до проявів відвертого цинізму, що в останні роки виявляло багато політичних лідерів України.

Є велика впевненість що помаранчева революція останніх місяців 2004 р. кардинально змінила цей негативний вектор розвитку українського соціуму. Українське суспільство показало світу приклад того, що не можна невиразно довго зберігати відносну соціально-політичну стабільність у країні, де більшість населення деморалізована і «аморалізована». Бо за цим неминуче слідує «нормативний вибух», орієнтований на утвердженні у суспільстві загальнолюдських чеснот: правди, справедливості, добра, взаємодопомоги і т. д. Що і відбулося в кінці року. І тільки на цій основі можлива загальнонаціональна консолідація.

Її перспектива у суспільстві на перших порах може бути пов'язана з масовим представленням цінності професіоналізму. Принаймні біля двох третин громадян України вважають, що більшість людей, яких вони постійно зустрічають у своєму житті, цінують високий професіоналізм. Суспільство, що збе-

рігає професійні цінності, цілком життєздатне. У ньому можуть знайти адекватні соціальні позиції ті люди (незалежно від їх ідеологічних, політичних та інших поглядів), чий професіоналізм необхідний для перебудови суспільства на засадах добра, справедливості, чесності, моралі. А отже, перспектива нашого суспільства може бути пов'язана насамперед з підготовкою «критичної маси» сучасних професіоналів у різних сферах громадського життя, і насамперед у сфері керування економікою і політичною системою.

Консолідація суспільства має свою динаміку: виникнувши як стан суспільної свідомості, почуття єдності інтересів та потреб вона може нароцувати свій потенціал при умові їх постійного задоволення, а може і згасати при ігноруванні цих інтересів та потреб в державі. Маючи нагоду спостерігати головні політичні баталії останніх років другого тисячоліття можна стверджувати, що у цьому відношенні феномен консолідації розглядався багатьма політичними гравцями не як механізм об'єднання всього суспільства навколо певних ідей, системи цінностей, а лише як засіб руйнації, засіб досягнення влади. Можна згадати останні президентські вибори на яких багатьма політтехнологами посилено розігрувалася «карта» регіональної своєрідності території України: етнополітичної, мовної, культурної, геополітичної, історичної, економічної, ментальної тощо. Деякі політики, ЗМІ наполегливо нагадували українським громадянам про те, що Україна — не монолітна держава.

Згадаємо і ситуативний стан консолідації народу часів обрання першого українського президента. Цей стан виник як реакція на здобуття політичної незалежності країни, але дуже скоро згас, як тільки внаслідок некомпетентних дій політичного керівництва стало зрозумілим: народ України не здобув того, чого хотів — заможного життя, достойних умов існування та розвитку як рівний серед рівних у світовій співдружності націй. Подібний стан ситуативної консолідації можна було спостерігати на хвилі наступної надії на нове життя — в канун виборів другого президента України. Але він не тільки знову дуже скоро згас, але й перетворився на свою протилежність. Люди, яких облишила надія на свою домівку придбали синдром «бездомних», перестали вірити не тільки владі, але й собі, перетворилися на істот, які недбало ставляться перш за все до самих себе. Українське реконсолідаційне «якось воно буде» в обставинах, які склалися перед третіми виборами Президента 1999 р.,

привело лише до поглиблення стану хаосу і суцільної кризи в суспільстві.

Проте консолідація може виступати не тільки в якості ситуативного феномену різного походження, спрямування та тривалості. Вона може бути відносно стабільним станом соціуму, суспільства, компонентом образу та якості життя людей в даному суспільному просторі. В цьому випадку вона може мати багато тенденцій, які спрямовують людей або до суспільно значимих форм мислення, поведінки, нормоутворень і очікувань, або до індивідуально-творчих життєвих проявів. Перетворення подібних тенденцій у реальні життєздатні форми залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників, які домінують у суспільстві в критичний для даного соціуму відрізок історичного часу.

До об'єктивних чинників належать історико-політична та соціально-економічна архітектоніка конкретного соціуму, існуючі проблеми його розвитку, стан масової свідомості тощо. До суб'єктивних чинників належить наявність чи відсутність компетентного політичного лідера. Саме для нього вищезгадані об'єктивні чинники є даністю, яку можна успішно втілювати у життя. Результати виборів Президента 2004 р. дають надію, що ми маємо такого лідера.

Помаранчева революція детермінувала духовну трансформацію українського соціуму, його вихід за рамки однієї форми існування і вхід в іншу (більш або менш високу — покаже час). Не виключено, що саме тут можуть бути започатковані нові форми життєдіяльності людства, адже згідно з теорією самоорганізації саме з локальних порядків починається перехід системи із одного стану в інший — більш вищий. В історії розвитку людської цивілізації можна знайти немало прикладів того, як потреби самоутвердження тих або інших країн ставали з часом взірцем для країн інших. Україна теж може стати такою країною за умови її консолідації навколо нової влади, тих цінностей і пріоритетів, які вона проголошує.

¹ Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів. – 1998. – С. 227.

² Кононенко П. Свою Україну любіть. – К.: Твім інтер, 1996. – С. 27.

³ Там само. – С. 214.

⁴ Українське суспільство 1994-2004: Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 422.

⁵ Там само. – С. 424.

- ⁶ Там само. – С. 425.
- ⁷ Там само. – С. 426.
- ⁸ Вишня О. Вишневі усмішки літературні. – К., 1927. – С. 12.
- ⁹ Социальные идентификации и идентичности / С.А. Макеев, С.Н. Оксамитная, Е.В. Швачко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 66.
- ¹⁰ Lane D. Transformation of State Socialism: from Communism to Chaotic Capitalism? // Sociology. BSA. – 1999, May. – Vol. 33. – № 2. – P. 447-450.
- ¹¹ Кононенко П. Свою Україну любіть. – К.: Твім інтер, 1996. – С. 27.
- ¹² Durkheim E. La division du travail social. – Paris: P.U.F., 1978. – P. 375.
- ¹³ Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003. – К.: Інст-т соціології НАН України, 2003. – С. 29.
- ¹⁴ Газета «День» від 22 квітня 2004 р.
- ¹⁵ Газета «День» від 22 квітня 2004 р.
- ¹⁶ Україна – 2002. Моніторинг соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2002. – С. 460-468.
- ¹⁷ Єфременко Т. Пересічний українець: homo economicus чи homo socius? // Українське суспільство 1994-2004: Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 125.

Розділ 2.

92

Історико-генетичні виміри українського соціуму

- 2.1. *Етнополітичні процеси на теренах давньої України*
- 2.2. *Історичні витоки українського етносу*
- 2.3. *Розвиток структури українського соціуму*
- 2.4. *Геокультурна варіативність українського етносу*

2.1.

Етнополітичні процеси на теренах давньої України

Терени України були залюднені з найдавніших часів. Принаймні з середини II тис. до н. е. відомі писемні свідчення про цей край та його населення. А десь через півтисячоліття тут стають етноси та державно-політичні об'єднання, котрі справили значний вплив не лише на європейську, а й світову історію. Йдеться насамперед про *кіммерійців*, *амазонок* та *скіфів*.

Джерела, в яких знаходимо інформацію про ці етноси, походять головню з Єгипту, Ассирії, Вавилону та архаїчної Греції. Причина, з якої вчені з цих земель зверталися до північночорноморської теми, була здебільшого прагматична, а саме: контакти, переважно військові, цих країн з войовничими прибульцями з Півночі. Так ми дізнаємось про участь війська амазонок у Троянській війні, про численні походи кіммерійців та скіфів у Закавказзя, Межиріччя, Передню Азію тощо. Водночас, давні пам'ятки зберегли для нас описи звичаїв, релігії, мистецтва, політики й інших рис кіммерійців, амазонок та скіфів. Багато з них увійшли в культуру давньогрецької цивілізації: культ Аполлона — від гіпербореїв, філософія Анахарсиса — від скіфів, військове мистецтво — від амазонок та кіммерійців.

Де ж конкретно мешкали означені етноси за тисячу років до нашої ери? «Щасливий край гіпербореїв» греки розташовували десь на Півночі, яка для них розпочиналася вже з таврійського берега Чорного моря. Амазонки «віддавали перевагу» Приазов'ю, «розтікаючись» як до Кавказьких гір, так і до Дніпра та Перекопу. Кіммерійці своїм головним становищем мали Нижнє Подоння, терени Кубані, обічні сторони Керченської протоки (її назва — Боспор Кіммерійський — зберігалася тисячі років). Нарешті, скіфи, залюднюючи терени всієї України, своїм південним обширом простягались через степовий Крим аж до Таврійських гір.

Отже, всі означені етноси є становими для розуміння найдавнішої історії України, її місця в давній Ойкумені.

Найдавніші свідчення до нас дійшли, насамперед, зі східних джерел, пов'язаних з іменами фараона Аменхотепа III, царів Асархаддона й Ашшурбаніпала та ін.; набагато повніше ця проблема викладена вже в працях мислителів Греції архаїчної доби:

Гомера, Гесіода, Алкея, Анакреонта, Есхіла, Піндара, Гекатея, Гелланіка та ін.

Таври і Таврида — лише цих двох слів достатньо, щоб зрозуміти найтісніший зв'язок цього народу і цього краю. Саме таври є питомими автохтонами Тавриди, вони відомі в ній від архаїчних часів і саме як корінні жителі, що там були завжди, нізвідки не приходили й, зрештою, не мали особливого бажання рухатися за межі батьківщини.

Перші археологічні пам'ятки таврів датуються початком I тис. до н. е. Практично від цього ж часу є й писемні згадки про них. Особливого значення таври й Таврида набули для давніх греків. Це стосунки військові, торговельні, мистецькі, політичні та ін. Але, як здається, найголовнішими з них були взаємини духовні, причому важко переоцінити вплив світогляду давніх таврів на формування культури Греції.

Так, саме найпошанованіша богиня таврів Діва увійшла в пантеон давньогрецької релігії як велика Артеміда-Діана. Практично всі давньогрецькі пам'ятки одностайні в тому, що культ цієї богині греки запозичили у таврів; якщо й точилися суперечки, то лише з приводу того, який грецький поліс першим удостоївся цієї честі. З таврами пов'язана також низка сюжетів, де головними героями постають улюбленці давніх греків — Ахілл, Іфігенія, Орест; тут-таки діяла антигероїня міфів — зловісна Медея. Ця обставина відчутна не лише на теренах духовності, а й у топоніміці та ономастиці краю: острів Ахілла, Ахіллів Біг, Партеніти, Тавропола. До вершинних переказів про велич кохання належить оповідь про те, як Ахілл наздоганяв Іфігенію у Тавриді і яким було щастя закоханих, коли вони зустрілися. І діялось це на Ахілловому Дромі, що нині іменується Тендрівською косою. Ця тема викликала інтерес у митців, починаючи від Есхіла до Лесі Українки й далі, до наших днів.

Пам'яток про таврів багато. Це насамперед твори Антоніна Ліберала, Павсанія, Лікофрона, Лібанія, Ахолія, Феста, Емілія Драконтія та ін. Водночас практично у будь-якому загальному описі Тавриди цей народ також згадується, але вже в контексті його взаємин з сусідами та місцем у Європі. Тому проблема таврів повніше розкривається при залученні енциклопедичних джерел з історії Тавриди.

Згадки єгипетських, асирійських, єврейських, аккадських та інших, переважно східних, пам'яток пов'язані, головню, з військовими та матримоніальними відносинами Півночі й Півдня, у зв'язку з чим згадуються етноніми «кіммерійці», «скіфи»

та деякі ін. Втім, це лише перші, початкові, досить випадкові джерела й свідчення. Тому, скажімо, асирійські царі Асархаддон і Ашшурбаніпал згадують войовничих кіммерійців та їхніх союзників (серед них і скіфів), котрі дедалі частіше загрожували їм з півночі, а єгипетський фараон Аменхотеп III, був розгніваний тим, що йому «підмінили» обіцяну наречену з сусіднього царського роду донькою простолюдина чи навіть донькою варварського народу з Гаги-Скіфії. Так пам'ятки культури східних держав донесли до нас цінні звістки про людність Північного Причорномор'я трьохтисячолітньої давнини.

Наразі, робити якісь докладні висновки щодо цього важко, однак безперечною є та обставина, що, задовго до нової ери, контакти Півночі й Півдня таки були, і північні народи дедалі впевненіше утверджувалися в Ойкумені.

Показовими є практично синхронні, хоча й різного походження, свідчення про напади кіммерійців на південні країни. Так, «Вавилонська хроніка» VII ст. до н. е., описуючи події приблизно 678-677 рр., оптимістично зауважує: «Кіммерійці увірвались в Ассирію і були розбиті». Але вже один з літописів доби асирійського царя Ашшурбаніпала (668-626 рр.), який постійно воював з Єгиптом та Лідією, пише: «Кіммерійці, яких він [Гуг — цар Лідії] зневажив моїм іменем, прийшли і здолали всю його країну»¹.

Отже, кіммерійці з Причорномор'я були добре знані на Сході: в одних місцях мріяли про перемогу над ними, в інших — зазнавали від них нищення. А в тому, що кіммерійці завдавали прикроців усім цим державам, неважко переконатися, звернувшись до тексту Біблії, де під грізним північним народом, котрий (за Біблією) карав ворогів Ізраїлю, — а це практично всі його сусіди, насамперед Ассирія та Єгипет, — описані саме відці з Північного Причорномор'я, головню кіммерійці та скіфи.

Попри сталість геополітичного образу України власне політичний статус цього краю та його окремих частин був настільки розмаїтим та множинним, що навіть важко вести мову про якусь лінійність у політичній історії та державотворенні на теренах України. Тут започатковувались, вивищувались, існували і згасали могутні у свій час старожитні держави, утворювались та розпадались численні племінні союзи й федерації, зникали одні племена й народи, а натомість увіходили і надовго осідали інші, збагачуючи тим самим етнополітичну палітру цього великого, але досить компактного регіону.

Вже принаймні у VIII – VII ст. до н. е. існувала могутня *Кіммерійська держава*, котра тримала в неспокої чимало народів та їхніх правителів, завдаючи ударів навіть віддаленим державам — Єгиптові, Ассирії і Вавилону. Згодом вивищується скіфська спільнота: вже в середині VI ст. до н. е. витворюється держава *Велика Скіфія* з центром у Нижньому Подніпров'ї, яку ніхто так і не зміг здолати, включно з такими великими завойовниками античності, як Дарій I та Александр Македонський, і яка сама доходила у своїх наступальних походах до Парфії, Бактрії, Передньої Азії та інших країн.

Перший всебічний опис Скіфії залишив Геродот, її обширів, людності, природних умов тощо; виклав скіфську теогонію та міфологію, навів численні імена й назви: царів, героїв, визначних людей, а також рік, міст, країв, тих чи інших племен і т. ін.; з його «Історії» можна черпати звістки про лексику скіфів, рівень їхньої самосвідомості, ставлення до інших народів тощо. Фактично саме Геродот заклав основи такої науки, як скіфознавство — античного аналога українознавства.

Геродот наводить три легенди про походження скіфів: перша з них, якої дотримуються, за його словами, самі скіфи, свідчить, що вони походять від самого Зевса і дочки бога ріки Борисфена (Дніпра), у яких був син Таргітай, а в нього — три сини (Ліпоксай, Арпоксай, Колаксай), котрі започаткували три народи; друга, яку приймають (за словами Геродота) самі елліни, свідчить, що скіфи походять від Геракла та діви-змії зі скіфської країни Гілея: це «подружжя» мало трьох синів — Агатірса, Гелона і Скіфа. Є ще й третя версія, пише Геродот, за якою скіфи прийшли з-за Каспію і витіснили кіммерійців. Але сам Геродот, судячи з контексту твору, не дуже вірить в останню схему.

Водночас на всьому просторі Північного Причорномор'я та в Криму засновується й розвивається низка *грецьких міст-колоній*, частина з яких цілком відповідала статусові тодішніх еллінських міст-держав.

Практично незмінним залишилось бачення меж та кордонів України як геополітичної реальності в *римську добу*, хоча в цей час, на додаток до етноніму «скіфи», активно використовуються й інші терміни — «сармати», «готи», «анти», «склавіни» тощо. Так, Квінт Курцій Руф, римський дієписець, котрий десь у 40-х рр. н. е. склав «Історію Александра Великого Македонського» (у 10 кн.), писав, що європейські скіфи «розпростерлися від лівого боку Фракії до Борисфена і звідти у прямому напрямку до Танаїди» (кн. VI, 2.4, 12), тобто їхня країна роз-

кинулась між Дунаєм і Доном. Аналогічні вказівки містять і твори географа Помпонія Мели, натураліста Плінія Старшого, поета Овідія Назона, історика Корнелія Тацита, теолога Тертуліана, землезнавця Діонісія Періегета. Останній у поетичному «Описі Ойкумени» зазначає: «Азії межа та Європи — ріка Танаїс. Звиваючись, він крізь країну Савроматів тече із теренів Борея, Скіфії край утинаючи, струмить в Меотійські болота. На південь кордон йде, Геллеспонта торкаючись...»².

Звернемо увагу й на практичну синонімічність використання римлянами етнонімів «скіфи», «сармати», «савромати», «роксолани», так само, як і на те, що ці народи для римлян є не частиною варварсько-вандальського, а, по суті, цивілізованого світу. Понад те, сенсаційним є сприйняття Скіфії (наприклад, Помпеєм Трогом) як найстародавнішої частини світу, а її народу, відповідно, — як найдавнішого на планеті.

Пріск Панійський — грецький ритор, софіст і дипломат. У 448 р. був у складі посольства від імператора Візантії Максима до володаря гуннів Аттіли. Свої враження описав, зокрема, у «Візантійській історії».

Свідчення Пріска важливі для реконструкції звичаїв, взаємин та життя тогочасної доби. Не дискутуючи щодо питання про етнічну приналежність гунів (чи змісту самого етноніма), звернемо увагу на численні риси, котрі є архетиповими і для подальшої Русі-України: гостинність, набір страв, звичай трапези, навіть спосіб кари за злочини. Маєток Аттіли — з дерева, попри засторогу Пріска, що там не росте деревина; отже, походить вождь з лісистого краю, можливо, навіть з Таврійської Гілеї — бо збереглася ж звичка жити в дерев'яній оселі. Мед, просо, вишивання, поважне місце дружини в сім'ї, спадкоємність по молодшому синові, духовність — в цих ознаках легко пізнаються прикмети українського життя. Місто, у якому Аттіла зустрічався з послами, могло бути, очевидно, столицею гуннів — Гуннівваром, яке розташовувалося на Нижньому Дніпрі.

Стефан Візантійський — історик та етнолог, час життя якого достеменно невідомий, автор унікального історико-географічного трактату (словника) «Етніка», який в літературі часто називають «Опис племен». Оскільки в цій праці згадуються деякі попередники вченого, зокрема Публій Геренній Дексіпп (210-275 рр. н. е.), Маркіан Гераклійський (народився десь у 400 р. н. е.), то логічно припустити, що він жив після них; отже, в середині першого тисячоліття нової ери.

«Етніка» Стефана Візантійського складалася з 50 книг, але, на жаль, у первинному вигляді не дійшла до нас; уявлення про неї отримуємо зі скороченого варіанта словника, зробленого константинопольським граматиком Гермолаєм за правління Юстиніана I (527-565 рр.). Цей трактат написано у формі тлумачного словника-довідника, де інтерпретовані слова розміщені в алфавітному порядку. Багатство залученого матеріалу, солідна джерельна база робить словник безцінним вмістилищем знань про старожитню Україну. До того ж, саме завдяки «Етніці» збереглися фрагменти втрачених творів Гекатея, Теопомна, Александра Полігістора та інших істориків. На одну обставину звернемо увагу особливо, а саме, на усвідомлення Стефаном Візантійським спадкоємності між сучасним йому світом від Дунаю до Дону, з одного боку, та вже тоді архаїчною Скіфією і Сарматією — з іншого. Адже автор — сучасник визначного історика Прокопія Кесарійського, який докладно й зі знанням справи описує антів і слов'ян як автохтонів української землі. Стефан Візантійський заглиблюється у далеке минуле — тисячолітньої давності — і стоїть на позиціях прямої спадкоємності між Скіфією та Антією, неперервності культурного й етнічного розвитку в Україні.

Чимало цікавого і повчального дізнаємося з коротких слів-статей Стефана Візантійського. Насамперед, про розмаїття етнічної людності в минулі часи: абіїв, алазонів, амадоків, аорсів, аріан, арімаспів, бастарнів, будинів та ін.; цікавою є інформація про тодішні міста (котра побіжно розвінчує міф про суціль кочовий спосіб життя скіфів — кочовикам міста не потрібні): Акру, Антіохію, Афродісіаду, Боавлю, Борисфен, Боспор, Гелон, Діоскуріаду, Зефірій, Ілаїс, Кардесс, Конопій, Метрополь (може, так названа столиця?), Мірмекій, Німфей, Ольвію, Патрасис, Таміраку, Теос, Трафу, Тіру, Халкіду та ін. І хоча ці причорноморські міста були грецькими полісами, проте вчений нараховує не менше міст і з континентальної Скіфії.

Прокопій Кесарійський — грецький історик V – VI ст. н. е., учасник багатьох візантійських військових змагань та державних діянь. Збереглися фрагменти його трактатів «Готська війна», «Анекдоти», «Таємничі історії», «Про споруди» та ін. Ці твори є цінним джерелом з ранньої історії слов'ян та антів, а також готів і гуннів, тобто етносів, котрі в різний час мешкали на теренах старожитньої України.

Події з «Готської війни» торкаються головно проникнення згаданих народів на терени Ромейської (Візантійської) імперії і протистояння у зв'язку з цим еллінського та слов'янського світів.

Як відомо, вже принаймні від V ст. *слов'яни (склавіни)* і анти постійно долають таку природну перепону, своєрідний північний кордон імперії, як Істр (Дунай), і спустошують місцеві провінції, подовгу залишаючись там на постійне життя. Слов'янські племена проникають у Фракію, Македонію, Мезію, Ілірію та ін., витісняючи автохтонну людність, приступаючи під стіни самого Константинополя; чималі колонії слов'ян з'являються в Малій Азії, на Криті, Евбеї. У цьому контексті прикметно, що *анти*, доходячи нерідко аж до Адріатичного моря, постійно визнавалися тамтешнім населенням як слов'янський народ, батьківщина якого простилається за Дунаєм, тобто на території України.

Описані Прокопієм Кесарійським події відбувалися за часів візантійського імператора Юстиніана I (527-565 рр.), який зробив величну спробу реформувати імперію, намагаючись поєднати здобутки римського устрою держави з могутністю самодержавства. Велізарій, Валеріан, Нарзес, Йоанн, Хільбудій, Герман та інші — полководці Юстиніана, а римський імператор Траян (98-117 рр.) згадується у зв'язку з придністровським містом Туррис (Тірас) — сучасним Білгород-Дністровським, який був форпостом Риму на Півночі.

Візантійський історик докладно описує походження антів, слов'ян, їхній зовнішній вигляд (вони «темночервоні», тобто, швидше, — руді), племінний устрій життя, звичаї, духовні погляди і потреби. Для Прокопія Кесарійського це — народ мирний, незлобливий, хоча й могутній у своїх звитягах. Звично він наділяє їх і негативними рисами (брудні, немиті), але, можливо, саме так і було. Хоча цей народ пересувався краями та землями, але був він не кочовий, а осідлий. Історик на цьому спеціально наголошує, зауважуючи, що назва «анти» походить від слова «спорадичний», тобто «розсіяний». (Чи не приховується тут етнонім «роси», який Прокопій міг просто перекласти по-грецьки як «спорадеї».) Докладно простежені тактика і стратегія антів і відзначено їхні численні перемоги, що, зрозуміло, не мало б бути для автора приємною інформацією. Але він пише про це, тому можна вважати, що надійність «Готської війни» як історичного джерела вельми висока. Про освіченість же антів свідчить епізод з Псевдо-Хільбудієм, якого у Константинополі

деякий час вважали своїм визначним стратегом Хільбудієм, тобто знаннями і поведінкою ант був вельми подібним до ромея.

Требеллій Полліон — один з авторів «Історії Августів», котрому належить і нарис про імператора Марка Аврелія Клавдія (268-270 рр.), що за свої перемоги над готами був пошанований титулом «Готський».

Полліон пише (п. 1) про Готську війну та її закінчення у 269 р. Він згадує гігантську навалу північночорноморських племен — 320 000 воїнів (не враховуючи родин та домашнього скарбу), об'єднаних готами проти Риму, куди увіходило багато «скіфських» народів: певки, грутунги, австроготи (тобто остготи), гіпеди (тобто гепіди) та ін.; нападники організували величезний флот — 2 тис. кораблів. І цезар Клавдій здобув над ними перемогу, про що досить нескромно вихвалявся.

Безперечно, йдеться про потужну війну, котра потрясла Рим до основи, адже «скіфи» пройшлися Балканами, дісталися аж до Криту та Кіпру. Не применшуючи заслуг Клавдія і його війська, все ж варто зважити на ще одну причину його перемог — моровиці, через які нападники втратили багато сил та життів: так, уже на самому початку це зупинило черговий похід з-під гори Гемимонту — поблизу Адріанополя. Та й, зрештою, сам Клавдій також помер від епідемії, і на імператорському троні його ненадовго замінив (270 р.) рідний брат Квінтілл.

Принагідно зауважимо, що етноси, причетні до Готської війни, мешкали в ті часи головню на теренах України: візиготи — у пониззі Дунаю та межиріччі між Прутом і Дністром, карпи — у верхів'ї Прута, остготи — у межиріччі між Дністром та Дніпром і в Тавриді, роксолани — обабіч Дніпра та у Приазов'ї тощо. Сам похід готувався десь з-під Тіри (поблизу сучасного Білгород-Дністровського), так само як і морська армада — в районі Дністровського лиману; тому 320-тисячна армія рушила суходолом, а флот морем через протоки до острівної Греції. Це засвідчує не лише войовничість даної людності, а й достатню організованість та забезпеченість війська цих етносів ресурсами й майстрами — бо ж чого лише варто спорудити такий флот.

Від III ст. до н. е. розпочинається політична історія т. зв. *Пізноскіфського царства*, локалізованого переважно в Криму, Приазов'ї й Нижньому Подніпров'ї, яке особливо уславилось за часів правління Скілура та Палака (третья чверть II ст. до н. е.) і Мітридата VI Євпатора (121-63 р. до н. е.).

На теренах Великої України десь протягом 400 років — від II ст. до н. е. до II ст. н. е. — етнополітичні умови визначали

сарматські племена, особливо роксолани, які створили потужну централізовану державу, істотно впливали на європейські й азійські події.

Потім визначальною політичною силою стає держава *готів*. Від кінця II – початку III ст. останні заповнюють терени України, особливо південної, створюють могутню державу, за часів Германаріха (серед. IV ст.) держава остготів поширювала свій вплив від придунайських римських провінцій до племен Поволжя, аж поки у 375 р., по смерті Германаріха, остготи не потрапили під зверхність *гуннів*. Останні, локалізуючись на великих просторах Східної Європи з центром на Дніпрі — у V ст., слідом за нищенням Риму вестготами під проводом Аларіха (410 р.), істотно впливають на тодішню політичну мапу Європи. Особливо до цього спричинилися завойовницькі походи гуннів під зверхністю їхнього володаря Аттіли (помер у 453 р.).

Готи — північногерманський етнос, що прийшов в Україну на початку III ст. н. е. з півдня Швеції. Вихідний ареал готів — південне узбережжя південної Балтики (головно, території сучасної Данії).

«З цього самого острова Скандзи [Балтика], — писав Йордан, — мов би з майстерні, [де творяться] племена чи, точніше, мов би з лона, [що народжує] племена, за переказом, вийшли колись готи з королем своїм на ймення Беріг. Потому, зійшовши з кораблів, вони ступили на землю, якій одразу дали ім'я. Кажуть, що й донині, воно так і зветься Готискандза [гирло Вісли]...

Коли там зросло чимало люду, а правив лише п'ятий після Беріга король Філімер, син Гадарига, то він наказав, щоб військо готів разом з сім'ями рушило звідти. В пошуках найзручніших теренів і зручних місць [для поселення] він прийшов в землі Скіфії, які на їхній мові звались Ойум.

Філімер, в захопленні від великого багатства тих країв, перекинув туди половину війська, після чого, як розповідають, міст повністю зламався, через що нікому більше не стало змоги ні перейти, ні повернутися...

Та ж частина готів, яка була з Філімером, перейшовши ріку, залишились, як кажуть, пересунутою в землю Ойум й оволоділа жаданою землею. Одразу, не мешкаючи, підступають вони до племені спалів [антів-склавів] і, розпочавши битву, досягли перемоги.

А вже звідси, як переможці, рухаються вони у найвіддаленішу частину Скіфії, що межує з Чорним морем»³.

Пересуваючись у південно-східному напрямку, готи на початку III ст. н. е. досягли території сучасної України. Укріпилися на всьому просторі Північного Причорномор'я і, вже за часів правління римського цезаря Галлієна (258-268 рр.), вони вривалися на Балкани, сягаючи Афін і навіть римських провінцій Передньої Азії. Археологічним артефактом (тобто, залишком) існування готів на теренах України є вельбарська і, частково, черняхівська культура.

Готи чутливо реагували на ідеологічні та політичні колізії своєї доби. Так, видатний політичний діяч і просвітитель готський єпископ Ульфїла спромігся обезсмертити своє ім'я наступними діяннями: по-перше, він переклав і оприлюднив готською мовою Святе Письмо (Біблію) і, по-друге, зумів довести доцільність хрещення всього готського народу. Політична мудрість в даному випадку засвідчена тією обставиною, що Ульфїла прихилив готів до аріянської версії християнства. В умовах, коли аріянство відстоювала Александрія (Єгипет) на протигагу ортодоксальному Константинополю, готи отримували природного (ідейно спорідненого) союзника у боротьбі за верховенство на тогочасній геополітичній мапі Ойкумени. Саме готам (остготам) приписують тривале військове протистояння з антами, і перемога над останніми, коли готи під проводом Вінітарія підступно заманили до свого табору вождя антів Божа із його синами та 70-мастарійщинами і там жорстоко їх розіп'яли⁴.

В складі готської держави перебували й інші племена, які в тогочасній писемній культурі нерідко іменувалось «скіфами». Про *боранів* писав Зосима, *герулів* — Йордан, *уругундів-буругундів* — Агатей та інші давні письменники. Саме до III – IV ст. відносяться перші згадки про склавів-антів (Екдицій Авіт), які не були підпорядкованими готам, але неодноразово у союзних з ними відносинах здійснювали військові походи на Східну та Західну Римські імперії.

Племінна спільнота готів вже в часи свого переселення у Північне Причорномор'є була неоднорідною. В іншому випадку не зовсім зрозумілою була б досить швидка диференціація пришельців на дві, відносно осібні у лінгвістичному відношенні, групи: остготів і вестготів, яка вже чітко простежувалось наприкінці III – на початку IV ст. н. е. Цьому поділу істотно сприяли завойовницькі походи гуннських племен, особливо їхня перемога над готами в 375 р., після чого остготи були силоміццю включені до військової армії гуннів і, таким чином, стали пов'язаними своєю долею з агресивними амбіціями степо-

виків. Лише після розпаду гуннської імперії, яка сталася після смерті Атілли (453 р.), остготи осіли в Паннонії і були включені до складу Римської імперії. Втім, войовничі пристрасті остготів не зникли, і вони здійснюють низку нападів, як на Східну, так і на Західну Римські імперії (тобто, на Візантію і Рим). Особливо уславленими були походи остготів на чолі з королем Теодоріком проти германських легіонів на чолі з Одоакром, який на той час владарював Римом. У 488 р. германське військо зазнало поразки, сам Одоакр загинув, а в 493 р. остготи оволоділи всією Італією.

Остготи створили королівство із столицею в Равенні, до складу якого входили Італія, Сицилія, Данія, Прованс, деякі Альпійські та Гальські провінції. Формальною причиною готсько-візантійського протистояння стало вбивство Амаласунти, доньки Теодоріка, яка правила в 526-і-534 рр. і виразно протегувала зміцненню готсько-римських взаємин. Після смерті короля Теодоріка у 526 р., його спадкоємці королі Тотіла (541-552 рр.), а потім — Тейя, вперто протистояли візантійським василевсами, формальними васалами яких вони були. Однак походи військ імператора Юстиніана під зверхництвом полководців Велізарія та Нареса (30-50 рр. VI ст.) зламали державу остготів, а їх самих змусили мігрувати далі на захід. Готське королівство перестало існувати в 554 р.

Саме *остготи* (грейтунги), після їхнього розгрому у 375 р. гуннами, і коли основна їхня частина відкотилась за Дунай і Карпати і оселилась в Паннонії, заснувала також т. зв. *Кримську Готію*. Про це свідчать численні паралелі та перегуки черняхівської культури з відповідними часовими аналогами культури гірського Криму, а також численні писемні свідчення сучасників відповідних подій.

Так, зокрема, про кримський народ «евдусіан», який розмовляє «готською» («таврійською») мовою писав Псевдо-Арріан (IV ст.). Прокопій Кесарійський у своєму творі «Готська війна», описуючи «довгі стіни» у загадковому князівстві Дорі, зазначає, що там «з давніх часів живуть готи». Князівство Дорі, на думку авторитетних дослідників (Е.Л. Соломоник, В.А. Сидоренко, І.С. Піоро та ін.)⁵, локалізувалося у Південно-Західному Криму на гірському просторі від Херсонеса (Херсону) до Партеніта, а, можливо, й далі.

Наразі, існують переконливі свідчення про існування готського етнічного анклаву на території Криму принаймні до кінця XVIII ст. Насамперед, вони зберігали свою мову, церковні обряди, культуру, самоврядування.

Інша основна готська гілка — *вестготи* (візиготи), в III – IV ст. мешкали переважно у дністро-бузькому межиріччі. До племінного союзу вестготів входили язиги, карпи, геруни, венеди, а також низка інших сармато-роксоланських етносів, значна частина з яких мала виразно протоукраїнський (анто-склавінський) характер. Частина вестготів осіла між Прутом і Дунаєм і з 378 р. визнала протекторат Візантії, тобто Східної Римської імперії. Під тиском остготів, які, у свою чергу, зазнавали нищівних ударів гуннів, вони рушили за Дунай. Збройно пробились територією Західної Римської імперії, і в 418 р. заснували в Галії власне королівство із столицею в Тулузі. Згодом обшири вестготського варварського королівства перемістилися на терени Іспанії (середина VI ст.), де його столицею стало місто Толедо. Після розпорошення вестготської людності внаслідок арабської експансії, її елітні роди стали засновниками аристократичної еліти низки західних країн.

Готи досить швидко заявили про себе як активного учасника тодішніх міжнародних колізій. За описами Требелія Полліона, одного з авторів «Історії Августів» (якому зокрема, належить нарис про римського імператора Марка Аврелія Клавдія (268-270 рр.)), котрий за свої перемоги над готами був пошанований титулом «Готський», саме у готській війні проявився його військовий дар), готська війна була страшною.

Як засвідчує Требеллій Полліон, «тоді зібралось триста двадцять тисяч озброєних [воїнів] з різних племен... додай до цього рабів, додай сім'ї, додай укріплення з возів і випиті ріки і знищені на паливо ліси. Страждала, зрештою, сама земля, котра увібрала стільки варварської пихи»⁶. Отже, під зверхництвом готів, на Рим наступала армія в кількості 320 тис. воїнів і двох тисяч кораблів разом із сім'ями та майном. У цій навалі взяло участь «багато скіфських народів» — певки, ґрунтунги, австроготи, тервінги, віси, гепіди, а також кельти і еруди. Серед об'єднаних племен були і *роксолани*. Наразі існують достатні підстави вважати, що саме вони і були організуючим осердям цього походу на Рим.

Так само виразно про готську загрозу для Візантії пише Євагрій, історик VI ст. н. е. Зокрема, в часи правління імператора Юстиніана I (527-565 рр.) «на римську землю... зробили напад готи з боку Меотиди [Азовського моря]»⁷. Про повстання наприкінці VIII ст. проти загарбників з Хозарського каганату кримських готів під проводом Іоанна, єпископа готського, оповідає відповідне «житіє»⁸ тощо.

Після рушення основної частини ост-, а, згодом, і вестготів з території України за Дунай, на захід, готська присутність в Україні збереглась ще багато століть в Тавриді. Мова йде саме про Кримську Готію, локалізовану, головню, в гірському Криму. Саме тут зберігалася і Готська Єпархія Вселенської церкви. Ще Сократ Схоластик (нар. у 380 р.) у своїй «Церковній історії» згадує готських єпископів Ульфїлу, Теофіла, Селену та Теотима, якого, втім історик називає «скіфським єпископом» (Кн. VI, 12). Про Готську церкву писав єпископ Феодорит (бл. 390-457 рр.), зазначаючи її аріянський характер і зусилля «отця церкви» Іоанна Златоуста по викоріненню цієї «єресі»: владика чинить мудро, призначаючи священниками людей, котрі знають мову народів, та й сам відвідував готську людність і вів з нею богоугодні розмови; саме Іоанн «відділив» готам «одну церкву» (Кн. IV, 30), тобто надав їй автокефальність. Цю ж обставину підтверджує і Гермії Созомен, правник та історик з Палестини: у своїй «Церковній історії» (444 р.) він пише про причорноморських готів і їх вимушений рух до Дунаю під тиском гуннів наприкінці IV ст. Цікавими є описи діянь готських владик Ульфїли, Бреттаніона, Теотима — єпископа «Томеї й іншої Скіфії», який обіймав кафедру з 390-412 рр. Цей владика був слов'янського походження, що свідчить про досить складну етнічну структуру «готського» суспільства.

В подальшому зустрічаємо численні свідчення про християнство в Готії, про Готську єпархію, її владник та вірних, ті чи інші події. Так, до 372 р. відносять мученицьку смерть святого Нікити, великомученика Готського та св. мученика Сави Готського. У 375 р. 300 мучеників Готських постраждали біля гори Аю-Даг: пресвітери Вафусій і Верк, чернець Арпіла, парафіяни Авів, Агн, Реас, Ігафракс, Іской, Сила, Сигіц, Сонірил, Суїмвл, Ферм, Філл, Анна, Алла, Лариса, Моїко, Маміка, Уїрко, Анамаїда, цариця готська Гаафа та ін.

Зразком високого служіння людям було життя єпископа Іоанна Готського (VIII ст.). Народився подвижник десь у 720 р. у «країні Тавроскіфів» в Партенітах. У єпископський сан був висвячений приблизно в 756/7 рр., а в 80-х рр. VIII ст. очолив визвольну боротьбу готів проти хозарського панування. Після поразки повстання емігрував в Амастриду, де й упокоївся. Звідти останки єпископа було відправлено у Тавриду, куди прибули 29 червня 791 р. Там вони були поховані у партенітському монастирі Святих Апостолів. Практично в цей же час (787 р.) відбувся II Нікейський собор, який зосередив свою увагу на протиборстві

іконофільства та іконоборства. Готську єпархію представляв чернець Кирило, що свідчить як про напругу в самій єпархії, так і поважне її місце в християнському світі.

На початку X ст., згідно Церковного статуту православних кафедр, у Криму зафіксовано п'ять єпархій: Готська, а також Херсонська, Босфорська, Сугдейська і Фулльська. До речі, під 61-м номером значиться єпархія з назвою Русь. Так само, і в списку православних єпархій, укладеному в середині X ст. за часів правління василевса Константина Багрянородного, під номером 60 також значиться єпархія «Русь».

Про подальше існування Готської єпархії переконливо засвідчують численні пам'ятки культури. Наприклад, мова йде про напис на камені, котрий був на підлозі перед вівтарем церкви з Теодоро (Феодоро) (нинішній Мангуп), заснованої св. Іоанном Готським і відбудованої 1427 р. митрополитом міста Теодоро і всієї Готії Даміаном: «Всечесний і божественний храм святих славних всехвальних і першOVERХОВНИХ Апостолів Петра й Павла споруджено від підвалин за багато років віднесенням до святих отцем нашим і архієпископом міста *Теодоро і всієї Готії* Іоанном Сповідником, нині ж відновлений, як видно, превелебним митрополитом міста *Теодоро і всієї Готії* паном Даміаном року шість тисяч дев'ястот тридцять шостого [1427] індікта шостого, місяця вересня десятого [дня] (підкр. мною — В.К.)»⁹. Подібний храмовий напис відомо також с Біасали з храму Іоанна Предтечі, збудованого у 1587 р. Константиєм «архієреєм і владикою Готії»¹⁰ тощо.

Готія, її столиця Теодоро, інші міста князівства — Гавро, Маркур, Байдари, Форос, Сімеїз, Яліта, Горзудіти, Партеніт, Алустон та ін., — нерідко згадуються в генуезьких документах як «капітанство Готія». Зокрема, відомо, що генуезький консул Солдайї (Судака) зазначав, що в 1474 р. брати Гуаско «вчинити велику шкоду володарю Лусти [Алушти], чим дуже засмутити правителів Готії»¹¹.

Наразі зручне геополітичне розташквання України, її природні багатства, працююча і щира автохтонна людність віддавна робили її терени привабливими для численних племен і народів. Одні з них були короткочасними «гістьми», часто — непроханими; інші — осідали на цій землі на десятки, а то й сотні років, і вона (земля) ставала їм рідною Батьківщиною. Саме таким чином можна сприймати оселення тут еллінів, євреїв, готів, караїмів, кримчаків, болгар та багатьох інших етносів. Водночас, протягом

багатьох століть і тисячоліть сталою людністю були автохтони краю — праслов'янські і праукраїнські племена, з яких і слід виводити витоки сучасного українського етносу.

- ¹ Редер Д.Г. Восточные тексты // Вестн. древней истории. – 1947. – № 1. – С. 263-279.
- ² Дианисний Периегет. Пролог к описанию Ойкумены // Памятки поздней античной научно-художественной литературы II-V в. – М.: Наука, 1964. – С. 110-111.
- ³ Иордан. О происхождении и деяниях готв «Getica». – М.: Изд-во восточной лит-ры, 1960. – С. 70.
- ⁴ Иордан. Цит. праця. – С. 115.
- ⁵ Див. напр.: Соломоник Э.Л., Домбровский О.Л. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 14-44.
- ⁶ Требеллій Полліон. Історія Августів // Історія Криму. – Ч. II. – С. 157.
- ⁷ Євагрій. Церковна історія // Там само. – С. 172.
- ⁸ Житіє преподобного отця нашого Іоанна, єпископа готського // Там само. – С. 221-226.
- ⁹ Латишев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. – СПб: Тип. Имп. Академии наук, 1896. – С. 77-79.
- ¹⁰ Там само. – С. 67-69.
- ¹¹ Див.: Соломоник Э.Л., Домбровский О.Л. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 27.

2.2.

Історичні витоки українського етносу

Етнічний світ, зокрема український, — феномен з давніх давен багатолікий і складається принаймні з таких взаємопов'язаних чинників:

- сам етнос, людність, котра є і носієм відповідних цінностей, і їхнім творцем — *світ людей*;
- духовно-ідеальна реальність, тобто знакові системи (мова), світогляд, філософія, міфологія, історіософія, релігія, психологія, мистецтво і культура в широкому контексті — *світ ідей*;
- предметно-практична реальність, інакше — матеріальна культура, котра є опредмеченням чи втіленням тих або інших ідей та мисленних проектів — *світ речей*.

Ці три складники є необхідними, але далеко не рівнозначними у визначенні сутності самого українського світу.

Звернімося спочатку до витвореної українцями матеріальної культури. У межах здобутків етносу опиняються не лише питомі витвори цього народу, а й досягнення інших спільнот, загальнолюдський набуток. Справді, буває так, що все витворене людськими руками може ідентифікуватися головню як витвір цілком конкретного етносу. Але це стосується переважно суспільств архаїчних, досить ізольованих один від одного, у котрих переважає ручна праця і котрим притаманний цілком певний господарсько-культурний тип. Коли ж суспільство переходить до високих технологій, індустріального виробництва, тоді уніфіковані операції чи продукти запозичаються і можуть мати всезагальне поширення. Щоправда, навіть в індустріальну та постіндустріальну добу ведуть мову, скажімо, про архітектуру японську чи французьку, дизайн італійський чи німецький, стиль праці швейцарський чи російський, тобто етнічне тло може зберігатися навіть в матеріальній культурі постіндустріальної епохи.

Більш органічними для етносу є ознаки духовні, ментальні. Насамперед мова — образно-символічне втілення світовідношення етносу, спосіб буття його думки, збереження історичного досвіду, не кажучи вже про функції інформаційні. Так само й вірування, обряди, звичаї, погляд на світ в цілому, інших людей і своє місце в універсумі — всі ці та їм подібні духовні утвори, попри універсальне побутування з погляду на них як на атри-

бутивні ознаки будь-якого етносу, завжди наснажені конкретним світовідчуттям і є саме його смисловим витвором. Без мови немає народу — цей вислів вже став аксіоматичним, принаймні від часів О. Потебні, але народ уявити важко і без національної філософії, звичаєвості, родинного й суспільного устрою, вірувань, саморефлексії та інших «тонких» ментальних шарів. Істотною при цьому є та обставина, що, поприплинність часу й зміни в історії, в системі кожної з таких субстанцій існують певні інваріанти (архетипи) — мовні, поведінкові, діяльнісні, рефлексивні та інші, котрі дають змогу ідентифікувати певного індивіда однієї історичної доби як приналежного до того самого етносу, що й його представник із зовсім іншого часу. Так, за стереотипами поведінки скіфів, антів, русів, українців, простежених за автентичними текстами відповідної доби, без зусиль простежуються ознаки типологічно спорідненої етнічної спільноти. І навпаки, залюднюючі терени певної держави представники різних етносів в один і той самий історичний час відрізняються один від одного не лише, скажімо, мовними ознаками, а й манерою поведінки, вітання, самопошанування тощо.

І безперечно, безумовною необхідністю існування українського світу в усій його повноті є саме існування етносу — носія та творця його атрибутивних ознак. Бо ж історія знає велику кількість прикладів, коли цінності (духовні, матеріальні та ін.), створені тим чи іншим етносом, виявляються більш тривкими у часі, ніж самі їхні творці. Як правило, вони мають поважне культурне, мистецьке чи інтелектуальне значення, але вже живуть переважно в контексті вселюдської цивілізації, а не генетичних спадкоємців творців таких здобутків. Це можна простежити на прикладі історичного буття різноманітних етносів, частково або повністю втрачених людством, на різних етапах свого поступу: шумерів, аккадців, вавилонян, персів, хозарів, готів і багатьох інших. Так, кожен з цих народів залишив по собі величну спадщину. Але істиною є й те, що така культура втратила власних творців, ту основу, на якій здійснювалися її самоорганізація та саморозвиток. У цьому відношенні етноси, котрі не зійшли з історичної арени, продовжують творити свої національні образи світу, нехай і не такі весвітньо значущі, але самодостатні, тому що вони ефективно адаптовані до світу: бо ж вижили у ньому.

Саме факт існування українського етносу є визначальним для творення світу українства. Водночас слід наголосити, що й довкільний світ, зокрема терени України як геополітичної реальності, є формотворчим чинником українського етносу. При цьому витво-

рюється така антропологічна група, котра, попри свою приналежність до виду людини розумної, її європеоїдної раси, має свої особні риси, що роблять її не тотожною з іншими гілками людства, і водночас залишається частиною всепланетної спільноти людей.

Для розуміння сучасного образу українців як антропологічної спільноти важливими є, зокрема, дві обставини, котрі з'ясувала наука ХХ ст.:

- по-перше, існує певна антропологічна спадкоємність між степовими племенами України епохи бронзи, скіфами, людністю черняхівської культури, антами та племінною групою полян; через останніх сучасні українці успадкували багато рис давнього населення Північного Причорномор'я. Ці висновки достатньо аргументовані дослідженнями як українських (Хв. Вовк, М. Носів та ін.), так і зарубіжних вчених, зокрема російських¹;
- по-друге, антропологічний тип українців, зберігаючи інваріантні риси по всій території України, має водночас локальні особливості та відміни; це зумовлено як варіативністю єдиного типу згідно з конкретними еколого-географічними обставинами життя (степ, гори, ліс тощо), так і потужними зовнішніми «ін'єкціями» до генетичного типу українців (контакти з половцями, ромеями, поляками, німцями та ін.). При цьому варто, однак, завжди мати на увазі (особливо, враховуючи тезу про антропологічну неперервність людності у Середньому Подніпров'ї), що такі впливи накладаються на базові генетичні та ментальні ознаки власне українців, а тому мають дотичний, хоча й урізманітнюючий етнос, вплив.

Історичне буття України прикметне, з одного боку, сталістю геополітичного образу, а з другого — плинністю смислоорганізуючих центрів, котрі якраз і забезпечували збереження єдності й цілісності цієї реальності. Тому постає проблема пошуку глибинних рушіїв та спрямовуючих чинників її розвитку, котрі забезпечували і цивілізаційний поступ (розвиток економіки, політичних та соціальних інституцій, мови, культури, ремесла, мистецтва тощо), і усталення й успадкування деяких інваріантних рис для України як геополітичної реальності.

Подібний стан речей генерувався, головню, двома колами чинників, специфіка котрих визначалася насамперед їхнім походженням, а також механізмом та обширами (об'єктом) реалізації: *ендогенними й екзогенними*.

Ендогенні чинники закорінені в самій людині — в душі, мисленні, психіці, емоціях, спадковості тощо. Залежно від характеру локалізації вони бувають спадково-генетичними та етнокультур-

ними. Вони втілюються й проявляються у певних образах та моделях поведінки й мислення. Інакше кажучи, йдеться про архетипи людського буття, котрі є питомою ознакою як етносу в цілому, так і кожного (в ідеалі) члена такого етносу. Архетипи визначаються впливами довкілля (соціального та природного), а також історико-генетичними здатностями й можливостями спільноти сприймати такі впливи в реальному житті; вони є фактично додосвідними і надіндивідуальними як певні універсально-сутнісні риси та спонукки життя індивіда. Сферою суспільного формовтілення архетипів є моральні взаємини — система норм, стандартів, приписів, ідеалів та табу (заборон), котрі регламентують повсякденне життя спільноти в цілому та її членів зокрема.

Екзогенні чинники — суть зовнішні стосовно конкретної людини (спільноти) чинники, породжені її питомим соціокультурним та природним довкіллям. Це можуть бути і привнесені ззовні (чужинцями-завойовниками, місіонерами-культуртрегерами, «вищою» силою тощо) певні нормативні та регулятивні засади регламентації повсякденного життя спільноти. Це — чинники практичного гатунку, причому, як правило, актуального, тобто нинішнього стану, і вони закорінені в реальні потреби й домагання політичних інституцій та спільнот (насамперед держав) й спрямовані на уніфікацію типів і стандартів поведінки всіх членів суспільства, незалежно від їх волі, своєрідності, ціннісних уподобань та орієнтацій.

У скіфо-сарматські часи системоорганізуючими домінантами постають, головню, дві ідеї:

- по-перше, сакралізація звичаєво-традиційних цінностей, у зв'язку з чим найвищого світоглядного сенсу набуває дотримання та примноження звичаїв і підпорядкування їм, збереження й відтворення їх у вервечці поколінь;
- по-друге, визнання примату рідної землі, країни (включно з власною етнополітичною реальністю) як найвищої суспільної цінності буття взагалі.

Виразно про це писав, наприклад, римський імператор Клавдій Юліан Флавій (331-366 рр. н. е.). Міркуючи про співвідношення законів та звичаїв, він гадує скіфів, котрі «не схвалили» Анахарсиса (а простіше — вбили), що приніс на Батьківщину чужинські впливи: «Ось яка стійкість природних рис характеру»². Сила цих двох ідей дала змогу скіфо-сарматському світові зберігати стійкий стан (з елементами поступу) понад тисячоліття.

Цьому не змогли завадити ні грецька колонізація Північного Причорномор'я, ні спроби інших античних цивілізацій, насам-

перед, перської — походи Дарія I, еллінсько-македонської — часів Александра Македонського, римської — часів римсько-боспорських війн тощо) поставити автохтонні етноси та їхні політичні інституції у васальну залежність від тієї чи іншої метрополії.

Справа в тому, що і Персія, і Рим, і Греція були не лише окремими цивілізаційними, а й самодостатніми геополітичними реальностями, вихід за межі яких потребував не тільки мілітарної міцї, а й зламу — що досягалось значно важче — соціально-психологічних стереотипів та вимог до довкілля як до автентичного власній суті, тобто рідного. І тому в нашому регіоні греки колонізували лише узбережжя Чорного та Азовського морів, а також гірський і прибережний Крим — подобу власне іонійського світу, а римляни, чинячи так само, від неадекватного їм етно-екологічного світу намагались навіть відгородитися грандіозними штучними спорудми — Траянові вали у Подунав'ї, Перекоп, тобто рів у Тавриді тощо. Перси ж, котрі проігнорували подібні застереження, взагалі зазнали поразки — не стільки військової, скільки саме геополітичної: корінний етнос, згармонізований зі своїм питомим довкіллям, примусив завойовника капітулювати практично лише силою природних обставин (згадаймо похід перського царя Дарія I проти скіфів і його ганебну поразку).

Так само, але пізніше, вікінги колонізуватимуть скелясті узбережжя Півночі та транспортні комунікації (але не освоюватимуть усі захоплені простори), російська спільнота також знищить армію Бонапарта не тільки політично-військово, а й своєю етно-природною потугою...

Системоутворюючі фактори наступної доби, котра тривала приблизно тисячоліття (V – XV ст.), виразно відрізняються від попередніх. Їхня специфіка визначається насамперед тим, що саме в цей час — чи не вперше в історії цивілізації — людність планети відчула себе певною цілісністю. Локальні центри культури, доти вельми істотно відмежовані одні від одних як у цивілізаційному часі, так і в просторі, в силу певних обставин почали кумулюватися в якусь нову інтегративну цілісність. Цьому сприяла низка обставин: по-перше, усталення трьох основних світових релігій, або — точніше — ідеологічно-теологічних систем: *буддизму* (зі своїм логічним продовженням — індуїзмом), *християнства* й *ісламу*, котрі, як відомо, мають свого спільного попередника — іудаїзм; по-друге, виникнення цивілізацій нового типу, котрі, на відміну від політичних інституцій минулого, об'єднувались не мілітарними чи геополітичними чинниками, а ідеологічно; по-третє — відбувається активний

перерозподіл планетних обширів і створюються торгівельно-кочові імперії (за О. Прицаком), внаслідок чого спостерігається потужний і невпинний «рух народів» — зі сходу на захід, з півночі на південь та навсібіч (як вікінги, арабо-мусульмани чи західноєвропейці).

Тим-то звичаєвий консерватизм на теренах старожитньої України в антські, а особливо — у руські часи, змінюється новими пріоритетами. І анти, і руси втягуються у змагання за «переділ» всесвітнього спадку, головню ідейного, а також, хоча й меншою мірою, територіального. Вони, наприклад, не лише спостерігали, як хвиля за хвилею войовничі європейці (германці, готи, гали та ін.) напочуються на Рим, намагаючись урвати свою децию від цього «вічного міста». Вони, очевидно, зазнали своєрідного шоку, коли ці самі вандали-варвари, зруйнувавши імперію, на власних теренах почали розбудовувати нову, назвавши її не більше і не менше як Священною Римською імперією. І цей утвір — то як реальність, то як ідейний фантом — проіснував аж до початку ХХ ст. Так інші етноси, серед них і анти-руси, дістали наочний урок «переймання» культурного спадку та геополітичного статусу однією державою від іншої. То був, можливо, перший, але не єдиний урок.

Справа в тім, що власна геополітична реальність антив-русів є об'єктом відвертих домагань не лише ближніх сусідів — що не вельми приємно, але принаймні зрозуміло. На її терени починає зазіхати і людність геть незнана, відділена від Русі багатьма тисячами кілометрів і культурним проваллям. В різні часи в Україні з'являються етнополітичні світи аварів, гуннів, готів, печенігів, половців, монголів та ін. Автохтони краю з подивуванням виявили, що вони опинилися відсунутими від морів, а терен їхньої країни став обкраяним та обшарпаним. Чимало з чужинців залишалося та облаштовувалося власне тут, але більша частина їх рушала — одразу чи через деякий час — далі в Європу, де намагалася щось «ухопити» від найбагатших тодішніх держав — Риму, Візантії тощо. Природно, що відчуття «узбіччя», відстороненості від переділу всесвітнього спадку не могло не викликати бажання і самим прилучитися до цієї справи.

Отже, можна говорити про такі системні організатори етносуспільного життя в антсько-руську добу:

- по-перше, усвідомлення власної приналежності до обширу цивілізованого світу (читай — всепланетної спільноти);

► по-друге, активне змагання за поважне місце у системі міжнародного устрою і, у зв'язку з цим, домагання своєї «законної частини» всесвітнього спадку.

Виразно праукраїнська історіософія, заангажована на обґрунтуванні обраності наших предків, блискуче викладена в такій унікальній пам'ятці світової культури, як «Велесові книги»³.

Так, «Велесова книга», ця, на жаль, не відома нам в оригіналі пам'ятка автентичної української духовності, найпізніший список якої укладений десь у IX ст., окидає поглядом події ще принаймні півторатисячолітньої давності: як пише невідомий автор, за багато тисяч літ до Діра «ішли предки наші до гір Карпатських і жили кладно». Із написаного в «Книзі» можна вирахувати, що йдеться про VII – VI ст. до н. е., тобто часи ще догеродотові. Подальше розселення привело праукраїнців через п'ятсот літ до Дніпра (Непри) і Прип'яті (Прип'яте), а ще згодом — до Дінця й Дону. Інакше кажучи, якщо навіть наші предки і не тотожні скіфам й спочатку залюднювали лише західну частину старожитньої України, однак з плином часу вони усталилися в межах все тієїж самої геополітичної реальності, що й скіфи, сармати чи анти, тобто приблизно по межі: Карпати — Дунай — Чорне та Азовське моря — Дон — Полісся.

Дослідження засвідчили виразно протукраїнський характер «Велесової книги» як в історичному, так і в мовному контексті. Події ж бо, описані у книзі, подовжують історію нашої країни і її автохтонного етносу ще принаймні на півтори тисячі років перед Володимиром Великим. Виклад доведено десь до 870 р. н. е., бо в книзі згадується Рюрик, князь Новгороду, але не згадується його спадкоємець Олег.

З мовного погляду «Велесова книга» настільки виразна, що українець може читати і розуміти її і без перекладу, подивовуючись кришталевій чистоті її лексики, чимало втраченої в сучасній мові під староболгарськими, польськими та російськими нашаруваннями.

Перекладами, аналізом та тлумаченням цього твору займався багато дослідників: Юрій Миролюбов, А. Кур (Куренков), Сергій Лісний, М. Скрипник, Володимир Шаян, Олесь Білодід, Валерій Шевчук та ін. У радянській історіографії цей твір було оголошено фальшивкою «буржуазних націоналістів», котрі «зазіхнули» на офіційну доктрину про Київську Русь як попередницю Росії, про «спільну колиску народів» тощо. Але нині, на щастя, проблема ідентичності, тобто справжності «Велесових

книг», практично розв'язана. Йдеться, зрештою, про їх повноцінне осмислення та вчитування в текст і контекст.

Насамперед це стосується української історії, в яку вводиться нова низка осіб (легендарних чи реальних), подій, ознак і т. ін. Такими є, наприклад, Ір (Орь) та Богумир. Ір'ові сини — то вже знайомі нам Кий, Щек, Хорив, предки русичів, чехів, кроатів. Богумир з дружиною Славунею мали трьох дочок — Древу, Скреву і Полеву, котрі одружилися з посланцями Сонця — Ранком, Полуднем і Вечором: так започаткувалися, якщо вірити текстові «Велесові книги», племена древлян, кривичів і полян, і розселилися вони по зеленій країні задовго до приходу сюди готів. Так у «Велесовій книзі» переплітаються сюжети історичні, міфологічні і навіть космогонічні. Таких місць у тексті чимало.

Унікальна «Велесова книга» і в плані реконструкції світогляду та міфології праукраїнців. Перший бог слов'ян — Триглав (він же Троян), який водночас є поєднанням Сварога, Перуна і Світовида. Діють й інші боги — Ява, Нава і Права, уособлення єдності світів (явного і потойбічного). Згадуються боги, знайомі з інших джерел, і геть незнані, відомі лише за цим текстом: Хорс, Яр, Коляда, Рік, Числобог, Берегиня, Лета, Мара, Жаль, Горинь, Карна, Ладо, Яр, Купало й багато інших, навіть бог Індра, герой «Рігвед».

Пам'ятка містить загадки географічного та етно-екологічного плану: неодноразово йдеться про Гелон, що локалізувався десь на Полтавщині, — добре знаний з «Історії» Геродота; докладно осмислюється тема Сурожа й Корсуня (тобто Криму і його, так би мовити, столиці) та їх слов'янської колонізації, низка нових, безцінних свідчень є про Дніпро та Київ, землю Русколань — одну з назв старожитньої України. Діють у книзі відомі дотепер і незнані історичні постаті — вожді племен: Германаріх, Оторіх, Скотень, Вишень, Славен, Скіф, Колун, Голун, Альдоріх, Бобрець, Боровлен та інші, роль та значення яких ще належить осягнути і віднайти їхнє місце в праісторії.

Багато нового проливає «Велесова книга» на життя та побут наших предків: вони розводили худобу, обробляли землю, пили мед, шанували предків, людських жертв не чинили... Одним словом, статечні, добропорядні мешканці землі української, яких, далебі, можна було знайти в усі часи і скрізь в Україні.

Чи не вперше етнонім «анти» згадується у праці готського історика VI ст. н. е. Йордана «Про походження готів». Описуючи колізії війн готів під проводом Германариха, він торкнувся його сутичок з венетами: «Всі вони поділяються на три частини: венетів, антів і склавів»⁴. І хоча Йордан зазначає, що Герма-

нарих «підкорив всі народи Скіфії та Германії», власне антів, ядро котрих було у Середньому Придніпров'ї, приневолити так і не вдалось. Можна як довід взяти, скажімо, писання вже згаданого тут історика кінця VI – початку VII ст. Менандра Візантійця, який, пишучи про склавів, споріднених з антами союзом племен, зауважив: «Здавна склавіві грабували римлян... їхня ж земля не була зруйнована жодним іншим народом»⁵. Оповідючи про власне антів, цей історик зазначає, що авари постійно грабували й спустошували землі антів, але володарі останніх залишилися володарями і вели переговори з нападниками, захищаючи свою землю не лише збройно, а дипломатично. Прикметний епізод, описаний Менандром «Анти відправили до аварів посланником Мезамира... і просили дати їм змогу викупити деяких бранців»⁶. Але авари, ці питомі азійці, вбили посла...

Самі анти зовсім не відсторонено спостерігали, як на їхніх очах змінюється політична карта світу, а далекі чужинці (готи, потім гунни й інші кочовики) зазіхають на питомі європейські землі й цінності.

Втім, суспільний устрій ранніх антів, перехідний за своєю суттю, ще несе виразні риси скіфо-сарматських звичаїв з їхніми специфічними системними організаторами. Як зазначає анонімний автор трактату «Тактика і стратегія» — а ним найімовірніше, був імператор Маврикій (582-612 рр.), «племена склавів і антів подібні своїм способом життя своїми звичками, своєю любов'ю до свободи; їх ніяким чином не можна прихилити до рабства або покори: вони хоробрі у своїй землі і витривалі, легко витримують спеку, холод, дощ, голизну, нестачу їжі»⁷. Вони прихильні до гостей навіть чужинців, але нещадні до грабіжників та ворогів; рабства анти не знають, а скромність їхніх жінок переважає будь-які уявлення про вірність: по смерті чоловіка дружина, за звичаєм, самохіттю йде з ним у вічність.

Описи життя антів імператора Маврикія повністю підтверджують, а багато в чому й доповнюють писання візантійського історика VI ст. Прокопія Кесарійського. Племені склавів та антів, зазначає він, ніколи не підкорялися одній людині, але живуть вони народоправством, тому в них спільне і щастя, і нещастя. Вірять у верховного владику, бога вогню й творця блискавок, і йому чинять офіри й треби, жертвуючи биків. Але, зауважує історик, «вони пошановують ріки, і німф, і всілякі інші божества, чинять всім їм жертви і за допомогою цих жертв гадають. Живуть в убогих хатинах на великій відстані одні від одних. У тих і інших одна й та сама мова, варварська, і зовнішнім виглядом вони не відрізня-

ються один від одного. Вони дуже високого зросту і величезної сили. Колір шкіри та волосся у них не дуже білий або золотистий і не зовсім чорний, але все ж вони темно-червоні... В давнину ці два племені називали «спореями»...»⁸.

Одразу звернемо увагу на останній етнонім — «спореї», що означає не більше і не менше як «розсіяні», тобто «роси». І треба згадати звичай античних та візантійських авторів перекладати грецькою мовою самоназви «варварів». Тобто «спореї» Прокопія — то суть-таки «роси», і вони відомі не лише у VI ст., а й раніше — «в давнину», за словами історика. Цікаві й опис релігії (культу Дажбога-Перуна), і обожнювання сил та явищ природи, способів життя й фізіогноміки (зовнішній вигляд) антів. У цьому безособливих зусиль можна помітити як традиційні архетипи української людності, так і своєрідність її антропологічного вигляду.

Імператор Маврикій зазначає також, що в антів — велика кількість худоби та різних плодів земних, зокрема проса і пшениці, а селяться вони в лісах та біля рік, влаштовуючи житла типу напівземлянок. Цікавий звичай, описаний Маврикієм (і вже згадуваний нами), добре відомий з життя запорозьких козаків, а саме: переховуватися від ворога під водою, дихаючи через порожнисту очеретину. Ці та інші ознаки устрою життя антів виразно тяжіють до антеїзму та є самодостатніми автохтонними цінностями.

Водночас анти стають активними учасниками змагань за всесвітні набутки, котрі ототожнювалися в ті часи з досягненнями обох Римських імперій — Східної (Візантії) та Західної (Риму). Причому роблять це двояко, як безпосередні учасники та творці візантійської історії і як претенденти на її подовження.

Так, анти (й інші слов'яни) були у війську Візантії не тільки як найманці, а й як союзники, наприклад у війні проти готів, що її вів імператор Юстиніан I (помер у 565 р.); деяким слов'янським спільнотам цей володар (і його наступники) відводив в імперії землі для постійного поселення, причому робив це не лише стосовно Балкан, а й Малої Азії (Віфінія, Опсипій), навіть — середземноморських островів (Крит, Евбея, Самофракія, Фасос та ін.). Але ще важливішими були власне військові походи антів проти Візантії: про це не раз згадає Прокопій Кесарійський у «Готській війні», а також у іншій своїй праці — «Таємній історії», причому вражають самі масштаби антської навали: «...Більша частина Азії була спустошена мідянами і сарацинами, а вся Європа пограбована *гуннами, склавінами й антами* (підкреслення моє. — В. К.)». Далі: «...З того часу, як Юстиніан обійняв владу над Римською імперією, гунни, скла-

віни й анти, роблячи напади, чинили над мешканцями цих областей (Фракія, Іллірія, Херсонес, Еллада тощо. — *В. К.*) нестерпні речі...»⁹. Часто анти разом зі своїми союзниками, як це було ще в 526 р., тримали в загрозі захоплення сам Константинополь.

Не випадково протекторату Києва починають шукати не лише довкільні нечисленні та аморфно зорганізовані племена й народи, а й нащадки великих імперій або їхніх значніших частин. Так, десь у 60-х рр. X ст. з гірського Криму, де локалізувались рештки колись могутньої готської держави, а на той час — вже васала Візантії, вгору по Дніпру до Великого князя Святослава рушив Готський топарх просити зверхництва. «І я, — нотує цей політик і воїн, — щоб зберегти наші володіння, подався до нього [Святослава] і був бажано прийнятий. І коли я все йому виклав у короткій, по можливості, промові, він сприйняв цю справу найуважніше, — охоче дав мені знову владу над Кліматами [столиця Готії] і додав до цього цілу сатрапію й дарував значні щорічні прибутки зі своєї землі»¹⁰. Так мудрий київський князь, взявши під свою руку далеку країну, зазнаючи певних матеріальних втрат, дістав чималий політичний вигравш — як спадкоємець цінностей і теренів готської цивілізації.

VI – VII ст. на теренах України проходять під гегемонією політичних об'єднань *склавінів* та *антів*, а VIII – IX ст. — різноманітних об'єднань племен і племінних союзів східних слов'ян в цілому. *Держава антів*, в історії якої досі багато таємничого, неодноразово протистояла наймогутнішій імперії того часу — Східній Римській, що виразно свідчить про її потугу; водночас вона мала виразно протоукраїнський характер. Розглянемо це докладніше, на основі свідчень сучасників тих давніх подій.

Кесарій — християнський богослов, брат Григорія Великого (Назіанського), жив у IV ст. н. е. При Констанції та Юліані був придворним лікарем у Константинополі, а за Валента — квестором у Віфінії. Помер у 368 р. Цьому мислителеві приписують низку патрологічних творів. Зокрема, у його «Діалогах» прикметними є наступні послання: він наводить чотири різних назви Дунаю і одним з перших згадує слов'ян («склавіни»). Інтерес також викликає культ Ахілла й Патрокла, відповідно — на острові Білому (нині Зміїний) та в Понтійському царстві.

Маврикій — грецький імператор-василевс (582-612 рр.), військовий теоретик та історик, жив наприкінці VI – у першій третині VII ст. н. е. Він — ймовірний автор відомого трактату «Тактика і стратегія», у якому докладно викладені не тільки проблеми військового мистецтва, але заторкнуто й історичні та полі-

тичні аспекти. У деяких місцях, зокрема в XI книзі (п'ята глава), містяться докладні відомості про антів та слов'ян (склавівнів): описано їхній побут, звичаї, природу краю, образ людності (фізіогноміку), військові прийоми, озброєння тощо. Ці факти надзвичайно цінні та повчальні для дослідження вітчизняної історії.

Маврикій особливо підкреслює волелюбність і справедливість антів та склавівнів: вони люблять свою землю і свободу й прихильні до чужинців — до тих, хто приходить з миром. Злодіянів же — провчають. Вони заможні, мешкають у лісистих місцях поблизу рік, тут спостерігається значна щільність їх населення. Земля їхня щедра, а жінки — надзвичайно скромні. Обширним є набір їхніх військових прийомів та засобів, особливо ж вони меткі у ближньому бою і в звичних умовах; озброєні вони луками, списами та щитами.

Особливо пильної уваги заслуговує опис Маврикієм тактики, котру застосовували проти антів та склавівнів самі ромеї. Коли вчителюється в ці повчання — як нападати на селища, як грабувати, коли втікати, де переховуватися, як вбивати всіх підряд під час нападу тощо — не можеш позбутися думки, що читаєш опис навали кочовиків (печенігів, половців та ін.) на Україну (згадаймо хоча б описи Гійома Левассера де Боплана). А насправді ж мова йде про дії супроти мирного, осілого та хліборобського народу давньої України з боку «другого Риму», тогочасного осердя цивілізації — Візантійської імперії! Враження посилюється ще й тим, що імператор Маврикій пише про те, що ромеям треба організовувати «банди» (або «тагми») для нападу. Що ж, це реальна історія, і слід віддати належне василевсу Маврикію, котрий безжалісно і щиро виклав таку ганебну для цивілізованої Візантії правду.

Менандр Візантієць — візантійський історик кінця VI – початку VII ст. н. е., про якого майже нічого не відомо. Автор «Продовження історії Агатієвої» у якій сам про себе сповіщає, що батько його — Ефратас з Візантії, що дорослим він займався судочинством, був у придворній сторожі протиктором. Його історія є продовженням історії Агатія, дієписця середини VI ст. і, в свою чергу, передує праці Феофілакта Симокатти. Менандр описує події від 558 р., коли прийшли у Фракію гунни, і завершує 582 р. (смерть кесаря Тиверія). Літописні виклади знайомлять з першими контактами *аварів* з автохтонами України — антами, а також з наступними сутичками аварів зі слов'янським (склавівнським) світом у Подунав'ї.

Факти та обставини, наведені Менандром Візантійцем, спонукують і до серйозних роздумів щодо взаємин, з одного боку,

антів і склавів, а з іншого — аварів, про локалізацію цих племен (союзів), навіть про відносини антів та склавів.

Те, що анти початково обіймали всю територію, аж до Чорного та Азовського морів — практично не викликає сумнівів: бо, як зазначає Менандр, авари грабували «землю антів», — а відомо ж, що авари загарбали в степове Причорномор'є. Отже, це була антська земля до приходу аварів. Зауважимо також, що анти стверджують — і ніхто, ні аварський каган, ні василевс ромеїв, це не спростував, — що земля їхня ніколи не була зруйнована іншим народом; отже, степове Причорномор'я — то лише частина землі антів, причому не головна.

А тепер про «склавів»: їх звично розташовують на Балканському півострові. Але ж текст Менандра свідчить про інше¹¹. Склавіни прийшли і спустошили не тільки Елладу, а й прибули у Фракію та Іллірію: з контексту зрозуміло, що це не їхні питомі землі. Події, зумовлені наміром кагана покарати склавів на р. Саї (тепер — Сава, правобічна притока Дунаю, впадає в нього нижче Тиси), точаться на території Іллірії, куди склавівни також звідкись оружно прийшли. Адже на цих теренах раніше мешкали трибали, агафірси, амантіни та ін., потім — даки, гети й інші племена. І знову застереження, що склавівни нікому не платять данини, — ні кагану, ні василевсу; автохтонна ж людина явно не відповідає цьому покажчику. Все це наштовкує на думку, що склавівни Менандра — суть прийшли, принаймні з Прикарпаття та Тавриди, незалежні племена, котрі чинили на імперію військові походи, вертаючись потім на свої питомі землі.

Інакше кажучи, є досить підстав, щоб ставити питання про *тотожність антів Менандра і склавів Кесарія — праукраїнської людності VI ст. н. е.*

Феофілакт Симокатта — візантійський історик кінця VI — початку VII ст. Походить з Єгипту і мав ґрунтовну освіту. Автор багатьох творів, найвідомішим з яких є його «Історія»¹². У ній оповідається про події 582-602 рр., головню про війни, які вела Візантія на півночі і на сході. Створена ця праця, найпевніше, між 628 і 638 рр. До речі, тут автор, говорячи про ромеїв, часто пише «у них», «вони», виразно підкреслюючи своє суто еллінське, тобто невізантійське походження. Письменник окреслює непрості взаємини ромеїв зі своїми північними, «задунайськими» сусідами. З тексту можна скласти уявлення про етнічний склад цих країв, рух та переселення народів, окремі психологічні й еколого-географічні реалії. Феофілакт Симокатта викладає своє бачення етногенезу гуннів та аварів, згадує етнонім «анти»: для нього

звичним є розрізнення серед «варварів» аварів, гуннів, склавинів та антів. Чималий інтерес становить також згадка про плем'я лівидинів, столиця яких знаходилась, на думку дослідників, поблизу сучасного міста Лебедина, що на Київщині. Важливі описи надibuємо і про гепідів — одного з готських племен, що залюднювало береги Тиси і середнього Дунаю.

Описано битви ромеїв під верховенством стратига Пріска з аварсько-слов'янським військом, що відбувалися влітку 600 р. Цікавий, до речі, титул кагана скіфів-гуннів, що включає вираз «повелитель семи кліматів всесвіту». «Сім кліматів» — то, власне, всі зони землі. Отже, каган іменувався володарем всієї планети.

Феофілакт Симокатта як історик прикметний ще й тим, що, з одного боку, він сам добре знався на політичних процесах імперії (певний час був секретарем імператора Іраклія (610-640 рр.)), а тому міг викладати її із знанням справи, а з іншого — йому притаманні й деякі особливості високого стилю в «Історії», тобто він подекуди приносив у жертву історичній точності художність та алегоричність опису, возвеличення ромейських чеснот. Історик розпочинає виклад історії з часів царювання імператора Маврикія (582-602 рр.), про що він мав значно менше особистих спостережень порівняно з пізнішими часами, тому тут він широко компілює попередні джерела, головню Менандра; цю обставину також треба мати на увазі.

Феофілакт згадує низку етносів (племінних союзів): ромеїв, тобто греків-візантійців, аварів, склавинів, антів, готів, гепідів та ще деяких. Фахівці вже звично вказують на певну аморфність й історичну звичаєвість поіменування прийшлих етносів назвою їхніх попередників-автохтонів. Тому, наприклад, звичними є вживання етнонімів «авари», «скіфи» щодо слов'ян. У деяких випадках під одним етнонімом (у тексті — це насамперед авари та ромеї як представники імперії) приховується низка народів. Та все ж пильний погляд на текст Феофілакта Симокатти дає змогу виокремити чотири етнічні спільноти, котрі є визначальними для розуміння описаних Феофілактом у Причорномор'ї подій, а саме: *ромеї, авари, склавини й анти*.

Тут варто пригадати деякі засадничі обставини та передумови посталої ситуації. Насамперед згадаймо, що ще в 30-х рр. VI ст. ромейське військо під зверхництвом стратига Хільбудія перемагає антів на Дунаї і переносить бойові дії на лівобережжя. Посилення місцевих формувань антами з Середнього Подніпров'я різко змінює ситуацію: у 533 р. вони перемагають ромеїв і міцно закріплюються на Дунаї, використовуючи його як плац-

дарм для спустошення Фракії, Еллади та інших країн; у цей час анти і склавіни діють союзно. Можна зазначити також, що склавіни — суть ближчі до Візантії територіально, але анти, віддаленіші просторово, сильніші за впливом на події.

І хоча на початку 40-х рр. VI ст. союз між склавінами та антами фактично розпадається, анти, по суті самотужки, завдають Візантії нищівних ударів, результатом чого став укладений у 545 р. мирний договір між антами та Візантією; на думку Ю. Павленка, цілком імовірно, що на чолі посольства антів у Константинополі стояв Великий князь Кий — «з цього часу аж до 602 р., до якого відноситься остання згадка про антів, вони підтримували з Візантією союзницькі стосунки»¹³. За угодою, анти діставали ліво-бічне Нижнє Подунав'я, придунайську фортецю Турріс, а також чималі грошові оброки з Візантії; цілком ймовірно, що саме в цей час князь Кий засновує Києвець на Дунаї. Принаймні Дунай відігравав колосальне, досі до кінця не зрозуміле, значення в суспільно-політичному житті праукраїнців-антів, мабуть, не менше, ніж Дніпро. Згадаймо хоча б, як трьома століттями пізніше київський князь Святослав у році 6477 від заснування світу (969 р. н. е.) скаже своїй матері і боярам: «Не люблю мені є в Києві жити. Хочу жити я в Переяславці на Дунаї, бо то є *середина* землі моєї (курсив мій. — В. К.)»¹⁴.

Отже, нехай і на рівні світоглядної архетипової риси, Дунай є центрово-осердьевою системою для Антії-України. Тому події, пов'язані з діями антів на Дунаї, набувають особливого значення для розуміння могутності праукраїнської держави, її геополітичного статусу, впливу на перебіг тодішньої історії. До речі, на що також звертає увагу Ю. Павленко, дунайським «Києвом» князя Кия цілком могло бути місто, яке на місці сучасного Кийова, що на півдні Моравії, — власне, тих питомих місць сутичок антів, аварів та ромеїв, про які оповідає Феофілакт.

Тепер про *аварів, обрив* — як про них писали давньоруські літописи і як вони згадуються в українському фольклорі. Відомо, ще в середині VI ст. вони рушили з-під Уралу на захід, у 557 р. перейшли Волгу і підкорили деякі племена Прикаспію та Приазов'я; невдовзі вони були аж при Дунаї — принаймні угода з Візантією про недоторканість її кордонів на півночі (за умови виплати щорічної данини) була укладена в 558 р. Потім авари, котрим ромеї розв'язали руки, всією силою кидаються на сусідів: почергово зазнають поразок анти, гепіди, лонгобарди, склавіни. Але не так просто було підкорити їх, зокрема антів, про що свідчить і описаний похід аварів проти антів у 602 р., коли аварський полководець Апсих

дістав наказ кагана розгромити антів, які на той час були союзниками ромеїв. Після цього етнонім «анти» зникає з історичного побутування назавжди, що свідчить зовсім не про те, що народ цей зник, а скоріше, що настав новий час у політичному розвитку праукраїнців, з відповідними центрами консолідації, союзами, назвами — етнонімами, самоназвами тощо.

Дуже цікавий фрагмент з полоненими склавінами, який описує Феофілант (VI, II: 10-16). До імператора привели людей «з-під океану», неозброєних, лише з гусями; з їх розмов ясно, що це — розвідники («глибока розвідка»). Зрозуміло також, що їхній народ не підкорився ні кагану, ні василевсу. Інакше, як блискучим зразком дипломатичних переговорів, не можна назвати промову посла кагана Коха (VI, VI: 1-14): історичний контекст дає змогу зробити висновок, що право звинуватити ромеїв у дво­рушності мали лише автохтони краю, тобто анти та склавіни, але аж ніяк не ординці-авари. Тому мудрий посол, найімовірніше, був слов'янського роду-племені. Безперечно також, що ромейський військовик Татимир (VI, VIII: 3-8) був за походженням ант (згадаймо іншого його співвітчизника, анта Мезамира), що зайвий раз свідчить про їхні союзницькі з ромеями стосунки.

Особливої уваги вимагає один з описаних істориком тактичних прийомів оборони «варварів» (VII, II: 1-2), а саме: кільцевий табір з укріплених возів, з'єднаних між собою. Цей прийом був одним із найулюбленіших в Русі княжої доби і особливо в козацькому війську. Прикметно, що самі кочовики рідко коли так залагодженим вибудовували свою оборону.

І ще один сюжет, чи не найповчальніший. У всіх угодах кагана з василевсом, аварів з ромеями невідступно присутня тема антів-склавінів як своєрідної «розмінної монети» у взаєминах двох імперій — кочової та цивілізованої. Пограниччям для аварів і ромеїв є Істр, зазначає Феофілакт (VII, XV: 12-14), і цей кордон порушувати не можна. Не можна, окрім каральних експедицій проти слов'ян. Так дві держави вирішували свої проблеми за рахунок автохтонів, і це ой яка болюча прикмета й сьогоднішньої геополітики на теренах Східні Європи.

Особливе місце у світовій історії займає державно-політична реальність Східної Європи VII – XV ст., в масовій літературі знаній переважно як *Київська Русь*, а в науковій — як середньовічна держава давніх українців. Це був унікальний цивілізаційний феномен планетного значення, і тому про його витоки, природу, устрій, політику, культуру, філософію тощо дискусії не лише не згасають, але й дедалі більше інтенсифікуються.

Історичні джерела цінні насамперед тим, що вони дають змогу сприйняти події давнини не крізь схему чи догму упередженого науковця або ідеолога, а поставити їх на ґрунт достовірного знання, тобто тлумачити минуле не крізь образ сучасного світу (на основі принципу актуалізму), а виходячи з нього, світу минулого, самого. Якраз таким чином істотно збагачується вже хрестоматійна, здавалося б, схема найдавнішої історії України.

Нестор-літописець, творець «Повісті минулих літ», фіксує, що назва «*Русь, руська земля*» стала znana нашим предкам від варягів у 862 р. І на цьому вибудовуються різноманітні моделі української історії, починаючи від норманської і закінчуючи трипільською. Тим часом низка джерел, головню східного походження, переконливо свідчить: етнонім «руси» був знаний у цивілізованому світі вже з VI ст. н. е. Про них писали сирієць Захарія Ритор, дербентець ас-Саалібі, інші автори. А вже у VII – VIII ст. народ з назвою «рус» живе на сторінках творів багатьох арабомовних авторів.

Понад те, східні автори писали навіть не про одну, а про *три Русі*: першу з них розташовували десь на Волині чи навколо Великого Новгороду, другу мислили з центром у Києві, третю — біля Азовського моря чи, навіть, у Криму. Останню Русь, назва якої ще Арта, Артанія чи просто Танія, переважна більшість давніх авторів розташовувала на острові («острові русів»), зовсім оточеним водою, населювала її мужнім і войовничим народом; розміри якого (острова) визначали на три дні дороги вздовж і впоперек. Чи ж не Крим це?

Середньовічних джерел про «три Русі» чимало: це — «Коштовні цінності» Ібн Русте, «Книга творіння і історії» Мутаххара ал-Макдиси, «Розваги змореного у мандрах краями» ал-Ідрісі, «Книга доріг і держав» ал-Істахрі, «Аромат квітів з дивовижних країв» Ібн Ійаса, «Природа тварин» ал-Марвазі та ін. Знання з цих пам'яток — неоціненне з погляду вибудування об'єктивної історії України давніх часів.

Можна, звичайно, проголосити: інформація про три Русі і, особливо, про «острів русів» є міфами. Мовляв, придумали задля втіхи. Але не забуваймо, що середньовічні араби були неперевершеними географами насамперед через релігійні потреби: кожен мусульманин мав знати достеменно свої координати, де б і в якій частині світу він не знаходився, щоб під час молитви намазу орієнтуватися на Мекку. Саме тому Артанія, «острів русів» як Таврида — це принципово нове у баченні далекої середньовічної історії нашого краю. Чи це так? Звернемося до джерел.

Абу Ісхак ал-Фарисі ал-Істахрі — іранський географ X ст., родом з м. Істахрі, що на півдні країни. У 930-933 рр. створив політико-географічний трактат «Книга доріг і держав». Перероблена десь у 950 р. версія цього твору справила значний вплив на подальший розвиток арабської географічної літератури. У ньому міститься інформація про русів. Оскільки ал-Істахрі у цьому питанні спирався на узагальнення географа IX ст. Абу Зейда Ахмеда Ібн Сахла ал-Балха (бл. 850-930-ті рр.), зокрема на написану бл. 920-921 рр. працю «Карта кліматів» (пізніше, на жаль, втрачену), то його інформація про русів відображає рівень знань арабів кінця IX – початку X ст., тобто часу, який передував приходу варягів на Русь.

Ал-Істахрі розрізняє три групи русів, і це має виняткове значення для розуміння етнополітичної ситуації в тодішній Східній Європі¹⁵. Перша група — навколо міста Куйаба, тобто Києва; вона найближча до Булгара, тобто волзької Булгарії. Друга — ас-Славійя — найімовірніше, обшири новгородських слов'ян. І нарешті, третя група — Артанія зі столицею в місті Арта. Цю третю Русь авторитетні дослідники (Г. Вернадський, Я. Пастернак, С. Бібіков та ін.) локалізують між Дніпром і Доном. Якщо згадати, що ще в VI – VII ст. тут був центр союзу племен антів, то чи не є Артанія прямою спадкоємицею цієї давньоукраїнської держави? Доказів на користь цього припущення стає дедалі більше.

Причорноморські обшири русів засвідчує також вказівка на те, що вони торгують з Румом (Візантією), Хазарією, великою Булгарією, а також болгарами-християнами, котрі мешкали за Дунаєм. Та й вказівка на те, що Рум межує з Руссю, а окремі провінції платять данину русам, свідчить про те, що ці дві могутні держави були безпосередніми сусідами, а не розділені якимись іншими державними утворами.

Абд-ал-хай Гардизі — арабомовний історик, географ та етнограф XI ст.; жив і працював при дворі правителів Хорасану (держави, яка була на території нинішнього Афганістану) Газневідів. У середині XI ст. написав історичну працю «Краса оповідей», котра містить багатий матеріал з географії та етнографії, зокрема народів Східної Європи. Саме у заключній частині твору міститься опис русів і слов'ян, їхніх звичаїв, релігії тощо.

Гардизі, за його власним твердженням, спирався на попередній досвід у цій галузі, особливо на праці Ібн Хордадбега та ал-Джайгані. Крім того, у його описах русів та слов'ян багато паралелей з аналогічним свідченням іншого середньовічного автора — Ібн Русте, хоча фахівці вважають описи обох авторів незалеж-

ними один від одного. Таким чином, характеристики наших предків в праці Гардизи є певною мірою усталеними, нормативними для тогочасного Сходу.

Ми знаходимо у Гардизі опис острова русів¹⁶: лісистій вологій країни, де живе десь сто тисяч жителів, на чолі яких стоїть цар (хакан). Вони люди войовничі, нападають на інших слов'ян, продають, що мають, сусідам, не орють і не сіють, збирають данину з підкорених племен. До речі, останнє дуже нагадує «полюддя» вже часів княжої Русі, під час одного з яких було вбито князя Ігоря. Описується висвята сина мечем, суд у володаря, розв'язання суперечок у чесному бою тощо. Знову підкреслюється особлива роль у суспільстві віщунів, влада яких поширюється і на хакана. Процес поховання Гардизі також описує традиційно для східних авторів: у могилу з небіжчиком кладуть все необхідне, замурують і живу дружину.

Знову-таки, головна проблема: де локалізується «острів русів»? Гардизі згадує, що він у морі, і що руси плавають на «кораблях». Під ці характеристики найбільше пасує Крим. Водночас у русів водяться соболі та білки, і їх оточує слов'янське населення, а сама країна волога та лісиста. Цим ознакам найбільше підходить Середнє Подніпров'я. У будь-якому разі маємо цінне свідчення про країну русів часів VIII – IX ст., котра локалізувалась на теренах сьогоденішньої Південної України.

Абу Алі Ахмед бен Омар Ібн Даст Ібн Русте — арабомовний вчений-енциклопедист першої половини X ст. З прочитання імені цього автора Д. Хвольсоном (1869 р.) в літературі усталилось Ібн-Даст; у сучасній літературі вважають коректним використовувати скорочене ім'я автора Ібн Русте.

Докладні відомості про життя Ібн Русте дуже обмежені: відомо, що за походженням він перс, ним створена універсальна праця «Коштовні цінності» (варіант перекладу: «Книга дорогоцінних скарбів»). Конкретний час написання енциклопедії також називається різний: від 903 р. (І. Крачковський, В. Бартольд) до 922-923 рр. і далі (М. Грушевський, Дж. Маркварт та ін.). В російський науковий обіг працю ввели відомі сходознавці Д. Хвольсон та А. Гаркави, а в українське джерелознавство — М. Грушевський. Загалом, з огляду на її вартість для розуміння ранньої історії слов'ян до неї зверталось чимало фахівців з різних країн.

Сам Ібн Русте у своїх узагальненнях спирався на попередніх авторів, з яких найголовнішими є Ібн Хордадбег та Ібн Фадлан. Перший з них народився десь близько 820 р., а у проміжку від 846 до 885 р. написав своєрідний довідник «Книга доріг і держав»;

Ібн Фадлан — відомий дипломат початку X ст., автор «Записок» — звіту про посольство 921 р. до царя волзької Булгарії. Обидва попередники Ібн Русте є авторами надзвичайно цінних спостережень про слов'ян та русів, багато з яких практично без поправок він використав. Ця обставина дає змогу поглибити хронологію описів Ібн Русте, принаймні до середини IX ст.

Винятковий інтерес становить опис Ібн Русте країн слов'ян та русів¹⁷. Осердя країни слов'ян вираховується на основі шляхового критерію: від печенігів до них 10 днів дороги; якщо врахувати, що у середині IX ст. печеніги (баджнака) ще стояли на Волзі, то якраз маємо відстань до Києва. У цьому контексті місто «Ват», згадане в тексті, очевидно, і є арабським його прочитанням: не випадково Гаркави та Маркварт прочитують це місце як Куяб і розшифровують як Київ. Інше згадане місто — «Джарват» — фахівці тлумачать як видозмінене Хорват; враховуючи, що в середині IX ст. хорвати (білі) залюднювали обшири Карпат, маємо підстави вважати це місто праукраїнським.

Натомість автор постійно наголошує на відмінності країни слов'ян від країни русів («ар-Русій») і, таким чином, окреслює тезу про те, що це різні утвори. Ібн-Русте, як і багато інших арабських істориків, наголошує, що Русь знаходиться на острові, оточеному озером; цей острів завдовжки у три дні шляху, болотистий і лісистий, там живуть руси, вони мають хакана, плавають на кораблях, а товар свій продають хазарам, булгарам та ін. І знову постає фундаментальне питання: що ж це за острів?

Спочатку торкнемось географічного критерію, вимоги до якого досить чіткі. У цьому контексті висувались найрізноманітніші версії: А. Новосельцев (1965 р.) вважав, що це район Новгород — Ростов — Білоозеро, тобто десь у місцях поселення ільменських словен; М. Грушевський (1895 р.) висловив припущення, що вказаним критеріям відповідають або Полісся, або Дніпрові плавні; велика кількість авторів (В. Пархоменко, Г. Вернадський, С. Юшков та ін.) локалізували цей край у приазовському районі, переважно навколо Тмуторокані; нарешті, існує досить давня традиція від ал-Ідрісі (XII ст.) ототожнювати острів русів з Кримом.

Автори північної локалізації «острова русів» звично вказують на норманів як на носіїв цього терміну. Нестор-літописець під роком 862 фіксує: «Пішли вони [слов'яни] за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів русь... І од тих варягів дістала назву Руська земля». Лише за 912 р. «Літопис Руський» знову згадує цю назву: «Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір між Греками і Руссю». З тих пір назва «Русь»

для київської держави стає головною, хоча ще трапляються етноніми типу Велика Скіфія, Сарматія, Роксоланія та ін.

Тим часом східні джерела, автори яких жили од Норвегії значно далі, ніж від Тавриди, етнонім «руси» вживають вже принаймні з VI ст., тобто за чотири століття перед першою літописною згадкою у Києві. Так, русів (поряд з турками і хазарами) згадують в епізоді з оповіді про побудову Хосровом I Ануширваном оборонної стіни у Дербенті (ас-Саалібі, Захір ад-Дін); ім'я «рос» згадується і в сирійській хроніці VI ст. Захарії Ритора; у VII ст. ворогами Дербента двічі названі руси (Баламі). І такі приклади можна продовжити. Природно, що в усіх випадках мова йде про людність, котра межувала з арабами, іншими підданими їм народами і через це контактувала з ними.

Отже, існує досить можливостей локалізувати «три Русі» на території сучасної України, а власне «острів русів» у Північному Причорномор'ї. Звичайно, велика спокуса вважати ним безпосередньо Тавриду — бо лише вона зусібч оточена водою (Перекоп із своїми розмірами практично може не враховуватися). Вагомі аргументи існують також на користь гіпотези М. Грушевського — вишукувати «острів» у плавнях Дніпра, найповніше цим вимогам відповідає Великий Луг, «що починався біля лівого берега Дніпра, навпроти острова Хортиці, тягнувся зі 100 верст і закінчувався на тому ж березі Дніпра, навпроти урочища Паліївщина, вище Микитиноного Рогу»¹⁸. На роль «острова» також може претендувати і своєрідний гідрографічний утвір у течії Середнього Дніпра — між ним та річками Рось і Тясмин: у минулі часі простір між останніми був перетятий болотами, що створювало своєрідний острівний феномен острівної території між ріками; цю гіпотезу ретельно обґрунтував В. Знойко. Нарешті, знаючі неповноту знань давніх арабів про географію України, «острів» може бути територією між Дніпром і Доном (схід і захід), а також Азовським морем — (південь), та ріками Орель, Самара і Сіверським Дінцем (північ). У будь-якому випадку «ар-Русійя» локалізувалася, найімовірніше, у Північному Причорномор'ї.

Ібн-Русте наводить чимало унікальних свідчень про політичний лад, економіку, світогляд, військове мистецтво, судочинство та інші риси слов'ян і русів.

Слов'яни — бджолярі; вирощують свиней та просо; просом присягаються Богом, з меду роблять хмільний напій. Рогатої худоби немає, а коні — лише у Свят-малика, тобто верховного царя. Взимку люди живуть у напівземлянках, де розпалюють

вогонь і розжарюють каміння. Небіжчиків спалюють, попіл кладуть на домовину, вчиняють тризну; улюблена дружина також має право розділити долю чоловіка. Цар збирає з підданих данину, досить скромну, а злодіїв слов'яни люто карають. Озброєні вони дротиками, списами та щитами. Люблять веселість і грають на лютнях, гусях та дудках. Загалом, Ібн-Русте змалював досить знайомий образ слов'янського люду дохристиянської доби.

Водночас, руси — насамперед воїни. Очолює їх хакан, що свідчить про високий політичний статус самої Русі у тогочасному світі. Воюють на кораблях, озброєні постійно, причому «сулеймановими», тобто всевражаючими мечами; полонених везуть у Хозарію і Булгарію й продають; торгують вони також хутрами. При народженні дитину освячують мечем та й суперечки вирішуються у герці також на мечах. У русів багато міст, одягаються вони чисто й ошатно, носять золоті браслети. Прикметна нижня частина одягу — «шаровари», на які йде десь сто ліктів матерії. Руси — люди стрункі та високі, всі підтримують кожного і навпаки; іноземців шанують, захищають їх від образ.

Арабські автори звернули увагу й на антропологічний вигляд слов'ян-русів, риси їх характеру, землеробські та військові звичаї. Географ і медик з Кордова ал-Бекрі (XI ст.) у своїй ґрунтовній «Книзі шляхів і країн», характеризуючи країну Сакаліб (слов'ян), пише, що людність її численна, хоча й розпорошена, що ці люди «запопадливі у землеробстві», охоче вирощують і споживають просо, а також м'ясо корів і гусей; «напої ж їхні та хмільні трунки готуються з меду». Самі ж слов'яни через природні особливості їхнього краю, за описами вже згаданого ал-Бекрі, ось які: «їхні тіла стали великими; їхні натури — сухими; їхні характери — жорстокими; їхні поняття — тупими; їхні слова — важкими; їхній колір — надзвичайно білий, так що перейшов від білизни до синяви; їхні шкіри — тонкими; їхнє м'ясо — товсте; їхні очі також стали синіми, через що не відрізняються від кольору обличчя; їхнє волосся — густим та рудим...»¹⁹.

Особливе місце серед русів займають ворожбити; деякі з них, дивується Ібн Русте, вважають себе навіть вищими од царя. Жертвують богу і людей, і тварин. В останню дорогу знатного небіжчика проводять урочисто: його заносять у свєрідний склеп (курган), вкладають потрібні речі, замурують живу дружину і поминають.

Загалом, і стиль життя, і риси народу виявляють спорідненість з описами іншого слов'янського племені раннього середньовіччя, а саме — антів. Не випадково Б. Рибаків вважав, що

т. зв. «третя» Русь, тобто Артанія, що у Нижньому Подонні, була державою саме антів. Понад те, руси в описі Ібн Русте надзвичайно нагадують своїх пізніших нащадків, а саме запорізьких козаків. Цілком імовірно, що історію цієї унікальної української спільноти (тобто, запорожців) необхідно доводити принаймні до VIII – IX ст.

І ще одне: свідчення Ібн Русте вказують, що у IX ст. Північне Причорномор'я, включно з Тавридою, було залюднене багатьма племенами, з яких панівними історик визначив слов'ян та русів, тобто праукраїнців.

Ал-Ідрісі — арабський географ XII ст., тривалий час працював при дворі сицилійського короля Роджера II. У середині XII ст. створив трактат «Розваги змореного в мандрах краями» — своєрідний географічний атлас відомих на той час країв з докладними коментарями до карт²⁰.

Ал-Ідрісі відобразив рівень знань арабської науки про Східну Європу середини XII ст., хоча використав і набуток своїх попередників, зокрема ал-Хаукаля. У його праці знаходимо згадку про тодішні етнополітичні утвори цього регіону. Так, вчений пише про Куманію — *половецьку* землю на північ од Чорного моря — і відрізняє її від країни *кипчаків*, що в Азії, звідки і прийшли половці в Україну. На Чорноморському узбережжі локалізовано також невідому країну, котру іменує як Хазарію — і це щось інше, на відміну від уже знаної прикаспійської країни хазар — ал-Хазар.

Понад те, ал-Ідрісі пише про вплив на Хозарію не лише русів з країни, столицею якої є Київ (Куйаба або Кукіана), а й країни русів, сусідньої з уграми та Чорним морем; цю країну вчений називає Дж-с-улія, що фахівці (А. Поляк та ін.) прочитують як Галичина, тобто тодішнє Галицьке князівство. А. Поляк навіть звертає увагу на ще ближчу подібність наведеного арабського терміну до слова «Гуцулія» — назви однієї з українських земель. З Галичини купці та мандрівники могли добиратися в Хазарію та Куманію, спускаючись човнами по Дністру та Пруту в Чорне море, а далі через Азовське море й Дон, волоком до Волги, і цією рікою в глиб прикаспійських земель. Ал-Ідрісі пише про три групи (чи центри) русів: перша зі столицею в Куйабі (Кукіані), друга — в Славі і третя — в Артї; при цьому останні дві розміщуються у фортецях на зміцнених горах. Прикметно, що людність першої країни поіменовано «рус»; щодо населення двох інших зрозуміло, що вони також належать до русів, хоча конкретний етнонім не вжито.

Особливий інтерес мають топографічні орієнтири щодо столиць країн русів; від Києва до Арти чотири дні дороги, і від Арти до Слави також чотири; при цьому купці з Києва везуть до Хазарії і свій товар, і товар з Артанії, оскільки людність останньої не допускає у свої землі іноземців. Останнє означає, що Арта (і Артанія) була десь на однаковій відстані і від Київської Русі, і від Хазарії.

Отже, Арта — міцна фортеця, знаходиться на горі, на однаковій відстані від Слави і, можливо, волзької Хазарії. На теренах України є край, який може відповідати згаданим критеріям, — обшир Донецького кряжу. Ця височина простягнута в коліні Дінця і Дону, тягнеться навкоси з північного заходу на південний схід на 370 км, завширшки 170 км; найбільша висота цієї гірської складчастої області — 369 м; Святі ж гори над Дінцем мають прямовисні скелі, заввишки понад 70 м, що цілком достатньо і для облаштування фортець, і для побудови цілих міст. До речі, археологи (Я. Пастернак, М. Міллер та ін.) саме в цьому регіоні низку прадавніх поселень пов'язують з культурою Артанії.

Таким чином, третя Русь за ал-Ідрісі — Артанія — найімовірніше, локалізована у Північному Приазов'ї. А де ж тоді друга Русь, Славія, до якої від Арти також чотири дні дороги?

Зазвичай під Славією арабські географи розуміють Новгородську землю. Проте, згідно ал-Ідрісі, логічно Славію шукати ближче до Києва — на Волині чи, скоріше, в Галичині. Можливо, арабське «Слава», Славія є трансформованим українським «воля», «Волинь». Якщо це так, то і друга Русь також містилась на теренах сучасної України. Природно, крім Арти та Славії, на теренах нинішньої України містилася і перша Русь — Куйабія зі столицею у Києві. Таким чином, всі три Русі дохристиянських часів — праукраїнські землі.

Наприкінці VIII ст. придніпровські племена консолідуються у нове політико-державне об'єднання з центром у Києві. В середині IX ст., зокрема за часів правління Аскольда та Діра, Русь набуває виразних рис монархічної держави (каганату). Однак процеси східнослов'янського (русько-українського) державотворення важко досягнути, якщо не врахувати, що на них істотно наклалися моделі економічного, комунікативного, станового та іншого устрою, індуковані військово-торговими імперіями (за О. Пріцаком) варягів-вікінгів. На «поверхні» історії ця проблема звично постає як норманський вплив на Русь: прихід сюди дружини варягів під проводом Олега та Ігоря, переймання ними

влади в Києві насильницьким шляхом і започаткування однієї з наймогутніших європейських держав Середньовіччя.

Можна з певністю стверджувати, що *саме від цього часу генеза українців стрімко векторизується і набуває сучасного національного змісту*: за мовою, цінностями культури, релігією, устроєм суспільства тощо. Це не означає, що попередні віки можна відкинути чи вилучити з української історії, вони — її питома частина. Однак зрозуміло, чим ближче до нинішніх часів, тим більшу кількість ознак та рис саме українського народу, саме України, ми знаходимо в нашій минувщині. Це нагадає велику ріку, скажімо Дніпро, яка, вливаючись в море одним гирлом, започатковується десь у верхів'ях тисячами, або мільйонами струмків та джерел; зрештою, зіллявшись, вони і витворюють ту неповторну субстанцію біосфери, котра іменується Дніпром-Славутичем.

На зламі тисячоліть на теренах України сталася подія непересічного значення: витворилась видатна політична організація — держава *Київська Русь*, котра об'єднала у межах однієї країни чимало слов'янських (і не тільки) племен і народів; кардинальні зрушення стались у сакрально-духовній сфері — традиційні вірування змінюються (вже на державному рівні) монотеїстичним християнством; зрештою, започатковується надійна власна писемна та художня культура, котра уможливила зафіксувати і осмислити реалії українського життя. Київська Русь стає реальністю зі своїми питомими географічними, політичними, культурними, духовними, релігійними та геополітичними вимірами. І, принаймні від цього часу, з великою певністю можна говорити про *Україну як етнічну реальність*, основні риси якої простежуються аж до сьогодення. Все це ставить проблему осягнення кола цих сутностей; у їхньому заглибленні у минуле, з одного боку, і спрямованістю у майбутнє — з другого.

Йдеться, отже, про те, щоб виокремити коло питомих українських ознак та цінностей, з'ясувати глибинність і композитність архетипів мислення й поведінки, витоки натхнення та незнищенності українського духу. Інакше кажучи, йдеться про те, щоб осягнути в родовому — людстві — етнічно-особливе та унікальне, що вирізняє саме український народ з множини всепланетної спільноти, залишаючи його водночас органічним складником людства; лише осягнувши сутність самого себе, можна говорити про взаємини з іншими етносами, самоповагу і само-свідомість, з одного боку, толерантність та пошанування — з другого. В такому контексті проблема «Україна і світ» чи «світ

і Україна» набуває не лише політико-правового усталення (що має місце переважно при державотворенні і увіходженні країни до кола з'єднаних націй, тобто міжнародного політичного співтовариства), а й актуалізації українства як невід'ємної і осібної частини вселюдського буття. Відкрити Україну як соціоприродну цінність для світу, з одного боку, і упевнитись, як світ, здобутки цивілізації в цілому «перетікають» у властиво українське життя, стають його набуток, формовтілюються тут — з другого, — ось визначальні цілі знайомства з історичними матеріалами.

Класична доктрина геополітичного бачення України княжої доби викладена, як відомо, у «Літописі Руському» (XII ст.) та деяких інших, типологічно споріднених з твором Нестора-літописця пам'ятках. Уже перші слова цього літописця засвідчують саме мету окреслити становище нашої предківщини у світі та обґрунтувати її генезу як складову частину всесвітньо-історичного процесу: «Звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала»²¹ ось, на думку автора літопису, найголовніші проблеми його твору.

Нестор цілком усвідомлює насамперед історичну спадкоємність «руського племені» з попередниками, з одного боку, та причетність його до найстаріших народів цивілізованого світу — з іншого. Справді, Нестор, утверджуючи право Русі на всесвітню спадщину й на органічність побутування тут християнства, виводить руські племена від коліна Яфетового, куди належать і «варяги, свеї, нормани, готи, англи, римляни, німці, фряги» та інші європейські народи. Щодо власне людності давньої України, то Нестор пише, що слов'ян здавна «було множество», бо сиділи вони по Бугові й по Дніпру аж до моря, і єсть городи їх і до сьогодні. Через те називали їх греки «Велика Скіфія».

Отже, слов'яни-руси, за Нестором, мають дві, на перший погляд, взаємозаперечні іпостасі: з одного боку, це нащадки Яфета, тобто одвічна іудео-християнська спільнота, а з другого — «скіфи», тобто варвари-погани. Однак ніякої суперечності тут немає, а лише бажання зафіксувати непорушність прав держави на власний одвічний геополітичний обшир і водночас заявити про себе як про органічну частину цивілізованого світу. Тому — і «скіфи», і «християни».

Історіософську доктрину Нестора-літописця як виразника давньоруської ідеології сприйняв і підтримав тогочасний цивілізаційний світ, очевидно, не в останню чергу через могутність та міжнародний вплив княжої України-Руси. Наприклад, із праць візантійців ми також дізнаємось про автохтонні народи Північ-

ного Причорномор'я, передовсім склавівів, антів, русів та інших; їхні стосунки з сусідами, в тому числі під час «великого переселення народів», а простіше кажучи — навали на старожитню Україну аварів (обрів), гуннів, болгар, печенігів та половців. Докладно візантійські історики описують прикметні риси склавівів-антів-русів, зокрема самого князя Святослава, в образі якого ми пізнаємо чимало архетипових рис наших предків взагалі. Візантійський історик Леонтій Діакон пише:

«Ось якою була його зовнішність: помірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і світлосиніми очима, кирпатий, безбородий, з густим, надмір довгим волоссям над верхньою губою. Голова у нього була геть голомоза, але з одного боку її звисав пук волосся — ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди і всі інші частини тіла цілком співрозмірні, але виглядав він понурим і диким. В одне вухо у нього була вправлена золота серга, і вона була прикрашена карбункулом, коштовно обрамленим двома перлинами. Шати його були білими і відрізнялись від одягу його наближених лише чистотою»²².

Отже, постать князя Святослава змальована настільки яскраво, що без особливих зусиль ми впізнаємо в ній класичні українські риси. Але, нагадаємо, саме таким бачив нашого предка василевс Йоанн Цимісхій у далекому 970 р. У пам'яті візантійців ще досить живі спогади і про минулі контакти Скіфії-Руси (вони використовують ці терміни як тотожні) з еллінським світом. У описі, наприклад, Ахілла як уродженця скіфської землі ми без особливих зусиль розпізнаємо антропологічний тип слов'янина, але аж ніяк не греко-середземноморця.

Таким чином, існують переконливі факти щодо антропологічного, етнічного, культурного та суспільного розвитку на теренах України протягом декількох останніх тисячоліть. Особливо переконливими доказами є писемні історичні джерела, котрі окреслюють праукраїнський характер давніх роксолан, склавівів, антів, русів та низки інших етносів. Прикметними є описи способу життя, традицій особливостей поведінки та діяльності, суспільної організації, демократичних рис давнього соціуму. Тому звернення до витоків українського етносу уможливорює повніше зрозуміти подальші особливості його розвитку, включно з новітнім періодом, де однаково потужно поступають як намагання зберегти власну ідентичність, так і органічний потяг до засвоєння європейських цивілізаційних цінностей.

- ¹ *Алексеев В.П.* Происхождение народов Восточной Европы (краниологическое исследование). – М.: Наука, 1969; *Алексеева Т.А.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М.: МГУ, 1973.
- ² *Клавдій Юліан Флавій.* Проти християн // Людина і довкілля. – Ч. I. – К.: Заповіт, 1995. – С. 129.
- ³ Див.: Влес книга // Дніпро. – 1990. – № 4. – С. 48-62.
- ⁴ *Йордан.* Про походження готів // Там само. – Т. 1. – С. 151.
- ⁵ *Менандр Візантієць (Протиктор).* Продовження історії Агатієвої // Там само. – С. 161.
- ⁶ Там само. – С. 159.
- ⁷ *Жебелев С.А.* Маврикий (Стратег). Известия о славянах VI-VII вв. // Истор. архив. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1939. – Т. 2. – С. 33-37.
- ⁸ *Кесарийский Прокопий.* Готская война // Сб. документов по социально-экономической истории Византии. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – С. 76.
- ⁹ *Кесарийский Прокопий.* Тайная история // Там само. – С. 79 та ін.
- ¹⁰ *Вестберг Фр.* Записка Готского Топарха // Визант. временник. – Т. 15. – Вып. 2-3. – С. 284.
- ¹¹ *Менандр Візантієць (Протиктор).* Цит. праця. – С. 159-161.
- ¹² *Феофилает Симокатта.* История. – М.: Изд. АН СССР, 1957. – 224 с.
- ¹³ *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фе-нікс, 1994. – С. 283-284.
- ¹⁴ Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 39.
- ¹⁵ Див.: *Новосельцев А.П.* Восточные историки о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М.: Наука, 1965. – С. 355-419.
- ¹⁶ *Гардизи.* Краса оповідей // Історія Криму в джерелах і документах. – Ч. 1: Античність Криму в джерелах і документах. – Ч. I: Античність і Середньовіччя. – Чернівці: 1998. – С. 213-214.
- ¹⁷ *Ібн Русте (Ібн-Даст).* Коштовні цінності // Там само. – С. 205-208.
- ¹⁸ *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. – Т. 1. – Львів: Світ, 1990. – С. 27.
- ¹⁹ *Гаркави А.Я.* Дополнения к сочинению «Сказания мусульманских писателей о славянах и русах». – СПб: Тип. А.О. Цедербаума, 1871. – С. 71.
- ²⁰ *Ал-Ідрісі.* Розваги змареного в мандрах краями // Історія Криму. – Ч. I. – С. 215-216.
- ²¹ Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 7.
- ²² *Леонтій Діакон.* Історія // Людина і довкілля. – Ч. 1. – К.: Заповіт, 1995. – С. 188.

2.3.

Розвиток структури українського соціуму

У просторовому та функціональному відношенні будь-який соціум є внутрішньо неоднорідним. Ця неоднорідність зумовлена, по-перше, диференціацією спільноти соціуму за формами та способами діяльності, використанням певними групами у межах етносу окремих елементів його культури, по-друге, історико-географічними чинниками, що зумовлюють регіоналізацію соціуму, та, по-третє, формами внутрішньої диференціації спільноти як етнічної цілісності. З такої точки зору просторову структуру соціуму можна представити як субкультурну, регіональну та субетнічну диференційованість.

Субкультурна диференціація українського соціуму. У межах громадянської діяльності, в якій засоби культури використовуються виходячи із смислових установок та ціннісних диспозицій, має місце особистий вибір форм культури, які виступають як смислосназначущі. Він слугує чинником формування субкультур — просторових систем міжособистісної комунікації, об'єднаних за смисловою близькістю та згідно індивідуальних особливостей особистостей на тлі суб'єктивно обраних елементів культури, що формують спільне семантичне поле¹. У соціології під субкультурою розуміється система норм та цінностей, які відрізняють культуру певної групи від культури більшості суспільства².

Культурна диференційованість будь-якої спільноти має складний характер, і не всі субкультури відіграють в історії однакову роль. Вони можуть бути як руйнівними для неї (субкультура люмпенів), так і конструктивними (субкультури митців, інтелігенції, студентські), а також — неоднозначними (військові субкультури, наприклад — яничари в Османській імперії, козацтво — у пізньосередньовічній Україні). Субкультури стають джерелами периферійного різноманіття та розвитку соціуму. У кризові часи вони можуть відтворювати інші соціальні структури, як, наприклад, козацтво, яке стало джерелом нової еліти та соціальною базою Гетьманщини. Студентські субкультури середньовічних міст виступали джерелом поповнення економічної, політичної та релігійної еліт.

В історичних спільнотах диференціація залежить від типів об'єднання особистостей у субкультури, способів комунікації та розповсюдження між ними цінностей, що визначає особистісно стійкі цілі та пріоритети соціальної діяльності. Власне, основні форми діяльності і визначають етнічну структурність. Тут можна виділити:

- 1) *елітні форми діяльності* та формування національних еліт;
- 2) *специфічні форми* діяльності та формування відповідно до них субкультур, об'єднаних мережами спілкування, по яких особистості сприймають та трансформують специфічні цінності;
- 3) територіально-локалізовані форми діяльності, які залежать від природно-географічних та демографічних чинників, котрі сприяють регіональній диференціації соціуму залежно від особливостей ландшафту, природної ізольованості та розміру поселень на територіально локалізовані сільські та міські групи.

Вплив трьох перерахованих груп чинників здійснюється у ході соціалізації та виховання особистостей. Саме особиста зацікавленість у певній діяльності є поштовхом до етнічної диференціації. Але така диференційованість — існування та розвиток спектру необхідних за даного соціального рівня розвитку субкультур — сприяє підтримці цілісності та виживанню етносу (табл. 1).

Таблиця 1

Просторова диференціація соціуму

Критерії варіативності	Субкультури				
Елітні форми діяльності та еліти	Політична	Військова	Адміністративна	Духовно-ідеологічна	Економічна
Специфічні форми діяльності та субкультури	Військова	Адміністративна	Науково-технічна	Торговельно-бізнесова	
	Релігійні	Молодіжні	Студентська	Мистецька	
Територіально локалізовані групи	Городяни		Етнографічні групи	Діаспора	
Діяльність, позбавлена особистісно стійких цілей	Люмпен-пролетаріат				

городяни), світоглядно-діяльнісний, залежний від особистісних цінностей та переваг — наприклад, релігійної секти або молодіжної субкультури, а також елітарний характер. Питання т. зв. класової самосвідомості слід залишити відкритим для детального розгляду в іншому контексті.

Слід окремо зазначити, що у кожному соціумі існує певна кількість особистостей, котрі не мають стійких та визначених соціальних цілей та організованих форм діяльності. Їх називають черню, маргіналами, люмпен-пролетаріатом, декласованими елементами (К. Маркс), внутрішнім пролетаріатом (А. Тойнбі), субпасіонаріями (Л. Гумільов). Вони не спроможні повноцінно адаптуватися у соціумі, нездатні стримувати свої примітивні інстинктивні потяги, характеризуються асоціалістською, криміналізованою, соціальним паразитизмом. Збільшення кількості таких особистостей призводить до зростання алкоголізму, злочинності, наркоманії, стихійних бунтів. Серед них — злочинці, бомжі, бурлаки тощо, які звичайно скупчуються у великих містах, поблизу джерел безкоштовних харчів та розваг, біля монастирів та великих храмів — там, де можна жити, не працюючи. У них відсутня національна самосвідомість та ідентичність, редуковані почуття солідарності та відповідальності. Вони займають найнижчі щаблі соціальної організації.

Найвищі щаблі займають представники еліти — за походженням спадкової (немобільної) або мобільної.

В українській історіософській думці малися дві точки зору на роль еліти у соціумі та історії — *генетизму* та *елітаризму*.

Суб'єктом соціуму і, отже, історії, за М.С. Грушевським, є народ. Він виступає носієм історичного духу й еволює «на ґрунті власних підстав», творячи тип та історичні форми свого буття. У сполученні їх вбачається більше аналогічна подібність, яка виходить з народного духу, а не з безпосередньої раціональної спадковості інституцій. Таким чином, історія має ґрунтуватися на генетичних підставах, постаючи як історія природних генетичних зв'язків історичних епох. Народ з такої точки зору виступає основою і носієм соціальності — як політичної, так й економічної та культурної, утворюючи певний національний тип, котрий визначає історичні перспективи.

Національний тип, за М. Грушевським, є продуктом всього історичного життя народу, відрізняючись великим різноманіттям свого виразу. В окремих народів ті чи інші форми історичного життя мають різне значення. Так, у російського народу держава найтісніше була пов'язана з життям народу, в українського —

значно меншою мірою. Найважливіші чинники генетичної пов'язаності в останнього — мова («перший і найважливіший показник національного життя») та народне право.

На думку історика, політичні рухи українського народу були завжди укорінені у староруські демократичні й автономні традиції, синтезуючись з пізнішими прогресивними течіями. Традиції староруського народоправства в українських землях, ґрунтовані на принципах виборності та відповідальності, не були придушені монархічно-бюрократичною самодержавністю типу російської, але систематично відновлювалися протягом історії — у русі общин проти княжої влади, потім — у козацтві та народних братствах, нарешті — у модерному демократичному русі з сильним соціалістичним забарвленням.

Зміни геополітичних обставин та включення теренів України до тих чи інших сусідніх держав негативно впливали на розвиток національної еліти, періодично стимулюючи її «дезертирство», тобто — позбуття нею національних форм та змісту. Це, як вважав М. Грушевський, відіграло в основному негативну роль в українській історії. Зокрема, її обрусінню, злиттю російською імперською елітою сприяла політика російського самодержавства, яка спричинила до втрати не тільки елементів автономії, а й національних школи, літератури та інтелігенції. Через це тільки широкі маси, народ зберігали національних традицій та форм організації.

У XVII ст. представником української народності був демос, селянство, інтереси й успіхи котрого і були інтересами та успіхами українства. Повторне «дезертирство» козацької еліти у XVIII ст. лише зміцнило демократичний характер українства. Тобто, в історії саме український демос продукував нові національні еліти³.

Без сумніву, всі основні тези М. Грушевського мають слухність, вони можуть бути виправдані реальним історичним матеріалом. Так, усе це є історичним фактом, але історичним фактом є і те, що саме «народний» спосіб відтворення еліти і не дозволяв її усталення, вирішення нею основних загальнонаціональних проблем та створення стабільної національної держави.

Фактично підхід Грушевського применшує еволюційний вимір історії українців — у різні епохи малися різні типи інституцій, які постійно еволювали і вимагали змін у характері еліт. Народи існують саме завдяки тому, що інституції постійно оновлюються, а джерелом оновлення еліти виступають не стільки широкі маси, скільки субкультури, котрі вивищуються над народом та прагнуть до інституювання та елітарної замкненості.

У випадку України саме відсутність усталення такої замкненості на національних підставах підірвала можливості для розвитку еліти як національної — інституювання еліт завжди відбувалося на чужоземних засадах.

Надавати пріоритет у розвитку народів громадському началу, значить — надавати пріоритет розважливості традиції, її укоріненості у минуле, ідеї рівноваги, соціальної справедливості та рівноправності. Але рівновага — антиеволюційний чинник. Історичні соціуми відтворюються як нерівноважні, тому історик фактично заперечував історію як процес соціального розвитку. Послідовно завершуючи таку позицію можна говорити про редукцію історичного процесу до етнографічного. Втім, історичні факти також можуть довести анархічність, антидержавність народної стихії, її слабку конструктивність⁴, нездатність створити завершені способи самозбереження без кваліфікованої еліти.

Еліта — невід’ємна частина будь-якого історичного суспільства, умова його політичної та економічної незалежності. Це люди, близькі за походженням, що інтенсивно взаємодіють та (як правило) мають спільні цінності, прихильності та цілі, групову свідомість, когерентність та спільні устремління⁵. Крім того, це — кваліфіковані особистості, що досягають успіху у певній діяльності та завдяки цьому сприяють ефективній самоорганізації соціуму. Невеликій групі людей легше організуватись та сприяти організації суспільства, її інформаційно-комунікативні канали прості та ефективні. Крім того, елітність — у культурному розумінні — є похідною від індивідуальних якостей та достоїнств елітарних особистостей, еліта керується не стільки емоційністю, скільки свідомими інтересами.

У нинішніх розвинутих капіталістичних країнах ними керує не стільки народ, скільки відповідальна еліта, яка приймає політичні рішення. Це — найбільш багаті, краще освічені особистості, які мають більш сильні соціальні зв’язки, ніж середній громадянин, розвинене почуття соціальної відповідальності та національної свідомості. Разом з тим, у різних країнах маютьься різні ступені концентрації влади в однієї або декількох еліт, які різняться за ступенем згуртованості та солідарності (конкуренції), різні типи та ступені участі не-елітних груп та об’єднань громадян у прийнятті важливих рішень, відповідальності та підконтрольності еліт⁶.

Збереження еліти, яка виступає носієм політичної свідомості та кваліфікованої елітарної культури, сприяє ефективній національній самореалізації, спроможності спільноти дати адекватну

відповідь на виклик історичних обставин та, отже, виживанню народу як цілісності. Асиміляція еліти на користь панівної нації неминуче позначається на соціальних, політичних та культурних умовах життя усього народу, для якого основною точкою тяжіння (атрактором) стає перетворення на етнографічну масу, в якій домінуючою є культура побутова, національна самосвідомість залишається на регіональному рівні, домінують вузькі містечкові інтереси. Тоді або відтворення соціальної структури у змінених історичною необхідністю обставинах рухається кожен раз заново знизу догори⁷, або народ досягає точки рівноваги, перетворюючись на етнографічний релікт, що підлягає асиміляції іншими націями.

Еліта виступає чинником зв'язку народу з майбутнім, основним трансформативним чинником суспільства⁸. При збереженні такої еліти у змінених історичних обставинах суспільство спроможне трансформуватися під впливом передових ідей, що визрівають у надрах кваліфікованої розвиненої національної еліти, «згори».

У кризові епохи народ запозичує від кваліфікованої еліти (шляхом мімезису — А. Тойнбі) нові форми поведінки та способи вирішення соціальних проблем, а в епохи стабільності як мінімум дозволяє їй існувати. Крім інноваційної, еліта також виконує захисну функцію, підтримуючи стосунки з елітами інших соціумів з метою запобігання та усунення зовнішніх конфліктів. Тому войовничий антиелітаризм сприяє деградації народів.

У той же час еліта не має в епохи стабільності розглядати масу як суто ресурс для свого існування. Якщо таке має місце, вона перетворюється з творчої на панівну. Останнє призводить до дестабілізації та кризи соціуму. Це — своєрідний атрактор розвитку еліти, який, втім, може реалізуватися переважно за обставин, коли еліта змушена боротися за власне виживання — як під тиском критичних зовнішніх, так і внутрішніх обставин⁹.

В історії України національні еліти істотно змінювалися, але зберігалася певна безперервність у відтворенні деяких з них. Так, у часи Київської Русі в українській історії уперше з'явилася аристократія — численні представники княжої династії. Княжі роди майже повністю полонізувалися або вимерли у XVI – XVII ст., натомість їм на зміну прийшла нова еліта — козацька старшина, яка у XVIII ст. русифікувалася та перетворилася на російське дворянство. Лише незначна її частина зберегла національні цінності та інтереси, реалізуючи їх переважно у цікавості до етнографічного народного життя. Третій етап роз-

виту еліти сформувався з пробудженням політичного життя — у Галичині у середині XIX ст., а у російській частині України — лише наприкінці XIX — на початку XX ст. Це була перш за все національно свідомо інтелігенція. У радянські часи українська політична еліта формувалася з більшовицької партійної та державної еліти, в якій українці складали незначну долю. У перші роки незалежності політична еліта лише незначною мірою поповнилася колишніми дисидентами та політв'язнями, більша ж її частина — колишня партноменклатура та комсомольські працівники.

Княжа аристократія та козацька старшина виокремилися з військової субкультури. Однак, і військова еліта також має позірну перервність форм розвитку, пов'язану з трикратним творенням та двократним зникненням української державності. При цьому значна частина військової еліти інтегрувалася спочатку у литовську та польську, а пізніше — у російську імперську військову структури. Інтеграція до іноземних військово-політичних систем гальмувала можливості для прийняття активних політичних та військових рішень та загалом обмежувала сферу діяльності такої еліти. Також значна частина української військової та політичної еліти загинула від репресій у 30-ті рр. XX ст.

Представники адміністративної еліти — боярство (X — XV ст.), що переросло в українську шляхту (XV — XVII ст.), також історично укорінене у часи Київської Русі. Остання з початком Хмельниччини та утворенням козацької держави частково поповнила ряди генеральної старшини. Після ліквідації Гетьманщини певна її частина, отримавши дворянство та табельні чини, включилася до місцевої адміністрації в якості різного роду посадових осіб. Нова адміністративна еліта, не пов'язана із колишньою козацькою старшиною, у XIX ст. з'явилася у Галичині. Певна безперервність у відтворенні цієї еліти мала вираз, зокрема, у залученні частини адміністраторів до місцевого керівництва у радянські часи.

Таким чином, в історії України мала місце певна безперервність у відтворенні військової та адміністративної еліт, однак зі втратою незалежності такі еліти поступово усувалися від прийняття основних суспільних рішень та можливостей впливати на суспільні процеси і ставали малоактивними, її представники не боролися за незалежність підпільно, нелегальними та напівлегальними способами, як це мало місце, наприклад, у ті ж часи з ірландською та балканськими слов'янськими та угорською елітами. Тобто, мала місце не втрата еліти, але невелика активність, пристосувальництво її представників.

Цілковито безперервною в історії України була лише національна релігійна еліта — вона зберігалася навіть у часи утисків православ'я. Однак, при включенні до Російської імперії і вона зарекомендувала себе тим, що виявляла переважно проросійську стратегію¹⁰. І це зрозуміло — за тодішніх умов ідеологічних розбіжностей між українським та російським православ'ям, що б сприяли конфронтації православ'я з імперською владою, тоді не було. Найбільший удар українська релігійна еліта зазнала у радянські часи від репресій, однак її безперервність і тут певною мірою збереглася.

Натомість, нерелігійна частина духовно-ідеологічної еліти зазнавала істотних трансформацій. Вона мала свої вершини розвитку та занепаду, пов'язані із культурним піднесенням наприкінці XVI – у XVII ст. та наприкінці XIX – у першій третині XX ст., то з'являючись, то зникаючи.

Поява економічної еліти в історії України пов'язана із діяльністю великих торговельних кланів та формуванням великих «капіталів» у княжі часи. У польсько-литовську добу великі капітали зосереджувалися у міського патриціату, окремих представників шляхти та давніх княжих родів. Однак, суттєвість їхнього впливу на розвиток національної економіки та економічну структуру тогочасного суспільства ще не достатньо вивчена.

Серйозний удар по українському купецтву було нанесено на початку XVIII ст. низкою заборон російським урядом безпосередньої торгівлі із Заходом — основним споживачем продукції української економіки. Саме у цей час національна економічна еліта занепадала і зникла. У XIX – на початку XX ст. серед українців практично не було мільйонерів, великих капіталістів (найбільші капітали в Україні були тоді єврейськими або російськими). У часи сталінщини економічна еліта у суворому розумінні цього слова була практично ліквідована репресіями або емігрувала, а нова — не розвинулася у зв'язку із тотальним одержавленням та адмініструванням економіки, що здійснювалося із Москви. І лише у часи перебудови та незалежності вона формується частково із колишньої партноменклатури, частково — з успішних підприємців нового покоління.

Світоглядно-діяльнісна варіативність українського соціуму, як і інших, пов'язана з стійким відтворенням умов для специфічної соціокультурної діяльності у межах єдиної макрокультури. Цьому сприяє різноманіття природних, геополітичних та соціальних умов у межах теренів України.

В її минулому існувала низка оригінальних субкультур, деякі з котрих відігравали значну роль в її історії та у ремобілізації

українського народу. Серед останніх вже згадувалося про роль дружинної та козацької, адміністративної та релігійної, торговельної та мистецької еліт, які були наверхшам відповідних субкультур.

Слід зазначити, що український народ створив оригінальну торговельну субкультуру, подібних до котрої не було в інших народів, — чумацтво. Воно виникло на основі торговельно-візницького промислу у XV ст., хоча сама назва з'явилася пізніше — у XVII ст. «Прабатьківщиною» його була Середня Наддніпрянина, і займалися чумаки спочатку торгівлею сіллям, привозячи її з Галичини, Криму та чорноморських лиманів. Пізніше вони торгували також рибою, бакалійними товарами та шовковими тканинами, котрі скуповували на півдні, а з XVIII ст. — збіжжям, яке вони продавали до Європи переважно через чорноморські порти. Поряд з цим чумаки брали для доставляння будь-який вантаж, за який платили торговці та землевласники, бо чумацький транспорт був найдешевшим. У XIX ст. чумацтво занепало та зникло через зменшення кількості земель для вільного виспання худоби, розвитку залізниць та колонізацію степу¹¹.

Студентська субкультура з'явилася з постанням в Україні перших учбових закладів середнього типу — з кінця XIV ст., коли при костельох та монастирях виникли латинські школи. З кінця XV ст. деякі школи підвищеного рівня стали колоніями Краківського університету, в яких викладалися сім вільних мистецтв. І саме у цей час можна говорити про постання науково-технічної субкультури, у межах якої поширюються та розвиваються передові для того часу наукові та технічні знання. У самому Краківському університеті було чимало слухачів із України. Тут слід згадати про унікальну долю міщанського сина Юрія Дрогобича, котрий навчався у Краківському та працював у Болонському університеті, і навіть був його ректором у 1481-82 рр. Свій вклад у розвиток цієї субкультури зробили Києво-Могилянський колегіум — Київська академія (1632-1817), університети у Львові (з 1661), та (з XIX ст.) — Харкові, Києві, Чернівцях, Одесі.

Молодіжні субкультури на Заході з'явилися у зв'язку зі студентською революцією 60-х рр., розвитком рок-музики та контркультурних рухів. Натомість, у 70-ті рр. такі субкультури з'являються й у великих містах України. Однак, через негативне відношення до них офіційної радянської влади та більшості населення вони стали бурхливо розвиватися лише з часів перебудови.

Диференціація соціуму на територіально локалізовані спільноти пов'язана з концентрацією населення у містах та його відносною розпорошеністю у сільській місцевості.

Міські поселення характерні для України ще від часів Київської Русі, яка на вершині свого піднесення була країною міст — у літописах до XIII ст. згадується 224 міста. У доіндустриальні часи міста були центрами ремісницького виробництва, торгівлі, адміністративними центрами, місцями, де зосереджувалися багатства великих магнатів та аристократії. У XIV – XV ст. українські міста набули відкритого та поліетнічного (особливо у Галичині та Західному Поділлі) характеру, подібного до європейських. Певний вплив на Україну мали середньовічні комунальні революції та Магдебурзьке право, що сформувалося в Європі у XIII ст. та втілило прагнення звільнитися від сеньйоральної залежності. В українських містах воно поширилося вже після розпаду Галицько-Волинського князівства — наприкінці XV – на початку XVI ст. й існувало у Львові, Торуні, Сяноку, Києві, Володимирі, Луцьку, Рівному, Кременці, Брацлаві, Кам'янці-Подільському тощо.

У містах формувалися корпоративні громадсько-виробничі організації, завдяки котрим відбувалася саморегуляція ремісницького виробництва та реалізувалися можливості для самоврядування. Серед населення міст відбувалася певна соціальна диференціація, формувалися соціальні верстви — патриціат (міська аристократія), бюргерство (заможне міщанство, ремісники та торговці), плебс (міська біднота). Кожна з верств об'єднувалася довкола своїх ієрархічно організованих громад: спілок, братств, цехів, котрі мали власні статuti, каси взаємодопомоги, ієрархічну структуру. Найбільш поширеними були цехи — гончарів, ковалів, теслярів, каменярів, лікарів, торговців, музикантів, цирульників, рибалок тощо¹².

В Україні у XVI – XVII ст. широко розповсюдилися церковні братства, головним призначенням котрих був захист чистоти православ'я та протидія католицизму українців. Вони займалися релігійними справами, просвітництвом, допомагали бідним та відстоювали релігійні права вірних перед державою та магнатами. У XVIII ст. вони занепали, перетворившись на звичайні прицерковні осередки із традиційними функціями. Деякою мірою вони відродились у середині XIX ст.¹³

У зв'язку із занепадом Магдебурзького права, розвитком казенних мануфактур та несприятливою торговельною кон'юктурою у XVIII ст. міське життя в Україні занедало, населення скоротилося і міста перетворилися переважно на ярмаркові пункти та поселення, мешканці котрих займалися в основному сільськогосподарським виробництвом. У XVIII – XIX ст. у містах

російської частини України домінувало російське та російськомовне населення.

З розвитком індустріального капіталізму наприкінці ХІХ ст. розпочалося нове піднесення міст, сформувалися великі індустріальні агломерації (у Донбасі, на Галичині), які у першій половині ХХ ст. у зв'язку з індустріалізацією поширилися також й у середній частині України.

Нині містом вважається населений пункт, що має не менш як 12 тис. жителів, більша частина яких не зайнята у сільськогосподарському виробництві. Міське населення перевищило сільське в Україні у середині 50-х рр. У 2001 р. у містах України проживало 68% її жителів. З початку 90-х рр. зростання кількості міст та їх людності припинилося.

З кінця ХVІІІ ст. на Заході національна мобілізація здійснюється під проводом субкультури інтелектуалів, яка спочатку несвідомо прагне перетворити народ з пасивної спільноти на активну, здатну до політичного утвердження, здібну відстоювати колективні цінності, економічні, релігійні та політичні права націю¹⁴, «природну етнічну спільноту підняти до рівня політично свідомого національного існування»¹⁵. Така ремобілізація може бути здійснена як на ґрунті відстоювання громадянських прав, пошуків способів виразу інтересів національного суспільства у цілому (американський, французький та англійський шляхи), так й ідеологічних установок — державно-національних, державно-релігійно-економічних ідеологій (німецький та російський шляхи).

У ХІХ ст. у Росії та Україні також з'явилася категорія людей, котрі породжували нові ідеї та ставали джерелом інноваційного різноманіття інтелектуальної активності. Їх тут стали називати словом «інтелігенція», яке у широкому розумінні означало тих, хто мав вищу освіту. У вужчому ж смислі, але історично більш вагомому, малися на увазі люди, які з ідеологічних переконань присвятили себе покращенню культурного, соціального та політичного становища мас, перш за все — селянства.

Російська та українська інтелігенція сприймала життя з точки зору певних ідей та ідеологій, а не конкретних суспільних прав, як це було розповсюджено на Заході, найбільш типово — у Франції епохи Просвітництва. Ідеологія української та російської інтелігенції домагалася виражати інтереси усіх верств певного народу, доводячи суб'єктність широких мас, а не знаті та монархів. Через це інтелігенція стала швидко перетворюватися на контр-культуру, представники якої критично сприймали існуючий

стан речей, а наприкінці XIX ст. частина інтелігенції навіть присвятила себе боротьбі за зміну статус-кво будь-якою ціною та методами.

Особливо вагомою інтелігенція стала для українського суспільства, котре «втратило» свою дворянську еліту у результаті асиміляції імперською культурою та службою, через що процес мобілізації української нації розпочався тут «знизу» — шляхом просвіти та своєрідного «виховання» мас. Вона пройшла три етапи розвитку. Перший позначений ностальгічними настроями, — невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, вважаючи, що незабаром самотність народу зникне під навалою імперської культури. Другий, культурницький, етап як правило, стає періодом «відродження» місцевих мов, їх дедалі ширшого використання у літературі та освіті. На третьому, політичному етапі відбувається зростання національних організацій та висунення національно орієнтованих вимог, за якими у більшій чи меншій мірі криється прагнення до самоврядування. Так визрівають «будівельні блоки» української національної ідентичності — відтворення національної історії, захоплення фольклором, мовою, збагачення української національної культури новими літературними творами, в яких осмислюється соціальний стан української людини, її духовні пошуки та домагання. У Галичині третя, політична, фаза мобілізації настала у ході революції 1848 р., а у Росії — лише напередодні та у ході революції 1905-07 рр. В останній національне відродження отримало сильний спротив, який, зокрема, мав вираз у виданні указів, що обмежували використання української мови (1863, 1876 р.) та політичних репресій проти українських товариств та організацій¹⁶. Але врешті діяльність української інтелігенції призвела до відновлення української державності у 1917-19 рр.

Отже, творцем новоукраїнської національної свідомості була не стільки дворянська (колишня шляхетська) еліта (яка у XIX ст. фактично русифікувалася або полонізувалася), скільки нова українська еліта мішаного походження, серед якої значну роль відігравала національна інтелігенція. Однак, її чисельність в Україні була вкрай незначна, вона була достатньо слабкою та зосереджена переважно навколо заснованих університетів — у Харкові (1805 р.), Львові (1817 р.), Києві (1834 р.), Одесі (1865 р.), Чернівцях (1875 р.), деяких інших вищих навчальних закладах. Також слід відмітити значну роль у збереженні та вивченні національної культури наукових та культурно-освітніх товариств,

зокрема — Наукового товариства ім. Шевченка (1875 р.). При цьому з декількох тисяч щорічних випускників вищих навчальних закладів лише незначна частина була українцями за походженням, серед яких у свою чергу лише незначна частина виявила національну зацікавленість, тому у ХІХ – на початку ХХ ст. українська інтелігенція лишалася другорядною групою суспільства, розірваною інтелектуальними суперечками, налаштованою проти уряду, ізольованою від мас та зануреною у власні справи.

Правда, у Галичині, включеної до Австрійської імперії, ситуація була дещо кращою. Хоча етнічні українці тут склали менший відсоток, ніж на Наддніпрянщині, культурні та політичні свободи дали наслідки вже в середині та другій половині ХІХ ст. Національний рух тут був офіційно інституційований (Головна руська рада), велику роль у ньому відігравали священники, а у процес національного відродження вклали свій внесок не стільки вони та інтелігенція, скільки інші верстви суспільства. У опорі проти польського тиску національна еліта тут діяла відкрито та користувалася певною прихильністю з боку австрійської влади. З'явилась навіть невелика кількість свідомих українців, котрі працювали в адміністративному апараті і цілком могли стати основою майбутньої «раціональної бюрократії» (М. Вебер). Нарешті, у 90-х рр. у Галичині з'явилися перші політичні партії, поширилися ідеї соціалізму.

З 1923 р., коли більшовики в СРСР взяли курс на «коренізацію», у ході українізації (1923-33 рр.) було створено відносно більш сприятливі умови для розвитку української культури та народу, ніж за царату. Зокрема, державні чиновники вимушені були вчити українську мову (або переводитись у Росію!), зросла чисельність українських кадрів у виробництві, управлінні, системі освіти. Почали переважати школи з українською мовою навчання. Українську мову було впроваджено навіть в армії. Нарешті, великі міста стали переважно українськими. Все це сприяло збільшенню чисельності міської української інтелігенції, яку, втім, правляча імперська влада ідейно намагалася увігнати у русло марксизму та більшовизму. Натомість у 20-ті рр. мав місце примітний культурний сплеск. Спостерігався потужний розвиток літератури, драматургії, кінематографії, освіти та науки.

З 1929 р. в СРСР починає складатися тоталітарне суспільство, основними рисами якого були всезагальний та безмежний контроль влади над суспільством, контролювання та формування нею суспільної свідомості (у першу чергу за допомогою засобів масової інформації), тотальна ідеологізація життєдіяльності

та напівфеодальна ієрархизація соціальних відносин, культивування суцільного страху перед ухилянням від «генеральної лінії» правлячої партії, програмування побуту та життєдіяльності окремої особистості та перетворення її на безособового індивіда, підкореного цілому¹⁷. Натомість, українська інтелігенція зазнала серйозного удару, було репресовано її найвидатніших представників.

Але у цілому безперервність у розвитку української інтелігенції збереглася до наших часів. Проте, нав'язана українському соціумові тенденція до десуб'єктивації та самостійного покладання майбутнього, виховання радянською владою у такому дусі денационалізованої та соціально залежної від держави особистості у 30-80-ті рр. поставила український етнос під загрозу втрати національної культури. Цьому сприяли прогресуюча русифікація, втручання в історичну пам'ять народу — переписування української історії так, як бачила її комуністична імперська ідеологічна верхівка, прагнення сформуванати «класово однорідне суспільство», в якому стиралися не тільки регіональні відмінності, а й індивідуальні особливості особистості, бюрократизація, централізація, жорстока експлуатація ресурсів, міграція російського населення на терени України. Українська інтелігенція великих міст ставала все більш російськомовною, їхнє населення русифікувалося, панувала російська за формою міська культура.

Попри спроби дисидентів у 70-ті рр. протестувати проти такого стану речей, які закінчувалися політичним або психіатричним терором, ми не маємо ознак такої активності українського народу, яку можна було б зрівняти з тим, що відбувалося у 20-ті — на початку 30-х рр.

Українська держава у 1991 р. постала як держава колишньої партійної номенклатури, яка хотіла зберегти свою владу після розпаду СРСР, прикриваючись національною ідеологією. Вона почала зростатися з новою українською олігархією. Ці дві субкультури і складали у перше десятиліття незалежності значну частину української еліти. Слід постулювати, що сучасна національна еліта в Україні вийшла з перехідного етапу свого формування. Тринадцять років розвитку у напівавторитарних умовах за часів президентства Л. Кравчука та Л. Кучми все ж сприяли тому, що серед її значної частини відбувся розрив із колишнім більшовицьким минулим, зокрема — з установками на державний патерналізм. Після «помаранчевої» революції 2004 р. створилися умови, за яких може зникнути потяг більшості представників української еліти до авторитаризму, монополізму та кримінальних способів вирішення соціальних проблем, для творчого засто-

сування світових добутоків у соціумі, може зрости моральність, схильність до спілкування в елітарному товаристві, відкритість еліти до громадянського суспільства.

Історико-етнографічні чинники регіоналізації українського соціуму. Будь-яка територія виступає як неоднорідна, структурно розчленована цілісність, завдяки впливу географічних, економічних, історичних та інших чинників в її межах можна виокремити регіони.

Регіоналізація може відбуватися двома способами — як внутрішня диференціація цілісності та як інтеграція відносно різних елементів у цілісність. В історії різних соціумів як правило рідко переважає то один, то інший спосіб регіоналізації, найчастіше обидва шляхи регіоналізації — диференціації та синтезу — поєднуються. Останнє стосується й України, територія якої тривалий час входила до різних держав, і саме терени державного підпорядкування стали основою регіоналізації. Однак, і самі ці терени також є внутрішньо неоднорідними, що зумовлює їхню вторинну регіоналізацію.

Територія нинішньої України була об'єднана у межах однієї держави лише декілька разів і лише на нетривалий час: у часи розквіту Київської Русі (X ст.), у 1569-1648 рр. (коли у межах Польщі у складі Речі Посполитої було об'єднано всі українські землі окрім Закарпаття) та після 1954 р., коли сформувалася сучасна територія УРСР. В інші часи відбувалося розподілення українських етнічних територій між різними державами. Але між цими територіями малося спільне — етнічне українське населення, яке заселяло географічно компактну територію, поступово засвоюючи суміжні її території. Таким чином, специфічною рисою регіоналізації території України, яка найбільш інтенсивно відбувалася у XIV – XVI ст., було те, що вона відбувалася у межах не одного державного утворення, і, як правило, — інаціонального.

Тому територія нинішньої України є соціокультурно неоднорідною і включає регіони з різною історичною долею та етнічним обличчям. Втім, історико-етнографічне районування України ще тільки розробляється, причому його критерії часто зводять до одного-двох чинників.

Історико-етнографічні регіони виділялися в «Енциклопедії Українознавства» В. Кубійовича, у працях А. Пономарьова, Ф. Заставного та інших сучасних дослідників.

В основу історико-етнографічного районування покладено *історико-етнографічні регіони*¹⁸ — екстериторіальні утворення,

котрі за історичною долею та етнічним обличчям їхнього населення є самобутніми, що зафіксовано в історичних документах і відтворене у крайовій символіці та історичній пам'яті. Для їхнього виокремлення необхідне комплексне врахування дії максимальної кількості чинників, котрі впливають на етнічну регіоналізацію. Критеріями повинні слугувати як природні, так і соціальні чинники, котрі сприяють відносній ізоляції регіональних систем комунікацій та формуванню регіональної культури та побуту. Найсуттєвішими чинниками просторової диференціації видаються наступні:

- фізико-географічні регіони, котрі визначають не тільки тип природокористування, характер житла, одягу та елементів побуту, а й систему поширених у регіоні цінностей та звичаєвих норм;
- час та характер заселення, етнічний склад населення (етнічні групи українців та інші етноси), який визначає місцеву своєрідність у розповсюдженості та інтенсивності виразу соціокультурних цінностей та норм;
- діалектно-мовні відмінності, які не тільки сприяють полегшенню комунікації, але і слугують комунікативними маркерами приналежності особистості до певної місцевості;
- історична доля — тривалість перебування у межах тих чи інших держав, що вплинуло на формування місцевого права, способу соціального життя загалом та організацію місцевих громад, а також історична продуктивність населення (народні рухи, повстання, революції, культурна продуктивність та подібне).

Щодо останнього пункту слід зауважити — державні кордони слугують суттєвими чинниками ізоляції регіонів та формування культури, обмежують комунікацію та міграцію елементів культури, визначають тип правової системи, котра регулює соціальні відносини у межах етносу, чим, зрозуміло, визначається характер політичної культури населення регіонів. Так, у XIV – XVI ст. на Середній Наддніпрянщині тривалий час побутувало руське право, у Підкарпатській Русі — волоське, у Галичині — німецьке, у Поліських регіонах майже до XIX ст. правові відносини регулювалися Литовським статутом 1529 р. Регіональна своєрідність правових систем спричинювала подібну регіональність і в інших компонентах побуту, занять та культури.

З такої точки зору, зі врахуванням раніше розроблених районувань¹⁹, виділяється 16 історико-етнографічних регіонів, серед яких 9 західних та північних складають ядро етнічних земель ук-

раїнського народу, заселених ще у княжі часи, і по тому перебування українського населення тут у цілому не переривалося²⁰.

У *Середній Наддніпрянщині* слід виділити два історико-етнографічні регіони. Обом належить визначальна роль у формуванні етнічного ядра східного слов'янства та формуванні українського народу, хоча вони різняться за своєю історичною долею та регіональним побутом. Обидва відносяться до лісостепової ландшафтної зони та, відповідно, Лівобережно-Дніпровської та Дністровсько-Дніпровської провінцій. До Лівобережжя також входить північна частина Лівобережно-Дністровсько-Приазовської північностепової провінції. Тут розповсюджені південно-східний та перехідний до північного діалекти української мови. Тривалий час регіон був порубіжним районом, за яким розпочинався Степ з його чужорідним кочовим світом. Це — головний осередок історичної активності українського народу, в який укорінені перші державотворчі потуги — саме тут у другій половині I тис. з'явилися антський та полянський племінні союзи, а пізніше тут розпочалися визвольні змагання часів Хмельниччини тощо.

Після розпаду Київської Русі більша частина Лівобережжя входила до складу переяславського князівства, Правобережжя — до Київського. Козацькі повстання та Хмельниччина кінця XVI — середини XVII ст. точилися значною мірою на Правобережжі. Лівобережна Середня Наддніпрянщина у 1654 р. була включена до складу Гетьманщини (під протекторатом московського царя), а Правобережна — залишилася у складі Речі Посполитої. Натомість у другій половині XVII ст. Правобережжя було найбільше спустошене внаслідок воєн та повстань, а у 1681 р. за договором Польщі з Туреччиною тут була проголошена незаселена зона. Втім, регіон заселявся українцями нелегально, тут та на Поділлі були основні осередки гайдамацького руху, розгорталися основні події козацького повстання на чолі з С. Палієм (1702-04) та Коліївщини (1768). Правобережжя було включене до складу Росії лише у 1772 р.

На протипагу спустошеному Правобережжю Лівобережжя у XVIII ст. стало важливим культурним осередком Гетьманщини. Однак територія колишньої козацької держави Гетьманщини протягом XVIII ст. поступово втрачала свій напівавтономний статус. Але найвирішальніші зміни сталися починаючи з 1780-х рр. У 1781 р. була скасована полково-адміністративна система. Гетьманщина була розділена на три намісництва — Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське, які підпорядковувалися владі малоросійського генерал-губернатора. У 1835 р. тут було відмінено

традиційне українське право, яке ґрунтувалося на Литовському статуті, у 1831-35 рр. скасовано міське самоуправління, засноване на магдебурзькому праві.

Ступінь інтеграції Правобережної Середньої Наддніпрянщини (як і Поділля та Волині) після включення до Російської імперії тривалий час був дуже низьким, а сама її територія залишалася зоною домінування польських культурних впливів, які охоплювали навіть Київ, в якому мовою інтелектуального життя аж до 30-х рр. XIX ст. була польська. Інтеграція Правобережжя в Російську імперію почала відбуватись швидкими темпами лише після розправи з польським повстанням 1830-31 рр. Утворена тут Київська губернія разом з Подільською і Волинською офіційно називалися Південно-Західним краєм («Юго-Западным краем») і підпорядкувалися владі київського генерал-губернатора, сам же Київ до кінця XIX ст. перетворився у російський міський анклав серед українського сільського населення.

Поділля охоплює основну частину Подільської височини. Воно також було заселене у часи Київської Русі, однак його південно-східна частина між кінцем XII – початком XVI ст. хвилями знелюднювалася та заселялася вихідцями із Північно-Західного Поділля. Основна частина населення говорить на південно-західному діалекті української мови. Входило до складу Галицько-Волинського князівства, після розпаду якого було включено до князівства Литовського як автономна земля, але у 1434 р. Північно-Західна частина увійшла до складу Польщі, у 1672-99 рр. Західне Поділля було окуповане Туреччиною, а Східне до 1676 р. входило до складу васального Османській імперії державного утворення під урядуванням П. Дорошенка. До Російської імперії як окрема губернія Поділля було включене у 1772 р.

Волинь охоплює захід Поліської провінції зони мішаних лісів (фізико-географічні області Волинське Полісся та схід Малого Полісся), а також область Волинської височини лісостепової зони. Українське населення у Поліссі говорить на північному діалекті української мови, у лісостеповій зоні — на південно-західному та перехідних; на півночі регіону живе етнічна група *полицуків*; зустрічаються поляки та білоруси. Один з найдавніших осередків формування племінного об'єднання волинян. Пізніше стала осередком Волинського князівства, згодом приєднаного до Галича. З середини XIV ст. терени Волині входять до Великого князівства Литовського як автономне князівство (ліквідовано у 1566 р.). У 1793-95 рр. регіон був включений до складу Російської імперії. У 1921-40 рр. більша частина Волині

входила до Польщі, південно-західна частина — до Радянської України. У 1942 – на початку 50-х рр. один з основних регіонів, де був партизанський рух УПА.

Регіон *Галичина та Покуття* знаходиться у межах Західно-Української лісостепової провінції та Передкарпаття — частини Карпатської гірської країни. Зокрема, Покуття — етнічна земля українців, розташована, за Г. Бопланом, між рр. Свицею, Дністром, Прутом та Карпатами (основна частина нинішньої Івано-Франківської обл.). Українське населення говорить на південно-західному діалекті; у Карпатах живуть етнічні групи *бойків* та *гуцулів*; серед неукраїнців тут мешкають поляки, євреї, словаки. Сформувався на землях Галицько-Волинського князівства та Чермних земель. Після втрати незалежності регіон першим підпав під вплив Угорщини, а з 1387 р. — Польщі. Після розпаду Русі тут, як і на Поділлі, малося найбільше впливів західної культури та політико-правових традицій, а нині значна частина українського населення — греко-католики та католики. Після першого поділу Польщі регіон увійшов до складу Австрії. Саме тут тривалий час зберігалися архаїчні риси української культури та першим з усіх теренів України у середині XIX ст. розпочалося культурно-політичне піднесення. З розпадом Австро-Угорщини тут була створена Західно-Українська народна республіка, яка у 1919 р. воз'єдналася з УНР. За умовами Ризького договору (1921) територія увійшла до складу Польщі, у 1940 р. були приєднана до УРСР. У 1942-44 рр. — один з двох районів базування та діяльності загонів УПА.

Підкарпатська Русь (Закарпаття) має оригінальну етнічну історію та склад. Тут живуть українці, що розмовляють на південно-західному діалекті; чимало угорців, є німці, румуни, словаки, у гірських районах живуть етнічні групи *лемків* та *бойків*. Розташована на території Карпатської гірської фізико-географічної країни. Вже з XI ст. її територія, населена нащадками білих хорватів, була захоплена Угорщиною, у складі якої вона перебувала до приєднання Північної Угорщини до Австрії у 1541 р. З відновленням угорської автономії у межах Австро-Угорської імперії у 1848 р. вона увійшла до її складу, а з розпадом останньої у 1919 р. — до Чехо-Словаччини.

Відносна ізольованість Закарпаття від Великої України зумовила відтворення тут архаїчних рис побуту та соціальної організації та тривке збереження серед населення самоназви Русь і етноніму *русини*. По суті населення Закарпаття є своєрідним

реліктом Київської Русі, яке було тривалий час культурно та політично ізольоване від основної частини України Карпатами.

Нині окремі представники місцевої еліти намагаються відокремити українське закарпатське населення від українців, твердячи про існування окремого русинського етносу. Однак, соціологічні дослідження, проведені у жовтні 1991 р., показали, що серед українців Закарпаття лише 18,7% ідентифікували себе як неукраїнців та неросіян, в основному під етнонімом русинів (18%)²¹.

Буковина — один із найбільш багатонаціональних регіонів України. Окрім українців (південно-західний діалект), зокрема — *гуцулів*, тут мешкають румуни, молдавани, німці, євреї (з XV ст.), поляки, росіяни (розкольники — з XVIII ст.) тощо. Розташована частково у Карпатській фізико-географічній країні та цілком охоплює Прут-Дністровську фізико-географічну область лісостепу. З XII ст. входила до складу Галицького, згодом Галицько-Волинського князівства. У XIV ст. була підкорена Угорщиною, а з 1359 р. стала складовою частиною Молдавського князівства (під протекторатом Османської імперії, до якої у 1715-70 рр. безпосередньо входила Хотинщина). У 1775 р. західна частина (крім Хотинщини) була захоплена Австрією. З 1919 р. регіон був захоплений Румунією, але у 1940 р. приєднаний до УРСР (румуні окупували Буковину у 1941-43 рр.).

Полісся охоплює основну частину зони мішаних лісів України. Українське населення говорить на північному діалекті; серед іноетнічних домішків — поляки та білоруси. З середини XIV ст. терени Полісся входять до Великого князівства Литовського. У часи Хмельниччини регіон входив до складу Української козацької держави. Після 1654 р. лівобережна частина Полісся входила до складу Гетьманщини, що перебувала під протекторатом московського царя. Натомість, район Чернігова входив до складу Московського царства найдовше від усіх інших теренів, населених українцями, — ще у 1503-1619 рр. Західна його частина була включена до Росії тільки у 1793 р. Однак, це не призвело до істотних відмінностей між двома землями — у цей час регіон характеризувався невеликою активністю населення, незначною кількістю культурних та історичних подій.

Сіверщина — регіон, що відповідає фізико-географічній області Новгород-Сіверське Полісся. Українське населення говорить на північному діалекті; тут мешкає українська етнічна група *литвинів*; мається чимало мігрантів — білорусів та росіян, зокрема старообрядців. Це — своєрідна перехідна етнокультурна

зона між Україною та Росією. Північна частина його (західна частина нинішньої Брянської обл.) входить до складу Росії, населення тут зрусифіковано і в основному втратило українську національну ідентичність. Наприкінці XII ст. був осередком формування Новгород-Сіверського князівства. З другої половини XIV ст. Сіверщина входила до складу Великого князівства Литовського; у 1503-1619 рр. перебувала у складі Московського царства, у 1619-59 — Польщі, з 1659 — Гетьманщини.

Тепер перейдемо до регіонів, колонізованих українцями після формування засадничих рис українського етносу в XI – XII ст. Оскільки вони колонізувалися переважно вихідцями із Середньої Наддніпрянщини, то українське населення тут говорить на південно-східному діалекті. Тут також мається велика кількість іноетнічних домішків, перш за все росіян, а у Криму вони складають абсолютну більшість населення.

На відміну від інших регіонів, Південна (Степова) Україна не мала за собою глибоких традицій осілого життя. Іншою особливістю цього регіону є надзвичайна родючість чорноземних степів. Близькість моря створює можливість ефективно і дешево пов'язати цей новий землеробський район з європейським ринком. Потреби цього ринку у збіжжі, вовні, тваринному жирі та інших сільськогосподарських продуктах стимулювали швидкий економічний розвиток Південної України. Завдяки сплетінню сприятливих умов південь України довгий час вважався Ельдорадо, де можна було легко і швидко доробитися великого маєтку. Три південноукраїнські губернії — Таврійська, Херсонська і Катеринославська — мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення.

Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком. Вольнолюбні анархічні настрої на зразок тих, якими відзначалося запорізьке козацтво, продовжували жити серед мешканців чорноморських степів у XIX ст.²²

Територія Південної України регіонально також неоднорідна. Тут можна виділити цілу низку регіонів з різною історичною долею, історією заселення та етнографічною структурою.

Запорожжя охоплює основну частину Дніпровсько-Дністровської, середню частину Лівобережно-Дністровсько-Приазовської провінцій північностепової підзони та південну область придніпровської височини лісостепу. З самого початку формування

українців і до кінця XVIII ст. регіон був прикордонням з кочовими народами степу. У X ст. тут живе східнослов'янське плем'я уличів, яке пізніше зникло під натиском кочового степу. У X ст. у районі Дніпрових порогів, поблизу о. Хортиця, для охорони купецьких караванів від нападів степовиків виникли укріплені поселення, які у XII – XIII ст. перетворилися на городища. У цей час біля Дніпра оселилися бродники та берладники, які займалися полюванням, рибальством, переправою та, разом з тим, стежили за степом та переміщеннями кочовиків.

Терени Запорозжя були включені до складу Великого князівства Литовського у 1392-1430 рр. По тому, розпочалася нова хвиля колонізації, яка тривала аж до XVIII ст. Вона була пов'язана із формуванням і розвитком тут запорозького козацтва. З часом процес його розвитку обумовив появу січової організації. Спорудження Дмитром Вишневецьким оборонної Хортицької фортеці (50-і рр. XVI ст.) заклало підвалини майбутньої козацької республіки, яка оформилася, очевидно, десь у 70-ті рр. XVI ст. У силу природно-історичних обставин — необхідності захисту кордонів України від вторгнень Кримського ханства, колонізації та засвоєння степових та плавневих земель — Запорозжя перетворилося на життєздатний політичний організм. При цьому козаки, що тут мешкали, мали своєрідний спосіб життя, оригінальну політичну культуру та побут і фактично складали окремих субетнос українців.

Вже у перші десятиліття свого існування козацтво виробило своєрідний суспільний устрій, який, засвоївши елементи общинних традицій і збагатившись новими елементами, як запозиченими від татар, так і відповідними наявному довікллю, мав вигляд політичної аномалії на фоні європейських державних структур.

У часи свого найвищого розквіту Запорозжя слід розглядати як утворення республіканського типу, яке мало органи публічної влади, постійне населення, окреслену і адміністративно поділену територію, власну правову, податкову та митну систему, армію, внутрішній та зовнішній суверенітет²³. У той же час політична система Січі мала військово-демократичний характер і була типовою становою демократією, властивою всім військовим субкультурам, в якій брали участь лише військовозобов'язані особи. Тому про козацтво говорять, з одного боку, як про спадкоємця Київської Русі, в якого збереглася вічова демократія часів Київської Русі, з іншого боку — як про запозичника та трансформатора форм, споріднених із соціальною організацією татар, — кочового тваринництва, військового спорядження

та тактики, одягу, зачісок, навіть елементів побутової лексики та військової термінології²⁴, а за соціальною організацією оцінюють як різновид духовно-лицарського ордену²⁵.

З кінця XVI ст. Січ відіграє важливу роль у козацьких повстаннях та визвольній війні. З утворенням Гетьманщини Запорозжя було включене до Козацької держави, у 1667-86 р. перебуває під подвійним московсько-польським протекторатом, у 1686-1711 — під Московським, у 1711-34 рр. — під Османським. Однак перипетії підпорядкування не змінили характер козацького самоврядування та економічну структуру регіону. Лише після остаточного включення регіону до Росії у 30-50-ті рр. почалося відторгнення від Запорозжя територій та колонізація їх сербами, молдаванами, болгарами, білорусами, греками.

З 1764 р. генерал-губернатор Румянцев запровадив низку реформ з метою інтеграції Гетьманщини в імперські структури. 4 (15 за н. ст.) червня 1775 р., повертаючись додому з театру російсько-турецької війни, генерал Петро Текелій з великими збройними силами оточив січову фортецю, оголосивши запорожцям, що волею імператриці Січ ліквідується. Зважаючи на чисельність російських військ, оточені здалися без бою. Більшість запорожців емігрувала з регіону під протекцію Туреччини. Січові укріплення і всі споруди на території фортеці були розібрані, архів і військова скарбниця з регаліями та коштовностями вивезені, старшину заарештовано, частину її ув'язнено або заслано. Імператорський маніфест про скасування Січі було оголошено тільки через два місяці після її зруйнування, 3 (14) серпня 1775 р.

На колишніх Вольностях Війська Запорозького почали отримувати землю фаворити і наближені імператриці. З другої половини 1780-х розпочинається ще одна хвиля колонізації теренів Запорозжя, схвалена царським урядом, тепер вже іноземними переселенцями — болгарами, молдаванами, німцями та росіянами-розкольникими.

Слобожанщина (Слобідська Україна), якій відповідає північно-східна частина Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції та південно-західна частина Середньоросійської. Регіон також формувався на перетині осілої та кочової людності. Тривалий час Слобожанщина була Диким Полем між Україною, Росією та Кримським ханством. Заселення регіону, терени якого належали до Московського царства, розпочалося в останні роки XVI ст. та тривало протягом XVII – XVIII ст. — сюди тікали козаки та селяни із Середньої Наддніпрянщини від релігійних утисків, воєн та спустошень часів Руїни, при цьому українці розселя-

лися не тільки у межах сучасної української Слобожанщини, а і на теренах нинішніх Курської, Білгородської, Воронежської, Тамбовської областей. Паралельно відбувалося заселення регіону і російськими поселенцями, зокрема служилими людьми та селянами-втікачами, а з другої половини XVIII ст. — і кріпаками, переселеними на «слободні землі». Мігранти створили автономну адміністративно-полкову систему, подібну до тієї, що існувала на Лівобережжі, хоча багатьох інституційних форм, що існували у козацькій державі, тут не було. Місцеве самоврядування зберігалося до 1765 р. По тому Слобідська Україна була перетворена у звичайну губернію Російської імперії (з 1824 по 1835 р. вона називалася Слобідсько-Українською, а з 1835 р. — Харківською губернією).

Донщина (Подоння, Донбас) розташована у західній частині Задонсько-Донської та у Донецькій північностепових провінціях. Перша хвиля розселення східних слов'ян у придонські степи припала на VII – VIII ст. і сягнула аж Хозарського міста Саркел на нижньому Доні (тепер на території Росії), яке відійшло до Русі з 960-х рр. і було перейменоване на Білу Вежу. Далі мали місце хвилі припливів та відпливів: відплив у середині XI ст.; приплив у XII ст. та відплив у зв'язку із татарською навалою; приплив XV – XVI ст., відплив кінця XV – першої половини XVI ст.; нарешті остаточна хвиля переселення XVII – XVIII ст. — колонізація регіону українцями та росіянами²⁶.

Регіон *Нижня Наддніпрянина та Приазов'я* розташований у Причорноморській провінції середньостепової підзони та Причорноморсько-Приазовської сухостепової підзони. Це — типова степова територія, заселена тривалий час кочовими племенами. Східні слов'яни сюди проникли у X ст., де біля гирла Дніпра постало місто-порт Олешня, підпорядковане київському князю. З початком монголо-татарської навали і до кінця XVIII ст. тут кочували ногайські (татарські за походженням) едичкульська та джамбуйлуцька орди. Разом з тим, на територію регіону у XVII – XVIII ст. проникали козаки, які влаштовували тут засіки, а потім колонізували Кінбурнську косу. Однак колонізація регіону у цілому розпочинається лише з кінця XVIII ст. — у ній брали участь нарівні з українцями із Середньої Наддніпрянини також росіяни (військові переселенці, селяни та сектанти), серби, болгари, албанці, німці, шведи, греки тощо. Ногайці частково асимілювалися, частково переселилися до Криму та Османської імперії.

Крим — геополітично добре ізольований регіон, який включає провінцію Степового Криму сухостепової підзони та Кримську гірську країну. Ще наприкінці VII ст. до н. е. тут виникли грецькі міста-колонії, які проіснували як самостійні поліси аж до їхнього підпорядкування Римській імперії у I ст. Одна з колоній — Пантікапей (нинішня Керч) — у 480 р. до н. е. стала центром Боспорського царства, розташованого по обох берегах Керченської протоки. Грецькі колонії та Боспорське царство у I ст. підпадали під залежність від Римської імперії. З розпадом останньої південне узбережжя Криму входило до Візантійської імперії. Вже до приєднання регіону до Росії тут жили таври, кіммерійці, скіфи, греки, готи, гуни, хозари, печеніги, половці, євреї, вірмени, караїми, кримчаки. Відомі тут і слов'яни, котрі з 960-х рр. захопили територію колишнього Боспорського царства. Руська колонія проіснувала аж до часів татарської навали. Також у XV ст. тут існували генуезькі колонії та незалежне князівство Феодоро. Прийшли у XIII ст. татари з часом асимілювали значну частину цього різноетнічного субстрату, утворивши кримськотатарський етнос. Його формування завершилося створенням у 1433 р. Кримського ханства, яке охоплювало Крим та частину Нижньої Наддніпряниці та, очолюване представниками династії Гіреїв, проіснувало до 1783 р., у 1475-1774 рр. перебувало під протекторатом Османської імперії. У цей час сюди переселялися греки, румуни, цигани, грузини. У 1783 р. ханство було ліквідоване та включене до Російської імперії.

Остання українська колонізація Криму розпочалася наприкінці XVIII ст., однак сюди переселялися також росіяни, білоруси, чуваші, мордвини, чехи, німці, болгары, естонці; натомість кримськотатарське населення частково відселялося до Османської імперії. У 1917-21 рр. кримські татари намагались проголосити свій суверенітет над Кримом. У 1921 р. було проголошено Кримську АСРР у складі РСФРР, у межах якої існувала певна територіальна автономія кримських татар та інших найбільш чисельних народів Криму. За підтримку частиною кримських татар німецької окупації у 1944 р. Кримська АРСР була ліквідована, а кримські татари депортовані до РСФСР, Узбецької та Казахської РСР. У 1954 р. Кримська область була передана УРСР. Після реабілітації кримських татар та низки постанов Президії Верховної Ради СРСР (1956, 1967, 1989 рр.) відбувалося повернення кримських татар до Криму, яке особливо інтенсифікувалося після 1989 р. Однак і нині у Криму більшу частину населення складають росіяни (у 2001 р. — 58,3% проти 24,3% українців).

Історико-етнографічний регіон Північне Причорномор'є. Охоплює Дністровсько-Бузьку фізико-географічну область середньостепової підзони та Приморську рівнинну область сухостепової підзони. На межі VII – VI ст. до н. е. біля гирла Бугу виникла грецька колонія Ольвія. У I – II ст. узбережжя було периферійною частиною Римської імперії. У 1483-1791 рр. регіон входив то до Османської імперії, то до васального від неї Кримського ханства. У 1790-91 рр. під час Російсько-Турецької війни тут розташовувалося чорноморське козацьке військо, подальша колонізація українцями розпочалася одразу після передачі регіону Росії.

Бессарабія як географічний регіон лише своєю південною частиною входить до України, розташовуючись у двох західних провінціях Північно- та Середньостепової підзон. Нижня Бессарабія має найбільш давні зв'язки із середземноморським світом у порівнянні з її верхньою частиною. Так, на межі VII та VI ст. до н. е. тут було засновано грецьку колонію Тіра. У I – II ст. регіон був автономною частиною Римської імперії.

Уся Бессарабія була заселена у V ст. племенем тиверців. Наприкінці VII ст. до Нижньої Бессарабії переселилися болгари, й вона у кінці VII – на початку VIII ст. входила до Болгарського царства. Поступово слов'янське населення під тиском степових кочовиків зменшилося, хоча біля Дунаю залишився великий болгарський анклав. Осередям багатоетнічної людності, зокрема і слов'янської, тривалий час залишався Білгород, розташований на Дністровському лимані, який деякий час належав Генуї. З середини XIV ст. територія Бессарабії увійшла до Молдавського князівства. У 1484-1538 рр. нижня частина Бессарабії була відторгнена від Молдавії Османською імперією і стала відомою під назвою Буджак, а м. Білгород — як Аккерман. У XVI ст. тут оселилися та кочували ногайці. У 1812 р. уся Бессарабія увійшла до Російської імперії. На північному сході колишнього Буджаку (Нижня Бессарабія) у 1828-56 рр. перебувало Дунайське козацьке військо, яке мало самоврядування. У 1918-40 рр. Бессарабія входила до складу Румунії.

У 1940 р. після приєднання до СРСР Нижня Бессарабія, населена українцями, болгарами, гагаузами, росіянами, чехами, молдаванами, албанцями, була передана Україні.

Таким чином, історико-етнографічна структура сучасної України є достатньо пістрявою, регіони мають неоднакову історію заселення, соціальної динаміки та політичного підпорядкування. При цьому історична ініціатива у кожен фазу історії українців

поперемінно зміщується від Середньої Наддніпрянщини до Галичини та Волині і назад — до Наддніпрянщини. Остання була осереддям мобілізації українського народу у часи Київської Русі та Гетьманщини і значною мірою залишається нею у наш час.

Таким чином, загалом розвиток структури українського соціуму можна виразити у трьох вимірах. Зміна функціональних характеристик соціуму пов'язана з історично зумовленою динамікою субкультур. Національна еліта, що в історії України зазнавала періодичних піднесенень та втрат, пройшла княжо-дружинний, шляхетський, козацький та інтелігентський етапи розвитку.

Просторова структура соціуму зумовлена впливом географічних чинників та різною тривалістю перебування тих чи інших територій у межах сусідніх держав, що зумовлює феномен регіоналізації. У межах сучасної держави України можна виділити 16 історико-етнографічних регіонів.

У наш час залишається актуальною й етнокультурна диференціація українського соціуму. Важливим відгалуженням українського соціуму у світі є українська діаспора, яка проживає більше, ніж у 20 країнах світу.

¹ Гуревич П.С. Культурологія. – М.: Гардарики, 2002. – 280 с.

² Смелзер Н. Соціологія / Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.

³ Грушевський М. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (1866-1934). – Б. м., 1986. – С. 101-108.

⁴ Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 63-85.

⁵ Mizel J. The Myth of the Ruling class: Gaetano Mosca and the «Elite». – Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1962. – P. 4.

⁶ Knoke D. Powers structures: The Handbook of Political Behavior / Ed. by S. L. Long. — N. Y. and London: Plenum Press, 1981. – Vol. 3. – P. 272-332.

⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т. I. – К.: Основи, 1994. – 554 с.

⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

⁹ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. У 2-х т. – М., 1995. – Т. 1. – 614 с.; Т. 2. – 406 с.

¹⁰ Яковенко Н. Нарис історії України. – С. 244-247.

¹¹ Букатевиц Н.І. Чумацтво на Україні: Іст.-етногр. нариси. – Одеса, 1928.

¹² Велика історія України. – Т. 1; Грушевський М.С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991-1995. – Т. 1: До поч. XI в. – Т. 6: Життя культурне, національне, економічне, XIV-XVII в. – 680 с.

- ¹³ *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII століть. – К., 1966. – 248 с.
- ¹⁴ *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність / Пер. с англ. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
- ¹⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Вказ. праця.
- ¹⁶ *Субтельний О.* Україна. Історія. – К.: Либідь, 1992. – С. 200-217.
- ¹⁷ *Грбовський С.* XX століття та українська людина. Виклики і відповіді. – К.: Стило, 2000. – 228 с.
- ¹⁸ *Пономарьов А.* Українська етнографія. – К., 1994. – С. 132.
- ¹⁹ *Заставний Ф.Д.* Українські етнічні землі. – Львів, 1993. – 176 с.; *Пономарьов А.* Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996. – 272 с.
- ²⁰ Складено за: Harms Geshichts- und Kulturatlas. Karten und Dokumente zur Welgeschichte / Mit einem Geleiwort von F. Schnabel. – München: Paul List Verlag Kg, 1965. – 199 s.; *Magosci P.R.* Ukraine a Historical Atlas. – Toronto; Buffalo; London: Geoffrey J. Matthews, Cartografer, Univ. of Toronto press., 1985. – 28 p.; *Крисаченко В.С.* Історія Криму. Античність і середньовіччя: Навч. посіб. – Чернівці, 1998. – 336 с. – Ч. I: Історія Криму в джерелах і документах; *Крисаченко В.С.* Історія Криму. Кримське ханство: Навч. посіб. – К.: Твім інтер, 2000. – 336 с. – Ч. II: Історія Криму в джерелах і документах; Україна. Історичний атлас: 7 кл. / Ю. Лоза, конц., авт. опрацювання, ред. – К.: Мапа, 1998. – 24 с.; Україна. Історичний атлас: 8 кл. / Ю. Лоза, конц., авт. опрацювання, ред. – К.: Мапа, 1998. – 32 с.; Україна. Історичний атлас: 9 кл. / Ю. Лоза, конц., авт. опрацювання, ред. – К.: Мапа, 1999. – 24 с.; Україна. Історичний атлас: 10 кл. / Ю. Лоза, конц., авт. опрацювання, ред. – К.: Мапа, 2000. – 24 с.
- ²¹ *Мигович І.І., Макара М.Г.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. – Ужгород, 2000. – 160 с.
- ²² *Гріцак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 1996. – С. 19-20.
- ²³ *Рудакевич О.М.* Роль Запорозької Січі у формуванні української політичної культури // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 1997. – С. 56-65.
- ²⁴ *Фігурний Ю.С.* Історичні витоки військової культури українського козацтва. – К.: Бібліотека українця, 1999. – С. 97; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997. – С. 108-112.
- ²⁵ *Маркевич Н.А.* История Малороссии. – М., 1842. – Ч. 1. – С. 8-9; *Дашкевич Н.П.* Рыцарство на Руси — в жизни и поэзии // Чтения ИОНА. – К., 1902. – Кн. 16. – С. 13; *Czatoski T.* Ukraina i Zaporozze czyli historia kozaków. – Warszawa, 1854. – Т. 1. – S. 48-49; *Dubiecki M.* Obszar i studia historyczne. – Warszawa, 1899. – S. 79; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 76-77; *Щербак В.О.* Українське козацтво...
- ²⁶ *Пономарьов А.* Етнічність та етнічна історія України. – С. 109.

2.4.

Геокультурне розмаїття українського етносу

Як відомо, український етнос являє собою досить однорідну спільноту. Про це свідчать, зокрема, мовні особливості етносу, антропологічний тип українців, територія розселення, звичаї, зокрема, побутові, міфологія, способи господарювання тощо. Це дозволило багатьом дослідникам, а нині це є вже аксіоматичним знанням, говорити про існування українського етносу як цілісної, поєднаної багатьма архетиповими, культурними, релігійними та іншими рисами, спільноти.

В неостанню чергу цьому сприяли ландшафтно-географічні умови постання, розвитку та існування українського етносу, зокрема, лісостепова смуга помірної зони з її крайніми дотиками, з одного боку — в напрямку степу та моря, з північного боку — лісової смуги і, частково, у Криму і, на заході, — з гірськими смугами. Унікальність та єдність українського етносу не змогли навіть порушити численні експансії на територію існування українців з боку сусідніх держав та імперій, включеність тих чи інших українських територій до складу держав-загарбників і, таким чином, тривале відчуття на собі позаукраїнських, іноетнічних, інополітичних впливів. Звичайно, такі впливи накладали і накладають свій відбиток, але загалом, в цілому, вони не змогли із різних частин українського етносу, які знаходилися в різних політичних утворах, витворити цілком нові етнокультурні реальності.

Як вже зазначалося, територія етнічних українських земель, з точки зору еколого-географічної, є відносно однорідною, за винятком деяких локальних регіонів. Саме в цих локальних регіонах і відбувалася своєрідна пасіонарність історичного розвитку українських етнічних груп, що на протязі багатьох століть не могло не вплинути на розвиток всієї нації. Саме таким чином, тобто завдяки особливостям природних умов існування певних галузок українського етносу і формувалися його субетнічні групи.

Загалом, це стосується не лише українського етносу: це питома закономірність для багатьох інших етнічних спільнот. Понад те, саме в природних ізолятах або напівізолятах формуються мікропопуляції у біосфері в цілому. Оскільки в такому випадку мова йде про обмеження контактів з осередковою частиною спільноти і взає-

мини членів цієї мікропопуляції чи субетносу обмежуються власними територіями. І, таким чином, протягом багатьох століть, а для тваринного і рослинного світу — тисячоліть і мільйонів років, на цій території в структурі цього угруповання нагромаджуються певні особливості. Для біосфери такі спільноти мають непересічне значення для створення генетичного розмаїття і стартових можливостей для подальшого видоутворення. Для людських спільнот, зокрема і для українського етносу, такі регіони і такі етнічні групи, є важливими з точки зору збагачення загальної культури, мовної палітри, звичаїв, способів господарювання та інших рис. Причому, вони не руйнують націю, а лише збагачують її локальними різними особливостями. Понад те, в умовах перебування відповідних українських територій у складі інших держав або у контактних стосунках з іншими етносами, саме через ці субетнічні групи відбувається своєрідне запозичення, а тим самим і збагачення української мови в цілому, оскільки український етнос, скажімо, всотує ті чи інші лексеми, ідіоми, інші культурні впливи, вбирає їх від своїх сусідів.

Саме в означеному контексті можна вести розмову про геокультурну варіативність або різноманіття українського етносу. Це відбувалося, насамперед, на його пограничних територіях, яким притаманні ті чи інші еколого-географічні особливості, які сприяли своєрідній напівізоляції частини українського етносу. Для українців такими територіями є насамперед гірські та напівгірські території Західного краю — це Карпати, Бескиди, а також Закарпаття, яке знаходиться за названими гірськими масивами. На Півночі це пов'язано з гідрогеографічними умовами зокрема великою кількістю острівних територій серед мережі дрібних річок та боліт регіонів Прип'яті, Дніпра та низки інших рік. Формуванню субетнічних культур істотно сприяли також соціокультурні фактори, наприклад, військова організація українців у вигляді Запорізької Січі, яка тривалий час формувалася із українців та представників інших етносів, які визнавали українські цінності з різних територій, але виробляла свою лексику, свої звичаї, свої спільнотні ознаки, які з часом стали елементом повсякденного життя, побуту, поведінки цієї запорізької спільноти. В минулі часи, наприклад, князівські, формуванню своєрідності етнокультурного розвитку регіону сприяли також політичні особливості, зокрема входження до складу того чи іншого князівства. Зверхник такого політико-територіального устрою звичайно сприяв в контексті налагодженню свого верховенства над людністю своєї території, певній уніфікації норм, зви-

чаїв, поведінки, способу господарювання та інших рис підданих своєї території.

На нормативно-освітньому рівні склалася точка зору, що в структурі українського етносу існує невелика кількість субетнічних груп. Традиційно до них відносять *гуцулів*, *бойків* та *лемків*. Інколи до цього додають *русинів* та *поліщуків*. Насправді ж реальна картина набагато багатша, оскільки детальний аналіз геокультурної варіативності українського етносу дозволяє цю кількість збільшити принаймні на порядок. Для обґрунтування цієї тези звернемось до конкретних фактів та наукових узагальнень.

Карпатські гори та ближні місцини є умовою для певної просторової ізоляції тих чи інших частин населення між собою і, таким чином, збереженню і творенню їхньої локальної самобутності. Як відомо, Українські Карпати простягаються в довжину з північного заходу на південний схід на 280 км, а в ширину — з північного сходу на південний захід понад 100 км. Загальна площа гірської системи разом з Передкарпатськими і Закарпатськими рівнинними місцинами 37 тис. км². Карпати — це середньовисотні гори. Для них властивий теплий, вологий клімат, лісистість, гарний розвиток трав'яного покриву, більш-менш нормальне забезпечення водою тощо, що робить Карпати сприятливою зоною для проживання людини.

У самій структурі Карпат виділяють Передкарпатську височину, Зовнішні Карпати, Вододільно-Верховинські Карпати, Полонинсько-Чорногорські Карпати, Рахівсько-Чивчинський масив, Вигорлат-Гутинський вулканічний хребет, Закарпатські улоговини і низовини, зокрема Солотвинська та Ліпшанська тощо. Серед низкогір'я, які розташовувалися переважно на Півночі від осередкових Карпат виділяють Бескиди, Горгани, Буковинські Карпати. Також досить відомими є Ясинська, Ворохтянська міжгірні луговини, Верховинсько-Путильське низкогір'я тощо. Середні висоти в Карпатах становлять 1500 м, а найвищі вершини понад 2000 м. На Півдні виділяють також наступні масиви — полонини Рівну, Боржаву, Красну, Свидовець, Чорногору, Гриняву, Лосову. В самому Мармароському масиві, який в межах сучасних політичних кордонів знаходиться за межами України, зокрема в Румунії, найбільш відомими є Чивчинські гори, з найбільшою вершиною горою Стій (1684 м), та Рахівські гори з верховиною Піп Іван (1941 м)¹. Таким чином зрозуміло, що природні умови цього регіону, з одного боку велика вертикальна і зональна морфологічна диференціація, а з другого — сприятливі кліматичні та біогеографічні умови,

сприяють як оселенню тут людності, так само як і її геокультурній (етногеографічній) диференціації. Саме тому в Українських Карпатах спостерігається чи не найбільша кількість субетнічних (етнографічних) груп.

Насамперед мова має йти про *гуцулів*. Щодо цієї етнографічної групи інколи вживають терміни *горяни* або *верховинці*, що має виразне літературне походження. Осердя Гуцульщини — це Українські Карпати в межах Галичини, Буковини, Закарпаття, у річищах Прута, Сучави, Наддніпрянської Бистриці, Тиси та деяких інших рік. На півночі можна говорити про кордони Гуцульщини до Делятина та Надгірної, на півдні до Кімполунга, що нині на території Румунії, на заході гуцули заселяють долину Прута, а на Закарпатті — долину Тиси. Крім того чималий гуцульський людський соціум зосереджений на Мармарощині, яка нині на території Румунії. У нинішньому адміністративному поділі України гуцули проживають у Верховинському районі, у Надвірнянському і Косівському районах Івано-Франківської області, Путильському та Вижницькому районі Чернівецької області, Рахівському районі Закарпатської області. Гуцули розмовляють на своєрідному діалекті, зокрема, південно-західному наріччю української мови. Цьому діалекту властиві деякі характерні риси, зокрема, у фонетиці це перехід «а» в «е» після м'яких приголосних, особлива вимова наголошених «и» й «е», збереження давньої м'якості шиплячих та «р», деякі інші риси. Особливості фольклору, міфології, мови, побутових звичаїв, промислів та деяких інших рис дозволяють багатьом дослідникам вважати саме гуцулів своєрідним архетиповим реліктом давніх українських племен, які в силу ландшафтних особливостей на довгий час законсервувалися і тому зберегли вихідні риси українського народу. Про це свідчать і особливості житла, художніх промислів, одягу та багато інших рис. До речі, самі гуцули вважають себе так би мовити елітною частиною українства, тобто справжніми українцями, які зазнали чи не найменше чужоземних впливів.

Особливості життя гуцулів визначаються навколишнім довкіллям. Тому в класичній Гуцульщині рідко можна було знайти чималі поселення, а насамперед мова йшла про окремі оселі, гражди, які з'єднувалися між собою пляями, старими шляхами полонинами. Іншою характерною рисою гуцульського життя було напівосідле господарювання, з сезонними міграціями між постійною оселею (граждою) і літовищем, тобто полониною, де випасали худобу. Таким чином створювалися традиції, які пов'язані з особливостями їхньої самотності, консерватизму,

своєрідної ізоляції, які формували надзвичайно сприятливий для контакту з іншими людьми світогляд. І до нині гуцульська спільнота зберігає свої традиції і в будівництві, особливо в церковному і побутовому, і в способі господарювання. Гуцульство зберігає міфологію, фольклор, береже родинні традиції, до яких входить безмежне пошанування батьків, багатодітність і дбайливе ставлення до дітей. Гуцульщина зберегла архетипові культурні смаки і звичаї українців, які і до цих пір гуцульські майстри втілюють у писанках, побутових виробках, вишиванні, дерев'яних виробках, рушниках і т. п. Прикладне мистецтво гуцулів, тобто вироби з вовни, дерева, кістки, шкіри у ХХ столітті та й нині, на початку ХХІ століття, стали надбанням не лише України, але й європейської та світової культури. Вони користуються значним попитом і серед простих громадян і серед найвишуканіших цінителів красного мистецтва у всьому світі. Вироби гуцульських майстрів зберігаються у багатьох музеях, починаючи від України і закінчуючи Австралією, Північною та Південною Америками. Не випадково видатний український вчений етнограф Володимир Шухевич, автор фундаментального п'ятитомника «Гуцульщина» писав: «Всім укладом свого життя, своїми нравами і звичаями гуцули відрізняються від своїх співвітчизників, що живуть у Карпатах і далі на Захід. Зокрема, гуцульській костюм являє собою особливе і видатне явище; більш за все він відзначається великою кількістю металічних прикрас, що дуже красиво виділяється на темно-червоному фоні їхнього одягу»². До речі, у цьому слові Володимира Шухевича, також дуже прикметним є й те, що гуцулів він вкладає в коло співвітчизники, тобто українці, які живуть і в Карпатах і далі. Втім, далі на заході вже дещо інші українські субетноси, про яких мова далі.

Зокрема, насамперед слід згадати *русинів*. Сам етнонім русини надзвичайно архаїчний, оскільки він веде своє походження ще від давньої України-Руси для означення представників її автохтонного етносу. І відомо, що цей етнонім зберігався на території всієї України практично до XVII – XVIII на території Центральної України і Нижнього Подніпров'я і до XIX століття в Галичині; він зберігається до цих пір на території Закарпаття та прилеглих територіях, на яких збереглися автохтонні представники українсько-русинського субетносу, в сусідніх Румунії, Словаччині та Хорватії, а також деяких інших суміжних країн. Досить чисельною є також і русинська діаспора на Північно-Американському континенті, насамперед у США та Канаді. Вона

добре зорганізована, має низку видань, громадських організацій, освітні заклади, релігійні установи тощо.

Слід особливо наголосити на тому, що етнонім «русини» має свою давню історію і тривалий час використовувався для означення всього українського народу. На рівні повсякденного вживання він використовувався в багатьох регіонах включно до XIX – початку XX століття а те, що наприклад у часи визвольних змагань Богдана Хмельницького, він зокрема у такій формі як «руська нація», «руський нарід», «руси», які, поряд з етнонімами — «козацький народ», «черкаський народ», були нормативними термінами. В цьому контексті його не слід путати з терміном «росіяни», чи, наприклад, «русские», які за часів Богдана Хмельницького, разом з терміном «московити», використовувалися для позначення людності Московського царства.

В нинішніх умовах етнонім «русини» вживають насамперед особливо ідеологи т. зв. русинства для позначення субетносу української людності, який мешкає за Карпатським хребтом. Як зазначає один з головних ідеологів сучасного русинства доктор філології Іван Поп: «Підкарпатська Русь є східною частиною Центральної Європи з географічними координатами 22° східної довготи і 47° 53' 49» північної широти. Територія її витягнута з Північного Заходу на Південний Схід на 200 км, завширшки 70 км. Загальна частина 12 753 км². Межує на Заході зі Словачією, на Північному Заході — з Польщею, на Південному Заході — з Угорщиною, на Півдні — з Румунією, на Сході — з Галичиною (Львівською і Івано-Франківською областями України)³. Далі Іван Поп наголошує, що Підкарпатська Русь — гірський край, 4/5 її території займають гори Українські Карпати, які тягнуться з Північного Заходу на Південний Схід трьома повздовжніми смугами хребтів і окремою гірською смугою на Південному Сході. Насправді, та субетнічна група, про яку ведуть мову науковці, історики, лінгвісти, етнографи, насамперед пов'язана з двома географічними зонами: Полонинсько-Чорногорською, а також Закарпатською. Полонинсько-Чорногорська область це середньогірський ландшафт, який, у свою чергу, поділяється на дві підобласті: Полонинських Карпат і Чорногорську. Таким чином, це не суто гірські території, які є корінним ландшафтом для такої етнографічної групи як гуцули, а перехідна територія, яка надзвичайно багата не тільки на лісові, але й лучні, тобто полонинні території. Щодо Закарпатської низовини, то це, по суті, рівнинна країна. Її поверхня складена з алювіальних суглинків, піску, гальки, озерно-алювіальних глин, шарів

галію й піску, слабких ґрунтів. Поверхня Закарпатської низовини слабо похилена на Південний Захід, абсолютні висоти зменшуються із 120-116 м біля передгір'їв до 105 м на Заході. Більшу частину рівнини Закарпатської низовини утворюють тераси Тиси. На цій рівнині виділяються лише, наприклад, такі утвори як Берегівське горбогір'я з відмітками 180-367 м. Тут клімат теплий, вологий, вегетаційний період триває 234 дні, сума активних температур на рік досить висока. За рік випадає майже 700 мм опадів. Тобто ця територія є надзвичайно сприятливою для сільськогосподарського виробництва і не випадково, що саме тут культивують виногради, з яких продукують вино, уславлене у всьому світі⁴.

Особливості русинського субетносу в структурі українського народу детерміновані двома обставинами. З одного боку, це природно-географічні умови їхнього існування, а з другого — політичні обставини життя. Нині існує достатньо підстав вважати, що перші праукраїнські племена перейшли Карпати принаймні в V – VI ст. н. е. і осіли тут. Вони принесли з собою культуру всієї праукраїнської людності, мову, звичаї, побут, міфологію, але з певних причин, зрозуміло, що контакти з материковою етнічною людністю були у всі часи непростими; непростими вони залишаються і тепер. Але вже в XIII ст. н. е. практично вся територія Закарпаття підпала під політичну владу Угорського королівства і з тих пір його історія, це водночас і історія Угорщини, оскільки в політичному контексті Закарпаття входило як територіально-адміністративна одиниця Угорщині в тих чи інших формах її політичної реальності. У XIX – XX ст. історична доля перекидала Закарпаття із складу однієї імперії чи держави в іншу — Австрійську імперію, Австро-Угорську імперію, Чехословаччину, Угорщину тощо. Але в будь-яких політичних реальностях місцева людність не забувала про свою національну ідентичність.

Фактично, нове національне відродження закарпатського українства розпочалося з творчості великого просвітителя і мислителя Олександра Духновича, діяльність якого припадає на першу половину і середину XIX ст. і твори якого стали національним знаменом у визвольній боротьбі українських закарпатців за свою свободу. Показовим для цього є, наприклад, такий його вірш, який розглядається як своєрідний національний гімн русинів, де є слова:

Я русин був, єсь і буду,
Я родився русином,
Чесний мій рід не забуду,
Останусь його сином.

Втім, і в цей час і в подальші часи чимало шкоди утвердженню національної самосвідомості закарпатських русинів завдало т. зв. русофільство або москвофільство, коли цю людність штучно намагались впахати у великоруську, тобто російську духовність з відповідним каліченням мови, фольклору, історії. Це мало місце, між іншим, і на Галичині та в деяких інших західноукраїнських землях. Але найпереконливіше про українськість русинів свідчать політичні рішення цієї частини гілки українського народу зроблені ними у ХХ ст. Так на Всенародному з'їзді угорських русинів в Хусті 21 січня 1919 р. була ухвалена резолюція «Про об'єднання Закарпаття з Україною». У березні 1919 р. також всенародним рішенням була проголошена Радянська Руська країна. Аналогічно українське населення Комітету Мармарош, територія, яка нині знаходиться у складі Румунії, а на початку ХХ ст. була частиною Угорського королівства і яка мала на початку ХХ ст. при трьохсот тисячному населенні 44,6% русинів-українців, а румунів лише 21%, на своїй Мармароській Руській Народній Раді, утвореній 18 грудня 1918 р. на зборах у Мармарош-Сигеті, ухвалила Маніфест з закликом про об'єднання з Україною і скликання 21 січня 1919 р. нової Народної Ради в Хусті. Нарешті, в складних умовах переддення Другої світової війни, коли політична карта Європи змінювалась під тиском тодішніх тоталітарних лідерів, українці Закарпаття намагались повною мірою використати цей факт для проголошення власної суверенності.

В цьому контексті необхідно згадати автономну Підкарпатську Русь, яка існувала з 11 жовтня по 22 листопада 1938 р., а потім, на її основі була проголошена держава з назвою «Карпатська Україна», і час її життя, як політичного суб'єкта міжнародних відносин, 22 листопада 1938 р. – 15 березня 1939 р. Прем'єр-міністром цієї Української держави було обрано Августина Волошина. Та рух за незалежність був одразу придушений союзником фашистської Німеччини Хортистською Угорщиною, але дух до свободи притаманний всьому українству був продемонстрований в черговий раз і те, що населення Закарпаття, зокрема і русинське, легітимізувало і голосувало за самоназву «Україна» свідчить про те, що національна самосвідомість, саме як українська була і є притаманною і для цієї віддаленої гілки українського народу. До речі та обставина, що перебуваючи майже 800 століть в політичній відрубності від великої України населення Закарпаття зберегло і мову, і фольклор, і традиції, і міфологію, які притаманні всьому українському народові,

свідчить і про українскість населення самої Київської Русі. Якщо за майже тисячолітній проміжок не вдалося змінити автентичність закарпатського українства, це означає що і все українство того часу мало подібні риси. А своєрідна відрубність, насамперед географічна, дає нам можливість розглядати русинський етнос як хранителя архетипових рис українського народу в цілому.

Нарешті, після визволення Закарпаття від фашистських військ 26 листопада 1944 р. у Мукачеві відбувся I з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. На ньому було ухвалено Маніфест про воз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною і обрано законодавчо-виконавчу Народну Раду. Ця Народна Рада діяла легітимно і своїми найближчими рішеннями передала тодішнім представникам Чехословацької адміністрації Ноту «Про вихід Закарпатської України зі складу ЧСР». Відповідним чином, відтоді і по сьогоднішній день Закарпатська Україна і, відповідно, русинські її мешканці знаходяться у соборному єднанні з великою Україною. 27 січня 1945 р. у вже згаданому Марморош-Сигеті представниками русинських делегатів був сформований Народний демократичний фронт, який 4 лютого 1945 р. провів I з'їзд Народних Комітетів округу. На цьому з'їзді також була ухвалена петиція про воз'єднання із Закарпатською Україною і відповідно з усією Україною. Були обрані відповідні виконавчі структури. На жаль, в умовах уже сформованих домовленостей між великими державами про політичний поділ післявоєнної Європи, Мармарощина і, відповідно, її українське населення залишилось у складі Румунської держави. Сам Народний Комітет Марморош-Сигетського округу після цього перебрався на територію України в місто Тячів і, не маючи, власне кажучи, ніяких можливостей реалізувати волю русинського населення Мармарощини, з часом припинив своє існування.

Серед самих русинів нерідко розрізняють дві локальні територіальні групи. Насамперед, залежно від того, в яких географічних умовах мешкають і живуть, діють їх представники. Мова йде про *долинян* і *верховинців*. Долиняни — це жителі насамперед Притиської рівнини, тобто Закарпатської низовини із деякими лакунами у передгір'ї. Саме їх і вважають типовими представниками русинського субетносу. Натомість, всі жителі гір для долинян або долішніх є верховинцями. Тому тут часто густо змішують і власне русинів, а також гуцулів, лемків, тобто

різних представників українського етносу в його субетнічному розмаїтті.

Не можна не згадати таку ж своєрідну закарпатську етнокультурну групу як *мадярони*, тобто тих українців-русинів, які обрали відверту мадярську орієнтацію, відмовилися від власної мови, культури, релігії, і з завзяттям, гідним кращого застосування, брали участь в мадяризації українського населення. Такі явища, на жаль, з історії українства нам добре знайомі, тобто мадярони є своєрідним закарпатським аналогом українського малоросійства в цілому. Звичайно, групу мадяронів не можна розглядати як український субетнос, але ігнорувати їхнє існування також було б не правильно, оскільки, навіть попри соціокультурну відчуженість від українства, мадярони, як носії певних рис в підсвідомості і побуті не могли не зберегти архетипові спадкові українські риси.

На північний захід від ареалу гуцулів та русинів знаходиться територія такої цікавої субетнічної української групи як *бойки*. Стосовно самоназви, думки вчених розділилися, їхня палітра коливається від тверджень про походження бойків від кельтського племені бойів, які в другій його половині I тисячоліття до нашої ери, населяли територію сучасної Центральної Європи в районі Чехії та Південної Польщі, аж до акцентації уваги на діяльнісному чи мовному значенні. Зокрема, Іван Франко вважав, що можна пов'язувати цей етнонім із значенням слова «бойко» як воїн. Також у бойківському діалекті дуже часто вживається частка «*бойі*» в розумінні «*так*», що теж не могло не вплинути на формування назви цієї групи.

Територіально ареал бойків охоплює гірські райони сучасної Львівської та Івано-Франківської областей, між верхів'ями річок Сяну та Вовниці, а також на Закарпатті у межиріччі рік Уж і Торець. Інакше кажучи, бойки локалізовані у своєрідному трикутнику між Дрогобичем, Івано-Франківськом та Ужгородом із заходженням на територію сучасної Польщі. В територіально-адміністративному вимірі це частина Рожнятинського району і Долинський район Івано-Франківської області, Сколівський, Турківській, а також частини Стрийського, Самбірського і Старосамбірського районів Львівської області, а також деякі села Межигірського, Великобerezнянського і практично всього Воловецького району Закарпатської області. На Південно-Східній Польщі Бойківщина локалізована насамперед в долині річки Сян. Саме населення цієї території було практично повністю переселено в Україну після Другої світової війни 1945-46 рр. і втратило

як свої предківські землі, так і, внаслідок некомпактного поселення на нових землях, чимало звичаїв, мовних особливостей, побутових та інших ознак. На автохтонних же землях у межах сучасної Української держави бойківська культура зберігається, розвивається і є прикрасою української культури загалом.

Природне осердя бойків — це середньо-гірські масиви Бескид і Горган, а також перехідний ландшафтний регіон під назвою Передкарпаття. Середня висота Бескид коливається від 800 до 1000 м і ці гори складаються із своєрідних колесоподібних хребтів, які розчленовані повздовж і впоперек долинами і річками, і міжгірними улоговинами. Хребти мають пологі схили і округлі вершини. За геологічною будовою це крейдові пісковики і сланцеві породи. Рослинність насамперед ялино-смерекова, букова, досить поширеними є альпійські луки. Нерідко до Бескид відносять також масивний хребет Горгани, який розташований в Івано-Франківській та Закарпатській областях, у басейні річок Прут, Бистриця, Тересля та деякі інші. Але для Горган властиві вже круті схили і гострі гребені; для них характерні кам'яні осипища, які і мають місцеву назву Горгани. Найвища гора Горган 1818 м (гора Сивуля). Тут також є струмки, зустрічаються гірські озера. Рослини — бук, ялина, смерека, чагарники, широкі полонини і ґруні. Тому цей гірський масив можна вважати і осібним від Бескид. У будь-якому випадку зрозуміло, що природні умови існування бойків створюють умови як для ефективного природокористування, з одного боку, так і для створення низки локальних субкультур — з іншого. Це, до речі, стосується не лише гірських масивів Бескид і Горган, а також і Передкарпаття, питомої бойківської території. Тут також розвинені низько-терасові слабо дреновані рівнини і високо-терасові рівнини, глибоко розчленовані ландшафти, лісові масиви, а також лучні ландшафти. Гарне господарювання можливе також у заплавах і на низьких терасах приток Дніпра і Пруту.

Основні історичні центри Бойківщини — це Самбір, Борислав, Дрогобич, Калуш, Свалява, Долина. Нині, внаслідок міграційних процесів, деяких інших чинників, основними центрами розвитку бойківського субетносу залишається міста Турка, Сколе, Старий Самбір, Воловець та деякі інші. Бойківщина подарувала світові таких велетнів культури як Юрій Котермак (Дрогобич), всесвітньо відомий мислитель, ректор Болонського університету, поет і гуманіст доби Відродження. Бойківське походження має також гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, а також великий Іван Франко. До речі, дівоче прізвище матері

Тараса Шевченка — Бойко, що може свідчити про її карпатський корінь. Блискуче мужність і волелюбність бойків зобразив Іван Франко у своїй повісті «Захар Беркут», які на Тухольщині зупинили степовиків-монголів.

Сама бойківська спільнота досить диференційована. Залежно від обраного підходу виділяють ті чи інші локальні бойківські групи. Скажімо, досить типовими і донині є іменування гірської людності на Північній Бойківщині як *верховинцями*, а долинних — у Придніссі — *долинцями*. До речі, саме долиняни вважаються носіями архаїчної лексики навіть серед такої архаїчної говірки як бойківська. Таким чином вони навіть серед бойків займають особливе місце. Інші етнографи виділяють групи *підгірян* та *долянців*, або ж західних, східних і підкарпатських бойків. Існують також вагомні підстави, але з виділенням особливого місця, відносити до бойківської спільноти також *тухольців*, які зосереджені переважно в околицях Сколя і Смержа.

Для бойків характерне скотарство, торгівля, житлове будівництво, церковне будівництво, солеваріння, садівництво, навіть виноградарство. З початком індустріальної доби бойки подалися на роботу на лісорозробітки, а з відкриттям на Дрогобиччині нафти, вони почали працювати на нафтових штибах, тобто на нафтових промислах і суміжних супутніх підприємствах. В культурному плані характерною є бойківська садиба, яка являє собою довгий двір, житло, господарські будівлі, які розміщені під одним дахом. Характерний тип церков для Бойківщини — тарабанні церкви є визначною подією і для української культури в цілому, оскільки тут зберігся унікальний тип спорудження дерев'яних церков, і які в силу особливостей перебування бойків, тобто проживання на відносно ізольованих територіях, стали своєрідним сховищем давніх українських ікон і фресок, починаючи з раннього Середньовіччя і до ХХ ст. У бойківській спільноті було поширено т. зв. Волосько-Руське право, інакше кажучи, адаптоване до місцевих умов Литовське право, яке у свою чергу ґрунтувалось на «Руській правді» Ярослава Мудрого. У середовищі бойків ці нормативні регулятиви стали побутовими, інакше кажучи вони увійшли у сферу моральних відносин як звичаєве право.

Волелюбність бойків добре знана. При найменшому примусі вони повставали за свої права. Так і на Бойківщині, зокрема на території Надсянщини, в різний час діяли опришки, яких на цій території, відповідно до самої гірської системи, де вони жили і звиягались, їх іменували *бескидники*. У ХХ ст. в часи

визвольних змагань на Бойківщині також мав місце активний збройний опір загарбникам і навіть була створена т. зв. Бойківська Радянська Республіка. Її творцями стали вояки Української Галицької Армії, які на той час уже були інтерновані у Чехословаччині, зокрема на Закарпатті. Ця Республіка була створена у серпні 1920 р. Її активісти роззброїли польську прикордонну заставу на Сколівщині, проголосили вигнання польської влади з усього регіону, спробували поширити визвольні звитяги і на інші бойківські терени. Під Славськом сталося бойове зіткнення з польськими військами, представники Бойківської Радянської Республіки перемогли, потім спробували оволодіти містом Стриєм, але загальна ситуація в Україні вже складалася така, що відчутної підтримки вони не отримали і під тиском польського війська мусили повернутися до бескидського прикордонного тунелю, перебратися на Закарпаття, де знов були інтерновані чехословацькими військами.

За різними даними чисельність бойків в I половині ХХ ст. становила від 300 до 400 тис. чоловік. Є підстави вважати, що в нинішній час можна говорити про таку ж саму кількість, якщо не більшу, оскільки населення традиційних районів українського етносу, де зберігається традиційна культура, високий статус сім'ї, пошанування батьків, догляд до дітей, висока релігійність, побутування традиційних звичаїв, сприяє тому, що бойківський субетнос залишається нині досить чисельним.

Найзахіднішим українським субетносом є *лемки*. Вони мешкають обабіч Бескид, в районі, крайні межі якого окреслені такими знаними поселеннями як Перемишль, Кошиця, Попрат аж включно до витоків Сяну та Ужа на сході. Історія лемків сягає середини I т. н. е., зокрема часу, коли з'явилися перші писемні згадки про т. зв. білих хорватів, тобто західних хорватів, одного з праукраїнських племен. Про хорватів писав і Нестор у «Повісті минулих літ», і інші літописці. Самі ж автонтонні мешканці цієї території одвіку називали себе русами, русинами, тим самим ідентифікуючи себе як органічний елемент всього українського етносу. У політичному відношенні лемківська територія належала до Київської Русі, Галицького, Галицько-Волинського князівств. Згодом, ті чи інші частини Лемківщини входили до складу Польщі, Угорщини, Австрійської імперії. Але у всі часи лемки боролись і зберігали свою етнічну самобутність. Навіть, скажімо, наприклад під час визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, лемківські збройці під проводом Андрія Савки виступили проти

польської шляхти зі свого боку і пробували з'єднатися з основними силами українського війська, але зазнали поразки, хоча і не скорилися.

Сам етронім «лемки» тлумачився різними дослідниками по-різному, включаючи і від предка засновника по імені Лемко, і від особливостей лемківського говору, де досить часто вживається частка «*лем*» у значенні «*лише*». У будь-якому випадку лемки, включаючи потужну лемківську діаспору, з однаковою гордістю вживають щодо себе і етронім «українці», і етронім «русини», і етронім «лемки», тлумачачи їх як тотожні назви щодо іменування себе самих. Слід згадати також, що деяка частина лемків, особливо на Закарпатті, не рідко іменуються місцевою назвою *лемаки*, а інша частина на північ від міста Коросно нерідко також іменуються *замішанцями*, хоча самі себе вони іменують *русинами*. У цьому контексті очевидно мова йде про контактну групу лемків з польськими гуралями і формуванням відповідно на цій основі деякої своєрідності цієї підгрупи.

Особливо нелегка доля спіткала лемків у ХХ ст. У часи визвольних змагань на всій Україні, коли були створені Українська Народна Республіка та Західно-Українська Народна Республіка, відбувся об'єднавчий Собор Злуки, до самовизначення приєдналася і Лемківщина. Зокрема, на Сянщині була проголошена Східно-Лемківська Республіка, яка ухвалила свій намір об'єднатися із Західно-Українською Народною Республікою. Водночас на Новосянщині, зокрема в селі Фльоренка було проголошено Західно-Лемківську Руську Республіку, яка проголосила свою солідарність з Радянською Україною. Втім, обидві республіки було жорстоко репресовано польськими військами і ліквідовано як політичні реальності.

Особливих страждань лемкам завдала Друга світова війна, особливо її останній період. Під гаслом об'єднання польського етносу і очищення польської території від інополяків вже восени 1944 р. тимчасовий уряд Польщі уклав угоду з Радянським Союзом про виселення лемків з їхньої етнічної території. В історії ця угода і наступні події відомі під гаслом операція «Вісла». Ця операція передбачала розпорошення лемків по світу. Частина їх, а це понад 200 тис. осіб, була переселена в Україну, насамперед у Львівську, Тернопільську, Миколаївську та Херсонську області. Інша частина, понад 150 тис. лемків, була переселена в основному в 1947 р. на нові польські землі у західних і північних районах. Це ті землі, які були відчужені країнами-переможницями у Другій світовій війні на користь Польщі.

Причому розселення лемків відбувалося саме за спорейною (розсіяною) ознакою, і в одному населеному пункті не дозволялося розміщувати понад 7 лемківських сімей з метою, щоб вони не мали можливості для національно-культурного об'єднання, створення громадських товариств, зрештою збереження рідної мови і звичаїв. Лише незначна частина лемків залишилася на своїх предківських землях, які, втім, були залюднені польськими переселенцями і таким чином у культурному вимірі мусли стати польськомовними, римо-католицькими у релігійному відношенні і т. п. Таким чином, лемківській культурі було завдано непоправної шкоди і чимала частина спадщини цього українського субетносу була практично знищена.

Мова йде насамперед про унікальну дерев'яну гірську архітектуру, особливо церковну з її технологією, тобто без застосування металічних скріплень, про саму структуру церкви, мова йде про вишивку з переважно геометричним орнаментом, мистецтво різьблення по дереву, особливостями писанкарства, прикрасами з бісеру, побутове будівництво, зокрема влаштування обійстя, а також плануванням самої хати, де піч обов'язково розміщувалася зліва від входу, причому вустя печі виходило до причілкової стіни, а покуття завжди було навпроти дверей з відповідним облаштуванням, образами святих, домашніми цінностями тощо. Унікальним є лемківський фольклор, лексика лемківської говірки, які зберегли чимало давніх українських рис, в тім як і інші карпатські українські субетноси, про які вже мова йшла вище, такі як бойки, гуцули та русини. Лемки свої хати будували обличчям до річок або дороги. Типовим для них були як і для інших українських горян довгі споруди, де під одним дахом містилися хата, і комора, і стайня, і клуня. Для утримання худоби на полонинах практикувалося т. зв. позасадибне будівництво, зокрема кошар для овець, на полонинах, на пасовищах, невеликих стаєнок на літнє утримання телят та корів, безпосередньо на луках за селами. Особливою прикметою Лемківщини і, знову ж таки, як і інших українських горян, є будівництво малих форм культового призначення, придорожніх хрестів та капличок. Його пробували знищити в радянські часи і практично владі вдалося добитися своєї мети, але одразу з послабленням ідеологічного і партійного тиску, вже в середині 80-х рр. карпатські дороги знову почали вкриватися капличками. Їх ніхто не замикає, всередині горить свічка, є образи, облаштовані рушниками, але — це свідчення високої духов-

ності традиційної культури українських горян — їх ніхто не грабує і не паскудить.

Усіх лемків нині в світі нараховується приблизно 1 млн чоловік. Зокрема, в діаспорі це 200 тис. чоловік в Північній Америці, у Польщі приблизно 100 тис., в Словаччині — 120 тис., в Югославії — 60 тис. чоловік, але все ж основна їхня частина нині живе в Україні. Для лемків традиційною є висока духовність, висока мистецька обдарованість, пошанування традицій, пошанування сім'ї, високий рівень національної самосвідомості, що в своїй сукупності виступило і виступає потужним центром, потужним мірилом і супротивагою денаціоналізації цієї унікальної української групи. Нині лемки об'єднані у численні культурні, громадські, мистецькі та інші товариства, шукають шляхи і напрямки збереження і відновлення своєї самобутньої культури.

Про певну етнографічну особливість ще однієї найзахіднішої української етнічної території, а саме Холмщині і Підляшшя, вели мову багато українських етнографів, зокрема Зенон Кузеля виділяв таку групу як *підляшани*, яка локалізувалась на традиційній Холмщині і Підляшші, тобто в районі теперішніх Холмського воєводства Республіки Польща і на півночі, включаючи зі сходу Берестя, а на заході Седліцу. Однак, з точки зору унікальності ця група виділяється скоріше за політичними реаліями, аніж етнографічними, тому що підляшани зберігають типові для всього українського етносу риси, зокрема культурні, побутові, мовні тощо. Це має свої вагомні історичні традиції, оскільки відомо, що Холм і Холмщина, це було одне з осередкових місць для всього Галицького, потім Галицько-Волинського князівств, коли галицькі князі, починаючи з Данила Галицького і його батька Романа, вносили елементи структуризації у давні українські поселення і етнічні території, фундуєчи на їх землях князівські міста, спочатку Львів, а потім Холм і, тим самим, втягуючи їх і практикуєчи загальноукраїнські звичаї, державні, правові, релігійні і інші риси. Це зокрема засвідчується і тим, що Холмщина і Перемишлянщина і дотикаючий до них Люблін чи не найдовше становили спротив греко-католицькому союзу, тобто Унії, чи не найдовше зберігали автентичні для всієї української народності звичаї, виховали на своїх теренах велику когорту діячів і будителів українського духу, включаючи історика Михайла Грушевського, географа Степана Рудницького, співачку Соломію Крушельницьку, письменника Юліана Опільського та інших діячів і до сих пір залишається питомим загальноукраїнським тереном. Розуміючи це, після-

воєнна Польща, особливо в часи панування комуністичної ідеології, всіляко намагалася денаціоналізувати цей край.

Не менш цікавим, ніж Українські Карпати, з погляду на етнокультуротворчі процеси, є регіон Українського Полісся. Взагалі, це північні терени України, які межують з іншими етнічними територіями, зокрема литовськими, польськими, білоруськими та російськими. Своєрідність цього краю була зафіксована вже в давніх українських літописах, зокрема в Іпатському літописі від року 1274 написано, що князь Мстислав «ішов був од [города] Копиля, пустошачи по Поліссі»⁵. А ще раніше, весною 1235 р., князь Данило Романович саме «лісовою стороною», тобто Поліссям повертався назад в Галичину після не зовсім вдалого походу на Чернігів⁶. І в цьому контексті цей географічний термін вживається у багатьох і літописних, і історичних, і географічних та інших текстах. Причина цього досить проста, а саме, еколого-географічна своєрідність Полісся. Справа в тому, що Полісся являє собою рівнину, досить однорідну, яка, втім, включає найрізноманітніші екологічні системи, починаючи від лісових, де переважають м'які породи — осина, вільха, широколистяні ліси — граб, дуб, інколи помережені хвойними видами — сосна, смерека, модрина. Крім того, Полісся це величезні чагарникові зарості. Але Полісся — це насамперед обширні водно-болотні угіддя, осердям яких виступає Прип'ять із численними своїми притоками, а також Німан і, як не дивно, Дніпро і Десна. Але в будь-якому випадку, Прип'ять є центральною територією для Полісся, зокрема українського. Вже в давні часи саме тут були оселення праукраїнських племен, зокрема північні гілки полян, сіверян, древлян, волинян, дреговичів, які контактували з кривичами, які вважаються предками сучасних білорусів. І саме унікальна своєрідність Полісся, зокрема її української частини, стало умовою формування локальних культурно-територіальних регіонів, які, втім, субетносна можна визначати дуже обережно. Але те, що вони стали, з одного боку, своєрідним консервантом давньої культури, а з іншого боку — питомими трансформаторами цього природного краю, сумнівів не виникає.

Звичайно, нині своєрідність окремих культурно-територіальних груп Українського Полісся втрачена або повністю, або частково. Це викликано і потужними міграційними чинниками, які зривали корінну людність зі своїх земель і штовхали їх на Криву Північ, на Далекий Схід, в Казахстан, чи в діаспору, під впливом тих чи інших економічних та політичних чинників. Але цьому також і сприяли непродумані, інколи й зло-

чинні, меліоративні заходи, а саме, осушення т. зв. боліт, врегулювання річкових потоків тощо. Зміна ландшафту, зміна доквілля зруйнувала традиційний спосіб життя та господарювання, власне кажучи, і відношення до доквілля, яке саме на Поліссі зберігалось тисячоліттями. До цього слід додати і найбільшу техногенну катастрофу ХХ ст., а може і всього останнього тисячоліття — це Чорнобильську катастрофу, яка зірвала з місця нащадків давнього деревлянського племені як з території України, так і з території Білорусії і частково Росії.

В цьому контексті нам важливо відновити реалію ще останнього століття, коли Українське та й Білоруське Полісся ще не були таким чином зруйновані. І в цьому контексті нам на допомогу крім інших джерел знадобиться унікальне багатотомне видання «Живописная Россия», тобто «Мальовнича Росія», яка була задумана і здійснена географом з світовим ім'ям, мандрівником Петром Петровичем Семеновим-Тяньшанським, який помер у 1914 році, але протягом 1881-1901 рр. спромігся організувати і видрукувати 12 томів цієї унікальної енциклопедії. Статті до тому Литовсько-Білоруське Полісся, в яке тоді за звичаєм включали і Українське Полісся, надрукували відомі вчені, зокрема Олександр Кірпура, Сергій Максимов та й сам академік Тяньшанський. Вони зафіксували ті етнокультурні реалії, які були ще звичайними і повсякденними лише століття тому і які, в цьому немає сумніву, зберігаються в тих чи інших поселеннях, селах, дворах, містечках і до цих пір. В цьому контексті виявляється, що на Поліссі ми можемо говорити про низку українських субетносів, етнографічних груп, починаючи від *поліщуків*, *литвинів*, *пінчуків*, *севруків* і закінчуючи не дуже численними групами *чорнорусів*, *дейновців*, *полехів*, *полевиків*, навіть своєрідних *малорусів*, які не є тими *малорусами*, якими вважали всіх українців імперській зверхники, але й своєрідним невеличким племенем на теренах Полісся.

Поліщуків вважають нащадками давнього скіфо-слов'янського племені *будинів*, зокрема про це писав ще професор Ейхванд. Сучасні етнографи ареал їх розселення відносять до північних теренів Волинського Полісся, зокрема північніше Луцька, Рівного, Ковеля, Володимира-Волинського. Але авторитетні науковці⁷ вважали, що на початку ХХ ст. на просторі 33 950 квадратних верств, а це майже 4 млн га, в уїздах (за адміністративним устроєм Російської імперії) Пінському, Мозирському і Річечькому серед дрімучих лісів та непролазних боліт живе прибізно півмільйона поліщуків.

Сама природа, зазначають автори, вказала поліщуку шляхи для його невтомної діяльності, вона зробила його скотарем, землеробом, мисливцем, рибалкою, надала йому найрізноманітніші засоби для подолання природних труднощів для життя. Поліщук, водночас, розвився за принципом, він дитя своєї природи, він відданий заповітам своїх предків, як за звичаями, мораллю, так і господарюванням. Закинутий в безкінечні дрімучі ліси, серед непрохідних боліт та чагарників, він не знайомий ні з якими новаціями, а його спосіб життя залишається незмінним протягом багатьох століть⁸. Хати в них курні, але просторі, тут живе вся сім'я. Посередині цієї хати величезна піч. У світлиці велика дерев'яна лежанка, великий стіл, лавки впродовж усієї стіни, під стелею широка полиця, на якій сушать гніт і інші ознаки, в яких ми пізнаємо риси дійсно і будинів, і русів, можливо і скіфів та й інших, можливо, не знаних до цих пір предків нашої землі. Це народ працьовитий, рішучий, стрімкий. Якщо вже проводити паралелі з ХХ ст., то саме в краях, які традиційно вважаються автохтонною землею поліщуків і мало місце найактивніше супротивлення німецьким загарбникам. Саме поліщуки зберегли чимало архетипових українських рис. Зокрема, це форма патріархального облаштування родини, тобто збереження великої сім'ї, це передання спадщини по смерті батька старшому із синів. Та ж сама хата, зберігаючи загальноукраїнські риси, по схемі — хата-сіни, хата-комора, сіни-хата, зберігала самий промисловий архаїзм, тобто робилася з великих колод, небілених, вкривалася дахом накатом, дуже часто опалювалася по-чорному. До речі, прекрасні зразки цієї культури, включаючи хату понад 500-річної давності, збереглися в Музеї народної архітектури і побуту у Пирогово, що під Києвом. Зрозуміло, мова йде також про особливості одягу, культури, фольклору. Не випадково, що саме на Поліссі, зокрема на Волинському Поліссі, були віднайдені аналоги давньоруських билин, які у культуру ввійшли по записах на Новгородській землі, але саме тут вони збереглися у своїй давньоукраїнській автентичності. Слід мати на увазі також, що самі українці басейну Прип'яті не завжди себе називають «поліщуками», а інколи вживають етноніми *полісяни*, *підлісяни*. Власне кажучи, походження терміну етноніму «поліщуки» до цих пір є не до кінця з'ясованим. Але те, що це був нормативний термін, засвідчує існування численних прізвищ і прізвиस्क серед сучасного населення України та й суміжних слов'янських земель, які мають корінь «поліс», «поліщ» тобто поліщуки, полісяки, полісуни, полісяни та їм споріднені назви.

Досить цікавим є термін *литвини*. Він полісемантичний, оскільки це не чистий етнонім, але й несе за собою певний політичний зміст. Був час, особливо коли Україна знаходилася у складі Великого Князівства Литовського, коли на офіційному рівні всіх мешканців цієї держави іменували литвинами. Цей термін нетотожний самоназві литовців, які нині вважають себе титульною нацією своєї держави. Самі литовці, нині «литовяй», в XV – XVI ст. були знані як «жмудь», тим часом як білоруси переважно виступали як русь, русини, кривичі, а українці — як козаки, черкеси, руси, українці, тобто термін «литвини» на рівні державності означав громадянство, приналежність до цієї країни. Водночас *литвинами*, у вузькому розумінні цього слова, іменувались і, певною мірою, зберегли цей етнонім до сьогоднішнього часу, невелика група жителів Чернігівського Полісся, а саме давньої Сіверщини.

Як відомо, у княжу добу існувало могутнє Новгород-Сіверське князівство, основу якого становила племінна група праукраїнських людей — *сіверян*. Згодом сіверське населення, тобто те населення, яке сиділо по Десні, по Сейму, по Сулі, яке згідно Нестору — літописцю іменувалося *север*, *сіверяни*, іменувало себе *севрюками*. Вони зберігали ту ж саму традиційно-побутову культуру, що і власне сіверяни і передали її своїм спадкоємцям. І саме ці спадкоємці згодом узвичаїли в себе етнонім «*литвини*» для означення власної ідентичності. І до цих пір обабіч Десни, особливо в районах поблизу Мени, Ріпок, Березни, Сосниці та деяких інших місць аж із заходом на територію сучасної Білорусії та Росії, місцеве населення зберігає свою субетнічну литвинську пам'ять.

Господарювання тут традиційне: рибальство, мисливство, збирацтво, скотарство, згодом хліборобство, насамперед жито, просо, гречка, льон, конопля, згодом картопля, особливо для вигодовування свиней. Одяг готували з тканини, яку виготовляли з коноплі. Така ж традиційна культура зберігалася і власне кажучи у виробництві. Зерно мололи за допомогою жорен, або розбивали в борошно у ступах; вітряків та водних млинів, як правило, не було. Великої рогатої худоби було небагато. Коні використовувались як тягло. Дуже істотну допомогу у підтриманні своєї життєдіяльності надавали природні екосистеми, зокрема, лісова ягода, риба, сіно тощо. Власне натуральне господарство підтримували майстри, які шили кожухи, кожухи, свитки, чоботи, інше взуття, робили бочки, столярські вироби, ковальські, тобто ножі, сокири, лемехи, підкови, серпи, в лісах заготовляли смолу, деревне вугілля, лико, дьоготь.

Житло являло собою традиційну українську хату, тобто двокамерну або трикамерну споруду: хата-сіни або хата-сіни-хата. В хаті була піч, великий стіл, також скриня, полаті та інші особливості. Мовні особливості, говірки литвинів безумовно засвідчує про їхню українську природу. Як засвідчують дослідники, лексика литвинів переважно українська — хата, батько, бузок, чорногуз тощо. Разом з тим спостерігаються деякі особливості, які є споріднені з білоруською вимовою, зокрема з мовою білорусів Гомельщини, де йде своєрідне вимовляння «го» і «є» типу «сокиря», «лен» та ін. Безперечно, як засвідчує відомий дослідник сучасної культури субетносу литвинів Володимир Горленко, а саме: «Литвини колишньої Чернігівщині — це аборигенне “руське” населення, що внаслідок замкненості сільського життя в минулому й віддаленості від великих адміністративно-політичних і промислових центрів, головних комунікаційних сполучень в новий час залишалось сталим у генетичному відношенні принаймні з часів Київської Русі. Вони стійко зберігали аж до початку ХХ ст. “руську” [тобто українську] самосвідомість. Перебуваючи на периферії і водночас перехресті формування східно-слов’янських народів, вони називали себе “рускімі”. При цьому категорично відмежовувалася від росіян (“кацапів”, “москалів” — у їхній мові)»... Українська самосвідомість як і самоназва «українці», остаточно утвердилася серед жителів півночі України у 20-ті рр. ХХ ст. з утворенням УРСР і посиленням у зв’язку з цим різноманітних контактів їх з населенням інших районів України з залученням до процесів консолідації української нації⁹.

З Поліссям пов’язане життя ще однієї української субетнічної групи, а саме *пінчуків*. Нерідко, особливо в заангажованій літературі, пінчуків і поліщуків ототожнюють на тій підставі, що вони схожі між собою, контактують за ареалом розселення, схожі за поведінкою, деякими мовними ознаками тощо. Пінчук і поліщук довго сприймалися як своєрідного роду ознаки певної людської неповноцінності. Навіть ходили чутки типу: «Що це за чоловік, питали на базарі. Та ні каже, це не чоловік, це пінчук»¹⁰. Але насправді пінчуки це самостійний субетнічний релікт, який ще докінця недооцінений, невивчений і неврахований в етнічній культурі і українського народу і всього слов’янства.

Вихідний ареал пінчуків це Пінське Полісся, зокрема за старою адміністративною системою Мозирський, Слуцький і Пінський повіти. Саме там пінчукам довелося відчувати той колосальний вплив північно-західних і великоруських елементів, які

приходили до них різними шляхами, зокрема і старообрядцями, з чиновничою братією, з військом, з торгівельним людом. Оскільки пінчуки, як і поліщуки, не мали практично жодних культурних, просвітницьких, не кажучи вже про політичні, об'єднань, їм доводилось важко стримувати цей вплив і з точки зору своєї рідної вигідності власного життя, оскільки вони мусили контактувати в містах, волостях із прийшлими людьми, вони набували рис мовних, культурних, торгівельних прийшлих людей. Щодо самого етноніму «пінчуки», то тут найімовірнішою є версія про те, що походженням своїм він завдячує назві великого еколого-ландшафтного регіону, яким є пінські болота і, відповідно, місто Пінськ. Тобто мешканці всього цього регіону іменувались пінчуками.

Незаперечною є та обставина, що ще на межі XIX – XX ст. вся Берестейщина, Пінщина та деякі інші землі, які нині знаходяться у складі Білорусії, мали виразно український характер і в своїй переважній кількості населялись українцями. Але навіть серед цієї спільноти дослідники виділяли ще декілька етнічних українських етнографічних груп. Посилаючись на ту ж саму «Живописную Россию»¹¹, можемо назвати т. зв. «дейнівців», які населяли південно-східну частину Лідського повіту. Тут у старовину було Дейнівське князівство, воно існувало до XIV ст. Саме поблизу міста Ліда є невелике село-поселення Дейново, залишок колишнього князівства. З тих пір там зберігся тільки камінь, який народ називав «Кобилою»; на ньому страчували злочинців.

В тому ж Лідському повіті жили *чорноруси* на кордоні Гродненської губернії біля озера Дуп. Вони відрізнялися своїм костюмом, який у чоловіків і в жінок був чорного кольору. Вони носили, крім білизни, — і чоловіки, і жінки — все чорне: свитку, юбку, покривало на голові, штани, шляпи, очіпки. На півдні Трубчівського і Брянківського Полісся вдовж течії Десни фахівці визначали, що ця місцевість колись називалася Севером (не плутати з Сіверським Поліссям), а на початку XX ст. названа Поліссям тими ж «польовиками» або «хохлами», які «сыто едят и богато живут по левую сторону Десны, в южной полосе Черниговской губернии»¹². Таким чином невідомо, що автор мала на увазі, чи власну певну субетнічну групу, чи частину тих северюків або литвинів, про які вище йшла мова.

Там само, як свідчить етнограф, мешкала група людей, яка іменувалася *полехами*, і саме вона мешкала на продовжній лісовій смузі, яка починалася на кордонах Болховського і Жиздринського повітів і, пише далі етнограф, показніша від сусідніх

орловських баб. Обличчям вони красивіші, погляд осмисленіший, сміливіший і веселіший, вони насмішниці і не ховаються одна в одній за плечима. Всі молоді дівчата в яскравих квітах і в тасьмах, а лапті вони замінили шкіряними черевиками. Клин полехського люду підіймається за Новгород-Сіверським, повздож лівого берега Десни, між Брянськом-Карачаєвим, а далі на Болхов, Жиздру, Козельск аж до Сухінічів. «Перед Смоленськом трапляється перерив лісу і останній кінець того Полісся, на якому зупинили нашу увагу знайомі нам полехи»¹³. Зрештою, в цьому немає нічого дивного, оскільки, як ми пам'ятаємо, ще в часи національно-визвольних змагань XVII ст. до складу гетьманської України увіходив Стародубський полк і він був у структурі нашої держави далеко не останнім, а ті всі субетнічні групи, про які ми говорили, *сеєрюки, литвини, полехи, польовики* та деякі інші якраз мешкали і мешкають на території питомої етнічної України. Інша справа, що їм судилося зазнати такого елімінаційного тиску з боку північного сусіда, який практично довів до загибелі і їхню самобутність, і їхню традиційну культуру.

Досить цікавою є ще одна регіональна етнографічна група українців, а саме, населення досить обмеженої території на півночі Чернігівщини, насамперед у Ріпкинському районі, яка відома в тих краях під самоназвою «будаки». Ця група крім деяких особливостей мовних та побутових, цікава ще й тим, що вона є носієм одного з локальних варієтетів українського антропологічного типу. Зокрема, відомий український антрополог В.Д. Дяченко¹⁴ (1965) виділяв наступні регіональні варіанти або області: центрально-українську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську (деснянську) та ільменсько-дніпровську. Саме цей виділений мікросубетнос і є носієм відповідних антропологічних ознак. Зрозуміло, у XX ст. особливо в його другій половині, внаслідок активних міграційних процесів, а також демографічних змін, стану народжуваності, ця група втрачає свої особистісні риси і зливається із загальним українським тлом.

Звичайно, український етнос і його культурно-територіальна варіативність визначається не лише специфікою вище наведених субетносів. Як відомо, в Україні історично склалася 15 історико-етнографічних регіонів: Середня Надніпрянщина, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Україна, Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запоріжжя, Донщина, Слобожанщина, Сіверщина, Кубань; це те, що, за Степаном Рудницьким, і складає етнографічні українські землі. І, відповідно, на кожній із цих земель формувалися свої певні локальні

культурні особливості тощо. Так, досить вживаними є своєрідні етноніми: *подоляни, ополяни, підгіряни, галичани, надніпрянці, кубанці, таврійці, спєовики, слобожанці*, але це ті особливості, які мають набагато більше спільного, ніж відмінного і в цілому всі ці локальні, територіальні, етнокультурні спільноти і складають те цілісне тло ознак та особливостей, якими власне і характеризується український народ.

Тому, особливості населення тієї чи іншої історичної території України важливі для нас в контексті, насамперед, загальної характеристики українського етносу. Ті ж наведені субетноси, як вже зазначалось, як своєрідні периферійні і культурні субстрати, які формуються на межі контактних територій з іншими етносами та державами, свідчать з одного боку, про питомість і одвічні історичних традицій буття українського етносу на власних етнічних територіях і, таким чином, про його стійкість, а з іншого — про відкритість українців до здобутків та надбань інших етносів і культур, і бажання вступати з ними у цивілізаційний контакт.

¹ Див.: *Маринич О.М.* Українські Карпати // Фізична географія Української РСР. – К.: Вища школа, 1982. – С. 168-176.

² *Шухевич В.* Гуцульщина. – Т.1, Ч. 2. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. 4. – Львів, 1991. – С. 245.

³ Див.: *Іван Поп.* Енциклопедія Подкарпатской Руси. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2001. – С. 13.

⁴ Див.: *Маринич О.М.* Цит. праця. – С. 175.

⁵ Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 429.

⁶ Там само. – С. 391.

⁷ *Киркора А.К.* Долина Припєти // Живописная Россия: Литов. и Белорус. Полесье. – Мн.: БелЭн, 1993. – С. 345.

⁸ Там само. – С. 345, 437, 448.

⁹ *Володимир Горленко.* Литвини Півночі України — ймовірний уламок нашадків племені літописних сіверян // <http://www.heritage.com.ua/index.html>. – С. 24.

¹⁰ Див.: Цит. праця «Живописная Россия». – С. 345; *Киркора А.К.* Цит. праця. – С. 345.

¹¹ *Киркора А.К.* Литовское Полесье // Живописная Россия: Литов. и Белорус. Полесье. – Мн.: БелЭн, 1993. – С. 13.

¹² *Маскімова С.В.* Белорусская смоленщина с соседями // Живописная Россия: Литов. и Белорус. Полесье. – Мн.: БелЭн, 1993. – С. 436.

¹³ Там само. – С. 432.

¹⁴ *Дяченко В.Д.* Антропологічний склад українського народу. – К.: Наук. думка, 1965. – 129 с.

Розділ 3.

Етнічна палітра сучасного українського соціуму

- 3.1. *Загальні особливості етнополітичної ситуації в Україні*
- 3.2. *Історичні національні меншини*
- 3.3. *Новітні національні меншини*
- 3.4. *Перспективи розвитку етнополітичних процесів в Україні*

3.1.

Загальні особливості етнополітичної ситуації в Україні

Укrajнське суспільство ніколи не було і не є моноетнічним. На етнічній українській території в політичних утворах українців завжди, крім титульного автохтонного етносу, були присутні представники інших етносів. І, звичайно, відбувалася міжетнічна взаємодія, соціально-економічні та культурні взаємини різних етнічних спільнот та груп, що впливало і впливає на стан суспільства в цілому та перспективи його розвитку.

Етнічна структура суспільства є продуктом низки чинників політичного, конфесійного, економічного, географічного, військового, культурного та іншого характеру. Подекуди, окремі з них або їх взаємодія призводить до значних іноетнічних імпульсних інновацій на етнічну територію автохтонного етносу чи, навпаки, породжує еміграційні хвилі його з власної території та діаспоризації чималої частини українців у світі.

Етнополітичний аналіз набуває особливого значення в сучасних умовах, коли з одного боку, має місце демографічна криза в українському суспільстві, а з другого — відбуваються непрості процеси в українській діаспорі, пов'язані, зокрема, з проблемами збереження її етнічної ідентичності¹. Мова йде, отже, про збереження і відтворення українства як цивілізаційного феномену.

В минулі часи на теренах України існувало чимало етносів різного походження з власною історичною долею: кіммерійці, амазонки, скіфи, сармати, роксолани, таври, готи, авари, гуни, булгари, печеніги, хозари, монголи, татари та багато інших. Одні з них вже зійшли з цивілізаційної арени, інші дали життя новим етнічним спільнотам, ще деякі практично повністю знялися з української землі і подалися шукати щастя в інших краях. Знання і врахування ролі таких етносів в цивілізаційному поступі України мають неocenенне значення для розуміння її непростого шляху до сьогодення.

Водночас, низка етнічних спільнот в Україні, з'явившись на її теренах в різні часи, зуміла зберегти свою присутність аж до наших днів. Надзвичайно важливою обставиною при цьому є те, що про кожен з них існують досить достовірні дані щодо часу і причини їх появи на Україні. Про кожен, окрім української:

при всьому розмаїтті концепцій етногенезу українців та протяжності цього процесу, жодна з них не ставить під сумнів автохтонність українців, їхнє походження і розвиток саме на цій землі². Це — неспростовний доказ права українців самим вирішувати власну долю в рідній домівці.

Національні меншини, котрі компактно проживають в Україні протягом 10-12 поколінь, можна назвати *історичними*, на відміну від *модерних* національних меншин, чий час перебування в Україні є меншим від вказаного, а розселення нерідко є дисперсним. Показник у 10-12 поколінь визначено на підставі узагальнень генетики людини та культурної антропології щодо формування за цей час в етносі-популяції певного спадкового адаптивного типу та архетипів поведінки. Інакше кажучи, коли проживання на цій землі і спосіб природокористування накладають свій відбиток на спадковість та ментальність спільноти, тобто на норму її спадкової реакції на довкілля, особливості мислення, поведінки і діяльності, тоді можна вести мову про історичну прив'язаність цієї меншини на українській землі.

Найповажніший час перебування в Україні з усіх існуючих нині історичних меншин мають *греки* — їхні перші поселення у Північному Причорномор'ї з'явилися у VII – VI ст. до н. е.; у подальшому було ще декілька міграційних хвиль греків з Візантії, Оттоманської Порти та ін. Перші *єврейські* громади також з'явилися на півдні України, очевидно, ще до нової ери. За часів Візантійської імперії там само з'являються *вірменські* переселенці. Дещо пізніше українська земля привабила до себе *караїмів* та *кримчаків*. Предки нинішніх *кримських татар* вперше з'явилися на теренах України у 1223 р. В часи Речі Посполитої, починаючи з XVI ст., на українських землях активно осідали *поляки*. Приблизно в цей самий час в Україні з'являються перші *циганські* табори-громади. Перебування України в складі різних імперій та держав, насамперед Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, означилося появою *російсько-* та *німецькомовних* спільнот, насамперед — *росіян* та *німців*. Іншою стороною імперської політики щодо України було намагання колонізувати її землі переселенцями з інших країн — тими ж німцями, а також *сербами, чорногорцями, чехами, болгарами* та ін. Нарешті, на контактних територіях українських етнічних земель з ареалами інших етносів відбувалася взаємна міграційна дифузія: цій обставині не в останню чергу зобов'язані своїм існуванням в Україні компактні поселення білорусів, словаків, угорців, молдован, росіян, румун³.

Як правило, історичні національні меншини, справляючи той чи інший вплив на розвиток України в минулому, досить активні і чисельні і в нинішній час. Вони, за деяким винятком (кримські татари, кримчаки і караїми) не мають деінде етнічні державні утвори або ж (за відсутності таких) — історичну батьківщину. Відповідно, в Україні такі меншини можуть бути чинником утвердження добросусідства та партнерських взаємин між нинішньою та предківською батьківщинами, або ж, на жаль, інколи вносити елементи напруження у відносини між країнами (наприклад, індукування деякими зовнішніми і внутрішніми силами статусу російської мови в Україні як другої державної).

На відміну від історичних, модерні національні меншини живуть на теренах України не такий тривалий час, однак це не применшує їхнє місце і значення в сучасному суспільстві. Такі меншини розселені менш компактно, інколи — просто дисперсно. Не завжди вони прагнуть до збереження власної ідентичності або ж не мають можливість зробити це. Модерні меншини менш консолідовані та згуртовані, що пов'язано як з дисперсністю розселення, так і пошуком власного місця в українському суспільстві. Показовими в цьому контексті є національні спільноти азербайджанців, осетин, грузин, корейців, узбеків, турків, арабів, казахів та ін.

Серед модерних меншин особливе місце займають спільноти, які опинилися в Україні під тиском обставин, що пригнічують чи обмежують права людини у них на батьківщині. Внаслідок цього, в Україні з'явилися жителі низки конфліктогенних країн та регіонів — Кавказу, Середньої Азії, Афганістану, Близького Сходу, Іраку, Балкан, деяких африканських країн⁴. Так в українському суспільстві склалася ситуація, коли постали нові і непрості проблеми інтеграції нових мігрантів (досить часто — нелегальних) у свою структуру. Цьому безумовно не сприяє також віддаленість мовна, культурна, конфесійна, звичаєва тощо існуючого суспільства з новоприбульцями.

В цьому контексті постає проблема кодифікації низки людей певної національності саме як меншин. Дійсно, коли така група нечисленна, розселена дисперсно, етнокультурно не зорганізована тощо, то відсутні базові критерії щодо її ідентифікації як меншини. У такому випадку дійсно мова йде саме про групу чи, навіть, про окремих репрезентантів етносу. Подібна ситуація створює проблеми як для держави щодо їх інтеграції, так і для самих мігрантів у плані збереження їхньої національної ідентичності.

Всеукраїнський перепис 2001 р. зафіксував практично всі нові реалії та тенденції у формуванні етнічної структури українського суспільства⁵. Даний перепис — перший всебічний, науково

заангажований, об'єктивний образ сучасного українського суспільства, зокрема і його етнічної структури. Для повноти відображення останньої особливе значення мало те, що перепис відбувся у вільній, незалежній, правовій державі, в якій громадянам не було причин приховувати свою власну національність. Так в Україні «з'явилися» етнічні групи, навіть їх десятки, яких не було в попередніх «всесоюзних» переписах. В цьому виключна цінність результатів перепису, оскільки вони відображають повну етнічну палітру українського суспільства. Водночас, перепис у черговий раз переконливо довів, що *питомою більшістю населення України було і є етнічне українство.*

За переписом 2001 р. *українців* в Україні проживало 37 млн 542 тис. чол. (точніше — 37 541 693 чол.), що складає 77,8% всього населення країни. Прикметно, що з цього числа українців своєю рідною вважали українську мову 85,2%, а російську — лише 14,8%. Це зайвий раз свідчить про те, що реальне задоволення мовних потреб українського етносу, яке склалося на сьогоднішній день, ще дуже далеко від задовільного.

¹ Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А. Внешние трудовые миграции в Украине: социально-экономический аспект // Совет национальной безопасности и обороны Украины, Национальный институт проблем международной безопасности. – К., 2003. – 134 с.; Демографічна криза в Україні: проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / Під ред. В.С. Стещенко. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2001. – 560 с.; Демографічна криза в Україні, 2003; Павлюк Микола. Чи збережемо українську діаспору у XXI столітті? // Всесвіт. – 2003. – №1-2. – С. 161-163 та ін.

² Крисаченко В.С., Мостяєв О.І. Україна: природа і люди. – К.: НІСД, 2002. – 623 с.

³ Див.: Національні меншини в Україні, 1920-1930-і роки: Іст.-карт. атлас / Упор.: М.І. Панчук та ін. – К.: Четверта хвиля, 1995. – 104 с.; Вівчарик М., Падалка С. Україна в етнонаціональному вимірі. – К., 1999. – 136 с.; Майборода Олександр. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд «Європа ХХІ», 2002. – С. 9-40; Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959-2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 12-24 та ін.

⁴ Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997. – Вип. 3: Соціальні стратегії. – 68 с.; Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси: теоретико-методологічні аспекти дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – №1. – С. 161-172.

⁵ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Держкомстат, 2003. – 245 с.

3.2.

Історичні національні меншини

В етнічній палітрі України особливе місце займають історичні національні меншини, тобто ті етнічні спільноти (групи), котрі мешкають на теренах українських земель не менше ніж 200-250 років. Останній показник ґрунтується на висновках таких наук як культурна антропологія, екологія людини, генетика, економіка та деяких інших. Мова йде про те, що протягом 8-10 поколінь, життя яких протікає на одній і тій же географічній території, формуються деякі спільні для всієї етнічної групи адаптивні (генетичні), діяльнісні (спосіб господарювання), культурні та ментальні ознаки. Це дає підставу стверджувати про органічну єдність таких людських спільнот з оточуючих їх природним довкіллям. Тим самим, можна вести мову про їхню природну можливість бути складовою частиною українського соціуму чи, принаймні, існуванні достатніх можливостей для інтеграції історичних національних меншин в його структуру.

Ті чи інші історичні національні меншини мають різний час перебування на теренах України. Часові відмінності різняться на порядок: від 2,5 тис. років (греки) до 500-200 років (росіяни, болгари та ін.). Це, звісно, має істотне значення для оцінки їх участі та ролі в житті минулих соціальних систем. Однак, для сучасників дещо більше важить реальна участь історичних меншин у функціонуванні нинішнього українському соціумі. В цьому контексті значення має низка критеріїв: чисельність меншини, її організованість, здатність до співпраці, зв'язок з історичною батьківщиною, соціальна визначеність тощо. Розглянемо це питання докладніше.

Росіян згідно перепису 2001 р., в Україні проживало 8 млн. 331 тис. чол., що складало майже 17,3% населення. При цьому слід мати на увазі, що формування самої російської національної меншини має вельми прикметні особливості. Насамперед, мова йде про нащадків першої хвилі російських мігрантів в Україну, яка мала переважно релігійний характер і відбувалася у XVII – XVIII ст. Мова йде про спільноти, відомі під назвою «старообрядці», «духобори», «молокани», «старовіри», які селилися на Сіверщині, Тавриді, Буковині та ін. Ці спільноти намагались бути однаково відособленими як від українців, так і від своїх

одноплемінників — росіян, які прибували в Україну з наступними переселенськими хвилями. Чимало росіян опинилися в Україні в часи її поступового поглинання імперією, тобто в другій половині XVII – XVIII ст. Т. зв. ратні, служили, боярські люди, військові поселяни, духовенство, купці та різночинство, нарешті — аристократи та державна еліта, дедалі наростаючими темпами засвідчували свою присутність в містах, фортецях, підприємствах, казенних установах на захоплених багатих землях тощо. Нарешті, початок індустріалізації додатково приніс в Україну на підприємства робітничу та технічну людність. Власне кажучи, саме подібними причинами, які головно пов'язані з імперською політикою Москви стосовно України, по суті, сформовано російську — цю найчисленнішу національну меншину в Україні.

За переписом 1926 р., росіян в Україні налічувалось 2 млн 677 тис. чол. (9,2% населення), причому міського і сільського люду було приблизно однаково. Про задоволення мовних потреб росіян у містах свідчить бодай та обставина, що УРСР змушена була оголосити лінію на українізацію, тобто бажання ввести українську мову в діловодство, освіту, державні та партійні органи, де практично повністю панувала російська мова. Для задоволення ж етнокультурних потреб сільських росіян було створено (станом на 1931 р.) 8 російських національних районів в Слобожанщині, на Луганщині та Приазов'ї — Верхньо-Теплівський, Олексіївський, Кам'янський, Путивльський, Терпільнянський, Чугуївський та Сорокинський; діяло також 379 сільських та 9 селищних російських національних рад. У цей же час діяло 1539 російських шкіл.

В подальшому російське населення в Україні стрімко зростало: 1959 р. — 7 млн 90 тис., 1970 р. — 9 млн 126 тис., 1979 р. — 10 млн, 1989 р. — 11 млн 355 тис. Серед стимулів і причин міграції росіян варто згадати ще одну, а саме: надання житла на Україні пільговим категоріям військових пенсіонерів, пенсіонерам з Крайньої Півночі та Далекого Сходу тощо. Окрім суто демографічного приросту, ця частина переселенців посилювала соціальне навантаження на республіканські та місцеві органи влади, особливо на бюджет та соціальну сферу.

Згідно перепису 2001 р., російська меншина в Україні налічувала 8 млн 334 тис. або 73,5% від 1989 р. Ця обставина потребує окремого аналізу, однак можна стверджувати, що таке зменшення численності меншини відбулося не стільки за рахунок еміграції росіян, яка дійсно була, але не в таких масштабах, скіль-

ки рішенням про українську самоідентифікацію тих «росіян», які вільно чи невільно були в попередні часи позбавлені власної національності та ідентифіковані «росіянами».

Білоруська меншина нараховує майже 276 тис. чоловік, або 0,57% населення України. Її представники мешкають подекуди в українсько-білоруському пограниччі, але головно — в містах (214,6 тис. чол. або майже 77,8% всіх білорусів). Останнє засвідчує, що переважна кількість білорусів в Україні з'явилася внаслідок виробничої, освітньої та ділової міграції. Загалом, білоруська меншина вже пройшла свій пік численності і нині знаходиться майже в такому ж стані, як і в 50-х рр. ХХ ст. Для порівняння: 1959 р. — 290,9 тис., 1970 р. — 385,8 тис., 1979 р. — 406,1 тис., 1989 р. — 440,0 тис. чол.

Початки *молдавських* поселень криються в давнинах історії, коли деякі українські землі увіходили до васальних турецькому султанові молдавських князівств.

Нині *молдован* в Україні — 258,6 тис., що складає майже 0,54% населення. Загалом, молдовська меншина традиційно має тенденцію до зростання, що зумовлено відносно високим показником народжуваності в молдованських сім'ях: 1959 р. — 246,6 тис., 1970 р. — 265,9 тис., 1979 р. — 293,6 тис., 1989 р. — 324,5 тис. Деяке зменшення численності у 2001 р. порівняно з 1989 р. пов'язане зовсім не із змінами у репродуктивному відтворенні молдован, а насамперед з акцією в перші роки незалежності України щодо їхньої етнічної самовизначеності: частина молдован була ідентифікована як румуни, з чим, до речі, чимала частина «новорумунів» не згодна до сих пір. Понад 2/3 молдован (185,0 тис.) — сільські мешканці. Це, насамперед, пов'язано з традиційним господарюванням молдован (хліборобство, скотарство, садівництво, виноградарство).

В Російській імперії, після захоплення межиріччя Дністра і Прута, молдовани проживали в Бессарабській і, частково, в Подільській і Херсонській губерніях. В 1918 р. українські молдовські землі між Прутом і Дністром були приєднані до Румунії, а згодом (у 1924 р.) на території України була створена Автономна Молдавська РСР в складі Української РСР. Загалом, у 1926 р. в Україні проживало 257,8 тис. молдован (0,8% населення), діяло (на 1931 р.), включаючи і автономію, 80 молдовських національних сільських рад, 121 молдовська школа і низка закладів освіти, культури, друку та ін.

Створення автономії мало насамперед політичну мету, оскільки серед її населення було (за даними перепису 1926 р.) всьо-

го 30,6% молдован; натомість українців було 47%, росіян — 9,7%, євреїв — 8,4%. І дійсно, коли в 1940 р. Бессарабію було приєднано до СРСР, була створена Молдавська РСР, до складу якої увійшла і АМРСР. Нині з територією колишньої автономії практично повністю співпадає невизнана Придністровська республіка.

Румунів перепис 2001 р. зафіксував майже 151 тис. чол. (0,31% населення), і ця меншина має виразну тенденцію до зростання. Переважна більшість румун також проживає в селах (118,6 тис.), і причини цього практично аналогічні з наведеними щодо молдован. При врахуванні витоків та кількості румунської меншини в Україні, слід також мати на увазі активну політику румунізації на захоплених українських землях у період між Першою та Другою світовими війнами і, навіть, під час останньої.

Предки *кримських татар* з'явилися в Криму у другій половині 1223 р. Перед цим, 1 травня того ж року, відбулася битва русько-половецького війська з монголо-татарами на р. Калка, де перемогли останні; потім на «зимові квартири» завойовники відправились на південь під Солдайю (Судак). Вдруге монголо-татари зруйнували Судак у 1229 р., а з початку 30-х рр. XIII ст. майже увесь Кримський півострів підпадає під владу Бату-хана. У 1242 р. кристалізується як політична реальність Золота Орда зі столицею Сарай-Бату на Ітилі (Волзі), і Таврида стає улусом Золотої Орди зі столицею в місті «Кирим», що розташовувалось в долині річки Чурук-Су; перший правитель улусу — хан Мавал, брат Бату-хана. На подальшу етнічну історію прийшлих тюркомовних кочовиків вплинули інші етнічні спільноти півострова — руси, готи, алани, греки, вірмени, генуезці, хозари, половці, турки-сельджуки та ін., чимало елементів з мовної та культурної спадщини яких було сприйнято татарами¹.

Кримськотатарська мова споріднена з турецькою, кумицькою, карачаєво-балкарською, а також мовою греків-урумів Приазов'я. Традиційний кримськотатарський етнос складався з трьох субетносів: степових татар (ногайські татари), передгірських татар (тат, татлар), південнобережних татар (ялибойлю); від них слід відрізнити власне ногайців (ногаї), які в період існування Кримського ханства кочували по Північному Причорномор'ю та Приазов'ю, а нині проживають переважно в Дагестані і Чечні.

Згідно перепису 2001 р., в Україні проживало 248,2 тис. кримських татар. Цій реальності передували непрості й трагічні сто-

рінки історії народу, котрі безпосередньо впливали на демографічні показники.

У 1897 р. кримських татар налічувалось 186,2 тис.; відомі революційні і громадянські протистояння призвели до того, що кількість кримських татар зменшилася — 184,6 тис. у 1921 р. і 179 тис. у 1926 р. Перед війною (1939 р.), щоправда, кримських татар вже стало 218,8 тис., однак страшним ударом по етносу стала депортація кримських татар у травні – червні 1944 р.: 238,5 тис. чол. були силоміць вивезені за межі Криму до середньо-азійських республік та РФ. І весь подальший час — це боротьба народу за повернення до предківських місць.

Перепис 1959 р. не зафіксував кримських татар в Україні; в 1970 р. — їх вже було майже 3,6 тис. чол., в 1979 р. — 6,6 тис., в 1989 р. — 46,8 тис., у 1990 р. — 83,1 тис.; у серпні 1991 р. — 142,2 тис.² Надалі приплив репатріантів помітно спадає: в 1997 р. повернулося 5 300, у 1998 р. — 3 200, в 1999 р. — 2 500 чол. Прикметно, що переважна більшість депортованих та їхніх нащадків зберегли рідну мову (92,0%); більшість з них володіє також і російською (79,8%), однак лише незначна частина (19,6%) — українською, що аж ніяк не може розглядатися як сприятливий чинник інтеграції кримських татар в українське суспільство.

Доречно згадати про долю депортованих з Криму етносів в цілому. За даними ГУ МВС України в листопаді 2000 р. в АРК проживали 260 тис. репатрійованих громадян та їх нащадків, з них: 256 959 кримських татар, 306 болгар, 320 вірмен, 1 865 греків, 535 німців. Станом на 1 квітня 2004 р. в АРК чисельність репатрійованих громадян досягла 265,5 тис. чол. Зокрема, серед них переселилися з: Узбекистану — 189 тис. (72%), Казахстану — 21 тис. (8%), Таджикистану — 30 тис. (11,5%), Російської Федерації — 19 тис. (7,2%), з інших країн СНД — 3 тис. (1,3%). Переважна більшість репатрійованих вже набула українського громадянства. Приблизно 4 тис. кримських татар, які повернулися за останні 2 роки, ще не оформили громадянство України. Останнє, так само як і та обставина, що частина депортованих повертається в Крим самопливом, свідчить про переважання реальної кількості кримських татар порівняно з офіційними даними.

Нині за межами України проживає близько 100 тис. кримських татар, що мають намір повернутися до Криму (за даними Меджлісу, за межами України знаходиться 200-250 тис. кримських татар). З них десь 80 тис. проживає в Узбекистані, 15 тис. — в Росії, 5 тис. — в Таджикистані і Киргизії. За прогнозами, процес репатріації кримських татар з теренів колишнього СРСР буде

тривати принаймні ще десятиліття в щорічних обсягах щонайменше 1,5-3 тис. чол.

Болгар в Україні за переписом 2001 р. — 204,6 тис., що складає 0,42% населення країни. Загалом, кількісна динаміка цієї меншини досить стабільна: 1959 р. — 219,4 тис., 1970 р. — 234,4 тис., 1979 р. — 238,2 тис., 1989 р. — 233,8 тис. Ще в 1773 р. було засновано декілька болгарських сіл в басейні річки Синюха (Вільшанка та ін.), на початку XIX ст. — в Буджацькому степу, біля Ізмаїлу, в Криму. Завдяки власній працьовитості та державним пільгам, болгари міцно вкорінилися на новій батьківщині і стали помітним економічним та культурним чинником півдня України.

Революційні негаразди вплинули на болгарську меншину: багато людей загинуло від недоїдання та хвороб, у військових діях, частина емігрувала. У 1926 р. болгар в Україні налічувалось 92,1 тис. (0,32% населення), які переважно жили в селі. Як і щодо інших меншин, болгарам була надана можливість територіального самоуправління: станом на 1931 р. існувало 3 болгарських національних райони — Благоївський, Вільшанський, Коларовський та 46 болгарських національних сільських рад, діяло 73 болгарських шкіл, Преславська сільськогосподарська школа на Мелітопольщині, низка культурних центрів та видань. Переважна більшість болгар нині проживає у сільській місцевості — 120,1 тис., а в містах мешкає десь 84,5 тис. чол. Причина цього явища полягає у відносно давньому, починаючи з XVIII ст., компактному проживанні болгар на півдні України (Одеська обл.), і збереженні традиційного способу господарювання (садівництво, виноградарство, хліборобство, скотарство).

Угорці (мадяри) створили потужну державу в центрі Європи, котра є безпосереднім сусідом України. Предки угорців прийшли в Європу з прабатьківщини з-під Уралу. Деякий час (у VII – IX ст.) вони перебували в Причорномор'ї і Приазов'ї, а в 895-96 рр. перейшли Карпати і зайняли придунайські степи (пушту). З тих пір карпатський регіон є контактним для українців та угорців.

Угорська меншина в Україні — одна з найчисленніших і протягом другої половини XX ст. практично завжди зростала: 1959 р. — 149,2 тис. чол., 1970 р. — 157,7, 1979 р. — 164,4, 1980 р. — 163,1, 2001 р. — 156,6 (0,3% населення). Угорці шанують рідну мову (для 95,4% вона є рідною), живуть переважно у сільській місцевості, мають високу національну самосвідомість, добре зоорганізовані в національно-культурні товариства.

За переписом 2001 р. поляків налічувалось 144,1 тис., що складає майже 0,3% населення України. До Другої світової війни в Україні (без західних регіонів) було 476,4 тис. (1926 р.), а потім — в контексті наслідків голодомору та репресій — лише 360,7 тис. (1939 р.) поляків. В міжвоєнні роки УРСР зробила низку істотних кроків по задоволенню етнокультурних потреб поляків на території України; станом на 1931 р., було виділено Польський національний район — Мархлевський на Житомирщині, діяло 157 польських національних сільських рад, діяла 381 польська школа, для народного господарства спеціалістів готували (з викладанням польською мовою) в п'яти технікумах, діяла низка культурних, видавничих та наукових польських установ.

За останні півстоліття польська меншина істотно скоротилася: 1959 р. — 363,3 тис., 1970 р. — 295,1 тис., 1979 р. — 258,3 тис., 1989 р. — 219,2 тис. чол. Подібна тенденція зумовлена насамперед еміграцією етнічних поляків на свою історичну батьківщину, а також в деякі інші країни в пошуках кращих умов для самореалізації. Нині переважна частина польської меншини мешкає в міських поселеннях (99,7 тис.), що пов'язано як з історичними тенденціями, так і загалом високим діяльним і творчим потенціалом її представників. Територіально поляки зосереджені насамперед на Житомирщині, а також в Хмельницькій та Львівській областях.

Варто нагадати, що в минулі часи польський відсоток серед населення України був значно вищим. Починаючи з Люблінської унії 1569 р., за якою українські землі опинилися під політичною юрисдикцією Речі Посполитої, розпочалась масова експансія поляків в Україну. Особливо активною вона стала після трьох поділів Польщі (1722, 1793 і 1795 рр.) і включення переважної частини її території до складу Російської імперії. Тому, перепис 1897 р. зафіксував в Україні понад 2 млн поляків.

Минулі століття дали багато прикладів позитивного і негативного у взаєминах поляків і українців: як величні зразки взаємозбагачення культур, так і не менш значні приклади взаємної руйнації. З приємністю доводиться констатувати, що нині у взаєминах між Україною та Польщею домінує політика стратегічного партнерства, пошук шляхів взаємовигідного співробітництва. Це, у свою чергу, позначається і на створенні сприятливих умов для задоволення національно-культурних потреб польської меншини в Україні.

Загальною мовою для всіх *евреїв* є іврит — одна із семітських мов. Цією мовою написано Старий Заповіт, як розмовна мова іврит функціонував десь до перших століть н. е., а потім зберігався насамперед як богослужбова мова, мова освіти та всередині окремих замкнених єврейських общин. У XX ст. іврит було повернуто до широкого вжитку і він став державною і розмовною мовою ізраїльтян.

Натомість, у Європі протягом майже тисячоліття аналогічну функцію виконував ідиш. Він зародився у X – XII ст. на базі рейнських діалектів німецької мови і був основною розмовною мовою євреїв протягом всього Середньовіччя, Нового часу, включно до середини XX ст.

Єврейська меншина в Україні — однак з найдавніших. У Причорномор'ї та Криму їхні общини відомі ще з дохристиянських та ранніх християнських часів. За Київської Русі їхня чисельність істотно зросла за рахунок переселенців з Візантії та Хозарії. Основна хвиля євреїв у Східну Європу прибула в часи пізнього Середньовіччя, рятуючись від переслідування в Західній Європі, яке розпочалось у 1492 р. їх вигнанням з Іспанії. Згодом Російська імперія ввела «смугу осілості», обмежуючи територію проживання євреїв Катеринославською, Подільською, Херсонською, Таврійською, Чернігівською, Полтавською, Мінською, Віленською та Бесарабською губерніями. Наслідок: в середині XIX ст. в Україні проживало 3/4 євреїв всієї Східної Європи, а за переписом 1897 р. їх вже нараховувалось 2,3 млн. чол.

На стан і чисельність єврейської спільноти справила сильне враження дискримінаційна політика Російської імперії щодо євреїв та громадянська війна. За період з 1891 р. по 1914 р. звідси емігрувало понад 1,7 млн. чол. (переважно до США), під час погромів загинуло ще близько 200 тис. єврейського населення, чимало євреїв полягло у військовому протистоянні «білих» і «червоних», переважно на боці останніх. Тому, у 1926 р. в УРСР проживало лише 1 млн 580 тис. євреїв (5,8% населення). Після приєднання до СРСР Західної України численність євреїв у 1939 р. в Україні зросла до 2 млн 531 тис. чол. (6,2% населення).

Національною катастрофою стала для євреїв Друга світова війна: фашистами було знищено 6 млн чол., з них 1 млн 400 тис. українських євреїв. Етнічний потенціал і розвиток нації було підірвано і призупинено. Подальша антисемітська політика СРСР, з одного боку, і відновлення державності євреїв (Ізраїль) стали активними індукторами масової еміграції євреїв з СРСР (до початку 90-х рр. виїхало близько 1 млн чол.), в тому числі і з України.

Післявоєнна динаміка єврейської меншини виглядає наступним чином: 1959 р. — 840 тис., 1970 р. — 776, 1979 р. — 632,6, 1989 р. — 486,3, 2001 р. — 103,6 тис., або 0,21% населення України. У всі часи євреї мешкали переважно в містах, і нині цей показник складає майже 99% всієї меншини. Слід, однак, мати на увазі, що за ізраїльськими офіційними даними кількість євреїв в Україні становить 112 тис. чол., а за твердженням Всеукраїнського Єврейського Конгресу єврейська громада України налічує 550 тис. чол.

Непроста і важка доля єврейського народу у ХХ ст., еміграційні процеси і, як наслідок, різке скорочення чисельності єврейської меншини, мало і матиме негативні наслідки і для України в цілому. Річ у тім, що євреї завжди були, як правило, соціально активними і діяльними, реалізуючи свої потенції в торгівлі, науці, культурі, виробництві, фінансах тощо. Наприклад, наприкінці ХІХ ст. (1897 р.) понад 40% євреїв було задіяно в торгівлі, 30% — в промисловості (ремісництві), 5% — на службі, 3-4% — у сільському господарстві, решта — в культурній діяльності, медицині, «вільних мистецтвах» тощо. В Україні в містах і містечках ремісництво і торгівля істотно залежали від єврейського прошарку і втрата його у свій створила своєрідну порожнечу.

В Україні є також нечисленні групи інших єврейських субетносів: *євреїв гірських* — 166, *євреїв грузинських* — 108, *євреїв середньоазійських* — 13 чол. Гірські євреї — північнокавказька етнолінгвістична група євреїв, яка проживає на Північному Кавказі та в Азербайджані; за вірою — іудеї, розмовляють татською мовою іранської групи індоєвропейських мов, втім, часто запозичуючи мову іноетнічного оточення. В Україні лише 23 чол. визнали татську мову рідною, інші — українську (12) та російську (121). Грузинські євреї — подібна група з Грузії, розмовною мовою яких стала грузинська. В Україні ситуація інша: останню як рідну назвав 1 чол., українську — 70, російську — 29. Серед середньоазійських євреїв переважала таджицька мова, в Україні ж рідною майже всі (12 чол.), назвали російську мову.

Історична доля та геноцид щодо *вірмен* у ХХ ст. (зокрема знищення у 1915-16 рр. османською владою понад 1,5 млн і виселення нею понад 600 тис. вірмен у пустельні райони Месопотамії), спричинилися до широкої діаспоризації вірменського народу. Нині в Україні — майже 99,9 тис. вірмен (0,2% населення), а загальна тенденція — різке збільшення численності цієї меншини: 1959 р. — 28,0, 1970 р. — 33,4, 1979 р. — 38,7, 1989 р. —

54,2 тис. Лише за роки незалежності численність вірмен в Україні практично подвоїлась, що викликано, очевидно, як привабливістю України для мігрантів, так і проблемами економічного та етнополітичного гатунку (Нагірний Карабах та ін.) для вірмен на своїй батьківщині. Вірмени-мігранти мешкають переважно в містах (79,2% всієї меншини), що пояснюється схильністю вірмен до діяльності у сфері торгівлі, управління, фінансів, обслуговування тощо. Слід зазначити також, що вірменські громади в Україні існували протягом багатьох століть в минулому, починаючи з вірменських кварталів у княжому Києві. В багатьох містах (Львів, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Одеса та ін.) та на Кримському півострові вірменські поселення були досить впливовими і зробили помітний внесок в культурно-економічний розвиток цих регіонів.

З українською землею доля зводила греків протягом декількох тисячоліть. Вже в VII ст. до н. е. з'являються перші грецькі поселення на о. Березань в гирлі Дніпра, а згодом грецькі поліси розкинулися на всьому Північному Причорномор'ї від Дунаю до Керченської протоки. Чимало греків мешкало в давньоруських містах та Причорномор'ї в часи Візантійської імперії. Масово переселялись греки на Україну із Оттоманської Порту (декілька міграційних хвиль у XVII – на початку XX ст.). По суті, примусового переселення з території Кримського півострова у Приазов'є греки зазнали у 1783 р.³ Традиційно греки осідали на півдні, хоча чималі і впливові грецькі общини були і в багатьох містах по всій Україні (Київ, Ніжин, Львів, Кам'янець-Подільський, Одеса, Дніпропетровськ, Харків та ін.). За переписом 1897 р., в Україні проживало 186,9 тис. греків.

Воєнна доба 1917-21 рр. суттєво вплинула на чисельність греків в Україні, особливо в Криму: у 1913 р. їх було на півострові 23 849 чол., а в 1926 р. — лише 16 036 чол. Переважна ж більшість греків проживала в Приазов'ї: за даними місцевого перепису 1923 р. в Донецькій губернії (до якої входила і Маріупільщина) мешкало 86 615 греків, причому 93% з них проживало в сільській місцевості. Загалом, згідно матеріалів Всесоюзного перепису 1926 р. в Україні проживало 104 666 власне греків (0,36% населення), а також 16 036 кримських греків, що сукупно складало 120,7 тис. чол.; майже 90% грецького населення мешкало в селах. На 1932 р. в Україні існували Мангушський, Сартанський та Велико-Янисольський грецькі національні райони, а також 30 грецьких національних сільських рад, діяло 16 грецьких шкіл, педагогічний технікум і грецький театр⁴.

Великих втрат грецький етнос зазнав в роки Другої світової війни (військові і цивільні втрати, депортація). У часи сталінської депортації у Криму станом на 28 травня 1944 р. мешкало 16 248 греків (0,36% населення). Згідно постанови ДКО за №5984 сс від 2 червня 1944 р., практично їх усіх було виселено з Криму разом з представниками інших етносів: греків — 15 040 чол., болгар — 12 422, вірмен — 9 621, німців, італійців, румун та ін. — 1 119; всього — 38 202 чол. В 1959 р. греків в Україні було лише 104 359, в 1970 р. — 106 909, в 1979 р. — 104 091, в 1989 р. — 98 594, в 2001 р. — 91 548 чол. (0,19% населення України). На цей час в містах проживало вже 68,7% від загальної кількості греків. При цьому переважна кількість греків рідною назвала російську мову. Деяке зменшення загальної чисельності грецької спільноти пов'язане як із спільними для всієї України демографічними процесами, так і з виїздом деякої частини греків на проживання до Греції.

Для України особливий інтерес становить насамперед етнічна група, яка полишила Індію ще наприкінці I-го тис. н. е. і з тих пір розселилась практично по всьому світові. Мова йде про *циган*.

Перші цигани-переселенці прибули в Україну в XV ст. з Угорщини. Наступний приплив стався наприкінці XVI – на початку XVII ст. з Польщі. В часи Гетьманщини дисперсні циганські поселення адміністративно були зоорганізовані в т. зв. циганські полки кількістю 12, що заклало основи формування української етнографічної групи циган. Циганська управлінська автономія була ліквідована у 1765 р., і основна маса циган знову повернулася до кочового та напівкочового життя. В XIX ст. чимало циган прибуло в Україну з Молдови та Валахії⁵.

За переписом 1926 р. в Україні (без Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття) налічувалося 13 578 циган. Великих втрат циганська спільнота зазнала у роки Другої світової війни як «неповноцінний» (за оцінкою нацистських зверхників) люд: загалом у Європі було знищено близько півмільйона циган.

У повоєнний час кількість циган в Україні невпинно зростає: 1959 р. — 22,5, в 1970 р. — 30,1, в 1979 р. — 34,4, в 1989 р. — 47,9, в 2001 р. — 47,6 тис. чол. (майже 0,1% населення України). Однак, враховуючи спосіб життя циган, їхній потяг до соціальної автономності, зрештою — саму методику перепису 2001 р., останній показник слід коригувати в більшу сторону. Наприклад, перепис 1989 р. зафіксував у Закарпатті 12 131 цигана, а спеціальне дослідження наступного, 1990 р., дало підстави для висновку про проживання там 20,2 тис. чол. циганської національ-

ності. Вочевидь, необхідно прислухатися до тих демографів, які визначають сучасну циганську спільноту в Україні в кількості понад 100 тис. чол.

Німці свої перші поселення в Україні, насамперед торговельні, заснують ще в княжі часи (починаючи з XI ст.) в Києві, Луцьку, згодом — Галичі, Львові та інших містах.

Подальша німецька присутність підтримувалось переважно двома шляхами: по-перше, в умовах перебування тих чи інших українських земель в державних утвореннях із сильною німецькою компонентою; по-друге, шляхом створення Російською імперією сприятливих умов для колонізації українських земель німецькими переселенцями. У першому випадку мова йде про осідання в Галичині, на Закарпатті і Буковині власне німців та австрійців за часів Австрійської імперії (з 1867 р. — Австро-Угорщини). Вони розселялися переважно в містах та містечках, оскільки за родом своєї діяльності були пов'язані з державними інституціями, органами самоуправління, медициною, освітою, правничими установами, мистецтвом та ремеслом. Це (тобто міський характер німецької спільноти), до речі, стало однією з головних причин повернення переважної більшості з них назад у «Фатерланд» після втрати політичного зверхництва над українськими землями. Натомість, у другому випадку німецькі колоністи залучались для освоєння земель, а тому вони отримували за пільговими умовами значні ділянки і самі «вростали» в землю нової батьківщини. Тим то німецька спільнота спочатку збільшувалась за рахунок мігрантів, а в подальшому — переважно шляхом власного репродуктивного відтворення. Таким чином німецькі поселення стали невід'ємною частиною України.

Як вже зазначалось, цілеспрямовану політику переселення німецьких колоністів в Україну започаткувала Катерина II. Під час правління Олександра I у 1803-23 рр. на півдні України було засновано ще 134 поселення, а в Криму — 8. Німецькі колонії в XIX ст. створювались і надалі — на Волині, Одещині, Закарпатті, Київщині та Харківщині.

На початку XX ст. в Україні проживало майже півмільйона німців. Після початку Першої світової війни влада з міркувань безпеки депортувала значну їх частину на Поволжя і в Сибір. Щоправда, переважна більшість німців після громадянської війни повернулась в Україну. Перепис 1926 р. засвідчив наявність 393,6 тис. німців (1,36% населення).

Німці в Україні проживали переважно компактно, що дало змогу створити національні адміністративні одиниці. В 1931 р.

було 7 німецьких національних районів (Зельцьський (Фридрих-Енгельський), Спартаківський (Гросс-Лібентальський), Карл-Лібкнехтівський, Високопільський, Молочанський, Люксембурзький, Пулинський), діяло 228 німецьких національних сільських рад, 628 німецьких шкіл, півтора десятка німецьких технікумів, Одеський німецький педагогічний інститут, численні культурні центри та періодичні видання. Прикметно, що голодомор 1932-33 рр. був спрямований також проти німецьких населених пунктів.

Чимало поневірянь німецька спільнота зазнала у часи Другої світової війни. Із Західної України переважна більшість німців виїхала до Німеччини як «фольксдойче». В 1941 р. німці з європейської частини СРСР, в тому числі і з України, були вивезені в Казахстан та деякі східні райони РСФСР. Автономна республіка німців Поволжя була ліквідована; загалом депортації зазнало десь 600-700 тис. чол. У свою чергу, під час окупації німецькою владою було вивезено до Німеччини понад 650 тис. німців. Після війни приблизно 250 тис. депортованих радянською владою українським німцям було дозволено повернутися, але не в Україну: вони селилися в Казахстані та сусідніх республіках. Так дві воюючі сторони практично знищили налагоджене і стабілізоване життя німецької меншини в Україні. Втім, наприкінці та одразу після закінчення війни волею влади німці знову з'явилися на території України. Мова йде про категорію т. зв. інтернованих, тобто цивільних осіб німецької національності із звільнених територій Східної Європи і Балкан, залучених до трудової мобілізації і депортації за вказаними з Москви адресами, всього було інтерновано майже 303 тис. чол., переважно — німців, а також поляків. З усіх інтернованих 3/4 було направлено на індустріальні та вугільні об'єкти Донбасу і Криворіжжя, тобто Україна «поповнилася» ще майже двомастами тисячами німців. Їхня доля була різною — більша частина померла або стала інвалідами, решта була репатрійована в Німеччину окремими партіями протягом 1945-56 рр.

В подальшому динаміка німецької меншини в Україні складалася наступним чином: 1970 р. — 29 871 чол., 1979 р. — 34 139, 1989 р. — 37 849, 2001 р. — 33 302. Як відомо, серед німецької спільноти досить популярною є ідея переїзду до Німеччини, а тому раніше депортовані з території України німці своїм пунктом призначення обирають переважно історичну батьківщину. Та ж обставина, що переважна частина сучасних українських німців живе у містах (24 605 чол.), свідчить про те, що тради-

ційні компактні поселення німців (села) перестали бути інтегруючим чинником консолідації цього етносу.

За переписом 2001 р., *гагаузів* в Україні 31 923 чол. Ця меншина постійно, хоча й невеликими темпами, зростає: 1959 р. — 23,5 тис. чол., 1970 р. — 26,5 тис., 1979 р. — 29,4 тис., 1989 р. — майже 32 тис. Гагаузи — переважно сільські жителі (73% всієї меншини), що пов'язано із збереженням традиційного господарювання (садівництво, городництво, виноградарство, вівчарство). Один з небагатьох тюркських народів православний за віросповіданням; етногенетичне минуле гагаузів до сих пір є дискусійною проблемою. За сельджуцькою версією, гагаузи є нащадками малоазійських турок (огузів); популярною є також концепція, що гагаузи — це зтуречені християни, або християнізовані степовики (половці, булгари, печеніги). Принаймні, витоки гагаузів як етносу сягають XIII ст.: в цей час їхні предки приймають християнство і, таким чином, етноконфесійно виокремлюються з тюркомовного етнічного «казана». Деякі дослідники відносять гагаузів до огузької мовної групи.

В Україні гагаузи нині мешкають переважно в Одеській області, і переважна більшість з них (71,5%) рідною вважає предківську мову.

Литовців в Україні за переписом 2001 р. — 7 207 чол.; рідною назвали російську мову 58,0% представників меншини. В минулі часи литовська етнічна присутність в Україні була набагато значнішою, що пов'язано із тривалою спільною політичною долею України і Литви (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Російська імперія, СРСР). Втім, ще в середині 90-х рр. XX ст. литовців в Україні було 11,3 тис. чол.: значна частина з них потім повернулася на історичну батьківщину.

Словаків на теренах України — 6 397 чол., що вдвічі менше, порівняно з 1959 р. (13 991 чол.). Приблизно такими ж показниками характеризується і *чеська* меншина (2001 р. — 5 917 чол., 1959 р. — 14 539 чол.). Кількість обох меншин зменшується, що пов'язано головним чином з поверненням чехів і словаків на історичну батьківщину. Традиційно словаки і чехи в Україні зосереджувались переважно на Закарпатті, що пов'язано із спільним перебуванням цього краю разом з Чехією і Словаччиною спочатку в рамках Австро-Угорської імперії, а потім — Чехословаччини. У випадку із словаками певну роль відіграє і спільне українсько-словацьке пограниччя, на якому обабіч кордону розкидані як українські, так і словацькі села.

Караїми належать до тюркських народів; їхня мова близька до кримськотатарської, релігія — караїмізм, витоки якої сягають VIII ст. н. е., коли в Багдаді постала єврейська громада, члени якої визнавали єдиним джерелом віри Біблію і відкидали низку талмудистських догматів. У Криму караїми з'являються в XIII ст., мігруючи з Візантійської імперії. Традиційні центри поселення караїмів — Солхат, Чуфут-Кале, Луцьк, Галич, Тракай (Литва). У 1299 р. караїмська фортеця Чуфут-Кале (в тодішньому іменуванні — Кирк-Єр) була позбавлена військами золотоординського темника Ногая⁶. Щоправда, чисельність караїмської спільноти завжди була невеликою; в Російській імперії (згодом — СРСР) їх проживало: 1795 р. — 2 400 чол., 1897 р. — 12,9 тис., 1926 р. — 14 тис., 1959 р. — 5,7 тис., 1970 р. — 4,6 тис., 1979 р. — 3,3 тис., 1989 р. — 2 602 чол. Перепис 2001 р. зафіксував 1 196 караїмів, з яких лише 6% зберегли рідну мову. У самому Криму караїмів налічувалось: в 1979 р. — 1 047 чол., в 1989 р. — 823 чол., в 2001 р. — 671 чол. Геноциду караїми зазнали в роки Другої світової війни, коли окупанти кваліфікували їх як іудеїв з відповідними людиноненавистницькими висновками і діями. Зокрема, київські караїми розділили трагічну долю євреїв в Бабиному Яру. З тих пір караїмський етнос в Україні скорочується і нині гостро стоїть проблема докладання і координації національних і міжнародних зусиль по збереженню караїмів як етносу і розвитку їхньої національно-культурної ідентичності. Найчисленніша громада караїмів (бл. 25 тис. чол.) в наш час зосереджена в Ізраїлі.

Кримчаки — традиційно нечисленний етнос, який консолідувався в XIV – XV ст. навколо однієї з течій іудаїзму, а саме раббанітизму, тобто слідує настановам Старого Заповіту і Талмуду. Звідси — найменування кримчаків євреями-раббанітами. Кримчацька мова близька до кримськотатарської. Традиційні центри поселення кримчаків — Кафа (Феодосія) і Карасу-Базар (Білогорськ)⁷. В XVI ст. їхня чисельність — 500-700 чол., на початку XIX ст. — бл. 600, у 1897 р. — 3 345, 1912 р. — 7 500, 1926 р. — 6 338, 1940 р. — 9,5-10 тис., 1948 р. — 1,4-1,5 тис. В усі часи, включаючи XX ст., кримчаки мешкали переважно в Криму: 1926 р. — бл. 6 тис. чол., 1940 р. — 8 тис., 1948 р. — 700-750 чол. Чи не найбільших втрат кримчаки зазнали під час світових воєн, причому в абсолютній більшості як цивільне населення: під час і після Першої світової війни десь третина кримчаків або померла від голоду і хвороб, або емігрувала в США та Палестину; під час Другої світової війни кримчаки свідомо

знищувались окупантами через їхню етноконфесійну ідентичність: було знищено приблизно 6 тис. чол. За деякими оцінками в часи німецької окупації було знищено близько 80% кримчаків. У відносних вимірах, кримчаки як етнос є найбільш постраждалим в роки Другої світової війни. За переписом 2001 р. в Україні — 406 кримчаків; на жаль, лише 16,7% з них зберегли рідну мову. При цьому кримчацька громада невпинно скорочується: у 1979 р. кримчаків було 921 чол., а в 1989 р. — лише 502 чол. За якихось чверть століття етнос зменшився понад ніж вдвічі. Отже, етнос потребує найпильнішої державної уваги і підтримки для збереження і відтворення самого себе і власної ідентичності.

Асирійців також досить численна меншина, яка налічує 3 143 чол. Враховуючи загальну кількість асирійців у світі (350 тис.) та їх діаспоризацію, можна стверджувати про їхнє серйозне представництво в Україні. При цьому значна частина меншини (28,1%) як рідну зберегла предківську мову.

¹ Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки / Отв. ред. С.Я. Козлов, Л.В. Чижова. – М.: Наука, 2003. – 459 с.

² *Грач Л.* Крымская автономия — ответ на вызов исторического периода. – Симферополь, 2001.

³ *Гедьо А.В.* Переселення греків з Криму до Приазов'я у 1778 р. // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С. 73-84.

⁴ *Наседкіна Л.Д.* Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х – 30-х роки) // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С. 64-72.

⁵ *Зіневич Н.О.* Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Укр. іст. журн. – 2001. – №1. – С. 40-52.

⁶ Див.: Тюркские народы Крыма.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 5.

3.3.

Новітні національні меншини

XX ст., а особливо його друга половина, внесло істотні корективи до етнічної мапи України. В структурі її населення з'явилися досить численні і вагомі нові національні меншини, представники яких раніше були або повністю відсутніми, або були представленими окремими особами. Причини такого явища є досить різноманітними.

Насамперед, мова йде про підвищену мобільність населення планети в епоху глобалізації, коли людина має право і може обирати бажане для себе місце проживання.

Спонукальним мотивом для переселення можуть виступати обставини двоякого роду: з одного боку, притягальність нового терену з економічних, релігійних, культурних, природних та деяких інших чинників, з іншого — пригнічення та насильство у себе на батьківщині і, як наслідок, вимушена потреба еміграції в інші краї.

Особливу динаміку міграційним процесам надали політичні пертурбації в колишньому СРСР, численні локальні війни та конфлікти в Азії та Африці. Саме вони зрушили з місця чималі контингенти місцевого населення, частина з яких осіла і в Україні, створюючи таким чином модерні національні меншини.

Такі меншини є нетиповими для України і тому досить проблемною є їх інтеграція в українське суспільство. Їх представники привносять із собою нові конфесії, мови, звичаї, традиції тощо, що вимагає особливого підходу до їх збереження і, водночас, сприйняття корінною нацією. Фактично мова йде про формування полікультурної моделі суспільства.

Новітні національні меншини умовно можна розділити на дві групи за критерієм чисельності: до першої з них можна віднести етнічні спільноти, чисельність яких складає не менше 0,01% населення країни, до другої — відповідні меншини, котрі не сягають цього показника. Таким чином, до першої групи відносяться: татари, азербайджанці, грузини, корейці, узбеки, чуваші, мордва, турки, араби, казахи, латиші, осетини і удмурти; до другої — лезгини, таджики, башкири, марійці, в'єтнамці, туркмени, албанці, чеченці, комі, китайці, курди, карели, індуси та афганці.

Татарська спільнота в Україні вельми численна: 1959 р. — 61,5, 1970 р. — 72,7, 1979 р. — 83,9, 1989 р. — 86,9, 2001 р. — 73,3 тис. чол. (0,15% населення). В даному випадку мова йде про етнос з території Російської Федерації — власне Татарії (суб'єкта автономії РФ) та інших територій Росії. Власне кажучи, татари поділяються на три основні етнотериторіальні групи: волзько-уральська, сибірська та астраханська. Український перепис 2001 р. зафіксував їх під спільним етнонімом «татари». Досить висока численність татарської меншини сформувалася ще в часи СРСР і спричинена типовими тогочасними соціально-економічними чинниками. Про це ж свідчить і та обставина, що 58,7% українських татар рідною назвали російську, а українську мову — лише 4,5%.

Азербайджанська меншина в Україні демонструє стійку тенденцію зростання: 1959 р. — 6,7, 1970 р. — 10,8, 1979 р. — 17,2, 1989 р. — 36,9, 2001 р. — майже 45,2 тис. чол. (майже 0,1% населення). Азербайджанські мігранти схильні до діяльності у сфері бізнесу, торгівлі, обслуговування, управління тощо і очевидно, що умови в Україні для розгортання ділових якостей мігрантів виявилися привабливими. Цілком ймовірно, що міграційна активність азербайджанців була стимульована також етнополітичними конфліктами на Кавказі (Нагірний Карабах, Абхазія, Чечня та ін).

Грузин в Україні — 34,2 тис. чол. (0,07% населення). Ця меншина останнім часом кількісно досить стрімко зростає: 1959 р. — 11,6 тис. чол., 1970 р. — 14,6, 1979 р. — 16,3, 1989 р. — 23,5. Тобто, за менш ніж за півстоліття вона збільшилася втричі. Причини цього досить різні: соціально-економічна привабливість України, нестабільність в багатьох грузинських регіонах, низький рівень життя в Грузії. Слід, однак, мати на увазі, що існують і давні традиції дружніх взаємин між українським та грузинським народами, які нерідко втілювалися в осіданні українців та грузин в братніх країнах.

Мова *корейців* особна в системі класифікації. На Корейському півострові у двох державах живе понад 65 млн корейців, ще близько 5 млн — за межами батьківщини. Корейська меншина в Україні досить значна — 12 711 чол., причому зростала вона стрімкими темпами: 1959 р. — 1,3 тис., 1970 р. — 4,5, 1979 р. — 6,1, 1989 р. — 8,7. Корейці прибувають в Україну з РФ, Узбекистану, Казахстану, не в останню чергу приваблені можливістю реалізувати тут свій діяльнісний потенціал, зокрема аграрний.

Досить чисельна — *узбецька* меншина — 12 353 чол. (2001 р.). Слід, однак, звернути увагу, що за попереднім переписом 1989 р. узбеків в Україні налічувалось 20 333 чол., тобто, майже вдвічі більше. Ця обставина дає підставу зробити висновок про рееміграцію частини узбеків, повернення їх на свою історичну батьківщину. В Україні мешкає також 197 споріднених з узбеками *уйгурів*, представників етносу з пограничних районів Китаю, Киргизії, Узбекистану та ін. В Україні живе також 10 593 чувашів.

В РФ *мордва* мешкає насамперед в Мордовії і складається з двох субетносів — *ерзя* і *мокша*. Перепис 2001 р. не фіксував цих особливостей, а загальна численність мордовської меншини — 9 331 чол. (для 76,8% рідна мова — російська). Слід зазначити, що в минулі часи кількісні показники були ще значнішими: 1959 р. — 11,4 тис. чол., 1970 р. — 14,7, 1979 р. — 16,5, 1989 р. — 19,3 або 0,04% населення України. Для етносу, загальна численність якого заледве перевищує один мільйон (1 млн 150 тис.), це досить чимала діаспора в Україні.

Турків в Україні досить чимало — 8 844 чол. (майже 90% з них вважають рідною мовою турецьку). Це пов'язано з активними економічними та торгівельними контактами обох країн, з відповідним переміщенням частини населення. Зафіксовано також 336 турків-месхетинців — представників народу, батьківщина якого на Кавказі, але сталінськими депортаціями був розсіяний в Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Росії та ін. Вони — мусульмани-сунніти, розмовляють на одному із східноанатолійських діалектів турецької мови. Слід, однак, мати на увазі, що енциклопедія «Народи и религии мира»¹ наводить чисельність турків-месхетинців в Україні близько 7 тис. чол. Цілком ймовірно, що значна частина останніх з різних причин, включаючи і соціальну привабливість етноніму просто «турки», під час перепису 2001 р. не ідентифікували себе месхетинцями. Звідси і різке збільшення турецької меншини, і ще різкіше зменшення численності турок-месхетинців.

Арабів в Україні чимала спільнота — 6 775 чол. Це — спільний етнонім для вихідців з десятків країн Азії та Африки, яких в Україну привели освітні, ділові, торговельні та інші шляхи. Це — молода меншина і формувалася вона в основному в останній третині ХХ ст.

Казахів в Україні 5 526 чол., з яких 62,8% рідною мовою вважають російську.

Латиська спільнота представлена 5 079 особами; для 62,8% з них рідною є російська мова. *Осетин* в Україні (2001 р.) — 4 834 чол., що майже вдвічі більше, порівняно з 1959 р., але менше, ніж у 1989 р. (6 345). Це переважно міські жителі і вони, як правило, зайняті у сфері торгівлі, транспорту, службах охорони та обслуговування тощо. Цілком можливо, що українці та осетини мають своєрідну спільну давню етнічну історію, оскільки етногенез осетин пов'язаний як із місцевим населенням Північного Кавказу, так і з одним із прийшлих з Північного Причорномор'я скіфським племенем — аланами. Досить численною в Україні є також *удмуртська* спільнота — 4 712 чол.

Наступна група національних меншин характеризується такими кількісними показниками.

Так, *лезгини*, один із етносів Дагестану, в Україні представлені 4 349 особами. З того ж таки Дагестану походять *даргинці* (1 610), *аварці* (1 496) та *лакці* (1 019). Із середньоазіатських етносів найповажніше представлені таджики (4 255) і туркмени (3 709). З північнокавказьких етносів слід згадати чеченську спільноту — 2 877 чол.; 55% з них рідною мовою назвали чеченську (38,1% володіють також українською). Ще одна гілка чеченського народу — інгуші — налічує в Україні 455 чол.

Досить представницькими в Україні є й деякі інші волзькі етноси, зокрема, *башкири* та *марійці*. Представники першого етносу налічують 4 253 чол. (серед них для 68,7% рідною є російська мова), а другого — 4 130 (аналогічно, мовна ситуація — 66,8%).

З північноросійських етносів поважне місце в Україні займають *комі* та *карели*. *Комі*, власне кажучи, складаються з двох етносів, які розмовляють спорідненими, але все-таки різними мовами, а саме: *комі-зиряни* і *комі-перм'яки*. Перших нерідко називають просто *комі*. В Україні наступна кількість представників цих етносів: *комі* — 1 545, *комі-перм'яків* — 1 165 чол. Мовна ситуація схожа з багатьма іншими північними етносами: для, відповідно, 67,7 % і 77,1 % рідною мовою є російська. Значно численніша в Україні *удмуртська* спільнота — 4 712 чол. *Карелів* в Україні — 1 522 особи.

Особливо «перспективними» є нові хвилі мігрантів з глибин Азії. Нині маємо офіційно зареєстрованих 3 850 в'єтнамців, 2 213 китайців, 2 088 курдів, 1 008 афганців, а також 1 483 осіб, зафіксованих у переписі під загадковою графою «народи Індії та Пакистану». Практично всі названі меншини реально є наба-

гато чисельнішими, оскільки значна частина вихідців з відповідних країн знаходиться на нелегальному та напівлегальному становищі.

¹ Народы и религии мира. Энциклопедия / Гл. ред. В.А.Тишков. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 551.

3.4.

Перспективи розвитку етнополітичних процесів в Україні

214

За переписом 2001 р. у столиці України проживає понад 100 представників різних етносів. Прикметно, що, кількісний склад представників того чи іншого етносу з 1989 до 2001 рр. змінився, а також збільшилося розмаїття етнічних груп.

Так, скажімо, за дванадцять років між переписами суттєво зросла численність *українців* (у 1989 р. — 1 863 674; у 2001 р. — 2 110 767 чол.), натомість спала численність *росіян* (з 536 707 до 337 323 чол.), *євреїв* (з 100 584 до 17 962), *білорусів* (з 25 274 до 16 549 чол.), *поляків* (з 10 445 до 6 924 чол.) та деяких інших етносів.

Ще однією особливістю сучасного етнічного складу населення Києва є той факт, що його палітру поповнили представники етносів Європейського Союзу та деяких інших розвинених держав: за останнє десятиліття зросла численність *німців* (з 796 до 1123 чол.), *італійців* (з 14 до 73 чол.), *французів* (з 22 до 58 чол.), *англійців* (з 9 до 39 чол.), *австрійців* (з 7 до 23 чол.), *голландців* (від 1 до 21 чол.), *японців* (від 3 до 12 чол.) тощо.

Не минули Київ глобальні проблеми сучасності, зокрема — нелегальна міграція, яка суттєво вплинула на етнічний склад столиці України. Зрозуміло, що офіційні дані не відображають повністю реальний стан речей, адже багато нелегальних мігрантів, які перебувають у нашій країні неохоче прагнуть легалізуватися, а тому перебувають в нашій країні з порушенням законодавства України. Однак, результати перепису виразно засвідчують зміни у сторону збільшення кількості нових етнічних груп та їх численності. Зокрема, за останнє десятиліття в Києві суттєво зросло перебування постійно проживаючих *арабів* (з 757 до 1 426 чол.), *китайців* (з 60 до 505 чол.), *в'єтнамців* (з 212 до 469 чол.), *вихідців із Індії та Пакистану* (від 39 до 445 чол.), *курдів* (від 31 до 199 чол.), *персів (іранців)* (від 34 до 189 чол.) та ін.

Можна стверджувати, що динаміка етнічного складу населення Києва засвідчує досить виразні загальноукраїнські демографічні тенденції.

Відбувається кількісний спад присутності етносів колишнього СРСР, особливо ж білорусів та росіян, але все ж вони є

переважаючими нацменшинами в Києві, оскільки мають певні спільні етнокультурні риси з українцями. Відтік з Києва росіян, білорусів та євреїв можна пояснити бажанням окремих представників цих етносів повернутися на свою корінну батьківщину.

Водночас, українська держава і суспільство стає відкритим до своїх західноєвропейських сусідів та представників інших високорозвинених спільнот і збільшення їхньої кількості лише підкреслює цю думку.

Наразі, не менш відчутними є нові тенденції, деякі з яких можуть мати негативні наслідки. Це, насамперед, стабілізація чисельності представників багатьох етносів, присутність яких за останнє десятиліття суттєво не змінилася (через незначну чисельність: від 1 до 100 чол.) і їхні представники так і не оформилися в культурно-національні та громадянські групи (*абазини, ульчі, інгуші, нанайці, ногайці, коряки, саамі, дунгани, цахури, уйгури, карачаєвці, шорці* та багато інших).

Різке збільшення присутності тих етносів, на батьківщині яких соціально-економічні умови змушують населення до масової нелегальної міграції (*араби, перси, народи Індії, Пакистану, Афганістану* тощо) також негативно впливає на етнічну структуру столиці. Варто зауважити, що офіційні дані щодо присутності нелегальних мігрантів, як правило, принаймні на порядок не відображають реально існуючий кількісний склад нових меншин. Зрозуміло, що ця неврахована група є ймовірним джерелом для збільшення злочинності, безробіття, контрабанди, порушення санітарного стану житлових приміщень, а в перспективі, можливо, й створення підґрунтя для терористичних акцій.

Висновки, чинні щодо етнічної ситуації в Києві, знаходяться в тісній кореляції із загальними особливостями формування та сучасним станом етнічної структури українського суспільства.

Насамперед, корінний державотворчий етнос — український — продовжує залишатися в абсолютній більшості в Україні, а українська мова — рідною для переважної більшості українців. Чи не вперше в практиці переписів зафіксовано бажання представників деяких українських субетносів позначити власну ідентичність: *гуцули* — 21,4 тис. чол.; *русини* — 10,2 тис., *лемки* — 672 чол., *бойки* — 136, *литвини* — 22, *поліщуки* — 9. Звичайно, в реальності численність кожного з названих субетносів значно більша і, очевидно, вони себе ідентифікували просто українцями.

Найчисленнішою національною меншиною в Україні залишається російська меншина, яка, втім, істотно (на чверть) скоротилася. Як рідна, російська мова визнана невеликою части-

ною українського етносу і, як правило, переважною більшістю мігрантів з просторів колишнього СРСР з-поза меж України.

Зберігають свою відчутну присутність в Україні історичні національні меншини — *греки, євреї, кримські татари, молдовани, угорці, білоруси, поляки, гагаузи, цигани, вірмени, болгари, словаки, німці*. Проживаючи як в міській, так і в сільській місцевостях, названі меншини, як правило, зберегли райони компактного розселення, рідну мову і звичаї, традиційне господарювання; вони активно налагоджують культурні, економічні та інші зв'язки зі своїми історичними батьківщинами.

Останніми десятиліттями, особливо за часів незалежної України, істотно зросли численно і стали помітним чинником суспільного життя модерні національні меншини — *азербайджанців, грузин, корейців, узбеків, чеченців, чувашів, мордви, казахів, осетин* та ін. Як правило, вони знаходяться в стані визначення шляхів та напрямків інтеграції в українське суспільство і, водночас, пошуку механізмів збереження власної національної ідентичності.

В етнічній палітрі з'явилися представники низки етносів відносно нових для України: *арабів, афганців, китайців, в'єтнамців, індусів, пакистанців, курдів, персів* та ін. У переважній своїй кількості вони зберігають між собою спілкування рідною мовою і недостатньо оволодівають українською чи, навіть, російською мовами. Як правило, вони розселені дисперсно, а головними причинами міграції до України є або торговельно-ділові інтереси, або неспокій на батьківщині.

Активна міжнародна політика, євроінтеграційна стратегія спонукала до переселення в Україну представників низки розвинених країн — Японії, Фінляндії, США, Великої Британії, Франції, Іспанії, Італії, Австрії, Канади, Голландії та ін. Спонукані діловими чи сімейними обставинами, такі меншини стають дієвим чинником міжкультурних взаємин, налагодження тісних стосунків між народами. Подібні меншини (навіть етнічні групи) розселені, як правило, дисперсно, зберігають рідну мову, при задоволенні своїх етнокультурних потреб активно використовують контакти із співвітчизниками на батьківщині.

Перепис зафіксував присутність в Україні представників великої кількості нечисленних етносів, насамперед, з Російської Федерації. Це принципово нова риса зробленого опису перепису населення 2001 р., і вона засвідчує як існування (пробудження) національної самосвідомості відповідних меншин, так і досить велику привабливість для них України як країни проживання. Понад те, перепис дозволив з'ясувати унікальні факти щодо

декількох етносів, а саме ороків, лівів та іжорців: переважна частина цих етносів зосереджена саме в Україні.

Загалом, етнічна структура українського суспільства характеризується, з одного боку, безперечним кількісним переважанням корінного автохтонного українського етносу, з другого — багатюцюю палітрою національних меншин і етнічних груп, які представляють основні мовні сім'ї світу. Обидві обставини засвідчують, насамперед, «українськість» української держави, з одного боку і її відкритість людям з різних частин світу з іншого. При цьому, розмаїта етнічна палітра не лише збагачує українське суспільство, але й ставить до кожної з сторін (відповідно, корінного етносу та меншин) взаємні зобов'язання по налагодженню оптимальних умов щодо гармонізації міжетнічних взаємин та адекватній інтеграції мігрантів в українське суспільство.

Розділ 4.

218

У
країнський
конфесійний
плюралізм

- 4.1. *Християнство*
- 4.2. *Іслам*
- 4.3. *Етнічні релігії*
- 4.4. *Неорелігії*
- 4.5. *Неоязичництво*

У країна, як і абсолютна більшість держав світу має багато-етнічний склад населення. Окрім українців як найчисленнішої нації, на її теренах живуть і національні меншини — росіяни, білоруси, болгары, поляки, греки, євреї, угорці, німці тощо, які дотримуються різних релігійних вірувань. Тут пустили коріння не лише близькі християнству вірування, а й інші, часто екзотичні, спільноти, відгалуження, групи, далекі від національної культури та релігійних традицій українського народу.

Релігійне життя в нашій державі значно активізувалось, набуло якісно нових вимірів із проголошенням 24 серпня 1991 р. Верховною Радою незалежності України. Поступово вивільняючись від чужих як політичних, так і релігійних центрів, більшість релігійних організацій стала на шлях вдосконалення своїх національних форм.

Сьогодні в Україні є широка мережа (як зареєстрованих, так і незареєстрованих) релігійних організацій — громад, монастирів, місій, братств, навчальних закладів тощо, які належать до різних конфесій, напрямів, церков і течій. Після різкого їхнього збільшення у 1992-93 рр. і певного спаду темпів росту у 1995-96 рр., починаючи з 1997 р. спостерігається їх стабільний приріст на 3-5% щорічно. У різних куточках України з'являються нові культові споруди, недільні школи, виходять у світ нові періодичні видання. На 1 січня 2004 р. в країні було представлено 55 віросповідань, у межах яких діяли 29 785 релігійних організацій. Частка віруючих громадян в Україні відповідає середньоевропейським показникам.

4.1.

Християнство

При всій строкатості релігійної карти сучасної України більшість релігійних громад все ж перебуває у межах різних напрямів християнства.

Як і раніше, домінантою релігійного життя в Україні виступає православ'я, релігійні громади якого (на 1.01.2004 р.) сукупно становлять 52,2% загальної кількості релігійних організацій.

Українське православ'я репрезентують: Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП), Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) та Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП), що має найбільшу кількість парафій. Щоправда, кількість парафій ще не дає повної картини загальної кількості парафіян, оскільки в Західних регіонах держави парафії можуть нараховувати від кількох сотень до кількох тисяч прихожан, тоді як на Сході, де найбільше прихильників УПЦ МП, не більше за необхідну для реєстрації двадцятку. Тому цілком закономірним є висновки соціологічних досліджень, які провів Московський науковий і культурно-просвітницький журнал «Поліс» (див. № 4 за 1998 р.) у різних регіонах нашої держави: переважна більшість православних віруючих в Україні вважають себе парафіянами церкви Київського Патріархату.

Українська православна церква Київського Патріархату вважає себе правонаступницею Київської митрополії, заснованої після хрещення Київської Русі у 988 р. До складу цієї митрополії, що належала до Константинопольського патріархату з 988 р., входили території сучасних України, Білорусі, Прибалтійських країн, частини Польщі, Смоленської області (Росія). У 1686 р., вона незаконно супроти приписів церковних канонів була відірвана від Константинополя і приєднана до Московського патріархату, який був встановлений самочинно і силоміць у 1589 р. Поступово Київська митрополія втрачала свої права. На початку ХІХ ст. з великої митрополії, що в десятки разів перевершувала свою церкву-матір Вселенський Патріархат, вона була перетворена на звичайну єпархію Російської імперії.

На початку ХХ ст. разом із боротьбою за українську державність почався і рух за автокефалію Української православної церкви.

У 1919 р. український уряд на чолі з Семеном Петлюрою проголосив автокефалію Української церкви. У 1921 р. у Києві в соборі Святої Софії відбувся Всеукраїнський православний собор, який проголосив Українську православну церкву автокефальною. Очолив церкву митрополит Василь Липківський та оскільки Українська православна автокефалія своєю ідеологією суперечила утворенню Радянського Союзу, створеного в 1922 р., то радянська влада почала боротися супроти Української автокефальної православної церкви і у 1930 р. ліквідувала її.

Під час німецької окупації України УАПЦ була відроджена, а у 1944 р., після визволення України Радянськими військами, знову була ліквідована.

У 1988 р., після святкування 1000-ліття Хрещення Руси-України, в Україні почався рух за третє відродження УАПЦ. 5-6 червня 1990 р. в Києві відбувся Всеукраїнський Православний Собор за участю більше як 700 делегатів з усієї України, який затвердив факт утворення УАПЦ і обрав патріархом Київським і всієї України митрополита Метислава (Скрипника), який очолював УПЦ в США. 2 жовтня 1990 р. органи влади України офіційно зареєстрували УАПЦ. У свою чергу керівництво РПЦ, будучи не в змозі й надалі тотально контролювати і стримувати процеси творення національних церков, змушене йти на деякі організаційні поступки не принципового характеру, зокрема, згідно з рішенням Архієрейського собору РПЦ, 30-31 січня 1990 р. Український екзархат було перейменовано на Українську православну церкву, яка отримала деяку самостійність в управлінні. Щоправда, в реальному становищі цей тактичний хід нічого принципово не змінював, оскільки постанови синоду УПЦ, рівно як і Білоруської церкви, мали статус лише дорадчого органу.

Після проголошення Україною незалежності становище Української православної церкви у складі Московського патріархату суперечило політичному стану України як суверенної держави. У листопаді 1991 р. Помісний собор УПЦ за участю всього українського єпископату, духовенства одногослодно схвалив постанову про автокефалію УПЦ, що означало її відокремлення від Московського патріархату. Дотримуючись традиції і канону, УПЦ звернулась до Московського патріархату з проханням надати їй повну автокефалію. Архієрейський собор Московського патріархату 1992 р. відмовив у задоволенні такого прохання. Окрім

того, була спроба усунути з посади Предстоятеля Української церкви митрополита Філарета (Денисенка), замінивши його таким предстоятелем, який би відмовився від ідеї надання автокефалії Українській Церкві і міцно тримався б Московського патріархату. Але ця спроба була невдалою, митрополит Філарет залишився керівником УПЦ. Із огляду на такий перебіг подій, Московський Патріархат, за підтримки російських спецслужб, інспірує у травні 1992 р. в Харкові неканонічний Архієрейський собор, на якому предстоятелем УПЦ проголошується керуючий справами Московської Патріархії, (а не архієрей із числа українського єпископату, як цього вимагав статут церкви, зареєстрований державним органом України), не громадянин України митрополит Володимир (Сабодан). За цих умов вірна зміщеному владиці Філарету частина УПЦ пішла на об'єднання з УАПЦ. І 25-26 червня 1992 р. у Києві відбувся Всеукраїнський Православний Собор, який об'єднав УАПЦ та частину УПЦ (Московського патріархату) прибічників митрополита Філарета в єдину Помісну православну церкву — Українську православну церкву Київського патріархату. Собор підтвердив обрання митрополита Мстислава патріархом Київським і всієї України. Статусом УПЦ КП став статут УАПЦ із відповідними доповненнями, який був зареєстрований державними органами України. У такий спосіб було створено УПЦ КП.

Після смерті митрополита Мстислава (червень 1993 р.) дехто з владик і кліру колишньої УАПЦ виокремився з об'єднаної церкви і утворив свою церковну структуру (нова УАПЦ), яку під ім'ям Дмитрія у вересні 1994 р. очолив колишній протопресвітер зі Львова Володимир Ярема. Так в Україні стало функціонувати три самостійні православні церкви — Українська православна церква (Київський патріархат), Українська автокефальна православна церква і Українська православна церква Московського патріархату.

Наймасовішою за кількістю віруючих (а не парафій) є церква Київського патріархату, яку з жовтня 1995 р. очолює патріарший місцєблустель митрополит Філарет (Денисенко). За роки, що минули після останнього Всеукраїнського собору (1995 р.), УПЦ КП не тільки повернула втрачене, але й розширила кількість парафій на Сході України. Вона має також у Росії Белгородсько-Обоянську й Богородську єпархії та Сибірську митрополію. Єпархії є і в США, Канаді, Франції, Греції. Майбутніх пастирів УПЦ КП готують у двох (Київській і Львівській) духовних академіях, на богословському факультеті Чернівецького дер-

жавного університету, в шести духовних семінаріях (Київській, Львівській, Івано-Франківській, Волинській, Тернопільській, Ногінській), п'яти духовних училищах. Загалом церкви належить 30 єпархій, 35 монастирів в Україні та Росії, 2,6 тис. священнослужителів.

Вірні УПЦ КП об'єднуються в Українське православне братство (Всеукраїнське православне братство Святого апостола Андрія Первозванного), Братство Святого Володимира, Братство Архистратига Михаїла.

Церква активно видає широкий спектр богослужбової літератури здебільшого державною мовою. Крім щорічного Церковного календаря та церковно-історичної літератури, видаються вісім журналів, зокрема: «Православний вісник» (Київ), «Полтавські єпархіальні відомості» (Полтава), «Вісник Київської Духовної Академії» (Київ) та ін. Різні структури УПЦ КП видають також дванадцять газет: «Голос православ'я» (Київ), «Київський патріархат» (Київ), «З Богом у серці» (Харків) та ін. Виходить у світ шість бюлетенів: «Інформаційний бюлетень» (Київ), «Жизнь в Сичеславском крае» (Дніпропетровськ), «Подільський православний вісник» (Хмельницький) та ін. Для безплатного розповсюдження в Україні — для недільних шкіл, середніх та вищих навчальних закладів, кожної родини виданий у перекладі українською мовою «Закон Божий» під загальною редакцією патріарха Філарета.

Українська православна церква Київського патріархату бере активну участь у процесі становлення в Україні єдиної Помісної православної церкви. Це завдання серйозне і досить складне, але цілком реальне, оскільки вагомим аргументів на користь Українського православ'я цілком достатньо. По-перше, за кількісним складом жодна з визнаних Вселенським православ'ям 15 автокефалій і 4 автономних церков не може конкурувати з Українською. Так, у 1998 р. найбільша і найвпливовіша у православному світі (принаймні за територією впливу) РПЦ у самій Росії мала близько 7,5 тис. парафій, а православних парафій в Україні на цей час було 10 350. По-друге, Київська митрополічна кафедра є найстаршою на східнослов'янських землях. По-третє, Українська православна церква згідно з духом і буквою Канону є матір'ю-церквою Руської православної церкви, а не навпаки, на що нині претендує РПЦ. Тож Україна згідно з канонічним і церковним правом має абсолютно всі підстави для становлення самостійної Помісної православної церкви, на що неодноразово вказував Вселенський Православний Патріарх

Варфоломій. Утім, слід мати на увазі, що жодної православної церкви ніколи негайно не визнали як автокефальною. Та й сама РПЦ після самооб'явлення себе автокефальною 15 грудня 1448 р. лише після чисельних підкупів, шантажів і політичних закулісних інтриг, за допомогою дипломатії дочекалася визнання тільки через 141 рік.

Зрозумілою є і антиукраїнська істерія з боку РПЦ, обливання брудом її священників непокірливих «українських розкольників», «уніатів», «автокефалістів» тощо. Річ у тім, що з утворенням Української православної церкви докорінно зміниться як гео-конфесійна, так і геоцерковна ситуація у світі. Руська церква перестане бути найбільшою і найвпливовішою серед помісних православних церков світу, поступившись Українській православної церкві. Та чи не найстрашніше для РПЦ є те, що відмовившись від української історії та киеворуської традиції, вона втратить «своє» апостольське походження, адже апостол Андрій Первозданий є патроном **Українського православ'я**. Він зветься первозданим, що призваний Ісусом Христом найпершим (Ін. 1:35-39), окрім того, він був рідним братом апостола Симона-Петра (Ін. 1:40), який заснував Римську кафедру. Тож Київський, а не Московський, патріархат сягає в таку духовну традицію, котра зрівнює його з усіма апостольськими престолами. І це добре розуміють у «білокам'яній», а тому й чинять шалений опір утворенню єдиної Української православної церкви, лицемірно порушуючи 34-е правило святих Апостолів, яке гласить: «Єпископам усякого народу належить знати першого з них і визнавати його за главу та нічого, що перевищує їхню владу, не творити без його розсуду»¹.

Спадкоємницею «Київського Володимирового християнства», за словами кардинала Любомира Гузара, є і греко-католицька церква, що нині активно розвивається. Своїм корінням вона сягає вельми складного для України кінця XVI ст., коли Українська православна церква постала перед архіскладною дилемою: або вести нерівну боротьбу за власне існування у будь-якій формі в оточенні Римсько-католицької церкви, байдуже спостерігаючи за активним процесом колонізації українського народу, або згодитись на реформування церкви шляхом її унії з Римом, зберігши традиційний православно-візантійський обряд, а з ним і національну самобутність українського народу. Дилема, як відомо, була вирішена на користь реформування церкви і самозбереження українців як нації з самобутньою культурною і духовністю, шляхом укладення 1596 р. на соборі у м. Бресті (сучасна

Білорусь) церковної унії (лат. *unio* — спілка, союз) — об'єднання Київської митрополії з католицькою церквою.

Унія ґрунтувалася на засадах визнання православною стороною зверхності Римського Папи та віровчення католицизму при збереженні традиційного візантійсько-слов'янського обряду, української мови богослужінь, національного церковного календаря, особливостей церковної організації та традиції. Таким кроком єпископат Київської митрополії прагнув окрім вирішення загальноукраїнських інтересів ще й подолати глибоку внутрішню церковну кризу, зрівняти православну церкву, що зазнавала всіляких утисків, із польського католицького церквою в Польсько-Литовській державі. Це був вибір складного, а як засвідчила подальша українська історія, й багато в чому трагічного шляху. Згадаймо приклади жорстокої міжконфесійної боротьби у Польському сеймі і кривавої боротьби за володіння церквами в українських парафіях, козацькі війни з вимогою ліквідації унії і жорстокі розправи Петра I з василіанами; наступи конфедератів з метою насадження католицизму в Україні і не менш жорстоку Коліївщину, що полишила після себе мартиролог «уніатських мучеників» у багатьох містах і селах України тощо. На цьому шляху — яскраво виражена антиуніатська політика російського царату після відомих поділів Польщі і поступове знищення греко-католицької церкви в Україні під владою Росії (1839 р. — ліквідовано уніатську церкву на Волині, 1875 р. — ліквідовано уніатську церкву на Холмщині).

Перелік прикладів обопільних кривд і жертв на цьому не закінчується. Вони нині викликають багато суперечливих суджень, висновків, а почасти породжують і безліч спекуляцій різного ґатунку. Та якщо зважати не на вигадки й інсинуації, а реалії, конкретні факти, то можна зробити висновок: греко-католицизм для багатьох поколінь українців став традиційною національною церквою. Як і православ'я стало національною церквою для частини колишніх греко-католиків, їх дітей та онуків, які були «охрещені» православною церквою після сумних подій 1946 р. Інспірований таталітарним режимом радянської влади та за активної участі Московської патріархії Львівський собор греко-католицької церкви 1946 р. (в якому взяло участь лише 214 священників із загального тогочасного числа — 1 270) заявив про «возз'єднання» з православною церквою. Відтак, усі колишні Греко-католицькі парафії автоматично набули статусу «православних». Вищі ієрархи церкви були репресовані, а рядове духовенство і миряни, які були не згодні з таким «автоматизмом»,

змушені лише таємно відправляти свої богослужіння, тобто діяти нелегально. Поступово, за підтримки Апостольської Столиці і зарубіжної Української католицької церкви у тих регіонах України, де було вкорінене уніатство (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська області), почали діяти підпільні структури греко-католицької церкви.

Наприкінці 80-х рр., із початком т. зв. «перебудови» і «новим мисленням» в Україні активізувався рух за відновлення греко-католицької церкви, набувши організованого й динамічного характеру особливо із з'явою Комітету захисту Української греко-католицької церкви, який у листах звернення до органів державної влади, міжнародних релігійних організацій, зокрема Ватикану, правозахисних міжнародних організацій прохав сприяння у визнанні існуючої нелегально Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Прискоренню її визнання посприяла й зустріч у Римі Папи Іона Павла II і Президента СРСР М. Горбачова, наслідком чого було встановлення дипломатичних відносин між Апостольською Столицею і СРСР. Практичною реалізацією системи внутрішніх і зовнішніх зусиль стала реєстрація 30 листопада 1988 р. Радою у справах релігії Ради Міністрів УРСР громади греко-католиків Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка після 40-річної перерви знову набула офіційного статусу. Церква почала швидко зростати, набирати силу особливо в традиційних регіонах свого поширення. Сьогодні вона налічує понад 5,5 млн віруючих. На початку 2001 р. в Україні нараховувалось вже 3 437 уніатських парафій, що більше від її довоєнного рівня (3 237 громад). Переважна більшість парафій УГКЦ знаходиться у Львівській (1479), Тернопільській (298) областях, але нині вони розташовані в усіх областях України. І їх кількість неухильно зростає, що й дало підставу у 1996 р. створити Києво-Вишгородський екзархат УГКЦ, якому Папа Римський доручив здійснювати духовну опіку над віруючими і парафіями цієї церкви в усій Україні поза західними її областями.

З моменту легалізації УГКЦ відновила свою структуру, створивши 17 єпархій, 79 монастирів, 12 духовних навчальних закладів, 24 періодичних видання. Відновилася й структура традиційних чернечих орденів греко-католицької церкви, зокрема чоловічі ордени — василіан, редemptористів, студитів; жіночі — василіани, йосафатки, св. Вікентія, Пресвятої родини, сестрислужебниці тощо.

До цієї церкви належить також 19 греко-католицьких єпархій, що діють в українській діаспорі. Це зокрема, Перемишльсько-

Варшавська греко-католицька митрополія (Польща), яка нараховує понад 100 парафій. У Західній Європі є три апостольські екзархати для українських греко-католиків: у Німеччині, Франції та Великобританії. Крім Європи, громади греко-католиків є у Північній та Південній Америці, Австралії, Росії тощо.

УГКЦ має понад 20 періодичних видань. Діє три видавництва: «Нова зоря», «Свічадо» і «Місіонер» (засноване у 1897 р.), яке протягом 90-х рр. видало понад 600 найменувань книг загальним накладом понад 2,2 млн примірників. Із 2001 р. у видавництві «Свічадо» виходить дитячий журнал «Зернятко».

Церкві належить мережа духовних навчальних закладів. Зокрема, у Львові (митрополичому осідку) діють: християнські дитячі садочки при монастирі Сестер Студентського уставу (з 1995), греко-католицький ліцей (з 1991), Львівська богословська академія (з 1994). Відновила свою діяльність у 1990 р. Львівська греко-католицька духовна семінарія Святого Духа, що була заснована це 30 серпня 1783 р. австрійським цісарем Йосипом II. Підтримується давня традиція відкриття навчальних закладів при монастирях.

УГКЦ у своєму управлінні та організаційній діяльності керується Кодексом канонів східних церков (1991) та партикулярним правом. На Синоді єпископів у серпні 2000 р. було ухвалено 156 канонів цього права. УГКЦ очолюють верховний архієпископ та Синод єпископів, до складу якого входять усі 32 єпископи.

Нинішнім верховним архієпископом УГКЦ, митрополитом Львівським в Галицьким, єпископом Кам'янець-подільським є кардинал Любомир Гузар — людина мудра, освічена й досвідчений ієрарх, який щиро вболіває за стан справ в країні і за долю українських церков. Народився він 26 лютого 1933 р. у Львові, де й закінчив народну школу. Навчався в українській гімназії м. Зальцбурга (Австрія), Малій духовній семінарії Стенфорда (США), вивчав філософію в Колегії св. Василя, а з одержанням ступеня бакалавра, закінчив богословські студії в католицькому університеті Ватикану. У 1967 р. захистив магістерську дисертацію «Митрополит Андрій Шептицький — лідер екуменізму», через 10 років одержав єпископське освячення з рук Патріарха Й. Сліпого. З 1993 р. в Україні 27 січня 2001 р. Папа Іоан Павло II призначив Любомира Гузара кардиналом. У Римі постійно перебуває апокризіарій (представник) верховного архієпископа — владика Іван Хома.

Сьогодні УГКЦ бере активну участь в екуменічному русі в Україні, розробивши концепцію екуменічної діяльності, яка містить

ряд цікавих екуменічних інновацій. По-перше, до «церков-сестер» у богословському розумінні належать протестантські церкви. По-друге, УГПЦ вважає всі три православні церкви в Україні як такі, що мають «спільну історичну спадщину Київської Церкви» і тому намагатиметься «проводити діалог з усіма трьома юрисдикціями». По-третє, УГКЦ має своє розуміння деяких аспектів діяльності римсько-католицької церкви в Україні, які, як вона вважає, «виходять за межі духовної опіки вірних латинського обряду». По-четверте, УГКЦ готова вести діалог із Руською православною церквою стосовно «душ пастирської опіки над вірними Московського патріархату в Україні та українців греко-католиків в Росії». Наша кінцева мета, як заявив владика Гузар на X сесії Синоду єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ, повернутися до тієї первісної єдності, в якій перебувала наша церква 1000 років тому. Сучасні греко-католики вважають себе інтегральною частиною східної візантійської традиції і бажають зберегти її в кращих зразках. Водночас вони прагнуть, щоб в Україні була винятково одна церква, об'єднана із Вселенською. Тобто йдеться про поєднання двох церков українського народу — православної і греко-католицької — на засадах Київського патріархату. І як тут не загадати «Заповіт» Патріарха Й. Сліпого, де він зазначав, що Київський патріархат має стати порятунком «церковної єдності» у Вселенській Христовій Церкві і порятунком нашої української церковної і національної єдності або слова митрополита А. Шептицького про те, що саме Українська греко-католицька церква має покласти початок поєднання Сходу і Заходу. І все це цілком відповідає сучасній формулі, що її чітко і недвозначно висловив Іоан Павло II: «Православний Схід і католицький Захід — дві легені, якими повинне дихати сучасне християнство».

Православний і католик, за твердженням Іоана Павла II, — не протиставні, а взаємодоповнюючі, бо ж всі католики є православними за вірою, а всі православні — католиками за любов'ю. І візит Понтифіка до України, який з величезним успіхом відбувся у червні 2001 р., пройшов під гаслом «мостити шлях діалогу» з православними братами «у правді і любові». Своім приїздом до Києва — колиски Православ'я на східнослов'янських теренах — Папа нібито символічно закликав дві гілки християнства до духовного єднання, до пошуків того, що зближує їх, є спільним. Пам'ятаймо, що Христос творив свою Церкву не як якусь

організацію із системою управлінських структур, а як духовну спільноту учнів Євангелія.

Широко представлені в Україні й церкви протестантського напрямку — третьої течії християнства, яка була започаткована в XVI ст. у формі кальвінізму як класичної реформації західно-європейського типу; антитринітаризму, що організаційно відокремився від кальвінізму у 1565 р. соцініанства, що виникло у середовищі антитринітаріїв наприкінці 90-х рр. XVI ст. на основі релігійно-філософських поглядів Фауста Соціана (1539-1604) — італійського емігранта, котрий прибув у Річ Посполиту в 1579 р. і став активним діячем руху антитринітаріїв.

Особливістю класичної Реформації в Україні було те, що вона мала здебільшого просвітницький характер, оскільки її соціальною базою були освічені шляхтичі, навчені в західноєвропейських університетах. Із ідеями Реформації в Україну проникали ідеї цивілізованого ставлення до носіїв іншої віри, свободи совісті, які потрапляли на благодатний ґрунт української ментальності, важливою ознакою якої є толерантність, терпимість до іновірців. Саме реформація, за словами М. Грушевський, «запліднила українське духовне життя ідеями віротерпимості, свободи релігійної совісті».

Нова хвиля протестантизму в Україні пов'язана з німецькими переселенцями, які наприкінці XVIII ст. були запрошені царським урядом Росії для освоєння багатих земель півдня України. Вони й стали осередками поширення протестантських ідей різного ґатунку, які репрезентували такі течії, як баптизм, євангелізм, адвентизм тощо.

За роки радянської влади, коли тільки на словах була проголошена свобода совісті, протестантські організації, як і інші релігійні об'єднання, зазнавали жорстокого адміністративного тиску, всіляких переслідувань — аж до заборони діяльності. Їм навішувався ярлик «сектанти», а в суспільній свідомості формувалася образ екстремістських релігійних організацій, що співпрацюють із різними шпигунськими підривними закордонними центрами. Жорстоке переслідування ряду протестантських течій (Свідки Єгови, Ради церков ЄХБ, адвентистів-реформістів тощо) актуалізувало з'яву навіть протестантського підпілля.

Принципово новий етап розвитку протестантизму почався в незалежній Українській державі, коли було створено всі умови для його нормального розвитку. Упродовж 90-х рр. XX ст. протестантські громади зросли у 2,4 раза. Сьогодні церкви протестантського напрямку є наймасовішими серед аналогічних напрямків

мів у країнах СНД. Вони об'єднують 34 протестантські течії, які охоплюють 6 098 організацій. До найчисленніших належить Євангельські християни-баптисти (2 506 організацій), Християни віри євангельської (п'ятидесятники) — 1 661, Адвентисти сьомого дня — 823, Свідки Єгови — 656. Вельми популярними є Реформати, Євангелісти, Лютерани, послідовники «Церкви Божої в пророцтвах», Адвентисти-реформісти, Пресвітеріани тощо. Окрім названих, в Україні діють громади понад 300 різноманітних протестантських громад: християни віри євангельської поза союзами, Союз вільних церков християн євангельської віри та інші.

Протестантські церкви мають необхідні управлінські структури, зокрема республіканські духовні центри. Постійно зміцнюються матеріальна база їхньої релігійної діяльності. Активно ведеться релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська та благодійницька роботи. Протестантизм стає дедалі більш помітним елементом конфесійної картини України.

Незважаючи на появу вельми активних т. зв. «нових протестантів» (здебільшого харизматичних громад), тобто протестантських спільнот, що не пов'язані ні з євангельським рухом, що виник на півдні України у другій половині XIX ст., ні з протестантськими течіями Західної України першої чверті XX ст., домінуючими в сьогоденному протестантському середовищі України все ж залишаються традиційні протестантські спільноти, які демонструють свою здатність до подальшого поступу в нових історичних умовах. Вони успішно пропонують нову модель релігійної громади, яка поєднує традиційну високу дисципліну, релігійну домінантну в свідомості учасників, закритість щодо секулярних впливів із високою соціальною активністю, відкритість до суспільства, посиленням впливу на його життя.

Найбільшою протестантською спільнотою є **Євангельські християни-баптисти**. За кількістю своїх організацій вони посідають четверте місце серед релігійних об'єднань України. Баптистські організації є в усіх областях України. Та найбільше їх у Чернівецькій (157), Донецькій (153), Київській (152), Черкаській (142), Вінницькій (140), Хмельницькій (133) областях. Таке активне поширення цієї протестантської течії на теренах України можна пояснити тим, що євангельський рух в Україні, сформувався як своєрідний продукт взаємовпливів західного і східного християнства, синтезу європейського протестантизму та українського православ'я. Він найповніше увібрав і трансформував різні компоненти східної та західної християнської духовності.

Процеси, пов'язані з рухом за українське національне відродження у 90-х рр., істотно вплинули й на вітчизняний протестантизм. Так, було проголошено створення самостійного Союзу євангельських християн-баптистів України, який на XXII з'їзді у 1994 р. отримав назву Всеукраїнський Союз об'єднань ЄХБ. Головою Союзу було обрано Григорія Коменданта.

ВСО ЄХБ складається з 25 обласних об'єднань церков ЄХБ та 5 об'єднань баптистських церков діаспори — США, Канади, Австралії, Аргентини та Парагваю. Третину загальної кількості віруючих церков ВСО ЄХБ становить молодь (45 тис.), тому Союз веде активну й систематичну богословсько-освітню діяльність. У складі ВСО ЄХБ у 2000 р. діяло 5 вищих навчальних закладів (три семінарії та два університети), 23 середніх біблійних коледжів, а також біблійні школи при церквах, заочні курси, музичні школи. Відтак ВСО ЄХБ займає одне з перших місць серед релігійних об'єднань в Україні за кількістю навчальних закладів.

ВСО ЄХБ є повноправним членом Всесвітнього Союзу Баптистів та Європейської баптистської федерації.

Окрім цієї баптистської спільноти в Україні діють ще два союзи: Союз Церков ЄХБ під керівництвом Ради Церков, що зберегла свою структуру у межах колишнього Радянського Союзу та Братство незалежних церков та місій, як очолює М.К. Величко. В Україні існує й багато баптистських церков, які не належать до якого-небудь союзу і займаються місіонерською діяльністю.

У вересні 2000 р. у Києві відбувався Другий всеукраїнський конгрес ЄХБ, на якому було проголошено єдність ВСО ЄХБ з іншими союзами євангельських християн-баптистів в Україні і в першу чергу з Союзом незалежних церков та місій, її місіонерськими організаціями.

ВСО ЄХБ активно займається культурно-благодійницькою діяльністю: створено реабілітаційні центри для наркоманів, безпритульних дітей та звільнений із місць позбавлення волі (м. Київ, м. Одеса, Чернігівська і Луганська області); організовано християнські театри (м. Київ, м. Харків); підготовлено фельдшерів-місіонерів; налагоджено роботу християнських таборів, молодіжних клубів тощо. На базі ВСО ЄХБ з успіхом діють міжнародні програми організації дозвілля дітей AWANA, товариство «Відкрита Біблія» та Товариство євангелізації дітей.

Отже сучасному українському баптизму притаманна різноманітна не лише євангелізаційна робота, а й соціальна активність. Він послідовно дотримується принципу невтручання Церкви в політичні справи, займає толерантно-виважену позицію щодо

інших конфесій. Український баптизм знайшов своє місце в сучасному українському суспільстві і відіграє вагомую роль у релігійних процесах України.

Динамічно розвивається на українських землях й одне з порівняно молодих течій протестантизму — **Християни віри євангельської** (п'ятидесятники), які у 2000 р. відсвяткували 75-річчя існування Всеукраїнського союзу Християн Віри Євангельської (Одеса, 1925). За цей час було й творче піднесення (розробка системи віровчення, написання статуту церкви, вихід у світ журналу «Євангеліст»); й чорні дні репресій, розпуску Союзу Християн віри євангельської (ХВС) у 1930 р.; підпілля; відродження і пошук шляху становлення: об'єднання (1945) і роз'єднання (1956 р.) з Всесоюзною Радою ЄХБ і нарешті об'єднання більшості церков у Союз Християн віри євангельської України (1990). У травні 1990 р. в м. Коростені Житомирської області відбувся III з'їзд ХВС України, який і проголосив утворення Союзу.

Загальноприйнята назва «п'ятидесятники» відбиває теологічну особливість цього руху: вона засвідчує важливість події, яка сталася у свято П'ятидесятниці в Єрусалимі (зішестя Духа Святого), і віру в те, що духовна сутність П'ятидесятниці (Хрещення Святим Духом) є не тільки фактом життя церкви, а й повторюваним явищем. Тому його має пережити кожний віруючий. Ця особливість і визначає п'ятидесятництво як найтипівішу харизматичну течію у сучасному християнстві.

Для віруючих цієї течії головною є ідея безпосереднього інтуїтивного спілкування з Богом завдяки хрещенню Святим Духом, після чого вони одержують особливі духовні дари — *харизми*. Хрещення Духом Святим може відбуватися під час молитви, проповіді, при покладанні рук служителів, за інших обставин. П'ятидесятницьке богослов'я вчить, що духовні дари даються з волі Духа Святого, якщо це йому угодно. До духовних дарів відносяться: слово знання, слово мудрості, дарунок віри, чудотворення, зцілення хворих, говоріння іншими молитвами, тлумачення мов, пророцтво. Можливість спілкування з Богом саме з допомогою Духа Святого є тим, що найбільше приваблює віруючих і сприяє поширенню віровчення цієї конфесії.

Нині Союз є однією з активно зростаючих християнських Церков. За своєю соціальною мобільністю, здатністю враховувати реальну дійсність, за темпами зростання членів громад п'ятидесятництво переважає інші протестантські спільноти. За час з 1992 кількість зареєстрованих громад церкви зросло майже вдвічі до 2001 налічувалося 1 284 громади з майже 100 тис. членів.

В умовах незалежності України ХВС діє як відкрита суспільству конфесія, що активно сприяє самореалізації своїх прихильників у середовищі віруючих і поза ними. Станом на січень 2000 р. Всеукраїнський союз християн віри євангельської мав 758 недільних шкіл з майже 30 тис. слухачів, 15 духовних навчальних закладів. Зокрема, це Євангельська теологічна семінарія (м. Київ), Київська богословська семінарія «Благодать і істина» (м. Київ), Львівський заочний Біблійний інститут (м. Львів), Львівська теологічна семінарія (м. Львів), Тернопільська Біблійна семінарія (м. Тернопіль), Нововолинський Біблійний інститут (м. Нововолинськ), Коростенський Біблійний коледж (м. Коростень), Чернівецька Біблійна семінарія (м. Чернівці), Дніпропетровський Біблійний коледж (м. Дніпропетровськ) та ін.

Церква має розгалужену мережу засобів масової інформації. Її офіційними органами є журнали «Благовісник» і «Євангельський голос». В м. Одесі виходить журнал «Євангеліст». Крім того, помісні церкви друкують газети «Вісник спасіння» (м. Луцьк), «Емануїл» (м. Одеса), «Життя з надлишком» (м. Запоріжжя) та ін.

Всеукраїнський союз християн віри євангельської п'ятидесятників України підтримує тісні відносини із Всесвітнім п'ятидесятницьким союзом Асамблеї Божої, членом Виконавчого комітету якого обрано Голову Всеукраїнського Союзу Михайла Паночка. Налагоджено зв'язки з українською діаспорою в Канаді, США, Австралії, а також із християнськими центрами і церквами Фінляндії, Швеції, Норвегії, Великобританії, Польщі, Румунії, Чехії, Німеччини, Бразилії, Голландії тощо.

Повна релігійна свобода в незалежній Україні, можливість проведення різноманітних євангельських кампаній посприяли й бурхливому зростанню ще однієї протестантської церкви — Адвентистів сьомого дня (АСД), перші громади яких на теренах України з'явилися ще в 90-х рр. XIX ст. (Крим, Київська губернія). Якщо в 1992 р. в Україні налічувалося 276 громад адвентистів, та в 2001 р. їх вже було понад 800. Всеукраїнський з'їзд церкви АСД відбувався у травні 1988 р. церкву очолює А.В. Крупський. Нині колискою адвентизму в Україні є південні міста, де західні місіонери з успіхом проходять євангелізацію.

Складний шлях становлення в умовах легалізації і виходу з підпілля переживає ще одна протестантська спільнота — **Свідки Єгови**. Хоча перші послідовники цієї релігійної організації в Україні з'явилися у 20-30-х рр. (Буковина, Волинь, Галичина, Закарпаття), тільки в 1990 р. розпочався процес їх легалізації,

а 28 лютого 1991 р. вперше на території колишнього СРСР було офіційно зареєстровано і визнано організацію Свідків Єгови в Україні. Нині в нашій державі нараховуються близько 700 її релігійних громад. Важливою подією в новітній історії Свідків Єгови став Міжнародний релігійний конгрес, який відбувається на початку серпня 1993 р. в м. Києві. На ньому охрестилося 7 402 особи — найбільша у всесвітній історії організації кількість охрещених за один день в одному місці.

Послідовники Свідків Єгови позитивно ставляться до світської влади, демократичної держави, громадянських обов'язків, хоча вони й сьогодні не беруть участі у виборах різних рівнів, не вступають до політичних партій, різного роду рухів, профспілки, не йдуть до війська, користуючись правом на альтернативну (не військову) службу тощо. Вони відкидають догмати про Трійцю, безсмертність душі, пекло, рай, релігійні свята і обряди, що не узгоджуються з Біблією. Тут вони не є оригінальними, оскільки в багатьох протестантських спільнотах є своє особливе становлення до тих чи інших християнських догматів, таїнств, культу.

Нині спостерігається цілком нове сприйняття дійсності членами цієї організації, переорієнтація на позитивні християнські цінності. До актуальних проблем все ширше включаються теми боротьби з наркоманією, аморальністю, алкоголізмом, СНІДом, дослідження проблеми сім'ї, здорового способу життя, глобальних проблем сучасності. Все це досить виважено дозується сакральним, есхатологічним, поступово щезає апокаліптичний екстремізм, що дає впевненість в майбутнє організації, переконаність у тому, що як український конфесійний світ, так і українське суспільство загалом толерантно і з повагою сприйматиме релігійні організації Свідків Єгови в Україні, кількість яких стійко зростає з року в рік.

¹ Книга Правиль, Святыхъ Апостоловъ, Святыхъ Соборовъ Вселенскихъ и Поместныхъ Отцовъ. – М., 1893. – С. 71.

4.2.

Іслам

Хоча Україна вважається здебільшого християнською країною, у ній мешкають також багато представників інших світових, етнонаціональних релігій та неорелігій.

Одна зі складових конфесійної карти України — іслам. Його носіями є волзькі й кримські татари, представники кавказько-іберійської мовної групи, невеликі діаспорні об'єднання інших торкомовних народів та деякі етнічні українці, росіяни. Загальна кількість мусульман в Україні становить від 1,2 до 2 млн осіб, і це попри його лише десятирічне існування (з кінця 90-х рр.). Здебільшого вони сповідують сунізм ханіфітського напрямку. Шиїтів в Україні майже немає (діє лише одна шиїтська мечеть). Українські мусульмани об'єднані у (467) релігійних громад у різних областях держави. Проте єдиної організаційної структури ця конфесія не набула. На сьогодні офіційно діють три зареєстровані центри: Духовне управління мусульман України (ДУМУ), Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), Духовний центр мусульман України (ДЦМУ) — та один незареєстрований — Об'єднання незалежних мусульманських громад (ОНМГ). Для задоволення духовно-релігійних потреб мусульман в Україні є понад 150 мечетей, у яких відправляють службу до 400 духовних осіб. Названі Духові Центри мають свої навчальні заклади, випускають релігійну літературу, мають власну пресу. Зокрема, діє Ісламський університет (м. Донецьк), виходять газети «Мінарет» та «Баян», транслюється мусульманська радіопередача «Ассаляму алейкум!», відкрито Ісламський культурний центр, Донецький центр ісламу тощо.

Поступово із релігії нападників іслам перетворився на систему релігійних переконань і на спосіб життя повноправних громадян України. Проте потрібен час аби з свідомості пересічного українця поступово зник викривлений образ мусульманина як терориста, диверсанта, потенційного ворога. Та й мусульмани мають змінювати своє ставлення до українства, української культури на більш зацікавлене. Перебуваючи в Україні, більшість мусульман у побутовому спілкуванні послуговується російською мовою. Єдина в Україні мусульманська радіопередача «Ассаляму алейкум!» виходить теж російською. Практично відсутні

звернення мусульманських авторів спеціально до української аудиторії із врахуванням її ментальності. Ніхто поки що не спромігся на підготовку й видання смислів Корану, ісламської газети українською мовою тощо. І все ж мусульмани України прагнуть до виконання гуманістичних приписів своєї релігії, до продуктивного діалогу, гармонійних відносин з іншими конфесіями, що діють у нашій державі.

4.3.

Етнічні релігії

До конфесій, що виникли, розвиваються й існують на етнічному підґрунті слід віднести громади іудаїзму, що тривалий час діють в Україні. І хоча перші іудеї з'явилися на території сучасної нашої держави ще в I ст. н. е. (Крим), лише в незалежній Україні вони мають усі умови для своєї діяльності. На 1 січня 2004 р. в Україні діяло 240 зареєстрованих іудейських організацій порівняно з 42, які діяли в 1992 р. Вони належать до шести об'єднань: Об'єднання хасидів Хабар Любавич іудейських громад та організацій України; Об'єднання хасидів Хабад Любавич іудейських громад та організацій України; Об'єднання іудейських релігійних організацій; Релігійні громади прогресивного іудаїзму; Всеукраїнський конгрес іудейських громад; Незалежні іудейські релігійні громади. Протягом кількох останніх років в Україні було створено понад 100 культурологічних єврейських центрів та організацій, відкриті єврейські школи, синагоги, театри, видаються єврейські газети. Успішно діє Міжнародний Соломонів університет (м. Київ) тощо.

На території України, зокрема в Криму, представлена мало відома широкому загалу караїмська релігія, носіями якої є етнічні караїми — тюрки (караї) і незначні групи росіян і українців, предки яких були вихідцями з козачих станиць Північного Кавказу і колишньої Астраханської губернії.

Розквіт караїзму припадає на VIII – XIII ст., коли його релігійні громади успішного функціонували на територіях нинішніх Іраку, Сирії, Єгипту, Туреччини та ін.

У Криму перші караїми з'являються в деяких тюркських племенах, які згодом прийняли вчення Анана. Матеріальним

підтвердженням існування караїмських громад на півострові саме з цього часу є пам'ятники родового кладовища Балта-Тиймес («Сокира не доторкнеться»). У VIII ст. караїзм прийняла верхівка хазар на чолі з каганом. Ця подія мала доленосне значення, оскільки почалося поширення караїзму серед язичницьких тюркських племен каганату на великій території, включаючи й український Крим. До того ж у Хазарській державі не було релігійної нетерпимості, а тому язичництво, караїзм, християнство й іслам вільно співіснували, не заважаючи один одному йти своїм шляхом до єдиної мети — Бога.

Із занепадом Хазарського каганату в XI ст. умови існування для караїмів, звісно, погіршилися. Та все ж кримські караїми зберегли свою самостійність в окрузі Кирк-Йер, неподалік від м. Бахчисарай. У 1246 р. частина караїмів перебралася з Криму в Галичину на запрошення князя Данила Галицького, який надав їм землі і деякі привілеї. Етноконфесійні громади кримських караїмів з'явилися в Галичі, Львові, Луцьку та інших українських містах західного регіону. А з князем Вітовтом у XIV ст. вони потрапили аж до Литви.

За часів існування Кримського ханства караїми мали самоуправління і визнавалися політичною одиницею, якій було надано певні пільги і гарантії. Караїми Криму і Галичини не раз приєднувалися до українського козацького війська, полишивши по собі добру згадку. Так, історія зберегла ім'я; Ільяша Караїмовича — старшого полковника реєстрового козацтва. Після приєднання Криму до Російської імперії кримські караїми поступово почали мігрувати за межі півострова, їх громади з'явилися в Бердянську, Одесі, Києві та інших містах України. А в 1837 р. було створено Таврійське караїмське духовне управління на чолі з Гаханом. Місцем його розташування став храмовий комплекс у Євпаторії.

Караїми поклоняються єдиному Богу і визнають єдину священну книгу — Старий Завіт, особливо шануючи П'ятикнижжя. Тому вони називають себе ще «синами Святого Письма». Караїми дотримуються наказу пророка: «Не додавайте до того, що я вам наказую, і не зменшуйте з того, щоб виконувати заповіді Господа, Бога вашого, що я заповідав вам» (Вт. 4:2). Виконання десяти заповідей — основна вимога караїзму. Старий Завіт є для них зосередженням глибокої мудрості, особливої таїни, осягнення яких можливе тільки силою власного розуму. Звідси й найголовніший принцип караїзму — уважне самостійне вивчення

Святого Письма, право тлумачити його так, як підказують власні розум та совість.

Деякі дослідники вважають, що караїмське віровчення за часом виникнення є ровесником земного життя самого Ісуса Христа.

Безпосередньо сформував як ідейні засади, так і організаційні структури караїзму Анан бен Давид (752-840) із Басри. Тому й прихильники його вчення спочатку називалися *ананітами*. А термін «караїми» («караїти») з'явився трохи пізніше. Служителі культу виводять його від слів того ж кореня з текстів Старого Завіту і Корану, перекладаючи як «ті, що читають», «ті, що закликають», «знавці Святого Письма». Інше, обґрунтованіше, пояснення назви вказує на походження від етноніму «карай».

Анан визнавав вчення Мойсея, Ісуса Христа і Мухаммеда, яких вважав великими пророками. Коротко вчення Анана звучить до: 1) віри у безсмертя душі і в те, що її доля залежить від поведінки людини під час її земного життя; 2) віри в особисту відповідальність людини; 3) заперечення авторитету духовенства; 4) ігнорування значущості зовнішніх обрядів і таїнств.

У віровченні караїзму Бог не тільки єдиний, а й всемогутній, він існує довічно. Осягнути його єдність і могутність людині не дано. Бог створив усе суще і через Мойсея на Синайській горі дав найдосконаліший закон — п'ять книг Мойсея, які ніколи не доповнюються і не змінюються. Бог визначає людям нагороди і покарання згідно із заслугами кожного і воскресить мертвих у день суду. Караїми чекають і приходу Месії.

У культовій сфері караїмів переплітаються впливи ісламу і християнства. Так, їх храми — *кенаси* — і поховання зорієнтовано на схід, на зразок мусульманських мечетей. Певний вплив мусульманства простежується і в поділі храму на чоловічу й жіночу частину. Головне приміщення храмів призначено тільки для чоловіків і складається з трьох частин: із південного боку на підвищенні розміщено вівтар, далі від нього — місця для прихожан, а ближче до виходу — лави для літніх, хворих і тих, хто в траурі. Над привхідною північною частиною — балкон з ажурними ґратами для заміжніх жінок (неодружені в кенасі взагалі не моляться), куди зовні ведуть окремі сходи. Перед молитвою практикується обряд омовіння. До храму заходять без взуття. Молитви в кенасі проводяться двічі на день (вранці і ввечері). Псалми Давида становлять основи літургії караїзму. Вони доповнюються гімнами, піснями, складеними *газзанами* (священиками) або поетами. Богослужіння ведеться караїмською мовою. Особливо шанують віруючі день суботи, дотримуючись

заповіді: «Пильнуй дня суботнього, щоб святити його, як наказав тобі Господь, Бог твій» (Вт. 5:12). Зі свят, що випливають із традиції Старого Завіту, караїми особливо шанують Хиджі тамбиларнин (Пасху) та Хиджі афталарнин (П'ятдесятницю). Існує традиція індивідуальних постів, практикується аскетизм.

Як і українське православ'я, караїмська релігія ввібрала в себе багато давніх язичницьких вірувань. Так, Бога караїми величають іменем стародавнього тюркського божества Тенгри. На пасхальних коржиках зображається Сонце, Місяць і зірки. До наших днів зберігся і культ священних дубів. Тож можна погодитись із твердженням, що караїмська віра нагадує християнство у його зародковому стані, тобто за життя Ісуса Христа.

Караїми нині вельми шанують свої головні духовно-національні святині: фортецю Кирк-Йер (Кале-Джуфт-Кале-Чуфут-Кале) з її стародавніми храмами і прилеглим родовим кладовищем Балта-Тиймес та храм у Євпаторії. Вони докладають зусиль для повернення своїй церкві кенасів, які до 1959 р. (коли радянською владою було закрито останній діючий в Криму караїмський храм) належали їм у різних містах України. Зокрема, київська громада караїмів добивається повернення споруди свого колишнього храму, що височіє в центрі столиці на вул. Ярославів Вал неподалік від Золотих воріт (нині Будинок актора).

У 1989 р. в м. Сімферополь утворено Асоціацію кримських караїмів, яка включає Науковий центр і Раду старійшин та ставить завдання збереження релігії й культури свого народу.

До етнонаціональних церков, що діють в Україні відносяться й **Вірмено-апостольська (Вірменська) церква**. Ще у 301-302 рр. Вірменія стала першою у світі країною, яка назвала християнство своєю державною релігією. Тобто ця подія сталася за 89 років до того, як християнство було оголошено державною релігією Римської імперії.

Перші віруючі вірмени з'явилися на теренах нашої країни ще за часів Київської Русі. Їхні поселення виникають у XI ст. у Львові та Луцьку. Масовішими були друга хвиля переселення вірмен — у 1280 р., яка відбувалася за закликом князя Льва I Даниловича; і третя (1358-60), коли вірмени мігрували на землі України, рятуючись від нашествия турків-сельджуків. Найбільша вірменська колонія мешкала у Львові, де 1363 р. розпочалося будівництво Вірменського кафедрального собору Успіння Пресвятої Діви, що став головною святинею переселенців на українських землях.

Історія Вірменської церкви в Україні непроста: часи спокійного розвитку чергувались із неймовірно бурхливими і складними періодами — аж до небезпеки розчинення серед українців або поляків чи ліквідації австрійською або радянською владою. За часів незалежності єпархію національної Вірменської церкви відновлено. Нині вона має 15 громад. Очолює її висвячений в м. Ечміадзін архімандрит Натан Оганесян (місцеперебування — м. Львів).

4.4.

Неорелігії

Майже повністю зруйнована традиційна релігійність і «затеїзовані» могутньою радянською ідеологічною машиною духовні джерела виявилися чи не найкращим ґрунтом для поширення в Україні нових релігій, їх поява у різних областях нашої держави відрізняється від поширення традиційних віровчень. Так, найрелігійніший західний регіон України, де діє більше половини всіх релігійних громад, зазнав найменшого впливу неорелігійних рухів. Найінтенсивнішого розвитку вони набули в містах Півдня та Сходу і в столиці — м. Київ. Тому поширення неорелігійних течій має здебільшого не всеукраїнський, а регіональний характер.

Сучасна палітра нетрадиційної релігійності в нашій державі вельми строката. Вона репрезентує широкий спектр найвідоміших у світі неорелігійних течій і організацій. Серед них, зважаючи на традиційну релігійність українців в останню тисячу років, поширеними є, звичайно, неохристиянські рухи. Головне їхнє віросповідне джерело — Біблія, а центральна постать релігійних доктрин — особа Ісуса Христа.

Неохристиянські рухи в Україні поділяють на дві групи, з огляду на їхнє походження. Першу й найчисленнішу групу складають новітні місії, церкви, які прийшли з-за кордону. Друга група значно менша, ніж перша за кількістю як громад, так і послідовників. До неї належать неохристиянські утворення, що виникли на українському ґрунті. Найчисленнішими неохристиянськими об'єднаннями цієї групи є Союз церкви Божої України, що мала понад 20 громад на січень 2002 р., і Собор церков України ХВС «Відкрита Біблія» — 18 громад.

Найпопулярнішими серед привнесених неохристиянських течій є:

- Церква повного Євангелія, що на 1 січня 2002 р. нараховувала 297 зареєстрованих громад;
- Церква Христа — 87 громад;
- Новоапостольська церква, 53 громади якої діють майже в усіх областях нашої держави; центри апостольських округів — у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Запоріжжі; видається журнал «Наша сім'я»;
- Церква Божа в пророцтвах, послідовники якої об'єднані в 63 зареєстровані громади;
- Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, що має 53 громади; найбільші з них — у Києві, Одесі, Донецьку та Дніпропетровську.

Поширеним в Україні є й харизматичний рух, що започаткувався на наших землях 12-15 років тому й представлений сьогодні 197 зареєстрованими громадами (порівняно з 31 в 1993 р.). Притягальна сила руху полягає у всебічному врахуванні особливостей об'єктів впливу. Він має різноманітну соціально-культурну програму, що пропонується симпатикам і просто нужденним.

Прикладом харизматичного об'єднання в Україні є неохристиянська церква «Перемога», що діє в м. Київ з 1993 р. Церква поєднує людей різних соціальних станів, статі, віку, національностей, професій, із різними і водночас схожими проблемами, потребами й інтересами. Тому її діяльність різноманітна. Церква має майже 500 груп. Окрім недільної школи для дітей, є групи для роботи з підлітками, молоддю, зокрема студентською, групи для роботи з жінками, чоловіками, розлученими, вдовами, самотніми. Є також групи за інтересами: для лікарів, художників, архітекторів, спортсменів, юристів, бізнесменів тощо. Церква регулярно надає благодійну допомогу. Щомісяця її отримують до 500 осіб. Серед них діти-сироти, багатодітні сім'ї, безпритульні, пенсіонери-інваліди тощо. Церква особливо увагу звертає на людей, залежних від алкоголю та наркотиків, проводячи серед них не лише спеціальні служіння, тобто словом Божим повертаючи їх до нормального життя, а й лікуючи їх у стаціонарному центрі. Кінцева мета такої допомоги — наповнити буття цих людей реальним сенсом, миром і радістю, водночас звільнивши їх від згубної залежності.

В Україні діють неорелігії орієнтального напрямку, які в основному репрезентовано неоіндуїзмом та буддійськими течіями.

Неоіндуїстським рухам притаманне вдале поєднання давніх ведичних традицій з цінностями інших релігій. В основу їх учень,

як правило, покладено принципи монізму, єдності в багатоманітті, неподільності буття духовного і матеріального, мирського і сакрального. Вони дуже активно й широко використовують ідеї універсалізму, синкретизму, рівності всіх релігій на шляху до Бога. Неоіндуїзм представлений: Товариством свідомості Крішні, послідовниками Саї-Баби, Всесвітньою чистою релігією (Сахаджа-йогою), Громадами Шрі Чинмоя, Трансцендентальною медитацією тощо.

Товариство свідомості Крішні з'явилося в Україні в 1981 р. в умовах переслідування і гоніннь з боку тодішньої влади. І тільки в 1990 р. воно отримало офіційний дозвіл на свою діяльність. А в 1995 р. було офіційно зареєстровано Всеукраїнський центр громад свідомості Крішні. Сьогодні цей орган поєднує 37 громад послідовників крішнаїзму, що діють майже в усіх областях нашої держави. Вони не лише пропагують ведичні знання про космос, людину, суспільство, поширюють «свідомість Крішні», практикують бхакті-йогу, а й демонструють соціальну активність. Ними започатковано кілька гуманітарних програм, зокрема «їжа для життя» (безкоштовне надання їжі малозабезпеченим, інвалідам, хворим, іншим нужденним — щотижня в Україні роздається до 4 тис. таких обідів); «Дайте людям шанс!» (робота серед ув'язнених з метою повернення їх до Бога, до нормального суспільного життя); «Ведичне кулінарне мистецтво» (пропагування ведичної культури їжі, яка передбачає утримання від вживання м'яса, риби, яєць, кави, чаю, тютюну тощо); «Відродження інституту сім'ї»; «Сільськогосподарська громада», що має на меті захист і збереження навколишнього середовища, тощо.

Характерним для діяльності крішнаїтів на українських землях є те, що вони прагнуть обґрунтувати нерозривну єдність української та ведичної культур. Це, на їхню думку, буде сприяти «вплетенню» товариства в етно та соціокультурну тканину українського суспільства, що стоїть на шляху національного пробудження.

Товариство свідомості Крішні здійснює в Україні активну місіонерську діяльність. При цьому воно не наголошує на винятковості своєї релігійної віри, не вважає її єдино істинною.

Необуддійські громади в Україні нечисленні й поширені, як правило, серед національних меншин, традиційно буддійських за віросповіданням. Характерним для них є акцентування на одній, рідше декількох рисах буддійського вчення, поєднання ідей східних і західної традицій, зокрема християнства. Звідси й претензії на ортодоксальність тлумачення вчення Будди. Необуддизм в Україні має кілька шкіл: дзен-буддизм, Нітерен, школи

тибетського буддизму (карма каг'ю, дзогчен, ріме тощо), Аум Синрікьо та інші.

Представлені в Україні й синтетичні релігії громадами Церкви єднання, Віри Багаї та Великого білого братства.

Останнє започаткувало свою діяльність у Києві в 1990 р. Його очолив фахівець у галузі кібернетики, кандидат фізико-математичних наук Юрій Кривоногов. Воно має ще одну назву — ЮСМАЛОС, що розшифровується так: ЮС — Юоан Свами (сам Кривоногов), МА — Марія Деві (його дружина Марія Цвигун), ЛОС — Логос (Ісус Христос). Нова течія проголосила себе надрелігією, тобто епохальною релігією майбутнього. Характерними рисами цього об'єднання є: 1) намагання синтезувати елементи традиційних релігій (буддизму, крішнаїзму, християнства) і східних філософій; 2) запозичення теософських ідей; 3) звернення до біоенергетичних теорій і окультних доктрин, серед яких домінують уявлення про загальні зв'язки між елементами Всесвіту, між смыслом слова та його накресленнями в Кабалі; 4) метафізичні концепції, які передбачають існування інопланетних цивілізацій; 5) використання в релігійній практиці психотехнічних прийомів східних культур і різноманітних технік сучасної психотерапії.

Морально-етичною основою віровчення «білих братів», що визнає існування зла, гріха та моральних наслідків за вчинки, є закон карми. Душа розуміється як духовна сутність, що визначає життєві стани і здібності людини. Вона вважається невіддільною від Бога вічною енергетичною субстанцією, яка після смерті одного фізичного тіла переходить в інше. Душа («божественна частинка») протиставляється тілу («уособленню зла», «кайданам сатани»), її вдосконалення досягається медитативною практикою та шляхом відмови від чуттєвих задовольень. Своєрідним компромісом між східними та християнськими моральними нормами стало твердження про індивідуальне спасіння, що потребує віри у спокутну жертву Марії Деві, яка поставала як земне уособлення поєднаних на небесах двох божественних сутностей — Ісуса Христа та Богоматері і як прийдешній триєдиний Бог, поєднуючи три іпостасі в одній особі.

Відречення «білобратчиків» від матеріального життя («світу зла») привело й до несприйняття ними родинних зв'язків, суспільних інтересів. «Абсолютне зло» зображувалося у вигляді своєрідної «ієрархії Темряви», що протистоїть «ієрархії Світла», тобто Великому білому братству. Будь-яка соціально-політична система поціновувалася як «сатанинська». Поступово діяльність

братства набувала відверто антисуспільного спрямування. Поділ людей на «білих» і «чорних» логічно не міг не спричинити нарощування деструктивних чинників в діяльності об'єднання, провокування конфліктів і конфронтації «з усіма». Тому правоохоронні органи припинили його функціонування, а над його лідерами в 1994-95 р. відбувся суд.

Із виходом М. Цвигун з ув'язнення (1997) і відходу від неї Ю. Кривоногова ця релігійна течія зазнала певної трансформації. Так, основа віровчення нині тлумачиться як любов до всього створеного, гармонія між небесним і земним, духовним і матеріальним, зовнішнім і внутрішнім, чоловічим і жіночим началами. Символічно це відображає рівнобічний хрест Матері світу — основний символ Великого білого братства.

Саєнтологічні течії представлені в Україні, зокрема, прибічниками Діанетики. Осередки цього культу офіційно зареєстровані в Києві, Харкові, Херсоні, Кременчуці. Саєнтологи проводять своєрідні тренінги з удосконалення інтелектуальних здібностей, широко використовуючи при цьому синтез положень сучасної психології, східної філософії й релігій, інформатики, знахарства тощо. Вони активно пропагують динамічний принцип існування, спрямований на забезпечення успішного виживання. Динаміка для них — це жага до життя, енергійність та наполегливість виживанні, адаптації до умов існування. Широко культивується спрямування людини до виживання через усі форми життя, зокрема через світ тварин і рослин, через дух, метанів (духовних істот, які в людині поєднуються з її тілом, а після смерті полишають його), демонів, через Вище Буття (нескінченність, в інтерпретаціїр. Хаббарда). Саєнтологи не терплять критики як у своїх лавах, так і ззовні, а тому вони уникають спілкування з усіма, хто намагається ревізувати їхнє вчення, заперечувати їхні основоположні ідеї, ставити під сумнів їхню істинність. Ця церква має велими продуману і розгалужену систему залучення нових членів, що спрямована на її подальше розширення та зміцнення.

Езотеричні об'єднання репрезентовані громадами Реріхівського товариства, асоціацією Жива етика, послідовниками теософії О. Блаватської, Данила Андреева, Олесь Бердника тощо.

Серед теософських груп, що діють в Україні й мають розвинуте й систематизоване вчення, — громада «Світло душі». Це вчення пов'язане з аналізом проблем людства, викликаних переходом від астрологічної ери Риб, повної конфліктів, суперечностей, насильств і падіння моралі, до ери Водоля. На думку прихиль-

ників цієї громади, в нову еру має відновитися втрачена гармонія світу, поступово настане духовне піднесення людства. «Світло душі» прагне з'ясувати природу душі, виявити її сутнісні засади, системно-структурні й космічні взаємозв'язки. Члени громади вельми активно пропагують систематичне самовиховання, духовне і фізичне вдосконалення, відмову від шкідливих звичок, бережне ставлення до довкілля у думках та вчинках. Головна мета членів громади — «прорив у божественне», що може бути досягнуто, на їхню думку, тільки за умов чистої свідомості. Засоби «прориву» — систематична медитативна практика, досягнення внутрішнього мовчання шляхом припинення внутрішнього діалогу.

4.5.

Неоязичництво

Основним контингентом неоязичництва є національно зорієнтована інтелігенція, свідомі українці інших соціальних верств. Для більшості з них процес відродження язичництва за умов слабкої національної самосвідомості більшості українців є шляхом відродження свідомого, духовно багатого українства.

Язичницькими неорелігіями власне українського походження є РУН-віра, Рідна віра, Великий вогонь.

РУН-віра — (**Рідна українська національна віра**) була започаткована Левом Силенком (народ. у 1923 р.), який вважається посланим Богом учителем та пророком. Реформуючи політеїстичну дохристиянську віру українців, Л. Силенко пропонує нову монотеїстичну систему поглядів на світ. Згідно з нею українці мають своє розуміння Бога. Він явився їм як Дажбог — свідомість світу, вічна енергія, несвідоме і свідоме буття, свята правда, воля, любов і милосердя. І всі біди України від зради її народом Дажбожкої віри. За вченням духовного вчителя, викладеного у Святому Письмі РУН-вірівців — «Мага Віра», візантійське християнство, потрапивши в Україну, насильницьки підірвало духовні сили її мешканців і завдало нищівного удару як державності, так прадавнім віруванням. Відновлення їх — головна мета послідовників РУН-віри. Основні заповіді РУН-віри вчать віруючих жити і діяти заради добра України, любити

і розуміти Бога по-рідному, боронити духовні скарби народу свого, шанувати духовність предків своїх.

Згідно із катехізисом РУН-віри «Повчання. Пісні. Молитви» світ не створений Дажбогом, а існує й існуватиме вічно, утримуючись у природному стані завдяки його троїстості — Трисутності. Трисутність має три складові: Яв — світ явний, матеріальний; Нав — світ невидимий, духовний; Прав — світ правил, законів, матеріального і духовного буття. Знак-символ РУН-віри — три основи світу, зображені у вигляді тризуба, обрамленого Сонцем.

РУН-віра намагається у своїй діяльності активно протидіяти чужим духовним впливам, берегти душу і свідомість українців від усього чужинецького: «Людина народжується двічі. Перше народження тілесне, а друге — духовне. Ми будемо гідними й щасливими людьми, якщо Народимося не тільки тілесно, а й духовно. Робімо так, щоб духовно не народилися від чужих сил. З чужого надходить чуже».

Культова практика передбачає обряди вінчання, освячення дитини, поховання.

Громади і представництва цієї неорелігії є в містах Канади, США, Австралії, Німеччини, Англії, Нової Зеландії, де компактно мешкають українці. В Україні громади РУН-віри вперше було зареєстровано у вересні 1991 р. Нині вони діють у Києві, Донецьку, Полтаві, Дніпропетровську, Львові та інших обласних центрах.

На теренах України діють й громади Рідної віри. Це сучасне теологічне вчення, започатковане професором Володимиром Шаяном (1908-74) у 1934 р. Воно ґрунтується на язичницькому розумінні Бога як сутності, що має багато виявів та реально постає у вигляді численних імен богів. Це вчення спрямоване на вдосконалення людської особистості та піднесення національної свідомості українців. Воно апелює і до збереження прадавньої української обрядовості. Рідновіри, як правило, пропагують автентичні язичницькі молитви і співи. Так, діяльність київської громади українських язичків «Православ'я» ґрунтується на книгах «Воловник» (виклад віровчення), «Правослов: молитви до Рідних Богів» і обрядовому календарі «Коло Свароже». Автохтонне коріння цього віровчення яскраво ілюструє їхній Символ віри.

Символ віри рідновірів України

Вірую:

В усіх Українських Богів, єдиних у Сварозі, вічних і незнищених, як Всесвіт.

Вірую:

*У триєдиність світів Права, Ява і Нава, створених
Сварогом і удержаних у Ньому.*

Вірую:

*У божественне народження українців — Онуків Даж-
божих, і в силу Предків, яка перебуває з нами завжди.*

Вірую:

*У радість Життя Вічного, в чистоту Душі праведної,
яка ніколи не зникає, а переходить у нове тіло.*

Наша Віра Правдива, бо Права Славимо!

Рідновіри обстоюють сім засторог нащадкам: 1) не цурайся роду свого, його звичаю та мови, бо рідна мова і звичай зберігають енергію нації; 2) не оскверняй душу чужинськими звичаями; пам'ятай, що чужі пісня і молитва дають силу твоєму ворогові; 3) будь терплячим, але не допускай наруги над твоїми рідними святинями; 4) не руйнуй природу, серед якої живеш, бо цим ти відбираєш майбутнє у своїх нащадків, зрубуєш гілку роду свого; 5) не потурай ворогам свого народу; якщо треба — ставай до священного бою; 6) не віддавайся в рабство, бо хто прийме рабську смерть, той у вічність відійде рабом; 7) не зраджуй віру Дажбожих онуків, бо чужа віра руйнує дух і тіло, знищує націю.

Рідновіри переконані у триєдності буття, що відображено у Священному дереві життя, коріння якого сягає підземних глибин, світу предків, світу Нава (Нав'я). Це коріння українського роду. Стовбур і гілки Священного дерева уособлюють проявлене буття — світ живих людей, світ Ява. Його крона і листя є житлом володарів вищого світу, світу Права — світу богів, які правують Всесвітом, та героїв, які загинули за свій народ і відійшли на небо богів — у Сваргу.

Члени цієї громади вважають, що Бог всеєдиний, вічний, багатовиявний, багатоіменний, як світ, створений ним, що постає різноликою цілісністю і єдністю одночасно. Українські боги, на їх переконання, єдині у Сварозі і є різними виявами безмежного, складного і багатогранного Всесвіту. Боги є різними виявами божественної істоти та вічно існують на чолі із всеєднаючим верховним прабогом. Прабогом рідновірів є Сварог, верховний Бог Всесвіту, небесний зодіак. Його сини — Сварожичі: Дажбог, Перун, Велес, Стрибог, Ярило, Хорс, Ладо, Купайло, Симаргл, Позвїзд та ін. Його доньки — Лада, Леля, Купала, Дана, Перуниця, Мокоша, Коляда та ін. Кожного з них наші

предки, як гадають рідновіри, пізнавали й шанували не одночасно, бо приходили боги до людей у певний, визначений Сварожим правом час. І коли наставав час іншого божества, пам'ять людська ще довго зберігала священну шану до його попередника. Тому, переконані рідновіри, люди й знають нині імена багатьох рідних богів.

Головне у віровченні рідновірів — обожнення природного начала Всесвіту та славлення своїх богів радістю життя. Відчуття радості, на їхню думку, необхідна умова щастя життя людини. Радість — винагорода за страждання чи важку буденну працю. Таке щастя покликані приносити свята на честь рідних богів — із обрядовими дарунками, співом, хороводами, очищенням священним вогнищем, священними напоями тощо. Ці свята сприяють прилученню людини до Всесвіту, допомагають відчутися себе частинкою життя, живою клітинкою небесного океану, прийняти добрий струмінь життєдайної любові богів — сонячної сили. Саме до цього, переконані рідновіри, прагне людська душа, втілюючись у тілесній людині. Називають себе рідновіри по-різному — «дітьми Сонця», «онуками Сварожими», «онуками Дажбожими», «онуками Божими», «синами своїх богів», «синами Перуна», «синами Творця» тощо.

Громади рідновірів існують у багатьох містах і селах України, зокрема у Києві, Харкові, Чернігові, Миколаєві, Львові, Одесі тощо. Найпотужнішою зарубіжною громадою є рідновіри при Святині Дажбожій у м. Гамільтон (Канада). В Україні діє Релігійний центр об'єднання рідновірів України (ОРУ), зареєстрований у Державному комітеті у справах релігій. ОРУ є колективним членом Світового конгресу етнічних релігій.

У 1994 р. на Вінничині виникла ще одна течія українського язичництва — Собор рідної української віри. Його послідовники вважають своїми попередниками В. Шаяна, Л. Силенка, С. Кокряцького, кожен із яких, на їхню думку, зробив помітний внесок у розвій рідної віри, але не зміг повністю її відродити. Мета Собору — поєднати їх праці і поширити як єдине ціле. Прихильники цієї релігії поклоняються єдиному Богу Всесвіту — Господу Дажбогу (за українським йменням). Відомо, що арії у Ведах називають єдиного Бога Всесвіту на ім'я «Єдиний».

Створення Собору пов'язується з пророцтвом волхвів, виголошеним понад 1 000 років тому. Начебто після насильницької християнізації волхви отримали Дажбоже слово про відродження рідної віри русичів через 1 000 років. Дажбог приписував волх-

вам припинити безперспективну за тих умов відкриту боротьбу з християнством і таємно від покоління до покоління передавати у своїх родах духовне знання — аж до часу відродження їхньої релігії, який мав настати наприкінці ХХ ст. Саме тому, переконані віруючі Собору, дохристиянська релігія українців ніколи не була остаточно знищеною, вона лише змінювала форму свого існування. Із масової релігії вона перетворилася на таємне поклоніння знахарських родів Господу Дажбогу і духовним силам України. І сьогодні, на межі тисячоліть, ця таємна віра знахарів знову постає як традиційна релігія українців.

Установчий з'їзд Собору рідної української віри відбувся 28-29 жовтня 2000 р. в м. Вінниця. Складовими Собору є: Духовний центр, крайові духовні центри та релігійні громади. Духовний центр Собору включає в себе Священну раду та Духовне правління. Священна рада — це зібрання священників та проповідників, які репрезентують усі релігійні громади. Вона вирішує всі ключові питання діяльності Собору. Духовне правління складається з п'яти осіб і керує поточною діяльністю. Громади Собору безпосередньо підпорядковані одному з двох крайових центрів — Східноукраїнському (з центром у м. Запоріжжя) чи Західноукраїнському (з центром у м. Вінниця). Кожен крайовий центр підпорядкований Духовному центру Собору.

В основу віровчення Собору рідної української віри покладено духовні знання, отримані духовними особами Собору від знахарських рідновірських родів. Згідно з ними Всесвіт — триадний. Він складається з трьох світів — Прави, Нави і Яви. Права (світ божественний) складається з особливих божественних енергій, які недоступні для відчуттів людини. Це центр перебування Господа Дажбога — могутньої, найдосконалішої духовної особистості, яка утворена кристалізованими божественними енергіями, випромінює їх та може впливати на життя людей. Народжені у Праві божественні енергії пронизують увесь Всесвіт (Праву, Наву і Яву).

Нава (світ духовний) відділена від Прави і Яви та включає недоступні для відчуттів духовні енергії. У Наву після смерті людини переходить її енергетична основа — дух.

У Яву (земний світ) крім божественних і духовних енергій, входять речовина і фізичні поля, Земля, Сонячна система та небесні тіла, що є частиною матеріального Космосу. Ява — найскладніший, наймінливіший і най різноманітніший із світів.

Він поєднує три види субстанцій — божественні енергії, духовні енергії та матерію.

Господь Дажбог володіє найвищою мудрістю, найвищою силою та найвищим добром. Він може бути пізнаним духовно розвиненими українцями в особливому медитаційному божественному стані свідомості.

Україна для рідновірів є святою, її терени пронизані божественними енергіями, які утворюють живе та духовне тіло. Віруючі Собору вважають, що Україна єдина на землі отримала божественне тіло і стала обраною Богом. Доказом обрання Богом України став бурхливий розвиток духовної культури, який тут розпочався вперше в історії людства 20 тис. років тому. Україна є святою землею Дажбожою, якій судилося відіграти вирішальну роль у здійсненні Дажбожого задуму. Божественне тіло, яке має Україна, є підставою вважати її духовним центром людства.

На основі індоєвропейської спільноти для здійснення свого задуму на Землі Господь Дажбог створив народ, який відомий в історії як арії. Прямим кровним нащадком арійського народу є українці, яким було послано важке випробування через панування чужої духовності. Відродження рідної української віри означає, що український народ витримав це випробування і довів своє право стати будівничим на Землі Дажбожої України.

Головні свята рідновірів — Різдво, Великдень, Рахманський Великдень, Зелені свята, Купала, Великий (Медовий) Спас, Покрова. Урочисто відзначаються також Водосвяття, Стрітіння, Благовіщення, Колодій, Свято Перуна, Квітковий Спас, Здвиження. Серед календарних обрядів особливо шануються рідновірами колядування, щедрування, посівання, писанкарство та ін. Обов'язковими є щоденні молитви, відвідування щотижневих богослужінь. Діє інститут духовного цілительства. Розпочав роботу вищий релігійний навчальний заклад — Університет Рідної української віри. Функціонують всеукраїнські релігійні організації: сестринство «Берегиня», місія «Шлях до Бога», братство «Дажбожі онуки» тощо.

Великий вогонь. Неоязичницька духовно-релігійна течія, що виникла у 90-х рр. ХХ ст. на Житомирщині, її засновником був Г. Боценюк. На відміну від інших язичників, послідовники Великого вогню обстоюють ідею абстрактності слов'янськості. Вони вірять у присутність душ великих пращурів, які жили законами розуму; вшановують Сварога, що дарував людям вічне життя і поєднував силу вогню й розуму, Рода й синів його —

Перуна, Одина і Водина, дружину Перуна Ладу, а також Дажбога. Пропагують шлюбну вірність, духовну спільність людини з рослинним і тваринним світом, необхідність для щастя людини свободи.

Отже в українському суспільстві утверджується конфесійний плюралізм: не тільки християни, а й представники інших віровчень — в першу чергу ісламу, етно- та неорелігій мають умови для свого розвитку й прагнуть будувати свої взаємовідносини на принципах релігійної толерантності.

Розділ 5.

252

Национальна ідентичність та проблема її збереження

- 5.1. *Національна держава і проблема ідентичності*
- 5.2. *Формування етнічної ідентичності сучасних українців*
- 5.3. *Етнокультура українського суспільства у динаміці зовнішніх та внутрішніх тенденцій*
- 5.4. *Релігійна складова національної ідеї: українська та православна ідентичність як історичний чинник формування української нації*
- 5.5. *Світове українство як фактор національної стратегії розвитку*

5.1.

Національна держава і проблема ідентичності

Зазвичай, коли говорять про кризу, мають на оці стан певної невизначеності тих чи тих колективних переживань або колективних значень, які тривалий час мали чинність й слугували орієнтирами соціальної поведінки людини. У цьому сенсі *криза ідентичності*, що настала після розпаду СРСР, розпочалася ще тоді, коли у суспільстві почали утверджуватися подвійні стандарти й виразно окреслилась каста привілейованих осіб, що формувалась переважно із компартійних зверхників. Втім, ієрархія цінностей, й соціальні інституції продовжували зберігати свою ефективність й отож сприяли відтворенню т. зв. радянської ідентичності з двох фундаментальних причин. По-перше, дисциплінарні механізми влади (ідеологічний нагляд, опосередкований економічний примус сприяли виробленню у індивіда захисної реакції маскування, ритуалізацію соціальної поведінки, симуляцію солідарності тощо. По-друге, роль надпруги у біполярному світі, що її відігравала Радянська Імперія, змушувала прагнути військового паритету із Заходом, що забезпечувало значною мірою систему освіти, науку від деструктивного впливу подвійних стандартів, стимулюючи й виховуючи почуття відповідальності у державних функціонерів. Водночас інтернаціоналістська ідеологічна модель, яка була продуктом державності більшовицького космополітичного істеблішменту 20-х рр. й практичної сталінської політики приборкання «сепаратизму» передбачила численні культурні автономії, підпорядковані партійно-радянській системі влади.

Це вочевидь спричиняло виникнення *подвійної офіційної імперської ідентичності*. З одного боку, ідентифікуюча уява породжувала таку конкретну колективність як «радянський народ», а з другого — «українці», «грузини», «латиші» та ін. Саме ця подвійна ідентичність уможливила розквіт національних незалежницьких ідеологій наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Вони утверджувались як альтернатива девальвованій комуністичній ідеології, передусім внаслідок загальноекономічної поразки т. зв. соціалістичної економіки, соціалістичної системи господарювання. Але слід взяти до уваги ту обставину, що «найбільшим досяг-

ненням» системи була т. зв. радянська людина, «homo sovieticus» — тобто соціальний індивід або, якщо хочете, соціально-антропологічний тип, який поєднував у собі ритуальну відданість комуністичним тотемам й процедурам радянської соціальної педагогіки й орієнтацію на здоровий глузд, налаштованість на виживання й соціальне утвердження за будь-яку ціну, моральний ідіотизм тощо. Парадокс полягає у тому, що саме такий соціально-антропологічний тип утворював основу інституцій, які мали репрезентувати головну ідентифікаційну модель, нав'язувати її індивідам. А тимчасом дедалі виразніше набирали силу і чинність неформальні інститути, які утверджували неформальну ідентичність, руйнуючи зсередини внутрішню логіку системи. Неформальні інститути побудовані на цілій низці правил, які у кожному своєму пункті суперечили правилам легальних, формальних інституцій. Свого часу Джордж Оруелл вигадав добру метафору для цієї шизоїдності т. зв. реального соціалізму. «Усі свині рівні, але є деякі з них — рівніші». Зрештою, поставало питання: а яка чинність або виправданість мають традиційні ідентифікаційні моделі, що спонукають суддю орієнтуватись на закон, робітника бути свідомим, шкільного вчителя відданим своєму педагогічному призначенню тоді, коли система у цілому не виправдовує цінностей, які втілені у діяльності цих суспільних персонажів¹.

Останні роки т. зв. перебудови були багаті на анекдотичні випадки *розбіжностей між офіційними моделями ідентичності й практикою професійних утверджень цінностей*. Скажімо, тепер вже мало хто пам'ятає, що перші великі прибутки, що їх одержували у дозволеному реформуванням кооперативах комсомольські ватажки були отримані за рахунок прокату порнофільмів у клубах та кінотеатрах. Дозвіл на контрабанду та прокат фільмів добувався завдяки горизонтальним і вертикальним зв'язкам, через важелі неформальних інститутів.

Якщо мотивація і логіка функціонування неформальних інститутів, політична, соціальна і економічна реальність загалом зрозумілі, то збереження моделей ідентифікації, що ними вже не можна ефективно користуватись, є, на перший погляд, необґрунтованими. Принаймні постає питання: чи вони відіграють роль знаряддя ідеології, є псевдопретензіями девальвованих цінностей, суспільства, чи вони щось більше? І чи ми можемо вважати певні інституції чинними, коли соціальні типи як носії втілюваних у даних інституціях колективних значень вже не існують?

Беручи до уваги ту обставину, що ідеологія постає як спосіб примусу через навіювання тих чи інших значень, то слід визначити зацікавленого суб'єкта цього примусу. Хто, власне, стоїть за лаштунками? Фактично вже з самих початків радянської держави цим суб'єктом виступали архаїчні соціальні структури, відмобілізовані більшовицькими лідерами задля реалізації владних прагнень. Саме архаїчні соціальні структури, що сягають первісних форм колективності, й створили, сказати б, пільговий контекст суспільних перетворень. Добре відомо, наприклад, що культ вождя, групова солідарність владного угруповання, жорстка ієрархія, мали вирішальний вплив на життя суспільства, були внутрішньою пружиною соціального розвитку. Фактично, т. зв. номенклатура, це не що інше як архаїчна форма колективності на кшталт родової шляхти, таємного ордена або масонської ложі, форма, що співіснувала з різновидами інституційованих єдностей — сім'єю, габітусом, школою тощо. При цьому формальні інституції стають другорядними, але необхідними для опосередкування, легітимації прагнень владних архаїчних структур — і як такі перетворюються на плацдарм на якому розгортається ідеологічний примус, на якому випробовуються моделі ідентифікації. У певному сенсі носії ідеальних значень, що їх утілюють формальні інституції, не існують. А тимчасом, скажімо, судова система продовжує функціонувати. І продовжує вона функціонувати тому, що і закон, і процес судочинства інтегрували в себе стратегію неформальних інститутів, що на рівні ідеологеми постає як революційна доцільність. Тінь «ордена меченосців» (вислів Сталіна), присутня і у діяльності судової системи, і у процедурах Верховної Ради, і у шкільному вихованні.

Але найскладніше питання, що виникає у зв'язку із використанням моделей ідентифікації, втілюваних у формальних інституціях, це питання стосовно переваги неформальних інституцій. Один із ключів до відповіді можна знайти у гайдеггерівському екзистенціалізмі розуміння природи належності і принципу бути разом. Потреба бути разом, потреба належати зумовлюється *стурбованістю*, яку індивід переживає, коли відчуває загрозу бути поза рамцями, у примітивній самотійності, небезпечним. І саме стурбованість утворює базу ідентичності, спонукає до належності.

Адже належність, корпоративне членство забезпечує від загрози примітивності самотності, що її невід'ємним атрибутом є відчуження й незахищеність. Формальні інститути ж неспроможні гарантувати захищеність, забезпечити від загроз.

Отже, можна констатувати, що *питання ідентичності* — це, зрештою, і *питання, а, можливо, й насамперед питання безпеки*. Проте, якщо належність до неформальних інституцій виглядає як передумова і гарантія індивідуальної безпеки, то функціонування офіційних моделей ідентичності, втілених у формальних інститутах, як гарантія безпеки колективної. І у цьому сенсі доречно говорити про кризу колективної безпеки. Вона виявлялась у неспроможності системи витримати змагання. Економіка вичерпала можливості зростання, що стало позначатись на відставанні у галузі високих технологій. Радянські інститути вже не спроможні були нейтралізувати міжетнічні суперечності. На даному тлі існування неформальних інституцій, ґрунтованих або на переважно компартійному корпоративному братерстві, як у європейських республіках колишнього СРСР, або у переважно родоплемінних зв'язках, як у республіках азіатських, дедалі більше ставало небезпечним, негарантованим. Крім того, ієрархізований розподіл благ за правилами, що обмежували споживання й визначали його рівень відповідно до місця у компартійній піраміді, вже не влаштовував можновладців, які практично контролювали загальнодержавну власність.

Отож потроху визрівала нагальна потреба у вироблені нової парадигми, *нової моделі ідентичності*. Пошук пішов у традиційному для радянської соціально-політичної практики річищі. У черговий раз розпочалась ревізія історичної спадщини, можна сказати розпочалась друга хвиля реабілітації. Привертає, проте, до себе увагу та обставина, що реабілітація поширювалась насамперед на більшовицьких лідерів, які зазнали утисків і репресії, і, що є особливо прикметним, в Україні розпочинається реабілітація лідерів, чие ім'я, пов'язане з періодом українізації.

Тепер зрозуміло, що суто ідеологічне становлення моделі ідентичності при остаточній девальвації цінностей, закладених в основу нормальних інституцій, не могло не призвести до поглиблення кризи колективної безпеки. І перебіг подій на рубежі 90-х рр. це повністю підтвердив.

Важливим зрушенням у колективних умонастроях цієї доби стає те, що безпека віднині більшою мірою асоціюється з незалежністю, ніж залежністю. Цей культурний й соціо-політичний феномен ще й досі не оцінений належним чином. Кульмінацією цих радикальних оновлених умонастроїв можна вважати після пануючий період. 90% підтримка ідеї утворення незалежної української держави на грудневому 1991 р. референдумі — закономірний результат саме радикальної зміни у колективних умонастроях.

Втім, чи можемо ми твердити, що рух свідомості до незалежності автоматично створював передумови для усталення нових моделей ідентичності, а також ліквідації неформальних інститутів? Цілком зрозуміло, що у прагненні зберегти владу номенклатурний істеблішмент, принаймні його найбільш прагматично налаштована частка, потребувала нових засобів легітимації. І й цілком очевидно, що найбільш придатним дискурсом для цього став дискурс, вироблений культурницькими елітами України. Але з самого початку було видно: компартійні й комсомольські перевертні аж ніяк не хотіли розгорнути мережу нових формальних інститутів як основу розбудови суспільства. Їхньою головною метою було збереження мережі неформальної. У той же час у середовищі можновладців добре розуміють, що реалізація владних домагань малоймовірна поза зміною офіційної інституційної парадигми. Провести неможливість ілюстрації й обмежити права колишніх функціонерів посідати права колишніх функціонерів посідати державні посади, як то було зроблено, скажімо, у Чехії, засвідчували: рушійною силою змін й суб'єктом перетворень залишались колишні номенклатурні зверхники.

Однаке у політичних дискусіях середини 90-х рр. спостерігається романтична субстанціалізація цього суб'єкта, ототожнення його з абстрактною державою. Таким чином, з'являлись штучні дилеми на кшталт: Україна стоїть перед складним вибором — розбудувати демократію, чи розбудувати державу. Своєю чергою, ці псевдодилеми породжували всілякі захисні наративи. Скажімо, суспільство через засоби масової інформації нав'язувалась думка, згідно з якою будь-яка політична опозиція в Україні означала опозицію до держави як такої. Президентство Кравчука значною мірою прийшло під знаком саме цього наративу. Зважаючи на суто ідеологічне призначення демократичних інститутів (Верховна Рада, багатопартійна система), які фактично легітимували мережу неформальних зв'язків, повна модель ідентичності так і не сформувалась остаточно. Більше того, у масовій свідомості нові інститути часто асоціюються з незалежністю, образом національної держави. Їхнє функціонування породжує почуття ностальгії або тотального скепсису, провокує поширення правового нігілізму й ресентименту й, по суті, спричиняє кризу довіри до ідеї національної солідарності.

Річ у тім, що саме очікування блага й безпеки, що їх мали б гарантувати нові інститути, мало характер моральної вимоги за інститутами апріорі закріплювались моральні чесноти. І причиною тому є репутація національних демократичних інститутів як таких, що створювались у формі альтернативи, репутації

інститутів радянських. Насправді ж раціональність демократичних інститутів, нечинна поза їхньою соціальною еволюцією й історичним становленням, підмінялась ідеологічною доцільністю інституційних утворень, котрі постали на руїнах т. зв. розвиненого соціалізму. І цей розрив між масовими очікуваннями й реальною еволюцією владних відношень можна вважати ознакою відновлення й поглиблення кризи ідентичності, яку переживала пострадянська людяність в Україні напередодні й одразу після здобуття незалежності.

Загалом криза ідентичності є природним супроводом всіляких катаклізмів. Розпад імперії, воєнні поразки призводять, як правило, до руйнації цілої мережі формальних інституцій, спричиняючи кризу колективної безпеки. Так було, наприклад, у Франції зразка 1940 р., коли III республіка неспроможна була чинити опір нацистській навалі. У 1958 р. ця країна знову переживала кризу ідентичності, будучи нездатною упоратися із катастрофічними суперечностями пропорційної виборчої системи, тягти тягар колоніальної війни в Алжирі. Проте, парадоксальним чином, завдаючи нищівного удару національній солідарності, поразка спонукала до опору, злитоувала частину національної еліти, харизматичним лідером якої був генерал Де Голль.

Рух опору у першому випадку й радикальна конституційна реформа у другому злитоували французів, одмобілізували увесь культурний потенціал нації на утвердження втраченої було ідентичності. По суті, конституція V-ї республіки, яка впроваджувала систему загальнонаціональних виборів Президента країни, призвела до подолання кризи колективної безпеки, усунула загрозу громадянської війни.

Проте було б неможливо подолання кризи ідентичності ставити у пряму залежність від лише формальних зрушень інституційної системи. Адже, як точно підмітив К. Касторіадіс, соціальний режим може функціонувати тоді, коли є наявною інтимна солідарність між ним та певними соціальними типами, що їх, скажімо, капіталізм успадкував від попередніх епох. Йдеться про некорумпованого суддю, веберівського бюрократа, викладача, відданого своїй справі, робітника, для якого його праця, попри усе, була джерелом гордості². Небезпечна соціальна мобільність пострадянської України, руйнування професійних сфер, масова комерціалізація свідомості як немунучий супутник прогресуючої пауперизації населення, корупція, що стала структурною, системною рисою суспільства, в якому ми живемо, зруйнували саме підґрунтя само ідентифікації індивіда як частини національної цілості.

Отже, слід констатувати з одного боку — наявність індивідуальної й колективної небезпеки, брак національної солідарності й з другого — розгалужену систему захисту корпоративних співтовариств, групову прагматичну солідарність у межах конкуруючих громад, що вказує на загрозливу атомізацію суспільства. Цілком слушно постає питання про саму доцільність чи необхідність існування загальнонаціональної моделі ідентичності. Своєю чергою, коли ми говоримо про доцільність чи необхідність ідентифікаційної моделі, то неминуче висуваємо певний імператив, й тим самим позначаємо головну рису ідентифікаційного процесу, а саме відношення панування.

Саме застосування універсальної моделі ідентифікації породжується тим, що Мішель Фуко називає «політичною технологією індивідів».

Якщо прийняти як аксіому цілковите панування злютованих груповою етикою т. зв. фінансово-промислових кланів, практично поза межами визначеного правового поля, то залишається все-таки незрозумілим, чому не відбувається ліквідація правового поля як такого, чому залишається сцена, дієвці, лаштунки й залаштункова діяльність. По-перше, промислово-фінансові клани існують не у безповітряному просторі, а підпорядковані інституційній єдності, успадкованій від попередньої тоталітарної держави, яка не лише декларувала, але й гарантувала певний рівень соціального захисту. По-друге вони змушені діяти у правовому полі інших держав. Елементарний акт міжнародної торгівлі передбачає цілу низку правових зобов'язань, а коли йдеться про торгівельні відносини із європейською спільнотою, то і про, скажімо, конкретні зобов'язання щодо дотримання прав людини. І по-третє, у тій чи іншій формі правова легітимація необхідна у процесі будь-якого урядування, хоча й не є його головною ознакою.

Втім, як показує соціальна практика посткомуністичних країн, правова легітимація владних домагань виявляється явно недостатньою без дієвої універсальної моделі ідентичності. Переважна більшість конституційних положень залишається на рівні декларації й не діє. Закони фактично оскаржуються купою підзаконних актів і часто не узгоджуються з існуючими кодексами. А т. зв. поліціювання, або «політична технологія індивідів» зводиться переважно до маніпулювання свідомістю людей під час виборів, до адміністрування, яке своєю чергою, редуковане до одновимірного застосування адмінресурсу, іншими словами, до різних способів економічного, кримінального і політич-

ного шантажу на користь можновладців під час електоральних баталій.

Отже, маємо суперечність між необхідністю підтримувати інтереси національної держави у процесі міжнародного змагання, що годі уявити поза нормальним поліціюванням всередині країни, і деструктивними егоїстичними стратегіями окремих політико-фінансових угруповань, або навіть поведінкою Президента.

Втім, коли ми вживаємо термін «*державний інтерес*», ми заздалегідь припускаємо, що суб'єкти влади діятимуть, або принаймні мають діяти на підставі політичного розуму, класичної моделі поліціювання, достатньо виробленої, починаючи з ХХ ст. Йдеться про модель, у відповідності до якої уряд застосовує такі технології поведіння з індивідами, так використовує різні інституції, щоб забезпечити зростання потуги й розвиток держави. Причому дана модель рівною мірою стосується і демократичних, і тоталітарних держав та їхніх інституцій. Звичайно, у процесі впровадження класичної моделі поліціювання неминуче постає суперечність між механізмами примусу й інституціями, призначення яких забезпечувати турботу про індивідів, людей. Але вона жодною мірою не ставить під сумнів політичну раціональність закладену в основу моделі поліціювання.

Натомість бачимо, як ця класична модель деградує, як утверджуються імітаційні процедури і стратегії корпоративного успіху. У цьому контексті особливого значення набуває традиційна антиномія закону і порядку. Щоразу закон виявляється віддаленим від способів урядування, а апеляція до закону, по суті, перетворюється на етичний імператив. Наприклад, відомо, що Президентська Адміністрація в Україні була урядовчим органом непередбаченим Конституцією. А тим часом її розпорядження беруться до уваги, а точніше виконуються різними міністерствами. Реально не існує механізму, який міг би перекваліфікувати відповідно до чинного законодавства діяльність цього неконституційного органу. А Конституційний суд, покликаний визначити чинність тих чи тих урядових новоутворень, був корпорацією функціонерів, підлеглих впливові різних видів силового тиску з боку т. зв. виконавчої влади.

Мішель Фуко взагалі вважає ідею примирення закону і порядку нездійсненою, адже, закон, мовляв, завжди співвіднесений з юридичною системою, а порядок з — адміністративною системою, специфічним державним устроєм. Ось чому спроба примирення завжди завершується інтеграцією закону до державного ладу³.

Те саме, на мій погляд, стосується і співвідношення між універсальною моделлю ідентичності і системами колективної безпеки, що їх гарантує певний державний устрій, або порядок. Тут можна пригадати пошуки інтегральної ідеології у посткомуністичній Україні. Саме поняття інтегральної ідеології, цього еквіваленту універсальної моделі ідентичності є продуктом утопій, політичних теорій, кожна з котрих, своєю чергою, має свій історико-методологічний родовід. Взяти хоча б т. зв. національну ідею. Для Миколи Бердяєва, скажімо, який субстанціоналізував поняття національного у праці «Русская идея», за точку відліку, скоріше, правила гегелівське вчення про історичне саморозгортання абсолютного духу, зокрема, й у формах національного, й платонівська теорія ейдосів, або першородних ідей.

Що ж до пошуків інтеграційної ідеології, суперечки довкола якої періодично відновлювались у посткомуністичній Україні, то прикметним є намагання інституювати утопію від імені якої слід було здійснювати урядування. Але застосування старої політичної технології в нових умовах, за нового порядку речей задалегідь обіцяло бути мало а то й зовсім неефективним. Усе завершилось організацією теоретичної конференції. Прагнучи сформулювати засади нової інтегральної ідеології, її розробники забули про один істотний момент з управлінської практики доби тоталітаризму. Комуністична утопія й комуністична ідеологія були впливовими головним чином прихованій загрозі покарання й репресій у разі недотримання нав'язуваних нею приписів і ритуалів соціальної поведінки індивіда. Прихована погроза відіграла одночасно дві антиномічні ролі — роль попередження і роль забезпечення. Пропонувався вибір між радикалами: будь ідеологічним конформістом і отже членом забезпеченої колективності, або будь нонконформістом — і отже потенційною жертвою.

Ясна річ, криза ідентичності у пострадянську добу має багато вимірів. Але перш за все, гадаю варто наголосити на тому, що в усіх дискусіях, що точаться довкола цієї кризи, домінує наратив національної держави як владної мегаінституції. Достатньо пригадати знакові висловлювання й метафори типу «Беріть суверенітету стільки, скільки втримаете», «цивілізоване розлучення», «розійшлися по національних квартирах», тощо.

Рація і держава: випадковість форми і тяглість інституцій. У численних дискусіях про усталення новітньої української державності щоразу відтворювалась теза про випадковий характер незалежності. Її повторювали як критики суверенітету, так і прихильники. Для перших вона правила за аргумент проти доцільності розбудови держави, не укоріненої у попередній план,

для других — була закономірним наслідком багатолітніх національно-визвольних змагань. Отже маємо виклад телеологічного бачення процесу утворення соціальних інституцій, і насамперед — найважливішої з них — держави. Посилаючись на випадковість, критики суверенітету виконували сподівання на недовговічність існування державного новоутворення, апелюючи, по суті, до певної логіки історії. Прихильники, своєю чергою, були переконані у безхмарному майбутньому України, рокованому історичному розгортанню національної ідеї у душі гегелівського діалектичного детермінізму.

Ясна річ, що аргументація критиків здебільшого пов'язана з невідшкодованими втратами — прогнозованим майбутнім, соціальним статусом, загалом з ностальгічним переживанням. Але найбільша втрата — це загроза релігії прогресу, що латентно містилась у свідомості багатьох людей, які стали жертвами комуністичного експерименту. Звичайно, серед критиків є чимала кількість добровільних захисників, яка продовжує уособлювати «втрачений рай» — СРСР — Росії. Таким чином, циркуляція свідомості критиків довкола випадковості має подвійний вимір — онтологічний і політичний. Пострадянський розвиток України виявився цілковитим сюрпризом для обох таборів інтелектуальних дівців, впливає стале розчарування. Сприймання перебігу соціально-політичних трансформацій у рамках зужитих дефініцій — таких як раціональність, моральна виправданість, історична несправедливість, доцільність, недоцільність і почало втрачати усякий сенс. Тим більше сумнівною на тлі пережитих розчарувань виглядає категорія істини.

Якщо поглянути на історію виникнення держав, то вона рясніє численними несподіванками, що аж ніяк не прогнозувались ініціаторами державотворення й часто-густо поставали як випадок, викликаний всілякими констеляціями подій. Але при цьому поза сумнівом залишається той факт, що держава є цивілізованою формою, або однією з форм, у яких постає цивілізація на відміну від форм первісного гемайнштафту. І з цього погляду мені видається знаменною й знаковою та теоретична шана, що її висловив Річард Рорті на адресу дистинкції між варваром та цивілізованою людиною, запропонованою Йозефом Шумпетером. Ця дистинкція полягає у непорушному дотриманні певних переконань, незважаючи на усвідомлення їхньої відносної (релятивної) цінності⁴, що й відрізняє цивілізовану людину від варвара. Звернімо увагу на термін переконання. Він символізує вибір тих чи тих цінностей як системи норм, що їх неупинно збирається дотримуватись індивід. Розвиваючи цю дистинкцію, Рорті вва-

жає, що саме визнання випадковості словника, що в ньому карбуються найвищі сподівання, є визнання випадковості свідомості цивілізованої людини, яка залишається вірною цій випадковості⁵. Можливо, як жодна інша, історія Сполучених Штатів Америки підтверджує дане судження. Адже відомо, що батьки-засновники країни під цією назвою, цілком усвідомлювали релятивну цінність ідеології, покладеної в основу американської конституції. Але саме вірність своїм переконанням, попри цілковиту випадковість їхнього походження, забезпечила міцність державного фундаменту й довге життя конституційних норм. Цілковито ймовірно, саме тому у юриспруденції Сполучених Штатів виняткового значення набуло т. зв. прецедентне право із його повагою до випадку, а то й сказати б апологією випадковості.

Іншим важливим виміром державотворення виступає образ самого себе. Останній є предметом креативної здатності індивіда до символічного само творення й само відтворення. Можна навіть стверджувати, що первісним типом культурного героя, який стоїть біля витоків державності, виявляється сильний поет й утопіст — революціонер, якщо скористатись визначенням Р. Рорті. По своєму унікальним підтвердженням державотворчої здатності сильного поета є діяльність Тараса Шевченка, якою водночас цілком можна визначити як утопічного революціонера, як гравітаційний центр українського державотворення. І сильний поет, і утопіст-революціонер завжди орієнтуються на мовну іновацію, на само стверджену через метафору, через новий словник й нову форму суспільної організації, через соціальні акциденції, історичні виправданості.

А успіх будь-якої історичної авантюри зрештою зміцнює віру в універсальну чинність випадку. Варто, наприклад, пригадати те, як більшовики, щойно захопивши владу, протягом семидесяти днів, очікували на ймовірну поразку, а після марних очікувань і побоювань почали діяти з подвійною енергією й свободою. Ось чому їхні дії цілком виправдано слід називати прагматичними в автентичному значенні цього поняття. Дивним чином прагматизм у політичному дискурсі сьогодення здебільшого асоціюється з раціональним переконанням, а не з переконанням, спричиненим випадковістю. А тимчасом один із засновників цього способу думання Уільям Джеймс вважав центральним спонукачем прагматичної дії волю до віри, воля до вірування, яка втілюється через цілу систему акцій: мертвих і живих, вимушених, або тих, що їх уникають, моментальних або тривіальних⁶. Найбільш важливим і принциповим положенням прагматичної конструкції Джеймса для нашої теми є акци-

дентний характер вірування. «Фактично, за Джеймсом, — ми знаходимо себе віруючими, ледь знаючи як і чому, а наша віра є пристрасним утвердженням жадань, в яких нас підтримала соціальна система»⁷. Існування держави як такої, і національної держави, зокрема, неодноразово підтверджувало звичку не вірити у те, *що не має користі*.

Воля до віри в інноваційну метафору як мистецьку мрію до-рівнює волі до віри в національну державу як образ етнічної самоідентифікації, по суті, віри в уже наявне. Держава попри усі намагання юристів збагнути способи її легітимації, залишається у своїй основі порядком наявності речей (Фуко) усталеної внаслідок вольового акту віри і гри випадковості.

Тепер постає питання: чому мрія набуває форми держави? У порядку речей під назвою «держави» втілюється насамперед соціальна природа індивіда, його здатність до інституціональної творчості на базі комунікативної дії. При цьому вже сам той факт, що ми говоримо про образ, про мрію, засвідчує, що держава з самого початку усталюється як символічний, уявлюваний порядок, *уявлювана інституція* (Касторіадіс). Перш, ніж розпочинається реалізація здійснення *Raison d'Etat*, рації держави, відбувається уявлення особливої символічної мережі, призначення якої санкціонувати певний спосіб соціального об'єднання. Але символотворення (звинувачення тих чи тих чеснот всіляких історичних постатей, самі назви інституційних новоутворень) стає можливим лише за умов існування попереднього будівельного матеріалу.

Касторіадіс наводить приклад стосовно символізму мови та інституцій, посилаючись на автобіографію Троцького. Захопивши владу й сформувавши уряд більшовики, як згадує Троцький, не змогли знайти ім'я для вищого урядового органу. «Міністри» чи «Рада Міністрів» були вкрай неприємними для Леніна, адже вони нагадували буржуазних міністрів. За ініціативою Троцького вирішено було запровадити назву «комісари», а уряд визначити як «Совет Народных Комиссаров», що на думку Леніна, було вкрай революційним. Отож було створено нову мову і як гадалось, водночас нові інституції. Насправді, попри претензію передати новий, як видавалося, соціальний контекст, владу рад, урядовий агрегат за своєю символічною природою втілював владу елітарної бойової корпорації саміту адміністративного апарату. Фактично затверджувався спосіб урядування, створений ще королями Західної Європи у добу пізнього Середньовіччя⁸. Увесь подальший розвиток інституційної мережі комуністичної дер-

жави засвідчив фактичний мімізис монархічної інституційної спадщини Росії.

Втім, головна символічна логіка попереднього, сказати б «пробного» образу держави (наприклад, логіка такого документу як білль про права) аж ніяк не є тотожною логіці політичної дії. Не секрет, що в США тривалий час існувало рабство незважаючи на утвердження у суспільній свідомості такої цінності, як права людини. І лише, можливо, наприкінці ХХ ст., коли була майже остаточно переможена расова дискримінація афроамериканської частини населення країни, відбулось завоювання «символічної логіки інституцій». А у випадку Радянського Союзу раціоналізація рухалась у зворотному напрямку. Була ліквідована Влада Рад, інституції, яка виникла на хвилі революційної творчості зразка 1905 р. Кожна з установ, яка у своїй назві мала слово «народний», перетворилась на бюрократичний, ієрархізований агрегат насильства. У марксизмі символічна когеренція образів, уявлювані інституції завжди ототожнювались з ідеологією як «фальшивою свідомістю». Такий підхід заздалегідь передбачав знання про «істинну свідомість», що уможлиблювалась лише у процесі подолання соціального відчуження. Тимчасом символічний порядок, відкритий і санкціонований суспільством сам по собі не був заздалегідь вибраним знаряддям ідеологічної маніпуляції, а був інституційним проектом. Інколи вже на самому початку реалізації такі проекти супроводжувала радикальна критика з погляду граничних етичних вимог. В романі «Брати Карамазови» Достоевського, наприклад, нищівній критиці піддано такий новонароджений інститут як Суд присяжних. Головний аргумент автора зводився до того, що, мовляв, суд присяжних є земним недосконалим фантазмом ліберального суспільства, котрий фактично застосовує озброєний новітнім психологізмом і дріб'язковою криміналістикою примус. В такий спосіб пропонувалось у зародку знищити символічний порядок тільки на підставі індивідуального прогнозу. Євангельський ригоризм, етичний максималізм Достоевського — яскраве свідчення ймовірності неадекватного розуміння символічної логіки інституцій, що позначилось у подальшій долі суда присяжних, та й взагалі усіх інституційних реформ Олександра II.

Реформи зустрічали спротив не лише з боку консервативно налаштованої інтелігенції, але й погано узгоджувались насамперед із усталеним, символізованим і санкціонованим способом соціальної поведінки, що утверджувався у соціальній структурі російської монархії. У певному сенсі можна говорити про автономізацію новітніх інституцій у добу реформ. Адже укладання

стосунків між суспільством й цими інституціями мало позірний характер, характер ділового компромісу. Їх визнання ставало можливим лише тому, що попередньо вже існувало визнання сакралізованого авторитету монарха як верховного ініціатора нововведень. Фактично і свій правовий статус нові інституції отримували через експлуатацію ілюзій індивідів — підданих царя. Символічний ілюзорний світ уявлюваної інституції є продуктом випадковості й водночас функціональною частиною порядку речей. При цьому воля до вірування санкціонує символічне значення випадків й отже санкціонує самий *порядок речей* як суголосний ансамбль таких випадковостей. Саме завдяки цьому забезпечується сталість спільноти, колективності як субстанції, яка щоразу матеріалізується й відтворює передумови для ідентичності. Будь-які спроби знайти реальне або раціональне обґрунтування об'єднане у поняття етнос, нація історичної колективності завершувались поразкою. Адже умови для ідентичності формуються у площині уявлюваного (імажінативного), де царюють випадок, метафора, непередбачуваність дискурсивного пристосування. Якщо скористатись методологією Касторіадіса, саме поняття «нація» передбачатиме потрійне уявне відсилання до спільної історії: а) тому що ця історія є справжнім минулим; б) тому що вона є реальною спільною; в) тому що все, що відомо з неї й що править за базис колективної ідентифікації у свідомості людей, є глибоко міфічним. Історія є цариною колективного й індивідуального уявлюваного, яке зумовлює той чи інший порядок речей, веремію соціальних акцидентій. Ось чому боротьба за історію, контроль історії є частиною боротьби за колективну ідентичність, й за націю, яка відіграє роль історичної колективності. В такий спосіб відбувається перетворення прагматичної волі до вірування (will to belief) на волю до влади, яка зрештою й утворює фундамент для утвердження нації. Таким чином, історична раціональність переростає в політичну раціональність. Найвищою й найдієвішою формою політичної раціональності є Держава. Отже Національну державу є усі підстави визначити як найвищу форму історико-політичної раціональності. А якщо вважати, що раціональність це систематичне обґрунтування ефективності дії у певному напрямку, то Reason d'Etat полягатиме в обґрунтуванні способів захисту уявлюваного, символічного порядку.

Зазвичай захист здійснюється на двох напрямках — внутрішньому і зовнішньому. Захист на внутрішньому напрямку передбачає контроль за тяглістю уявлюваних інституцій через легітимацію образу історії, що постає як спосіб легітимації влади.

Найпоширенішою стратегією, що її метою є легітимація образу історії, є возвеличення переможців у колективній пам'яті (Дж. Ваттімо). Сам переможець є образом успішного владарювання й завжди має карт бланш на контроль історичного процесу через систему опцій. Він завжди творить привілейовану історію. В такий спосіб створюються підстави для узвичаєння інституційного ладу, для усталення символічного порядку. З цього погляду на певному етапі розвитку цивілізації виникає ідеальна модель успіху тієї чи тієї історичної колективності. У такій моделі навіть поразка може відігравати роль оксюморона переможців. Наприклад, відомий епос «Слово о Полку Ігоревім» й досі викликає масу дискусій стосовно свого походження, й досі існують істотні розбіжності стосовно того, чи є він модернізованою контамінацією, що створює героїзований образ історії, чи авторитетним витвором XII ст.

Прикметно, що поява епосу збігається у часі із піднесенням російського абсолютизму, так само як віднайдення «Пісні про мого Сіда» в Іспанії — із періодом піднесення абсолютизму іспанського. Для сучасного українського державотворення ця класична стратегія легітимації образу історії вже є практично недоступною або принаймні неефективною. Адже нинішня доба характеризується знеціненням авторитетів, переоцінкою цінностей, що вже не є привілеєм обраних інтелектуалів, а буденним атрибутом існування цілого суспільства. Вдосконалення інструментів збирання та контролю інформації не в змозі спростувати наслідків поразки, що її зазнав комуністичний експеримент з його есхатологією, його метафізичною ілюзією стосовно ролі пролетаріата як носія універсального сенсу історії. Один з виразників умонастрою т. зв. постмодерну Джанні Ваттімо пов'язує девальвацію понять історичної перспективи й ретроспективи із т. зв. пост-метафізичним досвідом істини як досвіду переважно естетичного і риторичного з критикою, а не подвоєнням наявного. Завдяки використанню нових засобів комунікації (надто телебачення) усе використовується на рівні сучасності й одночасності, продукуючи, здійснюючи деісторизацію досвіду⁹. Телевізійні канали, навіть ті, що існують в Україні, пропонують фактично різні історії, різні рівні й реконструкції: минулого — у кінофільмах, у ток-шоу, подаючи події з протилежних позицій. Українська незалежність збігалася у часі з «екстазом комунікації» (Ж. Бодріяр), що аж ніяк не сприяло полегшенню контролю за історією, такою необхідною у процесі розбудови національної держави. Якщо колишні функціонери й високопосадовці системи починають публічно викривати жорстокості і жахи тоталітаризму, то це лише свідчить про те, що історія, яку вони створили, була неспроможна витримати власного ваги.

літаризму, а услід за тим демонструються класичні охоронницькі кінострічки доби радянської стагнації, то годі говорити про саму можливість контролю історичного простору. Своєрідним апофеозом знецінення справжності й унітарного образу історії була пропозиція щодо одночасного вшановування пам'яті воєнків Української повстанської армії й пам'яті одного з найодіозніших функціонерів доби застою — Володимира Щербицького. Цей виплід політтехнологів пострадянської України не можна розуміти інакше як ідеологічну перверзію, провокує радикальну підозру реальності чинність тих чи тих наративів. Єдине, що залишалося підляганню диктатурі унітарного бачення — особа експрезидента України Леоніда Кучми.

«Зовнішнє спрямування» *Raison d'Etat* визначається передусім перманентним змаганням держав-країн та націй між собою. Розгортання й унаочнення рації держави здійснюється через силу й боротьбу через заперечення інших націй та держав. Ось чому знання про власні спроможності і спроможності інших державних утворень виявляється вирішальним при виробленні стратегії змагання. Звідси неабиякого, якщо не вирішального значення набувають такі інструменти реалізації *Raison d'Etat* як розвідка і дипломатія. Далеко не випадково вважалося, що на самому початку набуття незалежності пріоритетними цілями боротьби за міжнародне визнання є формалізація ознак тих чи інших інституцій, що асоціюються з поняттям національної держави, утвердження національної символіки. Зростає потреба в оригінальній національній історії, в усякому разі виникає необхідність у створенні міцної «реальності» із статусом самоочевидності. Логіка змагання представникам новоутвореної держави подається як гомогенне ціле. Скажімо, вести переговори так, ніби Україна є усталеним суб'єктом міжнародних відносин з чітко визначеною системою національних інтересів. Сама тематика перших міжнародних контактів пов'язана з питаннями безпеки, правового оформлення поразки СРСР у холодній війні, позначала головний вимір розуму «Держави» — диспозицію у перманентному змаганні світових потуг. З самого початку розвиток національної держави супроводжувався надживанням юридичними рефлексіями на шкоду політичному знанню, зміст якого мав визначитись усвідомленням реалій коригованої країни та спроможностей у змаганні з іншими. А логіка цих юридичних рефлексій призвела, приміром, до капітуляції, у перемовинах про поділ закодованої власності колишнього СРСР. Брак політичного знання, своєю чергою, спричинив появу всіляких наївних легітимаційних фантазій, що попервах

призначались для захисту приватизаційних проектів колишньої партноменклатури з одного боку, і для міжнародної ідентифікації національної держави відповідно до класичних уявлень з другого.

Політичний ландшафт України, що постав на руїнах комуністичної імперії, є продуктом прагматичної номенклатури. Бо хто ж, як не колишній секретар з Ідеології Леонід Кравчук, чи колишній парторг ракетного заводу Леонід Кучма, найбільше вірували у силу випадку й ефективність систем владарювання, успадкованих від СРСР. І якщо на рівні масової свідомості воля до віри розпорошується водночасенням інформації, конкурентність й взаємознищуваність інформаційних потоків щоразу ставить під сумнів універсальний образ історії й знеособлює волю до віри у державу, то у середовищі можновладців ця воля лише зростає, бо репрезентована до бруталної прагматичної банальності. «Держава — це я», що її очевидність щоразу підтверджується посткомуністичною соціальною авантюрою экс-радянської бюрократії. Щоправда новітні соціальні очікування і можливо-владців, і українського суспільства в цілому обтяжені символічною спадщиною багатолітнім доробком втілювачів пропагандистської моделі етнонаціональної політики СРСР. Порівняно швидка інституціоналізація реальних соціальних стосунків у межах національної держави відбулась не тому, що вони отримали відповідне юридичне оформлення, а значною мірою тому, що вони вже були усталеним, символічним і санкціонованим способом діяння, у тому числі і способом діяння, навіть з погляду радянської ідеологічної доктрини.

Рація держави і сучасний світовий порядок. За логікою сучасного реалістичного мислення, логікою т. зв. наступального реалізму у галузі міжнародних відносин, у світовій політиці трапляється рідко. Справді бо. Статус-кво здебільшого постає у вигляді утопії для збереження вигравшів. Великі потуги поводять себе агресивно не тому, що вони мають внутрішню спонуку до панування, а тому, що вони прагнуть більшої влади задля збільшення шансів на виживання (Джон Міершаймер). Така поведінка великих потуг не є несподіванкою останнього часу. Це передусім наслідок довготривалого дотримання формування способів розгортання раціональності нації-держави упродовж століть. Сучасний світовий порядок виник на базі сучасної нації-держави, для якої пріоритетними залишалися принцип територіальної цілісності, прагнення монополізувати засоби насильства, й відчутна апеляція до легітимності¹⁰. Так чи так насильство є серцевиною державної раціональності, а не знаряддям держави як це

вважали прихильники марксистської традиції. Власне, утворення сучасного світового порядку, правової бази міжнародних відносин завдячує своїм походженням розгортанню *Raison d'Etat* здійсненню державного насильства стосовно країн або держав-суперників. Проте, як засвідчила тридцятилітня війна, здійснення державного насильства лише через воєнні дії веде до самознищення, є різновидом редукції ад абсурдум. Отже, з виникненням модерної системи міжнародних відносин синтез насильства і апеляції до легітимації призводить і до утвердження сучасної системи міжнародного права. Йдеться про наслідок т. зв. Вестфальського миру (1648), який надав функціональній чинності поняттю суверенітет. З Вестфальським миром асоціюється також становлення системи міжнародного нагляду спершу через двосторонні угоди між країнами, а згодом — через багатосторонні. Проте перший експеримент організації наглядових операцій припадає на період поразки Наполеона Бонапарта в Європейському протистоянні й створення союзницького об'єднання між Росією, Австро-Угорщиною та Великобританією. Насильство, що протягом тривалого часу було результатом стихійного змагання різноманітних політичних форм — від локальних деспотій до імперій, починаючи з Вестфальського договору обмежується й каналізується через систему міжнародних угод. Так утворюється міжнародно-правова реальність, яка на теоретичному рівні фіксується у доктрині балансу сил. Доктрина балансу сил позначає політику, що її інші держави приймають частково, умовно визнаючи суверенітет одна одної¹¹. Коли ми говоримо про баланс сил, то маємо на оці спроможність держави-нації застосовувати насильство заради захисту свого суверенітету. Правове оформлення такої спроможності через переговори і систему договорів є здебільшого наслідком пізнання потуги як власної держави, так і потуги держав-суперників. Різноманітними способами, від розвідки — до дипломатії. Знання саме по собі служить підґрунтям для розуміння меж, обсягів та засобів застосування різних форм тиску — економічного, воєнного, психологічного тиску під час переговорів. І далеко не завжди фактична ситуація убезпечує країни від жорсткого тиску, а межі суверенітету, можна сказати, завжди перебувають під постійною загрозою оскарження. За виразний приклад тут може правити історія відмови України від свого ядерного статусу. В одній з приватних бесід під час проведення теоретичного семінару в Інституті славістичних Східноєвропейських та євразійських студій Каліфорнійського Університету (Берклі) Майкл Нахт, колишній радник з питань ядерної безпеки першої

Адміністрації Президента Клінтона, сказав, що вважає ядерне роззброєння України суто дипломатичною перемогою тогочасного Президента США. У даному контексті поняття «дипломатична перемога» означає, що самознання української делегації, аналіз ймовірних дій інших держав, зокрема, США та Росії, принаймні були позбавлені фундаментального розуміння засад сучасного міждержавного суперництва.

Звичайно, у правовому сенсі суверенітет держави набуває значення лише у системі інших *суверенних держав* й отожд катерія міжнародного визнання важить у цій справі багато. Водночас визнання не є поверховою юридичною процедурою, а забезпечується через розуміння й застосування можливостей різних форм силового впливу хоча б тому, що сама структура діалогу, дискурсу завжди утворюється як комплекс влади-знання. Фундатор теорії реалізму у міжнародних відносинах Ганс Моргентау не просто відкрив провідну тенденцію міжнародно-політичного розвитку сучасного світу, роблячи припущення, згідно з яким прагнення держав до переваги походить від індивідуальної волі до влади. Його теорія є органічною частиною великого європейського інтелектуального руху з переоцінки цінностей, розпочатого Фрідріхом Ніцше, продовжену у працях Фуко (стосовно зміни структури й змісту суб'єкту у ХХ ст.), та усталену у працях виразників умонастрою, відомого під назвою постмодерн. З одного боку суб'єкт як епіцентр класичної епістемології ХІХ ст. втрачає значення, так само як втрачають значення й універсалістські образи філософської антропології. Натомість утверджується уявлення про головного дівця суспільного розвитку як про наступальний агрегат історичного розгортання волі до влади.

Власне кажучи, воля до влади править за фундамент і відомих антропологічних моделей таких як *homo economicus*, *homo ludens*. Для *homo economicus*, що був рушійною силою індустриального капіталізму, і для *homo ludens*, що його Хейзінга і Герман Гессе вважали головним суб'єктом будь-якої творчості, стратегічна ініціатива, налаштованість на здобуток, перемогу, владарювання є засадничими принципами соціальної дії. І бізнес, і гра є перетвореними формами війни. Военний компонент є неоднорідною ознакою самореалізації індивіда, і насамперед суспільної самореалізації. Лише в групі, у соціальній взаємодії стратегічна ініціатива набуває ефективності, створюючи передумови для усталення колективного індивідуалізму, що на рівні буденної свідомості позначається загальновідомим принципом: один за всіх, всі за одного. Група, сперта на стратегічну скоор-

диновану ініціативу індивідів, вже є прообразом держави, у тому числі й національної держави.

Ентоні Гідденс, один із провідних дослідників проблеми державотворення вважає, що національна держава усталюється разом з новітнім індустріалізмом, який, своєю чергою, замість сприяння мирному економічному поступові з самого початку був заручений з мистецтвом війни. З XIX ст. національна держава перетворюється на стійку політичну форму, спрямовуючи концентрацію воєнної сили як засобу урядування переважно назовні, на інші держави у системі національних держав¹². Національна держава, не маючи воєнної потуги, добре споряджених модерних збройних сил, мала небагато шансів вистояти проти зовнішньої атаки з боку тих, хто міг би мати такі збройні сили. Ноам Хомські наводить промовисті приклади залежності усталення національної держави (в даному разі Сполучених Штатів Америки) через жорстку прив'язку економіки до воєнних, посиляючись на визначення статусу й ролі провідних транснаціональних корпорацій у дослідженні «Fortune 500», зазначає, що свого часу фірма «Локхід», що виробляє зброю, була забезпечена від банкрутства тільки завдяки усвідомленню урядовцями стрижньової ролі мілітарної індустрії в економіці країни¹³.

Мілітарне змагання національних держав супроводжується легітимаційними паузами. Такими паузами були, скажімо, роки, що минули від формального визнання кордонів нації-держави у договорах, підписаних по закінченні Першої світової війни. Але модель миру, яка була нав'язана Європі, вже містила зерна майбутніх катастроф у вигляді т. зв. репараційних боргів, накладених на переможену Німеччину. Визнання нації-держави легітимним арбітром своїх внутрішніх справ й брак механізмів контролю за дотриманням угод призвели, як відомо, до мобілізації усіх видів національних ресурсів у Німеччині на базі реваншистського міфу й реактивації спричинених поразкою реваншистських соціальних фобій до радикальної експансії адміністративних спроможностей державної влади. Вразливість легітимаційної моделі Версальського миру зумовила потребу її радикального доповнення після Другої світової війни. Ялтинські угоди по суті санкціонували гегемонію надпотуг у межах глобальної системи націй-держав, незалежно від ідеологічних доктрин, що були покладені в основу їхнього функціонування. Крім того, механізм міжнародного нагляду після Ялти, система гарантій безпеки ставились у пряму залежність від інституційного впливу гегемонів на переможені країни. Як відомо, США активно впроваджували інститути ре презентаційної демократії

на окупованій території (Італія, Німеччина, Японія), а СРСР — радянську інституційну модель у Східній Європі. А ООН, так само як і Ліга Націй, відігравала, по суті, роль моніторингового комітету і була неспроможною забезпечити, в разі потреби, силове врегулювання конфліктів, не враховуючи позицій гегемонів.

Отже, констатуємо. Мілітаризм як пріоритет позначає «зовнішню» спрямованість рації Національної держави. Водночас залежно від культурних традицій інституційних стандартів, конкретної історичної ситуації, вплив цієї обставини на внутрішнє життя тієї чи іншої країни, використання військової сили як засобу урядування у внутрішній політиці є різним.

¹ *Castoriadis C. La Monteé de L'insignifiance.* – Seuil, Paris, 1996. – P. 132.

² *Castoriadis C. La Monteé de L'insignifiance.* – Seuil, Paris, 1996. – P. 91.

³ *Michel Foucault. The Political Technologies of Individual // Essential works of Foucault 1954-1984.* – Vol. 3. – Power, The New Press. – № 4. – P. 417.

⁴ *Richard Rorty. Contingency, Irony and Solidarity.* – Cambridge University Press, 1999. – P. 46.

⁵ *Ibid.* – P. 46.

⁶ *William James. The Will to Believe and the Other Essays: in Popular Philosophy.* – New York, London, Toronto, Bombay, Calcutta, and Madras: Longmans, Green and Co., 1927. – P. 3.

⁷ *Ibid.* – P. 9.

⁸ Див.: *Cornelius Castoriadis. L'Institution imaginaire de la société.* – Seuil, Paris. – P. 169.

⁹ Див.: *Gianni Vattimo. The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Post-Modern Culture.* – Cambridge: Polity Press, 1988. – P. 10.

¹⁰ *David Held & Anthony McGrew, David Goldblatt & Jonathan Perraton. Global Transformations: Politics, Economics and Culture.* – Stanford, California: Stanford University Press, 1999. – P. 45.

¹¹ *Antony Giddens. The Nation State and Violence.* – Polity Press, 1985.

¹² *Ibid.* – P. 192.

¹³ *Understanding Power. The Indispensable Chomsky.* – N. Y.: The New Press, 2002. – P. 256.

5.2.

Формування етнічної ідентичності сучасних українців

274

Проблема становлення етнічної ідентичності у межах молодшої демократичної та незалежної держави — України — є на сьогодні надзвичайно актуальною. Як важливий компонент соціальної ідентичності особистості, що відноситься до сфери усвідомлення, оцінювання та переживання своєї приналежності до певної етнічної спільноти, етнічну ідентичність можна розглядати як таку силу, що здатна об'єднати всіх представників цієї спільноти у єдине ціле, мотивувати їх на досягнення соціально значимих цілей та сприяти культурному, інтелектуальному й економічному розквітові нації. Саме тому дослідження феномена етнічної ідентичності та її особливостей на теренах України, активне сприяння зростанню позитивної етнічної ідентичності, а також підняття престижності приналежності до національно-етнічної категорії «українець» повинні набути статусу пріоритетних у соціальній політиці нашої держави. Разом з тим, існують певні бар'єри психологічного характеру, які стають на перешкоді зростання етнічної самосвідомості й етнічної ідентичності серед українського населення.

Перш за все, це образ «молодшого брата», який століттями вкорінювався у свідомість українців. Історичні обставини не були сприятливими для розвитку українського етносу. Так, східні території сучасної України перебували у складі Російської Імперії, а самі українці вважалися низькою за статусом етнічною групою меншості із характерними етнічними «ярликами» «малоросів», «хохлів» тощо. Подібною була ситуація із західними українським теренами, що входили до складу Речі Посполитої (Польщі), а згодом — Австро-Угорщини, де місцеві жителі, т. зв. «хлопи», зазнавали з боку поляків дискримінації як за етнічною, так і релігійною ознакою. Таким чином, можна розглядати етнічний прототип українця XVIII – початку XX ст. (саме такий історичний період охоплюють автори філософсько-психологічних праць, присвячених аналізу т. зв. «української вдачі») як представника національно-етнічної меншості разом з тими наслідками, що з цього твердження випливають. Це насамперед стратегії підтримання позитивної етнічної ідентичності, які дають змогу

зберегти позитивне ставлення до самого себе як представника певної етнічної спільноти. Є.П. Белінська та Т.Г. Стефаненко¹ виділяють дві основні стратегії: індивідуальну мобільність і соціальну творчість.

Стратегія індивідуальної мобільності полягає у спробі змінити етнічну групу, з якою індивід себе ідентифікує, в результаті чого утворюється змінена етнічна ідентичність. Наявність цієї стратегії, характерної для низької за статусом етнічної меншості, в історії українського народу підтверджується численними фактами національно-етнічного перебіжництва з боку українців: прийняття російської ідентичності у східних районах, що супроводжувалось раціоналізацією типу «хоча я і малорос, але душею більший росіянин, ніж будь-хто інший», ополччування західних українців, які виявляли погорду до своїх «колишніх» співвітчизників. На жаль, історії українського народу відома велика кількість таких випадків, що складають її т. зв. «чорні сторінки». Історики ж вбачають у цьому вияв українського комплексу меншовартості, індивідуальна перемога над яким означала зміну суб'єктивної етнічної приналежності.

Феномен соціальної творчості, відкритий А. Теджфелом і Дж. Тернером, полягає у переоцінці самих критеріїв, за якими здійснюється порівняння даної етнічної групи з іншими. Це спроба зберегти позитивну етнічну ідентичність за допомогою створення позитивних автостереотипів на основі ознак, що не беруться до уваги при порівнянні груп за умови конкурентної ситуації. Так, наприклад, якщо певна етнічна група є не конкурентноздатною за економічним, соціальним статусом тощо, то в межах цієї групи міжгрупова диференціація ґрунтується на деяких психологічних чи моральних характеристиках, таких як доброта, щирість, теплота, добросердечність, гостинність, гуманність, які вважаються більш поширеними у межах вищезазначеної етнічної спільноти. У зв'язку з цим слід розглянути феномен *кордоцентричності* (серцецентрованості) як важливий елемент української національної психології². Така риса української духовності набула філософського оформлення у «філософії серця», найбільш видатними представниками якої були Г. Сковорода, П. Куліш, М. Гоголь, П. Юркевич. Ця філософська концепція звертається до сфери екзистенційних переживань людини, заперечуючи всевладність розуму. За словами П.І. Гнатенка³, «Заслуга української культури полягає в тому, що «філософія серця» стала домінуючою рисою філософської думки, невід'ємним елементом філософського світогляду та визначила характер і її спрямованість. В той же час на рівні побутової свідомості «філо-

софія серця» багато в чому визначила специфіку народного світогляду, на основі якого формувалася національна самосвідомість». Автор наполягає на тому, що кордоцентричність української психології є закономірним продовженням християнської традиції розгляду людини крізь призму боротьби добра та зла, закладеної ще у XI ст. у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона. Разом з тим, цю рису української духовності можна трактувати й іншим чином.

Будучи національною меншиною, нижчою за соціальним, економічним, інтелектуальним статусом (оскільки більшість українського населення не мала змоги отримати належну освіту) український етнос звернувся до єдиного критерію, за яким вони могли бути кращими за національну більшість у тих умовах, що склалися історично, тим самим зберегти позитивну етнічну ідентичність, — духовності, що включала внутрішню багатство, терпимість, релігійність і високу моральність особистості⁴. Тим самим відбулося повернення до візантійсько-християнських традицій часів Київської Русі.

Крім того, вищезазначена стратегія, втілена у феномені гіперкомпенсації українського комплексу меншовартості. Так, О. Кульчицький⁵ пише: «Особливого забарвлення набуває комплекс меншовартості (українців — авт.) внаслідок розходження між здебільш виправданою сприятливою самооцінкою власного внутрішнього світу та внутрішнього життя, що її українець завдячує своїй інтровертивній здібності й розмірному багатству внутрішнього переживання і традицією даремності збірних національних зусиль у менш ціненому й для українця менш цінному “зовнішньому світі”». Разом з тим, на думку дослідника, комплекс меншовартості створює тенденцію в поведінці як окремої особистості, так і етносу загалом до надкомпенсації (гіперкомпенсації), яка може проявлятися у надмірному підкреслюванні власної сили та значення, однак найбільш характерним для української психології є ореол страждання, своєрідний культ Голгофи.

Окрім вищезазначених чинників філогенетичного формування особливостей етнічної ідентичності українців, слід розглянути й інші, такі як фактор територіального розмежування та національної еліти.

Територіальне розмежування як знання територіальних меж розповсюдженості представників свого етносу (т. зв. ареалу етносу) вважається однією з умов формування етнічної свідомості, етнічної самосвідомості та похідної від них етнічної ідентичності. Разом з тим, внаслідок перебування українських територій

у складі двох імперій — Російської й Австро-Угорської — українське населення відзначалося територіальною дифузністю, що, врешті-решт, призвело до появи локального територіального розмежування і, зрештою, локальної етнічної самосвідомості та ідентичності.

В. Янів у своїй праці «Українська вдача і наш виховний ідеал»⁶ звертає увагу на те, що українське населення представлене головню селянами землеробами. Більше того, впродовж періоду від XVIII ст. і до 1926 р. близько 96% українського населення становили селяни. М. Гримич⁷ продовжує цю думку наголошуючи на відсутності у зв'язку з цим національної еліти, яка б формувала національну ідеологію, національну ідею, яка би стала «цементуючою» силою, яка б змусила кожного українця усвідомити себе представником єдиного українського народу. Натомість, за свідченням авторів, серед українського населення переважала локальна ідентичність (інтерес до справ свого села), або психологічна замкнутість у межах власної домівки та членів власної родини.

За умови перебування України у складі Радянського Союзу ситуація дещо змінилася. Пропагування єдиної нації — радянського народу і, таким чином зрівняння у правах і соціальному статусі представників різних національно-етнічних груп призвели до активної самоідентифікації українців із даною категорією. Так, в результаті проведеного П. Ігнатенком і В. Павленко⁸ у 1986 р. психологічного дослідження виявлено, що радянська ідентичність на той час була домінуючою у порівнянні з такими видами ідентичності як етнічна, громадянська, європейська та загальнолюдська⁹. Можна припустити, що радянська ідентичність усувала комплекс української меншовартості, оскільки, навіть якщо російський і залишився основним еталоном соціальної диференціації та порівняння, вона дозволяла здійснювати соціальне порівняння з тими етнічними групами, що значно відрізнялися від прототипу російської, а отже і «радянської» людини і суб'єктивно були зараховані до більш низького соціального статусу. Однак, саме у середовищі українців згодом зародився той вогонь бунту і протесту, який згодом набув поширення серед усіх «радянських» народностей і призвів до розвалу Радянського Союзу. Які ж фактори сприяли до того, що українці відмовилися від ідентифікації з «єдиним радянським народом» та підштовхнули до пошуків власної етнічної ідентичності? Можливо, це зростання соціального статусу українців за умови відсутності дискримінації за ознакою етнічного походження, а, можливо, небажання повного розчинення автентич-

ної української культури, її дифузії із «радянською» культурою. Так, чи інакше, у 1991 р. (рік отримання Україною суверенності та незалежності) відмічено зростання значення етнічної приналежності. За даними П.І. Гнатенка і В. Павленко¹⁰, середні показники етнічної ідентичності українців зросли від 5,36 (1986 р.) до 6,34 (1996 р.) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Середні значення показників різних видів соціальної ідентичності в українців
(за П. Гнатенком та В. Павленко)

Ідентичність	Рік		
	1986	1991	1996
Етнічна	5,35	6,34	5,42
Громадянська	6,76	6,03	5,36
Радянська	8,69	4,54	2,36
Європейська	3,14	3,66	4,22
Загальнолюдська	4,91	4,85	5,08

Можна припустити, що значна частина українського населення досить боляче пережила трансформацію радянської ідентичності в етнічну, тим більше що вона була пов'язана з кардинальними соціальними, економічними, правовими та іншими змінами, що мали місце після розпаду СРСР. І знову ж таки певні обставини вплинули на етнічну ідентичність українців у бік зниження її значимості. Можливою причиною такого спаду є розчарування в результаті неспівпадіння очікуваних у межах молодого незалежної держави — України — соціальних змін із реальним станом справ, який призвів до тотальної соціально-економічної незабезпеченості населення та проблеми виживання за цих умов певних прошарків суспільства (пенсіонерів, працівників бюджетних організацій та інших). Загалом динаміка етнічної ідентичності у період з 1986 по 1996 рр. виглядає наступним чином. Найбільш типовим для українців типом динаміки є «підйом», тобто поступове зростання етнічної ідентичності (близько 35%) на другому місці за частотою стоїть тип динаміки «плато» (29%), який відзначається збереженням етнічної ідентичності приблизно на тому ж рівні (високому, середньому або низькому). Третє місце за частотою займає тип динаміки «підйом — спад» (19% від загальної кількості респондентів).

Цікавими є трактування самих респондентів з приводу таких результатів, яке виглядає наступним чином: вони слабо відчували свою приналежність до української національності, але пізніше, у період пропаганди ідеї українського суверенітету, могутнього інформаційного потоку про історію та культуру України, почали повніше відчувати свої етнічні корені. Наступний спад вони пов'язують із двома моментами: одні — із розчаруванням з приводу того, що обіцяне процвітання не настало; інші — із закінченням ейфорії та більш тверезою оцінкою інформації, що супроводжується стабілізацією уявлень про місце України у світі.

І, нарешті, у 18% респондентів спостерігалася динаміка етнічної ідентифікації за типом «спад», що найчастіше пояснюється непродуманою і нав'язливою політикою українізації, що викликає у них внутрішній протест.

Незважаючи на цікаві та значимі результати дослідження, проведеного П. Гнатенко і В. Павленко, слід зазначити наступні моменти. Дослідження було проведене із групою, що складалась із 90 українців, жителів східних областей України. Крім того, не проведено вікової диференціації у динаміці етнічної ідентичності. Можна припустити, що результати дослідження, проведеного із респондентами, які проживають у центральних і західних областях України (зокрема тих, що досягли відчутних результатів у контексті економічного, інформаційно-технологічного чи інтелектуального зростання), привели б до визначення значно вищого статусу етнічної ідентичності та більшої відсоткової частки динаміки за типом «підйом» чи «плавний підйом». До того ж, було б доцільним провести нові дослідження за цією схемою з метою порівняння змін у динаміці етнічної ідентичності.

Ще один важливий аспект формування (трансформації) етнічної ідентичності у населення України — віковий чинник. Умовно можна українське населення на три групи: особи пенсійного віку (60 і більше років), особи віком від 30 до 60 років і особи віком 15-30 років. Кожну з цих груп можна наділити своїми специфічними ознаками у формуванні/трансформації етнічної ідентичності.

Так, наприклад, найважчою така трансформація є для осіб пенсійного віку. У деяких випадках можна говорити навіть про подвійну трансформацію етнічної ідентичності. Це насамперед стосується українців із західних регіонів, куди радянська влада прийшла у 40-ві рр. ХХ ст. Ті з них, що на той час досягли повноліття (а отже, у більшості випадків можна говорити про сформовану етнічну ідентичність), зазнали трансформації української етнічної ідентичності у радянську. Згодом, станом на 1991 р.,

радянська ідентичність втратила свою актуальність, і вони були змушені звернутися до етнічної ідентичності. Це зумовило численні внутрішні конфлікти та проблеми із адаптацією до нової ситуації. По-перше, пенсіонери (і станом на 1991 р. особи передпенсійного віку) виявилися ізольованими від активної участі у розбудові нової держави; по-друге, вони відчували свою соціальну незахищеність, оскільки це нова держава була не в стані забезпечити повноцінне задоволення їх основних потреб (у харчуванні, ліках), що не могло не викликати різючого розчарування в незалежній Україні, що, в свою чергу, відбилося на динаміці етнічної ідентичності, відмові сприймати етнічну ідентичність як компонент власної Я-концепції, а також бажання повернення «радянських» часів.

Друга група — особи віком від 30 до 60 років (станом на 1991 р. — 17-7 років), — навпаки, брали активну участь у становленні молодої України. Саме цей віковий прошарок відчув на собі всю відповідальність як за долю своєї держави, так і за майбутнє своїх нащадків у ній. Разом з тим кожне досягнення, кожний новий крок у зростанні соціально-економічного статусу України сприймався як свій власний, і навпаки. Тому можна припустити, враховуючи вищезазначені обставини, що процес трансформації радянської ідентичності в етнічну виявився відносно безболісним.

Третя група, яка включає молодь віком 15-30 років, дещо відрізняється від двох попередніх. По-перше, тут слід говорити лише про формування етнічної ідентичності, а не про її трансформацію, оскільки у 1991 р. вони ще були дітьми, або юнаками, етнічна ідентичність яких проходила в умовах зростання протесту проти радянської влади, відкритих виступів і демонстрацій, а також тріумфу з приводу отримання незалежності України та хвилі українізації у перші її роки існування. Разом з тим, вони «пожинали» й гіркі плоди незалежного існування української нації, відчуваючи деяке розчарування в ньому. Слід також зазначити вплив, який був здійснений на трансформування етнічної ідентичності цього покоління у зв'язку із «проривом» величезного потоку інформації на теренах пострадянського простору, і на українських теренах зокрема, що зумовило дещо некритичне прийняття у власний світогляд елементів інших культур (особливо американської). Сучасна орієнтація української держави на співпрацю із країнами Євросоюзу детермінує відкритість у контактах із представниками держав Західної Європи. Не слід оминути увагою й численні факти тимчасової чи довготривалої еміграції громадян України з метою заробітчанства. У пошуках

більш комфортного й матеріально забезпеченого життя деякі з них готові зректися власної етнічної ідентичності заради покращення свого соціального та економічного статусу. Тому слід говорити про економічні показники України як одні з найголовніших чинників, які впливають на значимість і престижність сприйняття кожним індивідом своєї етнічної приналежності.

Особливу підгрупу у зазначеній вище групі становить студентська молодь, на основі результатів дослідження якої можна прогнозувати вектор розвитку українського соціуму у наступні 20-30 років з уваги на те, що саме студентська молодь є основою майбутньої національно-етнічної еліти, відповідальною за розробку та поширення національно-етнічної ідеології. Дослідження, проведені із 100 студентами Львівського національного університету ім. І. Франка, показали, що значимість етнічної ідентичності (визначається позицією до якої респондент зараховує свою етнічність при відповіді на запитання «хто я?») є досить високою і займає позицію після соціального чи сімейного статусу. Більшість студентів (близько 65%) переживають ту чи іншу подію, значиму для української спільноти, як свою власну. Слід також відмітити високий ступінь суб'єктивного зарахування себе до європейської спільноти, прихильне ставлення до етнічних меншостей України, однак відзначається усвідомлення чіткого розмежування «українців» і «неукраїнців».

В останні роки в Україні з'являються численні праці, присвячені аналізу процесу формування української ідентичності, етнічної самосвідомості та менталітету¹¹. Зокрема, у праці В. Іщука «Україна: проблема престижності та ідентичності» розглядаються фактори, які знижують суб'єктивно значиму престижність приналежності до українського народу і тим самим гальмують формування української ідентичності. На думку автора, це насамперед недосконалість засобів масової інформації; відсутність інформаційно-аналітичного центру, завданням якого має бути вивчення та формування громадської думки в Україні; відсутність української національної еліти, яка б ідентифікувала себе з титульним етносом і, відчуваючи себе його частиною, усвідомлювала необхідність зміцнення державності як гаранта власної безпеки; переважання у свідомості українського населення т. зв. «імперських» автостереотипів про власну відсталість і провінційність; невдалість державної пропаганди української ідеї, вираженої у ретроспективній етнофольклорній формі та зверненої до стереотипів архаїзму.

Слушними є зауваження автора щодо необхідності побудови як сучасної української культури, так і української самосвідо-

мості й ідентичності на культурі героїв-переможців, в той час як сучасна українська націонал-демократична еліта орієнтується скоріше на культ поразок. Він пише: «Такі фільми (як «Свадьба в Малиновке» — авт.) поряд з антиукраїнською пропагандою в СРСР спотворили як візуальний, так і моральний образ українця. Йому не вистачає краси, шляхетності, сили й переможності. У свідомості молоді його місце займуть космополітичні герої західних «попсових» серіалів — Геркулеси, Тарзани, Ксени і Сіндбади»¹². На сьогодні ситуація із національними героями змінилася на краще. Ця роль покладається на представників нашої держави, які виступають на міжнародному рівні у будь-якому виді діяльності. На цих «сучасних етнічних героїв» (таких як от співачка Руслана, спортсмени Я. Ключкова, брати Кличко та ін.) покладено великий тягар відповідальності, однак кожна їхня перемога побуджує в українцях гордість за своє етнічне походження та сприяє зміцненню етнічної ідентичності.

Позитивним явищем слід вважати і зростання внутрішньо-етнічної самокритики українців. У праці М. Гримич знаходимо наступну думку: «Україна — це капище незворушних мудреців. Наш головний ритуал — наполегливе очікування безплатного дива. Кажуть, під лежачий камінь вода не тече. Українці з цим не згодні. Ми триста років сидьма сиділи в центрі Європи й чекали самостійності. Бог не стерпів цього зухвальства і вчинив диво. Задоволені результативністю своєї релігії, ми чекаємо інших див. Приміром, процвітання й добробуту. При цьому нас не лякає час і скороминуще життя. Ми поводимося, як безсмертні люди, яким не падають на голову цеглини, зате падають мішки з твердою валютою. Українці — це нація геть-чисто позбавлена комплексу меншовартості. З усіх видів очікування ми обрали найбільш філософську форму...»¹³. Самокритика вказує на певні недоліки й разом з тим передбачає можливість самовдосконалення, а отже, сприяє зростанню рівня етнічної ідентичності.

Узагальнюючи вищесказане, хотілося б наголосити на наступних моментах. Етнічна ідентичність українців XVIII – XX ст. представляє собою ідентичність етнічної меншості, що проявляє тенденцію до збереження позитивної її оцінки шляхом застосування таких стратегій як соціальна творчість і соціальна мобільність, а також трансформації комплексу меншовартості у гіперкомпенсацію (акцентування на духовному багатстві, характерний для українського менталітету ореол страждання і Голгофи). У період перебування українських земель у складі Радянського

Союзу етнічна ідентичність українців поступилася радянській ідентичності, яка передбачала рівність усіх етнічних груп і їх представництв між собою. На сьогодні етнічна ідентичність займає чільне місце у Я-концепції українців. Однак можна виділити три вікові групи, у межах яких процес етнічної ідентифікації набуває своєрідних, унікальних рис. Важливе місце у формуванні етнічної ідентичності як компонента соціальної само-свідомості українського населення повинна займати державна соціальна політика.

- ¹ Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г. Этническая социализация подростка. – М.; Воронеж: «МОДЭК», 2000. – С. 30-52.
- ² Гнатенко П.И. Национальная психология. – Днепропетровск: Полиграфист, 2000. – 213 с.; Гнатенко П.И., Павленко В. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – 465 с.; Гнатенко П.И. Український національний характер. – К.: ДОК-К, 1997. – 115 с.
- ³ Гнатенко П.И., Павленко В. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – С. 397.
- ⁴ Гнатенко П.И. Український національний характер. – К.: ДОК-К, 1997. – 115 с.
- ⁵ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства: в 2 т. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 718.
- ⁶ Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал. – Мюнхен-Тернопіль, 1992. – 29 с.
- ⁷ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – 381 с.
- ⁸ Див.: Гнатенко П.И., Павленко В. Идентичность: философский и психологический анализ.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – 381 с.; Луцк В. Україна: проблема престижності та ідентичності (Масова комунікація і культура як суб'єкти формування громадської і національної свідомості). – К.: Смолоскип, 2000. – 89 с.; Духовний світ людини та розвиток національної свідомості в Україні / Пашук А.І. та ін. – Львів: Світ, 1996. – 178 с.
- ¹² Луцк В. Україна: проблема престижності та ідентичності (Масова комунікація і культура як суб'єкти формування громадської і національної свідомості). – К.: Смолоскип, 2000. – 89 с.
- ¹³ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – С. 374.

5.3.

**Етнокультура українського суспільства
у динаміці зовнішніх та внутрішніх
тенденцій**

284

На порозі третього тисячоліття дедалі більшої уваги привертають до себе питання культурного розвитку людства як на глобальному, так і на національному рівнях. Зростаюче значення культури та збереження культурної багатоманітності було визначено у Всесвітньому докладі по культурі 2000 р.¹, а також у середньостроковій стратегії ЮНЕСКО на 2002-07 рр.².

Світовий цивілізаційний розвиток несе із собою необхідність вирішення проблем, пов'язаних із збереженням культурної багатоманітності та культурної самобутності в умовах експансії масової (споживацької) культури та процесів глобалізації. Глобалізаційні процеси світового розвитку постають зовнішнім фактором, що має значний вплив на характер та напрям культурних процесів у середині суспільного устрою. Даний зовнішній фактор несе із собою значні деструктивні тенденції уніфікації культурного простору, ставлячи перед національною державою проблему збереження власної культурної самобутності на міжнародній арені та підтримки культурної багатоманітності у середині суспільства.

Процеси глобалізації проявляються у тенденції стандартизації способу існування людини, її матеріальних потреб та духовних пріоритетів у поширенні т. зв. «масової культури». У відповідь ми бачимо інтенсивний процес «етнічного ренесансу» як у пострадянському просторі, так і на світовій арені.

Засобом та середовищем протистояння глобалізаційним тенденціям експансії масової культури та загрози етнічної декультуралізації постає етнокультура. У даному контексті масова культура є зовнішнім впливом на певну етнічну спільноту чи суспільство. Проте, майже кожне суспільство є за своєю структурою поліетнічним. Прагнення кожної етнічної спільноти в межах певного суспільства реалізувати себе у сфері політичної влади може призвести до втрати загальносуспільної культурної цілісності.

Саме цю єдність культури на загальносуспільному рівні покликає зберегти держава. Оскільки держава покликає сприяти консолідації, створити умови стабільного та ефективного суспіль-

ного функціонування та розвитку, то вона передусім і є основним гарантом безпеки культурної самобутності суспільства. З іншого боку, динаміка культурного життя у суспільстві перманентно не терпить тотального управління. Надмірне втручання держави у сферу культури неодмінно викликає суспільний супротив.

Поняття «культури» належить до найбільш широковживаних у наш час. Одним із суперечливих моментів у розумінні культури є її визначення. Етимологія слова «культура» походить від латинського «cultura» — обробіток, розвиток, виховання, покоління. Культура є власне людською сутністю, що характеризує її присутність у світі, становлення і самореалізації людини.

Культура як соціально важлива інформація, що значення «соціального досвіду», або ж «культурного коду» розвитку суспільства, що реалізується через спадковість (попередні досягнення людства), функціонування суспільства на певному етапі, а також певну модель майбутнього суспільства, що виконує роль вектора розвитку суспільства.

В.С. Жидков визначаючи «нову роль» культури у суспільному розвитку, пише: «культура — одна з найбільш ефективних інструментів формування суб'єкта історичного процесу, здатного створювати самого себе і свою історію»³. Ця характерна риса культури є, безсумнівно, вірною, проте «не новою», а одвічно притаманною як їй, так і *людині культурній*.

Під поняттям «людина культурна» можна розуміти як людину, що долучилась до високих культурних цінностей, ідей та ідеалів, що живе у суспільстві за визнаними культурними нормами, або ж значно ширше — як суб'єкта культури, культурного простору, який вона створює та впорядковує для себе, змінюючи культурний простір людського існування власне своєю індивідуальною присутністю-буттям.

Ці підходи у розумінні «людини культурної», звісно, не можуть існувати відособлено (ізолювано). Постійно взаємодіючи та взаємодоповнюючи одне одного, вони вносять у культуру ту поліфонічність та універсальність культури, що є запорукою існування її як індивідуально-унікальної *Я-культури* та загально-суспільної *Ми-культура*. Цей другий вимір культури забезпечує культурну цілісність суспільства, маючи у собі певний тотальний характер. «Я-культура» ж є тою динамічною силою, що привносить у культурну самобутність суспільства її здатність до нового, її відкритість до розвитку при адаптації та взаємоузгодження нових та вже встановлених форм культури певної спільноти.

«Ми-культура», що діє на загальносуспільному рівні, наділена здатністю та прагненням самозбереження через механізми

трансляції культурних кодів новим поколінням (через звичаї, традиції, шаблони культурної поведінки), а також процес соціалізації та певні інституційні форми (інституції), що функціонують у суспільстві. Чи не найважливішою інституцією є держава, основою держави ж є культурна самобутність її суспільного устрою. Ця самобутність передусім відображається в етнокультурі титульного народу. Так, І. Дзюба визначає культуру як «самоствердження нації в часі і просторі»⁴, а генератором якої є «суспільно-етнічна система»⁵. Таким чином етнокультура знаходить своє відображення у державі як прагнення народу до збереження, утвердження, а також до протистояння будь-яким деструктивним (передусім зовнішнім) тенденціям.

Якщо етнокультура є слабкою у своєму політичному волевиявленні, коли вона детермінована внутрішнім протистоянням численних етнокультурних спільнот у середині суспільства — має місце процес відчуження держави від етнокультурних основ суспільства. Це відбувається передусім з метою держави будь-якою ціною зберегти (чи насадити) певну культурну цілісність суспільства заради політичної стійкості та державної могутності. За тих умов держава вдається до уніфікації суспільства за допомогою відчуженої політично-ідеологізованої «культури-зверху» («культура-Держава»).

Подібний процес мав яскравий приклад в історії «радянської народу», що був сумішшю різних етнодискретних культур, які необхідно було згуртувати у певну монолітну цілісність. Ця «культура-зверху» хоча і мала корені російської культури (оскільки ґрунтувалась на мові російського народу), проте була відчужена від неї шляхом нових політико-ідеологічних ідей, цінностей, нових традицій та норм поведінки, завданням яких була експансія та нівеляція будь-якої культурної унікальності та самобутності культур народів Союзу.

«Культура-Держава» відзначається використанням ідеологічного тиску у процесі уніфікації та використанням самого індивіда як її знаряддя. За В.С. Біблером, індивід тут зводиться «до знаряддя, прийому, образу дій, важелю інших вищих сил»⁶, роль якої у Радянському Союзі виконувала держава.

Ідеологічний чинник в «культурі-Державі» пронизує весь простір культури, як на загальносуспільному, так і на індивідуальному рівні. Точніше можна сказати, що індивідуальним простір культури стає знеособлено загальносуспільним (належить не індивіду, а суспільству, державі, тощо).

Іншим прикладом подібного державницького механізму уніфікації (чи у даному випадку необхідно говорити вже про над-

державний транс-економічний механізм) відбувається і сьогодні. Оскільки ця уніфікація набула глобальних масштабів, вона отримала назву процесу глобалізації.

У цьому процесі знищуються етнокультурні особливості «слабких суспільств» під тиском експансії масової культури, яка за своєю сутністю є або над етнокультурною, або ж є відчуженою від етнокультури «сильних суспільств».

Етнокультурні елементи, що, звісно, містяться у масовій культурі, є формами вихолощеного змісту етнокультурної самобутності того чи іншого суспільства. Оскільки пустота форм масової культури наділена властивістю експансії на інші культури, вона поглинає і поглинає нові змісти етнокультурних форм, але не заповнюється ними, а знищує їх в межах власного внутрішнього культуро-сміслового вакууму. Характерні риси масової культури можна виразити словами Г.С. Батищева: «культура перетворюється у некультуру, в її самозапечерення і підмінюється її сурогатами, легке споживацтво яких зворотно пропорційне їх смислової змістовності»⁷.

Оскільки цей процес відбувається на наддержавному рівні, ця культурна уніфікація ставить під загрозу не лише етнокультуру певного суспільства, але і підвалини самої держави. Так, на Всесвітній конференції по політиці в сфері культури в Мехіко 1982 р. зазначалось, що: «культурна автономія невід’ємна від забезпечення у повному обсязі суверенітету, територіальної цілісності і можливості спілкування з іншими країнами...»⁸.

Тотальне проникнення масової культури відбувається одночасно на усіх рівнях — на індивідуальному, загальносуспільному та державницькому як загроза втрати власної (індивідуальної чи національної) культурної самобутності. На загальносуспільному рівні деструктивний вплив масової культури як комерціалізованої культури глобальних масштабів проявляється у тенденції наповнення культурного простору суспільства артефактами культури (культурної продукції), подавляючи культуротворчі ресурси самої держави.

Запорукою протистояння цим тенденціям глобальної експансії є етнокультура. Її відродження та звернення до її механізмів самозахисту своєї тотожності на державницькому рівні забезпечує як державну цілісність, так прагнення народу до свого політичного та культурного самоствердження.

Етнокультура певного народу, виражена у державницькому пріоритеті зовсім не передбачає поглинання етнічної чи регіональної культурної поліфонічності певного суспільства. Як ми вже зазначали, до поглинання здатні вихолощені форми масової культури чи «культури-Держави».

Форми ж етнокультури є формами повноти, зміст-сутності яких переполюють власні форми швидше наділені прагненням до «діалогу-взаємодії» з іншими культурними формами етнічних спільнот у межах певного суспільства чи інших суспільств для заповнення смислами нових форм культури. Даний процес зустрічі та взаємодії форм одної етнокультури з іншою (іншими) має не негативний характер поглинання, а позитивний — діалогу культур.

Відкритий характер етнокультури забезпечується і тим суб'єктно-індивідуальним рівнем культури, про який згадувалось раніше. Саме завдяки йому етнокультура здатна адаптувати та сприймати нові для неї культурні форми та «культуру-Іншого» загалом. Звісно, відкритішою є та етнокультура, що містить у собі значний індивідуально суб'єктний потенціал. У протилежному випадку, етнокультура залишається консервативною, тобто закритою до динаміки розвитку, але, будучи самодостатньою, вона не прагне до експансії щодо «культури-Іншого». Яскраво виражені індивідуалізовані ментальні структури етнокультури українського суспільства і забезпечують її відкритість до міжкультурного діалогу та здатність до сприйняття «культури-Іншого».

Етнокультура українського суспільства впродовж довгих років бездержавності виробила у собі і потужний самозахисний потенціал. Яскравим прикладом є феномен українського авангарду 20-х рр. (мистецький авангард як наднаціональна течія лише в Україні набув національного характеру).

Процес адаптації етнокультурою нових культурних форм та форм «культури-Іншого» є процесом не їх поглинання-знищення, а необхідною умовою процесу взаємозбагачення культури для подальшого діалогу та взаємодії культур.

Індивідуалізаційні аспекти українській культурі, часто критикується як нездатність українського суспільства до політичної єдності. Тому саме держава, що є втіленим волевиявленням українського народу до політичної незалежності як запоруки захисту власної культурної самототожності, повинна сприяти формуванню політичної єдності саме через культурну самотутність суспільства.

Сприяючи розвитку української етнокультури та піднесення її до рівня міжнародного культурного діалогу дасть змогу забезпечити її визнання не лише на міждержавному рівні, а й на внутрішньому суспільному як консолідуєчий чинник політичної єдності суспільства.

Водночас, вихід етнокультури українського суспільства на міжнародну арену сприятиме збагаченню як української культури загальносвітовими культурними цінностями, так і збагаченню світової культурної скарбниці. Ця взаємодія відкриває горизонти

високої культури, яка, будучи загальнолюдською, водночас проти-стоїть феномену масової культури.

Піднесення статусу етнокультури українського народу сприя-тиме його визнанню на право розвитку та існування передусім в середині українського поліетнічного суспільства, що впродовж багатьох років денационалізувався та вороже настроювався до будь-якого україноетнічного прояву.

Відкритість до діалогу, толерантність та розвиток, до чого так довго прагнуть носії етнокультури українського суспільства, при державній підтримці повинне протистояти підозрілості у процесі «етнічного ренесансу» з боку інших внутрішньо сус-пільних етнокультурних спільнот.

Відкритий характер культури українського суспільства прояв-ляється у прагненні до діалогу та взаємодії повноти культурних форм. Тобто, розвитку усіх етнокультурних спільнот суспільства. Державна підтримка цього прагнення українського суспільства у культурі забезпечується визнанням права на вільний розви-ток усіх етнічних меншин українського суспільства.

Для того, щоб цей діалог був справді рівноправним та конст-руктивним, необхідно визначити передусім індивіда як основ-ного суб'єкта культури. У цьому випадку значної ваги набува-ють особисті якості індивіда як суб'єкта культури, оскільки саме від нього залежить розвиток культури певного суспільства і саме через нього етнокультура транслюється, розвивається та взаємодіє з іншими культурами.

Так, за Ж. Сартром, людина визначає себе лише у процесі власної «присутності-буття», а обираючи себе як людину, вона обирає і сукупним образ Людини загалом. Вагомого значення Ж. Сартр надає відповідальності такого вибору: «Коли ми гово-римо, що людина є відповідальною, то це не означає, що вона відповідальна лише за свою індивідуальність. Вона відповідає за усіх людей... Я відповідальний таким чином за себе самого і за всіх та створюю людини, який вибираю; вибираючи себе, я вибираю людину загалом»⁹.

Масова культура, що ґрунтується на принципі культурного виробництва, відрізняється від сутнісного значення культури загалом. Остання спирається на процес культуротворчості, тобто на принципі творчості. Творче начало «культури — загалом» є дихотомічним з творчим началом кожного людського індивіда. Саме людське Я є суб'єктом творення культурного простору, а процес створення людиною «культури для себе» є водночас творенням «культури усіх».

Масова ж культура позбавляє цього принципу вибору власного Я з можливістю створити світ «культури для себе». Масова культура постійно продукуючи певні стандарти життя тотально проникає у «культуру для себе», подавляючи її творчий потенціал та позбавляючи його унікальної неповторності.

Тому державна програма підтримки та розвитку етнокультури українського суспільства повинна апелювати та доводити до свідомості кожного індивіда через виховання та освіту про морально-етичну відповідальність кожного громадянина України як суб'єкта культури, а отже і культурної політики у державі.

Індивідуально-суб'єктний рівень звичайно є і у масовій культурі, проте різниця тут полягає у тому, що суб'єкт культури від початку оперує вже віджитими, вихолощеними формами культури та спрямований, свідомо чи несвідомо, на їх тиражування та подальшу експансію.

Альтернативою є суб'єкт культури, вкорінений (а отже є свідомим носієм) етнокультури власного народу. Створюючи та адаптовуючи для себе власний простір культури, він водночас повинен розвивати культурну самобутність свого народу, збагачуючи її новими культурними смислословними формами, інтерпретацією (привнесенням нових смислів) у форми етнокультури. Даний процес означає збереження та розвиток етнокультури через традицію як «постійної непостійності», взаємоувідповіднення постійних, вже набутих культурних форм постійних культурних форм з новими формами як «змінна традиція».

Експансія масової культури через тенденції глобалізації спрямована на перетворення «культури-Іншого» на культуру «споживачку» («масову культуру»). Саме суб'єкт культури своїм власним вибором здатний протистояти образу «споживач» у феномені «масової культури». Суб'єкт культури, як свідомий носій етнокультури власного народу, якісно відрізняється від суб'єкта масової культури. Останній, оперуючи вихолощеними формами масової культури в кінцевому результаті приходять до статусу споживача культури, а його власний індивідуальний простір культури заповнюється артефактами культури як «хаос віджитих форм». Такий простір культури перетворюється на духовно-культурний вакуум, який хоча сам і не спрямований на експансію щодо етнокультурної самобутності інших народів чи спільнот, проте залишається закритим від них у середині власного неусвідомленого культуро-сміслового голоду.

Суб'єкт культури, що спирається на етнокультурну самобутність свого народу, генеруючи старі та породжуючи нові культурні форми, спрямовується не на артефакти культури, а на повноту

культуротворчого становлення себе, свого народу, відкриваючи для себе горизонти смислотворчого потенціалу міжкультурного діалогу, утвердження культури власного народу у загально-людській культурній скарбниці.

Суб'єкт культури як носій етнічної самобутності свого народу у межах поліетнічного суспільства на відміну від суб'єкта масової культури є відкритим до інших етнокультур як і до їх носіїв. За умови відкритості та відсутності експансії держави на інші етнокультури та їх носіїв, суб'єкти культури, розвиваючи власну етнокультурну самобутність, залишаються толерантними до розвитку «культури-Іншого». Це положення стосується як до корінного народу, так і до етнічних спільнот у межах певного суспільства. Агресія щодо розвитку «культури-Іншого» в своїй основі має приховане прагнення до підкорення та поглинання.

В умовах української державності, де проголошується «визнання культури як одного з основних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України»¹⁰ та рівні права на їх розвиток, усі скарги на ущемлення власних культурних прав через становлення і розвиток культури титульного народу, отже, свідчить швидше про ворожість до «культури-Іншого». Становлення ж та розвиток культури українського народу відкриває рівні можливості розвитку інших етнокультурних спільнот українського суспільства до рівня повноцінного діалогу та взаємодії.

Споживацька культура, де матеріальний добробут, за Г. Маркузе є «компенсацією за всероникаючий контроль»¹¹ над життям індивіда, маніпулюванням його свідомістю та втратою свободи, дегуманізує, а, отже, відчужує культуру від індивіда і навпаки. Такий індивід не створює, а лише споживає культурну продукцію, є позбавленим права на власний інноваційний внесок у розвиток культури.

Звернення індивіда до традиційної культури (етнокультури свого народу) є також механізмом його захисту себе як суб'єкта культури. Характеризуючи «вкоріненість» людини у просторі культури, етнокультура дає можливість відчувати культуру як космовпорядкований простір існування Людини. Етнокультурні корені людини, будучи невичерпним джерелом її творчих начал, з одного боку накладають на неї відповідальність за долю власного народу у усвідомленні себе як носія певної етнокультурної спадщини, а з другого — свободу особистісного становлення себе в актуальному часі особистісним «присутністю-буттям». Саме за таких умов індивід через культуру здатний до самостановлення та самоусвідомлення себе у співвідношенні з Іншим.

Великі економічно-політичні системи як комунізм та капіталізм по відношенню до культури, по-суті, не мають між собою різниці, оскільки їх результатом є деактуалізація та децентралізація індивіда як суб'єкта культурного розвитку через механізм ідеологічної маніпуляції його свідомістю.

Так, капіталізм спричинив розвиток т. зв. комерціалізованої культури, що, як і «культура-Держава», є різновидом масової культури. В обох своїх різновидах масова культура трансформує індивіда від статусу суб'єкта культури до статусу виробника культурної продукції, та механізує культуротворчий процес. Різниця між ними полягає у тому, що маніпулятором цим процесів у першому випадку є економічна система, а у другому — політична.

Суб'єкт української культури вже вийшов з цієї тотальної машини «культура-Держава» та стає на шлях пошуку себе як діяльного суб'єкта. Це і є той значний потенціал культури українського суспільства, який полягає у ще наявній альтернатив розвитку, встановленню взаємовідносин між державою, культурою та індивідом.

¹ Всемирный доклад по культуре 2000+: Культурное многообразие: конфликт и плюрализм / ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО; М.: Магистр-Пресс, 2000. – 416 с.

² ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (31; 2001; Париж). Среднесрочная стратегия на 2002-2007 гг.: Вклад в дело мира и человеческого развития в эпоху глобализации посредством образования, науки, культуры и коммуникации. – Париж: ЮНЕСКО, 2001. – С. 37.

³ Жидков В.С. Перестройка системы управления в сфере культуры. – М., 1988. – С. 11.

⁴ Дзюба І. Українська культура як майбутнє нації // Біблія і культура: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – Чернівці: Рута, 2001. – С. 10.

⁵ Там само.

⁶ Библер В.С. Нравственность. Культура. Современность. – М.: Знание, 1990. – С. 52.

⁷ Батищев Г.С. Универсалии культуры глубинного общения: [//http://www.countries.ru/library/questions/bat.htm](http://www.countries.ru/library/questions/bat.htm)

⁸ ЮНЕСКО. Всемирный доклад по политике в области культуры. Мехико, 1982. Заключительный доклад: 26 июля – 6 августа, 1982. Мехико. – Париж: ЮНЕСКО, 1982. – С. 58.

⁹ Сартр Ж.П. Экзистенциализм — это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1989. – С. 324.

¹⁰ Основи законодавства України про культуру: За станом на 20 лютого 2002 року / Верховна Рада України. – Офіційне видання. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – С. 4.

¹¹ Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К.: «ИСА», 1995. – С. 99.

5.4.

Релігійна складова національної ідеї: українська та православна ідентичність як історичний чинник формування української нації

Класична соціологія розглядає націю як спільноту, найважливішу та найбільш складну й довершену, з породжених цивілізованим життям¹. Кожна з таких спільнот має певний склад кумулятивних ліній, що, солідаризуючи її зсередини, визначають «зовнішні» прояви нації як єдиного цілого, відмінного від інших спільнот. Простежуючи еволюцію націй від простого лінгвістичного скупчення у складну верству — в історії християнських цивілізацій, фахівці визначили наступний склад ліній, необхідних для солідаризації етнічного скупчення: мова, релігія, територія, держава, цивілізація (технічна та організаційна структура), звичаї, історія і право, національна свідомість (тобто, сугестія маси, котра задає тон індивідуальній поведінці, спричинює безперерйну актуалізацію, репродукцію, доконування і продовження традицією освячуваного життя), національна еліта².

Подібно до інших націй, українці також протягом століть набували повного складу кумулятивних ліній, що спочатку солідаризували давні етнічні спільноти в єдину українську націю, а потім перешкоджали культурним дифузійам та асиміляції іншими націями. При цьому найважливіші чинники консолідації були сформовані процесом християнізації.

Насамперед, на давньоруських теренах православ'я розв'язало «кризу ідентичності» язичницького світу одразу на кількох рівнях. По-перше, поєднавши загальне одушевлення й одухотворення природи в єдину Животворну Силу (Дух), християнська релігія розмежувала індивіда й рід, як особу та суспільство в контексті взаємовідносин Творця і Його творіння, надало людині повноту Буття — тобто, здійснила «внутрішньоособистісну» ідентифікацію на «мікрорівні».

По-друге, Біблія та творіння Св. Отців Церкви поставили перед давньоруськими книжниками філософську проблему розгортання у часі Світу-як-Історії. Світу, зв'язаного «нерозривним

союзом любові в єдину «соборність», в єдину гармонію, де кожне творіння виконує свій особливий закон»³. Позитивне розв'язання цієї проблеми для давньоруського суспільства знімало кризу цивілізаційної (зовнішньої) ідентичності: християнський світ був перед Богом одним народом, а одностайність християнської культури «автоматично» перетворювала кожен освічену людину на громадянина усієї Ойкумени.

Ця приналежність до Вселенської церкви відкривала ще деякі можливості. Поєднуючи проповідування ідеї всесвітньої держави зі спробами організувати Боже царство на землі, Вселенська церква використовувала багату політично-філософську культуру та мистецтво управління стародавнього Риму й новонавернені народи, таким чином, отримували досить еластичну інтеграційну структуру. З огляду на те, що всі суспільства, приналежні до православної цивілізації, ділилися за принципом політичного суверенітету, давньоруське суспільство досить швидко пододало й кризу ієрархічного підпорядкування субетнічних груп, тобто, кризу групової ідентифікації. Відтоді подальший історичний розвиток держави Київська Русь — зміцнення традиційних суспільних зв'язків, утворення і розвиток нових — відбувається за активною участю православної Церкви.

Іншими словами, православна культура стала матрицею, за якою, під патронатом Київської церкви сформувався і зберігся протягом століть тип українця, української державності, тип національної свідомості. З огляду на те, що сучасна українська держава переживає глибоку ідентифікаційну кризу, ускладнену мозаїчністю структури суспільства в Україні та нерозумінням, недооцінкою, а подекуди й відвертим ігноруванням з боку фахівців, чи не основного чинника збереження культурного традиціоналізму — Церкви, авторка вважає за доцільне торкнутися, хоча б оглядово, основних кризових моментів і показати, що поза Церквою ніколи не існувало жодної унітарної соціальної організації у слов'янській (та й у світовій) культурі, яка б запровадила ефективніший принцип соціальної єдності.

Як вище зазначалося, християнізовані народи отримували досить еластичну інтеграційну структуру і на зміну трудам завойовника приходила месіанська праця любові. На Київських землях також відбулася ця духовна трансформація — християнство перетворилося на предмет особистісного вибору. Тому, як не дивно, але організована й міцна Церква в стосунках із князівською державою досить таки пунктуально дотримувалася положення про симфонію влади, визначеного VI-ю новелою «Corpus

juris civilis» візантійського імператора Юстиніана й запозиченого давньоруським правом⁴. Церква, застосовуючи такі кумулятивні чинники, як церковно-державне право, соборність, писемність, високого теологічного, наукового та художнього рівня літературу, солідаризувала строкаті субетнічні скупчення як тепер сказали б громадянське суспільство. Поява високоосвіченого духовенства сприяла встановленню морального закону, котрий передбачав взаємну відповідальність усіх членів суспільства. Отже, князь Володимир, християнізувавши свою землю, започаткував принципово новий культурний процес формування протонаціональної спільноти. Запозичені з грецької та римської культур поняття громадянства й нації почали поступово ототожнюватися у діапазоні індивідуальної свідомості давніх русичів.

Нащадки мудрого князя поставилися до культурної спадщини з належною увагою. Високий престиж Київської Русі в світі спирався на сильну економіку й високу культуру. Її носіями, живим прикладом і символом морального закону стала еліта: світські вельможі та біле й чорне духовенство. Світські феодали забезпечували охорону держави, а духовенство своєю науково-освітньою та політичною діяльністю дисциплінувало всі верстви суспільства. Визнане князем право посідати почесні місця в боярській думі надавало можливість вищим церковним достойникам не лише «найкращим у світі способом реалізувати Христову науку»⁵ в державі, а й утвердити в політичній культурі та ідеології Східної Європи уявлення про Київську державу як богохраниме царство.

Глибока рефлексія у середньовічній Русі-Україні образів Священного Града Єрусалима та Нового Єрусалиму — Константинополя, знайшло своє відзеркалення у сакральній архітектурі та священній топографії Києва. Ідеологічні орієнтації давньоруської політичної та церковної еліти в утвердженні внутрішньодержавного та міжнародного статусу Києва виявлялись і в особливому пошануванні тут Божої Матері. Спираючись на екзегетичну традицію східної патристики, в якій Богоматір осмислювалась як центральний образ у Спасенному плані Бога, староруські книжники детально обґрунтували ідею патронату Богородиці над Києвом. Вшанування Богородиці Заступниці, що поширилося у Києві з середини XI ст., було покликане формувати міфологізований образ столиці Вселенського православ'я. Незабаром і сучасники-русичі почали сприймати місто як своєрідну земну ікону біблійного Єрусалима, а іноземці — як рівноправного партнера в сім'ї християнських народів⁶. Іншими словами, зусилля

духовної еліти фактично привели до створення православної цивілізації, осібної і від Риму, й від Константинополя, названої пізнішими дослідниками екуменічним Київським православ'ям.

Наведений сюжет переконливо доводить, що в домонгольську епоху населення України-Русі успішно пододало кризу ідентифікації на основних соціальних рівнях. Через те, коли наші пращури говорили, що вони «от руського рода» — це вже звучало рівнозначно: ми «руської нації».

Зважаючи на те, що Україна-Русь була рівноправним учасником загальноісторичного процесу, вона через певний період знову переживає перманентну кризу ідентифікації, але цього разу на рівні «нація — нація». Після татарського погрому, держава Київська Русь припиняє своє існування, але політичний так би мовити «вакуум», що утворився внаслідок територіальної роздробленості, заповнюється екуменічною владою Церкви. Митрополит та ієрархія склали екуменічну церковну альтернативу державі, що загинула. Тому певний період часу у політичній культурі та ідеології Східної Європи уявлення про Київ — другий Єрусалим зберігалось⁷. Ця обставина перешкодила політичним планам суздальського князя Андрія Боголюбського створити автокефальну єпископію, підпорядковану безпосередньо Константинопольському патріархові, та затьмарити авторитет і святість Києва красою й величчю «Нового Єрусалима» — Володимира-на-Клязьмі⁸.

Однак, церковний екуменізм, за умови політичного вакууму в державі, неминуче набирив і негативних відтінків. Бездержавність порушувала століттями вивірений баланс між державою і Церквою, хоча в Литовську добу українські князі й відігравали значну роль у суспільному житті Великого князівства Литовського. Його державність формувалася під впливом київської культури, руська (українська) мова швидко набула статусу офіційної мови уряду, а Церква завжди була предметом опіки Великих князів литовських. 1327 р. найвизначніший політик тієї доби — князь Гедимінас — домігся від Царгороду висвячення окремого митрополита на Литовську кафедру. Отже, перше зіткнення з іншою «нацією» розв'язалося на користь київської культури (зауважимо, що з політикою Гедимінаса рахувалися і європейські монархи, і папа Римський).

Ситуація докорінним чином змінилася після Люблінської унії 1569 р. У цей період Польща стала чи не найбільшою державою тогочасної Європи й на її внутрішньому стані дуже позначилися наслідки духовної кризи західнохристиянської циві-

лізації (розщеплення влади на дві полярні сили та докорінна перебудова основних внутрішньодержавних форм на християнських принципах рівності й братерства). За короткий час Польща стала ареною зіткнення майже всіх реформаційних течій, котрі в своїх країнах призвели до громадянських воєн. Поряд з культурним ренесансом, Польщу захоплюють відлуння гострих ідентифікаційних процесів, що їх переживали інші європейські нації та Контрреформація⁹.

Через те зі вступом православних українців у безпосереднє сусідство з католиками-поляками ідентифікаційний процес «нація — нація» для українців зосереджується навколо *дихомії* «держава — Церква».

Це означає наступне. В той час, як в інших країнах Реформація долучає до поняття політичної нації третій стан, українці втрачають певним чином найважливіші її складники: державу, духовну та світську еліту. По-перше, за литовської доби поділ української території на звичайні провінції, підпорядковані урядникам великого князя, поволі знищив рештки українського самоврядування і престиж Києва, як стародавньої столиці незалежної та сильної держави.

По-друге, руйнація «князівського даху» над головою Русі (України) призводила до порушення харизми влади та невідворотного розпаду з'єднувальних ланок ланцюгів, які століттями скріплювали цілість нації, самобутність її політичної структури. Вигасання (або полонізація) приблизно з другої половини XVII ст. родів «головних княжат»: Острозьких (1654 р.), Корецьких (1651 р.), Ружинських (до серед. XVII ст.), Заславських (1673 р.), Збараських (1631 р.), Порицьких (1633 р.), Пронських (30-ті рр. XVII ст. зупинило «князівську експансію» на Київщину, Брацлавщину, Житомирщину, Задніпров'я, що розпочалося у 80-90-і рр. XVI ст.¹⁰, унеможлививши спонтанне «аристократичне» збирання українських земель в єдину державу.

По-третє, середньовічний корпоративний принцип чітко регламентував місце кожного стану й українські магнати¹¹, залишаючи прерогативи управління державою за «головними княжатами», перебували у стані суспільної апатії аж до Хмельниччини. Їхня пасивність значною мірою створювала умови для розвитку конфлікту між усвідомленням національної приналежності та відчуттям польського громадянства, а в майбутньому — для поглинення української еліти польською нацією.

По-четверте, порушення харизми влади (чи криза ідентифікації) спостерігається і в середовищі дрібної шляхти. Його спри-

чинив правовий розвиток Речі Посполитої. Спочатку литовсько-руська безземельна шляхта могла існувати одночасно в кількох незалежних площинах: станова, релігійна приналежність, васальні зобов'язання, етнічне походження, а поряд із цим бути громадянином якоїсь держави. Однак, сейм 1562-63 рр., санкціонувавши створення кварцяного війська, перетворив епізодичну службу українського шляхтича за кордоном або на «татарському пограниччі» на престижну працю на користь держави — Речі Посполитої. Відтак стереотип українця органічно поєднав усвідомлення свого «руського» походження з відчуттям приналежності до польської політичної нації¹².

Сумна картина стане ще більш вражаючою на тлі кризи православної Церкви, яка довгий час перебувала під опікою інших держав. Як не прикро, але триумф відновлення митрополії в Києві 1453 р. та підтвердження її зв'язку з Вселенським Патріархом дуже швидко змінився патронатом Великого князя, а згодом — короля. Це спричинило катастрофічні наслідки. З одного боку, зникнення стародавньої української аристократії і тісно пов'язана з цим значна втрата православною Церквою неопітів з вищих станів, меценатської опіки призвели до ліквідації її офіційного загальнодержавного статусу. З іншого — світська влада отримала право вирішувати церковні питання. Єпископом могла стати світська особа і встановлювати в межах єпископії свої закони. Траплялося навіть таке, що багато шляхтичів дозволяли собі продавати розташовані на їхніх землях парафії та монастирі тому, хто більше заплатить, або відписували їх своїм родичам, котрі не мали права спадщини. За таких умов митрополит авторитету не мав, а справами душпастирства таке «духовенство» не переймалося, тому культурний вплив православ'я був досить обмежений. Окрім того, завоювання турками Константинополя призвело до тимчасової втрати Україною зв'язків із всесвітнім центром православ'я і поглибило інтелектуальний та культурний застій.

Однак, саме Церква знайшла в собі сили до національного Ренесансу. Значною мірою це сталося під тиском Контрреформації. У польському суспільстві під єзуїтською опікою містика католицького месіанства переросла в релігійний фанатизм. Загальноприйнятна формула — «не віра робить поляка поляком, русина русином, литвина литвином, а народження і кров польська, руська, литовська» — з плином часу замінилася виключно конфесійними критеріями. Лише опинившись у такому нетолерантному середовищі, українці відчули себе іноземним

тілом у чужій державі. Контрреформаційна хвиля змусила українське суспільство відчутти, як розпливається поняття власної держави — гаранта безпеки й закону; усвідомити, що національна мова стала придатною лише для домашнього вжитку, побачити, що православна Церква втратила позиції репрезентанта національної культури та ідеологічної опори держави. Загалом світ почав розпадатися: гармонія зникла, симфонія розладналась. Однак, українство, хай і підсвідомо, але розв'язало цю кризу вже як нація.

Православні ієрархи, природні носії монархічної влади, особливо нестерпно відчували невідповідність політичної дійсності і теоретичних засад в тогочасній Україні й зі свого боку намагалися визначитися з характером політичної лояльності стосовно правителів держав, до складу яких входила українська спільнота¹³. Тому відновлення симфонії влади деякі з них вбачали в церковній унії. Наскільки їхніми діями керували патріотичні мотиви, сказати важко. Очевидно одне: переводячи унію, «духовні князата» не міняли віри. Адже Вселенські Церкви Сходу й Заходу з'єднані між собою у вірі й Святих Тайнах. Незважаючи на різницю в площині обряду, дисципліни та історичних особливостей розвитку Церков, середньовічне українське духовенство сприймало латинське й грецьке християнство майже як еквіваленти. Оскільки Східне богослов'я наголошує більше на внутрішньому, божественному характері Церкви, а Західне — на її зовнішній юридично-адміністративній структурі, то суть унії (як це розуміли в Києві) полягала в зміні юрисдикції¹⁴. Підпорядкування Римові мало повернути православній Церкві статус державної в Польщі й культурний провід в українському суспільстві. Однак, тиск з боку Риму порушив канонічний устрій київської Церкви: православна суспільність сприйняла унію як акт духовної зради й відмовилася визнавати уніатських владик своїми архіпастирями. Так Церква залишилася без вищої ієрархії, а населення — без духовної опіки.

Висока напруга міжконфесійних відносин активізувала демократичне середовище, розширивши в українсько-польському суспільстві поняття «нації» (на той час у Польщі середній стан не був подібним до тієї активної сили на яку спиралися західні монархи). Саме завдяки діяльності українських православних братств Київська митрополія зберегла конфесійну визначеність та незалежний статус, а суспільство загалом, відродивши традиційний високий культурний рівень, досить успішно пододало кризу національної ідентичності¹⁵.

Наступна фаза процесу націотворення, ознаменована розквітом діяльності православних церковних братств, стала часом виходу на політичну авансцену козацтва. Гідний уваги той факт, що козацтво стало серйозною військовою силою ще на етапі, коли зберігали силу васальні обов'язки щодо «головних княжат» (до середини XVII ст. на українських землях князівський сюзеренітет був сильніший від королівського). Відбулася, так би мовити, природна й досить масштабна циркуляція еліт. Патронат над братствами, відновлення канонічного устрою православної Церкви, збереження етнокультурних та розвиток освітніх традицій не лише стабілізували в чужій державі українську православну суспільність як націю, а й створювали перспективи на майбутнє.

Підтримка козаками православних владик, заново хіротонізованих Константинопольським патріархом, примусила короля Володислава IV взяти активних заходів до створення Українського (Руського) патріархату. Очолити цю справу мав митрополит Київський і Галицький і всієї Русі — П. Могила¹⁶. Це наводить на думку, що Церква була не просто зручним засобом соціальних маніпуляцій у багатонаціональному суспільстві, але отримувала історичний шанс зібрати українські коронні землі під патріаршим омофором і через автокефальну, екуменічну Церкву відновити повний склад кумулятивних ліній, що протягом століть солідаризували українську націю.

На жаль, передчасна смерть митрополита Могили, а згодом і невдала спроба Б. Хмельницького реконструювати харизму влади в гетьманській державі через перетворення виборного гетьманату на спадкову династію, та відновлення юрисдикції Київського митрополита на «всіх руських землях» вже вкотре актуалізували питання національної ідентифікації.

Звичайна дипломатична угода в Переяславі та катастрофічні демографічні втрати в період Революції 1648-76 рр. (за підрахунками В.С. Степанкова та В.А. Смолія вони становили 80-90% населення тогочасної України)¹⁷ спричинили нові негативні зміни в структурі менталітету української нації, а згодом і потужну й затяжну кризу ідентичності.

З іншого боку, відбулася цілком нормальна, в цивілізаційному сенсі, подія. Вивчаючи феномен надломів цивілізацій, А.Дж. Тойнбі зазначав, що втручання в певне культурне середовище будь-якої вищої культури завжди супроводжувалося її розкладанням на базові сегменти та зворотним синтезом¹⁸. Саме такий синтез української православної культури відбувся під

час культурної дифузії українського й московського суспільств. Він же й спричинив кризу ідентичності в українців.

Таким чином, надлом цивілізації Київського православ'я у середні віки був спричинений зовнішнім тиском і призвів до розщеплення єдиного спектру української культури на три окремі рівні: економічний, політичний та власне культурний. Проте дифузія відбувалась нерівномірно. Найшвидше та найактивніше російське суспільство епохи Петра I поглинає економічний елемент: Україна суттєво розширила російський замкнутий макросвіт-економіку, остаточно перетворивши його на самодостатню систему. Що ж до політичного й культурного елементів, то в цій частині культурного спектру примітивна культура москвитів виявила відвертий спротив, а відтак культурне протистояння викликало дисонанс у подальшому розвитку обох православних суспільств. О. Шпенглер характеризує цей дисонанс як історичну псевдоморфозу: «Всеохоплююче тяжіння чужої старої культури (стародавньої православної культури українців — Т.Є.) призвело до різкої втрати московитами динаміки розвитку власної. Наслідком цього пресингу було те, що молода й автентична для цієї країни культура не змогла створити власні оригінальні форми вияву, а процес самоідентифікації (росіян) розтягнувся на століття (не завершений він і понині — Т.Є.). Все, що вийшло з глибинних джерел душевності, відлилося в пустих формах запозиченого життя і, замість розгортання власних творчих сил, суспільство продукує ненависть до чужого насилля, та глибоку відразу до культурних інновацій загалом»¹⁹.

Підтвердження наведеній характеристиці знаходимо в російських дослідників: «Вопрос о культурном влиянии малороссов на великорусское общество в XVII – XVIII ст. не подлежит сомнению... Пришельцы заняли здесь самые видные и влиятельные места, от иерархов до управлений консисторий, ими устроенных, от воспитателей семьи царской до настоятелей монастырских, до ректоров, префектов и учителей ими же проектированных школ, до кабинетных и типографских ученых, делопроизводителей, дьяков и секретарей. Почти все подверглось их реформе, до крайности неотразимому влиянию: богословское учение, исправление священного и богослужебного текста, печатание, дела раскола, церковная администрация, проповедь, храмовое, общественное и домашнее пение, ноты, внешность архиерейских домов, образ их жизни, экипажи и упряжь, одежда служителей, вид и состав школ, предметы и способы учения, содержание библиотек, правописание, выговор речи устной и в чтении —

церковное мягкое «г» вместо твердого — общественные игры, зрелища и т. д. К сказанному нужно было бы отметить деятельность малороссов как приходских, придворных, военных и заграничных священников, миссионеров, законодателей светских школ, «экзаменаторов», переводчиков, иконописцев, гравиров...»²⁰. Загалом до XVIII ст. включно наука, освіта, мистецтво, благодійність та розвиток інформаційних технологій (книгодрукування) перебували під патронатом української Церкви. Навіть назву новоствореної імперії — Росія — та стратегію її розвитку обрано й розроблено українським архієпископом — Ф. Прокоповичем. Через те російські богослови, зокрема Г. Флоровський, пишуть про постійний «надрив» російської душі, причому названа тенденція виразно простежується аж до початку Першої світової війни.

Це пояснюється тим, що за допомогою архієпископа Прокоповича російський цар Петро I домогся максимально можливої вестернізації (насамперед, як секуляризації) суспільства Московії — Росії, дотримуючись при цьому «православного» зразка. Фактично цар та його радник-архієпископ не лише використали I розділ II титулу Номоканону Фотія (котрий увійшов до складу київського та московського церковного права) «Про Василевса», яка визначала імператора як «правову владу, загальне благо для підданих», але й III титул «Про Патріарха» — від розділу I — «Патріарх є живий і одушевлений образ, ікона Христа, що словом та ділом свідчить істину», по розділ VIII — «...Найвеличніші й найнеобхідніші частини держави — імператор та патріарх»²¹ — перенесли на особу імператора. Відтепер держава перебирає на себе турботу про релігійне та духовне благо народу, а монарх титулується ще й «Христом Господнім»²². Цілком очевидно, що Патріарх у такій схемі був зайвим, тому його замінили Синодом, а суспільство було змушене консолідуватися навколо «священної» особи імператора.

Наведені вище міркування дають підстави припускати, що в даному випадку відбулася горизонтальна циркуляція еліт (у площині «нація — нація»: українська руйнувалася по осі еліта-культура, а російська починала консолідуватися за схемою експансія — культура — експансія). Наслідки зворотного синтезу української православної культури на рівні еліти імперії чітко проявилися у XIX ст. Українські культуртрегери стали російськими громадянами, одночасно перетворившись на рушійну силу російської культури, що підносила престиж російської держави, а відтак, починають вважати себе росіянами й у культурному

сенсі. Росія стала уособленням прогресу та вищої культури, а Україна, позбавлена культурної еліти, — синонімом мужицької нації, культурної відсталості й провінціалізму.

Однак, «культура не є простою сумою вартостей, а органічною системою, яку творить нація з її своєрідним національним характером і культурно-історичними традиціями»²³. Через те цей зворотний синтез знову викликав подвійну кризу ідентифікації: українці зазнали деформації структури менталітету у зв'язку із закріпаченням селян та через русифікацію Церкви, русифікацію й занепад шкільної освіти, а «великороссы» (йдеться про елітарні верстви) — заховали ... глибокі сліди впливів і конфліктів ... у царині літератури, мистецтва філософії та розвитку російської суспільно-політичної думки»²⁴, тобто криза охопила весь політичний і культурний спектр. Підтвердженням тому є наукова та політична полеміка представників обох культур на протязі XIX – XX ст.

Лютнева революція 1917 р. чітко окреслила граничну межу вестернізації російського суспільства через проекцію цивілізації західного християнства та потужну інвазію екуменічної культури Київського православ'я. Під тиском власного надекспансіонізму Російська теократична монархія перестала існувати. 27 лютого 1917 р. цар Микола II зрікся влади. Монарх, що від часів Петра I був «хранителем обох скрижалей», котрому належала вся повнота влади, всеохоплююче «*jus territorii*», Єпископ Єпископів, — цим зреченням спровокував політичну кризу, і класична православна концепція симфонії влади (у московській редакції) була відкинута новими політичними реаліями. Але залишився єдиний Православний простір і його диференціація за національною ознакою виявилася справою непростюю.

Параліч політичної «демократичної» влади в імперії компенсувався структурною організацією та владою Російської Церкви. Весь період українського державотворення — 1917-21 рр. — єпископат РПЦ на чолі з патріархом Тихоном зберігав реставраційні сподівання, постійно декларує особливу відповідальність Церкви за збереження політичної спадщини імперії. Тому в 1917 – на початку 1918 рр. російські архієреї сприймали українську державність як політичне утворення, інспіроване ззовні й шкідливе для відновлення «єдиної неподільної» Росії. В офіційній церковній періодиці постійно друкувалися статті, в яких доводилося, що українська нація штучно сфабрикована польськими сепаратистами, а за українськими вимогами можна легко простежити інтриги митрополита Андрея Шептицького та Вати-

кану. Так, стаття одного з дописувачів «Церковных ведомостей» 14(27) лютого 1918 р. застерігала: *«Отцы! Помните, что при политической самостоятельности Украины единство Православной Церкви рухнет. Помните, что самостоятельность Украины — конечный продукт воли Рима и Берлина»*²⁵.

Таку ж негативну оцінку українському церковному й політичному рухові дали й представники єпископату українських єпархій на Всеросійському Соборі (лютий – березень 1918 р.). Єдиним з українських урядів, з яким Патріарх та єпископат вступали в активні контакти — затвердження «Положения о Временном Высшем Управлении Православной Церкви на Украине», прийнятого Всеукраїнським Собором, опікування релігійним життям на територіях, де Українська Держава відновлювала давню юрисдикцію, повернення церковного майна в Україну, матеріальне забезпечення Церкви та ін. — був уряд Гетьмана П. Скоропадського²⁶. Але така співпраця мала відверто тактичний характер: РПЦ намагалася таким чином зберегти всі південно-західні околиці імперії у сфері свого впливу. Що ж стосується уряду Директорії, то після арешту митрополита Антонія, архієпископа Євлогія, єпископа Никодима та висилки владик до монастиря в Бучачі, Російська Церква визнала його незаконним. Відповідно, уряд-узурпатор не мав легітимного права оголошувати автокефалію. Зважаючи ще й на той факт, що Директорія УНР ніколи не контролювала усієї території України, центральна церковна влада і єпископат на місцях перестали серйозно сприймати українську світську владу. Єпископ Подільський Пимен (Пегов), якому найбільше з усіх ієрархів РПЦ довелося мати справу з урядовцями Директорії, називав їх хлопчиками, що вирішили погратися в державу²⁷.

Отже, в період 1917-21 рр. Російська Церква в особі вищої ієрархії сприймала український державницький та національно-церковний рух як один з різновидів політичного сепаратизму. В окремих документах етнонім «українець» розширив свою політичну парадигму синонімами «націоналіст-сепаратист» та «церковний розкольник»²⁸, а православна Україна не має (і не може мати) державницької традиції. Всі історичні прецеденти самостійності є або політичними курйозами, або перехідним етапом до «общерусского единства». Інші підходи до цієї проблеми інспіровані ворогами Православ'я, тому втрата позицій останнього є небезпечною для справи відновлення «єдиної та неділимої Росії» — головного протектора православної віри²⁹.

Український народ переживав цей етап національної ідентифікації в межах номінально соборної суверенної держави та початку відродження стародавньої екуменічної православної культури на кількох рівнях. По перше, це багатоетапна циркуляція політичних, військових та господарських еліт на рівні «нація — нація». Йдеться про роботу державних структур. Це предмет окремого дослідження, тому тут ця проблема розглядатися не буде. По-друге, циркуляція духовних еліт на тлі збереження прерогатив російського єпископату. В Україні, як ніде, гостро відчувалося розщеплення влади на дві полярні сили. За доби Центральної Ради у стосунках держави й Церкви панувала практично ідеальна схема: при взаємному невтручанні — повна самостійна діяльність. Однак, соціалістична ідеологія влади призвела до краху економічної основи Церкви, а концептуальне невіршення церковної проблеми викликало спротив абсолютної більшості вірних ідеї унезалежнення та «розмосковлення» Української церкви.

Децю конструктивніше підійшов до вирішення проблеми Гетьманський уряд. Міністром Ісповідань В.В. Зінківським була розроблена чітка й послідовна програма заходів, спрямованих на поступову українізацію усіх сфер церковного життя. Цю програму всебічної підтримки Церкви продовжував і наступний міністр Ісповідань — О.Г. Лотоцький.

Одностороннє проголошення Директорією УНР закону про автокефалію від 1 січня 1919 р. вирішило проблему лише в площині держави. Церква ж продовжувала керуватися постановами Всеросійського Собору й поминати у своїх молитвах російську владу. Церковна течія національно-демократичного спрямування чіткої програми дій та високопрофесійних лідерів не мала. Її представники прагнули вирішити лише політичне питання відокремлення від Московського патріархату й мовну проблему в Церкві. Слабкість національно-демократичних сил у поєднанні з нестійкістю української влади, а також і невміння влади використовувати Церкву як потужну інформаційно-пропагандистську інфраструктуру значною мірою спричинили поразку визвольних змагань 1917-21 рр.

По-третє, це диференціація національно-церковного руху за відновлення традиційних українських форм життя церковних громад на суто церковний та християнсько-соціалістичний рух європейського типу. Представники демократичного крила церковних діячів, залишившись на території, окупованій більшовиками, намагалися зберегти національну Церкву, хоча за умови

відсутності власного єпископату їх дії виходять за межі церковних канонів. Український християнсько-демократичний рух започаткувала частина церковних діячів, що відійшла з армією УНР за межі України. Міністр Ісповідань уряду Директорії І. Огієнко докладав максимум зусиль, щоб Українська Церква була визнана як автокефальна Вселенським Патріархом та представниками світового екуменічного руху. З'їзд військових священників у м. Тарнові (Польща) у березні 1921 р. визнав за необхідне утворити серед українського громадянства християнсько-демократичну партію «для придбання впливу в парламенті, серед народу та на державний механізм»³⁰. Щоправда, реально український християнський рух, що об'єднував українське світське середовище та православну й католицьку конфесії за кордоном, почав діяти аж у середині 50-х рр.

Отже, саме за участю християнської Церкви формувалася протягом століть українська нація, підтримувалася цілісна будова її культури, зберігався баланс між усталеною традицією та інноваціями (тяглість традицій), продукувалося подальше розгортання соціальних змін. Спроби ж замінити традиційне християнство квазірелігійною комуністичною доктриною, підпорядкувати суспільство одній партії, призвели до руйнації генофонду нації та структурних зрушень менталітету сучасного українця.

¹ *Марітен Ж.* Нація, політичне суспільство, держава // Консерватизм. Антологія. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 459.

² *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику (Відкритий лист до Вячеслава Липинського). – Львів, 1929. – С. 55-93; *Ребет Лев.* Теорія нації. – Львів, 1997. – С. 155-174; *Шаповал М.* Загальна соціологія. – К., 1996. – С. 115-151; *Шпорлюк Р.* Комунізм і націоналізм. – К., 1998. – 479 с.

³ *Мень А.* История религии: в 2-х кн. – Кн. 1. – М., 1997. – С. 16-24; *Флоровський Г.В.* Восточные отцы IV века. – Париж, 1931. – С. 66.

⁴ *Николин А.* Церковь и государство. История правовых отношений. – М., 1997. – С. 15.

⁵ *Історія православної Церкви в Україні.* – К., 1997. – С. 21.

⁶ *Ричка В.М.* Ідея Києва — другого Єрусалима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 72-80.

⁷ Там само. – С. 77.

⁸ Там само. – С. 78.

⁹ *Ребет Л.* Вказана праця; *Рутенбург В.И.* Ранние буржуазные революции (К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе) // Вопросы истории. – 1984. – № 3. – С. 72-76; *Черняк Е.Б.* Цивилизация и революции // Новая и новейшая история. – М., 1993. – № 4. – С. 66.

- 10 *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 61-202.
- 11 Там само. – С. 195.
- 12 Там само.
- 13 *Іванько І., Колесников К.* Монархічні концепції в українській історико-політичній літературі XVII-XVIII ст. // Науковий збірник, присвячений 125 — річчю від народження гетьмана П. Скоропадського та 80-річчю Української Держави 1918 р. – К., 1998. – С. 73.
- 14 *Флоровскій Г.* Пути русскаго богословія. – Париж, 1937. – С. 84; *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності Церков. – К., 1997. – С. 187.
- 15 *Яковенко Н.М.* Латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні (кінець XVI – середина XVIII ст.) // Київська старовина. – 1997. – № 1-2. – С. 11-27.
- 16 *Жуковський А.* Вказана праця. – С. 115.
- 17 *Степанков В.С., Смолій В.А.* Українська революція 1648-1676 рр. у контексті Європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 6-8. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у Західно-Європейських літературних пам'ятках). – К., 1992. – С. 186-218.
- 18 *Тойнби А.Дж.* Постижение истории. – М., 1991. – С. 220-223.
- 19 *Шпенглер О.* Закат Европы. – Т. 2: Самопознание европейской культуры XX века. – М., 1991. – С. 26, 29-31.
- 20 *Харлампович В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – С. 1-2.
- 21 *Николин А.* Вказана праця. – С. 28-30.
- 22 *Флоровскій Г.* Вказана праця. – С. 82-86.
- 23 *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 224-226.
- 24 Там само.
- 25 Церковные ведомости. – 1918. – № 6.
- 26 ЦДАВО України. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 91; Ф. 1071. – Оп. 1. – Спр. 7, 9, 29, 75, 76, 85, 90; Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 5, 8, 9, 61.
- 27 Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 9. – Арк. 13.
- 28 Там само. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 28.
- 29 *Стародуб А.* Українська державність 1917-1921 рр. «очима» центральної влади Російської Православної Церкви: еволюція несприйняття // Просемінарій. – 1999. – Вип. 3. – С. 190-203.
- 30 ЦДАВО. – Ф. 1072. – Оп. 2. – Спр. 99. – Арк. 11.

5.5.

Світове українство як фактор національної стратегії розвитку

308

Світова нація. Для всіх патріотичних сил від моменту здобуття незалежності гостро постала потреба реабілітувати і наповнити реальним змістом такі поняття, як українська ідея, українська справа, українські інтереси. Нашим орієнтиром має стати достатньо висока мета суспільного розвитку, яку можна означити як статус однієї зі *світових націй*. Це поняття включає в себе і власну історичну тяглість, і культурну самобутність, і активну присутність у світовому інформаційному, економічному, політичному просторі. Присутність, яка сьогодні лишається переважно фізичною і спирається, головним чином, на феномен української діаспори. За приблизними підрахунками, сьогодні поза межами своєї країни перебуває близько 20 млн українців, а це — третина нації. Приклади осмислення цього явища у вітчизняному інтелектуальному просторі є скоріше винятком, ніж правилом¹. Питання діаспори лишаються на маргінесі суспільної думки, наукових студій, зрештою, державної політики.

Аналіз явища почнемо з питання: наскільки доречним сьогодні є саме поняття «світове українство»?

Втрати останніх років є надто очевидними й без надмірної деталізації. Мас-медіа час від часу повідомляють про занепад наших культурних інституцій у Франції, про різке скорочення громади в Канаді, про зниження впливовості українського лобі в США, прогресуючу асиміляцію на території колишньої Югославії та інші сумні обставини українського буття у світі.

Криза закордонних громад тривалий час посилювалася стрімким зниженням авторитету і престижу самої України на міжнародній арені. У цього процесу були свої об'єктивні і суб'єктивні передумови, але фактом є те, що на початку ХХІ ст. українці постали перед світом в образі отих Шевченкових «рабів німих», яких ошукує і визискує своя ж таки влада, зневажають сусіди і панічно боються добропорядні мешканці благополучного Заходу.

За цих умов на Україну як на сферу свого впливу звернули погляди неоімперські, реваншистські сили. Їх наступ, дещо загальмований, але не знятий з порядку денного після «помаранчевої революції», прикривається дипломатичними реверансами.

Але високий рівень координації залучених акторів, а також те, що експансія здійснювалася по всьому фронту суспільної комунікації — в культурній, ідеологічній, політичній, економічній, кадровій площині, — говорить про стратегічне значення і конкретну мету московоцентричної стратегії. Цієї мети не приховують ідеологи процесу: ліквідація України як суб'єкта культурно-історичного процесу і міжнародної політики.

Для того, щоб чинити опір несприятливим тенденціям, для того, щоб надати нового імпульсу національному самоусвідомленню і самоствердженню, спільнота мусить знову звернутися до ключових питань і цінностей національного буття.

Взаємних претензій може бути скільки завгодно.

Так, більшість населення колишньої УРСР не відчувають гордості за свою країну і не вважають її незалежність головним політичним пріоритетом.

Так, націонал-демократи при владі значною мірою дискредитували українську ідею в очах пересічних громадян і виявилися нездатними на необхідну міру принциповості, компетентності і самопожертви, коли йшлося про ключові рішення.

Так, західна діаспора не лише не спромоглася виробити адекватну стратегію і тактику участі в «розбудові державі», але й втратила власні позиції у т. зв. Вільному Світі, не змогла протидіяти кампанії дискредитації і приниження України в західних медіа.

Усе це — правда, і все це ставить у рівні позиції всіх учасників процесу. Звичайно, лише в тому випадку, коли за точку відліку беруться національні інтереси, а не амбіції, комплекси і корпоративна солідарність.

Шлях до вирішення власних проблем завжди лежить через їхнє усвідомлення, так говорить сучасна психологія. Необхідна ж умова повноцінного життя не лише для людини, але й для нації — велика мета, що конкретизується у певній послідовності цілей і завдань.

Історія питання. Проблема світового українства актуалізується цілою низкою подій і обставин. Одна з них — проведення у 2005 р. чергового IV Всесвітнього форуму українців. Власне, навколо конкретних питань щодо організації Форуму вповні виявилися й інші, більш принципові питання. Означимо їхній далекий не повний перелік. Якою є державна політика, її пріоритети і завдання у сфері зв'язків з українськими громадами зарубіжжя? Які існують чи будуть створені інструменти для реалізації цієї політики? Як надалі будуватимуться контакти органів державної влади і громадських організацій, що діють на одному проблемному полі?

Відмова від проведення чергового Форуму у звичному вигляді або в значно локальнішому варіанті поставила б серйозні перешкоди на шляху до розбудови українського життя за кордоном. Це могло б остаточно викреслити питання про зв'язки з діаспорою з переліку національних пріоритетів, а всіма зацікавленими структурами було б сприйнято як сигнал до згортання відповідних планів, напрямів діяльності, сподівань.

Підстав для розчарування в цій сфері й без того достатньо. Національна програма «Закордонне українство» протягом цих чотирьох років була фактично проігнорована державою. Її реалізацією займались переважно громадські структури, спираючись на дуже обмежені ресурси і нерідко стикаючись із нерозумінням і протидією органів влади. Державний комітет з питань національностей та міграції, який вважався координуючим центром державної політики в цій сфері, сьогодні стоїть на межі існування, а відповідні функції в нього відібрані по факту — вони просто не профінансовані в новій редакції Державного бюджету — 2005. Певні кризові явища спостерігаються й у більшості громадських структур світового українства — болісний процес зміни поколінь, втрата колишньої впливовості, розчарування, боротьба амбіцій руйнують патріотичні організації зсередини як в Україні, так і за рубежом. Провал чергового Форуму здатний поставити під сумнів наші амбіції утвердження в ролі світової нації.

Ці амбіції, тим часом, мають під собою велику історію. Українці є одним з найбільш експансивних народів Європи, але їхнє просування у світі здійснювалось не так шляхом агресії, як силою прикладу і за рахунок більш ефективної організації життя. Ще в пору національної протоісторії (а її ми наразі не розглядаємо далі від часів Київської Русі) колонізаційна активність наших предків була цілком співмірною з досягненнями найвідоміших народів. Власне, сучасна Росія — не що інше, як колишня колонія Русі, яка набула власної цивілізаційної ідентичності у відмінних географічних, історичних, антропологічних вимірах: паралель з Америкою і Британією напрошується сама собою.

Однак, і пізніше, вже в умовах чужої імперської державності українці протягом майже чотирьох століть забезпечували рекордні темпи колонізації Євразії — від Слобожанщини і Кубані до Камчатки. При цьому українські поселенці досить природно зберігали свою етнокультурну ідентичність і виявили готовність реалізувати її при першій слушній нагоді². Варто зауважити, що, як тільки виникли можливості для колонізаційного

маршу в іншому — західному — напрямку, українці вже піддавстрійської частини негайно ними скористалися. Так виникли наші перші значні поселення за межами етнічної території.

XX ст. принесло українцям нову форму національного самоусвідомлення, але разом з тим створило надзвичайно несприятливі умови для його реалізації на батьківщині. Друга і третя хвилі міграції були переважно політичними, вони й зробили українство не просто демографічним чи економічним, але й культурним і політичними фактором, зокрема й того світового порядку, що встановився після Ялти і Потсдаму.

Ця присутність у світі, що ціною величезних зусиль підтримувалася нашими громадами на Заході, мала специфічне дзеркальне відображення у тому надзвичайно впливовому українському лобі, яке закріпилося на всіх щаблях політичної і економічної влади в СРСР після смерті Сталіна. Ці дві сили тривалий час уважно вивчали одна одну через призму ворожості і недовіри. Вони створили організаційні, ідеологічні, культурні, медійні та інші інструменти для впливу одна на одну. Вони були одними з ключових акторів боротьби двох супердержав за світове панування, але в центрі їхньої суперечки завжди була Україна.

Проголошення незалежності 1991 р. принесло розв'язку у це протистояння. Нова українська державність постала на ідеологічній базі, збереженій і розвинутій в західній діаспорі, а своє оперття знайшла в адміністративних і виробничих ресурсах радянської номенклатури. Здавалося, цей симбіоз може дати небачений ефект розвитку і в стислі строки виведе Україну в світові лідери. Та невдовзі з'ясувалася глибока інституційна прірва між представниками двох Україн, що стала особливо наочною і дражливою в умовах несподіваних соціально-економічних катаклізмів.

Ставка на створення власної держави — це та стратегія, якої завжди дотримувалася західна діаспора, що сама трималася на мрії про «землю обітовану» — свою далеку історичну батьківщину, поневолену ворогом. Українська з походження, але радянська за ментальністю номенклатура зробила ставку на власну державу вимушено і лише в останній момент, коли її вплив на ситуацію в Москві був остаточно підірваний. Останні «агенти» цього впливу, такі як Б. Олійник, В. Коротич, В. Лобановський, Філарет втратили своє становище одразу, як тільки Росія Єльцина скинула з себе комуністичну інтернаціональну машкару.

Ефект «повернення», для західної громади довгоочікуваний, для східної — скоріше вимушений — лише на початку супроводжувався ілюзіями та ейфорією I Всесвітнього форуму україн-

ців (1992). Свої права на Україну заявила місцева еліта, що тривалий час була на других ролях в радянських ієрархічних пірамідах, і дуже несамостійна в стосунках із Заходом, представленого найбільш «заклятими ворогами українського народу» — націоналістичною діаспорою. Київський істеблішмент зник боїтися і окрику з Москви, і «підступних провокацій» з Чикаго чи Торонто, а тому мав виражений комплекс меншовартості стосовно «земляків», що в слухний час прийшли з обох боків на допомогу в побудові УССД (в документах національних організацій — Українська Самостійна Соборна Держава). Цей комплекс вимагав сатисфакції, тому, на відміну від країн Балтії чи Закавказзя, Україна від послуг своїх визначних діаспорян м'яко, але рішуче відмовилась. Знайти себе на новій-старій батьківщині вдалося небагатьом з них, і то з величезними труднощами і далеко не на перших ролях.

Це, а також суттєві відмінності в психології, культурі, ідеологічних настановах досить швидко згасили ентузіазм братерських обіймів. Зі здобуттям української державності масштаб очікувань і мотивація західної патріотичної діаспори різко зменшились, пропорційно до цього став зменшуватися її вплив у країнах проживання, відчуття солідарності, бажання зберігати свою ідентичність і передавати її дітям, онукам. Була в цьому і прихована образа на Україну, що не виправдала сподівань, і полегшення, пов'язане з відчуттям виконаної обітниці.

Більш виразною і не збалансованою жодними компенсаціями стала образа на свою історичну батьківщину в тих представників східної діаспори, які були до розвалу СРСР поважними і впливовими людьми, а потім раптом стали підозрілими суб'єктами другого сорту, на яких можна зганяти свою імперську ностальгію і своє соціальне невдоволення з будь-якого приводу.

І ті, й інші відчували себе, до певної міри, зрадженими Україною, якій виявилось мало діла до їхніх мрій, задумів та інтересів, і яка зовсім не поспішила скористатися їхніми талантами, мудрістю і професіоналізмом. Одні переживали це розчарування стримано і великодушно, інші — гостро й категорично, але охолодження стосунків України з діаспорою протягом 90-х рр. цілком вписувалося в загальну логіку занепаду і деградації, що характеризує цей період. Різке скорочення кількісних показників української присутності в Європі, Америці, а одночасно й у Росії та інших колишніх радянських республіках, виглядає не таким вже й разючим фактом на тлі економічного розвалу, криміналізації бізнесу й політики, втрат у сфері культури

й суспільної моралі, компрометації держави на світовій арені, якими супроводжувався цей період для самої України.

Новий етап у взаєминах з діаспорою намітився у той момент, коли й сама держава почала рухатись у бік дуже болісних, але неминучих трансформацій. 22 січня 2001 р. Президент Л. Кучма підписав розпорядження про проведення чергового III-го Всесвітнього форуму українців, а невдовзі почав роботу й оргкомітет заходу у складі вищих посадових осіб держави.

Не лише святкування 10-ої річниці незалежності стало причиною такої несподіваної активності президентського оточення (заради якої було навіть скорочено проміжок між проведенням форумів — з 5 до 4 років). Ситуація цього вимагала.

У країні вирував касетний скандал, патріотична західна діаспора тримала бік опозиції, навколо Президента стискалося коло міжнародної ізоляції. Ці видимі кризові явища були тільки відображенням тих проблем, які накопичились у попередній період націостановлення і шукали розв'язання в площині широкомасштабного політичного конфлікту. Спробувати «приручити» діаспору за цих умов видавалося цілком логічним кроком, який, крім того, вдало доповнювався демонстрацією національного єднання і патріотизму діючої влади. На це не пошкодували грошей, неодноразово скликали лідерів зарубіжних громад на президентські наради, звели в Палац «Україна» регіональних керівників і т. ін.

На самому Форумі, щоправда, не вдалося забезпечити Л. Кучму від прямого зіткнення з провідниками світового українства і нової патріотичної опозиції. Але голова СКУ А. Лозинський реагував переважно на образливі, з його точки зору, слова Президента про роль діаспори в державному будівництві, а відставний прем'єр В. Ющенко, якого захоплено вітали делегати, був у своєму виступі підкреслено стриманий і неполітичний. Всі виконали свої ролі, телеканали дрібні інциденти проігнорували, тож зовні було схоже на новий етап співпраці, який виростає із взаємної зацікавленості по залагодженню дрібних непорозумінь.

Добрі наміри знайшли своє втілення в Національній програмі «Закордонне українство» на період до 2005 р., підписаній керівником президентської адміністрації В. Литвином. У виступах учасників і резолюціях Форуму відобразилися деяко хаотичні, але оптимістичні сподівання поборників національної ідеї на подальший розвиток загальноукраїнської співпраці та активну участь у ній держави³.

Але вже починаючи з друку матеріалів III Форуму, які, за свідченням причетних до підготовки документів секцій людей,

були сфальсифіковані, ці надії розвіювалися і спростовувалися на кожному кроці. Згодом підійшли вибори парламентські, що плавно перейшли в президентські, а потім і в «помаранчеву революцію». Діаспора та її проблеми, в якості фактору стабілізації суспільно-політичної ситуації в Україні і вирішення деяких проблем на міжнародній арені, були відсунуті на другий план. В. Литвин став спікером парламенту. Г. Москаль, що очолив Державний комітет з питань національностей та міграції, здійснивши кілька поїздок до зарубіжних громад, більше відомий став на своїй посаді участю в скандалі навколо публікацій газети «Сільські вісті». Та й сама Національна програма, написана, головним чином, у Секретаріаті Товариства «Україна-Світ», була скоріше декларацією, що не мала під собою зрозумілого організаційного, фінансового та мотиваційного підґрунтя. Вона, як і сам III Форум, виконала роль чергового фасаду в потьомкінських парадах «нового-старого» українського Президента, який ніби-то перейнявся цінностями національного духу.

Чи не єдиним залишком від грандіозних планів і твердих обіцянок держави лишилась активізація Української Всесвітньої Координаційної Ради, яка виокремилась нарешті з надр Товариства «Україна-Світ», здобула власне приміщення, власний бюджет і протягом останніх чотирьох років вела активну діяльність на стратегічному напрямку державної політики.

Комунікації між українськими громадами, що підтримувалися при цьому, відіграли свою вагому роль в ході «помаранчевої революції». Це був той випадок, коли схід і захід об'єдналися і разом стали на сторожі демократії, справедливості й української незалежності. Тієї одностайності й активності, яку проявили наші громади в кризовий момент виборчої кампанії 2004 р., давно не бачили, а можливо вже й не чекали ні в Україні, ні поза її межами. Силами наших земляків, об'єднаних у національні товариства, була підірвана антиукраїнська стратегія на території Російської Федерації. А той резонанс, який моментально отримали події в Києві у середовищах місцевих українців, не залишили урядам і народам Європи і Америки сумнівів стосовно справжнього стану справ в Україні.

За цих умов справедливо було б очікувати, що новий Форум буде використаний і владою, і патріотичною громадськістю, і самою діаспорою для підтримки того імпульсу оновлення і національного пробудження, який був згенерований на листопадово-грудневу київському Майдані.

Це могла б бути точка відліку для принципово нових взаємин, для справжньої співпраці, звільненої від старих ілюзій, претензій

і пересторог. Зустріч українців з різних континентів, поколінь, світоглядних традицій у цей момент, коли до України привернута зацікавлена увага всього світу, могла б суттєво підвищити культурний авторитет українства у світі. Не слід забувати й про необхідність моральної підтримки наших організацій у пострадянських, постсоціалістичних країнах, а також там, де на українців звикли дивитись виключно як на дешеву робочу силу. Усі ці функції міг би виконати черговий Форум, але набагато важливішим є те, яка робота буде проводитись після його завершення.

Світове українство сьогодні. Отже, розглянемо, знов-таки по-біжно, що являє собою українська діаспора сьогодні.

Її можна розділити на кілька умовних груп. Найбільш організована, активна і чисельна українська громада проживає у Північній Америці. На початок 90-х рр. у США та Канаді українцями себе визнавали трохи менше двох мільйонів осіб. Серед них найбільший відсоток активних діячів українських організацій, що мають досвід політичної, просвітницької, культурної і наукової діяльності. Щоправда, вже у 80-х рр. мову своїх предків зберігали не більше однієї п'ятої, або й десятої частини українців Америки. Наприкінці ХХ ст. різко зросла кількість змішаних шлюбів українців, тож стрімке скорочення чисельності громад, яке фіксують дослідження останнього часу, є цілком природним процесом. Разом з тим, синтез численної трудової міграції першої хвилі, що мала високий рівень корпоративної солідарності та культурно-конфесійної окремішності, з новою політично й інтелектуально активною повоєнною генерацією створили доволі значущий і життєздатний феномен українського життя в Америці, який не лише дав дружину новому українському Президенту, але й матиме ще довгий час вплив на всі процеси культурного і громадського життя в Україні. Поряд з тим, мусимо констатувати, що цей вплив буде й надалі суттєво зменшуватися в самих країнах проживання.

На нашу думку, реально сьогодні можна говорити про 700-800 тис. українців США і Канади, для яких етнічна самоназва є елементом культурної ідентифікації і залишається фактом приналежності до світової української спільноти.

Ще близько півмільйона українців на початок 90-х рр. проживало у країнах Південної Америки, головним чином, у Бразилії та Аргентині. Активна політична і культурна складова тут була значно меншою, ніж на півночі, але й асиміляція в умовах аграрних поселень трудових мігрантів першої половини ХХ ст. йшла повільніше. Українські громади Нового Світу дали багато визначних діячів державного і культурного життя, зокрема,

впливові українські лобі діяли на початку 90-х рр. у Канаді, США, Аргентині, але сьогодні їхня роль суттєво зменшилась. Сукупність даних дозволяє нам оперувати кількісними і якісними показниками української присутності в західному світі на дві третини меншими, порівняно з офіційною статистикою початку 90-х рр., відображеною у більшості праць із цього питання⁴. А це — близько 1 млн осіб, з яких, можливо, 100 тис. володіють українською мовою, організовані в українські громади і готові брати участь у наших спільних заходах і програмах «розширення зв'язків з діаспорою».

Особливою групою в складі нашої діаспори західного світу є українська громада Австралії. Вона утворилась в другій половині ХХ ст. і складалась переважно із свідомих українців, що пройшли випробування Другої світової війни. Цим була значена активність і впливовість всередині країни і в українському світовому русі громади, що за своїми кількісними характеристиками є далеко не провідною (близько 30 тис. за переписом 1986 р.).

У країнах Західної і Центральної Європи старі українські громади можна розділити на дві групи, що суттєво відрізняються своїм генезисом і характером діяльності.

Одна з них утворилася внаслідок бурхливих подій ХХ ст. — революцій, визвольних змагань та світових воєн. Найбільш активні уламки українських військових, громадських, політичних формувань осідали в Європі в безпосередній близькості до України з надією на повернення до ідей визвольного руху і перебували в постійній готовності взяти в ньому інтелектуальну, культурну, а можливо й організаційну участь. Цій меті слугували культурні центри в Мюнхені, Парижі, Великій Британії, ця участь реалізовувалась у співпраці з «ворожими» до комуністичного режиму радіоголосами. Українські громади старої Європи, хоч і мали між собою чимало протиріч і партійних поррахунків, але зберігали тяглість української політичної нації від початків визвольних змагань 1917-21 рр.

Проголошення незалежності у 1991 р. перевело більшість із цих надбань у відання істориків і архівістів. Виснажене внутрішньою боротьбою і демографічною неспроможністю протистояти асиміляції традиційне українство Європи сьогодні потребує дуже серйозної допомоги держави для того, щоб закріпити і зберегти українську присутність у стратегічних центрах культурного і політичного життя старого континенту. На шляху до об'єднаної Європи у нас є давно обжиті і вистраждані власною історією плацдарми — і духовні, і цілком матеріальні представ-

ництва у вигляді університету, бібліотек, архівів, культурних і наукових центрів, видавництв, могил і пам'ятних місць. І є ще жменька людей, готових для української справи віддати останні свої сили і знання. На них впродовж століття трималася ідея української незалежності. Сьогодні ці плацдарми, які з честю витримали лихоліття боротьби, можуть бути втрачені через байдужість і некомпетентність української влади.

Інша, значно чисельніша група представлена українцями порубіжних країн, які опинилися за кордоном після проведення міжнаціональних кордонів в поставстрійському Міжмор'ї. Близько 300 тис. українців нараховувала національна громада Польщі в той момент, коли почався розпад комуністичної системи. Ще 60 тис. проживало на прилеглих територіях Румунії. Досить значною була українська громада Словаччини. Українські поселення, як свідчення міграційних процесів минулого, розсіяні в колишній Югославії (найбільша група мешкає у Воєводині). Соціальний і демографічний склад цих громад, рівень національної свідомості, культурні потреби громад є дуже відмінними, але спільною їх рисою є переважання етнографічних елементів культурної тяглості і значна інтегрованість у життя корінних етносів, з якими місцевих українців пов'язують століття переважно мирного (Сербія, Хорватія), або обтяженого культурними (Румунія) чи й військовими (Польща) конфліктами спільного життя.

Для цієї частини українського світу прикметною є проблема т. зв. «русинства». Відомо, що самоназва «українець» утвердилася з початку ХХ ст. і була прямо пов'язана з культурними і політичними аспектами визвольної боротьби, що охопила в цей період Галичину і Наддніпрянщину. На тих землях, де відповідні процеси просто не могли поширитися, оскільки не мали під собою реального політичного змісту й перспективи, збереглася стара самоназва, що бере витоки від спільного етнокультурного материка — Київської Русі. Пізніше між цими двома ідентичностями виник своєрідний конфлікт чи, правильніше сказати, непорозуміння, що було використане у корисливих цілях деякими політизованими групами та їхніми антиукраїнськими опікунами. Політичне «русинство» сьогодні існує переважно в інтелектуальних формах і прямого відношення до реліктових українських громад, скажімо, Сербії чи Словаччини, не має. Прикметно, що там, де самовизначення українця вимагало від нього соціальної чи політичної дії, створювало небезпеку для його добробуту чи навіть життя, як це було, приміром, у Польщі

впродовж 1930-40 рр., питання термінології вирішилося дуже швидко й однозначно.

Проблеми українців, що проживають на власній етнічній території, але, в силу історичних обставин, опинилися за межами національної держави, в чомусь є схожими, незалежно від того, чи йдеться про Берестейщину (Білорусь), польське Закерзоння, румунську частину Буковини, словацьку Пряшівщину, молдавське Придністров'я чи російську Слобожанщину і Кубань. Як правило, ці громади відчують на собі особливо жорсткий асимілізаційний тиск, оскільки самим своїм існуванням провакують історичні порахунки або й політичні прожекти.

Як правило, коректно визначити чисельність місцевого українства дуже складно, а його активісти мають вигляд самотніх Дон-Кіхотів, що відстоюють етнокультурні фантоми. І все ж, є суттєві відмінності між досить згуртованою і самостійною громадою українців Польщі, що на рівних веде діалог з владою й у Варшаві, і в Києві, з одного боку, й козацькою Кубанню, що поєднує пісенну сентиментальність із участю в прямих антиукраїнських провокаціях навколо острова Тузла — з іншого.

Відмінність ця, скоріш за все, цивілізаційна, але вона вказує на ту гнучкість, на той широкий діапазон інструментів і ресурсів, які необхідно мати для того, щоб ефективно проводити національну політику в сфері зв'язків з діаспорою.

А масштабність і вага цих зв'язків стає особливо наочною, коли ми звернемо увагу на інші два масиви української діаспори, які оформилися просто на наших очах і швидко стають важливим геополітичним чинником для України. Перший — це східна діаспора, чи діаспора, що утворилася після розпаду СРСР у колишніх братніх радянських республіках, серед яких провідна роль належить українцям Росії. Другий масив — т. зв. четверта хвиля трудової міграції, яка впродовж кризових 90-х рр. заново відкрила для України величезні простори від Туреччини, Греції, Португалії, Італії, Чехії, Польщі, Німеччини, Іспанії до Канади, США, країн Південно-Східної Азії і Латинської Америки.

Українці, що були головним колонізаційним ресурсом царської Росії, і в умовах СРСР не втратили цієї своєї ролі. Втім, навчений досвідом «весни народів» 1917-18 рр. імперський провід намагався не допускати компактного розселення національних груп і йшов на них тільки у виняткових ситуаціях, коли переважання українського елементу складалося вимушено — скажімо, в концтаборах, спецпоселеннях чи при здійсненні примусових депортацій. Іноді щільність українського представництва скла-

далася стихійно в силу професійних чи ділових якостей нових мігрантів — в місцях нафтового і газового видобутку, в культурних і наукових колах столиць, серед партійно-господарського активу, середнього і молодшого офіцерського складу війська і правоохоронних структур тощо.

Протягом 90-х рр. відбулася своєрідна сепарація цієї строкатої спільноти, кількісні показники якої вимірюються, за різними даними, цифрами від 4,4 (за даними останнього перепису) до 10 млн у Росії, близько 1 млн у Казахстані та інших середньо-азіатських країнах, від 200 до 250 тис. у Білорусі, та півмільйона українців Молдови, що приблизно порівну поділяються на «кишиневську» і «придністровську» частину. Досить оптимістичні прогнози існують щодо розвитку українських громад країн Балтії і Закавказзя, не дуже чисельних, але впливових на місцевому рівні.

У громадах виділився актив, готовий взяти на себе організацію українського життя в пострадянських країнах, розбудову інституцій і налаштований на постійні контакти з Україною⁵. IV Конгрес Об'єднання українців Росії, що відбувся наприкінці квітня ц. р. у Москві, продемонстрував силу і згуртованість українського середовища, яке готове виступити повноцінним партнером української влади і патріотичних сил громадськості вже сьогодні.

З іншого боку, доволі чітко означилася й інша позиція — асиміляторська, — на якій, треба визнати, стоїть значна частина наших колишніх співвітчизників. Суть її полягає в бажанні знівелювати український фактор як у власній самоідентифікації, так і в стосунках з місцевою владою й соціальним середовищем. Представники цієї течії також творять свої спільноти, проводять форуми (себе вони називають «вихідцями з України»), але спроба використати їх чисельну перевагу в політичній боротьбі в ході минулої виборчої кампанії в Україні показала відсутність реальної корпоративності, конструктивної соціальної мотивації, самої потреби відчувати себе українцем. Справді, якщо етнічне походження сприймається людиною як перешкода в її успішній соціалізації, то навряд чи вона зможе вибудувати на цій основі тривкі соціальні зв'язки. Національні товариства, створені на подібному ґрунті, будуть нежиттєздатними, або виконуватимуть відверто антиукраїнські функції: їх незмінно будуть інспірувати і використовувати для розхитування національної ідентичності, підживлення неоімперських реставраційних настроїв, компрометації всього українського руху⁶.

Індивідуалізм є найбільшим ворогом національної згуртованості, особливо в умовах вимушеної трудової міграції. І це спра-

ведливо не лише для українців, розсіяних на просторах колишнього СРСР, але й для новітньої хвилі остарбайтерів, що впродовж останнього десятиріччя поповнили склад населення економічно розвинутих країн Заходу. Однак, за певних умов, той самий індивідуалізм і прагматизм спонукає людей об'єднуватися навколо спільних інтересів, потреб чи небезпек, і тоді національна приналежність може виступити фактором консолідації, в основі якої значно жорсткіші соціальні мотиви, ніж пісенна творчість чи традиції національної кухні. Впродовж останніх років спостерігається тенденція до утворення динамічних організацій новітніх мігрантів з України в Європі та Америці, які суттєво відрізняються від своїх політизованих попередників, але вже сьогодні складають їм конкуренцію в контактах з місцевою адміністрацією і наполегливо шукають контактів з історичною батьківщиною⁷.

Для громад новітніх мігрантів характерними є демографічні дисбаланси, оскільки потреба у робочій силі вимагала в тій чи іншій країні людей відповідної статі, віку, кваліфікації. Переважно жіноча хвиля домашніх працівниць і обслуги сформувала обличчя нашої «четвертої хвилі» в Італії, Іспанії, дещо більш пропорційно заселяється Українцями сучасна Португалія, де велика кількість українських служниць доповнюється чоловічою міграцією на об'єкти будівництва, аграрного виробництва. Подібна тенденція спостерігається також у Греції, Чехії, Польщі, Росії (Москва, Санкт-Петербург). Природно, що тільки в таких умовах є шанс збереження української ідентичності в наступному поколінні мігрантів, але й цьому на перешкоді часто стоять соціальні, психологічні обставини.

Найбільш вагомою з них є така: більшість сучасних трудових мігрантів у Європі та Росії не розглядають своє перебування там як остаточний життєвий вибір, вони намагаються підтримувати стосунки з родинами, які лишилися на батьківщині, вкладають кошти у своє облаштування і сподіваються повернутися в Україну. Ця специфічна діаспора, яка характеризується великою плинністю, прагматизмом, незначною закоріненістю в місцевий соціальний ґрунт, найменше надається для розбудови культурницьких та інших патріотичних інституцій в країнах проживання. Національний сентимент з'являється епізодично, і лише там, де вихідці з України «привезли» його з собою — переважно в середземноморських країнах, до яких масово виїхали жінки середнього віку з Галичини. Як правило, центром українського життя в таких діаспорах стають церкви.

Поряд з тим, нові українські мігранти, особливо там, де вони розраховують закріпитися остаточно (США, Канада, Німеччина,

країни Скандинавії), активно розбудовують структури соціальної взаємодопомоги, які наділяються повноваженнями представляти українські громади та інтереси її членів перед місцевою владою, роботодавцями, українськими амбасадами тощо. Взаємодія таких об'єднань зі старими, політично заангажованими українськими громадами післявоєнної хвилі часом складається драматично. До конфлікту поколінь додаються світоглядні протиріччя і психологічна несумісність, взаємні претензії і недовіра. На жаль, доводиться констатувати, що більшість із цих конфліктів буде вирішувати тільки час і природний процес скорочення старої діаспори. Небажаним наслідком цих суперечок може виявитися відчуженість від української ідентичності та українських інтересів багатьох представників нової хвилі, які, відчувши ворожість ідейних українців, змушені будуть перейти до «росіян», що мають в названих вище країнах значно розвинутіші культурні інфраструктури і давні традиції адаптації неофітів.

Побудувати динамічні і конструктивні взаємини з кожною з цих груп і покликана нова стратегія зв'язків з діаспорою, що впродовж кількох останніх років розробляється в урядових та громадських структурах і близька до свого предметного втілення у Національній концепції співпраці з закордонним українством. Довести дану концепцію до пуття на сьогоднішній день доручено Міністерству закордонних справ, яке підходить до проблеми мало що не з «чистого аркуша». Та цілком очевидно, що при цьому має бути врахований досвід і уроки роботи з діаспорою, накопичені численними організаціями і державними структурами, які працювали у цій сфері впродовж минулих десятиріч.

Зв'язки з діаспорою — традиції та інституції. Окрім радянських спецслужб і вищого партійного керівництва, контактами з діаспорою в УРСР опікувалася спеціальна організація — Товариство зв'язків з українцями за кордоном. Не викликає сумніву призначення цієї організації: вона була інструментом відповідної пропагандистської, а також, імовірно, розвідувальної діяльності й певного роду спецоперацій. Водночас, необхідність підтримувати публічний і респектабельний фасад Товариства змушував владу таки справді налагоджувати контакти і вести активну діяльність в напрямку їх розвитку і розширення. Товариство видавало на найкращому в тогочасних умовах газетному папері часопис «Вісті з України», організовувало зустрічі по обидва боки кордону, мало відповідне коло симпатиків і постійних партнерів за кордоном, головним чином, у «соціалістичному

таборі» — в Польщі, Чехословаччині, Румунії, а також у Канаді, США та країнах Південної Америки й Австралії.

Після розпаду СРСР на базі колишньої структури утворилося нове Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство «Україна-Світ»), що успадкувало майно, інформацію, розгалужену структуру регіональних представництв, але мусило знаходити своє обличчя і нове призначення, що називається, навпомацки, методом спроб і помилок. Товариство лишилося, з одного боку, креатурою держави і виконувало одну з її функцій, хоча й далеко не пріоритетну в умовах суспільних катаклізмів 90-х рр. З іншого, воно опинилося в ряду патріотичних структур, які інституційно підтримували тренд національного відродження в суспільній думці й тогочасному політикумі. Незмінний голова Товариства Іван Драч і сьогодні лишається одним із символів української націонал-демократії і гуртує навколо своєї організації більшість заангажованих у відповідну ідеологію і державницьку стратегію своїх однодумців. Інша справа, що сама діяльність Товариства «Україна-Світ» вже давно не відповідає проголошеним цілям і завданням ні своїми масштабами, ні методами.

Такий перебіг подій легко прогнозувався ще на початку 90-х і впливає з відомої біблійної сентенції про старі міхи і нове вино. Саме тому українські організації, що зібралися в Києві на свій перший Всесвітній форум у 1992 р., вирішили створити спільний орган для координації роботи і реалізації нових планів і намірів, які відкривалися перед світовим українством із здобуттям власної державності. Українська Всесвітня Координаційна Рада, створена учасниками Форуму, покликана була стати формою взаємин між традиційними діаспорними структурами, найпотужнішим з яких був Світовий конгрес вільних українців, і новою материковою націонал-демократією. Завданням номер один тоді вважалася розбудова державних інституцій, зовнішньополітичне і культурне представництво України у світі, утвердження національної ідеї на власній землі. У 1992 р. було переконання, що ці справи можна буде зрушити спільними зусиллями патріотичної громадськості, діаспори і нової влади у Києві. Щоправда механізм координації так і не був з'ясований детально, а розумінь і прояви взаємної недовіри.

У цих умовах формування структури УВКР, визначення її специфіки і ролі в житті світового українства тривалий час лишалося незавершеним. Протягом майже десяти років організація існувала формально — як громадський сателіт напівдер-

жавного Товариства «Україна-Світ». УВКР не мала власної виконавчої структури, власного фінансування, власного голосу в суспільних справах. Намір координувати діяльність українських організацій на планетарному рівні, що закономірно виник зі здобуттям незалежності, залишився декларацією. На ділі ж реалізовувалась стара концепція «зв'язків з українцями за кордоном», яка передбачає центральну роль держави та її інтересів у таких контактах. Громадські інституції в цій схемі розглядалися як своєрідне прикриття державної політики, тож закономірно, що поступово вони втратили своє ключове становище. Найкращою ілюстрацією до цієї тези є той перерозподіл повноважень, який в останні роки спостерігався з втратою позицій Товариством «Україна-Світ» і відповідно — розширенням повноважень і активізацією діяльності Державного комітету з питань національностей та міграції під керівництвом Г. Москаля.

Деякий час саме на цей комітет покладалася координуюча роль в здійсненні державної політики стосовно діаспори. Та поки що даний напрямок належав до пріоритетних лише декларативно. Особливої зацікавленості в налагодженні контактів з українськими громадами традиційно не виявляють ні чиновники в київських кабінетах, ні більшість працівників наших зарубіжних представництв. Тихе ігнорування, брак координації і невизначеність повноважень — це той стиль роботи державних структур, який призвів, зокрема, до провалу Національної програми «Закордонне українство», а сьогодні ставить під загрозу зриву IV Всевітній форум українців. Яким чином буде підходити до розв'язання проблеми нове керівництво МЗС, до відання якого передано відповідну сферу і координуючі функції останніми урядовими розпорядженнями і Державним бюджетом України на 2005 р., поки що невідомо.

Б. Тарасюк реалізував намір створити відповідний підрозділ у структурі міністерства, можна очікувати надходження відповідних розпоряджень та інструкцій зарубіжним представництвам. Але ці кроки, на нашу думку, є абсолютно недостатніми, вони не адекватні тій силі інерції і деградації, яка накопичилася в даній проблемній сфері. Але ще більш невідповідною моменту є сама стратегія чисто державного керівництва дуже складною і неоднозначною сферою, що лежить на межі політики і культури, зовнішніх відносин і внутрішніх українських справ, у якій переплелися громадський і державний сектори, долі мільйонів людей, інтереси різновекторних політичних сил, амбіції лідерів і т. ін.

З іншого боку, невизначеність державної політики у сфері зв'язків з діаспорою, хистке і непередбачуване становище відповідних організацій в самій Україні спонукали зарубіжні структури до відмови від стратегії об'єднання і переходу до стратегії експансії. Останнім часом з боку найвпливовішої діаспорної організації — Світового конгресу українців (президент — Аскольд Лозинський) — лунає різка критика на адресу вітчизняних громадських структур і певне дистанціювання від політики офіційного Києва. Принаймні, такий стан речей спостерігався до «помаранчевої революції». Паралельно з тим керівництво організації, що первісно об'єднувало політизовану частину західної діаспори, розгорнуло широку організаційну активність і в стислі терміни поширило свій вплив на більшість пострадянських країн, цілком підпорядкувало європейські діаспорні організації і займається облаштуванням свого представництва у Києві. Схоже, що йдеться про намір втілити в дійсність декларацію А. Лозинського, який неодноразово представлявся як «президент 20-ти мільйонів українців».

Водночас, СКУ лишається діяльним членом Української Всесвітньої Координаційної Ради, його представники беруть участь у статутних заходах, представлені в керівних органах УВКР, врешті-решт, сумлінно сплачують членські внески, що є далеко не таким поширеним явищем серед українських організацій, як того б хотілося.

Підходячи до проблем діаспори з точки зору національної стратегії, слід усвідомити, що розвиток громадянського суспільства в Україні не має альтернативи, а для самої діаспори такий стан речей є єдино можливим і природним: адже тільки добровільні і самоврядні організації можуть підтримувати національну ідентичність на чужині, що вони з успіхом роблять вже протягом майже століття. Тому об'єднавчим центром для українців зарубіжжя та історичної батьківщини може бути тільки громадська структура, та аж ніяк не державне відомство чи міністерство, які мають свої, визначені законами і державними програмами, функції і повноваження щодо забезпечення прав та інтересів українців за кордоном. Повчальним тут є досвід Української Всесвітньої Координаційної Ради, яка в сучасних непростих умовах зробила спробу налагодити українську співпрацю на нових засадах партнерства.

Починаючи з 2001 р., УВКР почала активну діяльність саме в громадському секторі світового українства. Суперечливо склалися у цей період її стосунки з органами державної влади України та іншими значними організаціями (СКУ, Товариством

«Україна-Світ»). Але реально відбулося організаційне становлення Секретаріату УВКР, регулярно відбуваються статутні заходи організації — щорічні Збори, зібрання української частини УВКР. До Ради постійно надходить інформація про життя українських громад на всіх континентах, а сама вона активно звертається до громадської думки в Україні та поза її межами з актуальних питань і проблем. Цей поступальний розвиток ставить перед УВКР питання про вдосконалення власної структури, корекцію інституційних засад своєї діяльності. Але сьогодні й цього вже замало.

Риси стратегії національного поступу. Сильна, згуртована, патріотична й освічена діаспора була вирішальним чинником у збереженні й проростанні української ідеї в другій половині ХХ-го ст. У цей період доля України значною мірою вирішувалася в Празі, Мюнхені, Торонто, Чикаго, Едмонтоні, Нью-Йорку. Сьогодні доля українських громад у всьому світі залежить від стану справ у Києві, Одесі, Харкові, Сімферополі. Це стосується, перш за все, східних діаспор, але не менш справедливо і для молодих американців, канадійців, австралійців, які хочуть, або не хочуть згадувати про своє українське походження.

Розв'язувати питання допомоги землякам і підтримки закордонного українства без врахування внутрішньоукраїнських політичних реалій і тенденцій на даному етапі було б не виправдано і недоречно. Адже у процесі спілкування з громадами усіх континентів все більш чітко окреслюється головна умова розвитку українства у світі. Це — сильна, динамічна **українська держава**, яка має авторитет, захищає свої інтереси, дбає про своїх громадян і земляків за кордоном. Тому утвердження національної ідеї в Україні — той етап, який неможливо оминати при розробці будь-яких стратегічних планів, — від концепції «українського економічного дива» до методичного забезпечення недільних шкіл у східному зарубіжжі.

Важко заперечити тезу про те, що розвиток українських патріотичних організацій, як внутрішніх українських, так і міжнародних та закордонних, вимагає нового імпульсу, визначення нових орієнтирів та засобів дієвості. Мусимо визнати: українство в світі, а що особливо прикро — і в самій Україні — живе значною мірою силою інерції, і дедалі більше відстає від вимог часу. Чи є в тому провинна самих патріотів, чи такий розвиток подій був об'єктивно обумовлений?

Можуть бути різні думки з цього приводу, але результати говорять самі за себе. Від моменту здобуття незалежності українство

в Україні й поза ним не здобувало, а здебільшого втрачало позиції.

Поруч із тим, досвід організованої української боротьби, організованої колективної праці, досвід спільних перемог — це те найцінніше, що й дає нам підстави сподіватися на успіх всієї української справи.

Цей досвід включає в себе і подвижництво українських громад на Заході, які утримували і продовжують утримувати bastiони ідейного патріотизму та українського представництва у світі.

Це й молода вітчизняна націонал-демократія, котра у вирішальний момент зуміла натиснути на всі необхідні суспільні важелі для ствердження незалежницького вектору, за яким і досі змушена зв'язати свої дії і слова посткомуністична номенклатура.

Це, звичайно ж, і ті осередки українства, що у винятково несприятливих умовах пострадянської дійсності зуміли самоусвідомитись і самоорганізуватися.

Новий порядок денний для світового українства повинен врахувати ці обнадійливі фактори нашої давньої і недавньої історії. Але це можливо тільки в тому разі, якщо ми вибудуємо справді нову систему національних координат, у якій направляючі вісі будуть спрямовані вперед, а не назад.

Досить гостро стояло донедавна на порядку денному й питання про роль держави, про ставлення до влади, яка діє в Україні, її окремих представників. Питання це передбачає два підходи, між якими тривалий час важко було знайти компроміс. *Перший* — необхідність усім патріотичним силам визнати наявну державу і діючи владу своєю, взяти на себе відповідальність за її стан, відстоювати її інтереси і добре ім'я у світі як свої власні, паралельно намагаючись проводити виховну роботу з національного «освідомлення» і вносячи відповідні до українських цілей корективи у її рішення та дії.

Другий — рішення відмовитися від компромісів з посткомуністичною владою, визнати національну революцію незавершеною і творити «паралельну дійсність» з тих конструкцій, які піддаються ще впливу націонал-патріотів — культура, ідеологія, громадянське суспільство.

Між цими двома полюсами українські патріотичні організації та симпатії окремих людей розподілялися досить нерівномірно. У той час, коли Рух делегував свої «кадри» на міністерські та губернаторські посади, коли лідери націонал-демократії обіймали найвищі посади в гуманітарному блоці уряду, національно свідомі «низи» дедалі більше радикалізувалися, а ліберальна інтелігенція молодшого покоління дистанціювалася і від тих,

і від інших. Така розпорошеність свідчила про відсутність позиції як такої, що принесло величезну шкоду національним інтересам у вирішальний період становлення національної держави.

Те, що Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» отримав на минулих парламентських виборах стільки ж голосів, скільки й кандидат у президенти Вячеслав Чорновіл у 1991-му, може говорити тільки про одне — патріотичні сили «проспали» 10 років і знову увійшли у ту саму суспільно-політичну колізію зі значно меншими шансами на успіх своєї справи. Про ці шанси говорить співставлення інших цифр: 90%, які голосували за незалежність на референдумі 1991-го, і половина населення, які, за даними соціологічних опитувань, шкодують за розвалом Радянського Союзу сьогодні. Згідно з даними перепису 2003 р., це — у своїй більшості, українці, які, до того ж, визнали українську своєю рідною мовою.

На жаль, і результати минулих президентських виборів, що мали б демонструвати різке зростання національної самосвідомості і громадянської мобілізованості, засвідчили далеко не той рівень консолідації, на який можна надійно опертися новій владі. Згадаймо, знов таки, референдум і президентські вибори 1991 р., і переконаймося, що тоді цей рівень був значно вищим.

Тим часом, громадяни України мають підстави пишатися своєю приналежністю до однієї з небагатьох націй, гідних називатися світовими. І це може бути одним з вагомих факторів національної консолідації. Але для того, щоб відчувати свою присутність у сучасному світі, щоб усвідомити свої можливості й ефективно відстоювати свої інтереси, Україна і діаспора мають бути об'єднані в спільному інформаційному полі, на якому вже проростає співпраця, узгоджена стратегія і конкретна допомога тим, хто її потребує.

Україна не повинна втягувати закордонні громади у внутрішньополітичні конфлікти, але нація ще не вийшла на той рівень стабільності й забезпеченості своїх інтересів, коли може собі дозволити взаємини далеких родичів.

Українці мусять жити спільним життям, спільними інтересами і проблемами, бо нинішній історичний екзамен є для України вирішальним, і ми можемо скласти його тільки всі разом, як єдиний народ.

Тому українці всього світу повинні знати, що сьогодні в Україні йде важкий і суперечливий процес перетворення населення колишньої радянської республіки у самоврядну політичну націю. В ході цього перетворення точаться запеклі дискусії про культурні, ідейні, психологічні домінанти, які визначатимуть обличчя

цієї нової нації, визначаються її справжні лідери і панівні норми співжиття. І від того, наскільки згуртованими, динамічними і цілеспрямованими будуть ті суспільні сили, які відстоюють модель «української України», залежить успіх, або остаточне фіаско української справи.

Брак об'єднаності й координації зусиль — це одна з найбільш очевидних проблем і перешкод у розвитку українства як всередині держави, так і в світовому масштабі. Гасло «єдності» вже впродовж десятиріччя є одним з найбільш уживаних і беззаперечних у патріотичних організаціях всіх рівнів і напрямків. Однак, усвідомлення проблеми на рівні гасла далеко не завжди веде до її раціонального і своєчасного розв'язання. Нерідко траплялося, що українські організації, лідери національного руху об'єднувалися під впливом гасла, але ефект цього був мінімальним. Всупереч очікуванням, нова цілість не лише не набувала нової якості і результативності, але й загалом давала менший результат, ніж проста сума своїх складових.

Причини цього з точки зору теорії управління лежать на поверхні. Зменшення ініціативності та активності частин, формування нових централізованих органів управління, налагодження вертикальних механізмів і єдиної системи горизонтальних зв'язків потребувало значних організаційних, фінансових, кадрових та інших ресурсів, а головне — часу і цілеспрямованої діяльності відповідальних осіб. А якраз цього всього українським організаціям традиційно й бракує.

Крім того, після кожної спроби декларативного об'єднання перед його учасниками кожного разу постає логічне питання: а що робити далі? І наскільки зрозумілою і переконливою була відповідь ініціаторів об'єднання, настільки й успішною була подальша діяльність структури. Феномен Руху полягав, окрім усього іншого, в цілком конкретній відповіді на це ключове питання. Всім його учасникам було ясно, що йдеться про здобуття державного суверенітету. І кожен у цій справі знаходив собі місце і ділянку роботи, що відповідала нахилам, ресурсам і можливостям.

На жаль, наступні українські проекти не мали такої конкретної і очевидної для всіх перспективи. Не хочеться називати організації і зібрання, представлені сьогодні особистими повноваженнями і амбіціями їхніх лідерів, тим більше, що мова не про чийсь персональні упущення і прорахунки, а про загальну тенденцію, що потребує раціонального осмислення і конструктивних висновків.

Загалом, у об'єднувачих проєктах останніх років вимальовується ланцюг перманентної неготовності й неадекватності: фраза — організаційне банкрутство — брак ресурсів — цейтнот — істерика — отаманщина. Вихід із цього зачарованого кола можливий тільки на шляху зміни підходів до української справи на рівні філософії процесу. Це означає перегляд і переосмислення багатьох ніби-то незаперечних істин і ніби-то очевидних понять.

Найбільш радикальна з таких переоцінок не містить в собі нічого крамольного з точки зору теорії самоорганізації та сучасних управлінських практик. Звучить вона просто: *об'єднання частин і централізація управління не завжди є корисними і необхідними*. Ця загальновідома у світі бізнесу теза повинна бути сприйнята українськими організаціями світу розважливо, спокійно і, навіть, з певним полегшенням, оскільки вона позбавляє спільноту деяких задаваних ілюзій і комплексів. Об'єднання — це не механічний, а моральний та інтелектуальний феномен. За ним стоїть передовсім згода в ключових питаннях, певний кодекс правил і принципів, які дають змогу колективу впливати на індивіда і навпаки: окремому члену висувати свої пропозиції, відстоювати своє бачення суті справи, бути ініціативним і креативним.

Альтернативою звичці все централізувати і безкінечно змагатися за пріоритети (традиційна українська боротьба за «булаву») має стати налагодження системи обміну інформацією, дієві механізми координації зусиль і вироблення зрозумілої для всіх учасників процесу стратегії.

Під стратегією, зауважимо, слід розуміти не просто уявлення про напрям руху і ціннісні пріоритети. Йдеться про сформульовані положення і принципи, які дисциплінують національні сили, визначають загальний план роботи, передбачають контроль за результатами і відповідальність перед загалом.

Увесь цей час, що пройшов під гаслами національного відродження, світове українство використало на прискорене вичерпання всіх можливостей, які надавала стара стратегія. Мусимо визнати: втрачати вже більше нічого. І це вирішальний аргумент для прийняття нової стратегії.

Вона має спиратися на ті сприятливі тенденції, що мають як загальноцивілізаційну природу, так і пов'язані з конкретними обставинами національного становлення. Йдеться насамперед про використання самої логіки процесу: очевидно, що сьогодні ми переходимо в нову фазу суспільних трансформацій в Україні — від занепаду до розквіту. Стане в нагоді й набутий унікальний досвід кризової адаптації сучасних українців. Нарешті, на нашому боці й такий фактор, як інноваційна необхідність — щоб ви-

жити, українці просто змушені творити нові форми життя, національного передовсім.

Отже, складові національної стратегії можна представити у ескізному вигляді наступним чином.

Необхідно визначити спільну мету: утвердження українства як світової нації, вихід у коло провідних, розвинутих національно-державних і національно-культурних спільнот. Йдеться про значущість української ідентичності для: а) громадян України; б) світового (чи принаймні європейського) співтовариства; в) українців за кордоном. Схоже, що такий порядок постановки питань є єдино реалістичним.

Маємо поставити спільні завдання:

- Сформулювати і реалізувати нові параметри ідентичності.
- Утвердити авторитет і престиж української культури.
- Опанувати і затвердити своє право на історичну спадщину, імена і здобутки визначних співвітчизників.
- Налагодити систему патріотичного виховання молоді.
- Створити власний світовий інформаційний простір — наповнити його змістом і забезпечити комунікативними засобами.
- Утвердити соціальний престиж українського громадянина.
- Завоювати авторитет для української держави.

Мусимо визначити й наші головні інструменти й ресурси, які мають бути задіяні в досягненні наших цілей. Це:

- 1) Українська держава;
- 2) Організовані українські громади за кордоном;
- 3) Культурна традиція й історична спадщина;
- 4) Професійний і моральний потенціал українців.

Нарешті, *маємо запропонувати і конкретний механізм* взаємодії і координації зусиль державницьких патріотичних сил. Коли йдеться про зв'язки з українськими громадами зарубіжжя, то тут, на нашу думку, прийшов час поставити питання про створення не просто підрозділів у міністерствах чи відомствах, не просто підтримати громадську структуру відповідного спрямування, але й створити *спеціалізований орган*, який буде опікуватися усіма програмами і всіма ресурсами. Потрібна організаційна форма, яка дозволить спрямувати у єдине річище активність громадського сектору і виконавську дисципліну чиновника. Потрібен бренд, який буде надійним орієнтиром для кожного закордонного українця в хитросплетінні вітчизняних структур, повноважень і проектів.

Такий Центр повинен мати офіційний державний статус і гарантоване фінансування. Має існувати також дієвий механізм впливу на його стратегію і поточну діяльність громадських орга-

нізацій, у тому числі й структур закордонного українства. Нарешті, він повинен мати не лише паперове, але й цілком фізичне втілення — солідне приміщення з прес-центром, бібліотекою, виставковим залом, юридичною та інформаційно-аналітичною службою, готельним комплексом та бізнес-форумом. У такому Центрі знайшла б своє природне місце державна комісія з надання статусу закордонного українця, у ній мали б відкритися представництва провідних діаспорних організацій — Світового конгресу українців, Світової федерації жіночих організацій, Об'єднання українців Росії та ін. На базі такого центру могла б розгорнути свою статутну координаційну діяльність УВКР, у його структуру досить органічно впишеться зі своєю організаційною базою й регіональними представництвами Товариство «Україна-Світ».

Діяльність такого Центру має будуватися на програмно-цільовому принципі, який дозволить побудувати прозору схему використання державних коштів і залишить державним чиновникам їхню природну функцію — санкціонування і контролю. В межах затверджених наглядовими колегіальними органами напрямів і програм діяльності керівництво Центру буде оголошувати конкурси проектів. До його ж компетенції входить моніторинг виконання проектів, підготовка аналітичних матеріалів, розробка стратегічних пропозицій, а також координація дій з органами державної влади, урядами іноземних держав, громадськими об'єднаннями.

¹ *Палхольська О.* Біном «Україна — діаспора» сьогодні: криза і перспектива. — К.: Видавничий дім «КМ Академія»; Всеукр. тов-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка, 2002. — 51 с.

² *Сергіичук В.* «Українізація» Росії. — К.: Українська видавнича спілка, 2000. — 336 с.

³ У майбутнє — в ім'я України! Матеріали III Всесвітнього форуму українців, 18-20 серпня 2001 р. / Редкол.: М. Дробноход (голова) та ін. — К., 2001. — 372 с.

⁴ *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — 352 с.

⁵ Українська діаспора в Росії: стан, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 22 грудня 2003 р. — К.: УВКР, 2004. — 144 с.

⁶ Национально-культурная автономия «Украинцы России» готовит березовую революцию? — <http://www.regnum.ru/news/439614.html>

⁷ Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості / Ін-т досліджень діаспори. — К.: Геопринт, 2002. — 40 с.

Розділ 6.

332

С

тановлення сучасної української держави в контексті національного поступу

- 6.1. *Формування системи адміністративно-територіального устрою України*
- 6.2. *Західні демократичні цінності та українське державотворення*
- 6.3. *Політичний консенсус у сучасній Україні*
- 6.4. *Суспільні ідеї як чинник націотворення*
- 6.5. *Поступ історії: пам'ять минулого чи уроки майбутньому?*

6.1.

Формування системи адміністративно-територіального устрою України

Історія формування сучасної державної території України, а також системи її адміністративно-територіального устрою сповнена драматизму. Окремі її регіони перебували в різний час у залежності від сусідніх держав. Тому роботи з адміністративно-територіального устрою, як правило, визначались імперськими ідеями управління територією в межах інших країн, насамперед Росії, а згодом СРСР. Однак набутий історичний досвід не може не вплинути на сучасний процес реформування адміністративно-територіального устрою України. В ньому є немало такого, що заслуговує на увагу.

Від Київської Русі до Російської імперії. Виникнення в межах сучасної території України перших керованих територіальних утворень — князівств можна віднести до VIII – IX ст., коли відбувалось формування феодальних відносин. У IX ст. виникла стародавня держава — Київська Русь, що об'єднала декілька східнослов'янських племінних союзів. Уся влада належала київському князю. Управління державою здійснювалось через військову організацію з допомогою тисяцьких та соцьких. Розвиток і ускладнення соціально-економічних процесів викликало необхідність змін і в адміністративній системі, зокрема збільшення чисельності посадників, волосних тощо, утворення зрештою феодальних вотчин. Відбулась диференціація держави на окремі керовані територіальні частини, утворилась двох-трьох ступенева система управління. Найвищий розквіт Київської Русі як єдиної могутньої держави припадає на X ст. Однак вже у XI – XII ст. від неї відокремилось декілька князівств, які, в свою чергу, дробились на уділи представників князівського роду — удільні князівства.

Посилення феодальної роздробленості Русі у XII – XIV ст., економічний занепад внаслідок нескінченних зіткнень інтересів різних князівств полегшували здійснення намірів суміжних держав — Литви, Польщі, Угорщини — розповсюдити свою владу на територію України. По суті, з середини XIV ст. Україна була поділена на декілька частин, що входили до складу різних держав. Наприклад, Велике князівство Литовське захопило Чернігово-

Сіверщину, Поділля, Київщину та більшу частину Волині. Польща заволоділа Галичиною і Західною Волиню. До Молдавського князівства відійшла Північна Буковина. Закарпаття ще в XI ст. було захоплено Угорщиною. У південній частині України та в Криму у XV ст. виникло Кримське ханство. Територія на південний схід від лівого берега річок Десна та Дніпро (сучасні Донецька, Луганська та частини Харківської, Дніпропетровської і Запорізької областей) активно освоювалася лише з XVI – XVII ст. селянами-втікачами.

Такий поділ України в основних своїх рисах зберігався до середини XVII ст., коли на політичній арені Європи з'явилась сильна держава — Російська імперія, яка заявила про наміри щодо захоплення нових територій, у тому числі і українських земель.

Україна та зіткнення імперських інтересів (від XVII ст. до Першої світової війни). Внаслідок таких історичних подій, як Визвольна війна українського народу (1647-54 рр.), військовий союз України з Росією (1654 р.), війна між Росією та Польщею, що закінчилась підписанням Андрусівського перемир'я, відбувся розділ України. Лівобережна Україна з Києвом та невеликою територією навколо нього залишились у складі Росії, а Правобережна Україна та Галичина відійшли до Польщі. Поділля до 1699 р. залишалась під владою Туреччини, після чого приєдналось до Росії.

Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України, Волині та Західної України за польсько-литовського часу був федеративно-обласним. Великими територіальними одиницями були землі або воєводства, які поділялись на волості або повіти. Перевагу мало місце управління. Надалі, у XVIII ст. набрав сили повітовий поділ.

На Лівобережній Україні, або Гетьманщині, до середини XVIII ст. існувало автономне управління, підвалини якого було закладено під час Визвольної війни. На чолі управлінської структури стояв гетьман, який обирався на генеральній військовій раді. В адміністративному відношенні Лівобережна Україна поділялась на полки та сотні, на чолі яких були відповідно полковники та сотники. Основу територіально-адміністративного поділу складало десять полків: Київський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Переяславський, Полтавський, Миргородський, Лубенський, Гадяцький і Стародубський (основна територія цього полку тепер входить до Брянської області Російської Федерації)¹. Усі органи адміністративної влади — від отамана сільської козацької громади до полковника і гетьмана

включно — були виборними. Проте така доволі демократична автономія в межах Росії не влаштувала царський уряд, що вдався до цілеспрямованої політики обмеження повноважень і влади гетьмана, аж доки гетьманство та адміністративно-полковий устрій не були ліквідовані взагалі.

На території Слобідської України у XVII – XVIII ст. існував полковий адміністративний устрій. Вона мала поділ на п'ять слобідських, або козачих полків.

Південна частина України — Новоросійський край — була зайнята в основному землями запорозьких козаків. До скасування Січі на запорозьких землях існував адміністративний поділ на паланки, яких було сім.

З кінця XVIII ст. на українських територіях, що входили до складу Росії, почала формуватись губернська система управління. У 80-х рр. цього століття були утворені Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Харківське та Катеринославське намісництва. У цей же час (70-90-ті рр. XVIII ст.) в результаті розділів Речі Посполитої Росія поступово приєднала до себе інші українські землі. Зрештою до 1793 р. уся Правобережна Україна та Волинь опинилися у складі Росії.

До початку XIX ст. сформувалась 4-ступенева система управління. На території України були утворені 3 генерал-губернаторства: Київське — у складі Київської, Волинської та Подільської губерній, Малоросійське — у складі Чернігівської та Полтавської губерній. Харківську губернію не було підпорядковано генерал-губернаторствам. На півдні України після скасування Запорозької Січі утворилось Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство у складі Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній та Бессарабської області. Всього губерній, таким чином, було дев'ять. Вони поділялись на повіти, останні, у свою чергу, — на волості. В 1783 р. до Росії був приєднаний Крим, який увійшов до складу Таврійської губернії. Така губернська система проіснувала майже до 20-х рр. XX ст., коли її було кардинально змінено.

Західноукраїнські землі на початку XIX ст. були захоплені Австро-Угорщиною і перебували в її складі аж до розпаду цієї імперії внаслідок Першої світової війни (1918 р.).

Визвольні змагання (1917-19 рр.). Україна як частина післяжовтневої Російської імперії була проголошена у грудні 1917 р. у складі Харківської, Полтавської, Київської, Херсонської, Подільської, Катеринославської губерній, частин Волинської, Чернігівської, Таврійської губерній та області Війська Донського.

До складу України в той же час було введено і територію Молдавії. Успадкована від царської Росії адміністративно-територіальна система була побудована, за своєю суттю, на поліцейсько-фіскальних принципах і відображала диференціацію продуктивних сил по території доволі умовно. До того ж після жовтневого перевороту почали стихійно формуватись нові адміністративно-територіальні утворення.

У березні 1917 р., коли в Росії підвищилась політична напруга, в Києві утворилася Українська Центральна Рада, яка мала бути центральним органом для об'єднання українських земель у державу та найвищою законодавчою і виконавчою владою. В Третьому Універсалі Української Центральної Ради, виданому 20 листопада 1917 р. було проголошено Українську Народну Республіку. В Універсалі зазначалось, що до території Української Народної Республіки належать землі, заселені переважно українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Водночас ставилося питання щодо прилучення до УНР частини території суміжних губерній, де більшість населення становлять українці². Четвертим Універсалом від 22 січня 1918 р. Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку самостійною суверенною державою.

У березні 1918 р. був прийнятий закон про новий адміністративно-територіальний поділ УНР. Згідно цього закону найбільшими адміністративно-територіальними одиницями мали бути землі, які поділялися на волості. Останні, в свою чергу, складались із громад. Землі мали стати чимось середнім між губернією і повітом і охоплювати 3-4 попередні повіти. Новий адміністративно-територіальний поділ був закріплений в Конституції УНР, прийнятій 29 квітня 1918 р. Зокрема, передбачалося утворення тридцяти земель: Київ з околицями, Древлянська земля, Волинь, Погорина, Болохівська земля, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Азовська земля, Половецька земля, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків³. Таким чином, реформування адміністративно-територіального поділу мало відбутися шляхом подрібнення, що обґрунтовувалось необхідністю зміцнення на місцях політичних і економічних позицій молодого держави, доведення її політики до найвіддаленіших територій. Проте даний проект не був запроваджений через складну політичну ситуацію.

У квітні 1918 р. Україна була окупована німцями. 29 квітня 1918 р. в Україні був проголошений гетьманат (гетьман — П. Скоропадський), і наступні сім місяців існувала Українська Гетьманська Держава. За цей час до Української Держави був приєднаний Крим.

У жовтні 1918 р. відбувся розпад Австро-Угорщини. На західних українських землях 1 листопада 1918 р. було проголошено Західно-Українську Народну Республіку, на чолі якої стояла Українська Національна рада⁴.

У січні 1919 року відбулося з'єднання західних українських земель і Великої України, Універсалом Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 р. проголошено утворення єдиної незалежної Української Народної Республіки⁵.

Проте в складних воєнно-політичних умовах зберегти єдність української держави не вдалося. Влітку 1919 р. Польща захопила Західну Україну. Після боротьби з більшовиками у грудні 1919 р. остаточно встановилася більшовицька влада в Східній Україні і утворилася Українська Соціалістична Радянська Республіка.

Зрештою, до 1921 р. Україна в складі післяжовтневої Російської імперії в адміністративно-територіальному відношенні складалась з 12 губерній, 102 повітів та 1989 волостей⁶. Цей поділ наведено в табл. 1. Нові адміністративні утворення виникали, як правило, завдяки місцевим ініціативам, що виходили від тих населених пунктів, які вважали себе здатними виконувати функцію організаційних центрів щодо прилеглих територіальних ареалів, без будь-якого економічного та наукового обґрунтування.

Таблиця 1

Адміністративно-територіальний поділ України у 1921 р.⁷

№ з/п	Назва губернії	Губернський центр	Кількість повітів	Кількість волостей
1.	Волинська	Житомир	7	94
2.	Донецька	Бахмут	10	304
3.	Катеринославська	Катеринослав	6	168
4.	Запорізька	Запоріжжя	6	130
5.	Київська	Київ	12	195
6.	Кременчуцька	Кременчук	6	139
7.	Миколаївська	Миколаїв	4	127
8.	Одеська	Одеса	5	123
9.	Подільська	Вінниця	12	143
10.	Полтавська	Полтава	11	202
11.	Харківська	Харків	11	229
12.	Чернігівська	Чернігів	12	135
	Всього ⁸		102	1989

Нові підходи 20-х рр. Захопивши владу, більшовики почали її зміцнювати по усій території Росії. Саме цим можна пояснити їх інтерес до адміністративно-територіального поділу та економічного районування, що проводилися в єдиному контексті — адже економічні райони також мали стати керованими і від суто науково-пізнавальної категорії перейти до розряду об'єктів директивного централізованого планування.

Роботи з нового економічного районування України розгорнулись, виходячи з цих нових завдань, з 1922 р. До цього часу широкого визнання набуло положення, згідно з яким економічне районування мало служити об'єктивною основою адміністративно-територіального поділу. Слід визнати, що великі сподівання, які пов'язувалися з районуванням як одним із методів народногосподарського планування, з його перетворювальною функцією, дозволили залучити до цих робіт відомих на той час учених і фахівців, зосередитись на теоретико-методологічному аспекті проблеми. По суті, саме у 20-ті рр. були сформовані фундаментальні основи наукової теорії економічного районування.

Щодо адміністративно-територіальної реформи, то головним її завданням стало зміцнення апарату радянської влади та його наближення до населення. Втім, адміністративні одиниці мали виділятися у такий спосіб, аби стати зрештою економічно цілісними утвореннями з потенціалом для подальшого господарського розвитку.

В результаті робіт з районування в 1923 р. було прийнято новий адміністративно-територіальний поділ, у рамках якого в Україні стару ієрархічну структуру губернія — повіт — волость було замінено на систему губернія — округа — район⁹ (табл. 2).

Ознаки нового районування наводились у циркулярах з центру: природно-історичні (ґрунти, клімат, щільність населення, етнографічні особливості тощо); економічні (зосередження промисловості, сільськогосподарські особливості, тяжіння населення до торгово-розподільчих центрів тощо); адміністративні (навантаження території за чисельністю населення, зручність управління, умови зв'язку, конфігурація шляхів сполучення).

Під час робіт, що велись одночасно як в центрі, так і на місцях, вибір пріоритетних ознак районування був за місцевими органами, що були краще поінформовані про конкретні регіональні умови. В Україні єдиним нормативом, доведеним центром, була чисельність населення територіальних одиниць. Нові округи повинні були нараховувати 400-600 тис. чол. і складатись по можливості з економічно однорідних територіальних ареалів. До райо-

Таблиця 2
Адміністративно-територіальний поділ України, затверджений ВУЦВК 7 березня 1923 р.¹⁰

№ з/п	Назва губернії	Площа	Населення, тис. чол.	Кількість колишніх повітів			Кількість створених округів			Населення округів, тис. чол.			Кількість колишніх волостей			Кількість створених районів			Населення районів, тис. чол.		
				До 400	400-600	Понад 600	До 400	400-600	Понад 600	До 400	400-600	Понад 600	До 25	25-40	Понад 40						
1.	Волинська	31664,6	1653,46	7			8	2	1	94	39	-	20	19							
2.	Донецька	57098,0	3248,73	10			7	4	1	304	78	16	40	22							
3.	Катеринославська	72502,0	4357,22	13			7	6	-	323	87	3	64	20							
4.	Київська	Немає даних	4197,67	14			7	4	2	251	111	18	73	20							
5.	Одеська	Немає даних	3285,27	9			6	6	-	249	74	19	33	22							
6.	Подільська	Немає даних	2990,27	12			9	6	-	143	93	4	88	1							
7.	Полтавська	39471,5	3404,29	14			7	5	1	260	89	10	54	25							
8.	Харківська	Немає даних	2836,83	11			5	2	1	230	77	17	49	11							
9.	Чернігівська	34601,0	1892,50	12			5	2	-	135	58	11	39	8							
	Всього		26965,24	102			53	36	7	1989	706	98	460	148							

нів висувалась вимога мати 25-40 тис. чол. населення та об'єднувати волості, однорідні у господарському відношенні, за природними умовами або зв'язані спільністю тяжіння до одного культурно-економічного центру.

В різних регіонах враховувались додатково специфічні ознаки. Наприклад, у Чернігівській, Полтавській, Київській губерніях перевага надавалась сільськогосподарським особливостям, при районуванні Подільської, Одеської, Харківської губерній — вивченню торговельних та культурних зв'язків, у Катеринославській та Донецькій губерніях — зосередженню промисловості, на Волині — природно-історичним ознакам¹¹.

Нове районування полягало насамперед в укрупненні масштабу адміністративно-територіальних одиниць. Серед аргументів щодо такого підходу були: економія коштів, підбір більш кваліфікованого адміністративного апарату, мобілізація та більш повне використання матеріальних ресурсів, забезпечення формування місцевих бюджетів. Проведене реформування надало можливість скоротити загальну чисельність управлінського апарату на 42,5 тис. чол., або на 46% попередньої чисельності. Це дозволило зміцнити адміністративний апарат новоутворених округів і районів.

До районування 1923 р. в Україні налічувалось 102 повіти та 1989 волостей. Кількість новоутворених округів було скорочено до 53, або 52% колишньої мережі повітів. Одночасно 706 нових районів склали лише 35% попередньої кількості волостей. Було здійснено перебудову і первинної ланки територіально-господарських одиниць — сільрад. Останні могли бути організовані лише в населених пунктах з чисельністю населення не менше 1 тис. чол., а об'єднання декількох населених пунктів в один припускалось за умови, якщо відстань до центру не перевищувала п'ять верст. Кількість сільрад зменшилась з 15 696 до 9 307, або на 41%.

Хоч введена 1923 р. нова адміністративно-територіальна система розширила права місцевих органів влади, сприяла зближенню сіток адміністративного поділу та економічного районування, все ж у ній були і доволі серйозні вади. Ініціатори територіальної реформи не наважились на коригування старої губернської системи. До того ж укрупнення старих повітів і волостей відбувалось без перегляду їхніх кордонів, вони включались до нових адміністративних одиниць у старих своїх кордонах, повністю. Такий підхід далеко не завжди забезпечував раціональність районування, пріоритет критеріїв економічної цілісності.

Жодна губернія, окрім Подільської, не пішла на ревізію волосних кордонів, побоюючись, щоб це не зруйнувало звичні господарські, побутові та адміністративні зв'язки. З 706 районів лише 267 були складені із роздрібнених волостей. При цьому було роздрібнено лише 325 волостей, або 17% їх загальної кількості. В умовах нестабільної політичної ситуації, економічної кризи, стислих термінів проведення районування новий поділ, ясна річ, був не здатний точно відобразити об'єктивні районоутворюючі процеси в Україні.

Слід зважити також на ту обставину, що науковому підходу до районування не могли не заважати політизація та ідеологізація цього процесу. Це позначилось і на кадровій політиці, коли перевага надавалась не компетентності і професійності, а класовому походженню нових апаратників на місцях. Як ми знаємо, цей підхід надалі посилювався і домінував.

Вже в 1924 р. було внесено певні зміни в новий адміністративно-територіальний поділ (здебільшого в кордони округів, районів, у вибір райцентрів), що лише підкреслило ту квапливість, непослідовність, з якими було проведено нове районування.

Водночас того ж 1924 р. в Україні було здійснено спробу національного районування. Для національно-адміністративних одиниць демографічні обмеження було пом'якшено. Зокрема, для сільради було встановлено мінімальну чисельність населення 500 чол., для районів — 10 тис. чол. Усього було виділено п'ять національних районів та 168 сільрад. В складі України було утворено Молдавську автономну республіку, зкориговано деякі ділянки кордонів з Росією та Білорусією.

Трансформації адміністративно-територіальних структур у постгубернський період. Наступний довоєнний період характеризувався численними експериментами в трансформації системи адміністративно-територіального устрою радянської України. В 1925 р. було ліквідовано губернії як такі, що швидше заважали, ніж сприяли зміцненню нових адміністративно-територіальних утворень. Натомість запроваджувалася система управління центр — округа — район — сільрада. Таким чином, найвищою адміністративно-територіальною одиницею стала округа. Станом на 01.08.1925 р. територія Української РСР складалась з автономної республіки (Молдавії) та 41 округи, що поділялись на 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських та 155 селищних рад. Одночасно розширились права, зміцнилась економічна база округ. Втім, деякі округи було ліквідовано. Зрештою

до 01.10.1925 р. в Україні функціонували 41 округа та 636 районів (окрім Молдавської автономії)¹².

У жовтні 1925 р. спеціальною постановою ВУЦВК було скасовано таку категорію міських поселень, як містечко. Цю назву було замінено на «селище міського типу» — уніфікований термін для території всього СРСР, з одного боку — занадто громіздкий, з іншого — такий, що не враховує національних та історичних особливостей (містечка на українській землі існували з часів середньовіччя)¹³.

Округова система адміністративно-територіального устрою проіснувала до вересня 1930 р., коли була здійснена спроба перейти від системи управління центр — округа — район до системи центр — район, з ліквідацією окружної ланки. З 15 вересня 1930 р. в УСРР запроваджувався такий поділ: 1 автономна республіка, 18 міст, що їх було виділено в окремі адміністративні одиниці, що безпосередньо підпорядковувалися центрові, та 484 райони¹⁴. Протягом 1931 року було ліквідовано низку економічно малопотужних районів, таким чином їх кількість зменшилась до 365. Проте відразу ж виникли труднощі в управлінні великою кількістю районів з центру. Отже, ця спроба зазнала невдачі. Знову довелося визнати необхідність існування проміжної (між центром і районом) територіально-управлінської ланки. Такою ланкою стала адміністративна область. Формування сучасного обласного поділу України почалося в 1932 р., коли було утворено сім областей¹⁵ (табл. 3).

Таблиця 3

Адміністративно-територіальний поділ України на 1.12.1933 р.¹⁶

№ з/п	Назва адміністративної одиниці	Територія, км ²	Населення, тис. чол.	Кількість районів
1.	АМРСР	8419,3	590,30	10
2.	Вінницька область	47867,0	4696,40	64
3.	Дніпропетровська область	73193,4	3857,07	44
4.	Донецька область	52208,5	4565,60	30
5.	Київська область	74834,9	6120,30	75
6.	Одеська область	68917,1	3411,40	50
7.	Харківська область	74937,1	6031,26	60
8.	Чернігівська область	42703,1	2915,40	35
	Всього	443080,4	32187,73	367

В 1937 р. у процесі розукрупнення областей утворилися Житомирська, Кам'янець-Подільська, Миколаївська та Полтавська області. Ще через рік (1938 р.) Донецьку область було поділено на дві нові області: Сталінську і Ворошиловградську. В 1939 р. були утворені Кіровоградська, Запорізька і Сумська області.

На початку Другої світової війни після приєднання в 1939 р. до УРСР Західної України на цій території було утворено Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Волинську та Ровенську області. В 1940 р. після приєднання Північної Буковини, що входила до складу Румунії, утворилася Чернівецька область. На території колишньої Південної Бессарабії — Ізмаїльська. В 1944 р. з частини Миколаївської та Дніпропетровської областей сформувалася Херсонська область. У результаті договору, укладеного з Чехословаччиною в 1945 р., утворилась Закарпатська область. Отже, практично відразу після закінчення Другої світової війни на території України сформувався доволі розгалужений адміністративно-територіальний поділ, що складався з 25 областей, 750 районів та 13 округів, (виділені у складі Закарпатської області), 81 міста республіканського й обласного підпорядкування, 16 435 сільрад, 451 селищної й 177 міських рад (табл. 4)¹⁷.

Завершилось формування сучасної території України у 1954 р., коли до її складу було введено Кримську область. Тоді ж було утворено Черкаську область; в подальшому Ізмаїльську область об'єднали з Одеською, Дрогобицьку — зі Львівською. Відтоді усі зміни в адміністративно-територіальному поділі відбувались лише на рівні низових районів та сільських рад.

Спроба кардинальної реорганізації управління територіями — організація радянських органів за виробничим принципом була здійснена в 1962-63 рр. У 19 (з 25) областей України було створено по дві (промислові та сільські) обласні ради депутатів трудящих. Райони було укрупнено, як правило, до меж виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. Створено два промислових райони, які разом із містами обласного підпорядкування віднесено до компетенції обласних (промислових) рад, сільські ж райони підпорядковувалися обласним (сільським) радам. У Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Ровенській, Тернопільській та Чернівецькій областях були збережені єдині обласні ради. Таким чином, станом на 1 квітня 1963 р. в Українській РСР було 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 251 сільський

Адміністративно-територіальний поділ України на 1.09.1946 р.¹⁸

№ з/п	Область	Територія, тис. км ²	Дата утворення області	Обласний центр	Кількість районів
1.	Вінницька	27,5	27.02.32	м. Вінниця	44
2.	Волинська	19,9	04.12.39	м. Луцьк	30
3.	Ворошиловградська	26,7	03.06.38	м. Ворошиловград	31
4.	Дніпропетровська	32,6	27.02.32	м. Дніпропетровськ	28
5.	Дрогобицька	10,4	04.12.39	м. Дрогобич	27
6.	Житомирська	30,0	22.09.37	м. Житомир	34
7.	Закарпатська	12,9	22.01.06	м. Ужгород	13 ¹⁹
8.	Запорізька	26,9	10.01.39	м. Запоріжжя	23
9.	Ізмаїльська	12,4	07.08.40	м. Ізмаїл	13
10.	Кам'янець-Подільська	21,0	22.09.37	м. Проскуров	37
11.	Київська	41,1	27.02.32	м. Київ	53
12.	Кіровоградська	24,9	10.01.39	м. Кіровоград	31
13.	Львівська	11,1	04.12.39	м. Львів	31
14.	Миколаївська	19,8	22.09.37	м. Миколаїв	19
15.	Одеська	27,9	27.02.32	м. Одеса	34
16.	Полтавська	34,3	22.09.37	м. Полтава	44
17.	Ровенська	20,6	04.12.39	м. Ровно	30
18.	Сталінська	26,5	03.06.38	м. Сталіно	28
19.	Станіславська	13,9	04.12.39	м. Станіслав	36
20.	Сумська	24,4	10.01.39	м. Суми	31
21.	Тернопільська	13,7	04.12.39	м. Тернопіль	38
22.	Харківська	31,3	27.02.32	м. Харків	33
23.	Херсонська	27,5	30.03.44	м. Херсон	22
24.	Чернівецька	8,4	07.08.40	м. Чернівці	14
25.	Чернігівська	31,6	07.10.32	м. Чернігів	39
	Всього по Україні	576,6	25.12.17		763

район, 2 промислових райони, 157 міст обласного підпорядкування, 8 578 сільрад, 822 селищних та 196 міських рад²⁰.

Проте така система управління територіями проіснувала лише до 1965 р. Потім було відновлено єдині обласні ради, ліквідовано поділ території на промислові та сільськогосподарські зони, ліквідовано промислові райони, переглянуто адміністративну підпорядкованість багатьох міських поселень, відновлено частину раніше ліквідованих районів. Як наслідок, мережа адміністративно-територіальних одиниць за станом на 1.07.1967 р. набула такого вигляду: 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 475 районів, 111 міст обласного підпорядкування, 8 555 сільрад, 762 селищних, 273 міських ради²¹.

Такий адміністративно-територіальний устрій з незначними змінами на рівні адміністративних районів і сільрад проіснував до початку нового етапу в історії України — розвитку її як незалежної держави. Зокрема, на дату проведення Всесоюзного перепису населення — 12.01.1989 р. територія Української РСР поділялась на 25 областей та 479 низових адміністративних районів. Райони складались з 8878 сільрад²² (табл. 5).

Таблиця 5

**Адміністративно-територіальний поділ Української РСР
на дату Всесоюзного перепису населення 1989 р.**

№ з/п	Область	Територія, тис. км ²	Кількість районів	Кількість сільрад	Чисель- ність населення, тис. чол.
1.	Вінницька	26,5	26	606	1932,6
2.	Волинська	20,2	15	339	1061,2
3.	Дніпропетровська	31,9	20	253	3881,2
4.	Донецька	26,5	18	220	5332,4
5.	Житомирська	29,9	22	584	1545,4
6.	Закарпатська	12,8	13	260	1252,3
7.	Запорізька	27,2	18	237	2081,8
8.	Івано-Франківська	13,9	14	356	1423,5
9.	Київська	28,9	25	561	1940,0
10.	Кіровоградська	24,6	21	331	1239,4
11.	Кримська	27,0	15	240	2063,6
12.	Луганська	26,7	18	184	2862,7
13.	Львівська	21,8	20	483	2747,7
14.	Миколаївська	24,6	19	243	1330,6
15.	Одеська	33,3	26	376	2642,6
16.	Полтавська	28,8	25	407	1753,0
17.	Рівненська	20,1	15	303	1169,7
18.	Сумська	23,8	18	350	1432,7
19.	Тернопільська	13,8	16	430	1168,9
20.	Харківська	31,4	25	331	3195,0
21.	Херсонська	28,5	18	244	1240,0
22.	Хмельницька	20,6	20	465	1527,1
23.	Черкаська	20,9	20	440	1531,5
24.	Чернівецька	8,1	10	207	938,0
25.	Чернігівська	31,9	22	478	1415,9
26.	м. Київ	-	-	-	2602,8
27.	м. Севастополь	-	-	-	395,0
	УКРАЇНСЬКА РСР	603,7	479	8878	51706,6

В умовах політичної нестабільності, послаблення керованості державою напередодні розвалу Радянського Союзу в Україні почали доволі активно створюватися шляхом подрібнення нові адміністративні райони і особливо сільські ради. Зокрема, за два роки (1989-90 рр.) було створено 6 нових районів та понад 620 сільських рад. Таким чином, на час проголошення незалежності в Україні було 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування (Київ та Севастополь), 605 районів (з них 485 сільських), 435 міст (з яких 151 — місто обласного підпорядкування), близько 9,5 тис. сільських і понад 800 селищних рад, близько 29 тис. сільських і близько 1 360 міських населених пунктів²³.

24 серпня 1991 р. в історії України відбулася доленосна подія — Верховна Рада УРСР проголосила незалежність України. На теоретичному рівні відразу ж поставало питання необхідності обґрунтування оптимальної схеми територіально-адміністративного поділу, яка повинна якнайкраще відповідати потребам розбудови української держави і узгоджуватися з об'єктивними економічними процесами.

Проте на практиці молода держава стикнулася з необхідністю вирішення величезної кількості політичних, економічних, соціальних, етнічних та інших проблем. Гостра економічна криза 90-х рр. минулого століття і необхідність якнайшвидшої розбудови інституційної системи держави, а також проблеми, породжені фактичним формуванням в державі олігархічно-кланової системи влади відстрочили вирішення питання нового адміністративно-територіального устрою майже на 14 років.

На початку етапу незалежності, а саме 12 лютого 1992 р. в адміністративно-територіальному устрої держави відбулася серйозна зміна — Кримська область одержала статус Автономної Республіки Крим у складі України. Ця подія надалі спричинила цілу низку проблем, насамперед політичних, правових, управлінських, майнових тощо, які до нинішнього часу в повному обсязі не вирішені. Загалом цей факт ще чекає на своє глибоке осмислення й комплексну оцінку.

Принциповим моментом в трансформації адміністративно-територіального устрою став проголошений державою курс на розбудову системи місцевого самоврядування на основі європейських принципів самоврядування. Саме процесами розвитку місцевого самоврядування можна пояснити суттєве збільшення кількості сільських рад. З 1991 по 2005 рр. їх кількість зростає майже на 800 одиниць і станом на 1.01.2005 р. в Україні вже налічувалося 1 0281 сільська рада (табл. 6).

Таблиця 6

Кількість адміністративно-територіальних одиниць
в Україні на 1 січня 2005 р.²⁴

Область	Райони	Міста	Райони в містах	Селища місь- кого типу	Сільсь- кі ради	Сільсь- кі насе- лені пункти
Україна	490	456	118	886	10 281	28 585
Автономна Республіка Крим	14	16	3	56	243	956
Вінницька	27	18	3	29	662	1466
Волинська	16	11	-	22	379	1053
Дніпропетровська	22	20	18	46	288	1438
Донецька	18	52	21	131	253	1124
Житомирська	23	11	2	43	581	1624
Закарпатська	13	11	-	19	307	579
Запорізька	20	14	7	23	263	918
Івано-Франківська	14	15	-	24	476	765
Київська	25	25	-	30	606	1129
Кіровоградська	21	12	2	26	376	1012
Луганська	18	37	4	109	206	792
Львівська	20	43	6	35	631	1849
Миколаївська	19	9	4	17	287	901
Одеська	26	19	8	33	439	1136
Полтавська	25	15	5	21	467	1827
Рівненська	16	11	-	16	338	1003
Сумська	18	15	2	20	384	1491
Тернопільська	17	18	-	17	580	1020
Харківська	27	17	9	61	381	1683
Херсонська	18	9	3	30	260	658
Хмельницька	20	13	-	24	568	1415
Черкаська	20	16	2	15	525	825
Чернівецька	11	11	3	8	252	398
Чернігівська	22	15	2	30	525	1494
м. Київ	-	1	10	-	-	-
Севастополь (міськрада)	-	2	4	1	4	29

Концептуальні засади нової адміністративно-територіальної реформи. Нинішній етап державного будівництва в Україні потребує створення системи державного управління, яка могла б найбільш ефективно реалізувати наявний в країні економічний потенціал, забезпечити динамічний розвиток як країни загалом,

так і кожної території. Ці завдання покликана була вирішити адміністративна реформа, рішення про проведення якої було прийняте в 2000 р. Важливою складовою адміністративної реформи визначено реформування адміністративно-територіального устрою.

Завданням підготовки адміністративно-територіальної реформи займалися численні робочі групи. Зокрема, були створені: Комісія з питань адміністративно-територіального устрою (Указ Президента України від 08.08.2000 р. №966), Міжвідомча робоча група з підготовки проекту Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою України (розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.08.2002 №478-р), Міжвідомча рада з підготовки проекту Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2002 р. №703).

Проте впродовж чотирьох років не було розроблено (принаймні не було представлено на розгляд суспільства) ані засад цієї реформи, ані конкретних проектів. Спочатку набула поширення ідея щодо укрупнення регіонів. Потім радикальні наміри щодо перекроювання карти України дещо стихли, і було вирішено здійснювати територіальні перетворення не вище рівня району. Натомість був розроблений проект Концепції удосконалення системи адміністративно-територіального устрою²⁵. Даний проект не передбачає кардинальних змін в адміністративно-територіальному устрої країни, а має на меті удосконалення існуючої його системи. В ході розроблення проекту були визначені існуючі проблеми адміністративно-територіального устрою.

До таких проблем віднесено: законодавчу неврегульованість правового статусу адміністративно-територіальних одиниць; розташування на території міст інших міст, а також сіл, селищ як окремих адміністративно-територіальних одиниць; існування серед категорій адміністративно-територіальних одиниць таких категорій, як селище міського типу, сільрада, а також селищна та міська рада; відсутність чітких критеріїв для утворення районів, районів у міста, віднесення населених пунктів до категорій сіл, селищ, міст; відсутність відповідних картографічних матеріалів та невинесення їх у натуру; надмірна подрібненість адміністративно-територіальних одиниць на нижчому рівні. Відповідно до цих проблем було визначено шляхи їх вирішення.

Таким чином, через чотири роки стала очевидною відсутність концептуального підходу до розв'язання проблеми зміни управління територіями. Замість реформи було запропоновано про-

вести косметичний ремонт територіального устрою. В 2004 р. на найвищому рівні в державі визнано, що всі спроби якось оптимізувати структуру і функції органів виконавчої влади (тобто здійснити адміністративно-територіальну реформу) не привели до поставлених цілей.

В 2005 р. з приходом до влади команди нового Президента України В. Ющенка питання адміністративно-територіальної реформи було знову поставлено на порядок денний діяльності Уряду. Дорученням Прем'єр-міністра України від 14 лютого 2005 р. створена робоча група з адміністративної реформи. План заходів щодо виконання у 2005 р. Програми діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» містить перелік конкретних заходів по вирішенню питання адміністративно-територіальної реформи.

На сьогодні, за словами віце-прем'єр-міністра України Р. Безсмертного, розроблено декілька обґрунтованих пропозицій щодо реформування адміністративно-територіального устрою. Одна з них — трирівнева: 8 регіонів, від 250 до 500 районів і 4 тис. громад. Інша — дворівнева — передбачає створення близько 70 регіонів і 5 тисяч громад, вона базується на системі комуналізації до центру області²⁶.

Найбільш обґрунтований варіант реформування територіального устрою викладений у проекті Закону України «Про територіальний устрій України», що за короткий час був підготовлений фахівцями під керівництвом Р. Безсмертного і нині винесений на обговорення фахівців та громадськості.

У системі територіального устрою України законопроектом пропонується встановити такі рівні адміністративно-територіальних одиниць: регіони, райони, громади.

Базовою ланкою адміністративно-територіального устрою визначено громаду, до якої входять жителі одного або декількох поселень, яка має визначені в установленому порядку межі її території і є територіальною основою для створення та діяльності органів місцевого самоврядування громади та надання населенню громади визначеного законом рівня адміністративних, соціальних та культурних послуг. Громада утворюється, якщо в її межах проживає, як правило, не менше 5 тис. жителів, на територіях з низькою щільністю населення — не менше 3,5 тис. жителів, у виняткових випадках — не менше 1,5 тис. жителів. Окремі громади можуть мати статус міста-району та міста-регіону.

Районом є адміністративно-територіальна одиниця, яка об'єднує громади та має відповідну транспортну, інформаційну

та іншу інфраструктуру для забезпечення реалізації спільних інтересів цих громад і населення якої забезпечується визначеними законом адміністративними, соціальними та культурними послугами, які об'єктивно не можуть бути надані у цих громадах. Район створюється за умови, якщо на його території проживає, як правило, не менше 70 тис. жителів без урахування чисельності населення міст-районів, міст-регіонів, які знаходяться в межах цього району, а при низькій щільності населення не менше 40 тис. жителів. При утворенні враховується перспектива соціально-економічного розвитку території, бюджетної спроможності та наявності інфраструктури для потреб населення, а також поселення, що склалося як соціально-економічний, культурний чи релігійний центр для жителів навколишніх поселень.

Регіон — частина території України, яка є адміністративно-територіальною одиницею та утворена з метою здійснення державної політики щодо збалансованого розвитку територій, об'єднує райони та міста-райони, забезпечує реалізацію спільних інтересів цих районів та міст-районів, надання їх населенню визначених законом спеціалізованих адміністративних, соціальних та культурних послуг, які об'єктивно не можуть бути надані у районах та містах-районах. Регіонами є такі адміністративно-територіальні одиниці: Автономна Республіка Крим, області, міста-регіони.

Законопроектом визначено критерії віднесення населених пунктів до окремих категорій — село, містечко, місто, порядок утворення та ліквідації адміністративно-територіальних одиниць, встановлення їхніх меж, перейменування тощо.

Принципово важливим положенням законопроекту є те, що територіальна реформа здійснюватиметься за принципом «знизу до гори», розпочинаючись із формування громад.

Таким чином, на сьогодні існують чіткі орієнтири відносно можливої конфігурації системи адміністративно-територіального поділу держави. Проте набагато важливішим є питання щодо реформування системи управління територіями. Найчастіше лунають пропозиції поглибити децентралізацію державного управління. Разом з тим існує чимало серйозних застережень стосовно загроз, які може спричинити децентралізація територіальної цілісності держави. Тому питання про розподіл повноважень і відповідальності між різними рівнями виконавчої влади та між органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування потребує дуже ґрунтовного опрацювання із залу-

ченням науковців, фахівців у сфері державного управління та громадськості.

Пошуки евристичних підходів до районування. При визначенні засад формування нової схеми адміністративно-територіального устрою держави неодмінно постає питання щодо її відповідності об'єктивній територіальній диференціації процесів суспільного розвитку. В цьому випадку неоціненну допомогу можуть надати роботи із економічного районування.

Економічне районування розглядається як один із найважливіших методів пізнання територіальної організації продуктивних сил суспільства, що органічно поєднує в собі аналіз і синтез інформації про різноманітні аспекти життєдіяльності людини в природному середовищі і дозволяє виділяти цілісні регіональні утворення²⁷. Метод економічного районування широко застосовується не лише в наукових дослідженнях, але й у практиці територіального планування і управління.

Економічний район є цілісною територіальною частиною економіки країни, що характеризується господарською спеціалізацією, комплексністю в розумінні взаємопов'язаності найважливіших елементів економічної і територіальної структури району, а також керованістю, тобто наявністю певних галузевої і територіальної структур як матеріальної основи взаємопов'язаності елементів²⁸.

Економічне районування передбачає членування території з урахуванням об'єктивних закономірностей територіального поділу праці, формування територіально-виробничих комплексів різного масштабу, необхідності збереження екологічної рівноваги та гармонійного розвитку економіки і культури національно-територіальних утворень²⁹. Виходячи з цих особливостей економічного районування, бажаним і продуктивним має бути врахування схем економічного районування при вдосконаленні або реформуванні адміністративно-територіального устрою держави.

Тому вважаємо необхідним згадати про деякі спроби районування України. До найбільш відомих робіт з районування XIX ст. належать праці К.О. Арсеньева, який поділяв територію України (яка входила до складу царської Росії) на два «простори» — Карпатський (Волинь, Поділля, Київщина, Чернігівщина, Харківщина та Полтавщина) і Степовий (решта України)³⁰. Водночас більшість учених у XIX та на початку XX ст. схилилась до тричленного поділу, на який спиралась і офіційна статистика дожовтневого періоду. Зокрема, виділяли: Південно-Західний край (Київська, Подільська, Волинська губернії), Лівоч-

бережна Україна, або Малоросія (Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії) та Новоросія (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії)³¹.

За проектом економічного районування Держплану РСФРР 1921-22 рр. (до утворення Союзу РСР), Україну передбачалося розділити на дві області: Південно-Західну та Південну Гірничо-промислову.

Південно-Західна область включала Полісся, Правобережжя, західну частину Лівобережжя і крайній західний кут Степу³² (Київщину, Поділля, Чернігівщину, Волинь, Полтавщину, частину Херсонщини та північ Харківщини). Область спеціалізувалась на вирощуванні цукрових буряків і харчовій промисловості, її центром було м. Київ. Водночас тут виділялись чотири райони: західний — цукрорафінадний, східний — цукробуряковий, північний — тютюновий та південний — хліборобський³³.

Південна гірничо-промислова область включала східну частину Лівобережжя, Степову Україну, (Донбас, Дніпропетровщину, південні частини Харківщини та Полтавщини), а також весь Крим і Ростов з оточенням. Господарство області було своєрідними поєднанням екстенсивного високотоварного зернового землеробства з гірничою і гірничозаводською промисловістю. Центром області було м. Харків. Такий поділ території України на два райони (області) мав ряд недоліків, серед яких, насамперед, порушення державної єдності УРСР.

Надалі (1923 р.) український Держплан приділяв значну увагу сільськогосподарському районуванню. У матеріалах Держплану того часу згадуються, зокрема, такі три райони: Полісся (група округ Чернігівщини, Волині та колишня Малинська округа) — інтенсивно паровий нечорноземельний район; Лісостеп (Київщина, окрім поліських округ, Поділля, західна частина Харківщини та Полтавщина) — район плодозмінно-паровий, а на південному сході рябопілля; Степ (південна частина України) — облогово-зернове господарство. Та ці проекти не були здійснені.

20-30-ті рр. минулого століття стали періодом активного пошуку нових підходів до районування України в складі Радянського Союзу. Це було обумовлено створенням системи планового управління народним господарством, яке вимагало здійснення нового адміністративно-територіального поділу. Перед економічним районуванням постала нова головна мета — стати дієвим засобом підвищення ефективності розвитку і розміщення продуктивних сил. В цей період сформулась концепція т. зв. про-

мислових комбінатів (пізніше їх стали трактувати як територіально-виробничі комплекси). Ідея створення промислових районних комбінатів була вперше висунута акад. І.Г. Александровим у проєкті Дніпробуду 1927 р. Однак за декілька років до того ним же було сформульовано методологічні принципи економічного районування, в тому числі найважливіший із них — виробничий³⁴.

Створення потужних промислових територіальних комплексів на базі електростанцій безпосередньо пов'язувалось із внутрішньо-республіканським районуванням. Комісія перспективного планування Держплану УРСР розглядала проблему економічного районування України як проблему народногосподарського розвитку головних існуючих і новостворених комбінатів. Між економічним районуванням і процесом створення т. зв. районних комбінатів практично ставився знак рівності: районування розглядалось як створення комбінатів, а комбінати — як центри районування. Підкреслювалося, зокрема, що районування генерального плану можна мислити тільки на основі оформлення економічних комбінатів і районів, що намічаються³⁵. Серед таких районів на той час розглядалися Донбас, Дніпробуд, Степ, Правобережжя, Лівобережжя. Ясна річ, самі назви цих районів промовляють про еkleктичне мислення тих, хто пропонував поставити районування в залежність від створення потужних осередків важкої індустрії, коли в одній класифікації було змішано географічні та техніко-виробничі ознаки.

В 1929 р. при Держплані УРСР було створено спеціальну комісію, перед якою було поставлено завдання вивчення продуктивних сил Донецького басейну. За мету ставилось визначення шляхів раціонального використання, доцільних форм технічних, адміністративних і господарських зв'язків для створення «єдиного господарського механізму». Питання про Донбас як єдине господарське ціле, як центр майбутнього економічного району виникло при підготовці першого п'ятирічного плану³⁶. Водночас проводились дослідження щодо створення районного комплексу навколо Дніпробуду, зокрема цим питанням займалась Комісія по вивченню продуктивних сил УРСР при Всеукраїнській академії наук, очолювана акад. Л.М. Яснопольським.

Отже, як головний районотвірний фактор у 20-ті рр. на Україні розглядалися енергетичні бази Донбасу та Придніпров'я. Видатний український економіст акад. К.Г. Воблий на початку 30-х рр. писав: «Планове розміщення продуктивних сил СРСР обумовлює утворення районних виробничих комплексів. Ви-

робництво в районі являє собою певний господарський комплекс, де окремі галузі органічно поєднані в єдине ціле на основі загальної енергетичної бази, послідовності ступенів технічного процесу, обопільного обслуговування та доповнення, — для того, щоб найповніше використовувати природні ресурси та суспільні продуктивні сили і досягти максимальної продуктивності праці»³⁷.

У 30-ті рр. задля наукових досліджень Україну було поділено на шість районів: Полісся, Правобережжя, Лівобережжя та три підрайони Степу — Хліборобський, Дніпровський, Гірничий. Однак ці райони не використовувались у господарській практиці, не стали об'єктами територіального планування. І хоч історія народногосподарського планування колишнього СРСР засвідчує про явне переважання відомчо-галузевих принципів, що давало змогу здійснювати за централізованими вертикалями жорсткий директивний контроль за випуском величезної номенклатури продукції, у певні періоди робилися спроби забезпечити комплексний розвиток економічних районів, пом'якшити міжвідомчу роз'єднаність управління.

Зокрема, Держплан України з власної ініціативи в 1956 р. для практичного аналізу основних територіальних пропорцій і виявлення домінуючих тенденцій в регіональному розвитку виділяв сім економічних районів: Донбас, Придніпров'я, Лівобережжя, Правобережжя, Західні області, Полісся, Південно-Західний район.

З введенням у дію раднаргоспівської системи управління (1957 р.) в Україні спочатку було утворено одинадцять т. зв. економічно-адміністративних районів (Згідно із законом «Про подальше вдосконалення управління промисловістю і будівництвом в УРСР» від 31 травня 1957 р.), у тому числі п'ять одно-обласних (Сталінський, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Запорізький, Одеський) та шість — групових: Київський, Харківський, Вінницький, Станіславський, Львівський і Херсонський. Організація раднаргоспів відбулась без руйнування обласного поділу та органів управління.

1960 р. у межах України функціонувало вже 14 таких районів: 1) Вінницький (Вінницька та Хмельницька області); 2) Дніпропетровський; 3) Донецький; 4) Запорізький; 5) Київський (Київська, Житомирська, Чернігівська); 6) Кримський; 7) Луганський; 8) Львівський (Львівська, Волинська, Рівненська, Тернопільська); 9) Одеський; 10) Полтавський; 11) Станіславський (Закарпатська, Станіславська, Чернівецька); 12) Харківський

(Харківська, Сумська); 13) Херсонський (Миколаївська, Херсонська); 14) Черкаський (Кіровоградська, Черкаська області).

Вадою раднаргоспівської системи було надто сильне територіальне розосередження управління промисловістю, що не дозволяло проводити єдину технічну та технологічну політику в галузях. Вона вимагала деякого коригування. Тому 1962 р. по всій території колишнього СРСР відбулось укрупнення економічно-адміністративних районів. Відтак в Україні було сформовано сім т. зв. укрупнених економічних районів: Донецький, Київський, Львівський, Подільський, Придніпровський, Харківський, Чорноморський. На жаль, ці реорганізації у часі збіглися з деяким гальмуванням темпів економічного розвитку. Зміна вищих ешелонів влади (після жовтневого 1964 р. Пленуму ЦК КПРС) супроводжувалась докорінною зміною принципів управління народним господарством. Раднаргоспи виявились винними у зниженні темпів росту і були ліквідовані. Натомість було відтворено стару міністерську структуру управління галузями. До того ж було втрачено будь-які важелі регулювання територіальних пропорцій, сприяння процесу формування регіональних комплексів.

За схемою т. зв. великих (основних) економічних районів, запровадженою союзним Держпланом з 1961 р., в Україні виділяли три райони: 1) Донецько-Придніпровський (у складі Ворошиловоградської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Полтавської, Сумської і Харківської областей), 2) Південно-Західний (Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області), 3) Південний (Кримська, Миколаївська, Одеська і Херсонська області). Однак ця схема районування, по суті, перетворилась на звичайну формальність. Планові комісії економічних районів були скасовані, а показники територіальних планів виявились примітивним перегрупуванням територіальних розрізів відомчо-галузевих планів, не несучи ніякої нової синтезуючої інформації. Директивна сила планування залишилась саме в його відомчо-галузевому розрізі.

Криза усєї системи територіального управління економікою, однак, не послаблювала уваги вчених і спеціалістів до проблеми економічного районування. Зусиллями російських і українських учених постійно збагачувались теорія, методологія, методика районування, пропонувались різні сітки районів і не тільки для пізнавальних, дослідницьких цілей.

Нагадаємо, що колектив Інституту економіки АН України ще 1949 р. у двотомній праці «Нариси економічної географії УРСР»³⁸, аби дати об'єктивну характеристику регіонального розвитку України, окреслив п'ять внутрішньо-республіканських районів: 1) Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька, Хмельницька області); 2) Південно-Східний (Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька); 3) Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська); 4) Південно-Західний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська); 5) Західний (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька та Закарпатська області).

Відомий економіко-географ М.М. Баранський запропонував розділити Україну на сім районів, не дотримуючись при цьому обласного поділу³⁹. В його схемі було задіяно як економічні, так і фізико-географічні, ландшафтні ознаки. Ось ці райони: 1) Правобережний лісостеп; 2) Лівобережний лісостеп; 3) Донбас; 4) Придніпров'я; 5) Землеробський степ; 6) Полісся; 7) Західні області. На жаль, це районування було доволі приблизним, тому що межі районів не були чітко окреслені. До того ж, відокремлюючи один від одного Правобережний та Лівобережний лісостеп, що складала більш-менш однорідну географічну зону, автор водночас не побачив ніякої диференціації у великому західному регіоні.

Інший російський вчений М.М. Колосовський здійснив економічне районування СРСР, яке тривалий час визнавалось найбільш вдалим. Згідно з його схемою на території України було запропоновано чотири райони⁴⁰, а саме: 1) Західно-Український (сучасні Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Хмельницька, Закарпатська області); 2) Центрально-Український (Київська, Житомирська, Черкаська, Вінницька, Сумська, Чернігівська, Полтавська, Кіровоградська); 3) Причорноморський (Одеська, Миколаївська області та Молдавська РСР); 4) Південно-Український та Крим (Луганська, Харківська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська області та Кримська область, що належала тоді Російській Федерації). Втім, це районування М.М. Колосовський здійснив, виходячи виключно з критеріїв загальносоюзної ефективності територіального поділу праці та нехтуючи державністю союзних республік, їх регіональною цілісністю. Відтак в одних і тих же економічних районах опинились як об-

ласті України, так і Крим, що тоді входив до складу Російської Федерації, а також Молдавія.

В 1958 р. професор Київського університету О.Т. Діброва, виходячи з сітки економічно-адміністративних районів, запропонувала такі шість основних економічних районів України: 1) Донбас (Донецька та Луганська області); 2) Промислове Придніпров'я (Дніпропетровська, Запорізька); 3) Північно-Східний (Сумська, Полтавська, Харківська); 4) Центральний (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська); 5) Причорномор'я (Миколаївська, Одеська, Херсонська, Кримська); 6) Західний (Львівська, Рівненська, Волинська, Тернопільська, Чернівецька, Івано-Франківська, Закарпатська області)⁴¹. У цій схемі було порушено необхідну міжрегіональну рівновагу, внаслідок чого Центральний і Західний регіони виявились надто строкатими, відзначались помітною внутрішньою територіальною диференціацією через значно більшу земельну площу, ніж у перших трьох районах.

Після офіційного введення на території СРСР (1961 р.) сітки генеральних економічних районів всі подальші роботи з районування в Україні зводились, по суті, до пошуку найбільш раціонального підрайонного поділу на базі трьох районів, виділених на нашій території згідно з союзною сіткою. У 70-80-ті рр. в наукових дослідженнях для економіко-географічної характеристики України розглядалась сітка з дев'яти підрайонів⁴². Донецько-Придніпровський економічний район складався у даному разі з трьох підрайонів: 1) Північно-Східного (Сумська, Полтавська, Харківська області); 2) Донбасу (Донецька, Луганська); 3) Придніпров'я (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області). У Південно-Західному районі було виділено чотири підрайони: 4) Центральний (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська області); 5) Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька); 6) Волинський (Волинська, Рівненська); 7) Карпатський (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області). У межах Південного економічного району розглядали два підрайони: 8) Причорноморський (Одеська, Херсонська, Миколаївська області) та 9) Крим.

Нова історія України, що розпочалась з 24 серпня 1991 р., відкрила нову сторінку і в історії економічного районування. І хоча до нинішнього часу в деяких підручниках для аналізу територіальної диференціації суспільного розвитку продовжують застосовувати стару схему із трьох великих економічних районів, за останні 13 років переважна більшість вчених —

регіоналістів України вважали за обов'язок долучитися до вирішення цієї важливої науково-практичної проблеми. Серед таких робіт насамперед слід зазначити праці В.А. Поповкіна (1993⁴³, 1994⁴⁴ рр.), Ф.Д. Заставного⁴⁵ (1994 р.), М.Д. Пістуна⁴⁶ (1994, 1996 рр.), О.І. Шаблія⁴⁷ (1995 р.), М.М. Паламарчука і О.М. Паламарчука⁴⁸ (1998 р.), І.О. Горленко і Л.Л. Тарангул⁴⁹ (1999 р.) та багатьох інших дослідників. Найчастіше пропонують поділяти територію України на п'ять, шість, дев'ять або десять макро-районів (їх називають економічними, соціально-економічними, суспільно-географічними). Як правило, п'ять-шість районів пропонують використовувати для потреб вироблення довгочасної регіональної стратегії, регулювання найважливіших територіальних пропорцій. Дев'ять-десять районів пропонується використовувати для регулювання основних економічних пропорцій, побудови раціонального територіального поділу праці, розробки моделі регіональної політики, науково-аналітичних і прогностичних цілей.

Загалом запропоновані схеми районування України подібні у виділенні більшості районів. Як правило, розбіжності стосуються складу центрального (столичного) району, поліського району, віднесення до того чи іншого району Кіровоградської області, доцільності виділення в окремих районах Автономної Республіки Крим. Така однастайність вчених є підтвердженням ґрунтовної вивченості територіальної структури суспільства, об'єктивного встановлення ядер районоутворення.

На зміну старим критеріям районування прийшли такі, як наукове забезпечення державної регіональної політики, регулювання внутрішньо-українських територіальних пропорцій і поділу праці, формування збалансованої системи регіонів як одного з факторів політичної і соціальної стабільності суспільства. Сформована на основі цих та інших критеріїв нова схема економічних регіонів має стати і базою, опорним каркасом для нового адміністративно-територіального поділу України.

¹ Заставний Ф.Д. Географія України: У 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – С. 350.

² Дорошенко Д. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – С. 179-181.

³ Дністрянський М.С. Кордони України. Адміністративно-територіальний устрій. – Львів: Світ, 1992. – С. 75.

⁴ Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність Українських Земель Бувшої Австро-Угорської Монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918 / Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б.

- Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – С. 113.
- ⁵ Універсал Директорії Української Народної Республіки від 22 січня 1919 року, у м. Києві / Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К.: Основи, 1994. – С. 113-114.
- ⁶ Матеріали по районуванню України. Низовое районування на 1 января 1924 г. (Текст). – Х., 1924. – С. 9; Список волостей Укр. Социалист. Советс. Республіки. – Х.: Типографія Командующего всеми вооруж. силами Укркрыма, 1921. – С. 32.
- ⁷ Таблиця складена за: Матеріали по районуванню України. Низовое районування на 1 января 1924 г. (Текст). – Х., 1924. – С. 9.
- ⁸ Ця територія включала Республіку Молдова, частину сучасних областей Російської Федерації та Республіки Беларусь.
- ⁹ Буценко А.К. К вопросу районування України. (Краткий обзор работ по районуванню УССР). – Х.: Гос-ное изд-во Украины, 1925. – С. 15; Округа и районы УССР. Утверждено президиумом ВУЦИКа в заседании от 7 марта 1923 г. – Издание Нар. Комиссариата Внутр. дел, 1923. – С. 16; Административно-территориальное деление Украины. Принято ВУЦИК на засед. от 7-го марта 1923 г. – Х.: Изд-во Наркомвнудела УССР, 1923. – С. 132.
- ¹⁰ Таблицю складено за: Округа и районы УССР. Утверждено президиумом ВУЦИКа в заседании от 7 марта 1923 г. – Издание Нар. Комиссариата Внутр. дел, 1923. – С. 16.; Административно-территориальное деление Украины. Принято ВУЦИК на засед. от 7-го марта 1923 г. – Х.: Изд-во Наркомвнудела УССР, 1923. – С. 132.
- ¹¹ Матеріали по районуванню України. Низовое районування на 1 января 1924 г. (Текст). – Х., 1924. – С. 11.
- ¹² Округа и районы УССР. (Админтерделение при трехстепенной системе управления). – Х.: Изд-во Нар. Комиссариата Внутр. дел УССР, 1925. – С. 26.
- ¹³ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / За загальною ред. В.Г. Яцуби. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2002. – С. 42-43.
- ¹⁴ Україна та її нові адміністративні райони. – Х.: Господарство України, 1930. – С. 184.
- ¹⁵ Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Х.: Вид-во УУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. – С. 3-7.
- ¹⁶ Таблицю складено за: Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Х.: Вид-во УУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. – С. 6-7.
- ¹⁷ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. – К.: Укр. вид-во політичної літератури, 1947. – С. 106.
- ¹⁸ Таблицю складено за: СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1946 г. – М.: Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1946. – С. 484.
- ¹⁹ Закарпатська область поділялась на 13 округів (а не районів).
- ²⁰ Адміністративно-територіальний устрій України. Історія та сучасність / За загальною ред. В.Г. Яцуби. – К.: Секретаріат Кабінету Міністрів України, 2002. – С. 52-53.
- ²¹ Там само. – С. 53.

- 22 *Калитенко (Павлюк) А.П., Поповкін В.А.* З досвіду економічного районування: Препринт. Вип. 12. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1993. – С. 51.
- 23 Україна у цифрах у 1991 році: Короткий статистичний довідник. – К.: Техніка, 1992. – С. 216.
- 24 Таблиця за даними Державного комітету статистики України: (www.ukrstat.gov.ua)
- 25 Адміністративно-територіальний устрій України: Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення / За загальною ред. В.Г. Яцуби. – К., 2003. – С. 56-58.
- 26 Системний адміністратор / Український діловий тижневик «Контракти», № 13 від 28.03.2005. – www.kontrakty.com.ua.
- 27 *Павлюк А.П.* Теоретико-методические основы экономического районирования Украины: Диссертация на соиск. уч. ст. канд. эконом. Наук / НАН Украины; СОПС Украины. – К., 1996. – С. 19.
- 28 *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – С. 226.
- 29 *Поповкін В.А.* Регіонально-цілісний підхід в економіці / Академія наук України; РВПС України. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 74.
- 30 *Вальская Б.А.* Обзор опытов районирования России с конца 18 в. по 1861 г. // Вопросы географии. – 1950. – Вып. 17. – С. 139-202.
- 31 *Заставний Ф.Д.* Вказ. праця. – С. 350.
- 32 *Діброва О.Т.* Географія Української РСР. – К.: Вища школа, 1958. – С. 344.
- 33 *Калитенко (Павлюк) А.П., Поповкін В.А.* Вказ. праця. – С. 37.
- 34 *Александров И.Г.* Экономическое районирование России. — М.: Госплан, 1921. – С. 15.
- 35 Вопросы экономического районирования СССР: Сб. материалов и статей (1917-1929 гг.) / Под ред. Г.М. Кржижановского. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1957. – С. 343.
- 36 *Калитенко (Павлюк) А.П., Поповкін В.А.* Вказ. праця. – С. 36.
- 37 *Воблий К.Г.* Розміщення продуктивних сил у басейні Дніпра // Госп-во України. – 1933. – № 5/6. – С. 58.
- 38 Нариси економічної географії УРСР / Т.1; За ред. Я.Г. Фейгіна. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1949. – 536 с.; Т. 2; За ред. О.М. Румянцева. – К.: Вид-во Академії наук Укр. РСР, 1952. – 567 с.
- 39 *Баранский Н.Н.* Экономическая география. Экономическая картография. – М.: Географиз, 1960. – С. 452.
- 40 *Колосовский Н.Н.* Основные положения нового экономического районирования СССР // Вопросы географии, сб. 75. Территориальная организация производительных сил СССР. – М.: Мысль, 1968. – С. 5-18.
- 41 *Діброва О.Т.* Географія Української РСР. – К.: Вища школа, 1958. – С. 357.
- 42 Экономическая география СССР: Районная часть / Под ред. Н.Д. Пистуна. – К.: Вища школа, 1984. – С. 351; Экономическая география Украинской ССР / Под ред. А.Н. Григорьева. – К.: Выща школа, 1984. – С. 238; Экономическая и социальная география СССР / Под ред. В.Я. Рома; Т. 2. Региональная часть. – М.: Просвещение, 1987. – С. 317.
- 43 *Поповкін В.А.* Вказ. праця. – С. 99-103.
- 44 *Поповкін В.А., Калитенко (Павлюк) А.П., Розинка В.О., Сиротич Р.М.* Аванпроект економічного районування України. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1994.

⁴⁵ Заставний Ф.Д. Вказ. праця. – С. 357-359.

⁴⁶ Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К., 1994.

⁴⁷ Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів: Світ, 1994. – С. 444.

⁴⁸ Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії: Посіб. Для викладачів, наук. працівників, аспірантів. – К.: Знання, 1998. – С. 403-405.

⁴⁹ Економічні райони України: Посібник / Горленко І.О., Тарангул Л.Л. – К., 1999. – С. 72-73.

6.2.

Західні демократичні цінності та українське державотворення

362

До Помаранчевої революції багато з нас не могли навіть сподіватися, що в надрах ошуканого, знесиленого, розвіяного по світах, голодного, нездорового, обібраного до нитки і пограбованого чорнобильського народу народиться дух національної гідності, дух свободи, політична нація, політична воля, народна мудрість, мужність, завзятість, стійкість, незламність, здатність до рішучих дій у справі державного будівництва, національного і культурного відродження. Народні маси, що залишили Майдан Незалежності, хочуть скеровувати свою енергію в творче русло.

Однак на цьому шляху відродження і оновлення є багато перешкод і труднощів, які треба здолати. Тисячі заводів стоять, фабрики зачинені, обладнання морально старіє і руйнується. Мільйони робітників не працюють. 7,5 млн чоловік виїхали за кордон у пошуках праці і кращої долі. Серед них 7,5 тис. науковців. Понад 3 млн безробітних. Ті, кому пощастило працевлаштуватися, також зледарюють. Погодинна оплата в Україні становить лише 0,65 євро. Це в 25 разів менше ніж в країнах Європи. Перервано не лише процеси виробничої і комерційної діяльності, а й перебіг актів купівлі-продажу, платежів і розрахунків, трудової діяльності й оплати праці. Інтенсивними темпами відбувається нищення виробничого і трудового потенціалу.

Глибока, затяжна чотирнадцятирічна економічна криза, що нищить країну, руйнує державу, перетворила значну частину населення на злих, голодних, обірваних жебраків, говорить про допущені дуже серйозні помилки в економічній політиці і в державному будівництві, підпорядкованість економічного розвитку країни неефективному господарюванню, не розквіту країни і добробуту народу, а задоволенню егоїстичних інтересів корупційних кланів, які прибрали до рук командні висоти в економіці і політиці і поділили між собою сфери впливу. Наявні грубі порушення і перекоси у господарському механізмі, з якого не викорчувано старих форм і методів господарювання, що успадковані від середньовічного лихварства і сталінської адміністративної системи і водночас не сформовано сучасних, нових важливих елементів ринкового господарювання, тому він працює

нечітко з великими перебоями і не забезпечує розв'язання як надзвичайно складних і важливих, так і найпростіших, елементарних питань, пов'язаних з простою зміною форми товару (перетворенням товарної форми в грошову і з грошовою в товарну), безперешкодним одержанням підприємствами виручки за реалізовану продукцію в повному обсязі і відновленням процесу виробництва, безперебійним забезпеченням підприємств кредитами, потрібними для опосередкування кругообігу фондів, які стали для них не лише неприступними, а й надто дорогими через здирницькі, кабальні проценти. Бракує також простих механізмів погашення боргу, не організовано продаж і переуступку боргів (цесія) тощо.

Усім цим паралізовано діяльність підприємств, порушено нормальний перебіг відтворювальних господарських процесів (не лише процесів виробництва, а й обігу), підірвано основи підприємництва, творчої діяльності активних, енергійних, ділових людей, порушено основи довірливої співпраці між виробниками.

Не створивши важливих елементів господарського механізму, не переорієнтувавши його на роботу в нових, ринкових умовах, не розбудувавши всеосяжної, широко розвинутої мережі ринкової інфраструктури, Україна виявилась невідповідною до сучасних інтеграційних процесів, що відбуваються в умовах глобалізації.

Під час розвалу Радянського Союзу і становлення незалежності України владу зберегла стара партноменклатура. У її лавах були не завжди патріотично налаштовані люди, які неоднозначно сприймали побудову вільної, демократичної держави, і дехто зрозумів свободу як безкарність злочинних дій. Тому в Україні процвітають люди, які не вміють чесно досягати успіху, реалізуючи власні конструктивні ідеї, використовуючи закони економіки, ринкові методи ведення бізнесу. Вони вміють лише привласнювати результати праці інших виробників, відбирати успішний бізнес в інших, використовуючи державні структури для знищення людей, які виробляють матеріальні цінності. Їх діяльність скерована на те, щоб обійти українські закони, хапнути найбільше прибутку. Для них приватний капітал — це не робочі місця і людський рівень життя, а рахунки в швейцарських банках. Замість законів для них існують кабінетні домовленості з хабарями, поборами і цілою системою відкупництва за злочинну діяльність. Переслідуючи створення найбільш сприятливих умов для розгортання брудного, грабіжницького бізнесу, корупціонери нерідко свою протиправну діяльність

маскували під різного роду демагогічні фрази й лозунги щодо свободи підприємництва, а також під поради закордонних радників, які пропонували передоручити всі регулюючі функції держави ринку, який, мовляв би, усе поставить на своє місце.

За рівнем корумпованості Україна вважається світовим лідером. Не лише в українській, а й у світовій пресі активно й широко відзначено, що Україна належить до числа найбільш корумпованих країн світу. 20 родинних кланів контролюють 80% національного багатства України. Переважна частина української економіки перебуває в тіні. Тіньова складова становить близько 70% реального чистого прибутку фінансово-кредитних установ.

Партійно-комсомольські функціонери, які еволюціонувалися в олігархів-капіталістів, зрослися з криміналітетом і владою, яка використовувалась ними в їх інтересах. Вершиною цинізму кримінальних авторитетів було намагання захопити найвищі в державі посади, в т. ч. президентське місце. Фасад цих руйнівних, грабіжницьких процесів прикрашався проголошенням ліберальним курсом, ліберальними гаслами про свободу підприємництва і будь-якої неконтрольованої державою діяльності.

На думку французького філософа Жана Бодрийяра, в умовах загальної криміналізації суспільних відносин права людини, демократія перетворилась в пародію. В цивілізованому суспільстві свобода — це велике завоювання людства... Але, мабуть, з свободою відбувається те ж, що з інформацією: в помірній кількості це благо, в надлишковій — зло. Настає ефект перенасичення: кількість свободи наростає і паралельно зростає туга, тривога. Крім того, слід розрізняти свободу і звільнення — це різні речі. Безумовне звільнення всього на світі швидко приводить проблему до її критичної точки. Звільняються сили добра, але одночасно звільняються сили зла, і з цієї точки зору звільнення — акт аморальний. Тим більше, що нерідко сили зла виявляються активнішими, ніж їх опоненти. Коли стає незрозуміло, що ж робити з цією свободою, настає криза»¹. Український народ зазнав багато страждань від перевірки на собі цих наукових висновків.

У зв'язку з більшовицьким нашестям на Україну Коновалець та інші намагалися врятувати Центральну Раду і запропонували М. Грушевському стати диктатором України. Переказати йому це послали Надію Суровцову, яка з цього приводу пише: «Михайло Сергійович підскочив, мов опечений: «Я? Голова парламенту — диктатуру?! Ніколи»².

В Україні свобода — це свобода порушувати закон і не нести за це відповідальності. А ще — свобода для обраних. Свобода діяти на користь країни у нас відсутня. Це положення підтверджує заборгованість по зарплаті, яка в цілому в країні становить 2,35 млрд грн. Це і є економічна свобода по-українськи — свобода працювати безплатно, не отримуючи за свою працю нічого. Важливо підкреслити, що вироблена робітниками продукція реалізована і виручені гроші осіли на закордонних рахунках керівників підприємств.

Це ж відноситься й до приватизації, приватизаційних сертифікатів і ваучерів, які роздавали нам, простакам, як індульгенції — перепустки в рай, що виявився земним пеклом.

Перебуваючи під негативним враженням загальнонаціонального балагану, який породила наша спотворена демократія, автори деяких праць виступають взагалі проти демократії і ратують за ту диктатуру, про яку мріяв Павло Скоропадський.

Пройшовши через тривалий період русифікації, винищення інтелекту нації — інтелігенції, голодоморів, втративши міста, які стали осередками антиукраїнства, нація виявилася знесиленою і практично нездатною чинити опір старій партноменклатурі і вирватися з її обіймів.

На чотирнадцятому році незалежності українці залишалися однією з небагатьох націй у світі, котрі, маючи формально свою суверенну державу, так і не почувалися повноправними господарями своєї території. Ми не можемо більше спокійно спостерігати за тим, що у нашому спільному домі повновладно хазяйнують зайди і чужинці, котрі під димовою завісою демократичних гасел підім'яли під себе українську економіку, багатства країни, інформаційний простір, а політичні рішення ухвалювалися вузьким колом осіб, які жодного відношення до саме української України не мали.

Наголошуючи на тому, що ми прогавили Україну, «яку у нас вкрали і підмінили російсько-американсько-сіоністські повітки при народженні», видатний український кінорежисер Юрій Ілленко у відозві до титульної нації свій біль душі виливає так: «Жебракам-робітникам, що за безцінь працюють і по шість, і більше місяців не отримують належної їм мізерної зарплати, яка осідає на банківських рахунках «нових українців», трьом мільйонам безробітних, кріпакам-селянам, які так і не змогли стати господарями землі, тому змушені працювати на колгоспних червоних поміщиків, бомжам, невірним нелегалам-заробітчанами по всіх неукраїнах, рабам секс-індустрії

глобалізму, героїчним жебракам-освітянам, безсилим від голоду вченим, митцям у внутрішній еміграції, обеззброєній славі України — військовим, нацькованим на неньку чиновникам, студентам і пенсіонерам — жертвам чергового геноциду окупаційної влади, сотням тисяч самогубців із відчаю, мільйонам абортованим через безнадію, приспаному інтелекту України і в солодкому сні незалежності — з'валтованому, єдиній надії нації — постінтелігенції, яку повністю відсунуто на маргінал базикання про демократію, свободу, лібералізм, справедливість»³.

Жахливий теперішній стан української нації є результатом 800-літнього гноблення українського народу, здійснюваного жорстокого терору і деспотичного панування гнобителів, ліквідації всіх національних інституцій і форм господарського (економічного), культурного, освітнього і релігійного життя, знищення національної української церкви і усунення української мови не лише з насадженої чужої церкви, а й з судочинства, освіти і впровадження російської, заборони релігійних громад та втручання в побут та місцеві звичаї українців, внаслідок чого руйнувався етнічний менталітет, духовна культура українців.

Протягом багатьох століть (500-600 років) Україну робили ресурсною базою, приєднання і використання якої забезпечувало геополітичне домінування Литви, Польщі, Росії у регіоні або й на континенті. Якщо ми не доб'ємося консолідації української політичної нації, зміцнення свого суверенітету та соборності, ситуація може повторитися і нам не вдасться перетворитися з об'єкта чужоземного впливу на повноправний суб'єкт сучасної міжнародної політики. Небезпідставно пише Олег Скрипка, що за 300 років українців перетворили в азіатів⁴. Він вважає, що ми виявилися народом, у якого анархізм і бездержавність сидять у крові.

Про яке національне державне будівництво може бути мова, якщо навіть Президент України не знає хто він. Л. Кучма в книжці «Україна не Росія» пише: «Може я українець, може росіянин, а може білорус».

Англієць І. Пік в XIX ст. висловився про нас так: «Україна — колиска індоєвропейських народів, колиска краси, сили, таланту і волі білої людини»⁵. Звичайно, що Кучмі про це нічого невідомо.

На Майдані незалежності відбулось величезне єднання нації. З усіх куточків України з'їхались сини і доньки України і злились в єдиний потік. Цього найбільше боялась імперська Москва,

яка в свій час недопустила порозуміння між ковпаківцями і унівцями, зірвала переговори між керівництвом УПА і урядом УРСР.

Історія будь-якого народу — це історія боротьби національної еліти і паразитичної псевдоеліти за керування народом. Коли перемагає еліта, тоді народ стає сильніший, чисельніший, здоровіший, шляхетніший. Коли перемагає псевдоеліта, тоді народ занепадає, втрачає самоповагу і навіть зникає з історичної арени.

Та сама партноменклатура, яка в радянській системі була створена для того, щоб панувати над українським народом, управляти ним, тепер переформувалася в демократичні, народні, трудові партії і продовжує визискувати народ.

У владних структурах не було людей, які походили б з славних старих родів. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Більшовизм перервав історичні зв'язки. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій само садибі більше 80-ти років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має в домі речей далі, як дідусеві чи бабусині. Усе пограбували і понищили, чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що і його далекі предки. Коріння обрубане, душу нації з'валтовано. Україну перетворено у велику руїну.

Говорячи про державне будівництво в Україні, ми не можемо забувати про те, що нам залишила у спадок радянська влада і що ми внаслідок цього перебуваємо на початку історично довгого шляху відродження з обов'язковим проходженням перехідного періоду.

Сліпа орієнтація політичної системи на західні стандарти і штурмування темпів створення ліберального суспільства може привести до політичного авантюризму з усіма його негативними наслідками для економіки і суспільства.

Жорстоку боротьбу за важелі управління в Україні вели між собою три фінансово-промислові групи або мафіозні клани: дніпропетровський, донецький і есдеківський, що окопався в Києві. Вони незгодні поступитися новим силам, що вирости в ході Помаранчевої революції.

Протягом тривалого часу усі чільні позиції не лише в економіці, а й у країні в цілому займали представники старої перефарбованої партноменклатури, а також вихованці Щербицького, Скаби, Маланчука... Для них головним було — не зростання виробництва і процвітання України, не підвищення доходів населення і поліпшення життя людей, а привласнення багатств України і пограбування народу.

Ми, націонал-патріоти, добившись у 1991 р. проголошення Незалежності України, не зуміли взяти владу в свої руки і скерувати її на державне будівництво в першу чергу через свою слабкість. Значно сильнішим був кримінальний, зденационалізований елемент, який, оговтавшись від шоку — розвалу СРСР — зумів зорганізуватись і, прикривши свої дії прапором і тризубом, захопити владу і поставити її собі на службу.

За радянських часів київський владний олімп традиційно формувала Москва зі своїх представників, головним чином із кількох «кращих» областей дніпропетровсько-донецького басейну. З відновленням незалежності України серед печерських «небожителів» з'явилися вже й «західняки» та уродженці Київщини (відомо, що через недовіру до киян, яких звинувачували в націоналізмі, столиця України тривалий час знаходилася в Харкові). Ще й сьогодні на кожному перехресті можна бачити транспаранти з текстом: «Харків — перша столиця». У перший період незалежності українські органи влади віддзеркалювали певний баланс поглядів та настроїв різних регіонів держави стосовно її внутрішніх і зовнішньополітичних рішень. Це тривало недовго і невдовзі влада в Україні знову опинилася в руках дніпропетровсько-донецьких кланів. Однак за цей короткий час ми зуміли вибратися з «братніх» обіймів Москви. Цьому в немалій мірі сприяла ситуація в Росії, де різні сили боролися за владу і мало цікавилися Україною.

У результаті розвалу Радянського Союзу і всесвітньої поразки комуністичної парадигми як політичної технології та системи господарювання, Україні випало вирішувати практично миттєво й одночасно чотири завдання: становлення держави, політичної нації, громадянського суспільства і ринкової економіки. Наше несаможиттєве колоніальне минуле і пов'язаний з ним жорстокий національний гніт, терор, голодомори, насильна русифікація зумовили суперечливий драматичний характер модернізації, фактичну відсутність зацікавлених в ній лідируючих соціальних груп, відносно пасивну реакцію суспільства на виклики історії.

Люди не готові стати законослухняними, а держава не здатна ні стимулювати, ні змусити їх до цього.

Бюрократія спонтанно зайняла політичну нішу, що звільнилася від комуністичної партії. Зі зняття політичної влади, вона сама стала владою.

Не маючи ні розвиненої ідеології, ні інших атрибутів політичного блоку держави за фактичної відсутності контролю з боку суспільства, бюрократія стихійно приватизувала свої державні

повноваження і спрямувала розвиток держави на реалізацію власних внутрішніх інтересів. Це знайшло відображення в гіпертрофічному розвитку «хабаромістких» державних функцій і скороченні «нехабаромістких». Ринкові зміни лише надали корупції іншої форми, перевівши її переважно на грошову основу.

Відкритість економіки, приватне підприємництво в точках контакту з державою збільшили поле застосування корупції, а зняття ідеологічного контролю КІРС вибухоподібно збільшило її масштаби.

На державні посади не призначали людей, які можуть принести найбільшу користь Україні, а представників, висуванців мафіозних кланів, які повинні захищати їх інтереси й проводити їхню політику. Просування цих людей у владні структури потребувало величезних затрат. У пресі⁶ часто описувалося таке просування своїх людей на державні посади на Дніпропетровщині, що стала кузнею кадрів для всієї України. На зустрічі з робітниками Нижньо-Вартовська Л.Д. Кучма на запитання, хто його зробив президентом України, відповів: «Прийшли до мене директори дніпропетровських заводів і вирішили висунути мою кандидатуру на посаду Президента України. На підготовку свого кандидата в Президенти України вони зробили солідний внесок...».

В Україні існують не лише проблеми з елітою. Необхідно відродити устремління всього населення до чесною і продуктивною праці. Проходження мільйонів людей кількох поколінь через ГУЛАГ призвело до перенесення «блатних» традицій і кримінальних стосунків на все суспільство. Не встояло й селянство як оберіг національних і культурних традицій, яке зруйноване кріпацькою колгоспною системою.

Українське суспільство досі не структуризоване. Біда України в тому, що в державі політична боротьба відбувається не так, як у цивілізованих країнах — між впливовими політичними партіями, а між територіально-регіональними кланами.

Як справедливо підкреслює В.А. Юценко «під акомпанемент патріотичної та ринкової риторики впродовж останніх років відбувається пограбування народу. Головними розпорядниками суспільних і природних ресурсів стали олігархи і кланова номенклатура. Це не та Україна, яку ми вимріяли, не та, в якій ми всі хочемо жити»⁷.

Ринкова інфраструктура не формувалася, а розбухали державні адміністративні органи і служби, які душили підприємництво, особливо дрібний і середній бізнес. Великою загрозою

для українського підприємництва є розбухлі, гіпертрофовані податкові служби. В той же час для тіньовиків, з яких податківці регулярно отримують данину, вони є надійним прикриттям і захистом. Хіба податківці не знають про використання конвертів при виплаті зарплати працівникам підприємств і установ, яка не оподатковується? Знають, але отримують свою частку і мовчать. Автори багатьох праць розглядають податкову систему як таку, що стала основним інструментом економічного терору і поширення тіньового підприємства⁸.

В одній з газет небезпідставно висловлена теза про те, що «податкова адміністрація — це сучасний НКВД, оскільки методи діяльності податківців і НКВД — схожі. НКВД керував терором, а ДПА — запровадила суцільну систему хабарництва, або примусового здириництва, пограбування підприємців і громадян, які займаються приватно-підприємницькою діяльністю»⁹. Нерідко податківці стають зняряддям політичних партій, які з їх допомогою розправляються зі своїми опонентами за допомогою брудних, цинічних методів.

Загрозою не лише економічних, а й політичних інтересів України є намагання створити єдиний економічний простір (ЄЕП). Стара українська виконавча влада, підписавши договір про ЄЕП, втягувала країну до складу відроджуваної імперії.

Ідея створення ЄЕП є старою витівкою проімперських сил, з якою «збирачі російських земель» носяться давно. Її ґрунтовно критикував ще 19 грудня 1991 р. на сесії Верховної Ради України при обговоренні урядової програми економічної стабілізації, наголошуючи, що вона побудована на ідеї єдиного економічного простору, єдиної валюти, єдиної фінансово-кредитної і податкової систем, єдиної зовнішньоекономічної діяльності¹⁰.

Російський учений професор Я. Пляйс так сформулював прагнення проімперських російських сил: «На мій погляд, країнам СНД уже давно слід домовитися між собою про створення конфедеративного союзу. Цей тип об'єднання відповідав би різним інтересам народів цих країн та їхніх правлячих еліт»¹¹. За настирливими намаганнями північного сусіда створити ЄЕП ховається саме перспектива відтворення нового «конфедеративного союзу».

Н. Титаренко у статті «Економічний націоналізм як методологічна основа мобілізаційної моделі розвитку»¹² категорично заявляє: «Тривалий час становлення незалежності Української держави супроводжувалось активним маніпулюванням ідеєю націоналізму, яка поступово девальвувалася і згодом втратила мобілізуючу силу, так і не виявивши свої реальні параметри

та сутність як безперечно провідна інституція в національній суспільній будові».

Взявши за основу національно-інституційну, а не космополітичну, монодетерміновану парадигму розвитку (яка сьогодні базується на рудиментарному індивідуалізмі і монетаризмі), українське суспільство було би змушене йти шляхом розбудови іншої трансформаційної моделі. Тепер все більш очевидним стає, що повна лібералізація світогосподарських зв'язків гальмує процеси становлення національної економіки в період її трансформації, перешкоджає формуванню економічного потенціалу країни і перебиває її можливості входження до світового економічного простору на паритетних засадах.

Німеччина, яка у Другій світовій війні була переможена у всіх відношеннях, і якій країні-переможниці, і в першу чергу США, посилено нав'язували ідеологію індивідуалізму і лібералізму, і відводили місце у міжнародному поділі праці як аграрно-індустріальній країні, зуміла підняти економіку з руїни і вийти на передові позиції світового розвитку завдяки послідовній реалізації політики економічного націоналізму.

Л. Ерхард та інші теоретики і практики доклали чимало зусиль, щоб протистояти цьому тиску: не випадково, прикриваючись тезами про вірність класичним постулатам та відхід від націонал-соціалістичної моделі, вони спромоглися сформуванню власну методологію — ордолібералізм, де за ліберальною фразеологією приховався інституційно-національний принцип «порядків». Саме завдяки цьому Німеччина, спираючись на національний менталітет, зберегла національну ідентичність і в короткий строк здійснила економічний прорив.

Заслугує уваги французька мобілізаційна модель, яка передбачала націоналізацію власності (на основі компенсації). Було націоналізовано ключові галузі (енергетичну, сировинну, транспортну, зв'язку тощо) і підприємства, банківські та фінансові установи. Кредитна система повністю належала державі, водночас 60% банківського капіталу перейшло до рук держави. Це дало змогу урядові контролювати процеси формування нової за призначенням та структурою економіки, спрямувати її у потрібне русло — на досягнення загальнонаціональних інтересів, безперешкодно формувати нові соціальні та економічні інституції, адекватні сучасним реаліям та цілям трансформацій.

В основу японської моделі було покладено інноваційні та інші переваги. Для всіх повоєнних моделей розвитку економіки характерна важлива риса — активна роль держави, її безпосередня

участь у відновних процесах. Чималу супутню, а часто і детермінуючу роль відігравали також позаекономічні обставини, зокрема, наявність лідера, для якого національні інтереси були понад усе, а також розробка вивіреної, аргументованої стратегії розвитку, що випливала із сильної націоналістичної доктрини (у Франції — економічної модернізації, у Німеччині — ордолібералізму тощо).

Реалізація нав'язаних Україні США сформульованих у вашингтонському консенсусі принципів реформування економіки завдала Україні величезної шкоди. Справа в тому, що США турбувались про забезпечення своїх економічних інтересів, а не українських. Нам пропонують піти туди, звідки йде основне джерело кризи. Це принизливе ставлення до України триває досі. Так, Україна досі не має статусу країни з ринковою економікою зовсім не через те, що не досягнула великих успіхів у проведенні реформ і лібералізації внутрішнього ринку. Причина в тому, що в цьому зацікавлені США, яким в такій ситуації легше замишляти не завжди обґрунтовані антидемпінгові процеси проти українських виробників. Так вважає генсек Міжнародної торгової палати (МТП) Марія Ліванос Катауї¹³.

Гротескність ситуації полягає в тому, що нас заставляють звітувати перед нашими основними конкурентами про повне знищення власної економіки.

Досвід Китаю показує, що економіка може успішно реформуватися без використання вашингтонських ортодоксальних теорій.

У цій творчій діяльності по консолідації нації варто використати як чужий, так і наш український позитивний досвід. Чудовим взірцем консолідації нації і досягнення єдності є діяльність ОУН-УПА.

З допомогою створення потужної національної організації, з характерними для неї рисами сильної дисципліни, треба організувати народ і допомогти йому стати повновладним господарем у власному домі. Ніяка бутафорна демократична партія, в якій об'єднані мафіозні клани, на це не здатна. У результаті створення цих бутафорних численних партійок інтелектуальний потенціал нації розтягнули по шарагах.

Ми щасливі, що напередодні виборів президента, ми задумались, що буде з Україною, коли наступний президент виявиться не оспіваним Іваном Франком в однойменній поемі Мойсеєм, а черговим Іваном Сусаніним, і після нових поневірянь пустелями яких-небудь «шокових терапій», ліберальних реформ оста-

точно заведе народ не в край обітований сучасного постіндустріального суспільства, а в болото страшної через свою неподоланність неорадянщини і криміналітету.

В Україні є антиукраїнські сили, з якими не можна боротись на демократичних засадах.

Без державного примусу не відбулося становлення ні однієї європейської нації.

При з'ясуванні питання, якою має бути наша держава, що має бути в ній головним: забезпечення демократичних свобод, — повчальним для нас, українців, може стати підхід видатного єврейського політичного діяча В. Жаботинського, в основі поглядів якого є усвідомлення того факту, що найширше забезпечення особистих прав та свобод є недостатнім для створення кінцевого для людини духовного й культурного комфорту: можливість нестриманого жодними обмеженнями національно-культурного розвитку не конче впливає з демократичного устрою, але так само, щонайменше, важливе, як і додержання принципів громадської свободи¹⁴.

В умовах теперішньої Помаранчевої революції великого значення набуває проблема національного і духовного відродження, відродження імен українських учених, зокрема М.І. Тугана-Барановського.

«Найкращим слов'янським економістом» назвав австрійський історик економічної думки Й. Шумпетер нашого співвітчизника Михайла Івановича Тугана-Барановського (20.01.1865-21.01.1919). Він був першим українським економістом світової слави, наукові теорії якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл і напрямків, оскільки перебували під безпосереднім впливом його вчення.

За свідченням західних економістів, теорії М.І. Тугана-Барановського знайшли помітне віддзеркалення в працях А. Шпітгофа і Й. Шумпетера (Австрія), Ж. Лексюра і А. Афтaliona (Франція), Г. Капселя і К. Векселя (Швеція), а через них — і в працях теоретиків різних країн: Р. Хутрі, А. Пігу, Дж.М. Кейнса, Д.Р. Хікса, Р. Харрода, А. Мецлера, Б. Хансена та інших. Безпосереднім учнем М.І. Тугана-Барановського був відомий російський економіст М.Д. Кондратьєв, який, до речі, високо оцінив також і лекторську майстерність свого вчителя.

Можна було б навести чимало захоплюючих оцінок відомих зарубіжних учених щодо передбачення на 50 років наперед неминучості демонетизації золота і вкладу М.І. Тугана-Барановського в розробку концепції криз і капіталістичної кон'юнк-

тури, її практичного значення. Варто нагадати, що економічні кризи початку ХХ ст. М.І. Туган-Барановський передбачив, а його концепція, взята на озброєння Дж.М. Кейнсом, прислужилася капіталізму в прогнозуванні ринкової кон'юнктури, проведенні ефективної економічної політики. За кордоном цей факт загальновідомий. На жаль, мало хто знає про це на батьківщині М.І. Тугана-Барановського, де його спадщина донедавна була схована в спецзапасниках, а ім'я згадувалося хіба що під час чергових ідеологічно-лайливих кампаній.

Водночас не лише для простих громадян, а й для багатьох спеціалістів новиною є інформація про те, що творцем сучасної кредитної теорії грошей, яка сьогодні панує в усьому світі, і багатьох інших відкриттів є видатний український учений-економіст і державний діяч (Міністр фінансів Центральної Ради) Михайло Іванович Туган-Барановський.

За старою традицією Тугана-Барановського зарахували до числа видатних російських економістів, хоч він не має ніяких російських коренів. Його мати українка, а батько татарин.

Навіть тепер, після розсоюзнення, у передмові до виданої в Москві збірки праць М.І. Тугана-Барановського¹⁵ автори передмови пишуть, що в книжці опубліковані праці російського економіста зі світовим іменем. Звичайно, що про українське коріння Тугана-Барановського тут немає і натяку.

Ця оцінка М.І. Тугана-Барановського як російського вченого є не тільки несправедливою, а й образливою. Він не був блудним сином чи національно збайдужилим, а великим патріотом України, за яку віддав своє життя (помер у державному службовому відрядженні в потязі дорогою до Парижу, куди їхав у складі української дипломатичної місії). Працював Міністром фінансів, торгу і промисловості Української Центральної Ради, в УНР, віддав багато сил створенню Української академії наук, організації Українського державного університету, кооперативному руху. Він брав активну участь в українському громадському і культурному житті, відстоював створення власної української валюти. Навіть радянські автори, цитуючи полемічні питання Леніна проти теорії Тугана-Барановського, називали його активним діячем контрреволюції на Україні, а не в Росії.

Стосовно цього показовою є оцінка діяльності Тугана-Барановського в Україні, що дана в некролозі, уміщеному в журналі «Українська кооперація»: «Один з найвидатніших економістів Європи, ім'я якого користувалось заслуженим визнанням у цілому науковому світі, М.І. Туган-Барановський під час теперішньої

революції рішуче і впевнено вернувся до свого народу, приєднався до українського національного руху й йому отдав свої багаті здібності, свій великий науковий досвід, свою енергійну силу...»¹⁶.

Про все це треба пам'ятати дослідникам творчості Тугана-Барановського.

Слідом за російськими економістами ці помилкові твердження повторюють економісти Заходу. Так, згідно з бібліографічним словником провідних економістів 1700-1986 рр., виданому в 1987 р. в США, М.І. Туган-Барановський вважається видатним російським економістом зі світовим ім'ям¹⁷.

І це робиться не лише через необізнаність, а є недругорядним елементом угодівської американської політики, зорієнтованої на Москву. Під час Другої світової війни і в повоєнні роки, коли Західна Україна вела жорстоку боротьбу зі сталінським більшовизмом, стікаючи кров'ю, а молодь катували в енкаведистських катівнях за службу американському імперіалізму, у «Директиві Ради Національної Безпеки США» NSC №20/1 від 18 серпня 1948 р. Україну включали до Російської Федерації, оскільки відокремлення України від решти Росії викличе образу й опір, чого добиватися не можна¹⁸.

У цьому документі сформульовано багато інших образливих для нас, українців, положень. Ось деякі з них: «Українці не є чітко окресленим етнічним чи географічним поняттям. Між Росією і Україною немає чіткої розмежувальної лінії і її неможливо буде встановити. Справжня основа «українськості» — це почуття «відмінності», викликане специфічним селянським діалектом і незначними відмінностями у фольклорі та звичаях у сільських районах. Спроба вирвати економіку України з російської економіки і зробити її чимось самостійним була б штучною і руйнівною... Ми не можемо бути байдужими до самих почуттів великоросів. Вони були найсильнішим елементом і залишаться ним на цій території, за будь-яким статусом. Будь-яка тривала політика США повинна базуватися на їх визнанні і на співпраці з ними... Українцям доведеться визначати свою долю в особливих відносинах з великоруським народом... В оптимальному варіанті ці відносини повинні бути федеральними, коли Україна матиме в значній мірі культурну і політичну автономію, але не буде економічно чи військово незалежною... Американська політика визнає історичну, географічну і економічну реальність і відводить українцям гідне місце в родині традиційної Російської імперії...»¹⁹.

І коли я, будучи обраним народним депутатом України, сидів у сесійній залі Верховної Ради України і в 1990 р. напередодні розвалу Радянського Союзу слухав Президента США Буша (старшого), який радив Україні не виходити зі складу СРСР, я твердо переконався, що в політиці США стосовно України нічого не змінилося, і найвище американське керівництво, яке проголосило себе самозваним керманичем Світової Свободи, безнадійно втратило відчуття реальності. Американське керівництво до кінця продовжувало співпрацювати з найбільш жорстоким, деспотичним і злочинним колоніальним режимом, за злочини якого воно також несе відповідальність. Воно надавало йому безповоротну допомогу на десятки мільярдів доларів.

Як видно, американські спеціалісти показали себе повними профанами не лише в українських справах...

Слід відзначити, що українські вчені не зайняли в цьому питанні принципової позиції. Інститут економіки Національної академії наук України пішов на безпринципний компроміс і назвав М.І. Тугана-Барановського одночасно і російським, і українським економістом²⁰. Ця оцінка Тугана-Барановського перенесена з літературних джерел періоду тоталітаризму²¹. Науковці академічного інституту ніяк не можуть позбутися старої проімперської традиції і не враховують такої важливої обставини як те, що тепер Україна стала незалежною державою і немає потреби віддавати її вірних синів чужинцям. Виходить, що національне і духовне відродження, відродження історичної пам'яті їх не стосується.

У радянський період часу ім'я Тугана-Барановського на Україні замовчувалось і його погляди не підлягали розгляду. Як виняток, слід згадати працю з теорії грошей В.Є. Власенка, який хоч і в негативному плані дав аналіз монетарних поглядів Тугана-Барановського, що відкривало можливість читачам самостійно ознайомитися з доробком нашого земляка²².

Проте українська діаспора не забувала славного сина України, видатного вченого світового рівня. У цьому зв'язку слід назвати праці І.-С. Коропецького, В.П. Тимошенка, А. Качора, Н. Баблакіна, а також Д. Дорошенка, М.І. Ковалю, О.К. Мицюка, О. Лотоцького. Велика заслуга в популяризації творчості Тугана-Барановського належить італійському вченому А. Граціані, який у 1987 р. вперше на Заході опублікував його працю «Паперові гроші і золото».

Здійснений Туганом-Барановським глибокий аналіз тогочасного активного втручання держави в економічне життя і, насамперед,

у регулювання грошового обігу, гігантське розширення обсягів кредиту і подальше зростання його ролі, облаштування могутньої мережі різноманітних банківських установ для обслуговування грошового і кредитного обігу, дозволили йому зробити істотний внесок у розвиток новітньої кредитної теорії грошей, на 50 років наперед передбачити неминучість демонетизації золота.

Світова монетарна теорія і практика протягом цілого ХХ ст. розвивалася за Туганом-Барановським, застосовуючи його підхід, метод аналізу. Під впливом учення нашого вченого рідшали лави захисників товарної природи грошей і золотого металізму, а їхні теоретичні висновки все важче було підтвердити фактами реального життя, тому вони перетворювалися в мертві догми. Практика і життя все більше витісняли золото з грошового ладу все більшої кількості країн, які змушені були переходити від золотомонетного до золотозливкового стандарту, від золотозливкового до золотодевізного, поки нарешті в 70-ті рр. золото повністю було витіснене з грошових систем.

На принципах, сформульованих майже 100 років тому назад нашим земляком, видатним ученим і державним діячем, вірним сином України, побудовані грошові системи всіх країн світу²³.

Як справедливо відзначає український економіст з діаспори І.С. Коропецький, посилаючись на Шумпетера, «ті, хто висував такі радикальні для тих часів міркування (щодо запровадження регульованих паперово-грошових систем), були здебільшого на периферії наукового та політичного життя (або навіть вважалися шарлатанами). Практично всі відомі економісти дотримувалися золотої чи срібної системи аж до Першої світової війни... а чимало їх залишилося вірними ідеям металізму навіть під час Другої світової війни»²⁴.

І навіть Кейнс відійшов від металізму і визнав реальність ідеї паперових грошей лише в кінці 20-х рр., тобто майже на 20 років пізніше Туган-Барановського.

¹ Факты, 2002. – 12 июня. – С. 10.

² Дзеркало тижня, 2003. – 13 вересня. – С. 21.

³ Слово Просвіти, 2004. – 8-14 квітня.

⁴ Інвестгазета. – 2004. – 25 марта. – С. 26.

⁵ Свобода. – 2004. – 10-16 лютого. – С. 5

⁶ Біденко А., Кисельов С. Успіх і кар'єра // Деловая Украина. – 2003. – 21 травня. – С. 9.

⁷ Шлях перемоги. – 2003. – 3-9 квітня.

- ⁸ Галкін О. Приватизація ЛиНоСа як приклад кланового економічного терору // Економічний часопис XXI століття. – 2002. – № 6. – С. 34.
- ⁹ Шлях перемоги, 2001. – 20 вересня.
- ¹⁰ Верховна Рада України XII скликання 1990-1994 роки. – К.: В-во «Кий», 1998. – С. 588.
- ¹¹ «Обозреватель», 2003. – № 4. – С. 21.
- ¹² Економіка України, 2003. – № 9. – С. 13
- ¹³ Деловая Украина, 2003. – 10 сентября. – С. 4.
- ¹⁴ Володимир Жаботинський. Вибрані статті з національного питання. – К.: Республіканська асоціація українців, 1991. – С. 23.
- ¹⁵ Михайл Іванович Туган-Барановський. Экономические очерки. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 2-3.
- ¹⁶ Українська кооперація. – 1919. – Кн. 1. – С. 1.
- ¹⁷ Who's who in Economics. A Biographical Dictionary of Major Economists 1700-1986. 2-nd ed. – Brighton, 1987. – P. 843.
- ¹⁸ Див. Шевякин А.М. Загадка гибели СССР. История заговоров и предательств. – М.: Вече, 2004. – С. 384-387.
- ¹⁹ Див. Шевякин А.М. Загадка гибели СССР. История заговоров и предательств. – М.: Вече, 2004. – С. 385-386.
- ²⁰ Горкіна М.П. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К.: Інститут економіки Національної академії наук України, 2001.
- ²¹ Українська радянська енциклопедія. – Т. 14. – С. 582-583.
- ²² Власенко В.Є. Теория денег в России. – К., 1963. – С. 213.
- ²³ Швайка М.А. До питання про джерела кредитної теорії грошей (український учений М.І. Туган-Барановський — основоположник сучасної теорії грошей, яка панує в усьому світі) // Питання державного будівництва в Україні. – 2005. – № 9.
- ²⁴ Коропецький І.-С. Внесок Михайла Тугана-Барановського в монетарну економіку. В кн.: Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К., 2001. – С. 219.

6.3.

Політичний консенсус у сучасній Україні

Трансформація ідеологій в епоху глобалізації не викликає жодного сумніву в тому, що людський інтелект не встигає (і ніколи не встигав) досягнути череди тих помітних, малопримітних і зовсім незримих подій, що відбуваються у світі. Реальність у своїй повноті — у соціальному, етнічному, суспільному, культурному, науковому, технічному та інших вимірах завжди постає мінливою, гнучкою, непередбачуваною. Леслі А. Пал у книзі «Аналіз державної політики», розмірковуючи над майбутнім сучасної національної держави, доходить до насторожливих міркувань: «Глобалізація, розвиток техніки, політична інтеграція та економічна криза підриває її територіальні межі, відкриваючи кордони або принаймні роблячи їх прозорими». І далі: «Якщо кордони впадуть, стануть просто лініями на географічній карті, що нічого не значать і ні до чого не примушують, тоді, стверджують, держава приречена на смерть. Втративши державу, ми будемо віддані на ласку ринковим силам і транснаціональним корпораціям. Враховуючи, що вище описані сили вже діють, — зазначає дослідник, — якого майбутнього можна сподіватися для національної держави»¹.

Цілком логічно, що в подібному процесі здатний змінюватися статус ідеологій в сучасному світі, їхні функціональні можливості, що мають безпосереднє відношення до державної політики, національної доктрини розвитку та зовнішньополітичної стратегії.

Треба «нейтрально» ставитися до словосполучення «національна ідея», яке в Україні після національної ейфорії 1988-91 рр. у багатьох викликає іронічну посмішку. Звісно, це улюблене поняття політичних модерністів, патріотів, ціннісно-смысловий горизонт яких зациклений на національному питанні, а тому саме через це абстрактне словосполучення вони намагаються «транслювати» цілий корпус ідей, положень, які стосуються національної проблематики. Звичайно, його треба уникати як абстракції, котра нічого конкретного не пояснює. Хоча його використання в даних міркуваннях матиме іншу мету: бути доступними на смысловому рівні для старшого покоління, для котрого національна ідея є наріжним поняттям. Отже, це словосполучення вживатимемо виключно для порозуміння, а не через те, що його

поділяю. На наше переконання, абстракція «національна ідея» (націоцентричні постулати) сьогодні — перед лицем все далі глибших процесів фрагментації життя, при зростанні різноманітностей — все далі втрачає свій сенс, а тому є «сміисловою порожнечою», котру кожен здатний заповнювати власним змістом. Що воно здатне репрезентувати сьогодні... державну (національну) політику? Зовнішньо-політичний курс? Шанобливе ставлення до сучасності? Наполягання на присутності традиції у теперішньому та її проєкція на майбутнє? Домінуючі політичні ідеології, характерні для тієї чи іншої нації? Рядовий патріот, схильний до абстрактних узагальнень на етноцентричному ґрунті, вигукне: «Все це в єдиному!».

Після Другої світової війни великої ваги набули міжконтинентальні транснаціональні сили, регіональні блоки держав, економічні корпорації. Володіючи значними фінансовими, матеріально-технічними та правовими ресурсами, транснаціональні корпорації нині здатні формувати досить чітку та далекоглядну геополітичну тенденцію у різних куточках світу, на різних континентах водночас. Це призводить до становлення потужної мегацивілізації як організованої структури, в якій беруть участь держави з різними рівнями розвитку, що вибудовують складну економічну та політичну ієрархію.

Ці міркування вказують на дуалістичну траєкторію розвитку сучасної держави у контексті зростаючих інтеграційних процесів. По-перше, треба розуміти, що окремі суспільні сили, які апелюють до національної ідеї як «духовного» (з проєкцією на наукове), «патріотичного» підґрунтя, перед лицем масштабного накопичення можливостей комп'ютеризованих інформаційних мереж і масових телекомунікаційних систем, перед лицем гігантських економічних, фінансових, геополітичних утворень, досить загострено відчують загрози, що нависли над сучасною національною державою, і їхній відгук на «цивілізаційний виклик» не завжди може нести толерантний чи конструктивний характер (це, зокрема, підкреслюють масові антиглобалістські виступи в окремих країнах Європи), а загалом — це є лише патетичною реакцією національного ідеалізму на докорінні зрушення в реальному сучасному світі.

По-друге, як не парадоксально, перед сучасною державою, яка прагне зберегти власну національну ідентичність і водночас бути активною учасницею міжнародних демократичних процесів, стоїть дилема вибору подальшого шляху розвитку: трансформуватися у відкрите суспільство («оболонка» держави від цього все далі ставатиме прозорою та умовною), або ж у закрите (це згубно вплине на

матеріально-технічний, науковий, економічний розвиток через усвідомлену «самоізоляцію» країни від контексту). А тому посилення контролю держави над усіма сферами життя суспільства лише зростатиме. Зрештою, як показує досвід європейських країн, відкритість їхніх суспільств, зокрема, перед міграційними потоками все далі поглиблює їхню різноманітність, диференційованість, а це, в свою чергу, докорінно впливає на характер новітніх ідеологій (насправді ж постідеологій), в яких поволі «стираються» засадничі пункти, ідеї та положення і, врешті-решт, наповнюються новими смислами, символами, кодами, новими обставинами трансформаційного сьогодення. Про це, зокрема, переконливо говорять сучасні дослідники лібералізму. Недарма, багато сучасних лібералів пропонують мислити лібералізм як етос або вільну (loose) традицію, ніж як нерозривну систему ідей. А хіба не те ж саме стосується, скажімо, націоналізму, консерватизму тощо?

Національні держави — в системі міжнародних стосунків — зустрілися з невідповідними і не здатними до контролю феноменами, геополітичного, гео економічного характеру. До цього ж пункту, стосовно сучасних цивілізаційних труднощів, можна віднести ті жахливі явища, що безпосередньо пов'язані з тривалою зміною довкілля людською практикою (екологічні катастрофи, забруднення навколишнього середовища). Серед нових «суб'єктів» уваги планетарного значення, з якими змушені рахуватися національні держави, варто назвати: міжнародний екстремізм і тероризм, масова міграція населення, масові хвороби у регіональних та глобальних масштабах.

Ентоні Д. Сміт у роботі «Національна ідентичність», ілюструючи вплив інформаційних мереж на локальні суспільства (держави), зазначає, що «створеним інформаційним мережам годі вміститися навіть у найбільшому з національних утворень; водночас вони стають матеріальною основою злиття національних культур у регіональні і навіть формування глобальної культури»².

Абстракція «національна ідея», яка для націоналістів, по суті, є вектором історичної континуальності культури та «духовним» змістом внутрішньої та зовнішньої політики національної держави, нині безсила перед лицем таких докорінних змін. Будь-які політичні, соціологічні, економічні, стратегічні розробки сьогодення як ніколи потребують нового трансформаційного ідеологічного наповнення, яке б відповідало цивілізаційним, технологічним, науковим, інформаційним реаліям початку ХХІ ст. Йдеться про те, що своєрідним «тлом» таких стратегій, окрім традиційної етнокультурної складової (мова, релігія, література, ментальність тощо), а це — в міжнародному контексті —

можна визначити як «локальні феномени», повинні постати ще й такі чинники, які б відображували проблеми природного довкілля, системні кризи цивілізації (дефолт національних валют, енергетична, демографічна та інші кризи). Закономірно, що подібні проблеми дуже гостро стоять і перед сучасним українським суспільством, яке тільки за останнє десятиліття отримало незначний державний досвід.

Щодо функціональних можливостей тих чи інших націоцентричних постулатів як елементів локальної, регіональної «правди» серед інших смислових регуляторів цивілізаційного процесу, варто завважити наступне: засвоєння та їхній «зміст» безпосередньо залежить від рівня розвитку суспільства, а також від його політичних, економічних та інших потенціалів. З цього приводу Василь Лісовий цілком слушно зазначає, що «способи мовлення пов'язані зі способом мислення: наївно припускати, що ті мовні засоби, з допомогою яких ми формуємо свої ідеї, ніяк не впливають на зміст цих ідей чи на їхню «працездатність»³.

Це безпосередньо пов'язано з адаптацією широких верств населення, а в першу чергу інтелектуалів країни, представників політичної, наукової, інформаційної та інших сфер діяльності до нового способу політичного мислення, до фундаментальних змін у ціннісно-смисловому осягненні національного питання.

Такий синтез «уявних» (мова, культура, історична пам'ять, вірування, релігія) та «предметних» (держава, економіка, цивілізація) цінностей у сучасній політичній культурі жодним чином не встановлює «бар'єр» між двома задекларованими векторами: збереження минулого і необхідність формування конструктивного майбутнього. Саме уявне є тим безперервним шлейфом, котрий через покоління зберігає етнокультурні атрибути, і саме предметне є тією необхідною «амforoю», «оболонкою», «формою», що зберігає етнічну автентичність (автентичності), котра самоідентифікує суспільство, в першу чергу через звичаї, ментальність, а вже згодом політично.

Ідейно-світоглядні протиріччя в політичному процесі. Закономірно, що довготривала відсутність державної незалежності України — на рівні осмислення та подальшого формування модерністського фантому «національної ідеї» — призвела до певного зміщення та дисбалансу у цьому понятті. Адже в багатьох сучасних роботах, присвячених національній ідеї, образ «держави» й надалі постає ілюзорним, таким, що плекається надією, а не реальним, конкретним, складним, функціональним механізмом, яким є будь-яка держава. Для націоналістів-недержавників (Д. Донцов, Ю. Липа, М. Сціборський, Ю. Вассиян,

Л. Ребет та ін.) такий гіпертрофований етатизм набував символічної бінарності: *суспільство як Пекло* (адже активна, «свідома» меншість мусить виховувати «етнічну масу», а тому якщо це не виходить, останню звинувачують у всіх можливих гріхах) і *державна як Рай* (хімерний, ілюзорний, містичний фантом, де всім буде добре).

У цьому сенсі необхідно зауважити, що загальнопоширене поняття «національної ідеї», яке ажіотажно використовується в науковій сфері та пресі, є несучасним і непродуктивним. Воно тотально не враховує «предметні», конкретні реалії суспільства й політичної нації, ті цивілізаційні «виклики» постколоніальної доби, з якими зіткнулася Україна після розвалу СРСР та на початку ХХІ ст. Як не парадоксально, але від цього безпосередньо залежить і прочитання минулого, тієї дійсності, яка постає *уявленою цінністю*, що несла відбиток державопрагнення. Відмова від абстрактного застиглого зліпку «національна ідея», як поняття, що нічого не здатне відобразити, на даному етапі — є першою передумовою не лише нового прочитання української історії (або ж, якщо точніше, українських диференційованих історій), а й постане серйозним поштовхом для формування нового способу політичного мислення, яке розглядатиме дійсність інструментально, «поадресно», предметно, а значить міститиме нові механізми для суспільної консолідації на ґрунті реальних проблем.

Як зазначають провідні соціологи світу, сучасний світ набуває нового полярного, конфронтаційного окреслення. Перед лицем зростаючих мультикультурних віянь західного (євроатлантичного) світу, закономірно, в тих чи інших країнах цілком можливі незначні спалахи націоналістичних, ксенофобних реваншів, особливо це стосуватиметься регіонів із «неповною», «фрагментарною» поліетнічністю (Балканські війни наприкінці ХХ ст. — яскраве свідчення цьому), де одним територіям буде властива патріархально-етнічна цілісність, а іншим — культурна різноманітність. Стратегія «*сили*» (націоналізм, шовінізм) і стратегія «*взаємодії*» (ліберальна багатоманітність, полікультурність) у таких суспільствах та країнах надто довго шукатимуть політичного консенсусу. Гадаємо, подібна проблема в майбутньому може виникнути й в Україні, в якій є і моноетнічні, і поліетнічні регіони, що керується спільними нормативно-правовими положеннями на базі унітарного (а не федеративного, що було б значно зручніше) адміністративно-територіального устрою. Звісно ж, це питання є дискусійним і потребує тривалих наукових, експертних, аналітичних консультацій, а свідоме оперування ним у політичному процесі — особливо ж,

у контексті сучасної суспільної атмосфери в Україні, — є злочинним і таким, що несе загрозу національній безпеці.

Націоцентричні постулати (які модерністи абстрактно називають «національною ідеєю») як організуючі чинники регіональних та більш глобальних соціокультурних об'єднань, поза сумнівом, мають безпосереднє відношення до прагнень та волевиявлення тієї чи іншої спільноти, а значить у її рамках поєднуються інші ідеї та принципи, що формувалися упродовж століть. Утім абстракція «національна ідея» є не ретранслятором дійсності, а певним проектом впливу, певним об'єднавчим чинником «фрагментів» дійсності, особливо ж історичної пам'яті, яка в процесі такої «селекції» актуалізується, отеперішнюється. У даному випадку — для пошуку оптимальної моделі політичного консенсусу для різних автентичностей в Україні — доцільно говорити не стільки про національну ідею, скільки про державну (загальнонаціональну) доктрину розвитку, котра б задовольнила всі можливі права та свободи (починаючи з національних меншин, корінного народу — аж до субкультур: сексуальних меншин, інвалідів тощо). Один із найбільших політичних мислителів сучасності Чарльз Тейлор, пропонуючи власну концепцію етики автентичності, згідно з якою ліквідується ієрархічне розуміння суспільного, зазначає буквально наступне: «Те, що підтримка автентичності набуває вигляду м'якого релятивізму, означає, що енергійний захист будь-якого морального ідеалу унеможливується. Бо такий захист, як уже сказано, вимагає припущення, що окремі форми життя є насправді вищими за інші, а культура толерантності відгороджується від таких тверджень»⁴.

Закономірно, що кожна нація (держава) задля власного процвітання повинна виробляти ті чи інші стратегії подальшого розвитку. У такому випадку ми маємо право їх класифікувати як інтернаціональні, оскільки вони властиві усім. Однак ми аналізуємо ці стратегії за конкретним змістом і за процесуальністю їхнього розвитку, які відрізняються від змісту інших національних стратегій та їхнього розвитку.

Сьогодні в українській інтелектуальній думці існують різні підходи до культури, еліти, суспільства і національного розвитку, які, в свою чергу, передбачають різні семантичні, ідеологічні наповнення.

Цих два «пакети» тенденцій чи світоглядів, що знаходять своє відображення в чітких політичних ідеологіях, загально окреслимо поняттями «традиціоналізму» та «лібералізму» (ці словами навмисне вживаємо з «лапками» задля підкреслення їхнього умовного, почасти «розмитого» статусу сьогодні, адже нині не існує

класичних ідеологій), під якими слід розуміти не однойменні ідеології, хоча вони до цих понять також мають певне відношення і постають їхніми «генетичними серцевинами», а те, що ми, наприклад, розуміємо під поняттям «ліберальний Захід» чи «традиційне суспільство», вживаючи такі словосполучення в розмові.

Окремих коментарів вони вимагають ще й тому, що вжиті стосовно абстракції «національна ідея» (націоцентричних постулатів), а значить повинні хоча б частково відображувати особливості національної дійсності. Крім того варто свідомо уникати кліше «націоналізм», яке, вочевидь, багато хто волів би бачити на місці «традиціоналізму». Чому доцільно відмовитися від номінативного ярлика «націоналізм»? Тому що ми не можемо говорити про *націоналістичну доктрину* чи *ідеологію*, а можемо говорити лише про *націоналістичне вираження* ліберальної, комуністичної, соціалістичної, консервативної чи навіть фашистської доктрин, оскільки націоналістичної ідеології не існує, натомість існує націоналістичне почуття, що здатне «надихати» будь-яку іншу політичну ідеологію. Навіть коли й погодитися, що ідея націоналізму як ідеології має право існувати, то з цим можна умовно погодитися лише щодо «пафосних періодів», коли інтелектуали значну увагу приділяли не стільки конкретним питанням, скажімо, економіки, політичної філософії, права, демографії, фінансів тощо, скільки зосереджувалися на тому, що давало можливість їм займатися самоідентифікацією; в більшості ж випадків ці потуги зводилися до політизації національного, до того, що вимагало доступної, риторичної, пропагандистської мови, зрозумілої для всіх.

Традиціоналізм слід розуміти у вузькому та широкому значенні. Перше передбачає наявність розмови про суспільно-політичну доктрину початку ХХ ст. (тут не йдеться, скажімо, про ісламський традиціоналізм), як основними концептами визначає *традицію*, *еліту*, *ієрархію*, оновлення вмираючої Європи, враженої соціалістичними, комуністичними, ліберальними ідеями, яка аксіологізує номадичний, расовий, національний міф, римський, мілітарний дух, і з якої генетично виокремилися фашизм, консервативна революція, а за духом близькі ультранаціоналістичні ідеології, що пропагують ідеологію «чинної меншості», те, що Ендрю Вілсон називає «вірою меншини» (*A Minority Faith*)⁵, що через активну феноменологічну, імперативну «обробку» нав'язується усім громадянам. Серед «батьків» традиціоналізму бачимо Парето, д'Аннунціо, Юнгера, Шпанна, Еволу, в Україні — В'ячеслава Липинського

(ідея аристократизму), Дмитра Донцова, Миколу Сціборського, Євгена Маланюка та ін.

У широкому розумінні традиціоналізм — це сукупність доктринально сумісних, еклектичних ідей і вчень різноманітного діапазону, які великого значення надають історичним (етнічним, національним, расовим, духовним) тривалостям, проголошуючи їх найбільшими цінностями. В умовах української реальності до традиціоналізму можна віднести ще й тих інтелектуалів, які поділяють його духовні основи, але відкидають активну егалітарну та мілітарну складову, надаючи перевагу національно-демократичним пріоритетам. До подібних світоглядних засад були близькі, як не дивно, багато діячів культури й науки, які вважали себе причетними до народництва, соціал-демократії тощо, до різних науково-методологічних напрямків, словом, усі, хто був «уражений» енергією епохи націоналізму. Тому напрочуд сонорними, в даному контексті, постають погляди на національне питання (йдеться виключно про аксіологічний аспект!) таких різних людей, як Михайло Грушевський, Іван Франко, Станіслав Дністрянський, Володимир Винниченко, Степан Рудницький та багато інших.

Традиціоналізм — в абстрактному розумінні як «пакет» близьких за поглядами світоглядів та суспільно-політичних доктрин — передбачає, загалом, рефлексивно-історіософське повернення через актуалізацію минулого і, відповідно, культивування таких засад національної ідеї, в основі яких лежить генеалогічне (безперервне, субстантивне, континуальне) бачення культури, історії, етнонаціональної динаміки. В даному випадку відчувається «методологічна» залежність подібної «філософії повернення» від європейського романтизму, від гегельянського духоцентризму, і ця залежність сьогодні несе риси архаїки, а при вирішенні практичних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем є малопродуктивною. Чому? Бо гострі питання сучасності адепти традиціоналізму намагаються вирішувати за допомогою інструментів міфології, за допомогою хибного, в гносеологічному аспекті, «накладання» минулого на теперішнє, наче між політичною культурою, скажімо, українського суспільства XVII ст. та політичною культурою сучасної України нема суттєвих різниць. Але тут може здатися, що традиціоналістський світогляд є «поганим». Певні ноти звинувачення, які простежуються в цих думках, насправді стосуються тих «національних трансляторів», які мають приблизне уявлення і про націоналізм, і про традиціоналізм. Тому це стосується виключно сучасних національних ритористів, які себе вважають «патріотами» і спеку-

лятивне мислення яких все далі виявляє своє безсилля перед вирішенням складних проблем українського суспільства. Практика показує, що більшість із цих людей, займаючи деколи серйозні державні посади, у функціональному аспекті мало приносять користі для подальшого розвитку суспільства.

Однак повернемося до вихідних речей. Цей світогляд сприяє формуванню такого дослідницького поля, яке концепти «нація», «національна ідея», «національна історія», «національна культура» бачить уніфіковано, тобто — як загальні значимості і, відповідно, у подібному руслі здійснює теоретичні розробки. Варто сказати, що розвиток української гуманітарної та суспільної науки протягом ХХ ст. загалом, проходив у цій площині (зумисне не торкаємося українського соціалізму⁶ та марксизму, хоча феномен націонал-комунізму Шумського, Скрипника та Хвильового — також підкреслює наведене судження).

Іншою складовою, своєрідним бінарним протиставленням до традиціоналізму є, на нашу думку, лібералізм («постліберальне розгалуження» ліберального мислення). Спостерігаються доволі помітні останнім часом спроби вивести осмислення національної ідеї з орбіти метафізики, трагедії — у практичну, навіть, якщо так можна виразитися, в прикладну — стосовно реального стану речей — площину. Це передбачає осмислення національного розвитку у прагматичній перспективі і заперечення його емпіричного, «історичистського» наповнення (якщо умовно й без негативу згадати цю категорію з роботи Карла Поппера «Злиденність історизму»).

Лібералізм варто трактувати у кількох векторах і, відповідно, зупинитися на тому варіанті цього значення, котре є показовим стосовно української дійсності. В жодному разі не йдеться про політичні партії, які ніби-то стоять на засадах лібералізму; як показує практика, декларування партіями своєї приналежності до певної ідеології і реальні дії, як правило, створюють суперечність, що можна пояснити примітивною обізнаністю окремих партійних діячів з науково-політичною класикою тієї ідеології, до якої дана партія вважає себе приналежною.

Якщо під лібералізмом розуміти свободу серед інших свобод, плюралістичну єдність різноманіття і при цьому не враховувати механізми організації цього різноманіття, то можна вже зараз прогнозувати велику небезпеку, яка криється в лібералізмі для української держави.

Певні прояви ліберальних (пост)ідеологій, які сьогодні помітні в українській інтелектуальній та політичній сфері, а також у окремих економічних заходах несуть на собі ознаки

«кальки» з іноземних взірців. На жаль, сучасні українські політики, які намагаються спекулювати на лібералізмові, не усвідомлюють того, що лібералізм на Заході давно перестав бути *ідеологією*, оскільки «розчинився» серед інших, його прийнято розуміти — перш за все — як *метаідеологію*, так само, як націоналізм у ХХ ст. чи — в майбутньому — екоідеологію, що «розчинятиметься» в інших, актуалізуючи їх на проблемах навколишнього середовища.

Якщо ми говоримо про наслідування в Україні лібералізму, то це наслідування західного, або, якщо ж точніше, євроантлантичного неолібералізму. Лібералізм варто в подібному контексті ще розуміти як своєрідний «прогресизм» (оновлення життя) — тобто націленість на соціально-економічну та науково-технологічну, а відтак і інформативну складові суспільного розвитку.

Лібералізм як світоглядна позиція основними цінностями проголошує такі концепти, які юридично забезпечують «приватні свободи», уникають загальних імперативів, котрі доволі часто нехтують індивідуальними інтересами. Відтак саме це мотивує такий активний інтерес лібералів до покращення побутових умов життя, до зростання науково-технічного, соціально-економічного потенціалу країни. Сучасні ліберальні концепції, зокрема таких мислителів, як Дворкін, Ролз, Сендер, Макінтайр, Беллами, а серед українських дослідників — Микола Рябчук⁷ (найбільш переконливим у працях київського публіциста є етнокультурний та етнорегіональний аспект) — передбачають створення умов ліберальної справедливості, що подається через етичний та моральний імперативи. Це означає, що такі імперативи можуть втілюватися в політичні принципи для суспільства і покликані забезпечувати людям усі умови для добробуту, достатку й злагоди, культурних, мовних потреб.

Ліберальний ідеолог Жак Атталі стверджує, що на зміну «Релігійному Устрою» (*Ordre de Foi*), «Устрою сили» (*Ordre de Force*) прийшов «Грошовий устрій» (*Ordre d'Argent*). В останній третині ХХ ст. більшість інтелектуалів зійшлися на тому, що націоналістичне мислення для сучасності має таке ж значення, як, скажімо, для романтизму — класицизм, чи для нового часу (послідовників Декарта) — схоластика. Націоналізм (традиціоналізм) — це важливий етап у процесах консолідації, він починається там, де спільнота самоідентифікує себе перед лицем певної небезпеки, і закінчується, коли визріває гостра необхідність вирішувати конкретні нормативно-правові, економічні, соціальні та інші проблеми. Банально кажучи, націоналізм був останнім великим зрушенням, останньою легендою та верши-

ною історичного. Фукуяма (попри піар-демонстративність своїх поглядів) це прекрасно усвідомлював, проголошуючи «кінець історії», що за лібералами, зафіксувало собою вихід із модерністських, есхатологічних та націоналістично-традиціоналістських уявлень про суспільство, націю, державу, економіку тощо і переведення їх у контекст ринкового господарювання, інформативно-технічної глобалізації. Функціональність цього гасла на рівні пізнання важлива не стільки постановкою проблеми, скільки спробою зрушити в іншу площину ціннісно-смысловий горизонт наших спроб осягнути сучасний світ.

Сучасне моделювання державного (загальнонаціонального) розвитку містить у собі ряд суперечностей, що пояснюються й тривалими історичними обставинами, які довгий час тримали вітчизняний інтелектуальний та духовний потенціал в орбіті трагедії, катаклізмів, історичної правди, а також необхідністю адаптації до реальних цивілізаційних умов.

Чомусь нині непопулярна думка про те, що націоцентричні ідеї мають здатність «старіти» (бо їхні символічні системи щодалі більше перебувають в ескалації відчуження щодо реальних феноменів сучасного світу; відтак — вони їх не «прочитують» і семантично не «відтворюють» у поняттях), а в окремих аспектах стають атавістичними. Приміром, наведемо вислів Франтішека Палацького: «... головний зміст і основна риса чесько-моравської історії полягає в постійному доторку та зіткненні слов'янського духу з римським і німецьким духом»⁸.

Закономірно, що чеська національна ідея у ХІХ ст. формувалася саме в подібному світовідчутті. Нині, коли Чехія вступила у ЄС, гадаємо, що подібний «аспект» чеської національної ідеї є маргінальним і стосується не стільки загальної, скільки економічної безпеки.

Ідейна опозиційність «традиціоналізм — лібералізм» (Ісає Берлін пропонує «націоналізм — лібералізм», Рорті ж — «метафізики — іроністи»), в якій сьогодні перебуває українське націоцентричне мислення (націонал-демократи, патріоти-етнократи) і яка все далі набирає чітких обрисів політичної конфронтації, містить у собі, як це не парадоксально, ряд корисних рецептів, ряд застережень, хоча ті й належать різним сторонам. Звичайно, що майже не можливо примирити націоналістів і космополітів, феноменологів і постмодерністів, оскільки вони займають різні позиції. Тим не менше, це не означає, що опозиціонери не можуть прислухатися одне до одного і брати на озброєння окремі стратегії своїх ідеологічних конкурентів. Про що йдеться? «Національні» розробки традиціоналістів і націоналістів (мета-

фізиків) тотально не практичні, у них не відображений сучасний цивілізаційний стан України, екологічна криза, вони позбавлені ґрунтового економічного аналізу, оскільки весь їх *сенса* фокусується навколо «збереження» національних цінностей (мова, культура, релігія, історична пам'ять тощо). Ліберали, особливо ліберали-іроністи, взагалі девальвують саме поняття національного, яке для них є «продуктом» епохи націоналізму (еволюційним «відрізком» минулого), відтак вони девальвують історичну пам'ять, автентичну (національну) культуру, проголошуючи інтернаціональне єдиним пріоритетом.

Тим не менше і традиціоналістський, і ліберальний підходи до національного питання є вкрай необхідними. Від імені традиціоналістів міг би сказати Роман Інгарден, зокрема такими словами: «ми консервуємо те, що, трапившись у часі, проминуло, а проминувши, було витіснене із актуального існування, але завдяки мені якимось чином до цієї актуальності повертається»⁹.

Чому ця думка сьогодні вкрай необхідна, особливо для українського суспільства? Тому що нинішні адепти постмодерну (більшість з яких ті ж таки ліберали), який є культурним еквівалентом постіндустріального суспільства, агресивно та нігілістично рефлексують на власною сутність, над кардинальною *іншістю* власного часу від попередніх стадій (модерну, націоналізму тощо), заперечуючи, тим самим, локальні (національні) цінності. Хоча, насправді, мультикультуралістські (ліберальні) ідеї передбачають їх рівноправне функціонування поруч із іншими. Але ми також повинні прислухатися до аргументів лібералів. Їхній скепсис і оптимізм базується на розумінні історичної процесуальності як постійної трансформації зла. Сучасний ліберальний мислитель ось що з цього приводу пише: «безперервна хаотична жорстокість, залежність від ірраціональних імпульсів архаїчної людської душі, яка постійно намагається спроектувати власний дикий зміст на соціальну реальність, породжуючи конфлікти, війни, революції, режими, постійно тяжіючи до тоталітаризму»¹⁰.

І це справді так. Відійдемо від теми і вдамося до історичного фантазування: якби українські націоналісти в 30-40-х рр. ХХ ст. якимось чудом були при владі в українській державі, то це було б корпоративне закрите суспільство з ознаками олігархово-партийного устрою. Націоналізм керується силою, інстинктами, які, як знаємо, політичні мислителі-модерністи проголосили чи не вирішальним «двигуном» історії.

Націоцентричні ідеї в нинішніх умовах якщо й надалі протикатимуть у традиціоналістському, а в більшості випадків —

у закостенілому річищі, то це все далі поглиблюватиме їхню несучасність, відчуження від дійсності. Традиціоналісти вперто не бажають говорити про докорінну зміну в історичній динаміці, про початок нової «фази» розвитку людства, зародження нового світовідчуття, чому сприяли такі події: вивільнення східно- і середньоєвропейських держав з-під радянської опіки, становлення Союзу Європейських держав, кінець холодної війни і ядерного «нарощування», розвал тоталітарного блоку СРСР і сателітів, зміна геополітичної карти світу з бінарності «США — СРСР» на «поліфонію»: «США, Євросоюз, Росія, Китай, ісламський фундаменталізм», незалежність колишніх соціалістичних республік і пошук нових геополітичних конфігурацій (у випадку України цікавим є проєкт ГУАМу).

Сучасні українські політичні сили, що стоять на позиції традиціоналізму (ультраправі, націонал-демократи, праві ліберали), по суті, замикаються на внутрішньонаціональних проблемах «автентичний Захід — російськомовний Схід» України, активізуючи свої зусилля, загалом, у гуманітарній сфері: боротьба за коренізацію східних областей, боротьба за монополізацію державної мови.

Стосовно лібералів (йдеться про тих, які стоять на позиції українського патріотизму) варто сказати, що їхні вчинки і бажання не завжди є доречними в нинішніх соціально-економічних умовах України. Чому? Тому що в більшості випадків вони пропагують такі моделі розвитку, які властиві конкретній високорозвинутій нації, які «спрацювали» в конкретних умовах, а тому не є адекватними й сприйнятними для інших умов. Загалом же, відбувається парадокс. Сучасні українські ліберали, які є епігонами англосаксонської та атлантичної парадигми ринкового господарювання, забувають про те, що в основі цього господарювання знаходиться потужна макроекономічна система, з великим валовим продуктом, з розгорнутим комплексом важкої промисловості, з великими оборотами капіталу, що зав'язані зі світовими партнерами (неоконсервативна модель економіки). У той же час українська економіка за своїм характером ближча до неоеквісіанської моделі розвитку (соціальні реформи, страхування, здоровий інвестиційний клімат у малій промисловості).

Крім того лібералізм для України з її білінгвістичною конфронтацією — на рівні обов'язкового, «загальнодержавного» (а не вибіркового — по окремих регіонах) введення принципів мультикультуралізму — є вкрай небезпечний, оскільки здатний призвести до спалахів сепаратизму, і навіть до питання про

(не) доцільність існування саме такої держави. Разом з тим, ми не можемо не схилити голову перед ліберальними ідеологами у світлі їхньої активної діяльності для створення соціальної, правової, громадської рівності індивідів, для чесної економічної конкуренції, для прозорості і справедливої політики.

Українським традиціоналістам властиве почуття *національного страждання й образи*, які вони, поза сумнівом, трансформують у власне розуміння націоцентричних ідей. Промовистою в даному ключі є хоча б думка Миколи Міхновського, яка в тій чи іншій редакції властива усім (без перебільшення) націоналістам: «Націоналізм — ангел помсти для пануючих і визискуючих націй, ангел помсти за упосліджених — страшною червоною хвилею прокотився по краях упосліджених націй-рабів, і слідом за ним розступалися хмари і проглядало сонце свободи»¹¹.

Ліберали цього, звичайно, не розуміють. Тому традиціоналісти (націоналісти) стоять — якщо можна так сказати — «спиною до сучасності» і не бачать нових і незрозумілих для них процесів, оскільки живуть несправедливістю, яка трапилася, скажімо, з нацією в минулому. Але мета їхня благородна, хоча й досягається застарілими засобами: традиціоналісти намагаються вирішити такі проблеми, які стоять на заваді кристалізації національної ідентичності, про що, до речі, не бажають говорити ліберали.

Модернізацію політичного мислення в Україні, наповнення його «реальним матеріалом» (не абстракціями на кшталт «національна ідея») адекватним до сучасних цивілізаційних та культурних умов, треба починати з можливості налагодження діалогу між традиційними для українського суспільства ідеологіями (соціал-демократія, націонал-демократія) та новітніми, ліберально орієнтованими, котрі актуалізуються в контексті фундаментальних цивілізаційних зрушень — екологічні лихоліття, економічна, інформаційна, технічна, електронна глобалізації тощо. Адже все це визначає формування нового типу суспільства в Україні в поняттях науково-технічного прогресу та в контексті тих позитивних і негативних явищ, котрі з ним пов'язані, все це витворює нові уявлення про сучасну дійсність, а відтак нову побуту, наукову та публічну мову.

Відтак, можна сказати, що в українському суспільстві сьогодні співіснують дві ціннісно-сміслові групи тенденцій, котрі — на перший погляд — приречені на непорозуміння. Перша — традиційно-націоналістична — ще досі послуговується методами риторичного примусу, ажіотажно використовує національну проблематику в ієрархічному режимі мислення, позбавленого

громадянської, інституційної уяви, живиться, головно, історичною несправедливістю та міфологічними моделями. Друга група — передбачає творення в Україні суспільства, орієнтованого на між-етнічну толерантність, на соціальний та економічний реалізм, на адекватне розуміння сучасної картини світу. Звичайно, подальший розвиток певної конфліктності між ними, передбачити важко, ще найважче передбачити ймовірність зближення. Втім у західній політичній думці ХХ ст. було вироблено значну кількість механізмів взаємного зближення, порозуміння та толерантного ставлення для конфронтуючих сторін, які можна застосувати у вироблені оптимальної моделі консенсусу.

Політичний консенсус і проблема сепаратизму. Слід також сказати, що на заваді політичного консенсусу в сучасній Україні лежить також і складна регіональна та етнополітична реальність, яка в періоди політичного загострення (головно: парламентських і президентських виборів) підживлює численні суперечності. У своїй основі це має:

- а) спадщину тривалих історичних етнонаціональних експериментів ще з часів Російської імперії та СРСР: переселення великої кількості людей на терени іншого етнокультурного простору; цілеспрямована більшовицька політика по створенню в Україні «високої» російськомовної урбаністичної культури — на протигагу «низькій» автохтонно-аграрній;
- б) сучасний, украї суперечливий адміністративно-територіальний устрій України, який не є адекватним щодо історичних, етнічних, ментальних, релігійних особливостей регіонів нашої країни (чотирьохступенева адміністративна вертикаль «*Центр (Київ) — область — район — влада на місцях*» вимагає наявність великого штату чиновників);
- в) релігійно-конфесійна диференціація, яка щодалі поглиблюється, а в багатьох областях набуває непрогнозованого характеру і частково позначається на суспільних взаєминах;
- г) в період виборчих кампаній інформаційний тиск в окремих регіонах — через політичне використання тієї чи іншої етнічної меншини й регіональної еліти — з боку сусідньої держави.

Чисельні дослідження соціокультурного, суспільно-політичного, ментального та конфесійного взаємозв'язку національних меншин в Україні вказують на суперечливе різноманіття шляхів упровадження сучасної етнополітичної стратегії. Визначальною рисою проблеми є неузгодженість щодо визначення явища «національна меншина» не лише в контексті вітчизняної наукової, правової, суспільної традиції, а й європейської. Не кажучи вже про адаптацію міжнародно-юридичних документів

до законодавства тієї чи іншої держави, враховуючи її етнонаціональну та історичну специфіку.

Втім проблема сепаратизму особливо гостро даватиметься взнаки в майбутньому, а на сучасному етапі вона нерозривно пов'язана з іншою проблемою — поживавленням регіонального руху. Саме в цьому контексті — можна сміливо стверджувати — починають формуватися економічні, культурні, соціальні та політичні засади для сепаратистських тенденцій. Одними з найважливіших причин активізації регіонів є: низький рівень соціально-економічного розвитку, інформаційна міфотворчість у період президентських і парламентських виборів, яка агресивно впливає на масову свідомість і буквально її «зомбує» (Донбас під час президентських виборів 2004 р.); міжконфесійна ідеологізація та установка на «ворога», що набуває фундаменталістських та нетерпимих форм; регіональний провіденціалізм («покликаність» окремого регіону); партійно-кланова чи кримінально-промислова монополізація регіонів тощо; етнонаціональний білінгвізм та поліфонія (двомовність та багатомовність), біконфесійність та багатоконфесійність; присутність стратегічних об'єктів і процеси їхньої приватизації (інтереси іноземного бізнесу); інвестиційна, економічна, політична зацікавленість держав-сусідів у даному регіоні.

Усі ці чинники в період активної політичної боротьби (виборів) здатні актуалізуватися як інструменти тиску на своїх опонентів і докорінно порушувати суспільно-політичну стабільність у країні.

Протягом останніх п'яти років активізується зацікавлення щодо регіонів: проводяться круглі столи, конференції, семінари, присвячені державній регіональній політиці та ефективності регіонального управління. Особливо промовистим фактом є утворення таких громадських організацій, як Фонд сприяння місцевому самоврядуванню, Українська асоціація місцевих та регіональних властей, Асоціація міст України. Ми стаємо свідками зародження стійкого прошарку регіональних еліт. Такі процеси, поза сумнівом, свідчать про серйозні зрушення у регіонах, зокрема на рівні адміністративно-владної свідомості, а також у соціально-економічному накресленню перспектив.

Тим не менше, з цим пов'язані і серйозні небезпеки. Як засвідчили події у Південно-Східних областях України протягом президентських виборів 2004 р. більшість міркувань про регіоналізацію, які раніше так наполегливо не актуалізувалися й існували, так би мовити, у «хронічній фазі», в період гострої політичної боротьби показали, які насправді небезпечні процеси

відбуваються в цих регіонах, до чого здатна призвести маніпуляція ними і чим це може загрожувати національній безпеці.

Науковці вже погодилися, що регіоналізм і сепаратизм є невід'ємними факторами, які притаманні країнам, що в недалекому минулому здобули свою незалежність від тоталітарних держав, до складу яких вони входили. Йдеться, зокрема, про те, що Україна, після 1991 р. отримала доволі строкаті — за національно-культурним, соціально-економічним, політичним та екологічним станом — регіони, інтереси яких і бачення шляхів подальшого розвитку між собою не завжди можуть співпадати, а в окремих випадках є радикально протилежними і не відповідають єдиному правовому чи політичному стандарту. Тому в Україні помітна міжрегіональна диспропорція розвитку майже у всіх сферах життєдіяльності людини (культура, економіка, політика тощо).

Сьогодні існує кілька неоднорідних регіонів, що мають передумови для виникнення в майбутньому чітких (організованих) форм сепаратизму. Найхарактерніше те, що такі «формації» за політичними характеристиками не мають нічого спільного. В основі згаданих явищ — у тій чи іншій мірі — лежать конфесійні, мовні, етнонаціональні, політичні, економічні, культурні, фінансові чинники.

До регіонів із «перед-сепаратистськими» (гадаємо, цей термін буде більш реальнішим стосовно теми, адже тотальний сепаратизм в Україні поки не спостерігається) треба віднести Крим, Донбас, Галичину, Закарпаття.

Крим. Упродовж багатьох років періоду незалежності в автономії спостерігаються процеси децентралізації, які інколи набувають характеру політичного загострення. Це можна визначити інколи *адміністративну позицію* влади Криму, оскільки в російській пресі (зокрема, «Независимая газета») неодноразово йшлося про те, що в майбутньому Крим має набути інше політичне та геополітичне обличчя. Досить інтенсивно в колах російських та російськомовних кримських політологів та політаналітиків розроблялася ідея Криму як центру СНД (популярною стала фраза Грача в інтерв'ю «НГ»: «Я — кримський націоналіст.»). Поза сумнівом, таке розігрування «кримської карти» є штучним, але не випадковим, оскільки цей регіон у майбутньому може стати об'єктом геополітичного протистояння України, Росії, а можливо й Туреччини (стосовно останньої: розігруватиметься «ісламська» чи «кримськотатарська» карта).

Закарпаття. Окрім складної криміногенної обстановки (боротьба за владу легалізованого криміналу) в регіоні є інша

проблема, яка вимагає ретельної уваги й аналізу. За останнє десятиліття помітна культурно-політична активізація окремих кіл інтелігенції на Закарпатті, які стали новітніми міфотворцями ще одного націєстановлення в Україні — на цей раз русинської нації. Кілька десятків журналістів, письменників, вчителів та інших діячів, причетних до культурницької діяльності, приступили до створення нової етнополітичної спільноти в межах України, опираючись на географічні, ментальні та мовні особливості закарпатського регіону. Такий культурний сепаратизм поки не долає межі толерантності (русинські ідеологи заперечують терористичні методи і стоять на засадах парламентської боротьби), хоча це не означає, що вже на даному етапі він не набув собі численних adeptів серед регіонального соціуму. Тим не менше, серед ідеологів русинської суверенності неодноразово робилися декоративні спроби створення власного парламенту й уряду (1993).

Створення літературної русинської мови (не кажучи про національну символіку), а відтак і продукування творів літературного, публіцистичного, політичного характеру, є первинними симптомами цілком ймовірної етнонаціональної самоідентифікації русинів (процесів становлення русинської нації), політична свідомість яких у майбутньому, на нашу думку, лише зростатиме і набуватиме, певною мірою, навіть конфронтаційного характеру стосовно унітарного устрою української держави. Адже багато русинів у 1991 р. голосувало за автономію Закарпаття. Лідери ж русинського руху постійно підкреслюють, що зміни кордонів держав — це нормальне явище, щоправда, воно й може супроводжуватися конфліктами, збройними сутичками. Русинський рух особливо активізувався за кордоном: зокрема в Польщі та Словаччині існує до десятка громадських організацій русинів, а в Словаччині літературну мову русинів визнано офіційно.

Галичина. Випадок сепаратистських настроїв у Західній Україні, а конкретніше — у Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях, потребує окремої розмови, оскільки подібних аналогів шукати годі. Ясна річ, що за нинішніх соціальних та економічних умов — це найбільш «дотепний» сепаратизм, оскільки актуалізується кількома інтелектуалами з кола Незалежного культурологічного часопису «І» і на справді має на меті лише інтелектуальну піарну саморепрезентацію. Втім, різновид «галицького сепаратизму» має давнє історичне коріння і стосується у більшості випадків цивілізаційної орієнтації в контексті геополітичної та геокультурної парадигми «Схід — Захід», в яку вписується комплексне протистояння різних типів світогля-

ду: індивідуалізму та колективізму, раціоналізму та ірраціоналізму тощо. Це позначається на всіх рівнях життєдіяльності (релігійні конфесії, економіка, політика, культура тощо).

Цьому також сприяє певне «неписане правило» боротьби двох Україн (західної та східної) за першість. Загально відомо, що галичани вважають себе більш національно свідомими на протигагу східним українцям. Зокрема, саме з Галичини линуть думки, що галицькі українці відповідають поняттю того, що в сучасній науці прийнято називати *модерною нацією*, тобто, що тільки їм в Україні притаманна національна ідентичність, натомість східні українці, в таких міркуваннях, тільки наближаються до цього. Апологети галицької самобутності у власній критиці вітчизняного Сходу, висувають кілька аргументів:

- а) православна традиція (особливо ж, у московському варіанті) згубно вплинула на становлення ментальності українського народу, вона ніби «підрубала» волюнтаристське начало українства й «колективізувала» індивідуалізм українця;
- б) під впливом столітньої русифікації, советизації і нав'язування православ'я східний українець став пасивним типом людини, не здатним нібито на активне протистояння;
- в) відтак, східний українець став аморфним стосовно власного державотворення, а тому легко піддається асиміляційним процесам не лише на мовному рівні, а й на культурно-політичному.

Втім галицький провіденціоналізм самою критикою українського Сходу вже не задовольняється. За останніх кілька років досить активно розвивається думка про необхідність окремого статусу для Галичини, зокрема, на рівні автономії. На користь цього можна почути таке: Східна Україна, особливо центр (Київ) дуже кволо впроваджує реформи, а тому цим самим ніби «гальмує» соціально-економічний розвиток Галичини. Симптоматичним став факт, наприклад, роздачі 1999 р. у Львові листівок сепаратистського змісту, де автори поставили такі запитання: «Чому Крим має право на автономію, а Галичини ні?», «Чому позитивні зміни в Прибалтиці відбулися, а Галичину обійшли?», «Чому Галичина, яка протягом усієї історії була в Європі, сьогодні тільки мріє туди потрапити «з допомогою країни, яка ніяк не може відбутися і до того ж понад 300 років входила до складу євразійської імперії?»¹².

Донбас. Даний регіон, як і Галичина, також відзначається особливими історичними обставинами, що позначилися на його становленні. Можна навіть говорити про особливий тип ментальності в контексті української нації, яким наділені його

мешканці, і цей тип несе риси стійкої субкультури. Хоча в духовно-культурній сфері ми помічаємо унікальний парадокс: більшість представників української культури походить саме звідси (поети В. Сосюра, І. Світличний, В. Голобородько, вчений І. Дзюба, теоретик українського націоналізму Д. Донцов та багато інших, не кажучи вже про технічну та владну еліту).

В історичному аспекті найбільшим міфологічним підмурівком сепаратизму у даному регіоні є пам'ять про існування Донецько-Криворізької республіки, яку свого часу очолював більшовик Артем. Саме це невизнане й дискретне державоутворення (подібно до Гуляйполя) на початку ХХ ст. зараз активно пропагується поодинокими інтелектуалами й істориками. Виникає враження, що сьогодні відбуваються активні теоретичні пошуки для легітимації давнього походження сепаратизму на Донбасі. Але проблема значно складніша, оскільки даний сепаратизм (а точніше перед-сепаратистські настрої) не є уніфікованим чи синтезованим в конкретну політичну доктрину. Радше маємо справу з низкою ідейних розгалужень на одній основі — кримінально-промислового регіоналізмі.

Втім, для створення сприятливого інформаційно-ідеологічного забезпечення сепаратистської доктрини Донбасу доволі виразними є два чинники, що можуть у перспективі використовуватися кримінальною, промисловою, фінансовою елітою регіону.

Етнонаціональний чинник. Більшість мешканців регіону на етнічному рівні вважає себе причетною — в міру історичних обставин — до російської культури та національної спільноти. Цим мотивується певний спротив і психологічна упередженість щодо української мови та культури, а в політичному відношенні — й держави. Гасла подібного ґатунку активно втілює ціла низка громадських об'єднань, партій. Проте найбільший казус полягає у тому, що за «російську культуру та мову» виступають не лише етнічні росіяни (що, зрештою, можна зрозуміти), а й велика кількість інших національних меншин, які в більшості випадків погано володіють рідними мовами і мають жалюгідні уявлення про власні національні культури.

Серед найбільш активних суб'єктів подібної політичної діяльності необхідно назвати: *Русское движение Украины, Русская община Луганской, Донецкой области, Общество «Русь» ім. В.И. Даля, Африканское национальное общество, Национально-культурное общество «Дагестан», Союз поляков «Полонез», Общество любителей польского языка и культуры «Варшава» ім. М. Река, Общество немцев «Возрождение», Греческое общество «Форос», Центр грузинской культуры, Союз женщин-тружениц «За бу-*

дущее детей Украины», Славянская партия (назви суб'єктів громадянської та політичної діяльності написані мовою оригіналу на основі численних заяв у пресі). По суті, маємо справу з небувалим і тотальним ігноруванням законодавства України з боку осередків та представництв національних меншин даного регіону.

Економічний чинник. На території регіону розташована велика кількість промислових об'єктів, підприємств, заводів, комбінатів, багато з яких має стратегічне значення, і де знаходяться великі поклади вугілля. Маємо справу з особливим регіоном не лише з точки зору його валового продукту, а й — з фінансово-інвестиційного.

Закономірно, що регіональна кримінальна, промислова, фінансова еліта усвідомлює важливість Донбасу, а тому й зацікавлена в його зміцненню та максимальній незалежності від центру. Досить часто у середовищі регіональних економістів вислідують думки про необхідність створення окремого правового та адміністративного поля для краю, аби можна було здійснювати зовнішню економічну політику (з сусідніми областями Російської федерації), незалежно від Києва.

Виступ Президента України в Донецьку, що відбувся після інавгурації, вочевидь, стане новим етапом у розвитку внутрішньої політики країни. Віктор Ющенко висунув цілий комплекс завдань, які необхідно вирішити протягом найближчих років. Той критичний аналіз, якому піддав Глава держави ситуацію в регіоні, має безпосереднє відношення до профілактичних заходів стосовно попередження і нейтралізації причин роздмухання сепаратистських тенденцій.

Події помаранчевої революції засвідчили дві тенденції українського суспільства: бажання значної частини населення країни до консолідаційних процесів, і небажання окремих регіональних лідерів, що використовують адміністративний ресурс і згубно маніпулюють масовою свідомістю громадян України, брати участь у процесах розвитку й об'єднання країни в єдину, сучасну політичну націю. В більшості випадків, причиною сепаратистських тенденцій виступає не спільне бажання громадян окремих регіонів держави жити за окремими нормативно-правовими чи територіально-адміністративними приписами, а розіграш тими чи іншими регіональними політичними, кримінальними, олігархічними силами сепаратистської карти задля закріплення і збереження власних споживацьких інтересів.

Під час донецької зустрічі Президент гостро засудив розроблені політтехнологами різноманітні легенди, міфи та лабораторні «патології», що мають на меті розкол українського суспільства, на-

томість лише підтвердив бажання нової влади стояти на позиціях відкритості, етнокультурного, мовного, конфесійного тощо плюралізму і рівність усіх громадян перед законом, незалежно від політичної, соціальної, мовної, етнічної приналежності.

Тому перед українською владою стоїть багато завдань задля запобігання проявів сепаратизму у країні. Цілком очевидним є те, що новій владі необхідно створити комплексну програму по системному вивченню національних меншин в Україні, також слід створити інтегративну державну доктрину на базі ідеї соціального покращення життя, яка би пріоритетними цінностями на сучасному етапі визначила *покращення добробуту людини*. Адже сепаратизм, як відомо, живиться головно з важких соціально-економічних умов. У період виборчих кампаній слід реально застосовувати правовничий контроль за тими засобами масової інформації, які відкрито стоять на сепаратистських (антиконституційних) позиціях і «зомбують» масову свідомість громадян. До профілактичних заходів слід також віднести необхідність узгодження державного законодавства та регіональних ухвал і постанов, які провокують сепаратистські тенденції. Ясна річ, що слід активніше залучати регіональні еліти (лідерів національних меншин, промисловців, підприємців тощо) до процесів всеукраїнського державотворення.

* * *

В останніх своїх працях Габермас називає політику публічною сферою, котра постає складною, багато площинною мережею, по якій рухаються потоки ідей, інформації. Така мережа постає соціальним простором, простором співробітництва, можливого завдяки комунікативній активності. Дисбаланс у такому просторі порушується гіпертрофованим позиціонуванням «власної правди» однією зі сторін у публічній сфері. Натомість оптимальним випадком взаємної поваги постає прозорий, незаангажований етико-політичний дискурс як можливість з'ясування спільних точок дотику власної етнічної, громадянської, мовнокультурної тощо ідентичності.

Здійснення цього багато в чому сонорне щодо вироблення політичного консенсусу з позицією Джона Ролза, який для примирення та взаєморозуміння конфронтаційних сторін у «Політичному лібералізмі» запропонував принцип «перехрестя» думок, ідей тих чи інших положень. Самі ті незначні точки дотику між різними суб'єктами політичного мислення повинні формувати серцевину порозуміння, а відтак вироблення моделі співпраці та громадської консолідації. В демократичному світі, в країнах

із розвиненими інституціями поваги до індивідуальної свободи, давно відмовилися від стратегії *нав'язування*, стратегії *сили*, оскільки перед лицем зростаючої мінливості сучасного світу, це не відображає — з об'єктивних причин — суспільну тощо багатоманітність, а у випадку політичного загострення завжди існує небезпека зародження нових і нових форм лихоліть, котрі зазнало людство (етнічні чистки, геноциди, штучні голодомори, ксенофобія тощо). Тільки *взаємодія* протилежних сторін, а на перших порах — важкий і довгий шлях до неї, шлях вироблення чітких механізмів урахування та забезпечення всіх можливих етнічних, культурних, соціальних тощо свобод, з умовою, що ті не підкорюватимуть інші свободи, постає гарантом закріплення в Україні ознак громадянського, відкритого суспільства. Головне завдання наших конфронтаційних сучасників — бодай окреслити його обриси.

¹ Пал А. Леслі. Аналіз державної політики. – К.: Основи, 1999. – С. 352.

² Сміт Д. Ентоні. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С. 161.

³ Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 594.

⁴ Тейлор Чарльз. Етика автентичності. – К.: Дух і літера, 2002. – С. 18.

⁵ З цього приводу див.: Andrew Wilson. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

⁶ Багатьох українських соціалістів (головно — «Ukraina irredenta» Юліана Бачинського, «Поza межами можливого», «Що таке поступ» Івана Франка) можна вважати найбільш далекоглядними представниками тогочасної політичної думки, адже — якнайменше вдаючись до етнонаціональної риторики — вони зосередили свою увагу на питаннях соціальних, політичних, економічних — на тих практичних концептах, без яких немислиме функціонування суспільства.

⁷ Див.: Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – К.: Критика, 2000.

⁸ Палацкий Ф. История народа чешского // Антология чешской и словацкой философии. – М.: Мысль, 1982. – С. 269.

⁹ Цит. за: Скарга Барбара. Самоідентифікація та пам'ять // Незалежний культурологічний часопис «І». – № 10, 1997. – С. 56.

¹⁰ Цит. за: Lefort С. Essais sur le politique. – Seuil, 1983. – Р. 19.

¹¹ Міхновський М. Націоналізм — всесвітня сила // Націоналізм. Антологія. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 159.

¹² Див.: Григорій Ситник. Регіональна безпека крізь призму глобалізму та адміністративної реформи // Вісник Української Академії державного управління при Президентів України. – 2001. – № 2. – С. 109-117.

6.4.

Суспільні ідеї як чинник націотворення

Методологія дослідження суспільної ідеї. У центрі уваги дослідника суспільної ідеї перебуває проблема ефективності процесів суспільної самоорганізації, характер яких, за авторським припущенням, найперше залежить від розвинутості інституційної бази соціальної комунікації та інтенсивності соціального смислопородження (суспільної креативності). Відтак суспільна ідея розглядається нами як форма суспільної свідомості, що містить у собі кілька важливих аспектів:

1. Ідея — результуючий вектор суспільного самоусвідомлення і виражає ключову проблему суспільного розвитку у вигляді генеральної альтернативи (сислової дихотомії, ситуації вибору, основного конфлікту). У цьому сенсі ідея є формою реагування суспільства на певну ситуацію, відображає сукупність її чинників (детермінант) і в своїх видозмінах відображає динаміку самої ситуації та її конкретних вимог і характеристик.
2. Ідея — продукт творчої діяльності колективного інтелекту, що виражає нову сутність або новий підхід до соціальної дійсності, а відтак вимагає від суспільства чи певних його груп певного емоційно-вольового стану, що характеризується підвищеним рівнем психологічної чутливості, інтелектуальної мобілізованості, комунікативної відкритості.
3. Ідея — динамічний смисл суспільної свідомості, що має власну логіку становлення і розвитку і спричиняє процес перетлумачення соціальної дійсності за принципом герменевтичного кола. У процесі «втілення в дійсність» суспільна ідея підтримується наявними засобами соціальної комунікації, що охоплюють собою як елітарний (наука, професійна культура, політика), так і профанний рівень (побутова свідомість, неофіційне спілкування тощо).
4. Справді важлива суспільна ідея неодмінно пов'язана зі сферою суспільної ідентичності і в більшості випадків містить у собі певний імператив соціальної ідентифікації, що є першою умовою прийняття даної ідеї суспільством. Таким чином суспільна ідея є формою соціальної самосвідомості, що може мати вигляд конфесійного, національного, класового та ін. самоусвідомлення.

Дослідження ролі і значення суспільної ідеї в житті суспільства та, зокрема, в становленні його політико-правових інституцій та культурно-історичних домінант має спиратись на такі різномірні проекції суспільної свідомості, як панівні ідеології, значущі соціокультурні дискурси, практики владарювання і горизонтальної комунікації, панівні стереотипи громадської думки, типи особистісної самореалізації.

Якщо визначати в межах когнітивної парадигми суспільну ідею як *концепт* (як це пропонує робити проф. А. Свідзинський), то його розгортання відбувається в основних комунікативних дискурсах сучасності:

- Дискурс ідеології (теоретичної, ціннісно-нормативної свідомості).
- Дискурс стратегії (моделюючої, цілераціональної свідомості).
- Дискурс культури (синтетичної, креативної свідомості).
- Дискурс реклами (технологічної, масової свідомості).
- Дискурс персони (рефлексивної, індивідуалізованої свідомості).

Сукупність цих, тісно пов'язаних між собою дискурсів і складає, на нашу думку, ту цілісність суспільного самоусвідомлення і самопроекування, у фокусі якого перебуває суспільна ідея.

Особливий інтерес для дослідження процесу формування суспільної ідеї нині становить сфера масової комунікації, що відіграє в сучасному суспільстві визначальну роль соціального медіатора й універсального агента соціальних зв'язків.

Становлення феномену масової комунікації проходило одночасно зі становленням найбільш актуальних на сьогоднішній день форм соціальної ідентифікації, а отже й відповідних ідей — передовсім національної (культурної) та соціальної (громадянської). Це спонукає нас до комплексного підходу у вивченні змісту цих ідей та засобів комунікації, якими цей зміст формувався й утверджувався. Можна також передбачити наявність сутнісного зв'язку між цими аспектами суспільного процесу, а також принципову можливість його формалізації в якості соціально-функціонального інваріанту (моделі) у повноті його структурно-динамічних і комунікативно-семантичних характеристик.

На шляху до цієї моделі виникає необхідність розв'язати низку методологічних проблем.

Основною перепоною для правомірності застосування даного підходу є сформульована академічною наукою теорія політичних систем і режимів, а також панівні на сьогоднішній день уявлення про певну логічну послідовність суспільних трансформацій, зокрема на рівні зміни політичних інституцій. На основі цих

підходів сформувалася традиція розглядати конкретні політичні процеси і явища через призму політологічних схем і типологій, що претендують на універсальну значущість і універсальне застосування до будь-яких історичних і культурних умов. Зауважимо з цього приводу наступне. Пропоновані на основі цих типологій суспільні рецепти, а також прогнози щодо реального перебігу подій у пострадянському просторі, зазнали, у переважній більшості випадків, інтелектуального фіаско. Це не означає, що основоположення теорії політичних систем є хибними, або такими, що не можуть бути застосовані, приміром, до української дійсності. Основні закономірності політичного процесу та інституційна база державної влади, вивчення і формалізація знань про які започатковані ще Арістотелем у його типології форм правління, безперечно, є важливим інструментом пізнання суспільної дійсності і в наших умовах. Однак, ця система знань і підходів має широку, але все ж обмежену сферу застосування. Вона є незамінною в питаннях правового регулювання, дозволяє легко виявити суперечності й непослідовність певних політичних ідей, пропозицій, і навіть передбачити характер функціонування та інституційної еволюції даної політичної системи, яку вдалося коректно ідентифікувати.

Але інструментарій самої ідентифікації, причини та передумови постання кожної політичної системи, а також засоби й методи її трансформації доводиться віднаходити кожного разу наново і для кожної конкретної ситуації осібню.

У цьому контексті доречно згадати, що кожна з політичних систем, що є сьогодні взірцевими з точки зору демократичності — британська, французька, американська — склалися в специфічних умовах, з поєднання численних факторів і на основі розв'язання численних конфліктів, а відтак є нічим іншим, як формалізованим досвідом унікальної спільноти. Цей досвід має бути засвоєний іншою спільнотою в процесі її становлення як один з факторів свого усвідомлення і самоопанування, але поруч з тим мають враховуватись унікальні умови, потреби й завдання нації, які й витворюють політичну самість — основу суверенітету і стабільної політичної системи.

Суспільна свідомість в Україні перебуває в полоні світоглядних невизначеностей, що на методологічному рівні відомі як проблема герменевтичного кола. Для даної проблеми характерні неподоланні суперечності в тлумаченні явища і його контексту, частини і цілого, цілей і засобів, форми і змісту і т. ін.

Суперечності ці характерні і для побутової свідомості, зануреної в індивідуальний досвід кожного члена суспільства, й для масової свідомості, опертої на діяльність ЗМІ, і на теоретичну свідомість, що у своїх концептуалізованих формах конструюється професійними соціальними комунікаторами — науковцями, аналітиками, творчою інтелігенцією. Оскільки ж названі площини суспільної свідомості є пов'язаними між собою, взаємопроникними і взаємообумовленими, то на основі цього зв'язку можна вибудувати цілі дискурсивні єдності, що представлені на всіх рівнях суспільної комунікації і в усіх формах суспільної свідомості — як теоретичні розробки, рекламні та PR-стратегії, соціальні стереотипи, символи тощо.

Відтак герменевтичне коло простежується в теоретичних міркуваннях про національну ідею, яка водночас сприймається як певна данність і водночас тлумачиться як проект, як те, що перебуває в постійному становленні. В мас-медійній комунікації типовим проявом суперечностей подібного типу є апеляція до громадянського сумління і національної свідомості (почуття патріотизму) з метою виховання й утвердження цих самих якостей аудиторії. На рівні побутового суперечливість суспільних очікувань і суспільних констатацій представлена в такому широкому асортименті, що не потребує додаткового ілюстрування.

Усе це вимагає від науковця побудови внутрішньо цілісної і несуперечливої інтерпретаційної схеми, яка дозволить виявити у суспільному житті України певну логіку, смисл і раціональність, що є необхідними атрибутами здорового самоусвідомлення і самопроекування як спільноти, так і соціального індивіда.

Очевидно, що дана логіка і несуперечливість (як атрибут логіки класичного зразка) не повинна спиратися на міфи, ілюзії, підташовку фактів чи надмірний волюнтаризм — знов-таки, колективний чи індивідуальний. Дана логіка має бути віднайдена шляхом іншої рефлексивної процедури, прямо протилежної до означеної вище. Йдеться про послідовне й планомірне виявлення усіх вищеназваних спекулятивних феноменів суспільної комунікації та винесення їх «за скобки» теоретичного дискурсу. Його спрощення до ключових дихотомій і принципових альтернатив має багато спільного з поширеними у феноменологічних методиках і постмодерністських практиках пошуках «очевидностей», редукціях і «деконструкціях»¹.

Однак при цьому жодні наївні чи й прямо провокаційні гіпотезування, що знаходять собі місце в різноманітних дискурсах, на нашу думку, не повинні ігноруватися дослідником і роз-

цінюватися ним як інформаційний шум, що просто шкодить встановленню наукової істини. Так, вони мають бути демонтовані зі своїх нинішніх позицій, на яких вони блокують центри формулювання суджень і прийняття рішень, перешкоджаючи тим самим вільному і продуктивному соціальному мисленню. Але при цьому дані формоутворення повинні розглядатися в якості необхідного і природного компонента суспільної свідомості, тому їх необхідно «повернути» цій свідомості у вигляді культурних надбань, в яких зафіксовано неповторний і винятково важливий досвід даної спільноти в подоланні об'єктивних і суб'єктивних перепон власного становлення і розвитку.

Таким чином, ідеться вже не про деконструкцію, а про реконструкцію спекулятивного дискурсу, в якому окремі компоненти і мотивації учасників відтворені в їхньому логічному і смислово зв'язку на основі виявленої дослідником моделі. І ця модель повинна враховувати чимало суперечностей, серед яких ми виділяємо найголовніші — між суспільним мисленням і суспільною практикою, між базовим поняттям і його смисловими проєкціями, між індивідуальним і колективним рівнем соціальної мотивації й самореалізації.

Отже, мета наукового осмислення соціальної дійсності сьогодні може бути сформульована наступним чином: це — встановлення когнітивного гомеостазу, себто досягнення стану осмисленості соціального буття в умовах транзитивної самосвідомості нації.

Досягнення поставленої мети бачиться нами на двох шляхах. Перший: редукція смислової імперативності поняття «переходу» через оформлення уявлення про самодостатній, інноваційний і сповнений соціально-політичної та історико-культурної значущості характер тієї дійсності, в умовах якої живе сьогодні українська спільнота. Другий: релятивістична критика понять про оптимальний («стабільний», «правильний», «цивілізований») спосіб суспільного буття, що виступає як гіпотетична кінцева точка трансформацій.

У певному сенсі, обидва шляхи лежать в площині «деконструкції» упереджень масової, а ще більше — теоретичної — свідомості. Однак наш варіант деконструкції передбачає не спростування «наївної» логіки історизму, еволюціонізму, соціального телеологізму, а лише заміщення в свідомості сучасників проблемних смислів, що заводять соціальний інтелект в глухий кут антиномій (на зразок «Бідний, бо дурний...») і реально є перешкодою для соціальної творчості.

Національна ідея — поняття і контекст. Своєрідну інтеграційну роль в процесі становлення національної самосвідомості, з одного боку, й самоорганізації політичної нації — з іншого — в Україні відіграє сьогодні поняття національної ідеї. Його невизначений обсяг і традиція використання в різноманітних значеннях і контекстах утруднюють коректне дефініювання, а водночас відкривають широкий простір для суб'єктивних припущень і волонтаристських декларацій. Втім кожне з цих припущень містить за собою певне розуміння національних завдань і стратегію їх досягнення. Тому поняттям національної ідеї, на нашу думку, сьогодні окреслюється певне смислово-комунікативне поле, в якому конкурують між собою основні пропозиції соціальних акторів щодо ключових питань суспільної свідомості — параметрів і вимірів національної ідентичності, принципів співжиття, ієрархії цінностей, символів та ритуалів національної єдності.

Найявні стратегії розвитку, які, на жаль, в Україні сьогодні достатньою мірою не оформлені, не сформульовані, а тому дуже далекі не лише від реалізації, але й від повноцінної конкуренції між собою, можна поділити на дві групи: інерційні і конструктивні. З точки зору розвитку національної ідеї перші можна також назвати капітулянтськими, оскільки вони ґрунтуються на визнанні поразки цієї ідеї. Стратегії ці полягають у тому, щоб брати готові моделі, які містить досвід даної спільноти, чи інший суспільно-політичний досвід (російський імпералізм і месіанізм, західна демократія і євроатлантична експансія, індуїстська кастовість чи китайська ієрархічність тощо), і намагатися впровадити їх в Україні. Оскільки довіра до запозиченої моделі ґрунтується на чисто абстрактних критеріях, а ще частіше на поверхових стереотипах масової свідомості, сформованих чисто рекламними засобами, ця модель безкінечно ревізується і звиряється з оригіналом.

Таким чином формується психологічний комплекс неповноцінності, а також цілий набір суспільних стереотипів, від яких, чим далі, тим важче позбутися, а чим більша їх кількість, тим проблематичнішим стає оформлення на їх основі чогось цілісного й органічного, йшлося би при цьому про суспільну мораль чи про економічну систему.

Альтернативою загальній стратегії уподібнення, яка виражається в постійному прагненні підганяти дійсність під запозичені уявлення і параметри, є здатність творити нові форми суспільного життя. Саме цей шлях ми й пов'язуємо з розвитком

і модернізацією національної ідеї та розвитком суспільних ідей в Україні загалом.

Кожне суспільство, кероване ідеєю (а інші суспільства називаються стадами, роями, зграями), уподібнюється до певного зразка, ідеалу. Тому повноцінний розвиток національної ідеї можливий як відновлення здатності оформлювати свій досвід, своє сприйняття дійсності в певній оптимізованій стратегії поведінки, в смислі, в понятті і, зрештою, в системі суспільних мотивувань.

Але сама ця здатність передбачає відкритість у сприйнятті неоформленого, неустійненого. В цьому полягає екзистенційний, чи, доречніше сказати, віталістичний пафос будь-якої ідеї, національної в тому числі.

Модернізована національна ідея — це нова ідея, новий суспільний орієнтир української нації. У цій ідеї мають знайти своє узагальнене вираження корінні проблеми буття спільноти, в якій вони знайдуть своє образне, логіко-понятійне та практично-вольове розв'язання. Нація в цьому випадку виступає не об'єктом, не предметом схилення, а суб'єктом, наділеним невід'ємними властивостями кожного суб'єкта — свободою і творчістю. Нова ідея витвориться з самої української дійсності. Тільки сполучення живого індивідуального досвіду з імпульсами колективного підсвідомого і дією соціального інтелекту народжує справді плідну духовну комунікацію, здатну бути живильним середовищем для нової української ідеї.

Український соціум зіткнувся з великою і трагічною невідповідністю наших уявлень про світ, наших дій у світі, наших сподівань на світ. Тому найперше, що нам необхідно здійснити на шляху до національного одужання і самоствердження — це відновити природний зв'язок із дійсністю. Українці мусять поставити нову філософію — філософію актуальності. Тут-і-тепер постають проблеми, і саме так вони повинні розглядатися і розв'язуватися: через об'єктивний аналіз ситуації, чинників і можливостей, через усвідомлення ієрархії інтересів і потреб. Наш колективний інтелект має навчитися досягати своїх цілей в кожний конкретний момент, а не зациклюватися на абстрактних суперечностях.

Тому ідея сьогодні — це не загальний горизонт смислоочікування, не інтегральний смисл суспільної свідомості, не центральний концепт світоглядної доктрини. Справді значущою сьогодні стає та ідея, яка вміщує в собі ту конкретну проблему, яку її суб'єкт (носій) здатен реально в даний момент і в даному

місці розв'язати. Розвиток ідеї — це перехід від локальніших проблем до загальніших — через розширення комунікації, через інтенсифікацію процесів узгодження інтересів, стратегій, уявлень, через обговорення й апробацію соціальних інновацій та ініціатив. Розширення сфери осмисленості в нашій соціальній дійсності неминуче йтиме шляхом не завжди виправданих гіпостазувань, оскільки в закритому суспільстві неадекватність і некомпетентність є явищем масовим і характерним для всіх щаблів соціальної ієрархії. Експерименти і невдачі, що супроводжують спроби соціальної дії, є таким же закономірним атрибутом нашої дійсності, як і ілюзорна безпека стратегії вичікування чи соціальної бездіяльності, сповідуваної під прикриттям гасла «стабільності», «злагоди» і т. п.

Виборча кампанія 2004 р. — точка самовизначення. Прикметно, що після десяти років «пошуків» національної ідеї, відлік яких можна умовно вести від знаменитої тези Л. Кучми про «ідею, яка не спрацювала», в ході виборчої кампанії 2004 р. одразу обидва табори політичних опонентів поспішили заявити про «віднайдення» нарешті загубленого смислу центрального поняття суспільної свідомості.

Першим його озвучив провладний кандидат, для якого таким орієнтиром стало поєднання соціальної турботи держави про найбільш вразливих громадян зі стабільним зростанням економіки. Пізніше, в ході «помаранчевої революції» на перший план вийшло розуміння національної ідеї як ідеї свободи, пріоритету права і громадянської гідності.

Слід визнати, що в даному випадку йшлося про справді кардинальний вибір між двома моделями суспільної організації, кожна з яких мала свої світоглядні, культурні й соціально-економічні передумови і відкривала принципово відмінний шлях розвитку спільноти.

За тезою про «зростання», «турботу» й обіцянками «вирішувати питання», а ще більше — за діями і стилем керівництва прем'єр-міністра Віктора Януковича — проглядала цілком зрозуміла перспектива перетворення України на патерналістську вотчину «реальних» господарів національних багатств, схильних керувати жорстко й авторитарно як економікою, так і політичним волевиявленням громадян. Спробу запровадити подібну модель Україна пережила вже вдруге: подібні інтенції яскраво проглядали в політичній активності лідера іншого регіонального клану, що опинився на чолі уряду — Павла Лазаренка з Дніпропетровська.

Ситуація виборів 2004 р. була значно гострішою за ту, що склалася навколо відставки П. Лазаренка. Фактично був досягнутий консенсус політичних еліт щодо встановлення політичної диктатури як прикриття фінансово-економічного поділу України та її ресурсів між провідними олігархічними групами та їхніми іноземними партнерами (переважно російськими). Іншою опорою режиму панування ФПГ в Україні мали стати ті елементи політичної культури населення держави, які були успадковані від радянської доби і посилено актуалізувались в суспільній свідомості методами психологічної війни, інформаційного та адміністративного тиску.

Нав'язування цієї моделі зіткнулося з неочікуваним для влади спротивом населення, а точніше спонукало населення України до виявлення зовсім інших форм політичної культури, властивих громадянському суспільству й закорінених у європейську традицію особистої свободи й громадянської відповідальності. Поширеність цих форм в українському суспільстві була недооцінена як владою, так і залученими нею російськими політехнологами. Важлива деталь: електорат опозиційного кандидата, голосувати за якого диктувало, головним чином, сумління та почуття спротиву, та аж ніяк не прагматичний розрахунок, складався з мешканців сільської частини України, де краще збереглася традиційна народна культура і моральні принципи соціального життя. Саме на них, а не на вестернізовану культуру мегаполісів спирався український опір. Виразником цих принципів і був, перш за все, кандидат Віктор Ющенко, який за своїми світоглядно-психологічними характеристиками впродовж усього періоду 2000-04 рр. лишався значно ближчим до впізнаваного образу місцевого сільського інтелігента, ніж до образу заокеанського ставленика, носія чужих соціальних норм і цінностей, яким його намагалися зобразити опоненти.

Власне, за цими побутовими, але водночас принципними світоглядно-психологічними розбіжностями ідентифікував український соціум ті альтернативи поступу, які пропонувалися йому в ході виборчої кампанії 2004 р., і які розділили спільноту на два ворожі табори.

Ворожість ця мала серйозне психологічне підґрунтя. Декларація тієї чи іншої моделі в її гранично вираженій формі, що вимагалася гостротою виборчої боротьби і технологіями інформаційного впливу на населення, поставила кожного члена суспільства не лише перед вибором шляху, але й перед реальною загрозою опинитися наступного дня після виборів у «чужій»

країні. Для значної частини населення перемога кожного з кандидатів означала необхідність підпорядкувати своє життя принципам, нормам і цінностям, якщо не ворожим, то принаймні чужим і незрозумілим. Чужорідність цих принципів і норм для кожної з груп доводили до абсолюту політтехнологи з обох таборів. Влада «бандитів» і влада «фашистів» стала реальністю в свідомості двох половин населення України, головним чином, завдяки діяльності електронних медіа з їхнім недооціненим ще потенціалом психологічного тиску і навіювання.

Таким чином, суспільні ідеї в умовах загострення політичного протистояння швидко еволюціонували до статусу соціальних проєктів, але потім, в умовах кризи, яка виникла через нездатність політичного класу самоорганізуватись за допомогою системних політичних важелів, перейшли в сферу масової свідомості й були сполучені з архаїчними стереотипами ворожості й відчуженості, успадкованих колективною пам'яттю від минулих братовбивчих конфліктів. Детально механізм функціонування подібних соціально-психологічних феноменів проаналізовано в працях М. Слюсаревського² ще на початку періоду суспільних трансформацій. Але в умовах виборчого напруження їхня руйнівна дія була помножена, з одного боку, економічними загрозами та очікуваннями, а з іншого — харизмою лідерів президентських перегонів, кожному з яких вдалося стати модельною особистістю для мільйонів «своїх» українців.

З сукупності цих чинників — ігрового елементу персонального суперництва, ірраціональних загроз у сфері ідентичності та уявних економічних інтересів, відчутих значною частиною населення на рівні базальних потреб — утворився вир суспільного протистояння, що поступово втягнув у себе найбільш аполітичні верстви і сфери життя.

Вибори розмежували українське суспільство за всіма можливими параметрами ідентичності:

- Політичні — влада і опозиція.
- Партійні — «Наша Україна» і Форум демократичних сил.
- Вікові — молодь і пенсіонери.
- Регіональні — Захід і Схід.
- Соціальні — студентство та інтелігенція і державні чиновники та олігархи.
- Цивілізаційні — село і місто.
- Етнічні — українці і меншини.
- Мовні — українська і російська.
- Зовнішньополітичні — Захід і Росія.

- Культурні — попса (Могилевська, Пovalій, Скрябін) і етнічна романтика (Скрипка, Вакарчук, Руслана).
- Релігійні — Київський патріархат, УГКЦ, протестанти і Московський Патріархат.
- Спортивні — брати Клички, Руслан Пономарьов і Блохін, Подкопаєва, Шевченко.
- Кольори — помаранчеві і блакитні.
- ЗМІ — телебачення та Інтернет, потім — 5 канал, Ера, СТБ проти 1+1, Інтеру, 1-го національного.

Подібний поділ має в собі дві складові — 1) природну схильність в умовах гри ділитись на дві команди; 2) розбіжності в самоусвідомленні громадян країни. Але всеосяжність і глибина розмежування стали результатом потужних політичних технологій, застосованих на старті кампанії. Подальший вектор їхньої дії мав бути зворотнім, принаймні, з боку фаворита. Зразок такої поведінки дав Ющенко перед голосуванням 26 грудня, коли став активно говорити російською мовою, а члени коаліції «Сила народу» пізніше навіть звинувачували Л. Кучму в тому, що після виборів 1994 і 1999 рр. він не виконував свої обіцянки щодо надання російській мові статусу державної (Ю. Тимошенко, 30 грудня, телеканал «Україна»).

Втім за подібними кроками цілком проглядалась природна тактика потенційного, а потім і реального переможця — заволодіти хоча б частиною чужого електорату. Ще раніше за Ющенка претендент від влади почав гру на стирання відмінностей. Звідси масове залучення львів'ян у виборчий штаб, перехід на українську мову спілкування. Але реалізувати ці наміри вповні перешкодило надто глибоке розмежування, внесене маніпулятивними технологіями, що становили основу кампанії В. Януковича, революційний пафос кампанії В. Ющенка, що виник на цьому ґрунті, а також елементарний брак часу: весь передвиборчий період пішов на розходження позицій та ідентифікацію «своїх».

Відгуки на революційні події в Україні всередині країни мали певний концептуальний стрижень. Політологи, громадянські активісти і навіть заангажовані в політику митці (О. Ярмола — гурт «Гайдамаки», Сашко Положинський — «Тартак», 24 листопада 2004 р.) впродовж цілого революційного місяця заявляли на телемарафоні 5-го каналу в один голос: ми є свідками народження нової української політичної нації. Однак, за цим поняттям, яким ми означаємо якісну зміну в житті українського соціу-

му, стоїть певна реальність, що має свої передумови, свої витoki у дійсності попередній, власну логіку і тенденції розвитку.

Очевидно, що зміна настала передовсім у сфері суспільної свідомості, тому й проявилась вона на рівні соціально-політичної ідентичності, в психології суспільної комунікації та в масмедійному вимірі як такому, що є ключовим для нинішніх практик суспільного саморегулювання. Можна шукати економічні, інституційні, структурні передумови для цієї переміни, але українські події 2004 р. з їх ненасильницьким характером, жестово-символічною активністю населення, відсутністю соціально-економічних гасел і вимог з боку протестуючих означили не тільки доконаний факт сформування самоврядної спільноти (політичної нації), але й виключну роль, яку відіграли в цьому становленні суспільні ідеї.

Саме ідеї виступили носієм соціальної динаміки, а водночас стали стабілізуючим фактором оформлення нової дійсності у вигляді «схопленого» (зафіксованого в колективній пам'яті) досвіду, легітимізованих параметрів ідентичності, правил і норм соціальної взаємодії, провідних цінностей та орієнтирів розвитку.

Політична нація як вона є. Ідеї були тими моделями дійсності (і наявної — негативні, — й бажаної — позитивні), які спонукали людей до активності й таким чином служили своєрідною лоцією між одним станом суспільства та іншим. Вони ж — у своєму новому вигляді — допомагають сьогодні стабілізувати нову соціальну дійсність. Аналіз змісту цих ідей, колізій їхнього суперництва і нинішня ситуативна конфігурація в свідомості спільноти є важливим інструментом суспільного знання та подальшого саморегулювання.

Для означення тієї соціальної дійсності, яка породила «помаранчеву революцію», є чимало означень, кожне з яких виділяє той чи інший її аспект, а ще частіше той чи інший апріорний підхід, що спирається на поширені концепції суспільствознавства. Таким чином, з одного боку, ми маємо поняття «транзитиву», «модернізації», «емансипації», «європеїзації», а з іншого — чуємо про євроатлантичну експансію, глобальну маніпуляцію, світову змову і т. ін.

З великої сукупності оцінок і гіпотез вважаємо доцільним зупинитись на двох концептах, які, на нашу думку, найбільше відповідають обґрунтованій вище методології актуальності в розгляді суспільних феноменів. Це — поняття «закритого суспільства» в тлумаченні російського соціолога Р. Ривкіної³, яким описується соціум непрозорий внутрішньо та відмежований від зов-

нішньої комунікації, в якому діють неписані закони, панує депресивне очікування катастроф, діє закон мовчазної більшості, а соціальна дія приносить несподівані результати. Це також поняття «шантажистської держави» американського дослідника К. Дардера, розвинуте й практично застосоване до українських реалій у численних статтях М. Рябчука⁴. Доречним, з нашого погляду, буде також залучення визначення сучасного українського суспільства як такого, що «націоналізується» (А. Чічановський⁵).

Отже, суспільство з непрозорою соціальною структурою, тінювими позаінституційними механізмами саморегулювання, де ключовим елементом організації є держава як апарат насильства, що значною мірою позбавлений засад легітимності, але яке водночас має внутрішню тенденцію до більшої інтегрованості й перебуває в пошуку своєї ідентичності, це суспільство опинилося перед викликом. У виборчій колізії 2004 р. сфокусовані кілька кардинальних виборів, які перетворили її на справжній виклик в історично-цивілізаційному сенсі цього слова.

Геополітичний виклик був обумовлений тим, що після певного періоду зовнішньополітичного спокою і стратегічної невизначеності Україна знову стала об'єктом активного зацікавлення одночасно з боку Росії та її євроатлантичних партнерів. Посилення зовнішнього тиску змусило українську спільноту прискорити свій вибір в координатах євроазійської «шахівниці»⁶.

На цей же момент припадає завершення періоду первинного накопичення капіталу і розподілу власності, з яким пов'язана необхідність стабілізації правової, соціально-економічної та політичної систем. Нові правила гри й остаточний баланс пріоритетів — такою була ціна виборів як для еліти, так і для більшості громадян держави.

Нарешті, визначеність у питаннях мови, історичної пам'яті, культурних інтенцій та стереотипів також гостро постала на порядку денному у зв'язку з неможливістю далі поєднувати зростаючу внутрішню інтегрованість регіонів і соціальних груп з браком національно-культурної ідентифікації. Хто такий українець, які його характерні риси, чим він має право пишатися й чого мусить соромитись — ці питання також потребували негайної відповіді.

Окреслений цими питаннями історичний виклик представляє ті напрями досліджень, за якими, на нашу думку, слід осмислювати явище «помаранчевої революції» й прогнозувати її наслідки. У цьому сенсі важливо розмежувати саме явище «револю-

ційності», як таке, що неодноразово досліджувалося на царині соціальної психології, екзистенційних шкіл соціології та психоаналізу, та зміст і спрямування перетворень, які на хвилі соціального збурення отримали потужний світоглядний імпульс і психологічну підтримку. Про цей зміст і тенденції ми можемо судити не стільки з активності мас, скільки з ідей і проектів еліти.

На жаль, доводиться констатувати, що матеріалу для досліджень поки що маємо обмаль. Якщо порівняти революційний процес із процесом заварювання чаю, то можна сказати, що підігрівання води — справа маси і її вожаків, а вибір заварки — місія інтелектуально-духовного проводу і політичних лідерів. У разі неспроможності останніх вони можуть імітувати поведінку вожаків маси і продовжувати «варити воду», що ми з жалем і спостережали після здобуття незалежності. Спокуса подібної тактики тим більша, чим менший реальний потенціал соціальної креативності даних представників еліти, і чим більше у них шансів забезпечити свої індивідуальні потреби й інтереси в статусі «героїв революції».

Поки що ми можемо судити про вектори руху українського соціуму, що в історично короткий час пройшов шлях від «закритого суспільства» до «політичної нації», за тими інноваційними пропозиціями, які були озвучені в ході політичного конфлікту 2004 р.

Перша з них стала офіційною позицією тієї політичної коаліції, що входила в цей конфлікт у статусі владної. Йдеться про проект «політичної реформи», згідно з яким розмежування еліти і маси в Україні набувало завершеного інституційного вигляду, а взаємодія між цими сферами переносилась виключно у площину соціальних та інформаційних технологій. Саме такий реальний зміст конституційних змін проглядає за наміром запровадити пропорційний виборчий закон із суттєвим зменшенням повноважень президента у сфері поточної політики. Неважко передбачити, що Верховна Рада за цих умов перетворюється вже не на клуб, а на політичну біржу, на якій між провідними клановими угрупованнями безкінечно перерозподіляються посади, ресурси, зовнішньополітичні преференції. Самовідтворення цієї правлячої верстви забезпечується професійною розкруткою партійних брендів і відсутністю адміністративно-фінансового забезпечення у потенційних конкурентів. Ефективність цих важелів колишня влада перевірила на президентських виборах 1999 р. і при проведенні «референдуму за народною ініціативою» 2000 р.

Деякою несподіванкою для ініціаторів реформи були результати парламентських виборів 2002 р. Але змінити свою тактику

і стратегію вони вже не могли, оскільки іншого підходу до проблеми їм запропоновано так і не було. Звідси авантюрний вибір «єдиного кандидата» — явно одіозної фігури В. Януковича — за єдиним критерієм ефективності. Під контролем донецького губернатора найбільший за населенням регіон держави в умовах протистояння з Ющенком і «Нашою Україною» більшістю голосів підтримав провладний блок «За єдину Україну!». Для цього було використано ті важелі впливу, на які влада розраховувала в 2004 р. і які мала намір надалі зробити базовими для забезпечення свого панування в умовах реформованої політичної системи.

Другий проект виник як ситуативне доповнення до першого, але згодом перетворився у самостійну і доволі небезпечну тенденцію. Мова про політичні технології як фактор суспільного життя. Ми вже згадували про виключну роль, яку зіграли інформаційні подразники в унаочненні й штучній стимуляції соціальної активності громадян у виборчий період. Лишається додати важливу деталь. У численних коментарях з цього приводу йдеться переважно про іноземних технологів (російських на боці влади й американських (?) з боку опозиції). І справді, технологічне забезпечення кампанії досить трагічним чином переплелось з активізацією зовнішньополітичного впливу на Україну. В цих умовах непомітно для замовників змістились пріоритети кампанії у виконанні російських груп підтримки, які згодом стали відверто проявляти себе вже як групи тиску. Руйнація тих елементів суспільного консенсусу і національного самосвідомлення, які дедалі очевидніше стали себе проявляти у відповідь на дії влади, стала для сценаристів кампанії В. Януковича значно важливішим завданням, ніж результат свого клієнта.

Складові тих технологій, які були застосовані проти української політичної нації в момент її зародження, цілком вписуються в поняття архаїзації, описане незадовго до наших подій як тенденція російського суспільного життя А. Ахизером⁷. Російський вчений наголошує на тому, що архаїзація — це завжди альтернатива інновації. Від себе додамо, що вона не просто апелює до минулого досвіду, але й блокує раціональні підходи, креативність, відкритість і позитивне ставлення до життя через один-єдиний механізм — страх.

Вся кампанія В. Януковича була покликана посіяти серед українців страх перед чимось новим і чужим, і в такий спосіб — змусити повернутись до «простіших» рішень і знайомих реалій. Так були відновлені в суспільній свідомості історичні міфології, під-

няті гасла регіоналізму, пробуджені інстинкти соціально-економічного егоїзму. В умовах реального пошуку складових національної ідентичності спільноти, що почала оформлюватись, провідним політтехнологам вдалося інспірувати кризу ідентичності в частини населення, викликати серед неї паніку і спонукати до самоізоляції. Серед соціальних інновацій, що були висунуті на хвилі протистоянь, названа вище є найбільш небезпечною і руйнівною.

Вагомим соціальним проектом можна вважати і саме поняття «української політичної нації», що стало своєрідним смисловим оформленням очікувань і рефлексій з приводу суспільних зрушень останнього часу. На відміну від описаних вище, даний проект виник досить спонтанно і не мав під собою достатньо розробленої концепції і стратегії. Йому не відповідала за змістом ні програма кандидата у Президенти В. Ющенко «Десять кроків назустріч людям», написана в традиційному річчці соціального популізму і патерналістських очікувань населення. Йому суперечив склад «команди» переможця, зібраної з політиків і підприємців, що в різний час були змушені залишити той самий табір влади, який демонізувала передвиборча агітація опозиційного кандидата. Небагато мали спільного з декларованими принципами національного порятунку і дії одноіменного Комітету, що в більшості ситуацій демонстрував безпорадність або непослідовність. Тож основним і чи не єдиним внеском кандидата у Президенти Віктора Ющенко у той проект «політичної нації», який стихійно виник на хвилі суспільного протесту, є довіра більшості населення держави до його особистих моральних якостей, а також виявлена лідером опозиції готовність пройти шлях протистояння з владою до кінця.

Приклад відповідальної і в певному сенсі жертвовної поведінки людини в контексті української політики став каталізатором для важливих трансформацій на первинному рівні суспільної організації — на рівні особистості та її громадянської позиції. Та це не означає, що всі інші — інституційні — елементи цієї організації виникнуть так само стихійно і невідворотно. Політична нація поки що лишається гаслом і добрим побажанням, взаємодія яких з жорсткою реальністю соціально-економічних суперечностей і розшарувань, етнокультурних протистоянь, інформаційних диверсій і провокацій, особистих амбіцій і групових інтересів може швидко позбавити соціум оптимістичних ілюзій і сподівань. Тому аналітична розробка і соціальний креатив повинні супроводжувати цей проект від самого його зародження не тільки на рівні експертного середовища, але й на рівні широкого обговорення, резонансних дискусій і конкуруючих пропозицій.

Нарешті, явище «помаранчевої революції» було б неповним і локальним, якби не мало своєї проекції в сфері поетично-філософській, що узагальнює колізії суспільного життя на рівні образному й максимально дистанційованому від буденних реалій, але яка єдиною можливим чином легітимізує феномен на вищих щаблях колективної пам'яті й самосвідомості спільноти. Прикладом інноваційного мислення у цій сфері може бути стаття А. Окари в «Дзеркалі тижня»⁸, яка окреслює новітню українську ідентичність у термінах долі, місії і покликання. При цьому важливо підкреслити: ідентичність, спрямовану в майбутнє.

¹ Рябчук М. Двоїстість чи двозначність? Україна як політична (де)конструкція // <http://www.ceri-sciences-po.org/kiosque>

² Слюсаревський М.М. Стереотип-перевертень. – У кн.: Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії. – К.: Гнозис, 1998. – С. 21-27.

³ Рывкина Р.В. Теневи́зация российского общества: причины и последствия // Социс. – 2000. – № 12. – С. 3-12.

⁴ Рябчук М. Чи можна змінити «шантажистську державу»? // Сучасність. – 2004. – № 6. – С. 97-104.

⁵ Чічановський А.А. Тарас Шевченко як символ України, що націоналізується / Матеріали науково-методичної конференції «Т.Г. Шевченко і світова культура». – К.: Грамота, 2004. – С. 37-40.

⁶ Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – С. 87-122.

⁷ Ахизер А. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 89-100.

⁸ Окара А. Золотое сияние оранжевой революции, или как Архистратиг Михаил заступился за Украину. – <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/527/48815>

6.5.

Поступ історії: пам'ять минулого чи уроки майбутньому?

Що для нас історія України: усталена конструкція минулого, непорушного і незмінного у своїй минувшині, чи вона несе у собі можливість несподівано і в негаданих ракурсах проростати в сьогоденні, стаючи запитом, докором, уроком нам і прийдешнім поколінням?

Кожен новий крок у соціокультурному розвитку суспільства спонукає до визначення у ставленні стосовно своєї історії, того досвіду, що дістався нам у спадок від минулих поколінь. Існує пряма залежність між масштабністю соціокультурних завдань, які ставить перед собою суспільство, і глибиною та розмахом осягнення попереднього історичного поступу. Чим глибші зміни передбачається здійснити, тим всеосяжнішим і відповідальнішим має бути ставлення до історичного досвіду наших попередників.

Потреба заглянути в глибину століть диктується необхідністю збагнути сенс забутих уроків історії, знайти в них живі і надихаючі цінності, створені нашими предками. Їх надбання — не просто нагромадження давно минулого, а передусім та життєтворна святиня, до якої знову і знову припадаємо, вирушаючи в незвідану путь соціальних перетворень. Історичний досвід минулого — це досягнення і прорахунки наших предків, його належить покласти в підмурок розвитку народу. Забувати або нехтувати ним означає зводити будівлю нашого майбутнього на піску. Іншими словами, визнавати себе випадковими подорожніми на стежках світової історії, які не знають, навіщо прийшли у світ, для чого живуть і чого повинні досягти.

Історія органічно пов'язана з пам'яттю, яка долає невпинний час, долає забуття. В цьому непересічна культурна значимість пам'яті. Безпам'ятство — це невдячність перед минулим і безвідповідальність перед майбутнім. Щоб не помилитися в майбутньому, ми повинні пам'ятати про свої помилки в минулому. Необхідно любити своє минуле і пишатися ним, а не постійно переоцінювати його на догоду мінливим суб'єктивним інтересам чи амбіціям. Цінуючи минуле, ми повинні розуміти, що не обов'язково безпосередньо відтворювати його форми, аби відчувати гордість за діяння своїх предків. Безвідповідальність породжу-

ється відсутністю усвідомлення того, що ніщо не минає безслідно, все зберігається в людській пам'яті. Пам'ять, помножена на моральну оцінку, породжує совість як внутрішню самокритику. Якщо немає пам'яті, то немає оцінки, а отже, нема й совісті. Історична пам'ять народу формує моральний клімат, в якому він живе, в якому кожен з нас повниться добром чи злом.

Культура як світ нашого існування пронизана пам'яттю, що органічно вплетена в тканину сучасності. Будь-яка соціокультурна трансформація (а саме таку ми переживаємо зараз) пов'язана зі зверненням до минулого. Кожне таке звертання збагачувало сучасність, по-своєму розуміло її, формуючи необхідне підґрунтя для руху вперед. Звернення кожного народу до свого національного минулого, якщо воно не було зумовлене прагненням відмежуватися від інших народів та їх культурного досвіду, було плідним, оскільки збагачувало, розмаїтило, розширювало культурні обрії народу. Адже кожне повернення до старого в нових умовах було завжди новим і породжувало нове на глибоких підвалинах. Звернення до старого — це завжди нове його бачення, нове розуміння, це спроба обрати нові вектори соціокультурного поступу.

Звичайно, звернення до старого може сприйматися як затримка в поступі. Проте це затримка перед рішучим кроком уперед. Справжня затримка буває лише тоді, коли прив'язуємося до недавнього минулого, що вже вичерпало свої потенції. І все ж не варто нехтувати старим. Справа в тому, що справжнє нове породжується в смисловому полі старого як його внутрішнє самозаперечення. Нове є таким лише відносно старого, а не саме собою. Нове як щось самодостатнє — нонсенс, такого нового нема і бути не може. Соціокультурний поступ людства — це поступове накопичення, як сказав відомий французький антрополог Леві-Стросс, форм поведінки, історичного досвіду та культурних цінностей. А найбільшу сталість та динамізм в історичному розвитку демонстрували ті народи, які творчо слідували традиції, продукуючи нове на її основі, чим забезпечували неперервність поступу¹.

Історія завжди давала підстави для критичного думання. Саме через критичне осмислення свого минулого ми страхуємо себе від допущених у ньому помилок, вчимося у наших предків.

Людина, байдужа до історії, культури, традицій, звичаїв, не хоче й не може високопродуктивно працювати. Тобто вона працює, але прагнення споживати в ній домінує над прагненням продукувати. Споживання, не урівноважене продукуванням, постає як споживацтво, тобто обертається своєю руйнівною стороною. «Після мене хоч потоп» — таким стає життєве кредо людини, «вільної» від історії, тобто від відповідальності перед

предками й нащадками, минулим і майбутнім. Така людина аніскільки не обтяжена моральністю.

Нині ми народжуємося як нація, як народ, починаємо усвідомлювати себе в етнічному багатоголоссі світу. Усе це неможливе без певної перспективи бачення, без оцінки історії, бо вона не чиясь, об'єктивно бездушна, а власна, переповнена емоціями, точками зору, білими, чорними, а то й кривавими плямами. Те, що Україна впродовж століть не мала, за деякими винятками, свого погляду на власну історію, за останні роки обговорювалось часто. Але чи готові ми тепер не заангажовано подивитись і сприйняти свій історичний поступ? Чи здатні ми відродити нашу пам'ять, очистивши її від безпам'ятства та ідеологічного схематизму? Чи готові ми до сприйняття та засвоєння тієї історичної спадщини, що стала доступною в наш час? Чотирнадцять років існує незалежна Україна, а ці та інші питання продовжують стояти німим докором нашому національному сумлінню. Ми продовжуємо боротися зі своєю історією, а отже, і зі своєю пам'яттю. Як і колись, намагаємось знайти, а ще краще, дочекатись від владного перста вказівки на єдино правильний кут зору, єдино правильне бачення нашої історії.

На жаль, від самого початку української державної незалежності вченим та освітнім мужам не вдалося обрати справді цивілізовані мету і напрямки відновлення нашої історії та викладання її як освітньої дисципліни. Як і раніше, ми прагнемо бути науково об'єктивними в осягненні нашої історії, але, як і колись, виходимо з обічної заангажованості, хіба що оцінки поміняли на протилежні. Якщо раніше всьому доброму слід було завдячувати більшовикам, то тепер, навпаки, треба їх звинувачувати як носіїв зла. Зрозуміло, що це немає нічого спільного ні з т. зв. науковістю історії, ні з інтересами прогресивного поступу незалежної України.

Цікаво, що в романському світі (Франція, Англія, США) немає такого по-своєму маніакального прагнення до об'єктивності висвітлення та викладу історії. Поняття наука («science») там відноситься переважно до природничих знань (математика, фізика, хімія тощо), але аж ніяк не до педагогіки, літературознавства, історії. Те, що ми називаємо гуманітарними науками, там проходить по департаменту arts. Проте цей термін не варто перекладати таким зрозумілим поняттям «мистецтво». Діяльність історика — це мистецтво знаходити і давати пояснення глибинних мотивів та рушійних сил історичних подій та вчинків історичних осіб. Історія ніколи не є продуктом виключно минулого, події минулого завжди переломлені через призму свідомості історика. Як така, вона відображає не тільки епоху, а й особистість історика. Історія —

не лише образ минулого і відзеркалення сучасних зацікавленостей та упередженостей. Історія — це й учитель, що не лише інформує про минуле, але й передає нам досвід минулих поколінь. Для України історія не тільки і не стільки опис народу в його історичній послідовності, але, що головніше, генеалогія нашого існування, незнаний акт борні за те, щоб існувати на цій землі і під цим небом. Це «звіт» наших предків, що повинен переливатися в нашу пам'ять, а ми, якщо ми вдячні сини, повинні вчитися на цій безцінній спадщині історичного досвіду. Та чи можемо ми сказати: у нас є історія, отже, ми існуємо, здійснюємося буттям на цій землі впродовж століть? Якщо так, то й історія повинна постати перед нами не просто зібранням фактів минувшини, а сповнитися національним буттям, стати реальністю, а не німим свідком подій, що відійшли у минуле. Вона повинна стати світом, в якому любимо, надіємось, сподіваємось, а не вишукуємо виправдання своєму існуванню.

Але як «світ» історія не є усталеною конструкцією чи моделлю минулого, а сповнена буттєвості і як така наділена усіма характеристиками буття. Перш за все, це вимір можливого, тобто здатності змінюватись. Точніше, вона потенційно сповнена можливістю і як така може «проростати» не лише в сучасному, але й майбутньому. Найбільш рельєфно це постає у вигляді сталих структур ставлення до світу, що складають підвалини нашого національного менталітету. Саме у них прихована сталість «національної фізіономії» з усіма її позитивами й негативами. Формою такої усталеності, перш за все, постає традиція, яка за своєю суттю є не чим іншим, як минулим, включеним безпосередньо в життєві процеси сьогодення. В своїй діяльності традиція — це особливий культурний механізм передачі досвіду. Як така, вона зорієнтована на минуле як реальне у своїй смисловій наповненості, тому, безперечно, позитивна. Саме традиція формує цілісність та безперервну послідовність людського буття. Вона передається від покоління до покоління як зразки практичних, символічних дій, гідних наслідування. Необхідною духовною умовою збереження і передачі традиції є пам'ять як індивідуальна психологічна здатність і як спосіб колективного утримання життєвого досвіду.

В цьому плані наша історія не була «кумулятивною». Якщо скористатися поняттям Леві-Стросса, вона не накопичувала великої кількості «зразків поведінки» — традицій, які були зумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми причинами і якимось незрозумілим чином доповнювали і продовжували одна одну, відкидали уже здобуте. На цій основі пропонувані нові

обріи відкидали суспільство назад у його соціокультурному поступі. Ми швидше руйнували традиції, ніж накопичували їх.

Ще одним виміром історії як світу є подієвість². Те, що стало минулим, це не музейні експонати. Це події, сповнені смислу прагнень, події, в яких пригасла, заснула актуальність, подієвість. Проте вона здатна пробудитись, актуалізуватися нашим зацікавленим ставленням до неї. Звертаючись до нашої історії, ми пробуджуємо її подієвість, розпаковуюючи згаслі в її подіях смисли, збагачуємося ними, отримуючи підґрунтя для свого сьогодення та орієнтири на майбутнє. Звернення до історії пробуджує в нас громадянські та національні почуття, формує в нас духовний стрижень, роблячи історично відповідальними. Не випадково свого часу Ф. Ніцше зазначав: «Історія, оскільки вона сама перебуває на службі у життя, підпорядкована неісторичній владі й тому не може й не повинна стати, з огляду на її таке підпорядковане становище, чистою наукою на зразок, наприклад, математики. Питання ж про те, якою мірою життя потребує послуг історії, є одним з найважливіших питань, пов'язаних з турботою про здоров'я людини, народу й культури»³. Важко не погодитись зі словами великого негатора про зв'язок між історією та здоров'ям людини і народу. Звичайно ж, мова йде не про здоров'я в його фізичному сенсі, а про здоров'я духу, діянь і прагнень. Той же Ніцше писав, що «історія належить тому, хто живе в потрійному відношенні: як істоті, що є і прагне, як істоті, що охороняє і шанує, і нарешті, як істоті, що страждає і потребує звільнення»⁴. Отож ми повернемо собі історію, станемо «історичним народом», якщо будемо діяльно прагнути в світ європейської історії, а не долучатися до нього через чийсь інтереси. А для цього необхідно берегти і шанувати свою історичну спадщину, страждати від її плюндрування та звільнити від плям, якого б кольору вони не були, та від історичного безпам'ятства. Отже, історія потрібна тому, хто «веде велику боротьбу, хто потребує зразків, учителів, зрадників і не може знайти таких між своїми сучасниками в теперішньому»⁵.

Потрійність відношення відповідає потрійності родів історії, тобто, за Ф. Ніцше, монументальному, антикварному та критичному⁶. Монументальний підхід до історії — це пошук у минулому зразків для наслідування, пошук смислів, здатних надати певної значимості та виправдати сучасні діяння. Але «поки минуле буде зображуватись як щось гідне наслідування... до тих пір історії, звичайно ж загрожує небезпека зазнати певних спотворень та прикрашувань...»⁷. Антикварний підхід зосереджується на фольклорі,

побуті, історичних пам'яток тощо. Що ж стосується критичного, то суть його в критичному осмисленні історичних подій та їх оцінок.

Неупереджений погляд на наше ставлення до історії виявить наявність усіх трьох підходів до історії. Щоправда, всі вони, особливо «монументальний» та «критичний», спрямовані на різні історичні періоди: одні широко героїзуються, інші тлумачаться як суцільне історичне небуття. Внаслідок цього складаються умови для нових деформацій історичної пам'яті народу, а отже, й передумови для нових історичних схилень і манівців. Якщо слідувати логіці думок Ніцше, то для нас зараз домінуючим повинне стати критичне ставлення до історії. Вслухаймося в його слова: «Лише той, чиї груди стискає турбота про нужду сьогодення і хто поставив за мету скинути з себе за будь-яку ціну пригнічуючий (минулого — П.С.) тягар, відчуває потребу в критичній, тобто сидячій та засуджуючій історії»⁸.

Критичний підхід до своєї історії не означає простої зміни акцентів, позитиву на негатив і навпаки, як це нерідко у нас робиться. Критичне ставлення до власної історії — це вдумливий, неупереджений аналіз її подій, побудований на конкретиці місця і часу, а не на кон'юктурі сьогодення. Критичне ставлення до історії — це прагнення зрозуміти її. Не виправдати, а зрозуміти в її власній суті, не фетишизуючи і не заперечуючи можливі її уроки. Історія — не мертвий музейний експонат, а жива подієва структура, і живе вона нашим сьогоденням, нашим ставленням до неї. Отже, те, чим є для нас наша історія, залежить від нас самих, від кожного конкретно. Хотілося б, щоб вона стала для нас докором і уроком, приводом для роздумів і надією. Особисто для мене вона постає саме в такому ракурсі.

Відродження історичної пам'яті має на меті не лише поглиблення власного самоусвідомлення, але й вирішення проблем, пов'язаних із втягуванням України в процеси модернізації.

Модернізація, як зазначає відомий російський дослідник А.С. Ахієзер, це форма переходу від традиційної цивілізації до ліберальної, від суспільства, спрямованого на відтворення на основі якогось статичного ідеалу, до суспільства, яке розглядає підвищення ефективності форм діяльності, розвиток здатності особистості до власного саморозвитку як підґрунтя суспільної динаміки. За своєю суттю модернізація — це явище цивілізаційного рівня, що являє собою пристосування командно-адміністративної структури, позбавленої потенцій динамічного саморозвитку, до виклику епохи, яка почала кардинально змінюватись. Для України це означало визнати значимість, смисложиттєве значення ринку, приватної власності та економічних свобод,

а також значимість пов'язаних з ними інститутів громадянського суспільства та правової держави.

Процеси модернізації, як відомо, більшою чи меншою мірою охопили все людство. Але якщо розвинені країни Заходу вже пройшли її вирішальний рубіж, то для інших, включаючи Україну, входження в її смислові координати є актуальним і життєво необхідним. Якщо в першому випадку модернізація була результатом внутрішніх суперечностей і розгорталась на власній культурній основі, то в нас вона відбувається під значним тиском досвіду інших країн, який дає зразки ефективності поведінки та можливі підходи до вирішення нових ринкових проблем.

З філософської точки зору, це по суті різні типи модернізації. Шлях модернізації, що пройшов Захід, продукував зразки і форми буттєвості, що були здатні змінити умови, удосконалити засоби, формувати нові цілі. Нам же належить адаптуватись до цих зразків, засобів та стереотипів, що виникли на іншому культурному ґрунті, при інших засобах і цілях. Тобто те, що відбувається в Україні, можна назвати «запізнілою» модернізацією чи модернізацією навздогін.

Досить часто усвідомлення такої ситуації спонукає до думки, що тепер нам не залишається нічого іншого, як грати за чужими правилами. Навіщо тоді докладати зусиль для розробки та впровадження законів та інших юридичних актів? Чи не простіше взяти зроблене Заходом і запровадити в себе? Думка слушна, але не нова і тим більше не власна. Свого часу її висловив британський філософ і соціолог К. Поппер, котрий радив узяти німецьке федеральне законодавство і в готовому вигляді перенести його у Москву.

Проте не все так просто, як може видатися на перший погляд. Справа в тому, що модернізація, окрім технологічного, інформаційного, юридичного та інших вимірів, має ще й культурологічний, на який мало звертають уваги. Проте «запізніла» модернізація, взята в культурологічному вимірі, постає як проблема привнесення в смислове поле своєї культури елементів культури інших народів. А це, у свою чергу, ставить іншу проблему — проблему здатності української культури засвоювати зразки та соціальні інститути, що спродуковані народами країн, які вже давно йдуть шляхом ліберального розвитку. Цілков доречно висловити припущення, що доля входження України в смислові вектори модернізації залежить від нашої здатності так інтерпретувати її цінності, щоб вони, з одного боку, зберегли предметну сутність, суть і зміст модернізації, а з іншого, не зруйнували самостійність української культури, не перетворили її в модернізованого манкурта. Якщо не буде першого — не буде модернізації. Якщо ж відбудеться друге, то це

означатиме, що наша культура і модернізація розійшлися; культура не прийняла модернізацію як культурне запозичення.

Взаємозв'язок модернізації і культури, звичайно ж, не можна розглядати лише в крайніх проявах — повного прийняття або повного відторгнення феноменів іншої культури. Між цими крайнощами існує безліч варіантів, реальність яких вірогідніша, ніж крайнощі. Модернізація — це комплексний, процес, що охоплює усі сфери суспільного життя — економічну, соціальну, правову, політичну, і усе це замкнене на культуру. Зміни в цих сферах пов'язані між собою, зміни в одній тією чи іншою мірою проявляються в інших. Неузгодженість змін у різних сферах суспільства зумовлює частковість та обмеженість наслідків модернізації. Так, ринкові структури не спрацьовують без відповідних культурних зрушень, появи відповідного типу особистості, а політична демократія — без відповідних інститутів громадянського суспільства.

Аналізуючи наші, вітчизняні, процеси модернізації та пов'язані з ними проблеми, варто звернути увагу на можливі інтерпретації цінностей модернізації. Перш за все, їх можна інтерпретувати як цінності умов життя, що виникають внаслідок впливу зовнішніх для «пересічної людини» сил: політики уряду чи зусиль груп, модернізаторів тощо. Так, якщо розглядати ринок як необхідний елемент модернізації, слід зазначити, що багато людей ототожнюють появу ринку з повними полицями крамниць західного ґатунку, тобто інтерпретують модернізацію суто в споживацькому дусі. В цьому випадку вона не усвідомлюється як наслідок власної діяльності, переходу на вищий кваліфікаційний рівень тощо.

Існує й інша інтерпретація, що зводить цінності модернізації до можливості перетворювати усі елементи навколишнього (людські, фінансові, речові) в необмежений набір реальних і потенційних засобів. Як наслідок, уся ліберальна культура зводиться до науково-технічного аспекту, до утилітарних вмінь. Зведення модернізації до засобів — це шлях до руйнації світу, що лежить за межами інтересу утилітарної особистості. Можливим є розгляд модернізації як самостійності, як шляху саморозвитку особистості, яка постає, проте не в її абстрактній ізолюваності, а як творчий, постійно рефлексуючий суб'єкт соціокультурної динаміки суспільства в цілому.

Спроби українського суспільства стати на шлях модернізації нащобуються на подібні інтерпретації модернізації. До речі, слід зважати, що перелічені інтерпретації не вичерпують можливого їх спектра, просто вони, як на мене, є в даний час домінуючими. Що ж стосується інтерпретацій модернізації, то вони не що інше, як певне ставлення різних соціальних груп до неї. Між ними може не

скластися діалог, а навпаки, виникнути неприйняття, що зумовить вихолощення з модернізації її реального змісту.

Час, що пройшов від перших кроків втягування України в процеси модернізації, показав розходження між масовими інтерпретаціями модернізації, висвітлив потворний характер цього явища. Як наслідок, проблема здатності суспільства до цивілізаційного переходу виявилася досі не вирішеною. Причини цього, гадаю, полягають у досить глибокому соціокультурному розломі. Маю на увазі реальний стан нашого суспільства, де самозаперечуються різні соціокультурні групи, різні частини суспільства, як-от: влада й народ, влада й інтелігенція, інтелігенція і народ, групи, пов'язані натуральними стосунками, і групи — носії товарно-грошових відносин. Цей перелік можна продовжувати, оскільки в суспільстві існує значна кількість таких опозицій — аж до опозиції у свідомості особистості.

Наслідком таких культурних «сальто-мортале» стає зниження можливості взаєморозуміння людей з різних соціальних груп, які в ситуації розколу стають не просто «чужими», а іноді навіть «ворожими». І це не тільки викликає взаємний страх і недовіру. Характерною особливістю нашого сьогодення є те, що подібний розкол має не лише соціально-груповий, а й територіальний вияв. Розкол між двома цивілізаціями проходить не просто по тілу України, але й через її душу, через кожну її клітину. Це страшне явище, що руйнує можливості об'єднання людей навколо спільного завдання — розбудови сильної, процвітаючої України, сприяє атомізації життя, перетворенню усієї повсякденності в балансування на межі незворотного і непередбачуваного.

Специфіка української модернізації полягає в тому, що вона відбувається в умовах протиріч між окремими варіантами її інтерпретації різними соціокультурними групами. Ось чому так важлива в нашому суспільстві злагода на усіх рівнях і в усіх можливих формах. Саме злагода створить умови діалогу стосовно інтерпретації модернізації різними соціокультурними групами, а отже, створить можливість утвердити прийнятний варіант модернізації. Ця інтерпретація модернізації, що виникла в процесі діалогу, повинна бути засвоєна значною частиною суспільства, перетворитися у внутрішній зміст його культури і діяльності. Якщо подібний діалог не налагодиться, то соціокультурний розлом паралізує модернізацію, спроби рухати суспільство шляхом прогресу залишаться на рівні побажань та прагнень. Саме тут і знаходиться специфіка української модернізації. Проявляється вона в різноманітних формах і, зокрема, в конфлікті між прагненням значних верств населення до збереження сталих і звичних відносин, навіть

якщо їх модернізації вимагає об'єктивна необхідність підвищення ефективності діяльності, та прагненням правлячої верхівки нейтралізувати цю тенденцію реорганізацією управління. Обидві ці тенденції існують одночасно, дезорганізуючи одна одну.

Отже, визначальна риса модернізації нашого суспільства полягає в тому, що значима для суспільства спільна діяльність перетворюється у взаємну дезорганізацію, де активізація одних соціокультурних груп, які прагнуть модернізації, активізує інші з протилежними орієнтаціями. Прагнення до модернізації того ж правлячого прошарку в ситуації супротиву значної частини суспільства призводить до того, що прояви прогресу досягаються при зниженні творчих потенцій значної частини суспільства. Прогрес в одній частині суспільства посилює регрес в іншій, що, у свою чергу, посилює та закріплює його розкол.

Варто звернути увагу ще на одну рису української модернізації, пов'язану з протиріччям між зростанням потреб у кількості та якості певних благ та відставанням потреби в прилученні до відповідних форм праці, їх творчого розвитку. Ця реальність породжує невідповідність між зростаючими потребами та можливостями їх задоволення. Усвідомлення необхідності примноження дефіцитних ресурсів, а отже, модернізації, пов'язується перш за все із зусиллями владних кіл. А оскільки ці кола вимагають перебудови способів життя переважної більшості населення, то останнє значною мірою зайняло контрактивну позицію. Така ситуація може підштовхувати владні кола до використання адміністративних важелів, а протилежну сторону — до спроб зруйнувати наявну владу разом з модернізацією. Проте перемога будь-якої з частин розколотого суспільства не може носити позитивного характеру і бути значною в часі, оскільки «переможці» завжди відповідали реваншем. Подібна колізія є ще одним свідченням на користь діалогу між різними формами інтерпретації модернізації, персоніфікованими в різних соціокультурних групах. Іншими словами, модернізація приречена на поразку, якщо та частина суспільства, що прагне взяти на себе роль рушійної сили модернізації, не зустріне розуміння та масштабної підтримки з боку тієї частини суспільства, яка займає контрактивну позицію, а її ціннісні орієнтації переважно зацментовані минулим, а не майбутнім.

Модернізм — це прихильність до раціоналізму та індивідуальної свободи, сцієнтизму і технічного прогресу, готовність до постійних змін і прагнення бути суб'єктом таких змін. Проте способи тлумачити модернізацію як лише переми в техніці і технологіях або як те, що зміни, зумовлені цим процесом, охоплюють спочатку економічні відносини, а вже потім соціальну сферу, політику, пра-

во, ідеологію тощо, далекі від дійсності. Вони не враховують того значення, яке має розвиток людини та її участь у процесах оновлення. Модернізація далеко не безособовий процес. Якщо подивитись генетично, то йому завжди передувала поява суб'єкта, для якого згадані риси стали визначальними характеристиками життєдіяльності. Саме тому важливим завданням історичного поступу українського суспільства на сучасному етапі є перетворення владної еліти не в декларованого, а в практичного суб'єкта модернізації українського суспільства. Перш за все це стосується усвідомлення цією елітою духовно-гуманітарних підвалин сучасної європейської цивілізації, які стосуються не зовнішнього середовища, а психології та етики самої людини. Коли знайдено потрібні рішення, що стосуються внутрішнього світу людини, джерел її ініціативи і совісті, тоді зовнішні облаштування виявляються забезпеченими самі собою. І, навпаки, найкращі рішення виявляються малопродуктивними, якщо не забезпечені внутрішніми джерелами людської ініціативи та сумління.

Проблема суб'єкта модернізації для України архіважлива, бо від її вирішення залежить, якою Україна буде в третьому тисячолітті. Про новітні тенденції в продукуванні національної еліти — суб'єкта модернізації свідчать зрушення в самій науці, де помітним стає зміщення акцентів в сторону гуманітарних дисциплін. За такими показниками, як швидкість приросту нової інформації та участь у процесах підготовки рішень, гуманітарні науки посідають пріоритетні позиції. Свідченням останнього є і конкурси абітурієнтів, де кількість заяв, поданих на гуманітарні спеціальності, значно перевищує подані на природничі. Показовим є і нове самовизначення еліти в межах сучасного духовного виробництва та її ставлення до культурної спадщини і традицій. Вона все більше й більше звертається до духовних рішень, що торкаються етики та культури особистості.

Поворот до гуманістичних вимірів історичного поступу ставить перед гуманітарним знанням завдання не лише вивчати духовні джерела вільного ринкового підприємництва (в основному це вже проаналізовано М. Вебером — «протестантська етика»), а й краще з'ясувати духовні джерела сучасної демократії, правової держави, місцевого самоврядування тощо. Усвідомлення ролі духовних детермінант людського буття, духовної гезе економіки, техніки, політики є головною умовою здійснення Україною модернізації, а отже, становлення як європейської держави.

Ще однією особливістю української модернізації є те, що вона відбувається в умовах постіндустріалізації, тобто в умовах, коли розвинені країни європейського цивілізованого кола, до співто-

вариства яких ми тяжіємо, мають за мету не індустріальні, а інформаційні орієнтири. Це означає, що Україна повинна вирішувати не лише завдання модернізації, але й постмодернізації (постіндустріалізації), пов'язані з індивідуалізацією процесу праці та перетворення його для значної частини суспільства в засіб самореалізації, подальшого поглиблення демократизації та гуманізації суспільного життя. Головним у житті суспільства повинен стати розвиток людських сил та здібностей, удосконалення особистісних якостей людини, тобто все те, що відомий керівник неурядової міжнародної організації «Римського клубу» А. Печчеї назвав «людською революцією».

Зараз у нас усі, у всякому разі на офіційному рівні, висловлюють захоплення «ринковим ренесансом». При цьому мало хто замислюється над його сутністю, яка лежить саме в площині «людської революції» і полягає у свободі вибору людини сфер діяльності — найманої роботи та власним бізнесом, різних способів самовияву і відповідно різних цпаблів матеріального успіху. Все це вияви можливої гуманізації історичного поступу. Перетворення цієї можливості в дійсність пов'язане зі збереженням та накопиченням «людського капіталу» — інтелектуального, духовного потенціалу сучасних працівників, їх знань та навичок, витрат на підтримку належного інтелектуального та фізичного рівня, так необхідного при сучасних інтелектуальних та нервових навантаженнях.

Цікаво, що у суспільствах, які зробили кроки в постіндустріальний світ, усе рельєфніше вимальовуються контури «двоповерхової економіки», де перший поверх — це сфера матеріального виробництва, яка в цілому регулюється нормами ринку, а другий — сфера продукування людини, «людського капіталу», де майже не залишається місця ринковим відносинам. При цьому від досягнень на другому поверсі усе більше залежать успіхи на першому. Чим більше уваги і засобів спрямовується в сферу продукування людини, тим значніші успіхи в сфері виробництва матеріальних благ. «Виробництво» людини в наш час стає визначальною сферою життєдіяльності суспільства. На жаль, ми ще далекі від подібних тенденцій, доводиться із сумом констатувати, що ми все ще більше втрачаємо людський капітал, ніж продукуємо його.

Таким чином, входження України в коло європейської цивілізації пов'язане з вирішенням досить-таки суперечливого завдання: з одного боку, країні необхідно вирішити завдання модернізації, а з другого, сформувані умови переходу до постіндустріалізаційного (інформаційного) етапу історичного поступу, який не завжди є прямим і логічним продовженням завдань модернізації, а іноді висту-

пає навіть їх запереченням. При цьому не можна розпочати пост-індустріалізацію України, не здійснивши модернізаційних перетворень, що створюють для неї необхідні підвалини.

Вихід з такої ситуації може бути лише в поєднаному вирішенні означених завдань. Умовою цього є здійснення ряду наріжних перетворень у соціально-економічній сфері:

- а) зміна структури економіки в плані домінування науковонасичених галузей, а також тих, що безпосередньо задовольняють потреби людей;
- б) створення такої ситуації в економіці, яка б сприяла і спонукала підприємства і підприємців не тільки стежити за новітніми технологіями та науковими розробками, а й максимально та оперативно втілюючи їх у виробничі процеси;
- в) формування особистісного та громадянського споживання, яке б сприяло становленню людини із сучасними потребами, що, у свою чергу, стимулювали б виробництво (згадайте, що японці, ці законодавці мод в електроніці, буквально закохані в різні електронні пристрої, неймовірно насичуючи ними свій побут та дозвілля);
- г) сприяння розвитку особистості та колективної ініціативи, становленню типу робітника, здатного до самоорганізації та самодисципліни, а при необхідності і до зміни видів діяльності;
- д) повернення суспільства і державних структур до освіти, науки, культури.

Вирішення цих завдань пов'язане з цілою низкою проблем, проте головним серед них є: стабілізація суспільства та подолання його розколу і формування відповідального соціального суб'єкта, який не лише здійснював би необхідні трансформації українського суспільства в плані його модернізації, але й усвідомлював та враховував перспективи і тенденції світового розвитку.

¹ Див.: Lévi-Strauss C. *Dynamique culturelle et valeurs*. En: *Approches de la science du développement socio-économique*. – P., 1974. – P. 281.

² Див.: *Несеторенко В.Г.* Вступ до філософії. *Онтологія людини*. – К., 1995. – С. 262.

³ *Ницше Ф.О.* О пользе и вреде истории для жизни. *Белая Церковь*, 1991. – С. 12.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

Розділ 7.

432

Д

духовно-культурні виміри українського соціуму

- 7.1. *«Орієнтири пам'яті» й механізми спільнотного згуртування в досвіді української культури II-ї половини XVI – XVIII ст.*
- 7.2. *Угрунтування української мовної єдності: співдія побутовальної практики та наукових змагань (XIX – XX ст.)*
- 7.3. *Формування світоглядно-правових засад понять «громадянство» і «Батьківщина» в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917-21 рр.)*
- 7.4. *Наука в системі самоідентифікаційних складових українського суспільства*
- 7.5. *Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні*

7.1.

«Орієнтири пам'яті» й механізми спільнотного згуртування в досвіді української культури II-ї половини XVI — XVIII ст.

Для України в контексті пошуку модерних засад визначення національної ідентичності й обґрунтувань суттєвих засад спільнотного буття, усвідомлення їх концепційного підґрунтя, актуальною залишається потреба «запитувати минуле», шукати відповіді на питання сьогодення в попередньому досвіді спільнотного згуртування. Тут важливим є звернення на якісно новому рівні до періодів суттєвих свідомісних трансформацій і націо-згуртувальних процесів як своєрідних межових ситуацій, насичених «різноплановою потенційністю». Це, зокрема, стимулює розгляд суттєвих аспектів української традиції, її свідомісних вимірів в добу потужних націоконсолідаційних процесів на межі середньовіччя і нового часу з точки зору специфіки максимально широкого спектру культурних форм. Надто — в єдності відбиття в них розумового й почуттєвого аспектів людського самовизначення та світовідчуття, що уявляється особливо актуальним і принципово показовим.

Погодимось з М. Каганом, що «визнаючи культуру самостійним утворенням, відмінним не лише від природи, але й від суспільства, її розвиток слід вивчати не як автоматичне слідування за розвитком суспільства, подібно уявленням вчених, які тлумачили марксизм в душі економічного або політико-ідеологічного детермінізму (в чому К. Маркс невинний: відома його сердита заувага, що якщо вони марксисти, то сам він не марксист), і не як так само пасивне відображення природно-космічних процесів (в душі ідей географічного детермінізму чи гумільовського космізму), а як саморух, саморозвиток, хоча й такий, що засвоює вплив змін середовища і соціального, і природного»¹. А відтак й з відповідним розумінням завдань культурології, — «виявити ті внутрішньокультурні сили, що управляють динамікою культури». В такій логіці окреслюються можливості бачити й певні передумови тих чи інших спільнотних трансформацій у просторі дієвості таких «внутрішніх сил» культури.

Цікаві аспекти щодо «колективної чи соціальної пам'яті (social memory)» віднаходимо в контексті пошуків відповіді на запитання, «в який спосіб пам'ять груп передається та підтримується» в міркуваннях П. Коннертона. Йдеться в першу чергу не про «здатність пригадувати і зберігати в пам'яті культурну традицію», «щось таке, що має бути записане»², а про «тілесні практики», «як передаються за допомогою традиції та у формі традиції такі «незаписані» практики: «Якщо взагалі існує така річ, як соціальна пам'ять, то найімовірніше ми її віднайдемо в церемоніях вшанування пам'яті»³. Дослідник, приділяючи особливу увагу концептуалізації способів, «у які пам'ять конструюється соціально», здійсненій М. Галбваксом підсумовує: «Можна сказати, що наші образи соціальних просторів саме через свою відносну стабільність створюють ілюзію незмінюваності та можливість «відкривати заново» минуле в нашому теперішньому»⁴.

До тих самих показових попередніх узагальнень відсилає нас і Мішель Полляк⁵. Окресливши характерні формовияви культурних традицій саме як «орієнтири пам'яті», дослідник наголошує: «У методологічній традиції Дюркгайма, що полягає в трактуванні соціальних фактів як речей, можна розуміти ці різноманітні орієнтири як певні емпіричні індикатори колективної пам'яті кожної даної групи — пам'яті структурованої, пам'яті, котра, визначаючи те, що об'єднує в групу й одночасно відрізняє її від інших груп, породжує й закріплює почуття причетності, приналежності до групи, дає відчуття наявності соціокультурних кордонів»⁶. По суті йдеться попри інше й про вагомість невербальної комунікації та образного сприйняття, що уявляється особливо суттєвим в контексті інтерпретацій історичного досвіду колективної пам'яті тої чи іншої спільноти, коли увагу привертають не лише ідеологеми та концептуалізації «високої культури», а свідомісні орієнтації найширшого загалу в контексті як спільнотного згуртування, так й віднайдення історичної тяглості.

В українській гуманітаристиці для межі XVI – XVII ст. доволі різнопланово проаналізовано проблематику обґрунтування в тогочасній інтелектуальній традиції історичного тривання «руської старовини», трансформацій відповідних етнонімів «Русь», «Україна», концептуалізації Києва як «другого Єрусалима», «продовження Києва Володимира Великого» тощо⁷. Серед принципових акцентів, що викристалізувались на сьогодні є і співвіднесення тогочасних концептуалізацій українських і польських авторів («і освічені українці, і поляки, які писали про Україну, дотримувались одного й того ж погляду на історичне минуле

Київської землі»⁸), і специфіка концепту «народу руського» («політична концепція «руського» народу залишалась невідградуваною в національному відношенні. Вона зводилась до віросповідної, а також політичної й культурної спільності, у якій територіальна та етнічна диференціація як елемент національного присуття неявно. Водночас у цій концепції прослідковується ідея провідної ролі українських земель, інкорпорованих Польщею 1569 р. Окремі автори політичних текстів сприймали зазначений регіон та його сакральний і політичний центр — Київ — як політичний осередок й етнічне ядро руського народу»⁹). А також — «програмовий» характер низки творів що обґрунтовували ідею тяглості «руської старовини» й сумніви щодо аксіоматичної тези, ніби «духовна культура українців імпліцитно розвивалася як безпосереднє продовження традицій Київської Русі, свідомо відроджуваних в українському письменстві кінця XVI – першої половини XVII століття»¹⁰.

Солідаризуючись з такими спостереженнями, що акцентують «відшукування» історичної тяглості, Н. Яковенко, водночас, застерігає «від абсолютизації “текстового” вираження континуїтету. Адже в Україні ... непропорційно велику роль відігравала орієнтація на “старовину”»¹¹. Ми ж додамо, що вочевидь має братися до уваги не лише «культ старовини» як свідомісний конструкт, але й певні формовияви «орієнтирів пам'яті», що побутували в тогочасному культурному просторі (незалежно від наявних текстуальних свідчень повного усвідомлення їх значущості).

Рецепції «києво-русської старовини», як уявляється, паралелізуються в культурних формах дещо відмінної природи, ширших в першу чергу поміж «найширшого загалу». «У православній версії концепції тяглості київської історії дотривала до 1640-х рр. Виданій у 1635 р. польськомовний Патерик Сильвестра Косова («Paterikon abo żywoty śś. Oyców pieczarskich...»), його пізніший український переклад та його історизовану переробку, здійснену Йосипом Тризноку, наступником Петра Могили, можна розглядати як твори православної полеміки, скомпоновані з ужитком і староруських, і польських джерел», — підкреслює І. Шевченко і зауважує те, що «Косов прославляє старокіївські традиції» й основу всіх трьох творів, власне Патерик, писаний в XIII ст. і раніше, відредагований у XV-му, а отже є підстави вважати ці версії Патерика XVII ст. творами, в яких зроблено спробу (таку саме, як у т. зв. другій Касіяновій редакції Патерика, у відродженому Києві 1462 р.) пов'язати Київ в його ранній добі з Києвом доби Косова»¹². Зрештою справді

вже «касіянівські редакції Патерика відбивають характерний напрям у шуканні синтезу вітчизняних традицій й нових загальноєвропейських тенденцій. Чи не провідна його ознака — збудження почуття місцевого патріотизму, апелювання до багатої духовної спадщини Київської Русі»¹³.

Отже маємо підстави бачити і в самих патериковах текстах і в їх трансформаціях відповідні спільнотні «орієнтири пам'яті» й для часів, коли відбувалося «засвоєння Києво-Печерського патерика жанрово-стильовою системою українського літературного бароко» від створення «проложних житій за сюжетами Патерика», що «стало важливою передумовою появи нових його редакцій у XVII ст.»¹⁴. Зрештою, київський «отечник» як такий бачиться незмінно ширеним впродовж і XV, і XVI, а надто — XVII ст. Якщо говорити про певні елементи «історичного мислення» як такого, маємо на увазі й актуалізацію *відчуття* давнини, творення образу «минувшини» (в «межах» зауваги з відомих нотаток Мартіна Ґруневега «русини знають, яким могутнім був Київ і те, що він був столицею їхніх князів»), що не суперечить сучасним спостереженням істориків щодо безпосередніх «деформацій історичної пам'яті». Адже, по суті, йдеться про компоненти свідомісного контексту згаданих ідейних концептів «віднайдення» тяглості. Збережені пам'ятки як такі, усні перекази легенди мали певним чином «осмислювати» київський простір. І уявлення про те що «за доби середньовіччя в Києві таки існувала більш-менш розроблена міська міфологія (згодом призабута, як і найдавніший міський герб...) — й притому міфологія значною мірою відмінна від літописної», — не суперечить тому, що серед киян подеколи панували вкрай невиразні уявлення про власну минувшину»¹⁵. До того ж, коли йдеться і про Київ, і про Лавру як таку, — з необхідністю міркуємо про явища ширші, ніж «місцеві», а отже про ймовірне ширення відповідних переказів. А контекстом слугували згадані уявлення про «руськість», консолідуюча роль врівноваженого чинника, специфіка мовного простору з присутньою значущістю мови церковного вжитку.

Зрештою, різної за природою форми у власний спосіб сприяли концептуалізації «києвоцентризму» в I-й пол. XVII ст. мали таке логічне подвійне контекстування: свідомо-ідеологічна концептуалізація спиралась на органічні утрадиційовані формовияви. Народне пошанування лаврських угодників мало значну часову традицію на той час, коли 1619 р. Захарія Копистенський у відомій редакції «Анфологіону» лаврського друку поруч з канонізованими святими помістив імена отців печерсь-

ких (що було суперечливим діянням з канонічної точки зору). Пізніше укладений в Києві вірогідно в оточенні Петра Могили бл. 1643 р. «Канон печерським святим» (пов'язуваний з ім'ям грека Мелетія Сіріга, можливо, «зумисне або надати ... більшої ваги») «зрештою набув рис офіційного церковного маніфесту», чим митрополит досяг «значних зрушень у своїй канонізаційній політиці»¹⁶. І ця ситуація так само подекуди постає як дискутивна. Натомість, передує їй власне народне пошанування, одним з документальних підтверджень якого стали відомі нотатки Петра Могили, що почасти лягли в основу відомої праці Афанасія Кальнофойського. Так само й характерна для «могилянської» доби відбудовчо-реставраційна діяльність, поза всякі сумніви концепційна й програмово осмислена, мала подібне підґрунтя, — адже в київському контексті «в XV – XVI ст. об'єктом міфотворчості були, головним чином, монументальні споруди давньоруських часів (Свята Софія, Золоті ворота, Михайлівський Золотоверхий собор) і київський печерний комплекс з похованнями»¹⁷. А ми власне й акцентуємо увагу на відповідних спільнотних міфологемах, баченнях, переказах, як «орієнтирах пам'яті», дієвість яких забезпечується актуалізацією в першу чергу не усвідомленого, а чуттєвого. Адже в такий спосіб унаочнюються окремі аспекти дієвості культурних механізмів, що забезпечують діалог спільноти з власним минулим і поза писемними концептуалізованими його формами.

Такі бачення додатково обґрунтовують вагомість невербальної комунікації та образного сприйняття в просторі ідеологій та випрацювання певних націосвідомісних концептів. У такому аспекті яскравіше усвідомлюєш, що сьогоденні орієнтири пам'яті можуть мати як витоки, так і дещо несподівані паралелі в попередніх історичних контекстах. У контексті постановня «новітньої традиційності» у зв'язку з проблематикою «історичних пошуків ідентичності», а також колективної чи соціальної пам'яті дослідники все частіше звертаються до аналізу як дієвості відповідних «ритуалів», так і «місць пам'яті», власне меморіалів, пам'ятників як таких тощо¹⁸. Як уявляється, такого плану пізніші культурні форми з необхідністю можуть мати свої історичні паралелі в минулому досвіді культури. Антично-європейську ідею «пам'ятника» як елемента світської ритуалізації для України спостерігаємо вже в модерну добу. Певні компоненти ренесансових «меморіалів» секуляризованої природи бачимо в поховальних хоробах з портретами, що маємо в українській традиції лише в обмежений період «першого відродження» (пам'ятаємо відповідну практику, відому з гра-

вірованого свідчення щодо похорону Петра Конашевича-Сагайдачного, свідчення про похорон Богдана Хмельницького¹⁹ й Тимоша Хмельницького). Дослідники вбачають в цих культурних формах вплив поширеного в польському середовищі розпрацьованого у вигляді паратеатрального видовища ритуалу погребної помпи, «елементом якого був портрет та епітафія — панегирик померлому. Шкода, що «На жаль, ані хорогов, ані погребних портретів пізніше на гетьманських похоронах уже не було. Католицький погребний ритуал, як і скульптурні нагробки, якими рясніють костьоли, не прищепилися в козацькому середовищі. І це показово, — підкреслює П. Білецький. Найліпшими монументами собі гетьмани, полковники, сотники вважали не скульптурні нагробки, а муровані церкви, які народ буде берегти, в яких буде молитися щоденно за “зиждителя храма сего”»²⁰. Такі культурні орієнтації на тлі розгортання ситуації, коли у центр свідомісних процесів в Україні виходить козацтво, коли відбуваються суттєві націоконсолідаційні й націосвідомісні процеси вже від II-й половині XVII ст., уявляються показовими.

З-поміж інших суттєвих функцій, що їх виконує портретне зображення, чи не в першу чергу маємо враховувати «функцію заміщення» органічно пов'язану з ідеєю двійника²¹. Принаймні, такого плану свідомісне підґрунтя проглядає в бутті портретних форм ранньомодерної доби. Показовою тут є відома ситуація з проголошенням анафеми гетьманові Івану Мазепі, докладно описана в «Історії русов»: «... явленіе ... названное сопутницею Мазепѣ въ адѣ... Портретѣ Мазепы, висѣвшеій до того среди города на шибеницѣ, влеченѣ былѣ по городу палачами и втянутѣ внутрь церкви. Духовенство, окружа его, прочитывало и воспѣвало нѣкоторые псалмы изъ Священнаго Писанія, потомѣ, провозгласивѣ и нѣсколько повторивѣ: «Да будетѣ такой-то Мазепа проклятѣ!» оборотило на портретѣ его возженныя свѣчи, а клирики, повторяя тоже самое пѣниемѣ, оборачивали и они свѣчи свои ничкомѣ. Начальствующій Епископѣ ударилѣ при томѣ концемѣ жезла своего въ грудь портрета, со изречениемѣ: «Анафема!». И тогда повлекли обратно портретѣ изъ церкви и пѣли сей стихѣ церковный: «Днесѣ Іуда оставляетѣ учителя и приємлетѣ диавола»...²² Згадана функціональність портрету використана в обряді, розпрацьованім досвідченим діячем не лише офіційно-церковної ниви, але й театральної, Феофаном Прокоповичем, безпосередньо. І тут необхідно акцентувати два суттєвих моменти.

По-перше, культурна ситуація має цікаву подвійність: портрети на хорогвах як елемент меморіально-звеличувального ритуалу в часо-просторі української традиції спостерігаємо в межах ренесансово-особистісних потенцій «першого відродження», щоправда широкого вжитку форм скульптурно-пластичних, характерних для ренесансової традиції ми, як бачимо, не маємо. Домінує тут, з огляду на традицію, ідея ктиторства як така. «Ктитор, «зиждитель храму», одним тільки цим діянням, згідно з баченнями української церкви, здобув право на вічну пам'ять нащадків... Вона воздавала їм честь, як своїм щедрим ктиторам, все інше їй не цікавило»²³. І значущість особи як ктитора була більшою, ніж його оцінка «офіціозом». Так гетьман Мазепа, як відомо, не лише анафемувався в церковній практиці у відповідний момент, але й одночасно в певних храмах прославлявся як ктитор, його зображення до кінця XIX ст. маємо з поміж інших історичних осіб, від литовської доби починаючи до XVIII ст. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, а водночас так само й у збірках історичних портретів гетьманських, ідейне наснаження яких у контексті наших міркувань набуває особливої значущості. Відтак, — маємо зауважити, що актуальність для культури доби згаданої функції побутування зразків портретного жанру мала з необхідністю підкріплювати їх дієвість, як «орієнтирів пам'яті».

Натомість пам'ятаємо й про інтерпретацію П. Білецьким народних картин «Козак Мамай» як «пам'ятника невідомому козакові»²⁴. Попри можливий елемент «стверджуючої іронії», з яким могла сприйматись така паралелізація в радянському контексті, асоціатив зі значущим в ідеологемах багатьох країн ритуалом пошанування пам'яті під певним кутом зору виглядає присутнім. Надто якщо врахувати широку популярність таких картин за часів, коли козацька слава була далеким минулим.

Одночасна віднесеність творів до певних аспектів сміхової культури²⁵ не суперечить сказаному (пам'ятаємо, наприклад, сміхові варіанти думової традиції, на що звертав увагу О. Мишанич)²⁶, адже йдеться про «амбівалентний народний сміх» і аж ніяк не про «зниження» самого ключового образу чи його сатиричне заперечення.

По-друге, — наведені міркування привертають нашу увагу до питання про *позасвідоме сприйняття тих чи інших «орієнтирів пам'яті» саме як чинників спільнотного згуртування* в сенсі візуальної концептуалізації ідеї славної минувшини. Згадаємо тут про серії гетьманських портретів, що були невід'ємним компонентом родових мистецьких збірок вже у XVIII ст. За свідчен-

нями одного зі зразків мемуаристики: «Портрети Богдана Хмельницького й бувших після нього гетьманів малоросійських, а також й інших народних героїв... були приналежністю кожного панського дому в Чернігівській і Полтавській губерніях до генерал-губернаторства кн. Долгорукова 1830-40 рр.; в період його перебування почали зникати ці портрети із панських домів, як розповідають, внаслідок такого випадку. Портрети більшою частиною прикрашали стіни їдальні, і генерал-губернатор, котрий полюбляв смачно пообідати, часто змушений був за столом сидіти проти портрету гетьмана Апостола, одноокого и такого, що немов би робив гримасу, бачачи начальника краю, котрий обідав; гримаса «смущала» генерал губернатора до того, що не раз він зауважував гостинним хазяям-малоросіянам, що не завадило б прибрати з їдальні «протівніє рожи», що позбавляли його апетиту»²⁷. Виготовлення серій гетьманських портретів закінчується в середині XIX ст., але побутували вони й пізніше. Показово цитуються в цьому контексті й спогади П. Скоропадського. Примітним є й наявність тут портретних зображень гетьмана Мазепи. Так само з родинних збірок Галаганів, Сулим, інших родин бачимо походить й низка «Мамаїв», що свідчить про подібність їх соціокультурного функціонування. На відміну від портретів, народні картини «Козак Мамай» продовжували активніше функціонувати в культурному просторі української спільноти, залишаючись невід'ємним компонентом не лише народного побуту (зустрічались як знаковий елемент чи не в кожній хаті), але й творчого опрацювання народних майстрів, що особливо суттєво. Надто з урахуванням дієвості «функції заміщення», що вочевидь можемо парадоксальним чином поширити й не безіменні «Мамаї»²⁸. І до того ж пам'ятаємо, що часи творення згаданих малярських форм корелюються з певними свідомісними процесами, пов'язаними з концептуалізаціями ідеї «малоруського українського козацького народу»²⁹.

З плином часу трансформації середньовічного «культу старовини» можуть потрактовуватись як своєрідний «ретроспективізм», притаманний, попри інше, певним етапам української традиції в ранньомодерну добу в різних формах. Наприклад, Ю. Шерех (Шевельов), зауважує, що по суті «був спинений рух літературної мови в напрямі наближення її до народної і були відновлені церковно-слов'янські первні літературної мови трудами Лаврентія Зизанія, Памви, Беринди, а передусім Мелетія Смотрицького» (не без впливу «пляну культурного завоювання

розлогої й військово сильної Москви», задуманого «українською інтелігенцією ще з кінця XVI ст.»³⁰.

Маємо підстави вважати, що існують певні культурні механізми й стадіальні закономірності, що їх ми «за визначенням» насажуємо певним сенсом. Так, «ера Гутенберга», початки книгодрукування, мають свідчити про ширення певного типу передачі соціально значущої інформації, про суттєву інтенсифікацію комунікативних зв'язків у спільноті. Натомість таке загальне положення не виключає тих чи інших особливостей в просторі окремих культурних традицій. Так цікавим є питання «питання про взаємний вплив книги рукописної та друкованої, особливо в період хронологічного збігу початку книгодрукування та розквіту книгописання. Якщо в Європі поява друкарського верстата призвела до занепаду звичайного, масового переписування книг, залишивши для рукописного виконання лише книги дуже парадні та приватні конспекти, то в Україні саме з середини XVI до середини XVII ст. рукописна книга досягає найбільшого розквіту, її виконання сягає вершин майстерності, якщо книгу переписує фахівець. Одночасно переписуванням книг займається надзвичайно багато людей, для яких це не є основним заняттям. У кожного з них є власна мотивація: одні роблять це як богоугодне діло, інші — щоб заробити чи за наказом вчителя з навчальною метою, ще інші — щоб виготовити для себе потрібну копію. Переписування зі стародруків починається практично з виникненням кириличного друкарства»³¹.

Згадані процеси ширення «рукописності» мали як відомо й відповідне зовнішньо-директивне підкріплення — пам'ятаємо відомий указ 1720 р. яким Петро I по суті обмежив сферу української книги до виключно церковної практики й проблематики. Своєрідний сплеск «рукописних» практикувань в тих ділянках, де закони «ери Гутенберга» а пріорі мали бути дієвими був не поодиноким «ретроспективною» культурною практикою, поставою, як уявляється на ґрунті згаданої ваги утрадиційованості, але саме як почасті усвідомлена «ретроспекція». Надто, — як відповідь на певні культурні процеси середини – кінця XVIII ст. Так, наприклад маємо відповідні аналоги в царині образотворчій. «Гудович, при Разумовському генеральний підскарбій (старшина, котрий відав військовою казною), за новітньою французькою модою споруджує в своїй садибі Іватеньки павільйон в псевдокитайському стилі, розбиває сад зі ставками, містками й альтанками. В то же час сотник Чарниш в архітектурі и убранстві своєї резиденції копіює будинок Богдана Хмельницького в

Суботові, а на стінах старшинських домів з'являються репрезентативні портрети, виконані в старовинному дусі»³². До них належать збережений в копії 1870-х рр. портрет на повний зріст Віри Дараган, Юхима Дарагана та ін. Маємо собі уявляти такого плану зразки в родинних галереях Сулимів. Родзянок, Дараганів, Галаганів. Пов'язують дослідники ці явища із суперечливими і настроями козацької верхівки в роки правління Єлизавети та Катерини II, «позначені двома протилежними тенденціями: прагненням злитися з російською аристократією, нічим від неї не різнитись, а з іншої — бажанням поновити козацькі вольності, свого часу гарантовані польськими королями та російським царем»³³.

Згаданий «ретроспективізм» в певних ділянках культурного розвитку є по суті наслідком внутрішньої динаміки соціокультурних процесів й органічно споріднений з іншою рисою розгортання української традиції — посиленням вагомості власне «народної культури», «третього фольклору».

І. Лисяк-Рудницький, окреслюючи свого часу «методичні завваги» щодо «формування українського народу і нації» виходив з позиції теоретичного розведення цих концептів. Не аналізуючи відповідних бачень, акцентуємо увагу на окремих моментах. Зокрема, йшлося про те, що «історія українського народу виявляє від передісторичних часів подиву гідну тяглість (континуїтет)»³⁴, «тяглість народної екзистенції», і що «цієї тяглості бракує в історії української нації»³⁵, включення до «надбудови» характеристичних рис «підбудови» і «защеплення» вартостей «вищої сфери» у нижчій, де вони можуть тривалий час зберігатись³⁶.

Тут маються на увазі в першу чергу явища не виключно «традиційної культури», а й «другого фольклору», культури «популярної». Згадуючи народні картини «Козак Мамай», ми, по суті вже торкнулись формовиявів такої соціокультурної локалізації. До того ж мали б докладніше говорити й про фольклор як форму історичної пам'яті. Виходячи з «ширшого» ніж утрадиційоване на свій час тлумачення терміну «історичні пісні» («всі пісні, де відобразились зміни суспільного устрою цього народу»), у відомій збірці М. Драгоманова й Вл. Антоновича зауважувалось свого часу, що йдеться про «поетичну історію суспільних явищ в Південній Русі принаймні від IX ст. до ... сучасних подій ...»³⁷. «Від чого б не пішло таке розмаїття пісень історичних у сільських малорусів, хоча б воно зумовилось не лише загальнонародним, ... становим характером старої історії краю, але і відносно слабким розвитком міських класів і їх

писаної літератури, принаймні це багатство лишається явищем щонайпримітнішим»³⁸. А відтак (і приклади на підтвердження сказаного можемо наводити й надалі), — маємо потужний акцент на неписемній складовій традиції й до певної міри її «компенсаторній» функції в загальній структурованості культурного простору. «Писемність — форма пам'яті, — зазначав Ю. Лотман, — Подібно до того, як індивідуальна свідомість має свої механізми пам'яті, колективна свідомість, виявляючи потребу фіксувати дещо спільне для всього колективу, створює механізми колективної пам'яті. До них маємо віднести й писемність. Однак чи є писемність першою й, що найголовніше, єдиною можливою формою колективної пам'яті? Відповідь на це питання маємо шукати виходячи з уявлень про те, що належить запам'ятовувати, а це останнє залежить від структури й орієнтації даної цивілізації»³⁹. В цьому ж контексті зазначається: «Світ усної пам'яті насичений символами. Може здатись парадоксом, та поява писемності не ускладнила, а спростила семіотичну структуру культури. Однак представлені матеріальними предметами мнемонікосакральні символи включаються не до словесного тексту, а до тексту ритуалу. Окрім того, по відношенню до цього тексту вони зберігають певну свободу: ...».

Відомий погляд на культуру як комунікативний простір, а звідси — виокремлення соціокультурної комунікації як суттєвого «культуристворюючого» процесу, одного з «базових механізмів і невід'ємних складових соціокультурного процесу», що забезпечує «саму можливість формування соціальних зв'язків, управління спільною життєдіяльністю людей і регулювання її окремих областей, накопичення й трансляцію соціального досвіду»⁴⁰. Такі підходи спонукають бачити в сутнісних характеристиках тих чи інших форм культури суттєві показники «специфіки доби», а також — механізми окреслення і формування простору буття певної спільноти, творення її як цілісності, формування ґрунту постання нових якостей спільнотного згуртування. Особливої уваги заслуговує в такому контексті специфіка в історичному досвіді культурних практик, природа яких актуалізує для індивіда, особи певні соціокультурні механізми, зокрема — формування відчуття належності до певного загалу не лише на рівні ідей, ідеологем та концептів, а й певного «відчуття співпричетності». Ідеться про культурні практики, що за своєю природою моделюють, чуттєво унаочнюють для особи почуття співпричетності до певного загалу, формують суттєві засади її самоідентифікації.

Серед широкого розмаїття форм соціокультурної комунікації, що окреслюють і формують простір буття певної спільноти, а по суті — творять її як цілісність, створюючи ґрунт для становлення нових якостей згуртування, особливої уваги варті ті, що за своєю природою моделюють, чуттєво унаочнюють для особи почуття співпричетності до загалу, формують суттєві засади її самоідентифікації. Утопічний світ свята з притаманним йому специфічним світовідчуттям, підкріплений відповідними ритуальними формами, є показовим у цьому сенсі, він з необхідністю має давати відчуття нову (іншу по відношенню до повсякдення) якість взаємин, до певної міри — актуалізуючи потенціал спільнотного згуртування. А відтак — трансформації святкових практик уявляються принциповими.

Особливої уваги в такому контексті для ранньомодерної доби заслуговує міська звичаєвість XV – I-ї половини XVII ст. в її середньовічній типології докладно розглянута, наприклад, В. Балущком⁴¹ як щодо календарної звичаєвості, так і пов'язаної з основними подіями життєвого шляху людини (т. зв. «соціальним роком»). У першому випадку йдеться про домінанту цехових урочистостей, церковних і загальноміських свят, типологічно споріднену з європейськими практиками. У загальному плані можемо говорити про святковий простір дещо нової якості, хоча й нерозривно запов'язаний, як і в аграрних обрядах (що так само лишались актуальними), з церковним календарем. У містах, де поруч мешкали представники різних етнічних громад (незалежно від домінант в тому чи іншому випадку), церковна складова обрядовості сприяла внутрішнім консолідаційним процесам зокрема української («руської») громади. До того ж, спостерігаючи певну звичаєвість (як, наприклад згадана «помпа», практикована в польському середовищі, громада її не практикувала. Лише на певному короткочасному етапі для кількох ситуацій елітарного типу спостерігаємо практикування її елементів (про що йшлося вище). Зауважимо, що йдеться тут і про напрямну горизонтально-субкультурного спрямування. Педекуди спостерігаємо й елементи певного «культивування старовини». Так, наприклад (і тут асоціативом є відповідна прадавня слов'янська традиція), «в українських цехових ремісників було два свята зустрічі Нового року. Разом з усіма українцями вони відзначали настання Нового року 1 січня за Юліанським календарем. Цеховий же виробничий, господарський і ритуальний новий рік наставав навесні, традиція зберігалась, наприклад в об'єднаннях жебраків, а також у православних братствах»⁴². Цікаво

і те, що «з плином часу «проведення новорічної цехової сходки в ремісничих об'єднаннях пересувається на січень-лютий. Це видно з джерел XVIII – XIX століть»⁴³.

Натомість трансформації святкового простору містили в собі й надзвичайно цікаві новації, що зрештою подекуди вплинули на власне церковну звичаєвість. Прикладом можуть слугувати низка святкових практик, ширених на Гетьманщині, як вважають дослідники, не без впливу середовища «студентського» або ж звичаєвості новопосталих навчальних закладів, зокрема — Академії Київської. Йдеться й про ширше відзначення т. зв. «вербної суботи», й про травневі студентські вакації, що ставали загальноміською звичаєвістю не лише в Києві⁴⁴. В Києві шестя на «вербну суботу» поступово стали менш розлогими, а з часом — на I-шу половину XIX ст. — занепали, залишившись лише в окремих звичаєвих компонентах. Показовою в такому контексті є спроба митрополита Самуїла зліквідувати їх декретивно, мотивуючи потребою уніфікації (по суті — «обрусительства») української церкви. Так само на окреслений проміжок часу, наприклад, у Києві занепала т. зв. «магдебурзька звичаєвість». Формально — у зв'язку з ліквідацією магдебурзького права, але й не тільки, якщо вважати таку ліквідацію наслідком ширшого контексту подій⁴⁵. Зокрема й такого, що включає «зміну культурного ландшафту українських земель» (М. Попович) у цю добу.

Маємо зауважити й інший бік справи, — щодо свята йдеться часто й по формі ігрові за своєю природою. Форми, потужно ширені в українській бароковій традиції. Пам'ятаємо, що постановня театру як виду мистецтва стало симптоматичним знаковим явищем початків в українській культурі тої доби, про яку йдеться. І так само пам'ятаємо, що міркуємо про цю мистецьку практику з урахуванням певних глибинних характеристик її природи: створювати особливий «простір гри» й «простір спілкування».

П. Паві, розглядаючи у своєму відомому словникові, що є «масовий театр», зазначав, що «двозначність виникає ... в самому понятті «масове мистецтво»: чи це мистецтво, котре робиться масами, подібно до кустарних промислів, що є народною творчістю, чи це мистецтво, створене для мас меншістю або сучасною технологією (радіо, телебачення і т. п.)⁴⁶ і показово завершував свій розгляд смислового наповнення цього поняття посиланням на Т. Манна, формула якого, «не лише утопічна, але й скептична, добре відображає складності й амбіції масового мис-

театра: театр, це піднесене й дитяче проведення часу, виконує своє найпрекрасніше завдання, коли він посвячує масу в народ»⁴⁷. Не аналізуючи, який саме стадіальний формовияв покликав до життя відповідну репліку, вважаємо, що по суті йдеться про «театр як такий». Але, як уявляється, така ж якість притаманна й іншими ігровим видовищним зокрема й театралізованим святково-обрядовим формам. Простір свята, простір гри творить нову, подекуди утопічну, якість спілкування. І насиченість української культури барокової доби формами, що мають риси «театральності» й яскраво виявленої ігрової природи, є симптоматичною. З одного боку, — естетика бароко як такого включає відповідний момент погляду на світ як театр «вражаючий й повчальний», продукує форми динамічні, відкриті, культивує значущість виразності, жесту, вчинку, смак до гри та перевдягання, риторичного слова тощо. З іншого боку, як відомо, цей «перший загальноєвропейський стиль» в окремій традиції актуалізував власні доміанти.

Безпосередньо в українській традиції — попри, наприклад, органічність знайомства з характерними зразками «єзуїтського бароко» на західних землях, звертанні до відповідних нормативно-теоретичних джерел у царині поезики й риторики, безпосередній дотичності польського й українського культурного просторів з природно потужними «контактними зонами», — врешті решт з плином часу продемонстроване вперте тяжіння до доміанти декоративізму з актуалізацією елементів власне «народної» естетики. До того ж, — спостерігаємо й популярність «ігрових» за своєю природою форм (і сміхових включно), що на певному етапі розвитку української традиції виявляє її специфічне забарвлення. І саме ці форми постають в просторі «народної культури» як своєрідні «простори свободи» з доволі варіативною можливою потенційністю. Такі якості «ігрових форм» європейська культурна традиція «використала», випрацюовуючи, наприклад, форми карнавалу, що створював необхідну системну противагу іншим рівням культурної традиції, а відтак, — й іншим культурним доміантам. Карнавал створював простір «свободи як такої», а точніше «простір екзистенції свободи» попри все розмаїття традицій окремих міст та місцевостей. І ці екстатично-вільні форми мали чітко-виважене місце в загальній ієрархії життєвого простору. «Карнавальне визволення» з необхідністю передбачало структуру, ієрархічність, антиподом якої воно поставало.

По суті (в культурологічному аспекті) йшлося про системність, що потребувала балансу певних (сутнісних) якостей соціуму й людини. Міркуючи про значення народно-святкових форм и «фамільяризації», М. Бахтін зазначав: «залишаючись в межах ієрархічно-стабілізованого офіційного світу, явище, річ, людина не можуть розкрити своїх нових сторін, не можуть оновлюватися, по відношенню до них існують незмінні дистанції: до них не підійдеш ближче, не подивившись на них з нової точки зору; ціннісна, ієрархічна перспектива світу залишається незмінною. Необхідно вийти за межі цієї системи, необхідно зіштовхнутися з людиною й річчю у позаофіційному, позаієрархічному плані, поза звичайною, серйозною, освяченою колією життя. Народно-святкові фамільяризуючі форми й дають цю площину, дають право поглянути на світ поза визнаною правдою, поза священним; свята освячують (варіант «свята освячують» показовий з точки зору певних смислових орієнтацій українського свідомісного простору — *О.Ш.*) профанацію: в цьому своєрідна суперечлива природа народного боку свята, святкове право народної площі, цього своєрідного утопічного світу»⁴⁸. «Утопія» як «позаієрархічність», а завжди й «позастановість». І в такому сенсі — характерологічні риси свят, святкування, історичної трансформації святкової звичаєвості й споріднених («ігрових») культурних форм є вельми показовими.

І все ж, — українська ж традиція не демонструє карнавальних форм як таких. Певні елементи української народної традиційної обрядовості можуть тлумачитись в такий логіці. Ми маємо підстави міркувати (підтвердження тому — значна кількість наукових розвідок) про костюмовані елементи в календарно-обрядових формах, народних іграх, розмаїті прояви рядження, перевдягання, ширення в культурі, наприклад, барокової доби з притаманній їй театральністю ідеї «травестії», перевдягання як елемента характерної тогочасної естетизації тощо. Ітиметься в такому аспекті й про ширення й реалізацію потреби в театрі як такому, і про літературні форми, й алегоризм, метафоричність, «концептизм» як суттєві елементи творчого мислення доби, і певні ідеї суспільних й соціальних трансформацій (ініціації-посвячення з відповідною обрядовістю в середовищі «спудеїв», відповідна обрядовість і прізвиська-перейменування в козацькому середовищі тощо). І все ж це не карнавал як усталена європейська культурна форма. Вочевидь, певні особливості реалізації віровизнавчого чинника мали до цього безпосередню дотичність. Але мусимо зауважити й інші, як уяв-

ляється, присутні свідомісні орієнтації, виявлені в тому, якого забарвлення набрали в українській традиції театральнo-святковi, iгровi форми рiзної типологiї. Але про «офiцiйний свiт» тут йшлося б як про певну усталенiсть в сенсi утрадицiйованого плину народного життя й «традицiйнi» форми суспiльної iєрархiї. I якщо осiбна традицiя має потенцiал формування культурних форм, що протистоять iєрархiзованим структуруванням, в межах яких живий простiр культури органiчно ув'язаний зi структурованiстю того чи iншого соцiуму, — принципова вiдсутнiсть в українському досвiдi вiдповiдно культурної практики є сама по собi доволi показовою (й пояснення специфiчнiстю вiровизнавчої, а вiдтак й вiдповiдної культурної традицiї навряд чи може бiти вичерпним). Там, де про повноту системностi не йшлося, — вiдповiднi iгровi форми актуалiзувались культурою й побутовали в iнших виявах. Власне, певнi елементи української народної традицiйної обрядовостi можуть тлумачитись в такiй логiцi. Але особливо показово, що в українській традицiї маємо розмiйття характерних для доби форм «вiльного i в просторi, i в часi» смiху козацтва, спудеiв, бурсакiв, «дякiв-пиворiзiв» (пародiйнi твори, iнтермедiї, прiзвиська тощо), що мали так само «iгрову» природу. В цей же контекст вписуються й народнi картини «Козак Мамай», i вертепний театр⁴⁹. Як уявляється, ми маємо пiдстави мiркувати про «iндивiдуальну карнавалiзацiю» українського культурного простору з вiдповiдними поведiнковими моделями козацтва, ширенням теми бурлеску, травестiї, перевдягання, середньовiчної генези карнавалiзованою звичаєвiстю в середовищi бурсацтва тощо. Маємо показову ситуацiю коли власне «народна культура», насичена творчо-продуктивними iгровими елементами, постає в якостi середовища спiльного самовияву й взаємнення...

Ми акцентували як суттєвi компоненти спiльного згуртування «орiєнтири пам'ятi» переважно для певних переломних моментiв у соцiокультурних трансформацiях й суспiльному самоусвiдомленнi. I вiдповiднi форми культури (зокрема мистецькi), що власне й постають або ж увиразнюються в такi переломовi моменти.

На тлi перiоду, окресленого свого часу М. Грушевським як «перше вiдродження», маємо своерiдну рiзновекторнiсть в комунiкацiях зi свiтом, що є суттєвою з точки зору специфiки культури як передумови й пiдґрунтя певних якостей українського соцiуму. Н. Яковенко зазначає щодо «елiтарного рiвня культури»: «... у шкiльнiй, iнтелектуальнiй та полiтичнiй культурi ук-

раїнської еліти XVI – XVII ст. справді домінувала «західна» модель цінностей, тим часом як сотеріологічний аспект мислення й далі чітко тримався візантійської матриці, а лицарська субкультура тієї таки еліти мала явні ознаки тюркської традиції (ще виразніше степовий Орієнт зафіксований у генотипі, пріоритетах життєвого укладу та типі господарювання, побутовому еталоні «красивого», одязі, топонімах та антропонімах etc., etc.)⁵⁰. Суттєвим тут уявляється питання якою мірою відповідні орієнтації характеризують й інші рівні українського культурного простору. А отже, зауважуємо, окрім «орієнтації на стровину», як певну загальну тенденцію українського культурогенезу, опертя на церковно-релігійний чинник українського життя як на «власну» традиційність, й своєрідну «різновекторність» соціокультурних орієнтацій української спільноти.

Уявляється суттєвим, що така різновекторність до певної міри відповідала певним соціостратифікаційним поділам. Загалом, специфічність процесів в різних рівнях культурного процесу є практикою загальною для будь якої традиції. І все ж в конкретній ситуації, на тлі виразної різновекторності вплив, вона з необхідністю створювала доволі специфічну культурну конфігурацію й по суті, — підкріплювала дієвість тих механізмів культури, що розглядались. Так, опертя на церкву як основний традиційний системостворюючий чинник, у наслідок попереднього культурного розвитку та його домінант, зумовило й специфіку українського культурного простору в його взаємодії з іншими культурними світами. А певна обмеженість світського елементу, початково диктована органічним розгортанням специфіки «першого відродження», на певному етапі була підкріплена й певними зовнішніми втручаннями, що уможливилось внутрішньокультурними механізмами. І це надзвичайно суттєво, адже йдеться про добу значних спільотно-згуртувальних націєсвідомісних процесів.

Опертя на церковно-релігійний чинник українського життя як на «власну» традиційність справді мало суперечливу дієвість. З одного боку, — консолідувало спільноту, надто відтоді, коли увиразнився й в якості фактору козацький рух. Та маємо на увазі й інше, — «включеність» до відповідної «політичної атмосфери», по суті, уможливилась тими ж культурними домінантами та пріоритетами, що так само забезпечували включення української спільноти до «іншого» (московського) культурного й державно-політичного простору на ґрунті декларованого спільного віровизнавчого чинника⁵¹. І це за тих умов, коли з одного

боку — по відношенню до грецько-візантійських центрів на тлі трансформацій митрополитчих осередків справді йшлося про певний «спільний простір» (в сьгоднішніх науково-теоретичних баченнях — й про спільну включеність до кола кирило-мефодіївської традиції), а з іншого — принаймні на XVI – початку XVII ст. різниця не лише етнічна, а й культурно-релігійна виразно відчувалась.

Виразно підкреслював певні аспекти окресленої ситуації, Ю. Шерех (Шевельов) («*малоросіянин* — це ж було для тогочасної Москви те саме, що *литвин*, що *поляк*, що *іноземець взагалі*»). Згадуються в такому контексті засудження й спалення «Учительного Євангелія» К. Ставровецького, спроби перехрещувати українських вірян й ченців, недопуски до церков тощо⁵². По суті, на певному етапі ціннісні орієнтації культурних координат Речі Посполитої й виявів польської специфічності спільна були ближчими для еліти «Русі». До того ж, для козацтва на ранніх етапах його генези значною була й спорідненість у буттєвості порубіжжя з тюркським (кримсько-татарським) простором.

Усвідомлене опертя на традиційний церковний чинник спільнотного буття «народу руського», «відродження руської віри» в підґрунті якого — віровизнавчі «грецькі» орієнтації, належність до «кола кирило-мефодіївської традиції», по суті, стало культурною передумовою «втягнення» української спільноти до іншого культурного й суспільного організму. А отже дієвість певних політичних «московських» чинників уможлиблювалась певними тенденціями попереднього власне українського культурного розвитку. «Відродження руської віри створило потенційну перешкоду для формування окремої національної свідомості на українській території»⁵³, — зазначає І. Шевченко. І згадані вище відмінності «руського» й «московського» в тогочасних баченнях є доволі показовими.

Така культурна зорієнтованість мала й інший специфічний наслідок — обмежене розгортання «світського» дискурсу на ґрунті власне української традиції. І це при помітній значущості так само й «західної моделі цінностей», що його з необхідністю передбачала. Загальна логіка культурного розвитку теоретично передбачала як подальше культурне увиразнення в «окресленні власного», так й відповідну стадіально-історичному типу культури секуляризацію й окремішній світський компонент. І те, й інше суттєво обмежувалось органічним «культурним вибором», який згуртував українську спільноту на етапі «першого відрод-

ження». А відтак, — при всій багатоманітності, виразності й продуктивності української барокової традиції на другу половину XVIII ст. ми маємо доволі специфічну загальнокультурну ситуацію.

Політичне втягнення значної частини української спільноти до московського культурного простору в певному аспекті можна потрактувати й як своєрідний «виклик» «московській» традиції, відповіддю на який була імперська модель культуротворення. Багато чого засвоївши з українських практик (чому сприяла й потужна культурницька діяльність багатьох вихідців з українських земель), цей простір потребував власної культурної системності й уніфікованості. А відтак, — логічно розбудовувався, попри інше, й на директивних обмеженнях іншокультурної виразності включаючи й українську традицію. Це додатково підкріплювалось на певному етапі свідомо культивованим «згори» пошуком власних, вже російських «вікон до Європи» з потужним світським компонентом. Зрештою, подібної виявості тенденції (хоча, вочевидь, відмінної генези) спостерігаємо й в контексті польської напрямної. Попри інше, — це створило ситуацію своєрідної роздвоєності в орієнтаціях української спільноти там, де говоримо про «високу культуру». По суті, йдеться про варіанти пошуку відповіді на питання, — що в українській традиції уможлиблювало цей «відток» культурно-креативних особистостей в тій чи іншій формі. Станові (в нашій логіці міркувань — субкультурні) пріоритети створювали ті горизонтальні напрямні, що спрощували входження і до російського, і до польського простору (включаючи як усвідомлене оперття на старовину, так і свідоме включення до іншої традиції).

Такі міркування з необхідністю підводять нас до тематики культивування пам'яті й «віднайдення» тягlosti історичної традиції, «вживаючи до цього почасти відламків реально зцілілих традицій, а почасти користуючись підмінами»⁵⁴. В цьому контексті уявляється доцільним оцінювати дієвість певних форм народної культури не лише в термінах традиційності, ґрунту, а з точки зору того, як відповідні культурні вияви функціонували в просторі буття конкретної спільноти утворюючи свідомісне оперття для спілкування з минулим чи творення його образу поруч з необхідною теоретичною концептуалізацією, підкріплюючи її й підтримуючи надалі її ширення. «Можливо, вертепний Запорожець і мальований козак — зародки того романтизму, який у наступному столітті перемістив «нижні», протонародні образи й символи на «верхній поверх», — зазначає М. Попович.

І в цьому, — риси тяглості й спадковості тих форм, що єднали культурний простір спільнот на ранньомодерних щаблях її згуртування. М. Грушевський зауважував свого часу «тяглу спадковість» між «першим» і другим (отим «глибшим і сильнішим») відродженням ХІХ ст. зокрема й в міркуваннях щодо української історіографії ХVІІІ ст., т. зв. «козацьких літописів». Йшлося, попри інше, про «створення нової суспільного прошарку, що його створює «київська козацька інтелігенція, знаменитий «стан військових канцеляристів», вихованих Київською академією й такий, що виходить на зміну духовних представників київської схоластики І-ї половини ХVІІІ ст. й загальноросійських її епігонів другої половини, воно підготовлює національне українське відродження ХІХ ст.». І в цьому сенсі, форми культури ранньомодерної доби не лише в її теоретизуючому високому зрізі, а й на «популярному» рівні, так само як й певні особистісні типи, створювали різнопланове підґрунтя спільнотного згуртування.

Окремі характерні приклади унаочнюють значущість для української культури ранньомодерної доби певних форм культури як орієнтирів пам'яті й середовищ творення нових якостей спільнотного згуртування не лише на концептуалізуючому теоретичному рівні, а почасти й позасвідомо. А відтак, окреслюють бодай декілька можливих ліній, якими завдяки безпосередній специфіці певних форм культури утворюються нові якості спільнотного й свідомісного.

¹ Каган М.С. Синергетика и культурология // Синергетика и методы науки. — СПб., 1998. — С. 203.

² Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. — К., 2004. — С. 19.

³ Там само. — С. 19-20.

⁴ Коннертон П. Вказ. праця. — С. 64-65.

⁵ Поляк М. Память, забвеньє, молчаньє. Психоанализ и науки о человеке / Сост. Е.В. Филиппова, М. Шуаре. — М., 1996. — С. 191. Див також.: *Halbwachs M. La mémoire collective.* — Paris, 1968; *Nora P. Les lieux de mémoire.* — Paris, 1985.

⁶ Там само.

⁷ Див. наприклад: *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку ХVІІІ століття.* — Львів, 2001; *Яковенко Н. Символ «Богохранимого града» у пам'ятках київського кола (1620-1640-ві роки) // Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні ХVІ – ХVІІ ст.* — К., 2002. — С. 333-365; *Ричка В.М. Ідея Києва – другого Єрусала-*

- лима в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 72-81 та ін.
- ⁸ Шевченко І. Польща в українській історії; Шевченко І. Знач. праця. – С. 136.
- ⁹ Сас П.М. Політична культура суспільства. – Історія української культури: в 5 т. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001. – С. 486.
- ¹⁰ Див. Яковенко Н. Символ «Богохранимого града...». – С. 308.
- ¹¹ Там само. – С. 308-309.
- ¹² Шевченко І. Вказ. праця. – С. 155.
- ¹³ Ісиченко Ю.А. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI – початку XVIII ст. на Україні. – К., 1990. – С. 50.
- ¹⁴ Див. Там само. – С. 56-93.
- ¹⁵ Русина О. Київ легендарний // А се его сребро: Зб. праць на пошану чл. кор. НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – К., 2001. – С. 225.
- ¹⁶ Кабанець Є. Петро Могила і печерська канонізація 1643 р. – П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К., 1997. – С. 152, 153.
- ¹⁷ Русина О. Київ легендарний... – С. 238.
- ¹⁸ Див наприклад: Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. – К., 2005; Козеллек Р., Шеррер Ю., Сигов К. Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький коллоквиум, червень 2000. – К., 2004; Психологічний аналіз і науки о человеке / Сост. Е.В. Филиппова, М. Шуаре. – М., 1996. – С. 191-252; Коннертон П. Вказ. праця та ін.
- ¹⁹ Портрет не зберігся навіть у словесному описі.
- ²⁰ Білецький П.А. Українське мистецтво другої половини XVII – XVIII ст. – К., 1981. – С. 18.
- ²¹ Докладно про теоретичне підґрунтя проблеми див наприклад: Вдовин Г.В. Портретное изображение в России XVIII века: несколько тезисов о функции замещения. – Контекст: литературно-теоретические исследования. – М., 1996. – С. 195-144.
- ²² Конисский Г. История Русов: репринт. воспроизведение издания 1846 г. – К., 1991. – С. 2 (Історія Русовъ или Малой Россіи, сочиненне Георгія Конисскаго, Архієпископа Бѣлорускаго. – М., 1846. – С. 27-28).
- ²³ Білецький П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – Лг., 1981. – С. 90.
- ²⁴ Там само. – С. 57.
- ²⁵ Докладніше див. наприклад: Білецький П.А. Козак Мамай — народна картина. – К., 1956.
- ²⁶ Див.: Мишанич С. Один з підрозділів українських народних дум // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІІ: Праці секції етнографії та фольклористики. – Львів, 1992. – С. 10-32.
- ²⁷ Из прошедшей жизни малорусского дворянства // Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 152.
- ²⁸ Цікаво в такому контексті згадуються спостереження П.О. Білецького щодо співвіднесення антропотипів народних й портретів конкретних персонажів.
- ²⁹ Когут З. Розвиток малоросійської свідомості. – Когут З. Коріння ідентичності: студії ранньомодерної історії України. – К., 2004. – С. 80-101.
- ³⁰ Шерех (Шевельов) Ю. Москва, Маросейка // Шерех (Шевельов) Ю. Пороги і запорожжя. – Т. І. – Х., 1998. – С. 42.
- ³¹ Фріс В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003. – С. 129.
- ³² Білецький П. Украинский портрет... – С. 214.

- 33 Там само.
- 34 *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу і нації // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2-х т. – Т. І. – К., 1994. – С. 17.
- 35 Там само. – С. 18.
- 36 Див. Там само. – С. 21-22. Зауважимо, що терміном «вищий» (з огляду на політичну концептуалізацію нації) визначалась «політично-державницька сфера.
- 37 Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – Драгоманов М.П. Вибране: «...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні». – К., 1991. – С. 47.
- 38 Там само. – С. 48.
- 39 *Лотман Ю.* Несколько мыслей о типологии культур // Языки культуры. – М., 1987. – С. 4.
- 40 *Быховская И.М., Флиер А.Я.* Коммуникация социокультурная // Культурология XX век: Энциклопедия. – Т. І. – СПб., 1998. – С. 316.
- 41 *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. – К., 1993.
- 42 Там само. – С. 34.
- 43 Там само.
- 44 Див. наприклад: Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян, извлечено изъ нынѣшняго народнаго быта и составлено Николаемъ Маркевичемъ. – К., 1860. – С. 3; *Воропай О.* Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Репринт. видання. – Т. І. – К., 1991. – С. 354. Автор посилається на *Терещенко А.* Быть русского народа. – Т. IV. – СПб., 1848; *Макаров А.* Малая энциклопедия Киевской старины. – К., 2002. – С. 66.
- 45 *Макаров А.* Малая энциклопедия Киевской старины. – К., 2002.
- 46 *Пави П.* Словарь театра / Пер. с франц. – М., 1991. – С. 354.
- 47 Там само. – С. 354-355.
- 48 *Бахтин М.М.* Дополнения и изменения к «Рабле» // Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб., 2000. – С. 267.
- 49 Див. наприклад: *Щербатюк О.В.* Моральний потенціал сміхової культури в Україні другої половини XVI – XVIII сторіччя: Автореф. дис. канд. філос. наук. – К., 1994.
- 50 *Яковенко Н.* Україна між Сходом і Заходом.: проєкція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – С. 364.
- 51 Позаяк нас цікавлять в першу чергу внутрішні механізми української культурної традиції, — свідомо не торкаємось окремого присутнього в такому контексті питання ролі «грецьких» церковних інституцій в таких процесах. Але маємо на увазі, що «позиція Візантії» від початків хрещення Русі з необхідністю суттєво впливала на формування певних культурних конфігурацій на теренах Русі-України. І така візантійська «візія» могла суттєво різнитись від бачень й самооцінки русичів княжої доби.
- 52 *Шерех Ю. (Шевельов).* Вказ. праця. – С. 43.
- 53 *Шевченко І.* Вказ. праця. – С. 155.
- 54 *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу і нації... – С. 25.

7.2.

Уґрунтування української мовної єдності: співдія побутовальної практики та наукових змагань (XIX – XX ст.)

Особливого руху до мовної стихії народу подала у XIX ст. романтична доба. Романтичний рух «пройшовся» сферами передовсім лексично-народними. Через збирання пам'яток художнього слова по всій Україні надавалося уваги не лише творам з усіма їхніми художніми якостями, але й що головне — зауважувалося, передовсім, саме слово, яке витворювало ось такі дивовижні художні сполуки. Отже рух спричиненого романтизмом збирання був водночас і рухом, спрямованим на колекціонування художньо-вартісних словесних речей народу, а тим чином й засвідчував народний художньо-творчий хист. Поряд з тим немалою мірою справа збирання «працювала» й на підкріплення самого народу, носія таких особливих явищ витвореної ним культури, але також головним чином і основного «інструментарного» творця таких явищ — народної мови. Щойно (1816 р.) вийшла друком «Грамматика» О. Павловського, за якихось три роки по тому з'являється упорядкована М. Цертелевим праця «Опыт собрания...» з народними шарами, звучного й мелосом і словом, українського пісенного матеріалу. Невдовзі видрукувалися збірники фольклорно-пісенні М. Максимовича та А. Метлинського. Тож збирацька компанія виявилася плідною не лише для накопичення текстових корпусів, але й опосередковано своєрідним етапом лексикографічного підбору для подальшого розгортання значної словникарської роботи. У «Листку» Г. Квіткою було виписано такі слова: «Мы должны пристыдить и заставить умолкнуть людей, с чудным понятием гласно проповедующих, что не должно на том языке писать, на коем 10 миллионов говорят, который имеет свою силу, свои красоты, неудобоизъяснимыя на другом, свои обороты, юмор, иронию и все как будто у порядочного языка»¹.

До справи оборони українсько-мовного існування і єдності спонукала й попередня в часі «мовознавча діяльність» цариці Катерини II. У 1787-89 рр. цариця особисто долучилася до роботи, але невдовзі передала цю справу П.С. Палласу. З'явилося видання «Сравнительные словари всѣх языков и нарѣчій,

по азбучному порядку расположенных» (4 частини). Словник містив і передмову, де стосовно мови української зазначалося: «Малороссийское нарѣчье мало отлично и само по себе часто есть не что иное, как российское, на польский образец премененное, которое и в употреблении токмо в Украине и Малой России». Коли згадати й особливості імператорсько-державного урядування Катерини II, яка говорила про потребу щонайбільшого зближення «малороссов» з «великороссиянами», але при тому була надто обережною політично, бо наказувала робити це обачно, то цілком зрозумілим виглядає й «височайше» походження ось такого судження про «мало отлично» в «малороссийском нарѣчьи»².

Початки українського словникарства окрім лексикографічних завдань, мали так само й започатковуване концепційне «навантаження». Незначні за обсягом вступні слова до цих видань у той час зробили не меншу справу, порівняно з пізнішими розлогіми працями, в яких значно й простежувався й зміцніший теоретичний ґрунт тим чи іншим чином. Але словники такі, що з'являлися, ось наприклад, при «Граматичі» О. Павловського все ж починали служити до справи виосібнення української мови з загальної схеми «близькості» слов'янських мов тогочасної Російської імперії. Навіть система наголосів в тих мовах, як не було дивним для тогочасних зацікавлених осіб, різнилася. Тож особа, неприродній носій, або зовсім неознайомлена з українською мовою, без попереднього зближення з мовними основами, в тому числі із наголошуванням, виглядала, як каже Павловський, досить кумедно: «зная из опыта ...сколь смешно, когда кто говорит по малороссийски, не зная ударений ... в словах я придал знаки, показывающие мѣсто их ударения»³.

В передмові, яку названо «вмѣсто предисловия», Павловским подано опис характеру українців, з яким він добре зазнайомився, живучи кілька літ у Слобідській Українській губернії. Закінчив передмову Павловський надто виразними й полемічними стосовно «височайше» висловлених у XVIII ст. суджень словами: «Ежели разбирание Архангельскаго, Новгородскаго, Полоцкаго ... и других наречий ... занимает иногда любоумудрие ... то для чего ж не заняться и таким наречием, которое составляет почти настоящий язык?»⁴.

А ще перед 1805 р. до Російської Академії було подано рукопис: «Обозрение малороссийского нарѣчья, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших сие нарѣчье от чистаго российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями». Але надрукували граматику лише 1818 р. На засіданні 11.03.1805 р. член Академії

старший радник і кавалер Н. Озерцовський повідомляв збори про письмову книгу під назвою «Обозрение...» з листом від автора праці О. Павловського до панів-членів Академії, але лист ним особисто був не підписаний. Книга була прийнята зборами «с удовольствием» і Президент Академії дав доручення членам її Д. Соколову, І. Дмитровському, П. Соколову розглянути роботу і «доставить» в Академію «свое суждение». В Санкт-Петербургу «Грамматика» була надрукована в друкарні В. Плавильщикова.

Невдовзі з'явився з працею М. Цертелев (чи як пише І. Огієнко Цертельов), автор збірника «Опыт собрания старинных малороссийских г҃снях» (СПб., 1819). Книгу було присвячено Д. Трощинському, котрий «живя на покое в Малороссии, был своего рода центром для любителей малорусской старины».

На початку книги вміщено «Рассуждение о старинных малороссийских г҃снях». Прикметною є ось така заувага на час, коли до практики науки долучали значною мірою латину й греку, а випрацьовувана мова поезії була показником вартісного складу мови: «Наречие малороссийское бывшее н҃когда так сказать языком отдельным и господствующим в южных странах отечества нашего, не менее других языков способно к поезії»⁵. Ще одна прикметність зауваги Цертелева — посилення описове на старовину, це ж «н҃когда» (лексема часова, що характеризує одночасно й давність, часом архідавність, часто зустрічається в літописах). У достосуванні до питань, а на той час загострених проблем української мови, це взяття до тексту слова «н҃когда» виразно й позитивно промовляє й щодо давності самої мови, і щодо її ознак як мови окремої, а не «нар҃чия» та ще й панівної на значних землях («южных странах»). Роботу Цертелева було споряджено й словником, невеличким за обсягом — лише 218 слів.

Українське словництво доповнює «Собрание слов малороссийского нар҃чия» Івана Войцеховича, що з'явився 1823 р. в III частині «Трудов общества любителей российской словесности». Цю працю можна вважати першим спеціалізованим (у І. Огієнка «нарочитий») словником, бо попередні праці були лише додатками до інших робіт (Грамматика О. Павловського), збірка пісень М. Цертелева.

1826 р. завершено роботу над 6-им словником української мови І. Лаврівського, який залишився невиданим. 1834 р. з'явився праця Й. Левицького «Grammatik der ruthenischen oder klein rusishen sprache in Galicien», де наведено значне число доказів щодо єдності української мови Наддніпрянщини і Наддністріянини та Побужжя.

1849 р. з'явилася «Грамматика руского языка» Я. Головацького, що увібрала матеріал, взятий переважно з місцевої (галицької) народної мови.

Межі поширення української мови за працею Я. Головацького обіймають ось такий обшир: «Область малорускаго языка займає в собі в Росії: губернії Волинскую, Київскую, Чернігівскую, Полтавскую, Харківскую около четвертини Вороніжской, Єкатеринославскую, Херсонскую, Таврическую и землю Чорноморских козаків, Подільскую и часть Бессарабии, в царстві Польськiм часть губернії Підляскої и Люблинскої; в королівстві Галицко-Володимірськiм округи: Перемышльськiй, Львівськiй, Самборськiй, Сянiцкiй, Тернопiльськiй, Бережанськiй, Жовкiвськiй, Золочевськiй, Стрийськiй, Станиславськiй, Коломийськiй, Чорткiвськiй и части Решiвского, Ясiньского, Новосяндачского и Черновицкого або Буковини; в королівстві Угорском столиці Бережскую, Угварскую, Угорскую и Мармарошскую в большій части й Земненскую и Шаришскую в меньшей части. За тою границею малорускiй язык можна на Угорщині в розкиданих селах русинів... (два села: Куцура и Керестура аж в Бачьськiй, а одна Шид аж в Сремськiй столиці за Дунаєм) в Молдавіи, Волоцині, Бессарабiи и Таврiи». Я. Головацькiй послiдовно вживає традиційний напис «рускiй» з однією «с» стосовно мови української.

Визначаючи межі поширення «малоруского языка» (або як його називає точніше, наголошуючи на тому, «як у нас кажуть» — «рускiй»), Я. Головацькiй окреслює такі поземельно-водянi орієнтири: «язык южнорускiй, малорускiй розширяється по обох убогах Карпатів, по цілій южній Росiи з обох сторін Дніпра, от Ондави и Попрада в Уграх, а Вепря, ріки в Польщі по середній Дон, ба аж по Кубані, під Кавказом, от устья Дністра и Дніпра, от Чорного моря аж по Припет та недалеко к жерелам Десни, Семи и Донця».

Знову ж таки за Я. Головацьким: «Нарід, заселяющий Южную Русь, Галичину и Сiверо-восточный закуток Угорского королівства в вище описаних границях говорит одним i тимже языком, котрий називається у себе i у сусідів украинским, малоруским (южно-русским) або таки руским»⁶.

Особливо попрацював на концептуалізацію української мови на загал та її практичного боку застосування О. Потебня. Прикметним є те, що відгукуючись на провідні тогочасні теоретичні постулати у мовознавстві, О. Потебня часто до розгляду долучає «мовний матеріал» з мови української. Виразно постають як підґрунтя розгляду у теоретичних тезах О. Потебні художні елементи естетично-словесної діяльності українців (великі й малі —

короткі словосполучення та фразеологізми), тобто їхньої мовно-художньої «енергеї», як говорилося в той час про «мовну діяльність» (В. Гумбольдт) особи, яку О. Потебня вважав «найреальнішим подавачем» буття мови. Але у поєднанні з тим виступала і мова народів чи народу, хоча у зосереджених поняттях у О. Потебні мови народів та племен мають характер значно абстрактніший, ніж мова особи⁷.

Першу карту з докладною інформацією щодо діалектологічних ареалів української мови уклав К. Михальчук, учасник суперечки поміж «южанами» та «северянами» й автор листа-відповіді О. Пипіну в цій дискусії⁸. У праці К. Михальчука українська мова постала в межах свого «загальномовного» (фонетико-лексичного) існування й поширення.

Ареали української мови за К. Михальчуком складають три наріччя: 1) південно-східне (українське, за його визначенням); 2) північне (поліське); 3) південно-західне (червоноруське чи русинське).

Як докази ось такого класифікативного розподілу К. Михальчук наводив етнографічні особливості, племene розселення в давню добу, а також і природні чинники. О. Соболевський пізніше виявив своє бачення діалектних складників української мови, наголошуючи на двох групах: північна і південна. На обґрунтування О. Соболевським було взято рефлексії давніх фонем /e/ та /o/ в новозакритих складах⁹.

За М. Максимовичем, українська мова мала два основних подібнення: «Мова (“язык южнорусский”) або юговосточний включає два головні “наріччя” (“видозмінення”): українське або малоруське і червоноруське»¹⁰.

Про закарпатців з мовного погляду є відображення у «Читанці» (Мукачево, 1919 р.) д-ра Гіадора Стрипського, інша його праця «Старша руська письменність на Угорщині» теж виразно промовляє про окремішність «малоруського язика» від північно-російської мови. Примітним постає й те, що пишучи про розвиток та ситуативний стан мови і письменства закарпатців, автор разом з тим не віддаляється від проблемних питань стосовно української мови на Наддніпрянщині, тобто не ставить остеронь у зв'язках і розвитку від української і мову закарпатців.

У «Граматиці» («Grammatica Slavo-Ruthena») М. Лучкай вирізняє *lingua polonica, russica* (російська, на відміну, як буде видно далі — *Ruthenica*), *bohémica* і *ruthenica*. Водночас подає значні докази і окреслює межі поширення *lingua Ruthenica* (руської мови).

У перших місяцях життя автономної «Подкарпатської Русі» визнано, що мова закарпатців «малоруська» — українська (старої назви тримається автор А. Волошин). Різниця вбачалася лише в тому, що закарпатці писали згідно з традиційними підходами — етимологічно. Тоді було визнано й політичним проводом Закарпаття Народною радою, що урядовою мовою на Закарпатті має бути «язик малоруській» зі збереженням етимологічного правопису».

Серед українофілів Закарпаття вирізнялися О. Бонкалов, Г. Стрипський. Значною частиною закарпатські філологи теж виступили за те, що мова закарпатців не різниться від мови інших земель України. Отже за літературну мову для Закарпаття слід вибирати лише загальноукраїнську, а не російську, яку намагалися впровадити організації москофільського спрямування у XIX ст. Робилися подібні спроби і в XX ст. за урядування на Закарпатті Чехословаччини. Тоді збиралися підписи за впровадження у школи, як основної викладової, мови російської. На певному етапі москофільський напрямок щодо мови шкільництва здобув успіх. Немалою мірою таким результатом посприяли й представники російської еміграції, яка значно осіли у Чехословаччині, зокрема, чисельної на землях історичного Підкарпаття (Ужгород, Мукачево, Пряшівщина).

Поступовість занедбання форм спілкування з материзною культури призвела до цілковитої їхньої втрати в середовищі закарпатських українців у США (давнє традиційне: «карпатських русинів»). Першопочатково такий відхід проявився і у «паралельності» текстів у деяких виданнях — світських та церковних, що готувалися карпатцями. На сторінках багатьох з них матеріали почали вміщуватися двома графіками, а то й, вже потім, і двома мовами — українською й англійською. Згодом зроблено ще один крок, який остаточно докінчив справу «забуття» як традиції, так і її «вміщувача» — мови. Сталася повна відмова як від «кириличного декоративу» культури, а отже й мови, записуваної кирилицею. Спроби «латинізації» форм запису робилися серед закарпатців ще на батьківських землях, коли священники-угрофіли чи мадярони, як ще їх називали, схвалювали до друку молитовники та церковні видання латинською графікою, хоча мова багатьох з них залишалася ще старослов'янська — церковнослов'янська (за сферою свого побутування), а для більшості тодішніх закарпатців — це мова «руська», пов'язана ще з моравсько-паннонським періодом кирило-мефодіївського спадку.

Власне у цьому випадку показовим до дії мають бути «здобутки», що розвинулися у представників недалекого континен-

тального «етносусідства» на еміграції, зокрема у Північній Америці. Так ось до подібного прикладу яскраво стає мовна практика грецької діаспори, що теж має неабиякі проблеми з асимілятивними наступами, але намагається протиставити свій культурно-захисний механізм, цілковито посилаючися на пелопонесько-кіпрську мовну основу. Доречно агітаційним, зокрема, для грецького середовища виступає й елемент термінологічної, загальніше — лексичної різнопланової «гартованості» еллінської мови, запозичені перенесення з якої мають в собі переважна більшість мов світу. Іншими були обставини історичного життя мови української. Але слід згадати, що до прикінця XVIII ст. українська мова мала активний верх в донаційно-рецептивних процесах у мовній практиці східної Європи.

Берестейсько-пінські говірки теж підтверджують свою українськість. Ці говірки майже стало заперечно реагують на сусідство з «акальними» ареалами білоруської мови. Цілковито явище «акання» в них відсутнє. Географічна місцина поширення берестейсько-пінських говірок творить широку смугу, що розтяглася північніше теперішніх державних кордонів України, й обмежується вона на заході, доходячи до Бреста.

Хоча, водночас, давня наявність чернігівського північного «а» у голосних та не позначена поширенням «дз» у системі приголосних зовсім не показує звукової «білоруськості». А в формі давального відмінка (*савіе*) протупає «і» — позиційований звуковий двоскладник.

Тут послідовно виявляється таке вагоме для українського фонотипу відбиття в позиціях давнього «ѣ» етимології *i*.

У 1918 р. Берестейщина, Холмщина та Підляшшя на певний час увійшли до складу УНР, складовою частиною держави України того періоду була і Пінщина.

У 30-х рр. XX ст. польська влада зараховувала жителів Берестейсько-Пінського Полісся до окремої поліської національності (імперський підхід всіляк можливого подрібнення).

Яскравий «і» виступає в берестейсько-пінських говірках і позиційному розташуванні у новозакритих складах, коли стає як основний у «поіменувальній» сталості у називному відмінку і так само системно «по-українському» відбиває почерговування з «о» в парадигматичному переході словозміни: *ніс, кінь, пін*, але часом і виявляє архаїку на таких місцях звукового контактування, властиву широкому поліському говірковому полю: у взаємозближенні на вимові «и» та «і» (ви^із, сти^іл, пори^іт, ви^ін).

Складність «самовизначення», а через те й етнічно-культурного долучення носіїв берестейсько-пінських говірок відбилася і в підсумках перепису 1931 р., коли 61% населення назвало себе «неконституційованими» до білоруських чи українських націєутворень — своєрідною субназвою «тутешні», а 44% зарахували себе до українців¹¹.

Українська культурна й мовна присутність збереглася і на українських етнічних землях, що опинилися в складі інших держав (колишніх республік). Так, зокрема, в чималій кількості випадків українська мова справляла «внощувані» впливи на мову російську на Воронежчині. В багатьох місцинах, де компактні в поселеннях українці межували з росіянами, а й навіть у тих випадках, коли українське населення було щільно оточене російським, простежуються лексичні запозичення російською мовою з української. Щоправда, не всі такі «словникові» внесення зберігали однозначно тривалу активність в структурі мови. Та як наявні складники, подібні запозичення швидко й часто замінюючи цілком слова, питоміші для російських говірок. З виразним закріпленням увіходили українські словникові «запаси» до російських говірок Воронежчини у ситуаціях, коли такі лексичні внесення не «стиралися» літературною російською мовою, тобто коли міжмовний зв'язок підтримувався лише поміж «говірковими варіаціями» мови української та російської без участі літературної російської мови: *бавовниця* (жіноча намітка з бавовняної тканини), *господа* (вживається у значенні заїзду, готелю), *запаска* (плахта), *покут, прибок* (в знач. комора), *призба, тогодній* (минулорічний), *светло* (огонь, лампа), *хата, черга* та дієслівні форми: *шукать, ховать, заробить, похилиться*¹².

Не слід ставити побіч і питання літературно-писемного життя бачвінських русинів. Г. Кастельник сприйняв український фонетичний правопис у своїй «Граматиці» «желехівку». Хоча часом такі зближення з українською мовою йшли всупереч «природнім нормативам» бачвінської говірки, яка тривалий час контактувала з сербським та словацьким мовним середовищем (через мандрівних ремісників-заробітчани та яку, як мову-посередник, вживала зугорщена аристократія при спілкуванні з бачвінцями). Але як вже було зауважено, граматками й словникарями, роль яких виконували тут видавці-редактори, зокрема до таких належав О. Фірак (календар та тижневик «Руски Новини») й одночасно редактор тижневика «Рідне слово» та «Ілюстрованого календаря» (виходив щорічно), разом з лексичними «внесеннями» робилися й звукові редакції, що спрямовувалися

у бік зближення з українською мовою. Що ж до словникового поновлення, то автор «Граматики» Г. Костельник виразно став на позицію: «геть від угорського словництва, черпайте із слов'янських мов — української або сербської»¹³. Хоча надалі все ж продовжували робитися спроби щодо творення «окремої» літературної мови бачвінсько-срімських «русинів». На підпору ставали й урядові чинники довоєнної, а згодом і «тітовської» Югославії. Бачвінських українців намагалися зробити виокремленим від українців народом. Та українські за формою й походженням елементи залишилися надто помітними в писемному варіанті мови, вживаному серед українського населення Воєводини.

Подібно і в Європі, але дещо раніше, ще у XVIII ст., «підпужнила» свій ідеологічний рівень — галліканство Франція. Ідеться як про мовний масив, який у давніший час був «латинським» і «безлатинський», так і той культурний «партикуляризм», що постав на галлікансько-латинській його основі. Ставши на таке підґрунтя і культурне джерело, французи швидко переступили межу борні між «академістами» та письменниками (на той час це були переважно поети, дрібніше представлення мали прозаїки) й пішли полем спільної праці в ділянці мови й її графічного відбиття.

На відміну від французько-галліканського досвіду, Італія, роздрібнена в різнопараметральних державних утвореннях — від значних за розмірами і впливом Папської області, Венеції та Генуї, до дрібненьких князівств, дещо інакше і в інших формах реагувала на практичні «закиди» доби. Дуже важко у XIX ст. виявлялося «зібрати» до єдиної форми писемного спілкування (як мовного, так і графічного) розмаїті італійські «обласні мови». Хоча практика увіходження «*lingua italica*» (народна) до творчохудожнього вжитку мала чималий досвід, бо тексти мовою народною з'явилися ще з-під Дантового пера. Але, незважаючи на це, справа «унітазації» літературної мови й правопису виявилася так само не легкою, як і здолання натужливих устремлінь до земельної окремішності, що завершилося справою політичного компромісу, а через нього й державного об'єднання.

Харківський правопис був випрацюваний Державноправовою комісією у Харкові і затверджений 6.09.1928 р. Його доповнив і пояснював «Правописний словник» Г. Голоскевича. Але невдовзі під ідеологічним тиском із-зовні цей правопис «замінив» правопис київської редакції, який працював вже на іншу «єдність» — не загальноукраїнську, а загальнорадянську.

Київський правопис позбавив нормативності «ґ» з харківського правопису (1929 р.) Голоскевича, і в тому виявилася одна з найбільших прикростей, що «виснажила» звукову розмаїтість української мови. Бо ж то було явище давнє серед українців, що ще у XVII ст. мало й окреме відбиття на письмі через буквосполуку «кґ». А найбільше дошкулянь офіційникам у правописі завдавало те, що, незважаючи на офіційне вилучення, «народна орфоепіка» (тобто середовище питомих мовців) трималася за звиклі: *ґанок, ґрати, ґудзик* (варіантне діалектне *гузік*). Навіть у правописній «непідтримці», що існувала до початку 90-х рр. XX ст., звук «ґ» таки вижив, підтримуваний «самовловлюваним» передаванням у спілкувальному ланцюжку поколінь.

Через таку історично-розламну долю роз'єднаною виявилася і українська мовна дійсність у своїх правописних формах. Діаспорна частина українців продовжувала дотримувати в основі правила українського правопису харківського випрацювання.

Неодноразово діаспорні українці через «солідаризацію» з українцями підрадянської України — УРСР ставали до оборони «харківського правопису». Не останньої ваги мотивами для появи в таких публікаціях у діаспорній пресі була «боязкість» українців зарубіжжя втратили зв'язок поміж всіма українцями, а отже й зв'язок внутрішнього характеру стосовно самої України, її історичного буття та прийдешнього: «Правописна анархія компромітує нас самих, як політичну еміграцію, що прагне здобуття державности своєму народові ... Правопис 1929 р. залишається нашим єдиним правописним законом, хоч і не зовсім повноцінним»¹⁴.

Серед захисників українських правописів XX ст. у діаспорі виявилися прихильники вже і київського правопису. Ось так 1998 р. з'явилася стаття В. Поліщука в торонтському журналі «Нові дні», де автор зокрема зазначав: «Чи оборона харківського правопису сприяє єднанню української діаспори з Україною? ... Краще, отже, послуговуватися може й недосконалим київським правописом, ніж мати правописну анархію». Хоча в цій же статті автор наполегливо пропонував таки відновити у праві букву «ґ» на належному їй місці.

Хоча, «серед деяких українців на заході починає зароджуватися свідомість, що їхня українська мова має таке саме право бути відносно незалежною від мови батьківщини, як колоніальна англійська, еспанська, французька, португальська чи китайська»¹⁵.

Чи не з такого приводу 1913 р., полемізуючи з І. Нечуєм-Левицьким, М. Левицький з Галичини застерезливо зазначав: «Не дай

Боже, доживемо до того сумного явища, що колись буде дві українські мови»¹⁶.

Слід наголосити, що особливістю зберігацької праці всіх східнослов'янських діаспор було незмінно-консервативне ставлення до правописних норм. Хоча у практиці українських поселенців у світі допускалися й підходи, які являли собою відтворення деяких правописних явищ з XIX ст. Та загалом перевага надавалася правописним нормам, що діяли до 30-х рр. XX ст. Теж саме можна спостерігати і у білорусів-діаспорян, які бережуть форми правопису, що вживався до 1933 р., і за суттю своєю є найдокладнішою транскрипцією записуваного. Але й російська еміграція, особливо її монархічне крило, що духовно єднається навколо Російської зарубіжної церкви, теж незмінно береже правописні приписи дореволюційного часу й аж зовсім ніяк не визнає відбиття подальших «оглушувань», які почали за «високонауковим» наказом епохи Й. Сталіна показувати на письмі. У формах запису з часів Радянського Союзу та теперішньої Російської Федерації подається «беспредельный», на еміграції залишається як «безпредѣльный».

Тепер же, коли існує безперешкодна можливість більшого згурпування українства навколо мовної єдності, а серед того і немалою мірою навколо її правописних особливостей, зважаючи на історичну дійсність і фактаж, слід випрацьовувати відбіркові підходи з наявного правописного досвіду: і харківського, з його увібраними елементами з попередніх правописних практик, а також і київського.

Вже тепер належить брати до уваги ті обставини, коли частина питомих мовців з несеними ознаками традиційної фонології, тобто з питомою наявністю у власній мовленнєвій практиці звуків і способів їхньої вимови, що відбилися у правописних нормах 20-30-х рр., і бралися з «живої вимови» тогочасних українців, не представлена фізично, тобто кількість «тих мовців» через життєві реалії зменшилася чи зменшується. Постає проблема щодо того, хто ж сприйме, знову-таки на «живу» відтворювані (поновлювані) графеми.

Переважає ж більшість теперішніх охочих до використання мови живиться нею з книжних джерел мови книжної, якою не раз проходила редакторська рука, якщо говорити про попередні видання і тих же художніх творів.

Тепер з поверненням до деяких попередніх форм написання, у суті справі, виглядатиме як повторна «етимологізація» правопису. Адже значна кількість пропонованих до уведення (історичного

поновлення) форм відома з достеменного підтвердженням швидше фахівцям-мовознавцям, аніж потенційним мовцям, а тепер — переважно записувачам (і то зі сфери ділової мови, бо ж українська у здебільших випадках, як предмет викладання, звужена саме до питань тільки-но ось цієї мови діловодства) є невідомою й не чутою. Щоправда, виразно показовим для цієї ситуації є «етимологічне» функціонування франкомовного правопису. Адже Франція обминула стрімкі рухи «живозвукового» правописної зміни.

Та кожен історичний час кожної культури, що ніс у собі завдання значних зрушень і в неمالій мірі ренесансові (відроджувальні) завдання, майже неодмінно звертався до досвіду попередників. І що тут є найвагомим, звертався до досвіду не як архаїчного віджитої форми, але як до пережитого (тобто того, що переходилося-переживалося поколіннями). Дещо з таких взаємин слід узяти й до мовно-писемної практики. Певно, у цій сфері теж дещо має нагадувати про попередній час та про його носіїв-попередників. У такому разі слід вдаватися до сполучного поєднання традиційності зі невпинною стрімкістю повсякдення. Тоді історичні, а на сьогодні, то вже традиційні форми зійдуться у просторі єдиної культури (і першоформа напису через θ , що покрила собою певне звукове існування в грецькій мові «висвітляться» і в *Тесі* і у *Велі* — іменних скороченнях, що виникли від узятого з основного текла (*Текля*), та ще одного повного варіанту імені для *Веля-Векла*), так само ітимуть в ряді імен чоловічих — *Федось*, *Ходось*, *Тодось*, *Федір*, *Хведір*). Інші предметно-функціональні форми теж «нерозбігатимуться» у значеннях через звукову «різнопочутість» — кафедра й катедра, які позначають рівнозначно: структурно-організаційну одиницю навчального закладу та архієрейську кафедру (як місце — кафедральний собор і як організаційне утворення — єпархія), тобто єднуються навколо звістувального підвищення — це кафедра (з грецької). Хоча в українській традиції була відома й питомиша слов'янська словосполучка — соборна церква (собор). Отже, не слід (та й не годилося б) позбавляти повноправності вже традиційний для київської культури «Ф», що озвучує графічний знак « θ », права на існування. Як ознака певного часу візантійської мовної практики, з'явився він у киево-руській традиції.

Тож у справі відбиття мови на письмі, тобто справі особливостей запису з його формами-нормативами — правописі, слід надавати перевагу чинникові «сполучної серединності», який допевно зведе до єдиного понятійного й функціонального знаменника всі попередні й теперішні практики мовного й мовлен-

невого життя. Звісно, не слід зрікатися й буквенно-графічних елементів «етимологічності», що «наживу» відбивають собою «мовну археологію». Разом з тим, належить зважати й на такі явища мовної дійсності, коли у мовленнєвій практиці деякі звучання заступилися й однопохідними звуковими проявами, але дещо відмінними від своїх попередників на тому ж місці звукосполучень. Через те часом і доводилося надавати до їхнього відображення й іншого графічного знака. Але ж знову таки, коли стати на несхитність «серединної» підвалини у правописній справі, тоді мова, як явище значеннєве й естетичне, несхибно постане у своєму цілковитому образі й вигляді. Саме тоді українська мова, як культурна з'ява історична й сьогоденна, показуватиметься як цілковитий материк, а не подрібнене острівковістю тіло архіпелагу.

- ¹ Волошин А. О письменном язиці подкарпатских русинов, 1921. – С. 13.
- ² Огієнко І. Огляд українського язикознавства // Записки НТШ. – Т. LXXX. – Кн. VI. – К., 1907. – С. 37.
- ³ Огієнко І. Вказ. праця. – С. 41-42.
- ⁴ Огієнко І. Вказ. праця. – С. 84.
- ⁵ Огієнко І. Вказ. праця. – С. 91.
- ⁶ Головацькій Я. Розправа о язиці южно-русском и его наричіях. – Л., 1849. – С. 17-18, 20-21.
- ⁷ Потебня А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 418.
- ⁸ Михальчук К. Открытое письмо А. Пыпину по поводу его статей в «Вѣстнике Европы» о споре между южанами и северянами. – К., 1909 (написана праця 1886 р.).
- ⁹ Соболевский А. Очерки русской диалектологии. Малорусское наречие // Живая старина. – 1892. – Вып. 4. – С. 3-61.
- ¹⁰ Максимович М. Откуда идет русская земля. – К., 1837. – С. 81.
- ¹¹ Сколенко О. Берестейсько-пинські говірки: генеза і сучасний стан. – К., 2001. – С. 10.
- ¹² Собинникова В. Взаимодействие близкородственных языков (на материале русских и украинских говоров) // Лингвистическая география, диалектология и история языка). – Ереван, 1976. – С. 268.
- ¹³ Горбач О. Літературна мова багвінсько-срімських українців («Русинів»). – Париж-Франкфурт, 1961. – С. 16-17.
- ¹⁴ Ажнюк Б. Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999. – С. 403.
- ¹⁵ Струмінський Б. Українська мова на еміграції // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 100.
- ¹⁶ Ажнюк Б. Вказ. праця. – С. 413.

7.3.

**Формування світоглядно-правових засад
понять «громадянство» і «Батьківщина»
в українського соціуму
(рефлексії Української революції 1917-21 рр.)**

468

У роки революції початку ХХ ст. українці пройшли складний шлях самовизначення й самоідентифікації, що значно прискорилися через об'єктивно-історичні причини. У попередні історичні періоди етнічна ідентифікація українців відбувалася в межах сталих державно-організаційних суспільних структур (Російська імперія, Австро-Угорська), а відтак, неодмінно, вступала в протистояння не тільки з іншими етнічними ідентичностями імперій, а й з національною ідентичністю панівної нації, позаяк у формуванні такої імперської нації брали участь і етнічні українці. У межах соціуму обох імперій сформувалися традиційно-усталені як світоглядні, так і правно-засадничі ідеали державної приналежності й громадянського самовираження через поняття громадянства та/чи підданства. Марія Лівницька (громадська діячка початку ХХ ст., дружина Андрія Лівницького, прем'єр-міністра УНР) згадувала: «В ті часи нелегко було говорити з селянами про автономію України. Вони не знали навіть, що таке Україна, і хто такі вони самі»¹.

Українська революція стала переломним періодом у становленні української національної ідентичності через виявно означені поняття «Україна-батьківщина» та «громадянин України». Соціалізація та політизація етнічної ідентичності українців у революційному вирі надзвичайно прискорилася. Саме у цей час усвідомлення своєї приналежності до української нації набуло масовості, причому як в етнічних українців, які проживали в обох імперіях, так і представників інших етносів, котрі територіально й історико-культурно поєднані у співжитті з місцевим етносом. Вживання етноніму «українці» переросло вузькі рамки етнічної самоназви й перестало бути набутокм самосвідомості незначної кількості інтелігенції, а стало усезагальною домінантою, національно-визначальною дефініцією. (І хоча такі означення як «малорос», «хохол» не щезли із побутово-життєвого вжитку, проте поступово вони стають символами національної недоречності, обмеженості, меншовартісності. Особливо як-

раво це відбито в антимальоросійському дискурсі 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.).

Саме пробудження національної самосвідомості українців стало визначальною рисою та підставою розвитку національного руху навесні 1917 р., що було підготовлено попереднім набутком української провідної верстви в різних сферах: культурно-історичній (від Шевченкової «правди у своїй хаті» через інакшість української буттєвості М. Максимовича, П. Куліша, М. Костомарова, історичну особність В. Антоновича й безперервність історичного розвитку М. Грушевського), практичнобуттєвій (український театр, література, видавнича справа, освіта й просвіта, Наукове товариство імені Тараса Шевченка й інші громадські організації та політичні партії), науково-прогностичній («Самостійна Україна» М. Міхновського, «Ukraina lend and Volk», «Ukraina und die Ukrainien» та «Чому ми хочемо самостійної України?» Степана Рудницького) та ін.

Розглянемо на прикладі таких ідентитетів як «батьківщина» і «громадянство» процес формування національної ідентичності у часи Української національної революції та стійкість їх у протистоянні новим «більшовицько-радянським».

Ідентитет «Україна-батьківщина» запізнавався українцями упродовж декількох століть і, зрештою, через образно-поетичний світ Тараса Шевченка міцно увійшов у свідомість людності як «своя Україна». Не тільки як край, мала батьківщина, а й як уявлений простір місцедіяння: слави й ганьби, волі й рабства, любові й ненависті, народження й смерті. Це те уявлене й історично прославлене місце «славних прадідів», обшир, де твориться історія, де гартуються славні звиязці про яких пам'ятають наступні покоління, саме тут твориться спільна доля.

У часи національно-визвольної революції початку ХХ ст. ідентитет «Україна-батьківщина» переходить з лірико-поетичної площини у політичну й набуває реально визначеного як свідомісно-вибраного, так і правно-засадничого характеру.

Уже в I Універсалі Центральної Ради маємо звернення «До всього українського народу, на Україні й поза Україною сущого» й чітко окреслене визначення «Земля Українська». Себто категорія «Україна-батьківщина» стає політичною реальністю з окресленням простором і своїм особливим устроєм. У наступних Універсалах було розмежовано ідентитети Україна і Росія. Тобто упродовж 1917 р. Україна постала як геополітична реальність². У 1918 р. з проголошенням ЗУНР цей ідентитет поширився й на західноукраїнські землі, що означало розмежування з іншим ідентитетом — Австро-Угорським. Об'єднання УНР і ЗУНР в січні

1919 р. зробило українські землі й самих українців уявноцілісними, одержавленими, суб'єктом міжнародної політики.

Відповідно до політичних змін, які відбувалися в Україні у цей час, формувався й ідентитет український громадянин. 2 березня 1918 року Центральна Рада ухвалила Закон про громадянство Української Народної Республіки, де зазначалось, що «Громадянином Української Народної Республіки вважати кожного, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуттям та на сій підставі відбере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки». Визначалося правове регулювання набуття громадянства й наголошувалося, що громадянин УНР не може бути громадянином іншої держави³. 29 квітня 1918 р. на засіданні останньої сесії Центральної Ради було ухвалено Конституцію УНР — основний закон української держави. В цьому документі були конституційно окреслені (Розділ II) права громадян України.

«7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.

8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.

9. Громадянин УНР може зложити з себе громадські права заявою до Уряду УНР з zachovannям приписаного законом порядку.

10. Позбавити громадянських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.

11. Актова, громадська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ»⁴. Ухваленням Закону про громадянство Центральна Рада законодавчо визнала й водночас визначила нове поняття в правових стосунках як в середині країни, так і стосовно колишніх метрополій Росії та Австро-Угорщини та їхніх громадян. Нечувані зміни соціально-громадянського статусу зачепили інтереси багатьох людей, а особливо колишніх військових російської армії, які в 1918 р. були важливим чинником українського суспільного життя. У відгук на Закон про громадянство Головна Рада Російського Союзу в Україні 14 липня 1918 р. подала розлогу доповідь члена Російського Союзу О. Вельяміна з даного питання до Міністерства закордонних справ Української Держави. Їх передовсім цікавила доля «великоруських офіцерів». Як зазначалось у доповіді: «Вислати можливо тільки тоді, якщо визнати великороса іноземцем. Але зрозуміло, що визнати в Україні великороса іноземцем можна лише в тому випадку, якщо формально, з точки зору закону, існують уже українські громадяни; насправді таких ще не має. Закон про громадян УНР, прийнятий Центральною Радою 2 і 4 березня і видрукований у «Віснику Ради Народних Мі-

ністрів» 15 березня за № 15 встановлює для визнання тієї чи іншої особи українським громадянином необхідність подачі заяви про те і прийняття присяги при чому для народжених в Україні осіб встановлювався 3 місячний термін з дня публікації закону, для тих, хто не народився в Україні, 6 місяців». Апелюючи до міжнародного права, представники військових також наголошували про те, що «всі, хто підпадають висланню з України є тепер тут в Україні свого роду політичними емігрантами, тут вони переховуються від терору, що його поширили більшовики на їхній батьківщині»⁵. А отже мають право на перебування в Україні. Для українців, котрі проживали в різних куточках світу поняття «Батьківщина-Україна» й «український громадянин» набули державно-політичного характеру. Зламно-трансформаційні процеси зачепили мільйони людей; свідомісні зміни визначили долю багатьох. Комітет українського громадянства в Петрограді 8 червня 1918 р. звертався до Міністерства закордонних справ Української Держави з проханням дати такі роз'яснення у справі набуття українського громадянства: «1) як ставитись до тих осіб, які по своєму політичному обличчю зв'язані з більшовиками (але хотіли б переїхати в Україну — кронштатські матроси, красноармійці); 2) яким чином гадає Міністерство провести формально те, що посвідчення на приналежність до українського громадянства виключає одночасне підданство іншої державності (як зміну паспортів?); 3) щодня виникають сумніви щодо належності до українського громадянства осіб з Бессарабії, Курщини, Криму, визначаючих себе українськими громадянами»⁶. З подібними запитами і проханнями зверталися українці з різних куточків колишньої Російської імперії. Новониколаївська окружна Українська рада 1 травня 1918 р. давала наказ своєму делегатові, який їхав в Україну вивірити: «Кого із українців, проживаючих в границях Російської республіки і Сибіру, належить лічити горожанином Самостійної України: всіх, чи условно і при яких умовах»⁷. До «Комісії по виробленню закону про українське громадянство» зверталися також українці Маньчжурії, Далекого Сходу, Саратова. Вони пропонували «усім українцям з України і їх нащадкам надати права громадян України недивлячись на те, де вони приписані і лічить їх яко чужоземців-колоністів»⁸.

Особливістю українсько-російського розмежування стали мирні українсько-російські переговори (травень – жовтень 1918 р.) в ході яких Російська Федерація офіційно визнала Україну й встановила дипломатичні стосунки, запровадивши Генеральні консульства, відповідно, в Києві й Москві та консульські представництва в містах. Українські представництва були в шести містах радянської Росії⁹.

Слід зазначити, що більшовицький уряд Росії з початку свого існування визначив позицію як правонаступника Російської імперії. Всі жителі колишньої імперії автоматично були визнані громадянами РСФСР, а відтак нова держава ставала «старою батьківщиною». Національні ради, що постали на просторах Росії в ході революції 1917 р. ліквідовувалися більшовиками. Так 16 вересня 1918 р., у порядку відповіді на запит Генерального консула Української Держави в Москві, Український відділ Народного комісаріату з іноземних справ РСФРР повідомляв: «Згідно постанови Колегії народного комісара у справах національностей, емісари українського відділу в провінції ліквідуєть всі неофіційні національні організації установи, які не бажають підпорядковуватись контролю або помічені в контрреволюційності. Замість таких установ створюється державний орган, якому і переходять функції і майно ліквідованої установи.

Поспішна ліквідація Калузької ради була викликана тим, що вона присвоїла собі функції державної влади, видаючи посвідчення і перепустки на Україну. Калузьку раду замінив державний орган — Калузький підвідділ Українського відділу Народного комісаріату у справах національностей»¹⁰.

Про те що влада в Росії не визнає українського громадянства засвідчують звернення українських громадян безпосередньо по допомогу до гетьмана Павла Скоропадського, до Української мирної делегації на переговорах із більшовиками. Зокрема така заява надійшла 14 вересня до Української мирової делегації. «2 вересня ц. р. у Петрограді Совітською владою без жодних підстав заарештований громадянин Української Держави інженер-технолог Фадій Костянтинівич Козловський, не дивлячись на те, що він мав при собі посвідчення про громадянство, видане Українським Генеральним консульством під ч. 9420»¹¹. Не визнавала українського громадянства й влада Установчого зібрання, про що повідомляв 13 вересня 1918 р. Міністерству закордонних справ український консул в Казані П. Бочило. У Казані на початку серпня встановилася влада Установчого зібрання і розпочалася загальна мобілізація всіх офіцерів. «До мене стали поступать заяви від Українських громадян о тим, що їх призивають не рахуючись, що вони Українські громадяне. 10 серпня я звернувся до влади за поясненням і одержав відповідь, що вони не признаючи Українського суверенітета призивають всіх без розбору». Після того як консул виступив з протестом особоуповноважений дав відповідь. «Влада Установчого Зібрання не визнає Української Держави і громадян її вважає громадянами єдиної неділимої Росії, і що на основі цього проходить мобілізація»¹².

Упродовж 1918 р. російські більшовики ухвалили низку декретів, якими регулювалося набуття громадянства. 1 квітня ухвалено «Декрет о приобретении права Российского гражданства», ухвалений на засіданні «ЦИК (СНК)»¹³, 22 серпня 1918 р. декрет «О принятии в российское подданство»¹⁴, в той же час Нарком внутрішніх справ Петровський доручив Петроградському виконкомові взяти на облік усіх співробітників, які не вважали себе російськими громадянами¹⁵. Було також ухвалено спеціальне рішення «О порядке выхода из российского гражданства лиц, проживавших на территории РСФСР и желающих вступить в гражданство Украинской державы и о регистрации российских граждан, проживающих на территории России» надруковане у «Известиях Всероссийского ЦИК Советов» 19 вересня 1918 р.

Ці правила регулювали процес набуття громадянства. Зокрема, в них зазначалося: «Выход из российского гражданства разрешается тем бывшим подданным Российской империи, ныне желающим принять украинское гражданство, которые докажут: 1) что они покидают пределы РСФСР и переселяются в Украину; 2) что они являются постоянными жителями Украины и 3) что они свободны от всяких обязательств по отношению к казне РСФСР и отдельным российским гражданам»¹⁶. Це був жорсткий дозвільний порядок, за яким практично не можливо було правовим способом вийти із російського громадянства. 7 жовтня 1918 р. Рада комісарів Союзу Комун Північної області ухвалила обов'язкову постанову про те, що будь-який іноземний громадянин, котрий проживає в межах Північної області, зобов'язаний до 1 січня 1919 р. отримати дозвіл на право проживання в Російській республіці. Дозволом на право проживання в межах республіки може бути лише російський «вид на жительство» іноземця, що видається іноземним підданим в Іноземному відділі Комісаріату з Внутрішніх справ Союзу Комун Північної Облaсті (терміном на півроку)¹⁷. Українське Генеральне консульство у Москві виступило з протестом проти введення таких правил. 24 жовтня 1918 р. Генеральний консул в Москві Кривцов писав до Міністра закордонних справ Української Держави: «Надсилається при цьому копія відношення Германського Імператорського Генерального консульства... Піддержати перед Народним комісаріатом Інострaнних Діл становище, яке я зайняв у справі временних правил Совіта Народних Комісарів про вихід українців з російського громадянства»¹⁸.

Отже, більшовики успадкували право використання старих ідентитетів «Росія-Батьківщина» і російський громадянин (російський підданий) для всіх, хто проживав на теренах колишньої Російської імперії. Окрім того, феноменом «Росія-батьків-

щина» оперували не тільки більшовики, а й білий рух в Росії, а отже всі, хто позбавлявся цього ідентитета, або хотів набути іншого, одночасно ставали ворогами як одних, так і інших. Це з особливою гостротою пізніше проявилось в протистоянні української й російської еміграції. Варто враховувати й той факт, що довготривале перебування України в стані колоніальної залежності сформувало відповідне бачення понять «Батьківщина» й «підданство» у свідомості військової, політичної еліти (з-поміж яких були вихідці з України), а отже зміна громадянства й бачення Батьківщини була досить складним свідомісним вибором. Любили свій рідний край, проте служили чужій державі, примножували як інтелектуально, так і практично-організаційно її силу і міць. (Або, за В.Я. Звиняцковським, котрий досліджував життєпис Гоголя і констатував цей стиль поведінки деяких українців: «зробити все, щоб загнати в межі літературної ідеальності, літературно звузити, обмежити, загнудати знайдені в «малоросійській повістях» етнічні першообрази і разом з тим надати їм якомога більш широкий... ідеологічний зміст»¹⁹).

Військове протистояння з більшовиками програли як українські політичні сили, так і «російський білий рух», проте спільність ворога не змогла примирити ці сили на еміграції саме через абсолютне несприйняття «білим рухом» в тому числі й вище зазначених новоутверджуваних ідентитетів.

За джерелами вдалось простежити те, що ідентитет український громадянин набув практичного значення уже у 1918 р. Це, зокрема, засвідчує роз'яснення Міністерства закордонних справ Української держави до Міністерств військового і внутрішніх справ та Центральної комісії по призиву щодо військово-зобов'язаних. В ньому зазначалося, що під висловлюванням у законі від 5 грудня 1918 р. про призов і мобілізацію «жителів м. Києва і Київського градоначальства» варто розуміти постійних жителів Києва і Київського градоначальства. Зокрема підданих Української держави і підданих колишньої Російської імперії, котрі не перебувають у підданстві Російської Радянської республіки, або підданстві, держав, що виникли на території колишньої Російської імперії. Також не мобілізували осіб, котрі перебували в іноземному підданстві на час прийняття Закону про українське громадянство від 2 липня 1918 р.²⁰

Важливе значення також мала процедура підготовки і видання саме українського паспорта. Такі паспорти з українською атрибутикою видавалися українським громадянам як дипломатичні для державних службовців, так і закордонні для всіх тих, хто виїздив до інших держав²¹. Як правило закордонні паспорти

видавалися терміном на півроку. Паспорт є важливим джерелом для ідентифікації особи. В ньому повідомлялися розлогі дані про особу. Рік і місце народження, фото, опис особи: зріст, обличчя, колір волосся, очей, уста, ніс, особливі прикмети. Наприклад: «Дипломатичний паспорт Посольство Української Держави у Відні отсим подає до відома всім, що власник сього є дійсно Адольф-Олександр Адольфович Марцинчик-Ільницькій аташе Посольства Української Держави в Австро-Угорщині.

Поміщено фото, власноручний підпис. Ідентичність особи на фотографії (зображення на повний зріст) і власноручність підпису стверджує посольство Української Держави у Відні. Далі трьома мовами (українською, німецькою і французькою): Місце і час уродження Київ, 21 марця 1873; зріст — високий, обличчя — кругле, волосся — біляво-сиве, очі — блакитні, уста — нормальні, ніс — нормальний, особливі прикмети — нема»²². Кожен паспорт мав номер. Часто в паспортах, виданих для поїздки за кордон державним службовцям вписувалися дружини та діти. Наприклад, до паспорта за № 2180 радника посольства в Царгороді Люція Кобилянського були вписані: дружина — Кобилянська Ольга і син — Кобилянський Віктор²³. Зазначалася також підстава видачі паспорта, тобто попередній документ, на основі якого видавався український. Зав консульським відділом Дипломатичної місії У.Н.Р. в Румунії 16 липня 1921 р. повідомляв підполковнику Е. Луговому в м. Чернівці: «При цьому маю честь надіслати виготовлених 10 паспортів: із них — 7 платних і 3 безплатно.

Маю честь повідомити, що прибувший до Букарешту Генеральний Консулят Республіки Аргентини візірує Українські паспорти на виїзд до Аргентини»²⁴.

У час окупації території України більшовиками у 1919-20 рр. багато її жителів (людей різного етнічного походження, а особливо євреїв) скористалися саме українськими паспортами й виїхали за кордон на постійне місце проживання.

Частина українських урядовців, котрі обіймали ті чи ті посади в часи Української революції через різні консульські відділення в європейських країнах одержали українські паспорти й користувалися ними упродовж зазначеного в них терміну. Так Сергій Шелухин одержав паспорт за № 1252 21 лютого 1921 р. у консульському відділі посольства УНР у Відні (про що засвідчує офіційна печатка). Про самого Шелухина дізнаємось: «Заняття: сенатор. Коли і де народився: 6/10.1864, Полтавщина. Зріст: високий, волосся: чорне, очі: карі, особливих прикмет не має. Пас цей дійсний для: подорожі й перебування за кордоном. Термін дії: 6 місяців»²⁵. А поскільки цей паспорт знаходиться

у архівних фондах, то, очевидно, що по закінченню терміну дії документа, власник повернув його у відповідності до чинного правила й отримав на його підставі інший документ. Подибуємо й такі цікаві документи про те, що дехто з керівників Директорії скориставшись своїм службовим становищем, виїхав за кордон за документами, оформленими на інше ім'я. «УНР Канцелярія Директорії 10 марта 1920 р. Ч. 276 а м. Відень Секретно. До Посольства Української Народньої Республіки у Відні. На бажання члена Високої Директорії проф. Ф.Н. Швеця маю честь прохати виготовити йому громадянський паспорт на ім'я Федір Шевченко, тому що хоче удатися до Швейцарії на лікування яко приватна особа і непомітно. Начальник канцелярії Члена Директорії УНР (підпис)»²⁶. Такий паспорт Ф. Швець одержав. За № 784. «Федір Шевченко (фото на документі вирізане. — арк. 345 звор. — В.П.). Де і коли народився: 8 червня 1876 (за-креслено і написано 11 листопада 1882 — В.П.). Україна, Черкаси. Заняття: професор. Зріст: високий, волосся: темне, очі: сірі, уста: звичайні, ніс: звичайний. Власноручний підпис. Той їде до: Німеччини, Швейцарії. Термін: 6 місяців»²⁷. Паспорт теж було повернуто у відповідності до існуючих правил. Отже, паспорт не лише ідентифікував особу як таку, аналізуючи цей документ, ми можемо простежити й шляхи її переміщення, спосіб, час і мету виїзду за кордон. Сам паспорт мав атрибутику УНР чи ЗО УНР і тим самим вирізняв українців як людей приналежних до іншого державного утворення. (Польський чи австрійський паспорт мали свою атрибутику).

Особливо складна ситуація склалася після переміщення уряду УНР до м. Тарнова. У серпні 1920 р. Департамент чужоземних зносин УНР звернувся до Міністерства внутрішніх справ за роз'ясненням з приводу порядку видачі паспортів українським громадянам. «Під час перебування за межами своєї території, до МЗС надходять численні прохання громадян У.Н.Р. про видачу їм приватних паспортів для виїзду за кордон. Консульський відділ МЗС дотепер видавав т. зв. командировочні листи особам службою командированим за кордон, а також приватні паспорти родичам своїх дипломатичних агентів за кордоном. Видача заграничних паспортів приватним особам є функція чисто поліцейного характеру і належить виключно до компетенції Міністерства внутрішніх справ зглядно Губкомісаріатів. Для вияснення і врегулювання цієї справи, МЗС ласкаво прохає Вас повідомити до якої установи Вашого Міністерства передані тепер ці функції, куди і мали б звертатися заінтересовані.

При видачі заграничного паспорту в Російській державі стягався податок в розмірі 15 рублів (сріблом) на півроку.

МЗС в цілях внутрішнього вжитку бажало б знати, який еквівалент встановлено в УНР на видачу заграничних паспортів приватним особам, а також категорії осіб маючих право на зменшення, чи, навіть, цілковите нестягування цього податку»²⁸.

Одержавши дозвіл від уряду УНР та використовуючи українські паспорти, виїхали у 1920 р. за кордон: Міністр фінансів Христофор Барановський з дружиною Февронією, дітьми: Юрком, Миколою, Левком, Ольгою, Оленою, Лідією та особистим секретарем Іваном Рудницьким. Іван Кобза з сином Ігорем; Степан Баран; колишній Міністр Внутрішніх справ М.І. Білінський з дружиною Ганною Олександрівною; генерал-хорунжий флоту Володимир Олександрович Савченко-Більський 52 років, ісповідання православного; Іван Львович Ліпа зі своїм сином Юрієм; Міністр Пошт і Телеграфів Іларіон Косенко з дружиною Софією та дітьми: Євгеном і Вірою; Ісак Мазепа з дружиною Наталією та двома дітьми; Іван Огієнко; Любов-Мальвана Арнольдівна Марголіна — донька представника української місії в Лондоні, 19 років»²⁹.

Українські паспорти вважали за честь і обов'язок мати навіть такі емігранти з України як колишній гетьман Павло Скоропадський. 20 травня 1920 р. до українського посла в Берліні звернувся представник гетьмана полковник Гнат Зеленецький. Він, зокрема, писав: «Бувший Пан Гетьман П. Скоропадський доручив мені прохати Вас видати йому з його Родиною Українські паспорти, позаяк ті, по которим він досі жив були тимчасові: голандські та німецькі.

Прикладаю при цьому список осіб, которим належить одержати паспорта, покладаю надію, що Ви виконаєте це законне прохання. З великою пошаною Гнат Зеленецький, полковник.

Список:

Пан Павло Скоропадський — 47 років;

Пані Олександра Скоропадська — 43 роки;

Дочка Марія Скоропадська — 21 рік;

Дочка Лизавета Скоропадська — 20 років;

Дочка Олена Скоропадська — 1 рік;

Син Данило Скоропадський — 18 років;

Син Петро Скоропадський — 17 років.

Живуть всі Villa Brugger, Rostar pres, Lausanne, Suisse»³⁰.

На ім'я Г. Зеленецького було надіслано відповідь. «Цим маю честь повідомити, що для видачі паспортів пані Олександрі і її 5 дітям ніякої перешкоди не має, тому я одночасно доручаю паспортному відділові ввіреної мені Місії доручення як тільки

но вона звернеться в справі їх видачі для себе і своїх дітей. Що торкається видачі паспорту генералові Павлові Скоропадському, то тут має силу відносне рішення мого уряду, тому надсилаю дане прохання в згаданій справі для компетентного вирішення моєю МЗС»³¹.

Процес видачі українських паспортів у 1920 р. набув масового характеру. Українська дипломатична місія в Батумі повідомляла, що там не вистачало бланків паспортів і просили вислати 700-800 штук³². Міністр Закордонних справ УНР А. Ніковський надіслав Голові надзвичайної Дипломатичної Місії УНР в Румунії листа, в якому роз'яснював: «Що торкається справи видавання паспортів збігцям з території УНР — для права побуту в Румунії абож для дальшої подорожі — то, на мою думку, слід видавати паспорти тільки тим особам, які викажуть дозволи на виїзд з України, видані властями УНР»³³.

Аналізуючи ситуацію з визнанням українських паспортів у Швейцарії та їх видачею, секретар Надзвичайної Дипломатичної місії В. Старосольський подав 10 квітня 1920 р. «Рапорт» Голові Надзвичайної Дипломатичної Місії в Швейцарії. В ньому, зокрема, зазначалось: «УНР ще не визнана Швайцарією і по тій причині Уряд Швайцарії не визнає Української Місії в Берні, як акредитованого при Уряді Швайцарським представника узнаної держави. Помимо того, ставляться швайцарські власті, а, зокрема, Політичний Департамент, об'єктивно, а навіть прихильно до Місії і трактують її de facto як офіційне заступництво узнаної і заприязненої держави.

1. Признання екстериторіального характеру членам Місії і їх родинам.
2. Виставлення офіційних дипломатичних легітимацій членам і штатним урядовцям Місії, а іменно синіх легітимацій (червоних не видають українській делегації). Кантони різно ставляться до українських пашпортів і офіційних грамот, але все-таки, більшість кантонів (Берн, Цюріх, Зеліксон, Сен-Гален, Базель, Люцерн, Ваад) визнають українські пашпорти і сертифікати.

Становище властей Швайцарії є ще не вирішене. На їх підставі видають (обергасле, мізуч, дозвіл на шлюб і т. д.)³⁴. 31 липня 1920 р. секретар місії у Берні повідомляв до Міністерства закордонних справ УНР: «Всім українським громадянам, проживаючим в Швайцарії, о скільки до них немає ніяких сумнівів з політичного або з морального боку, видаються, если о це просять, українські паспорти. Умовою видачі паспорта єсть:

- 1) безумовне визнання своєї приналежности до одной з громад, положених на території УНР;

2) підписання заяви, що дана особа приймає українське громадянство, піддається всім законам Республіки»³⁵.

Як правило, паспорти видавалися на підставі старих російських або австрійських паспортів, а за відсутності за довідкою від місцевої поліції, що паспорта немає. Діяло також і правило видачі одного паспорта на всю родину, терміном на півроку, у виняткових випадках на рік. Такса за видачу паспорта — 10 франків. «Сертифікат видається тоді, коли прохаючий не може безсумнівно виказати своєї приналежності, коли ходить о видане посвідчення на короткий час... Лише в межах Швейцарії. Прохідні свідоцтва — для переїзду за кордон Швейцарії — для репатріантів. Віза видається на українській паспорт (10 фр.)³⁶. Для українських політичних емігрантів певний час український паспорт був не тільки документом, котрий засвідчував особу, а й окреслював їхню державно-національну приналежність.

8 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон «Про громадянство на Західній Області УНР». «Згідно з цим законом кожна особа, яка у день його оголошення мала право приналежності до однієї з громад краю, вважалася громадянином ЗОУНР. Якщо хто-небудь з дорослих осіб не хотів набувати цього громадянства, то повинен був до 20 травня подати про це заяву (від свого імені і від імені неповнолітніх дітей). Однак, такої заяви могли органи влади не прийняти, якщо «заявляюча сторона сею заявою хоче лише ухилитися від громадянських обов'язків». Якщо ж заява прийнята, то така особа одержувала правовий статус «чужинця» і при бажанні в будь-якій час могла виїхати за межі ЗОУНР. У випадку залишення в краї, чужинці «повністю користають з оборони і опіки права ЗОУНР».

Рішення про надання громадянства ЗОУНР приймав Державний Секретаріат. Оскаржити таке рішення можна було до Виділу УН Ради (пф. 4). В окремому параграфі закону вказувалось, що громадяни Придніпрянської України — УНР — є тими самими громадянами ЗОУНР (пф. 2).

10 квітня Державний Секретаріат видав розпорядження, яким уточнював деякі положення цього закону. Так, заява чоловіка і батька про надання громадянства механічно поширювалося на дружину і неповнолітніх дітей. Службовці, які до цього не склали службової присяги, повинні були з одержання громадянства скласти присягу на вірність ЗОУНР в державному повітовому секретаріаті. Але змусити їх до складання присяги ніхто не міг. Повітові комісари лише виготовляли списки службовців, які відмовилися від присяги і надсилали їх до уряду. У розпорядження також вказувались документи, які слід

було підготувати (крім заяви) для отримання громадянства»³⁷. З огляду на договір про з'єднання обох Українських республік, закон про громадянство в § 2 постановляв таке: «Особи, які мають право громадянства на основі законів виданих Центральною Радою, є одночасно громадянами цілої Української Народної Республіки і громадянські права й обов'язки в Західній Обласі УНР виконують на рівні з усіма громадянами, коли одна з громад цієї Обласі прийме їх у свій зв'язок відповідно до зобов'язуючих у тій Обласі постанов про надання громадянської приналежності»³⁸. Отже, ідентитет «український громадянин» став об'єднуючим фактором для всіх українців, визначив їх загально-територіальну та державну приналежність.

Незважаючи на зміну політичної влади в Україні, простежується спадкоємність законодавчої бази стосовно акта громадянства. У листопаді 1919 р. Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Закон про громадянство. В першому параграфі «Придбання громадянства» встановлювалася така норма. «Громадянами УНР визнаються: а) особи, які 9 січня 1919 року в день проголошення самостійності УНР, мали право осідку в одній з громадянином території УНР, себто були приписані на території УНР до одного з бувших громадянських станів (сословій). Хто з них не хоче підлягати цій постанові є зобов'язаний на протязі одного місяця подати про це заяву (§ 6); б) особи, яких або діди жили осідле на території УНР і що вони подадуть заяву про своє бажання стати громадянами УНР, вкажуть документами, що стали Українськими громадянами на основі Закона від 2 липня 1918 р. про громадянство Української Держави (Державний Вісник, 1918, № 21); г) особи, які задовольнять вимоги Закона 8 квітня 1919 року про права громадянства на Західній Обласі УНР (Вісник Державних Законів і Розпоряджень ЗО УНР, вип. 10)»³⁹. Виникло принципово нове явище в українському державотворенні. На основі законодавчої бази українці різних імперій ставали громадянами однієї держави. Військове становище, в якому перебувала УНР, не дозволило вповні застосувати практику визнання і надання українського громадянства, проте це був важливий акт у подальшому для відстоювання українцями своєї національної ідентифікації на еміграції.

Відповідно до закону уряду УНР «Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці» від 12 листопада 1920 р. у Польщі почав діяти Державний Центр УНР в екзилі, який продовжив державно-політичну діяльність за межами України. «Передовсім було внормоване правове становище українських військ, котре регулю-

валося інструкцією Міністерства військових справ Польщі від 2 грудня 1920 р., за якою армія УНР трактувалася як дружня та союзна і мала б розташовуватися у порозумінні з Головною Командою Військ УНР»⁴⁰. Фактично з цього моменту в європейських країнах офіційно з'являються українські політичні емігранти. Отже, в умовах військового упокорення більшовиками території України, політичними емігрантами стали всі ті, котрі не перебували в Україні з тих чи тих причин і в той чи інший спосіб були причетними до державно-політичної діяльності в період Української національно-демократичної революції (1917-21 рр.) (Територію України розглядаємо як уявлену й задекларовану (січень 1919 р.) цілісність, а політичних і державних діячів УНР і ЗУНР, котрі опинилися за межами держави — політичними емігрантами незалежно від особливостей і завдань, що вимагали від них час і загальноєвропейські політичні реалії).

У 20-х рр. ХХ ст. для українських політичних емігрантів одним із найважливіших і найболючіших проблем було повернення в свою країну. Покидаючи Україну з тих чи інших причин, вони не підозрювали, що дорога назад буде пролягати через зраду свого політичного вибору, або її не буде зовсім, і їм доведеться пристосовуватись до реалій емігрантського життя.

Досліджуючи українську еміграцію в Австрії та Німеччині, Т. Сидорчук зазначає: «Сучасні дослідження еміграції доводять, що національна ідентичність «на ґрунті еміграції» не може бути простим відтворенням минулої ідентичності на батьківщині; вона знову створюється в результаті взаємодії між емігрантською общиною і «країною — опікуном» ... «підсвідоме вони створюють нову під впливом культури опікуна. Досвід української еміграції засвідчує, що в українській спільноті в Австрії і Німеччині відбувався паралельно ще і другий процес — створення (тобто злиття великоукраїнської і галицької культур)»⁴¹. Загалом поділяючи думку автора, варто наголосити, що національна ідентичність українських політичних емігрантів (як наддніпрянців, так і галичан) формувалася упродовж багатьох років (хоч і в рамках російської та австро-угорської лояльностей), проте уже в часи Української революції поступово кристалізувалася як єдине ціле (спільне бачення майбутнього — відстоювання ідеї незалежної української держави, створення уречевленого образу єдиної України на базі Київської загальноукраїнської музейної колекції, (започаткована М. Біляшівським і Д. Щербаківським), виникнення нового ідентитету «український громадянин». І те, що упродовж 20-х рр. українські емігранти на міжнародному рівні відстоювали саме свою національну ідентичність, (створюючи в межах країн-опікунів власний

культурно-освітній, науковий і мовний простір, зберігаючи до початку 90-х рр., хоча й номінально, політичний ідентитет), красномовно свідчить про тривкість саме української національної ідентичності в середовищі політичних емігрантів (мова не йде про інші види ідентичностей: політичну, культурну, соціальну тощо).

В одному з листів до Костя Мацієвича від 12 червня 1925 р. Симон Петлюра застерігав щодо тактики «нашої національної політики». «Коли б ці групи та особи (має на увазі представників тих груп чи осіб, котрі зв'язали своє ім'я і діяльність з самостійницькими змаганнями нашого краю) фактично були втягнені в «союзну орбіту» з Москвою, то це було б не лише доказом «малоросійської шатости» провідників нашого руху, не лише політичною компрометацією їх, а величезним надщербленням нашого національного ідеалу, поскільки взагалі роля осіб чи груп відограє свою вагу в історичних процесах. Всупереч інших поглядів на «каносу» Винниченка в 1920-21 рр. та «подорож додому» Грушевського, я гадаю, що власне кроки цих двох визначних людей української новітньої історії, внесли більше каламуцтва в укр[аїнське] національне життя, як ніщо інше і захитали відпорність громадянства українського в найбільш переломову добу і в найбільш відкритих моментах нашої національної політики⁴². Представники української політичної еміграції, зокрема, С. Петлюра і уряд УНР в еміграції надавали великого значення саме проявам і відстоюванню українськості у різних сферах. Більше того відносно «нейтральний» у проявах національно-громадянської виявності й вихований на вірнопідданій традиції Росії-батьківщині, український гетьман Павло Скоропадський на еміграції в Німеччині не тільки задекларував себе українцем, а й став промотором-засновником гетьманського руху, у 1926 р. створив Український науковий інститут у Берліні, сприяв його фінансовому забезпеченню. Різні українські партійно-політичні групи, що опинилися на еміграції й дискутували з приводу програм, шляхів і методів повернення в Україну тощо, ідейно були об'єднані намаганням зберегти головний політично-громадянський ідентитет «український громадянин».

У радянській Росії й поміж російських емігрантів з початку 1920 р. спостерігаємо кардинальну зміну громадянської свідомості, яку окреслив у своїй статті С. Єфимовський, редактор «Славянской зари» — газети, що видавалася у Празі. Він зазначив, зокрема, про те що більшовики захищають російські національні і державні інтереси. «В этом мы будем на стороне Советской России. Не потому, что она советская, а потому, что она Россия»⁴³. Саме російський патріотизм послужив поштовхом для розвитку

зміновіхівського руху в середовищі російської еміграції, і цей, вихований століттями патріотизм, прогностично побачив і нову після-більшовицьку Росію-Євразію, саме це закорінене поняття Росії-батьківщини не дало змоги багатьом українцям усвідомити «своїї України». Трансформація російської національної ідентичності, навіть в умовах еміграції, була болісним процесом і тільки поступове накладання радянської ідентичності на стару російську дало поштовх для формування радянської ідентичності.

Утворення радянських дипломатичних місій, прорив в економічних стосунках європейських країн із більшовицькою Росією (підписання угод) і зрештою Генуезька конференція остаточно спрямували визнання світовим співтовариством контролю більшовиками постімперського російського простору, куди включалась і територія України. Як не намагалися українські політичні емігранти протистояти процесу визнання УСРР — СРСР їхні потуги не знаходили підтримки у європейських політиків. У зв'язку з проведенням Генуезької конференції представник місії УНР в Парижі О. Шульгин звернувся до Пуанкаре з нотою протесту проти визнання радянської влади в Україні, охарактеризувавши її як окупаційну владу Великої Росії. А також протестував проти того, щоб Україну на конференції представляв Х. Раковський⁴⁴.

Для того, щоб утвердитися в Україні більшовицькій владі необхідно було подолати збройний опір всередині країни, підім'яти інші політичні партії, повернути із-за кордону або дискредитувати непокірних політичних діячів. Зміновіхівський рух, що заповнив Росію для України був непридатний (бо хто ж міг підтримати лозунг Великої України), тоді його інспірували, давши іншу назву українським зміновіхівцям «поворотівці» — себто ті, котрі повертаються на батьківщину. А позаяк таких було не багато, а противники більшовизму залишалися й продовжували боротьбу, тоді до них застосували інші методи: одних знищили фізично, як С. Петлюру, а інших — підкупам, шляхом розкладу, використовуючи слабінки людської натури.

Окрім того, на початку 20-х рр. через розуміння більшовиками необхідності якнайшвидшого утвердження в Україні тут зберігався ідентитет УСРР й від імені цієї квазідержави відкрилися повноважні представництва в країнах найбільшого скупчення українських політичних емігрантів (Польща, Чехословаччина, Австрія, Німеччина). Пізніше саме на упокорення України була спрямована й політика українізації. Однак зі створенням СРСР відпала потреба приховувати свої наміри й Повпредства УСРР за кордоном ліквідуються, а через Комінтерн, котрий відігравав роль всеєвропейського пропагандиста пропо-

нуються нові ідентитети, всіляко засуджуються будь-які прояви національного в діяльності самих же комуністичних лідерів.

В СРСР відбувалася трансформація поняття «Україна-батьківщина»: від визнання другої підрядності — до формування у свідомості українців (як і інших громадян) нового ідентитету «Радянський Союз — батьківщина трудящих усіх країн». Як бачимо, й на цьому рівні вивищувався класовий підхід до розвитку життєдіяльності суспільства і особи. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 10 травня 1920 р. була дана спеціальна вказівка Х. Раковському розгорнути пропагандиську компанію з приводу існування «УССР»:

«7. Поручається тов. Раковському дати указання местным политическим органам армейской прессы: считается с фактом существования УССР и соответственно с этим вести газетную работу.

8. Ввиду того, что многие решения ЦК РКП, относящиеся к Украине не сообщаются своевременно, обратитесь в ЦК РКП с предложением сообщать важнейшие решения по телеграфу или телефону»⁴⁵. Окрім того, на одному із засідань Політбюро 12 липня 1920 р. розглядалося питання про Просвіти, які більшовики вважали за потрібне «завоювати» й піддати «державному контролю». В протоколі записано й особливу думку Х. Раковського: «Просвіти по своей сути являются националистическими организациями и им нужно противопоставить наши собственные организации»⁴⁶. В комплекс заходів по опанування України ввійшли також і заходи з вивчення української мови більшовицьким політикумом. У Протоколі № 23 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 15 лютого 1921 р. було записано: «Поручить тт. Чубарю и Шумскому написать циркуляр об использовании украинского языка как средства распространения коммунистических идей среди трудящихся Украины»⁴⁷. Розуміння стійкості національного протистояння більшовики широко використовували у практичній роботі. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 8 червня 1920 р. було заслухано інформацію про поїздку Луначарського по Україні й, зокрема, ухвалено: «Дать директивы Шумскому в Полтаве в числе посылаемых для продработы в деревню: посылать возможно меньше тт. еврейской национальности»⁴⁸. Про відповідне пристосування ідентитетів засвідчує і те, що в своїх постановках Політбюро ЦК КП(б)У змушене було акцентувати увагу на пристосуванні українських назв до реально російської армії в Україні. Зокрема рішенням Політбюро від 25 липня 1921 р. було визнано за доцільне: «...на бланках военных округов помещать оба титула «РСФСР» и «УССР». Считая, что вопрос об образовании Украинской Червонной Армии

разрешен, издать циркуляр против привнесения националистических моментов в образование Украинской Армии»⁴⁹. Виникало багато проблем із записами в паспортах. Якщо в 1921-22 рр. Уповноваженим українського НКІС в Одесі при виїзді українських громадян за кордон видавались замість звичайних закордонні паспорти т. зв. «тимчасові пашпорти». Причому ці паспорти давали права на зворотній в'їзд в УСРР, проте уже в 1924 р. в Берлінському Повпредстві склалася практика за якою ці паспорти не визнавались як дійсні й вимагали візу НКІС СРСР. Окрім того, як виявилось, закордонні паспорти видавались виключно російською мовою, а були випадки, що декотрі парттовариші «вимагали, щоб в їхніх паспортах зазначалося не лише загальносоюзне, а й республіканське громадянство»⁵⁰.

У другій половині 20-х рр. розгорнулася широка пропагандистська робота в Комінтерні по засудженню національних ухилів і, зокрема, шумськізму та становища в КПЗУ. Зокрема, 14 травня 1927 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглядалося питання «Про становище в КПЗУ», і як досить вірно з гіркотою й розпачем сказав у своєму виступі т. Шліхтер: «Я должен сказать, что нередко приходится в нашей среде встречаться с таким фактом, что как только затронешь национальный вопрос черт его знает! Выходит, что казалось бы все совершенно ясно. А в конце концов получается драка, спор и две стороны. Почему это. Это по моему, **результат того националистического окружения, которое у нас есть, которое мы воспринимаем даже борясь против его** (виділено мною — В.П.)»⁵¹. Певно, що тих заходів по шельмуванню всього українського й насадженню нових ідентифікатів було замало. Потрібно було розгорнути широку кампанію за визнання СРСР батьківщиною трудящих усього світу й відповідної їхньої поведінки. У часописі «Тризуб» зазначалося: «Як відомо, паризький полпред Раковський, поруч з Троцьким, Зінов'євим підписав декларацію, звернену до ЦК своєї партії, «всі чесні пролетарії мусять працювати для повалення їх національних урядів», а всі солдати, на випадок війни з Совітами, мають зраджувати свою батьківщину, дезертирувати зі своєї армії та переходити до шеренг червоної армії, бо СРСР — батьківщина для робітників цілого світу. Французький посол у Москві Ерберт висловив протест Чичеріну, вимагав відкликати Раковського з Франції»⁵².

На VI конгресі Комінтерну (17 липня – 1 вересня 1928 р.) було висунуто лозунг-постулат «Советский Союз как отечество трудящихся всех стран». І відповідно до цього розробили низку заходів по втіленню в життя цієї ідеологеми.

Зокрема, коли в 1929 р. в Польщі готувався міжнародний з'їзд поляків, в СРСР розгорнулася пропагандистська акція водночас із засудженням уряду Пілсудського — протиставлення життя поляків у СРСР. Так робітники і службовці м. Зінов'євська давали такий наказ делегатам, котрі мали їхати до Польщі: «Ми, робітники і службовці — поляки заявляємо, що Радянський Союз є єдина в світі пролетарська батьківщина, де пролетаріат може вільно будувати свою пролетарську культуру»⁵³. А польськомовні газети, засуджуючи уряд Пілсудського як фашистський і буржуазний, зокрема, зазначали: «...звісно надіслати своїх представників на з'їзд треба не для того, щоб демонструвати «одність» поляків, що живуть в СРСР, з фашистською Польщею, і що наші представники, коли їх загалом допустять на з'їзд, повинні відразу заявити на трибуні, що польська трудяща людність СРСР вважає за свою батьківщину тільки Радянський Союз». «...На лицемірну національну одність відповімо класовою одністю трудящих всіх країн»⁵⁴. Себто, нова влада досить чітко й наполегливо витісняла зі свідомості людей різних національностей (не тільки українців) поняття єдності народу, де б він не проживав. На прикладі польської спільноти бачимо, що більшовики створили своє бачення й нав'язували його. «Не визнаємо контрреволюційного гасла єдності народу («jedności narodowej») і протиставляємо гасло пролетарської солідарності цілого світу»⁵⁵.

В СРСР під контролем влади та за її ініціативою розгорнулися акції протесту, в яких Радянський Союз протиставлявся фашистській Польщі, тим самим радянська пропаганда не тільки стверджувала нові радянські ідентифікати, а й нав'язувала своїм громадянам почуття ворожості, образ іншого як ворога, використовуючи всі можливості, в тому числі й польську мову та польськомовні засоби масової інформації, що видавались в Україні⁵⁶.

У радянській Україні ідентитет «Україна-батьківщина» поступово витіснявся новим «Радянський Союз — батьківщина трудящих усього світу», формувалося нове поняття «громадянин СРСР», що мало виховувати патріотів саме цієї країни, зорієнтованих на новостворювані загальносоюзні цінності.

В еміграції українці зіткнулися з проблемою ідентифікації їх з росіянами, як вихідцями з колишньої Російської імперії.

Уряд УНР на чужині намагався зорганізувати ідеологічно й організаційно українських емігрантів у різних країнах світу. С. Пеллора визначив нагальні завдання української спільноти в країнах проживання. А один із українських дипломатів Олександр Шульгин так писав: «Активну національну політику великого народу можна провадити або сидючи на своїй власній землі, маючи

свій уряд, військо і всі атрибути держави, або ж на гіркий кінець така політика мусить вестися принаймні екстериторіяльно, себ-то людьми, що не мають батьківщини, себ-то емігрантами, нині власниками «нансеновського паспорту»⁵⁷. У лютому 1921 р. Міжнародний комітет Червоного Хреста запропонував Раді Ліги Націй призначити комісара у справі російських біженців. Ним став відомий полярний дослідник і громадський діяч Ф. Нансен. За його ініціативою були запроваджені посвідчення особи (т. зв. нансеновський паспорт). До вересня 1923 р. проект паспортів був визнаний 31 державою⁵⁸. Проте записи в цих паспортах про належність до громадянства велись як «russe». Українські політичні емігранти упродовж 20-х рр. доклали чимало зусиль, щоб врешті-решт після довгих дискусій аж після 1928 р. комітет у справах біженців Ліги Націй пішов на певний компроміс: за кожною державою лишився власний вибір призначати українським біженцям в нансеновських паспортах їхню національність.

Українські політичні емігранти, провідні діячі національно-визвольного руху не тільки відстоювали право на свою українськість, визнання українців у світовому співтоваристві, а й зберігали у правовому порядку свою громадянську приналежність навіть в складних умовах еміграції. Часто своїм значним інтелектуальним внеском у розвиток країн проживання вони заслугоували повагу та визнання, проте не погоджувалися змінити українське громадянство.

«Великий авторитет О.Г. Лотоцького сприяв тому, що у 1937 р. польські урядові кола запропонували йому місце сенатора за умови прийняття польського громадянства. Він відмовився через останню обставину, і в «його нансеновському пашпорті до кінця днів його стояло: «державна приналежність — не установлена, остання — українська»⁵⁹.

Отже, відстоювання українцями своєї національної ідентичності за межами України натикалося також на нерозуміння європейською спільнотою українських проблем. Більше того, вони ускладнювалися тією активною роботою більшовиків по проникненню в середовище українських емігрантів і поширення в їхньому середовищі не лише комуністичних ідей, а й руху за визнання УСРР — СРСР та повернення в Україну. Так звані «радянці» (ті, котрі перейшли на радянську платформу в еміграції), стали своєрідними утверджувачами радянської влади в Україні й першими, кого радянський режим знищив морально або фізично у радянських тюрмах. Серед них були як вихідці з Наддніпрянщини (Н. Суровцева, А. Ніковський, М. Грушевський, М. Чечель та ін.), так і з Галичини (С. Вітик, С. Рудницький, М. Лозинський, члени КПЗУ та ін.).

У перипетіях післяреволюційної пори змінювалася доля осіб народів, виникали й щезали надумані ідентитети, проте незнищенними залишалися усталено-національні. Ідентитети «Україна-Батьківщина» й «український громадянин» їх політико-правовий статус були уконституйовані 1991 р., спираючись на національний досвід часів Української революції початку ХХ ст.

- ¹ *Ливицька Марія*. На грані двох епох. – Нью-Йорк, 1972. – С. 261.
- ² Див. детальніше: *Піскун В.М.* Четвертий універсал і питання становлення територіальної цілісності української держави // *Історія України. Мало-відомі імена, події, факти (збірник статей)*. – Вип. 5. – К.: Рідний край, 1999. – С. 100-108.
- ³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: у 2-х томах. – К., 1997. – Т. 2. – С. 173-174.
- ⁴ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української Революції 1917-1920 рр. – Т. II. – Відень, 1921. – С. 176.
- ⁵ ЦДАВОВ України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 67, арк. 31-35.
- ⁶ ЦДАВОВ України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 69, арк. 12.
- ⁷ Там само. – арк. 15.
- ⁸ Там само. – арк. 16-17.
- ⁹ *Піскун В.* Одне писали, інше тримали «в умі». Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 року // *Політика і час*. – 1994. – № 2. – С. 72-77; *Піскун В.* Українсько-російські мирні переговори (травень – листопад 1918): спроби взаємовизнання та розмежування // *Вісник Українознавство*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2000. – Вип. 3. – С. 18-23.
- ¹⁰ ЦДАВОВ України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 88, арк. 18.
- ¹¹ ЦДАВОВ України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 91, арк. 24 а.
- ¹² ЦДАВОВ України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 87, арк. 20-20 звор.
- ¹³ Центральний Державний Архів Санкт Петербурга (далі ЦДА СПб). – Ф. 142, оп. 1, спр. 1 арк. 1.
- ¹⁴ Там само. — Ф. 144, оп. 1, спр. 13, арк. 101 -104.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 1000, оп. 45, спр. 2.
- ¹⁶ ЦДАВОВ України. – Ф. 3766, оп. 1, спр. 88, арк. 6-7.
- ¹⁷ ЦДА СПб. – Ф. 142, оп. 1, спр. 9, арк. 411.
- ¹⁸ ЦДАВОВ України. — Ф. 3696, оп. I, спр. 11, арк. 23.
- ¹⁹ *Звизняцковський В.Я.* Николай Гоголь. Тайны национальной души. – К., 1994. – С. 59.
- ²⁰ ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. I, спр. 57, арк. 12.
- ²¹ Див.: ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. I, спр. 61, арк. 9, 94, 96, 103,160, 161, 171-179, 189,204, 234, 238, 252, 252, 256, 258.
- ²² ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. I, спр. 61, арк. 240 — 241.
- ²³ ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. I, спр. 61, арк. 160.
- ²⁴ ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. I, спр. 162, арк. 20.
- ²⁵ ЦДАВОВ України. – Ф. 4440, оп. I, спр. 39, арк. 284, 285, 285 звор., 286, 286 звор.

- 26 ЦДАВОВ України. – Ф. 4440, оп. 1, спр. 39, арк. 352 а.
- 27 Там само. – С. 345, 345 звор., 346.
- 28 ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 555, арк. 187 звор.
- 29 ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 555, арк. 34, 171-172, 115, 119, 120, 122, 161, 223, 277-278, 304.
- 30 ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 555, арк. 82.
- 31 ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 555, арк. 35.
- 32 ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 557, арк. 25.
- 33 ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 557, арк. 149.
- 34 Центральний державний історичний архів у м. Львові. – Ф. 360, оп. 1, спр. 590, арк. 70-71.
- 35 Там само. – Арк. 94-95.
- 36 Там само. – Арк. 96.
- 37 *Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.* Західноукраїнська Народна Республіка 1918 – 1923. (До 75-річчя утворення і діяльності). – Коломия: «Світ», 1993. – С. 69-70.
- 38 *Стахів М.* Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923 р. – Т. IV. – Скрентон: З друкарні Народної Волі — органу Українського Робітничого Союзу, 1960. – С. 74-75.
- 39 ЦДАВОВ України. – Ф. 3696, оп. 2, спр. 2, арк. 6-7.
- 40 *Сідак В.* Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки): Монографія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 210.
- 41 *Сидорчук Т.М.* До питання формування української національної ідентичності в умовах міжвоєнної еміграції: історіографічний огляд і концепція (на прикладі Австрії і Німеччини) / Четвертий Міжнародний конгрес українців. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Ч. II: XX століття. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 95.
- 42 *Симон Петлюра.* Лист до Костя Мацієвича 12 червня 1925 р. / Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 49.
- 43 *Геллер М., Некрич А.* Утопия у власти, История Советского Союза с 1917 года до наших дней // Overseer Publications Interchange LTD, 1982. – С. 152.
- 44 Там само. – Спр. 1261, арк. 2 звор.
- 45 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 16 звор.
- 46 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 7, арк. 46.
- 47 Там само. – Спр. 13, арк. 23.
- 48 Там само. – Спр. 7, арк. 27.
- 49 Там само. – Спр. 13, арк. 28 звор.
- 50 Там само. – Ф. 1, оп. 20, спр. 1824, арк. 36, 36 звор.
- 51 Там само. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2479, арк. 16.
- 52 З міжнародного життя // Тризуб. – 1927. – Ч. 37 (95). – С. 14.
- 53 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2935, арк. 9.
- 54 Там само. – Спр. 2938, арк. 125.
- 55 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2938, арк. 3.
- 56 ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 20, спр. 2938, арк. 82, 89-90, 101.
- 57 *Шульгин О.* Без території: Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині. З передмовою В'ячеслава Прокоповича. – Париж, вид-во «Меч», 1934. – С. 11.
- 58 Див.: *Шкаренков Л.К.* Агония белой эмиграции. Изд. 2-е, исправленное и дополненное. – М., 1986. – С. 99.
- 59 *Швидкий В.* Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.). – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – С. 211.

7.4.

Наука в системі самоідентифікаційних складових українського суспільства

490

Дослідження історії становлення української науки засвідчує глибинність прагнень українського народу до самовизначення. Сотні років пригноблення не знищили культурної самобутності українців та їх внутрішнього потенціалу до розвитку, не дивлячись на столітні періоди бездержавності та імперського гноблення як в Речі Посполитій, так і в самодержавній Росії чи Радянському Союзі. На думку відомого українського філософа Сергія Кримського: «У сучасному світі існує понад 2 000 етносів, якщо рахувати починаючи зі спільностей в один мільйон чоловік. Але на них припадає лише 193 держави, зафіксованих ООН. Відомо, що етнос не є готовим до інтеграції, поки він не проходить фази вільного розвитку, що знаменується державною незалежністю»¹. В історії українського народу було немало славетних сторінок. Пам'ять про Козаччину чи роки визвольних змагань початку ХХ століття та про багато інших подій завжди залишатимуться важливим чинником національного самоусвідомлення.

В сучасному світі, за все зростаючої глобалізації може здатися, що значення національної самобутності дедалі зменшуватиметься. Раніше навіть існували теорії про зникнення національностей у майбутньому світі всепланетних економічних корпорацій. Дійсно, окремо взяті держави втрачають свій безпосередній вплив на економіку, зростає кількість людей, які вільно передають та отримують інформацію по всьому світу і тому змушені уніфікувати засоби взаємоспілкування, їхні долі все більше переплітаються. Тобто, можна було б вважати, що етнічні особливості, національні держави вичерпали себе. Але в реальності цього не відбувається. Навпаки, навіть в політичній сфері, наприклад, при об'єднанні Європи, француз вважає себе в першу чергу французом, а вже потім європейцем. «Глобалізація нашого часу торкається виробничих, технологічних, комунікаційних та фінансово-економічних сфер і не зачіпає диференціації національних культур»².

Отже, в наш час становлення всесвітньої мережі Інтернету та посилення сили всесвітніх економічних утворень, значення національного компоненту не зменшується. Різноманітність в культурі приводить до загального взаємовпливу та розквіту. І відповідно, одноманітність веде до занепаду. Глобалізація повинна виступати чинником посилення взаємозв'язків та різноманітності, а не монополізації впливу якоїсь однієї культури, адже і в економіці монополія неминуче призводить до занепаду. Внаслідок глобалізації відчутно зменшується державний контроль над економічними процесами. В цьому відношенні кордони дійсно відмирають. Всесвітні корпорації не потребують додаткового регулювання всередині країни, адже вирішують успішно свої проблеми самостійно незалежно від кордонів. Одночасно, за рахунок зменшення впливу державних структур збільшується свобода окремих особистостей. А послаблення держави, втрата нею жорсткого контролю над особистим життям громадян із одночасним посиленням ролі громадянського суспільства є обов'язковими умовами демократичного устрою. Відповідно, можна зробити висновок, що саме занадто жорсткий контроль держави та відсутність свободи індивіда, загальна недемократичність є причинами слабкої інтегрованості України в систему глобальної економіки.

Різноманітність культур є запорукою процвітання цивілізації. Адже кожна з самотніх культур привносить щось своє неповторне у загальну картину світу і тому виконує загальноцивілізаційну місію. Кримський пише про своєрідність духовності України, «тієї духовності, що народилася в надрах греко-слов'янської цивілізації України-Руси, тієї духовності, яку втілювала Києво-Могилянська академія, загалом духовності, яка зробила Україну суб'єктом світової історії»³. В період виходу з кризи після Руїни, коли часи козащини змінились добою романтизму, коли жива була пам'ять про козацьку державу, але не зреалізувалась іще на українській землі імперська політика Росії, українське суспільство вижило завдяки національно-духовному піднесенню народу, концепції інтеграції західної та слов'янської культур, переходу на загальноєвропейські програми освіти, заснуванню Києво-Могилянської академії. Тобто при неможливості політичної боротьби продовжувалась національна самоідентифікація в площині культури. І науки. Це є ще одним свідченням нездоланності прагнення нашого народу до національного самоусвідомлення. Причому, завжди зменшення впливу зовнішніх чинників викликало посилення самоідентифікаційних складо-

вих українського національно-культурного життя. Наприклад, в один із періодів послаблення імперського тиску в російській імперії, за деякого поглиблення демократії після проголошення царем конституційних свобод у 1905 р., як зазначає Ірина Пасько «українська національна ідея почала прокладати шлях якщо не до визнання, то хоча б до обговорення на офіційному державному рівні»⁴. Автор зазначає, що одинадцять років парламентаризму в російській імперії, з 1906 по 1917, безперечно, сприяли демократичним змінам у монархічній державі. Навіть не маючи змоги вирішувати проблеми, Державна Дума самим своїм існуванням створювала умови лібералізації життя. У 1908 р. було винесено на обговорення законопроект про запровадження української мови в початковій школі, у 1909 р. — законопроект про українську мову в судочинстві. Вони не були прийняті, але обговорення цих законопроектів привернуло увагу громадськості до українського питання. Разом із лібералізацією суспільного життя очевидним став крах офіційної політики космополітизму. «Ідея асиміляції національностей стала активно потіснятися національною ідеєю»⁵.

Закономірним наслідком послаблення імперського гніту стало посилення українського руху, який перед тим переживав півстолітній період репресій та утисків. П'ятдесят років шаленого імперського шовіністичного тиску повинні були б знищити будь-які прояви національної самосвідомості. Достатньо назвати розгром Кирило-Мефодіївського братства у 1847 р. та Валувеський циркуляр 1863 р. про заборону друкування українською мовою шкільної та релігійної літератури, постійні переслідування як окремих представників національного руху, так і будь-яких проявів національної приналежності, Емський указ 1876 р., що забороняв навіть театральні вистави і друкування слів до нот українською, видання літератури українською мовою. Ціллю всіх цих дій було поглинання українства, його асиміляція. Так би і сталося, якби не деякі риси українського руху. Проаналізувати їх цікаво було б за двома першоджерелами, що з'явилися приблизно в один час: книгою «Украинский вопрос», що видана була у Москві в 1914 р. та статтею Володимира Вернадського «Украинский вопрос и русское общество», яка була написана швидше за все у липні-серпні 1915 р. на хуторі Ковиль Гора, у Шишаках на Полтавщині. Цікавим є аналіз Вернадським історичних проблем та розгляд питання про національні права зага-

лом, а також аналіз як українського питання, так і проблеми національної самобутності.

Це два погляди на одну проблему людей хоча і з різними позиціями, але однаково небайдужих до долі України.

Книгу видано було за матеріалами часопису «Украинская жизнь», що виходив у 1912-17 рр. Ідея часопису з'явилася у членів української секції Московського товариства слов'янської культури не випадково. Видавався він російською мовою в столиці імперії. Це дозволяло послабити утиски цензури, яка найсуворіше перевіряла в першу чергу видання українською мовою. Крім того, використання російської мови робило видання доступнішим для російської інтелігенції. Задачі, що поставили перед собою автори журналу були вкрай актуальні саме в ті роки. Вони вважали за необхідне всіма доступними засобами в часи посилення утисків пробуджувати національну самосвідомість серед представників української інтелігенції, а також ставити до відома прогресивну російську інтелігенцію про становище українців. І хоча видавався часопис «Украинская жизнь» недовго, неможливо переоцінити його значення для розвитку українського національного руху. Фундаторами цього видання були такі самовіддані борці за національне відродження як Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Симон Петлюра, Дмитро Донцов, Агатангел Кримський, Софія Русова.

Володимир Вернадський всесвітньо відомий передусім як творець вчення про біосферу та ноосферу. Та творчість його не обмежувалась лише науковою діяльністю. Багато часу і сил віддавав він також громадському життю, приймаючи в ньому активну і безпосередню участь як член конституційно-демократичної партії. Слід особливо підкреслити, що і як вчений, і як громадський діяч, Вернадський був неупередженим у своїх судженнях і діях, міг дозволити собі не згоджуватися із загальноновизнаними оцінками та стереотипами. Етичні критерії були для нього найважливішими. Він відзначався також надзвичайною скрупульозністю в аналізі та енциклопедичністю знань.

У статті Вернадський висловлює ряд далеко не загальноновизнаних думок щодо взаємостосунків між націями. На жаль і сьогодні актуальність цієї роботи Вернадського велика. Написана в роки першої світової війни, стаття залишається цікавою і в наш час. Для багатьох російських політиків і зараз незрозумілою та неприйнятною є теза Вернадського про самобутність української (малоросійської) народності з чітко окресленою етнографіч-

ною індивідуальністю, «завдяки якій намагання ближніх і дальніх родичів перетворити її на звичайний етнографічний матеріал для посилення панівної народності лишались і лишаються безуспішними»⁶. Вернадський завжди дотримувався принципів наукового аналізу, не тільки коли досліджував природничі процеси, а й при розгляді історичних фактів. Це дозволяло йому мати власний погляд на проблему, не піддаватися загально-визнаним упередженням. Вернадський переконливо говорить про самотність України та її «чужорідність» російському політичному устрою, а також про глибокий культурний зв'язок України із Європою. Заради справедливості слід зазначити, що Вернадський українське питання піднімав не так щодо українства, як у зв'язку із необхідністю «збереження за Росією культурного і політичного впливу на український рух»⁷. Вернадський безумовно симпатизував Україні, але залишався громадянином імперії. Він вважав, що саме для збереження цілісності Російської держави слід заохочувати національну самотність її складових частин. Як людина мудра і далекоглядна, він говорив про відмову від прийомів державного гніту в національних стосунках.

Автори книги «Українське питання» наголошували на тому, що «з'єднання з Московською державою не припинило на Україні боротьби за національні права, видозмінивши лише форми цієї боротьби»⁸. Але найменші прояви національної самосвідомості викликали шалену протидію та жорстокі каральні акції з боку імперської влади. Як написано у передмові до книжки «Українське питання», великороси, «самі не знаючи утисків у національній галузі, не можуть поставити себе в становище позбавленої прав національності, яка переживає всю гіркоту образи у відмові в задоволенні природних і законних національних потреб»⁹. Таке ставлення до українства було широко розповсюджене. В російській імперії панував великодержавний шовінізм.

Втративши державницькі атрибути, Україна не втратила національно-культурної самотності. Як вважав Вернадський, саме в сфері культури продовжувався в цей період український рух. І саме засобами культурного впливу продовжувалась боротьба за національне відродження. Дуже великого значення набула в цей момент література, яка зберігала і розвивала мову та традиції українського народу. Як вказує далі Вернадський, національне відродження навіть у формі культурних подій

одразу ж викликало репресії зі сторони імперського уряду. Почалось активне знищення української мови. Її цілеспрямовано вилучали зі всіх сфер суспільного життя: забороняли викладання українською мовою, видавництво не тільки світської, а й церковної літератури, використання мови в державних установах і навіть в театрі. Як аргумент при забороні української мови використовувалась теза про спільність коренів культурного і мовного розвитку окремих гілок російського народу та про загальнодержавну роль саме російської літературної мови, що повинно було б виключити необхідність паралельного розвитку інших мов та літератур руського кореня.

Ця політика нищення національної самобутності українського народу, як вказує Вернадський, була проявом великоруського сепаратизму, спробою перетворити багатокультурну різноманітність в нівельовану за російським зразком одноманітність (однотипність). Нищівній критиці піддано офіційну позицію влади щодо розвитку української мови і в книзі «Українське питання», де подано ґрунтовний аналіз історії цієї проблеми. Мова називається найсуттєвішою і найяскравішою рисою народної індивідуальності. Саме тому її не вдається знищити ніякими репресивними заходами доки існують носії цієї народної індивідуальності. В книзі наводиться ряд підходів до вирішення цієї проблеми багатьма вченими. Докази відмінності української і російської мов виважені, історично підтверджені численними посиланнями на документи та історичні факти. І наводяться також аргументи проти великодержавної шовіністичної політики, яка є в цілому згубною, адже знищує багатоманітність, тобто підґрунтя до розвитку. Як говорив Олександр Потебня, «для існування людини потрібні інші люди, для народності — інші народності»¹⁰. Одноманітність це дорога до занепаду.

Але в імперії український національний рух сприймався однозначно вороже, як загроза її єдності. Треба було бути Вернадським, щоб у розвитку національного руху побачити можливість загального прогресу. Ще на початку ХХ століття Вернадський вже проповідував дотримання загальнолюдських цінностей для загального цивілізаційного поступу. Лише через півстоліття, після жахів другої світової війни, людство прийшло до подібних висновків і започаткувало Організацію Об'єднаних Націй, зрозуміло життєву необхідність пріоритету прав людини над правами держави. Тепер існує Європейський Суд з прав лю-

дини, куди особа може подати позов на державу про відшкодування їй як матеріальних, так і моральних збитків.

На початку ХХ ст. найбільш поширеним навіть серед прогресивно налаштованих кіл імперії було прагнення до асиміляції української культури, яке було дещо завуальовано лозунгами про спорідненість української та російської культур та про т. зв. возз'єднання, при якому розвиватися мала лише російська культура, поглинаючи при цьому всі інші культури. Вернадський, звертаючись до найбільш прогресивних сил Росії, говорить про переваги цивілізованого вирішення українського питання. Будучи людиною широких поглядів, Вернадський пише, що сам по собі розвиток української культури є цілком природним і має право на існування. Історія не один раз підтверджувала неможливість репресивного вирішення українського питання. Вернадський вважав український рух органічно притаманним місцевій спільноті, таким, що «живиться корінням народного життя, він ніколи не згасне»¹¹, і тому цивілізоване вирішення його в державі із правовими засадами неминуче.

Для Вернадського національна самобутність служила підґрунтям для загального різноманіття, створювала перспективу для розвитку, а не відокремлювала від зовнішнього світу.

Видатний український історик та громадський діяч Михайло Грушевський також наголошував на самобутності української культури та багато зусиль доклав до наукового підтвердження цієї тези. Слід зазначити, що, за Грушевським, розвиток вітчизняної науки також був проявом цієї самобутності та відбувався завдяки внутрішній потребі громади.

Вернадський — українська за духом людина — приділяв багато уваги дослідженню процесів становлення сучасної науки та дійшов висновку про особливу місію науки як об'єднуючого елементу суспільного життя: немає однієї спільної для всього людства історії, але наукові здобутки універсальні для різних спільнот, незалежно від їх територіальних чи культурних відмінностей. Цивілізації розрізнені, епохи — різні, далеко не завжди є спадкоємність та прогресивний розвиток. Накопичування відбувається лише в сфері осмислення оточуючого. Процес навчання дозволяє вже отримані знання передавати наступним поколінням, які продовжують пошук нових істин. Крім того, здобутки наукових досліджень не змінюються від національності, релігійних уподобань тощо дослідників, бо мова науки універсальна, а результати — однакові для всіх. Вернадський вважав, що наука

є тією об'єднуючою ланкою, яка робить можливою єдність людства незалежно від культурних відмінностей. Він писав: «Наука представляет ту силу, которая спасает человечество, не дает ему опуститься»¹².

Вернадський був людиною енциклопедично освіченою та мав дуже широке коло інтересів. Як природодослідник, він зробив чимало відкриттів, був засновником нових напрямів дослідження, наприклад, геохімії. Не менш цікавими виявились і роздуми Вернадського з проблем історії науки та методології наукового дослідження. Його узагальнення про роль науки в культурі, про значення наукового пошуку — оригінальні та логічні — і в наш час можуть бути цікавими та повчальними. Визначний науковець, людина з академічною освітою та глобальним кругозором, він здатен був спрогнозувати коло проблем, які лише мали постати перед людством в майбутньому. Наприклад, проблеми співіснування людини і довкілля. Поява в кінці ХХ ст. екології стала можливою багато в чому завдяки зусиллям Вернадського на початку століття. Слід зазначити, що з появою окремої науки ідеї Вернадського в цій сфері не були вичерпані. Він багато в чому випереджав сучасну йому науку, продовжує випереджати і існуючу сьогодні, тобто і для майбутніх науковців у спадщині Вернадського знайдеться багато цікавого.

Для Вернадського важлива, насамперед, проблема цілісного розуміння людини і середовища. Його цікавило життя як властивість природи, а не сама по собі «жива речовина», адже життя взяте як єдине ціле не є простою сукупністю живих організмів. Вернадський «хотів би знайти параметри природи настільки ж загальні, як маса чи енергія, але придатні для характеристики саме життєвих процесів»¹³. Як пише сучасний український філософ Мирослав Попович, Вернадський передбачив в своїх інтуїтивних здогадах відкриття в другій половині ХХ ст. самостійного виміру природних процесів, феномену «негентропії» — інформації як величини, зворотної ентропії, що розуміється як міра внутрішньої неупорядкованості системи. Висновки вченого сприймалися неоднозначно, але Вернадський не боявся здатися схильним до містики, не боявся говорити про розлиті в космосі сили, споріднені з розумом та життям, бо знав, що настане час, коли наука зможе витіснити будь-який містицизм. Будучи раціоналістом, але виходячи з необхідності цілісного сприйняття, Вернадський наголошував на наявності загальних ідей та інтуїцій, секрет формування яких навіть приблизно не

описаний. Як зазначає Попович, «у Вернадського була невгамовна потреба в універсальному, цілісному баченні не тільки свого предмета, а й Космосу, життя, людської історії загалом»¹⁴.

Визначним внеском Вернадського у світову культуру є вчення про біосферу та ноосферу, що стало переглядом засад цивілізаційного розвитку загалом. Вернадський привернув увагу науковців до того, що сила впливу розуму на довкілля набагато сильніша, ніж вплив природних сил. Саме Вернадський назвав науку універсальним геологічним чинником, що діє на навколишнє середовище. Вперше публічно ідею ноосфери було висловлено в лекції, прочитаній Вернадським 31 жовтня 1920 р. в Сімферополі, в період громадянської війни. Там є слова «Вся наша культура, охопившая всю поверхность земной коры, является созданием научной мысли и научного творчества»¹⁵. Вивчаючи геохімічні процеси, Вернадський дійшов висновку, що без живої речовини розвиток земної кори пішов би зовсім по-іншому, і окремо наголошував, що вплив на природу людської цивілізації безупинно посилюється. В період розрухи і громадянської війни Вернадський говорив у своїй лекції: «Реального проявления уменьшения геохимического значения человечества мы не наблюдаем. А следовательно, не наблюдаем и признаков упадка культуры... Рост науки увеличивает силу человечества, увеличивает его геохимическую работу»¹⁶. Віталій Табачковський у своїй книзі «У пошуках невтраченого часу» відніс Вернадського до «оптимістичного етапу уявлень про ноосферу та людську сутність»¹⁷. Потім був реалістичний етап (представник якого академік М. Моїсеєв), а далі з'явився реалістично-песимістичний етап з ідеєю минулості і кінечності людини в універсумі (Фукуяма): «Переживання безпосередньої єдності зі світом... дасть можливість людині спокійно дивитися в очі своєї долі, яка передбачає радикальну кінечність людини на одному з обертів її історії»¹⁸. Не дивлячись на існування таких песимістичних поглядів на майбутнє людства, визначальним є те, що Вернадського вивчають та знаходять в його спадщині важливі і цікаві думки, це спонукає до подальших роздумів та досліджень.

Великого значення Вернадський надавав вивченню історії знань, проблемам виникнення науки та глобальним перспективам розвитку людства. Питання історії науки неодноразово піднімалось Вернадським протягом всього життя, багато його досліджень було присвячено цій тематиці, і не просто як данина пам'яті визначним науковцям — зацікавленість Вернадського

історією знань мала суттєвіші причини та переслідувала стратегічні цілі. Він вважав дослідження історії знань необхідною передумовою подальшого розвитку науки. Навіть в роки розрухи після закінчення громадянської війни, Вернадський, докладаючи чималих зусиль до відновлення науки, приймав участь у створенні та в подальшому очолював Комісію по історії знань Академії наук (14 листопада 1926 р. виступив з доповіддю «Мысли о современном значении истории знаний» на відкритті Комісії з історії знань).

Вернадський вважав, що на початку всі знання людини були безпосередньо вплетені в її матеріальну діяльність. З часом накопичення такого емпіричного знання привело до узагальнень, які й стали основою виникнення наукових знань. Здобуті в практичній діяльності знання мали різні форми входження у свідомість людей, в тому числі і релігійну, але залишались у вжитку лише тоді, коли звільнялись від релігійної оболонки та «выдерживали пробу научного метода»¹⁹. На думку Вернадського, наука почала набирати своїх сучасних форм, перетворюватись в самостійну сферу духовної творчості приблизно 5-6 тис. років тому, і безперечно розвинулась вона на потребу практичного життя. «Из потребностей земледелия и связанной с ним ирригации при создании культурных обществ были тогда же выработаны начала геометрии, а из потребностей сложного быта больших государств — торговли, военных и фискальных нужд — развились основы арифметики»²⁰. Завершився початковий етап становлення сучасної науки в Європі у XVI – XVII ст., але Вернадський підкреслює, що передував цьому багатий випадковостями процес формування наукового світогляду, початок якого губиться в далекому минулому. Для того, щоб наука набула сучасного вигляду визначальним був розвиток філософської думки в Стародавній Індії, що справив значний вплив на Аристотеля, логіка якого стала панівною в європейській науці. В подальшому європейська цивілізація завдяки науці розповсюдилась по всьому світу. Вернадський, аналізуючи розвиток світової культури, пише про те, що культура західної Європи почала випереджати в розвитку культуру Далекого Сходу, зокрема Китаю, лише у другій половині XVII ст., коли почалось енергійне використання математики для вирішення практичних задач. Європейська техніка перемогла техніку азійську після введення пари. Вчений наголошував на необхідності дослідження становлення європейської науки в контексті розвитку загальносвітової

науки, «не только в Европе, но и в индийском и китайском конгломератах человечества, на Американском и Африканском континентах»²¹, підкреслював, що становлення наукового світогляду в різних регіонах йшло незалежно та своїм шляхом, супроводжуючись конфліктами. В науковому світогляді, на думку Вернадського, «целиком отражаются интересы той человеческой среды, в которой живет научная мысль. Научное мировоззрение, как и все в жизни человеческих обществ, приспосабливается к формам жизни, господствующим в данном обществе»²².

Але з часом, в середні віки в Європі поступово складаються умови, що дозволяють розвиватись сучасному науковому світогляду. Головним стимулом та причиною їх появи стали вимоги життя. Тими змінами, що спонукали розвиток наукового світогляду, Вернадський вважає лібералізацію суспільного життя. Ідеї Вернадського подібні до висловлених вже в кінці ХХ ст. Джозефом Кемпбеллом в книзі «Мифы, в которых нам жить»²³, де автор досліджує роль міфів у розвитку як особистості, так і суспільства.

Не всі сторони культури розвиваються рівномірно та одночасно. На думку Вернадського, «наука есть проявление действия в человеческом обществе совокупной человеческой мысли»²⁴, нероздільно пов'язана з навколишнім життям, безпосередньо впливає на нього і видозмінюється на його потребу. Вона є однією із складових культури, але зовсім не обов'язковою. Суспільство може мати розвинену культуру і не мати сформованої, зрілої, системної наукової творчості. Тоді наукові розробки якщо і провадяться, то на потребу іншим конкретним сторонам культури. Наприклад, для зведення величних архітектурних пам'яток звичайно ж необхідно проводити обчислення і розрахунки, так само під час подорожей не можна обійтися без спостережень та узагальнень. Але виконуються ці дослідження епізодично, розрізненими групами людей, результати їх доступні обмеженому колу.

Світова історія свідчить про різні можливі вектори розвитку науки, серед яких реалізовані були далеко не всі і не найкращі. Тобто, розвиток науки якнайтісніше пов'язаний зі становленням культури та суспільним розвитком загалом. Але Вернадський наполягав на тому, що прогрес науки не припиняється з погіршенням умов його реалізації. «Научная работа нации может совершаться под покровом волевого, сознательного стремления правительственной власти и может идти силою волевых им-

пульсов отдельных лиц или общественных организаций при безразличии или даже противодействии правительства. Однако она находится в прочном расцвете лишь при сознательном единении этих обеих жизненных сил современного государства»²⁵. Безумовно, не всі люди однаково здатні до наукової роботи. Хоча, як стверджує Вернадський, з певною періодичністю в поколіннях з'являються високо обдаровані особи. Отже, для успішного розвитку однієї зі складових культури — науки — потрібні як видатні за своїми здібностями представники суспільства, так і зріла потреба цього суспільства у системній творчості таких людей. Суттєвим для зростання науки є, на думку Вернадського, доступність та поширеність здобутих знань.

Сучасне розуміння культури як сукупності матеріального і духовного надбання людства, нагромадженого, закріпленого і збагаченого упродовж історії, яке передається від покоління до покоління, має багато спільного із визначенням Вернадського, який вважав, що «культура складається из разнообразных сторон быта: в нее входят общественные организации народа, уклад его жизни, его творчество в области литературы, музыки, искусства, философии, религии, техники, политической жизни. Наряду с ними в культуру народа входит и его творчество в научной области»²⁶. Наука виділена окремо, тому що має свої особливості, і Вернадський вказує на найважливішу відмінність науки. Складові культури в переважаючій більшості відображають своєрідність певної епохи чи спільноти. Взяти хоча б мистецтво, воно неповторне у кожного народу та в різні епохи. Марні прагнення деяких сторін культури уніфікуватись, наприклад, філософії чи релігії, адже вони все одно є відтворенням певної епохи, і тому дають змогу перш за все глибше зрозуміти світобачення їх авторів, час, коли вони творилися. Зовсім інші особливості притаманні науковій творчості. Не дивлячись на те, що творцями наукових відкриттів є конкретні люди певних епох, досягнення їх обов'язкові для всіх та у всі часи, адже стосуються не внутрішнього світосприйняття авторів, а особливостей навколишнього світу. Теза про універсальність наукових здобутків для різних спільнот, незалежно від їх територіальних чи історичних відмінностей, приводить Вернадського до думки про особливу місію науки як об'єднуючого елементу культури. Немає однієї спільної для всього людства історії. Цивілізації розрізнені, епохи — різні, далеко не завжди є спадкоємність та прогресивний розвиток. Та й чи доречно порівнювати

за ступенем досконалості різні твори мистецтва, всі вони по своєму неповторні та найдовершеніші. Пам'ятки літератури незалежно від епохи їх створення однаково зацікавлюють та хвилюють нас. Вернадський вважає, що наука виявилась тією об'єднуючою ланкою, яка зробила можливою єдність людства незалежно від культурних відмінностей, адже різні народи часто не мають безпосередніх контактів і тому культури їх не мають нічого спільного між собою. Навіть говорити про безумовний прогрес людства немає підстав. Людство змушене весь час боротися з новими проблемами. Є зміни, але це не постійне поліпшення. Якщо й існує безупинний прогрес, то лише у сфері наукового знання. І тому, як вважає Вернадський, саме науковий прогрес є об'єднуючою ланкою у всесвітньо-історичному процесі.

В суспільній свідомості наукові істини посідають значне місце. З ними не можуть не рахуватися інші суспільні утворення. Обов'язковими наукові істини є і для політичних партій, і для філософських узагальнень. Релігійні течії вимушені визнати відкриття Коперніка, теорію Дарвіна. Державні та суспільні організації змушені пристосовуватись до нового світу, в якому панують новітні наукові відкриття. В цій загальнообов'язковості наукових відкриттів полягає відмінність науки від інших сторін суспільного життя. Адже в інших сферах людина вільно обирає те, що їй до душі. Чи в мистецтві, чи в релігії, чи в філософії. Наукові ж відкриття не підлягають вибору. Вони загальнообов'язкові та безумовні для всіх. Завжди і всюди. Незалежно від місця винаходу та приналежності тому чи іншому науковцю. Вернадський вважав, що серед нестійкості та різноманіття навколишнього світу ця риса наукового знання дозволяє йому бути стабілізуючим началом і, відповідно, суттєво впливати на стан суспільства через розуміння людиною сенсу та мети існування. Наука надає людині впевненості серед нестабільності світу.

Вернадський привертав увагу до існування феномену наукової віри, що пронизує все психічне життя суспільства та має величезну творчу силу. По формі свого психічного вияву вона може бути порівняна з релігією, але по змісту зовсім інша — примушує людину йти по шляху наукового пошуку, іноді всупереч особистим інтересам і навіть особистій безпеці. Вернадський вважав, що саме присутність в суспільстві наукової віри дозволяє розвиватись науковим пошукам.

Загальнообов'язковість та єдність наукових висновків є спільним для всього людства вічним елементом психічного життя.

Об'єднавчу функцію науки Вернадський називав суттєвим вкладом в людську культуру, адже створення єдиної загальносвітової спільноти та швидкий розвиток світової культури почалися тоді, коли наука досягла сучасного рівня.

Концепція науки як складової культури, акцентуація на етичному компоненті життя були для Вернадського підсумком усвідомлення космічного значення діяльності людського розуму. Йому довелося все життя працювати в умовах тоталітаризму, і за царського режиму, і за радянської влади, але він успішно протистояв духовному деспотизму, виступав за несумісність світоглядних пошуків і державної ідеології. Необхідною умовою становлення науки вважав критичне ставлення до пануючих релігійно-філософських та побутових тверджень. Вважав, що хоча наука в світових масштабах не має меж, але водночас вона є явищем певної культури, і тому впливає на становлення конкретної національної культури.

Михайло Грушевський, видатний український історик, досліджував також і історію науки в Україні, виділяв кілька етапів становлення української науки, від початку ХХ ст. до найдавніших часів. На його думку, відбувався цей процес своєрідно та у відповідь на внутрішню потребу громади, якій необхідно було контактувати із іншими громадами та не втратити при цьому власної самобутності. Чимало важких періодів прийшлося пережити національній науці, але були і численні здобутки.

Грушевський називає явищем всесвітнього масштабу першопочатки наукових інституцій доби Ярослава в ХІ ст., ставить їх поряд із академією Карла Великого VIII – ІХ ст. І хоча мало збереглося та мало досліджені документи та свідчення тієї епохи, вони все ж дають підстави так думати. Найперше, це храм Святої Софії, «Руська правда», переклади біблійних текстів на слов'янську мову (швидше за все київського походження) та ін. Князь Ярослав в 1030-х рр. заснував величезну бібліотеку та зібрав в Києві значну кількість «книжних людей, які не тільки переписували, а й перекладали з грецької на слов'янську мову»²⁷. Грушевський наводить гіпотези про те, що за часів Володимира християнство мало західноболгарське, охридське походження. А в часи Ярослава воно стало орієнтованим на Царгород. Тобто, відбулося приєднання до Середземної цивілізації. Важлива роль належала Ярославовій академії і у процесі об'єднання розпорошених невеликих етнічних груп у культурно-національну спільноту.

Українське відродження, яке розпочалося в Західній Україні у XVI ст., стало на думку Грушевського відгомонам західних реформаційних інтелектуальних і соціальних рухів XIV – XV ст. «Зріст західноукраїнських міст, викликаний першими успіхами торговельного капіталізму, утворив ту соціальну верству, котра могла сприяти і використати ці відродженчеські гасла»²⁸. Це були галицькі інтелігенти, переважно духовенство.

На початку XVII ст., через спротив феодалізму Польщі, центр українського відродження перемістився до Києва, де відродження культурних й історичних традицій відбувалося «під протекторатом козацтва, що виступало в цей момент оборонцем українського міщанства від натисків польських магнатів»²⁹. Козацтво виступило як продовжувач славних традицій княжої доби. Спільниками козацтва стали нащадки давніх українських родів, які виводили себе від боярських і княжих династій Старої Русі. Вони намагалися боротися із вимиранням та спольщенням, відроджуючи традиції княжого і боярського меценатства над книгою і церквою, підтримували у громадянства повагу до своєї національності, віри і культури.

Становлення науки в другому-третьому десятиліттях XVII ст. в Києві відбувалося в основному в Києво-Печерській Лаврі. Саме там була найвищою концентрація наукових сил, які мали в своєму розпорядженні бібліотеку, друкарню, граверів. Печерському ігумену Єлисею Плетеницькому вдалося відродити славу Києва як великого культурного центру. Він походив з Галичини, докладав чимало зусиль, щоб зібрати в Лаврі найбільш обдарованих мислителів, науковців та літераторів. В межах монастирів важко було проводити навчання для широкого кола слухачів. При підтримці козацтва та шляхти, Київське братство, засноване у 1615 р., взяло на себе обов'язок збереження української культури, насамперед, виховання та навчання молоді, аби вона не змушена була далеко їхати, а могла вдома отримати достатню для громадського життя освіту. Печерські ченці створили Братський монастир та організували Братську школу. 15 жовтня 1615 р. Галшка (Єлизавета) Василівна Гулевичівна передала свої спадкові землі на Подолі Київському братству для заснування школи. Школа розвивалася за сприяння ктитора Київського Братства гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Чимало зусиль доклали і митрополит Київський Петро Могила. Навколо Братської школи, пізніше Академії, гуртувалося все культурне життя Києва. Світська інтелігенція переважно складалася із випускників

Академії. До середини XVIII ст. в монастирях та парафіях сформувався значний осередок вченого духовенства, який став підґрунтям культурного життя в наступні роки. Вілен Горський пише, що Києво-Могилянська Академія стала «*alma mater*» для багатьох поколінь наших інтелектуалів³⁰ і протягом 185-ти років (з 1632 р.) була реальним осередком формування та існування української культури та науки.

За взірць засновники Братської школи мали тогочасні європейські освітні заклади, «інтереси загальної освіти, інтереси суспільства»³¹. Академія була відома у Східній Європі та Північній Азії, на Балканах, в Україні та Білорусії. Користувалась популярністю, як загальноосвітній заклад, що відповідав вимогам життя та відкривав дорогу до службової кар'єри не лише дітям церковників, а й старшинським, козацьким, міщанським. Кількість студентів сягала до двох тисяч. Вони отримували літературну освіту, з поглибленим вивченням граматики, піітики, риторики та діалектики, а також деякі інші знання. Вивчалась широко не лише грецька мова, а й польська та латина, адже в тогочасному суспільстві без знання цих мов важко було контактувати з офіційною владою. «Без латини плати вини» Грецька мова до справ церковних, але до справ публічних латинська»³². Грушевський, підкреслюючи світський характер навчання у братських «колегіях» та «гімназіях», наголошував на спротиву польської влади у наданні їм статусу академій, як вищим навчальним закладам, для чого довгий час не дозволялося викладати там богословські курси. Лише у 1701 р., коли «Київ вийшов цілком з меж польської Речі Посполитої, братська колегія завела у себе богословський курс і стала претендувати на титул «академії»³³. Бурса утримувалася пожертвами «всієї київської людності»³⁴.

Києво-Могилянську академію Грушевський розглядав як етап розвитку української науки. «Академія відіграла визначну роль у розвитку науки, культурного і літературного процесу в Україні. З одного боку вона зберегла в українців почуття відмінності, а з іншого — виховувала почуття рівності з іншими націями в Європі»³⁵.

Становлення сучасної академічної науки в Україні, на думку Грушевського, відбувалося в ті ж часи, що й у інших європейських країн, але з певними особливостями через те, що одна частина України перебувала в складі Австро-Угорської імперії, а інша — в російській імперії.

У 1866 р. хорватським патріотом єпископом Штросмайєром було засновано та затверджено урядом Югослов'янську академію наук. У 1871 р. краківське «Наукове товариство» стало Польською академією наук. Перетворення «Сербського наукового товариства» у Сербську академію закінчилось 1886 р. У 1889 р. поряд із «Чеським науковим товариством» виникла Чеська академія наук. Болгарське «Наукове Товариство» перетворено на академію у 1911 р.

Прагнення української громади до створення власної академії сформувалось також наприкінці 1880-х рр., як вияв прагнення до культурної і національної рівноправності українського народу з іншими націями. Але реалізуватись це прагнення в межах російської імперії не мало шансів через авторитаризм та імперський шовінізм тодішньої влади. Сподіватись на втілення в життя намірів по створенню української національної академії можна було лише за ліберальної політики влади в Австро-Угорській імперії. Зразком для національної української академії Грушевський вважав французько-бельгійський, з перевагою історично-мистецьких інтересів. Французький варіант передбачав структуру, що складалася з п'яти академій: мови, літератури, історично-філологічних, соціальних наук та академію мистецтв. Бельгійський варіант мав відділи літератури, математично-природничих, моральних, політичних наук та мистецтва. Головним завданням цих установ було стати осередком всього інтелектуального життя свого народу, представляти всю повноту національної культури та її найвищі досягнення.

Велике значення як для становлення сучасної академічної української традиції, так і для формування національної ідентичності мало те, що на територіях, підпорядкованих Австро-Угорській імперії, самотній український науковий поступ не нищився так брутально і безжално як в Росії, життя українців в кінці XIX ст. там було більш ліберальним, ніж у російській імперії, де сумнозвісні царські укази забороняли українську мову. Відсутність перспектив наукового росту в межах Малої Росії призводило до занепаду будь-яких місцевих зародків розвитку науки.

У Львові в 1873 р. було засновано літературне Товариство імені Шевченка. В лютому 1889 р. з'явився заклик київського українського гуртка Антоновича-Рильського-Михальчука-Кониського до австрійського уряду перетворити його на Українську академію наук з вимогою української мови в науковій роботі.

Втілювали їх ідею на Галичині Барвінський та Гладилевич, на той час голова Львівського товариства ім. Шевченка. Вони стверджували, що за австрійською конституцією уряд мав би визнати Наукове товариство академією наук та надати щорічну дотацію, якщо Товариство протягом двох років регулярно видавало б наукові твори. Товариство дійсно стало визнаною у світі науковою установою, але реальних перспектив отримати статус академії в австрійській імперії не отримало. У 1892 р. було перетворене на Наукове Товариство імені Шевченка.

Формування російської академічної науки відбувалося насамперед у Петербурзькій академії наук, що була заснована у 1724 р., а в 1841 р. реорганізована через об'єднання з Російською академією. Вона була орієнтована, як зазначає Грушевський, на берлінсько-віденські зразки, з перевагою математично-природничих наук.

Як вказує Грушевський, навчальні заклади, що існували на тій частині України, що належала до російської імперії, «мали спеціальні директиви обрусіння»³⁶.

Київський університет, що став наступником ліцею з Кременця, скасованого після поразки польського повстання 1831 р., був провінційним і до 1860-х рр. не мав значного наукового та культурного значення. Серед помітних його представників можна назвати Іванишева, Караваєва, Кеслер, Траутфетера. Згодом в університеті були виховані власні наукові сили, що засвідчили появу нового наукового центру. «Київський археологічний з'їзд 1874 р., що був виставою місцевих наукових сил, показав це виразно»³⁷.

Влада, проголошуючи наміри боротися «проти польщизни і католицтва», насправді провадила антиукраїнську політику. «Професорські, а почасти й студентські кадри умисно заповнялись елементом великоруським, інтереси професорів і студентів відвертались від дослідження місцевих соціальних і культурних фактів у бік великоруських»³⁸. Українофільські тенденції в університеті м'яко кажучи не заохочувались.

Прагнення досліджувати власні проблеми та свою історію місцева інтелігенція вимушена була реалізовувати в різних наукових товариствах та комісіях і комітетах. У 1836 р. було засновано «Комитет для изыскания древностей». У 1843 р. він був замінений «Временною Комиссиею для разбора древних актов». У 1851 р. було створено «Комиссию для описания губерний Киевского учебного округа». У 1869 р. у Російському гео-

графічному товаристві почала працювати «Експедиция в Юго-Западный край», де активну збирацьку діяльність проводив Чубинський. Згодом, у 1873 р., виник київський відділ Географічного товариства. Але у 1876 р. його діяльність було припинено через українське спрямування. Історичне товариство ім. Нестора Літописця, затверджене у 1874 р. мало «характер суто офіційний і підкреслено «общерусский»³⁹. Грушевський вважає діяльність української Київської Громади набагато більш продуктивною, ніж офіційних комісій. У 1888 р. історичний місячник «Киевская старина» перейшов у розпорядження Київської Громади, став українознавчим органом та справжнім науково-дослідним осередком і протягом двадцяти років був «справжнім громадським центром українських наукових студій»⁴⁰, аж до заснування Українського наукового товариства. У 1907 р. він отримав назву «Україна». Грушевський вказує на посилення прагнення української громадськості відійти від малоросійства до «справжньої науково-дослідної роботи у властивім значенні — в змісті, і вповні української — у формі»⁴¹. Проблема створення української академії наук з фази намірів почала переходити до реального втілення.

Після революції 1905 р. в російській імперії послабився національний гніт. Бурхливого розквіту зазнало все національно-культурне життя України. На території Австро-Угорщини воно вже мало деяку історію, а тепер розпочалось національно-культурне відродження та розвиток науки і в Наддніпрянській Україні. Це можна вважати підтвердженням неперервності культурного розвитку навіть за часів жорстоких репресій. Наукова діяльність не лише набула національного забарвлення, але й зазнала значного прискорення в розвитку, що є свідченням важливості і значущості фактору вільного національного розвитку для загального прогресу та цивілізаційного поступу. У 1907 р. було засноване за зразком НТШ Українське наукове товариство в Києві. Замість Старої Громади та гуртка «Киевская старина» національна інтелігенція отримала можливість розвивати нову національно заангажовану наукову інституцію. 29 квітня 1907 р. відбулися перші установчі збори цього товариства. Склад, зміст та форми роботи (мова діловодства, доповідей і видавництва) повинні були стати українськими. Наукова робота з малоросійської, українофільської почала перетворюватися на чисто українську, здатну впливати на національне життя, розвивати українську культуру. Протягом року було утворено три основні

наукові секції: історичну, філологічну та природничо-лікарську, створено ряд спеціальних комісій при них та започатковано широкий план видавництва. Робота була інтенсивною та плідною. Наприклад, у науковому часописі «Україна» до 1917 р. було видруковано 30 книг наукових праць. З'явилися наукові кадри дослідників у різних спеціальностях. Існування української науки стало фактом.

Загалом, саме НТШ та УНТ мали підготувати наукові кадри та організаційні форми для створення національної академії наук та подальшого розвитку суто української науки. Частково реалізувати ці прагнення вдалося після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд в межах загальної демократизації суспільного життя видав розпорядження дозволити у повітах та волостях, де більшість становлять українці, відкривати українські школи і таким чином розпочав українізацію освіти та науки в Україні, але швидко втратив реальну владу.

Значного посилення набувають процеси формування суто національної науки в період українських визвольних змагань. Слід спеціально зазначити, що коротке існування Української Народної Республіки стало засадничим для всієї подальшої історії України та національної самоідентифікації у ХХ ст. Як не намагалися замовчувати або спотворювати відомості про цей час за радянських часів, пам'ять про нього формувала не тільки українство в діаспорі, а й жила у свідомості українського народу на материнській землі. Найменші послаблення ідеологічного тиску одразу ж відроджували інтерес до цього періоду української історії як у науковців, так і у звичайних громадян.

Національне відродження у 20-х рр. ХХ ст. навіть отримало спеціальну назву: українізація. Більшовики зуміли скористатися енергією націєтворення у своїх цілях, вони називали ці процеси «коренізацією», зміщуючи акцент на територіальні особливості. Це десятиліття відносно вільного національного розвитку привело до небаченого розквіту національної культури. Але «коренізація», проголошена більшовиками, потрібна була їм перш за все для нейтралізації енергії націоналізму, більш того — для використання цієї енергії в будівництві міцної держави, імперської по своїй суті. Влада пильно слідкувала, щоб коренізація не переростала у самоусвідомлення, а залишалась на рівні регіональних культурних особливостей. Закономірно, що для зміцнілої, імперської по своїй суті, радянської держави, український націоналізм не лише не був потрібен, а й став небезпечним.

І тому досить швидко, у 1933 р. постановою пленуму було припинено «коренізацію». Будь-які прояви українського національного самоусвідомлення жорстоко придушувались протягом всього існування радянсько-більшовицького режиму. Процеси чисток в сорокових чи репресії проти шістдесятників, незалежно від гасел, під якими проводились, нищили національну самосвідомість, убивали найкращих її носіїв. Слово «націоналіст» стало лайливим. Наукові розвідки з цієї проблематики були припинені. Натомість, радянські вчені проводили дослідження ідеологічно вивірені, тобто, такі, що не загрожували нічим імперії, т. зв. спільному дому всіх народів — Радянському Союзу.

Але були й інші науковці — патріоти. Наприклад, Степан Рудницький — географ, академік Всеукраїнської Академії Наук, член Наукового Товариства імені Шевченка. Значний вплив на його становлення як вченого справив Михайло Грушевський. Рудницький приймав участь у визвольних змаганнях, змушений був емігрувати з України у 1921 р. Визначним є його внесок у розвиток антропогеографії, політичної географії, демографічної географії, геоморфології та картографії України, розробку української наукової географічної термінології. Багато сил він віддавав пропаганді української національної ідеї в Європі, просвітництву. Дуже велике значення має і до цього часу залишається актуальною його робота по створенню перших докладних карт України, а також повсякчасне та повсякденне обстоювання ідеї реальності історичного та географічного існування України.

Життя Рудницького співпало з великими суспільними потрясіннями, було нелегким, а в останні роки життя навіть трагічним. Його життєвим кредо був активний, дієвий патріотизм. Обстоював національні ідеї він не з хutorянських позицій, а як серйозний науковець. Тому й стала для нього такою цікавою пропозиція уряду Радянської України в 1926 р. переїхати до Харкова та організувати Український науково-дослідний інститут географії та картографії. Рудницький приймає громадянство СРСР. Прагне створити повноцінну наукову школу. Потрібно було швидко засвоїти та перейти до подальшого розвитку найпередовіших досягнень світової географічної науки. Можливо плани його вдалося б реалізувати, якби це залежало лише від наполегливості вченого. З великим ентузіазмом взявся він за виконання поставленого завдання, та не врахував, що більшовицька держава не могла дозволити розвиватися націоналіс-

тичним ідеям. Репресивній комуністичній системі не потрібними були ні наукові розробки, ні тим більше розвиток української національної науки. У 1933 р. Степана Рудницького було заарештовано за фальшивими звинуваченнями у контрреволюційній діяльності, засуджено до п'яти років позбавлення волі та заслано на Соловки. Не зважаючи на страшні випробування, волю його не було зломлено. Навіть у в'язниці він продовжував працювати, написав кілька ґрунтовних наукових праць. За кілька місяців до закінчення терміну ув'язнення у 1937 р. за вироком особливої трійки НКВС Ленінградської області був розстріляний. Реабілітований у 1965 р.

Грушевський, який був не лише визначним істориком України, а й сам творив цю історію, не завжди міг відверто висловлювати свою позицію. Іноді робив хибні висновки, іноді обставини вимагали від нього компромісних рішень. Але не у принципових питаннях.

Він теж змушений був деякий час жити в еміграції, прагнув там якомога більше займатися науковою роботою, восени 1919 р. організував у Празі Український соціологічний інститут, та для праці його життя «Історії України-Руси» за кордоном не вистачало архівних матеріалів. Тому він постійно вів переговори із урядом УСРР про повернення в Україну. Восени 1923 р. Грушевського обирають дійсним членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН). У березні 1924 р. Грушевський разом із сім'єю переїздить до Києва, сподіваючись завершити працю над багатомною «Історією України-Руси». 14 квітня 1926 р. Політбюро прийняло рішення висунути кандидатуру Грушевського на посаду президента ВУАН і здійснити реорганізацію академії. Але сам Грушевський поламав ці плани. У вересні 1926 р. на святкуванні свого 60-ти річного ювілею він показав, що йтиме на поступки владі тільки в тій мірі, в якій це буде сприяти здійсненню його особистих планів, що полягали в об'єднанні всіх українських земель та підтримці національної культури. «Грушевський закінчив промову здравицею на честь єдиної соборної України»⁴². Після цієї промови Політбюро звинуватило Грушевського в націоналізмі й антирадянщині. Його було заарештовано, своєї вини він не визнав. Згодом його відпустили, і навіть, визнаючи наукові заслуги, в січні 1929 р. обрали дійсним членом Академії наук СРСР, єдиного із тодішніх членів Всеукраїнської академії наук.

Процес українізації посилювався чи послаблювався в залежності від реальної ситуації, але не обумовлювався намірами тих чи інших політичних сил. Першопричиною цього процесу завжди залишалась воля українського народу до самовизначення.

Слід зазначити, що українізацію було розпочато після Лютневої революції ще Тимчасовим урядом, який в межах загальної демократизації суспільного життя видав розпорядження дозволити у повітах та волостях, де більшість становлять українці, відкривати українські школи. Вже 21 березня 1917 р. у заклик «До українського громадянства» Рада Товариства Українських Поступовців наголошувала: «Закладайте українські школи, насамперед народні, українізуйте теперішні, дбайте про середню й вищу освіту — бо тільки в нашій школі наша будучність»⁴³. А Українська Центральна Рада 22 березня у зверненні «До українського народу» закликала вимагати «заведення рідної мови по всіх школах, ... судах, ... від пастирів церкви, земств і всіх неурядових інституцій на Україні»⁴⁴. 18 березня на вулиці Львівській, 27 у Києві відкрилася перша українська гімназія.

Велику роль в українізації школи і освіти загалом відіграли I Всеукраїнський педагогічний з'їзд (проходив 5-6 квітня 1917 р.) та II Всеукраїнський вчительський з'їзд, який відбувся 10-12 серпня 1917 р. Головний тягар у їх підготовці та проведенні взяли на себе Товариство шкільної освіти, а згодом і Генеральне секретарство освіти. 5 жовтня 1917 р. за рішенням Генерального секретаріату УЦР було відкрито Київський український народний університет, згодом — Київський географічний інститут, Херсонський педагогічний інститут. 5 грудня рішенням УЦР у Києві була заснована Українська Академія мистецтв, яка надавала вищу художню освіту, а також мала сприяти заснуванню і підтриманню художніх шкіл в Україні. Управління Академією здійснювала її Рада на чолі з ректором, до складу якої входили як професори, академіки, так і по одному представнику від кожних 50-ти студентів. Діяльність Академії мала відбуватися автономно від уряду. В цей же час започатковувалась і робота по створенню центральних бібліотеки та архіву. Наприкінці квітня 1917 р. міністерство внутрішніх справ звернулося до всіх губернських, повітових, народних і міських управ України з повідомленням про заснування Української національної бібліотеки та Українського архіву, із закликом надіслати для них по 5 примірників усіх книг, брошур, відозв, оповіщень, плакатів тощо. Ініціатором створення цих закладів було мініс-

терство освіти, зокрема його бібліотечно-архівний відділ. Українська партія Самостійників-Соціалістів у своїй Програмі, що була надрукована у грудні 1917 р. писала про необхідність української вільної школи для українського народу і вимагала відділити школу від держави. Академія наук також повинна була стати незалежною і автономною, адже лише в такому разі наукові дослідження могли б бути повноцінними, неупередженими. Український Національно-Державний Союз, який був з кінця травня 1918 р. у опозиції до влади Гетьмана Павла Скоропадського, оголосив «Меморіал до Гетьмана і відозву до німецького народу», де звертав увагу на те, що попри оголошену гетьманатом українізацію, проводять її представники політичних сил, яким чужі потреби українського народу. В основному кадети. Вони через шкільні ради найперше усувають від роботи та керівництва освітою українських педагогів. Володимир Винниченко, висміюючи такий стан, писав про «скакання руської буржуазії по-українськи»⁴⁵, яка прикриваючись українською ідеєю робила все для повернення російської небільшовицької влади на Україну. Після встановлення влади Директорії українізація знову посилилась. Хоча проблема становлення науки і не була першочерговою для Центральної Ради та Директорії, вона неодноразово розглядалася в межах загального націєтворення та державобудівництва. На жаль відчутних результатів не було досягнуто за браком можливостей та часу. Стала невдалою і спроба Михайла Грушевського створити академічну установу на засадах Наукового Товариства імені Шевченка. Слід зазначити, що хоча він і не приймав безпосередньої участі у завершальному етапі роботи комісії по організації Української Академії наук, але його погляди на принципи створення та роботи як академії, так і української науки загалом мали значний вплив на ці процеси.

В час безпосереднього заснування Української Академії наук революційні події стимулювали піднесення наукової творчості і громадської активності українських вчених. Багато російських вчених, вимушених тікати від революційного терору з Петрограду у більш спокійні місця, приєдналися до своїх колег в Україні. До революції представників природознавства і прикладних наук в Українському Науковому Товаристві було небагато, існувала одна секція, яка об'єднувала представників природознавства і техніки. 12 квітня 1918 р. після тривалої перерви було скликано спільне засідання секції природознавства і тех-

ніки, на якому її було розділено на дві самостійні секції, причому природничо-наукова секція була розбита на кілька підсекцій. Було прийнято рішення про скликання з'їзду природознавців України. Внаслідок активізації природничо-наукових досліджень, по всій Україні виникали численні наукові і просвітницькі товариства, Вернадського було обрано головою товариства любителів природи у Полтаві. Вся ця робота координувалася радою секцій, котра реєструвала наявність наукових сил, їх розподіл по наукових спеціальностях і розробляла заходи, спрямовані на підготовку наукових кадрів. Засідання природничо-наукової секції Українського Наукового Товариства проводилися щотижня, регулярно засідав і оргкомітет з'їзду. Ця робота поєднувалася із залученням до секції нових членів, організацією підсекцій та філіалів в інших містах. Такі філіали рекомендувалось створювати при місцевих музеях, університетах, просвітніх установах.

Реальну роботу по створенню національної академії наук було започатковано в Українському Науковому Товаристві, яке мало напрацьовані традиції та підходи до напрямів наукового розвитку, а також організаційні структури, що мали забезпечити цей розвиток. Значний вплив мало також і те, що Михайло Грушевський очолював і Центральну Раду і УНТ. Вже у березні 1917 р. на засіданнях УНТ з ініціативи Михайла Грушевського почало обговорюватись питання про заснування національної академії наук. 29 березня було створено комісію з розробки її статуту, а саме Українське Наукове Товариство стало неформальною, але реальною академією наук. Її надалі мова про цю найважливішу наукову установу часто йшла на сесіях Української Центральної ради, засіданнях Малої ради та уряду. УНТ, як дітище голови Центральної ради, вважало своїм головним завданням українізацію науки. 8 червня було обрано спеціальну комісію, що мала опрацювати плани перетворення УНТ на УАН. Плани створення УАН базувалися на поглядах на УАН як на громадську організацію на зразок УНТ, не підпорядковану державі та з домінуванням гуманітарних наук. Плани ці не були реалізовані через неопрацьованість концепції та втрату Центральною радою, і Грушевським зокрема, влади. На завершальному етапі становлення Академії наук керівництво Українського Наукового Товариства було відсторонене від діяльності комісії по заснуванню УАН. На загальних зборах товариства 23 червня 1918 р. було прийнято рішення, за яким Академія наук повинна була б

формуватися безпосередньо на основі Українського Наукового Товариства, що мало організовані секції, музеї, видання, і висловлювався протест проти намагання міністерства освіти прилучити до створення Академії Володимира Вернадського, розуміння яким принципів організації майбутньої академії не співпадало із поглядами багатьох членів Українського Наукового Товариства, і безпосередньо Грушевського. Після створення Української Академії наук діяльність секцій Українського Наукового Товариства багато в чому дублювала роботу відповідних секцій академії, в квітні 1921 р. було прийнято рішення про злиття цих секцій, а 24 травня 1921 р. відбулося останнє засідання Українського Наукового Товариства. Не дивлячись на це, не слід забувати, що започатковувалась робота по організації Української академії наук саме в Українському Науковому Товаристві.

Успішним стало заснування академії наук за влади Гетьманату. 5 травня 1918 р. міністр народної освіти і мистецтв Української Держави професор Микола Василенко подав гетьману Скоропадському план роботи міністерства, який передбачав українізацію школи, створення академії наук, університетів та центральної наукової бібліотеки. План було схвалено. У червні 1918 р. було створено Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві. Очолив Комісію на запрошення Василенка академік Володимир Вернадський, який на той час приймав участь у підготовці з'їзду природознавців, відкриття якого планувалося на 1 серпня 1918 р., але через вбивство командуючого німецькими окупаційними військами генерала Ейхгорна було заборонено проведення будь-яких зборів. Багато делегатів не змогло приїхати в Київ. І все ж 2 серпня 1918 р. в приміщенні університету було проведено засідання оргкомітету, головою якого було обрано Вернадського. Він зробив дві доповіді: «Об'єднання і організація природознавців України» (зупинився на значенні природознавства для розвитку культури та економіки і висунув як першочергове завдання об'єднання спеціалістів, які працюють у різних державних і громадських організаціях) та «Заснування Української академії наук» (викладалися і обґрунтовувалися принципи нової наукової установи, формулювалися основні положення майбутнього статуту Академії наук).

Обох вчених, і Грушевського, і Вернадського, об'єднує надзвичайна працьовитість та плідність наукової діяльності. Обидва були визнаними фахівцями у відповідних галузях наукового знання. Неможливо переоцінити вклад Грушевського

у становлення української історії як науки. Грушевський спирався у своїх висновках перш за все на факти. Як відмічав Мирослав Попович у «Нарисі історії культури України», «та обставина, що за колосальну працю, непосильну для однієї людини, Грушевський взявся без ясної історіософської перспективи, озброєний достатньо примітивними загальними концепціями, лише полегшила йому роботу з величезним матеріалом»⁴⁶. Він не відсівав події в рамках якоїсь окремої концепції. Грушевський досліджував передусім історичні факти і підтверджував їх величезною кількістю документів. Ми тепер можемо багатьма історичними документами оперувати тільки завдячуючи Грушевському, який в своїй «Історії України-Руси» наводить ці документи, бо оригінали для нас безповоротно втрачені⁴⁷. Вернадський був природодослідником, і також у своїх дослідженнях опирався перш за все на факти. Вчений-енциклопедист, Вернадський мав також і цікаві та оригінальні філософські роботи, дослідження у галузі історії науки. Був він визнаним авторитетом і при вирішенні проблем організації науки. Найбільше цікавили його, зокрема, питання організації досліджень і наукової роботи, державної мережі дослідних інститутів. Він був представником Російської Академії наук у Міжнародному Союзі Академій. Багато років плідно займався організацією науки в Росії, створив у 1914 р. геологічний та мінералогічний музей Петербурзької академії наук, займався в 1915 р. створенням Комісії з природничих сил Росії, в 1917 р. в Тимчасовому уряді був товаришем (замісником) міністра освіти. Саме завдяки організаторській діяльності Вернадського виникло багато нових наукових напрямів: генетична мінералогія, геохімія, біогеохімія, радіологія, гідрогеологія, наукознавство, теорія біосфери та інші.

При заснуванні Української академії наук Вернадський величезного значення надавав формуванню в ній прикладних і технічних галузей. Вернадському пощастило реалізувати свої плани відносно організації науки в Україні. Він очолив Комісію для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві, яка працювала з 9 липня по 17 вересня 1918 р. Перше засідання Комісії розпочав вступним словом Микола Василенко, міністр народної освіти і мистецтва Української Держави. Він відзначив роль НТШ у Львові та УНТ у Києві, як тих наукових осередків, що започаткували процес створення Академії, висунувши свою ідею та концепцію. Надалі справою по створенню Академії, сказав міністр, займеться Українська Держава. Першочерго-

вою метою було визнано всебічне вивчення історії України. Вернадський, який виступав наступним на засіданні Комісії, нагадав про давню академічну традицію на Україні, що бере свій початок ще з часів Острозької академії, створеної на зразок тодішніх європейських академій у XVI ст. Позиція Вернадського полягала в необхідності продовження традицій, але на сучасних засадах. Академічна наука повинна бути не зібранням вчених за інтересами, а потужною науковою структурою, здатною оперативно відгукуватись на потреби реального життя та пропонувати шляхи вирішення конкретних задач. Пріоритет в дослідженнях повинні отримати природничі науки. Нове в створюваній Академії полягало в орієнтації наукової діяльності на прикладні галузі, у впливі науки на піднесення виробничих сил країни. Повинна академічна наука займатись також і побутом та потребами населення. Як зазначав у своїй доповіді Вернадський, Українська академія повинна задовольняти в першу чергу національні, потім державні і місцеві життєві умови. Задоволення національних потреб Вернадський вбачав у сприянні академічної науки зростанню національної самосвідомості та української культури шляхом широкого і глибокого вивчення минулого і сьогодення українського народу та його сусідів, природи країни в усіх її нескінченних виявах. Не дивлячись на майже столітній вік цих тез, вони і досі залишаються актуальними. Це свідчить про обґрунтованість поглядів Вернадського. Ним було запропоновано чотири відділи в структурі АУН: історико-філологічний, фізико-математичний, економіко-юридичний та прикладного природознавства, а також ряд окремих наукових закладів при УАН, зокрема Національну бібліотеку. Комісія працювала в період відносної політичної стабільності, і успішно підготувала законопроект про заснування УАН. Його схвалила Рада Міністрів і затвердив гетьман Скоропадський. Затверджений статут УАН передбачав три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціальних наук. Академії підпорядковувались ряд наукових установ та постійних комісій. Внутрішнє діловодство а також всі видання Академії мали проводитись лише українською мовою. Перших 12 академіків згідно рекомендації Комісії мав призначити уряд, а вони мали в подальшому обирати наступних академіків. На посаду Президента Академії було запрошено Грушевського, але він відмовився, через неприйняття гетьманського режиму і запропонованої Комісією концепції Академії наук, яка на думку Гру-

шевського повинна бути недержавною, громадською установою⁴⁸. Слід зазначити, що у пропозиціях Грушевського робився акцент на тому, що перші академіки повинні були обиратися на з'їзді представників університетів.

Підходи Грушевського і Вернадського до створення Української Академії наук відрізнялися концептуально. Грушевський наполягав на створенні такого закладу, де розвиватимуться гуманітарні знання, що становлять ядро української культури. В основу діяльності Академії мали бути поставлені перш за все національні інтереси. Грушевський, як відмічає Мирослав Попович, на відміну від свого ідейного попередника Драгоманова, який розглядав українську культуру як селянську, але «намагався спрямувати українську культуру на міські та європейські шляхи», залишався послідовним «народником» і вважав, що «вся культура, якою живиться населення певної землі і яку воно продукує, може бути розглянута лише остільки, оскільки вона відображає ідеї цієї народної маси»⁴⁹.

Вернадський віддавав пріоритет перш за все демократичним принципам. У Вернадського «без вільної і незалежної особистості неможлива наука, без науки неможлива культура, яка плекає свободу і незалежність індивіда»⁵⁰. Поряд із розвитком української національної культури він піднімав також проблеми розвитку фундаментальних природничих наук і всього комплексу продуктивних сил України. В академії повинні були бути представлені природничі й технічні науки. Саме цей принцип був покладений Вернадським в основу при обговоренні законопроекту про Академію наук. Вернадський вважав, що нову академію не варто створювати на зразок тих застарілих, які являли собою зібрання вчених-аматорів. Академія повинна формуватися з учених, які одержують кошти від держави і віддаються дослідницькій роботі як основній справі свого життя, що державою визнається важливою. Вернадський, який розумів перспективи розвитку світової науки, прагнув застосувати при створенні Української Академії наук найпрогресивніші принципи організації науки, широко залучаючи досвід російських, а також ряду інших академій і наукових інститутів. Крім того, слід зазначити, що постать Вернадського не була невідомою на Україні. Він кожного року приїздив сюди, цікавився життям та проблемами. Був Вернадський також і членом Українського наукового товариства із 1914 р.

Політична ситуація в Україні 1917-18 рр. мала значний, якщо не вирішальний вплив на процес створення Української академії наук. Після лютневої революції в Петрограді та повалення царя, в Україні до влади прийшла Центральна Рада на чолі з Михайлом Грушевським, тобто владу отримав український національний рух. Та, на жаль, в Центральну раду входили політики (переважно лівої орієнтації) націоналістично свідомі, але недосвідчені в адміністративній роботі. Замість того, щоб посилювати свою реальну владу, вони займались вирішенням ідеологічних протиріч між соціал-демократами та соціал-революціонерами. Не приділяючи достатньої уваги нагальним потребам суспільного життя, вони самі себе позбавили підтримки широких мас селянства та військових. Помилкою стала також відмова від допомоги чиновників як представників старої влади. Намагаючись втримати контроль над ситуацією в умовах громадянської війни, зростаючого безладу та анархії, Центральна Рада 9 лютого 1918 р. підписала в Бресті угоду із Центральними державами, за якою останні визнавали незалежність України і зобов'язувалися надати Центральній раді військову допомогу в обмін на поставки великої кількості продуктів для цих держав.

Але молода і недосвідчена адміністрація Центральної Ради неспроможна була виконати взяті зобов'язання. Суспільство втомилося від безладдя та анархії. Всі розуміли необхідність сильної влади. Окупаційні війська також прагнули сильної місцевої влади, яка здатна була б нарешті налагодити поставки продовольства. Тому досить легко 29 квітня 1918 р. до влади прийшов уряд гетьмана Павла Скоропадського, переконаного монархіста. Як вказує історик Орест Субтельний: «українські діячі, більшість яких були соціалістами й членами Центральної Ради, різко негативно поставилися до гетьманської держави. Тому, коли до участі в гетьманському уряді запросили кількох відомих українців, майже всі вони відмовилися»⁵¹. Не знайшовши підтримки серед українських націоналістів, гетьман почав співпрацю із монархістами та конституційними демократами, багато з яких були росіянами, що втекли до України з Росії від жахів більшовицької революції. Завдяки диктаторському режиму, Скоропадському на протязі кількох місяців вдалося навести лад в громадському житті. Вражаючими є досягнення Гетьманату в організаційній діяльності, особливо в армії. Створено було також і поліцію. Багато зусиль було направлено на освітню сферу. В більшості шкіл було введено українську мову,

відкрито 150 нових україномовних гімназій, випущено кілька мільйонів підручників українською мовою для початкової школи. Було засновано національний архів та бібліотеку в понад 1 млн томів та створено Українську академію наук. Займалися організацією Академії ті прошарки української інтелігенції, що мали вищий професійний статус і орієнтувалися на кадетів та близькі до них сили, зокрема, Вернадський та Василенко, які прагнули створити науковий заклад на зразок Петербурзької академії наук, з сильним відділенням природничо-наукового профілю і з прикладними науками.

Логічним наслідком політичної орієнтації гетьмана стало за-силля в державних установах прибічників монархізму та конституційних демократів. Це була проблема російськомовної України та російських спеціалістів на службі української держави. В багатьох управлінських структурах в основному були росіяни чи русифіковані українці. В армії та поліції було багато колишніх царських офіцерів. В уряді переважну більшість становили члени російської партії кадетів. Із приходом до влади цих людей посилювалися прагнення до відновлення «єдиної та неподільної» російської імперії. Це не могло не викликати спротив націоналістів. Закономірно виникли антигетьманські Український національно-державний союз на чолі із Володимиром Винниченком та Всеукраїнський земський союз на чолі із Симоном Петлюрою. Спочатку вони намагалися вести переговори із гетьманом про проведення більш ліберальної і національно орієнтованої політики. Але гетьман, під впливом все більш нестабільної ситуації, особливо із огляду на селянські виступи проти конфіскації гетьманатом врожаю та посилення влади поміщиків, 14 листопада призначив новий кабінет міністрів, що майже повністю складався із російських монархістів та проголосив Акт федерації, за яким зобов'язався об'єднати Україну з майбутньою найбільшовистською Росією. Того ж дня опозиція утворила альтернативний уряд — Директорію і відкрито виступила проти гетьмана. Через місяць, 14 грудня війська Директорії триумфально увійшли до Києва й проголосили відновлення Української Народної Республіки. Директорія, очолювана Винниченком проголосила воз'єднання Української народної республіки, розірвала федерацію з Росією, а 16 січня 1919 р. оголосила їй війну. За час Директорії було змінено склад комісії по вищій школі та науковим закладам. Вернадський перестав бути головою комісії, але залишився її членом. Директорія внесла також

зміни в статут академії. Друкування на російській мові не було прямо заборонено, але потребувало спеціального мотивування.

Час заснування Української академії наук лише в короткі проміжки був стабільним. Здебільшого ж це був час суцільних соціальних катаклізмів і потрясінь. Яскравим прикладом цього став період початку роботи УАН. Офіційне заснування УАН відбулося 14 листопада 1918 р., і саме в цей день гетьман Скоропадський видав Грамоту про федеративну злуку України з невеликою Росією, що спричинило до початку анти-гетьманського повстання. 27 листопада академіки встигли провести перше Спільне зібрання УАН, на якому таємним голосуванням обрали Президентом УАН Володимира Вернадського, а неодмінним секретарем — Агатангела Кримського. Кілька зібрань відбулося у листопаді та грудні. На них вирішувалися організаційні питання та питання матеріально-технічного забезпечення. Проводилась також і робота по налагодженню співпраці з офіційною владою. 16 грудня на Спільному зібранні було обрано делегацію для переговорів із Директорією. 28 грудня Вернадський, Кримський, Тутковський та Багалій зустрілися із головою Директорії Винниченком і отримали позитивну відповідь на прохання надати Академії приміщення. Нова влада та значна частина української інтелігенції насторожено ставилися до діяльності УАН, вбачаючи в її роботі невідповідність національним інтересам через те, що Академія була створена гетьманським урядом. 2 січня Грушевський навіть висловив пропозицію відмовитись від УАН, яку створив гетьманський уряд невідповідно до національних інтересів України, та розпочати роботу по становленню Академії з самого початку, змінивши відповідно основні засади. Однак більшість вчених були проти скасування вже функціонуючої УАН, тому вирішили обмежитися лише змінами у Статуті Академії (обов'язкове володіння українською мовою для службовців УАН, друк наукових видань іноземними мовами не мав перевищувати чверті їхнього тиражу українською мовою, дійсні члени УАН при своєму обранні мали присягати на вірність УНР), та дообрати нових академіків. Академія не перериваючи процесу свого становлення поступово почала реалізовувати задумане. За часів Директорії розпочали роботу багато різних комісії та груп по вирішенню окремих задач та дослідженню конкретних проблем. Нормальній діяльності Академії дуже перешкождала нестабільна політична ситуація. Організатори УАН будь-що хотіли зберегти академію, тому

25 січня 1919 р. на зборах вирішено було не евакуюватися разом з Директорією перед загрозою більшовицької окупації, а забезпечити функціонування Академії. Для цього академіки пішли на співпрацю із більшовиками. 5 лютого Київ зайняли більшовицькі полки Щорса. Правління більшовиків продовжувалось з лютого по серпень 1919 р. Академія продовжувала свою роботу, питання про зміни статуту Академії більшовиками не ставилось. До липня 1919 р. Вернадський продовжував очолювати Академію та успішно співпрацював із більшовиками. Уряд Раковського позитивно оцінював діяльність новоствореної академії. 10 лютого Кримський та Вернадський побували на прийомі у наркома освіти Тимчасового робітничо-селянського уряду України Затонського і дістали запевнення прихильності до УАН. 12 лютого 1919 р. на Спільному зібранні засновників УАН було повідомлено про це офіційно, тому радянські історики довгий час називали саме цей день днем створення УАН⁵². Структура та статут УАН залишилися без суттєвих змін. Час був важкий і голодний. Багато зусиль витрачалось на забезпечення елементарних умов виживання та захисту від репресій. 14 липня 1919 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову, де відзначалася важлива роль УАН для розвитку української науки. Наслідком цієї позитивної оцінки стало виділення коштів, приміщень. 3 березня було створено Комісію по вивченню природних багатств України під головуванням Вернадського. Але в липні після анонімної статті в київській газеті про те, що академію наук очолює член кадетської партії та крупний землевласник, Вернадський під приводом керівництва експедиційними роботами вимушений був переховуватися на біологічній станції в Старосіллі. Повернувся він до Києва після того, як Добровольча армія Денікіна 30 серпня зайняла столицю України.

Слід зазначити, що за свідченнями очевидців в серпні 1919 р. після військових поразок більшовиків на Україні, в Києві різко погіршилась ситуація. Почалися грабунки лабораторій та клінік, багато професорів було арештовано, автономія університету анульована. Денікінці, які жорстоко придушували будь-які прояви національної самосвідомості, в тому числі паралізували і діяльність УАН, припинивши її державне утримання. З будинку на вулиці Володимирській, 54 було навіть зірвано напис «Українська Академія Наук». Вернадський намагався вступити в переговори з новою владою. Відбулося кілька зібрань Академії, її делегати двічі виїздили на переговори до Ростова у ставку

Денікіна, намагаючись урятувати Академію від повного знищення. Рішення нової влади полягало у припиненні функціонування національної академії, та повному підпорядкуванні її структур російській академії.

Після вигнання денікінців із Києва більшовиками відбулося чергове Спільне зібрання УАН (19 грудня 1919 р.), що засвідчило відданість українських вчених своєму дітищу. У травні – червні 1919 р. Київ перебував під владою польських військ та військ УНР. Цей короткий і тривожний період не сприяв діяльності УАН. Залишалось її життя складним і після остаточного утвердження влади більшовиків. Формально радянська влада ставилася до Академії прихильно, але ніколи не припиняла спроб повністю підпорядкувати собі діяльність УАН. 14 червня 1921 р. було затверджено Раднаркомом УСРР новий статут Академії, перейменовано її у ВУАН. Вона дістала статус найвищої наукової установи республіки і була підпорядкована Головнауці Наркомату освіти.

В час українських визвольних змагань українська наука переживала ті ж етапи та проблеми становлення, що й українська держава, на її розвиток чинили тиск ті ж обставини, як зовнішні, так і внутрішні. Завдячуючи конкретним представникам Академії, її діяльність залишалась на українських державницьких засадах ще деякий час і при більшовицькій владі. Агатангел Кримський, займаючи посаду неодмінного секретаря УАН-ВУАН у 1918-28 рр., докладав значних зусиль, і часто успішно, до збереження, згуртування та розвитку наукового потенціалу України не дивлячись на матеріальні нестатки, постійні зміни політичного устрою, а також опираючись тиску бюрократичної системи влади більшовиків.

Доля Академії співпала з долею української державності. Розбіжності у поглядах на становлення академії наук соціал-революціонера Грушевського та конституційного демократа Вернадського перегукувались із боротьбою політичних сил на арені встановлення державності України. Ці розбіжності в основі своїй стосувались відношення до національного розвитку як до становлення етнічної чи політичної спільноти. Грушевський в організації українського науки прагнув спиратися на етнічно український елемент, на політизовані українські наукові товариства. Природничники, техніки, математики були в основному зросійщеними, тому Грушевський їм не довіряв. Для Вернадського було більш результативним співпрацювати із природнич-

никами, серед яких він мав багато знайомих. Гуманітарна направленість роботи майбутньої академії здавалась йому непрогресивною в період бурхливого розвитку в світі прикладних природничих досліджень. Прагнення народника Грушевського відділити школу, і вищу в тому числі, від держави — зрозуміло, так як і прагнення державника Вернадського домогтися чіткого підпорядкування та підтримки освіти державними установами. Слід визнати, що більш результативно виявилась позиція Вернадського.

Багато в чому завдяки діяльності Вернадського Українська академія наук не тільки була створена, а й зуміла пережити найбільш буремні роки. Те, що перемогла точка зору Вернадського на організацію роботи академії, зовсім не означає, що підхід Грушевського був однозначно безперспективним. Їхні підходи до вирішення проблеми створення Української академії наук дуже різнилися, та цінним є вже те, що вони займалися у розпал громадянської війни плануванням роботи академічної науки, тобто працювали на далеку перспективу. І один, і другий передовсім думали стратегічно. Навколо вирувала громадянська війна, все було непевним та не прогнозованим, а два визначних вчених думали про те, як буде жити та розвиватись ця земля в подальшому. І один, і другий прагнули закласти підвалини подальшого розвитку науки. Та уявляли вони це по-різному. Грушевський прагнув перш за все розвивати національне в науці, а Вернадський думав про інтеграцію з європейськими науковими центрами. Підходи і одного, і другого можна зрозуміти і обґрунтувати. До таких позицій вчених спонукало все їхнє попереднє життя. Грушевський, маючи величезний досвід по організації роботи Наукового товариства імені Шевченка, прагнув передовсім розвивати саме українознавство. Впливало на це також і те, що Грушевський був істориком та займався історією України. Вернадський прагнув найперше розвивати прикладні галузі досліджень. Будучи представником точних наук, в першу чергу звертав увагу на близькі йому теми дослідження і відкладав на подальше розвиток чисто гуманітарних напрямків наукового дослідження. Більш успішним в реалізації своїх задумів став Вернадський. На жаль, заочна дискусія з приводу шляхів розвитку вітчизняної науки не була природнім шляхом доведена до кінця. Через політичні причини становлення та розвиток українознавства був припинений. І зараз ця проблематика є актуальною, адже українознавство ще не зайняло належного йому місця в системі вітчизняної академічної науки.

Загалом, дослідження стану української науки в період визвольних змагань ще раз засвідчило глибинність прагнень українського народу до самовизначення. Історія Української Народної Республіки продемонструвала всім прагнення українського народу до незалежності та дала шанс в сучасній історії вибороти цю незалежність без повторення помилок часів українських визвольних змагань, мирно, без кровопролитів. Брутальний імперський тиск не зміг знищити наш потенціал. Для існування в майбутньому та збереження ідентичності життєво необхідно перебороти колоніальне мислення та розвивати демократичні цінності.

- ¹ Кримський С.Б. Заклики духовності XXI століття. – К.: «Вид. дім КМ Академія», 2003. – С. 21.
- ² Там само. – С. 6.
- ³ Там само. – С. 7.
- ⁴ Пасько Ірина. Проблема «української мови» у першому російському парламенті // Українознавство в системі вищої освіти. Збірник наукових праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – С. 315.
- ⁵ Українське питання / Пер. з рос., упорядн., передм. та прим. М.С. Тимошика. – Київ: Видавництво Олени Теліги. – 1997. – С. 11.
- ⁶ Вернадський В.І. Українське питання і російська громадськість // Молода гвардія, від 12 березня 1988 року.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Див.: Українське питання. Там само. – С. 65.
- ⁹ Там само. – С. 34.
- ¹⁰ Там само. – С. 53.
- ¹¹ Див.: Вернадський В.І. Там само.
- ¹² Вернадский В.И.: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков. – М.: Современник, 1993. – С. 537.
- ¹³ Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.: «АртЕк», 1998. – С. 534.
- ¹⁴ Там само. – С. 532.
- ¹⁵ Див.: Вернадский В.И. Там само. – С. 534.
- ¹⁶ Там само. – С. 536-537.
- ¹⁷ Табачковський Віталій. У пошуках невтраченого часу: Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. – К.: Вид-во ПАРАПАН. – 2002. – С. 194.
- ¹⁸ Філософія ноосфери. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 147.
- ¹⁹ Вернадський В.И. Очерки по истории современного научного мировоззрения (1902-1903) / Труды по всеобщей истории науки. – М.: Наука, 1988. – С. 52.
- ²⁰ Вернадский В.И. Размышления натуралиста. – Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. – С. 45.
- ²¹ Там само. – С. 47.
- ²² Див.: Вернадский В.И. Очерки о истории современного научного мировоззрения (1902-1903). – С. 73-74.

- 23 *Кэмпбелл Дж.* Мифы, в которых нам жить. – К.: «София»; М.: ИД «Гелиос», 2002.
- 24 *Вернадский В.И.* Размышления натуралиста. – Кн. 2: Научная мысль как планетное явление. – С. 38.
- 25 Труды по истории науки в России / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – С. 65.
- 26 Там само. – С. 75.
- 27 *Грушевський Михайло.* Три академії // Хроніка-2000. – Випуск 49-50. – К., 2002. – С. 359.
- 28 Там само. – С. 357.
- 29 Там само. – С. 357.
- 30 *Горський В.С.* Філософія в українській культурі. – К., 2001. – С. 115.
- 31 Див.: *Грушевський Михайло.* Там само. – С. 354.
- 32 Там само. – С. 354.
- 33 Там само. – С. 355.
- 34 Там само. – С. 356.
- 35 *Шевченко І.* Соціокультурний контекст викладання теології в Києво-Могилянській академії // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри: Зб. наук. праць / Упорядн.: І. Грабовська, В. Піскун, В. Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 329-335.
- 36 Див.: *Грушевський Михайло.* Там само. – С. 350.
- 37 Там само. – С. 350.
- 38 Там само. – С. 350.
- 39 Там само. – С. 351.
- 40 Там само. – С. 351.
- 41 Там само. – С. 352.
- 42 Див.: *Попович М.В.* Там само. – С. 578.
- 43 Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Т. 1: Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Сучасність, 1983. – С. 258.
- 44 Там само. – С. 260.
- 45 *Винниченко В.* Відродження нації. – Ч. III. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – С. 61.
- 46 Див.: *Попович М.В.* Там само. – С. 491.
- 47 Там само. – С. 492.
- 48 Там само. – С. 596.
- 49 Там само. – С. 490.
- 50 Там само. – С. 534.
- 51 *Субтельний Орест.* Україна: історія. – К.: Либідь, 1993. – С. 439.
- 52 Енциклопедія Сучасної України. – Т. 1. – К., 2001. – С. 253.

7.5.

Регіональний вимір суспільно-політичних процесів в Україні

Наприкінці ХХ ст. економічні, технологічні й соціальні зміни провокують не знищення території, а зміни в її соціальній значущості та відновлення територіальних систем дії. Територіальний вплив являє собою багатофакторну взаємодію в межах певного простору і тому має розглядатися разом з ними. Водночас територіальний вплив — це збіг цих впливів та їхньої динамічної взаємодії, що має результат більший, ніж сума його складових. До того ж територія виявляється проміжним чинником, що формує інші структурні перемінні й визначає їхнє значення, надаючи іншим чинникам значення й впливу.

На відміну від попередніх часів сучасна територіальна ідентичність визначена множиною чинників, що істотно ускладнює та урізноманітнює режим її формування. Сьогодні територіальна ідентифікація перебуває у принциповій залежності від інших ідентифікацій — будь-яке «тут» разом із властивостями та особливостями формується у взаємовизначенні з іншими «там», внаслідок чого будь-який результат ідентифікаційного процесу набуває виключно реляційних ознак.

На думку С. Роккана та Д.В. Урвина, процеси, сприятливі для посилення регіоналізму в Європі, посилюються такими чинниками: по-перше, інтернаціоналізація територіальних економік та розмивання міждержавних кордонів під час розповсюдження повідомлень, ідеологій та стилів організації; по-друге, зростання витрат на підтримку національної економічної та соціальної інфраструктур внаслідок збільшення допомоги менш продуктивним секторам і економічним регіонам; по-третє, зростання зусиль з мобілізації периферії, регіонів та районів, спрямованих проти централізації, та посилення руху меншин з вимогами культурної автономії та повноважень у прийнятті рішень щодо територіального розвитку¹.

Проте на європейських теренах, зазначає М. Кітінг, сучасний регіоналізм має дві особливості: по-перше, він не обмежений рамками національної держави; по-друге, він протиставляє різні регіони у конкурентній боротьбі, а не створює нові ролі в національному поділі праці. З одного боку, регіони являють

собою політичну арену, яка задає рамки розгляду різних проблем, обговорення політики, прийняття рішень і розподілу ресурсів. Цьому сприяє посилення децентралізації та тенденція застосування територіальної системи координат під час обговорення політичних питань. З іншого боку, загострення конкурентної боротьби за інвестиції, ринки та інші можливості, виходячи з територіального принципу, провокує до заміни політичного суперництва всередині регіону на міжрегіональну конкуренцію².

528

Дослідження регіональної ідентичності уможливлене шляхом аналізу трьох складових. Перша — *когнітивна*, тобто населення регіону повинно усвідомлювати існування регіону та його географічні межі. В сучасних умовах це передбачає знання інших регіонів, з якими свій регіон порівнюється чи яким він протиставляється. Друга складова — *емоційна*, тобто спосіб сприйняття регіону і ступінь, в якій регіон уможливорює підґрунтя регіональної ідентичності й солідарності у конкуренції з іншими формами ідентифікації (національна, класова тощо). Третя складова — *інструментальна*, тобто можливість використання регіону як основи для політичної мобілізації задля досягнення соціокультурних, економічних та політичних цілей.

Втім, М. Кітинг розрізняє також і два типи регіоналізму, присутні в актуальному політичному процесі: *традиційно-консервативний* («старий») та *модерний* («новий»). Перший регіоналізм побудований на домодерних ідентифікаціях і зазвичай пов'язаний з уявленнями про історичну давнину та ностальгійними почуттями. Консервативний характер цього різновиду регіоналізму пов'язаний з тим, що його прихильники належать до найменш географічно і соціально мобільних верств населення. Вочевидь традиційний регіоналізм меншою мірою покликаний позиціювати та відстоювати свої інтереси у більш широкому надрегіональному контексті. На відміну від нього модерний регіоналізм, навпаки, знаходить підтримку серед мобільних, соціально активних, урбанізованих індивідів. Регіоналістські партії зазвичай розраховують на підтримку представників середнього класу, зорієнтованих більшою мірою назовні, вважаючи регіон динамічною силою економічних і соціальних змін. Саме тому новий регіоналізм ґрунтований на зв'язках між регіоном та трансрегіональним порядком (державою, світовим ринком, макрорегіоном).

В політиці регіоналізму розрізняють кілька напрямків та ідеологічних платформ:

➤ **консервативний регіоналізм**, пов'язаний з ідеєю спільності почуттів всупереч модернізації. Регіоналізм такого ґатунку апелює до домодерних реалій і цінностей, маючи тенденцію

до ізоляціонізму. В сучасних умовах він вочевидь сприяє реакційним тенденціям;

- **«буржуазний регіоналізм»** індустріальних та економічно розвинених регіонів. Цей регіоналізм закликає до індустріального розвитку і намагається подолати обмеження з боку держави, наполягаючи на створенні сучасних адміністративних та політичних структур. Втім, в сучасній Європі прихильниками цієї політичної лінії стають не стільки підприємці, а представники регіональної технократії, зазвичай пов'язані з управлінням в державному секторі й плануванням як в уряді, так і в місцевих закладах освіти (регіональні інтелектуальні еліти);
- **прогресивний регіоналізм**, ґрунтований на «лівій» ідеології. Представники цього різновиду регіоналізму використовують ідеї національно-визвольних рухів, маючи на меті подолання нерівномірного розвитку й внутрішнього колоніалізму;
- **соціал-демократичний регіоналізм**. Попри те, що європейська соціал-демократія зазвичай відстоювала ідеї централізованого державного регулювання, починаючи з 60-х рр., відбувається поступовий перехід на регіоналістські позиції, що пов'язано значною мірою з опозиційним політичним досвідом, сприятливим для пошуку підтримки на місцевому, територіальному рівні, а також з необхідністю адаптуватися до глобальних викликів;
- **правий популістський регіоналізм**, спрямований проти централізованої держави, іноді проти перерозподілу бюджетних коштів в менш розвинені регіони, проти мігрантів³.

Розповсюдження того чи іншого різновиду регіональної політики залежить від особливостей самого національного простору. Якщо в централізованій державі домінують найрозвиненіші регіони, наявне тяжіння до централізму і навпаки — за умов відсутності політичного представництва в центральних державних органах регіональних інтересів заможних регіонів, дістає вираження тенденція до децентралізації.

Український культурний ландшафт являє собою надзвичайно складне і гетерогенне утворення: із заходу на схід зменшується густина сільського і зростає густина міського населення, зменшується роль європейських елементів природи і культури, загальна оформленість і вітальність культурного ландшафту, зростає континентальність, індустріальність, русифікованість, сов'єтизованість і маргінальність середовища. Культурний ландшафт спрощується у східному і південному напрямках. Полюс його складності — північний захід.

Для українського культурного ландшафту властива екзогенна зональність — центри діючих сил, історичні й регіональні вектори впливу на ландшафт (Росія, Європа, Туреччина, територіально та історично спільні з іншими країнами Слобожанщина, Новоросія, Донбас, Галичина) розташовані поза межами країни та на її межах: зони їхньої дії ззовні входять всередину території, послаблюючись й згасаючи.

Загалом культурний ландшафт України складається з 7-10 великих регіонів, які здебільшого співпадають з історико-культурними землями (Волинь, Поділля, Новоросія, Слобожанщина та ін.), що включають кілька адміністративних областей. У регіонів різна історична доля. Вони свого часу входили до складу різних країн (Росія, Австро-Угорщина, Польща). В нинішньому складі ці регіони були об'єднані після Другої світової війни. Частина регіонів (передусім сходу України) розвивалися як складові єдиного радянського промислово-індустріального механізму, інтегрованого в єдине ціле. Тому на часі однією з головних проблем стала взаємопідгонка регіонів.

Отже, Україна складається з низки окремих, визначених через самоназву й власну історичну долю регіонів. Вона поліцентрична, не має єдиного міцного ядра. Низка великих міст, розташованих уздовж кордонів України, конкурують за вплив зі столицею. Водночас Україна — це не лише перехрестя торговельних шляхів і впливів, це передусім перехрестя кордонів великих геополітичних центрів тяжіння (Європа, Євразія, Чорноморський, Балтійський регіони, Північний Кавказ тощо). Головні центри впливу розташовані на географічній периферії, водночас соціокультурна «периферія» займає середину країни. Середня зона вторинна, похідна, грає роль культурно-політичного медіатора. Центри регіонів — великі міжобласні міста, провінційні столиці, що мають тяжіння до зовнішніх Україні центрів інтеграції, внаслідок чого український ландшафт постає не як ядро макрорегіону, але входить чи розташований між кількома великими регіонами (Центральна Європа, Балкани, Кавказ, Причорномор'я, Росія та ін.).

Така складність культурного ландшафту віддзеркалює *головну політичну проблему — збирання і збереження цілісності країни в умовах її складної та соціокультурної строкатості, що означає складне переплетення зовнішньої, регіональної, культурної і національної політик*. Якщо проблема інтеграції країни не буде розв'язана, напрямок інтеграції визначатиме найпотужніший та політично найвпливовіший регіон, що відобразиться і на подальшій зовнішній та національній політиці⁴.

Окреслена особливість культурного ландшафту України віддзеркалює і специфіку поточних соціокультурних процесів — регіональні відмінності в політичних уподобаннях та світоглядних відмінностях громадян. Дана обставина засвідчує про необхідність виваженої та продуманої політики, спрямованої не тільки на подолання регіональних особливостей і взаємопідгонку регіонів, а й на створення сприятливих умов для інтеграції українського суспільства шляхом пошуку ціннісно-сміслових перспектив, що мали б стати спільних знаменником, інтегруючи іноді неспівмірні світоглядні відмінності та житеві уклади.

Соціокультурна складність і строкатість українського ландшафту, його різnorodність, супротив уніфікації і гомогенізації особливо гостро ставить питання про мирне співіснування цього соціокультурного та регіонального розмаїття, узгодження неспівмірних і конкуруючих за вплив політичних векторів та тенденцій. Внаслідок цього внутрішньополітична і етнополітична стабільність впродовж першого десятиріччя незалежності, дійсно, виявляється здобутком, що закладає підґрунтя і створює умови для подальшого налагодження оптимальних зв'язків між різними частинами України.

Безпосередньо це стосується питання про необхідність створення сприятливих умов для збереження та розвитку соціокультурної самобутності громадян України, що визначають себе не лише представниками різних національностей, а й різних соціальних верств. Найгострішою проблемою в етнополітичній площині є, мабуть, облаштування кримськотатарської нацменшини, що пов'язане із специфічним соціально-політичним статусом репатріантів. Оскільки повернення кримських татар спричинило значну політизацію міжетнічних взаємин в Криму, ставши чинником, що опосередковує й ускладнює взаємини між регіоном і центром, розв'язання цієї проблеми передбачає врахування множини чинників та тенденцій соціокультурного, етнокультурного та геополітичного ґатунку. Водночас проблема облаштування репатріантів засвідчує про наявність дуже небезпечної тенденції до етнізації актуальних соціально-політичних проблем⁵, що своїм безпосереднім джерелом має як усталені погляди на природу етнічності, успадковані від радянських часів, так і використання переважної етнічної гомогенності, хоча і з помітними некримськотатарськими домішками, самих репатріантів. Це спричиняє інтерпретацію проблеми облаштування репатріантів як проблему взаємовідносин між кримськими татарами та нетатарським населенням Криму.

Актуальні суспільно-політичні процеси значною мірою відображають передусім регіональну специфіку України, внаслідок чого можна казати про регіональні і, певною мірою, етнорегіональні особливості, оскільки ставлення громадян України до влади та різних питань поточного суспільно-політичного життя значною мірою опосередковане не стільки етнічними, скільки регіональними особливостями сприйняття, розуміння і оцінювання поточних політичних подій і рішень. Попри формальну тотожність в етноідентифікаціях (за винятком Криму серед громадян України переважають українці) змістовне наповнення соціокультурної ідентичності та її етнічної складової має істотні регіональні відмінності, що продуковано гетерогенними, іноді неспівмірними соціокультурним досвідом, уявленнями, переконаннями, практичними пріоритетами тощо, фундованим на відмінностях в історичних долях регіонів та їхній ролі в суспільно-політичному житті.

До того ж останніми роками регіональний поділ України за вісью Схід/Захід виявився найвпливовішим чинником структуризації актуального політичного поля, доставши вираження та інституційного закріплення в парламентських фракціях і політичних блоках на виборах до Верховної Ради 2002 р. Попри всю свою спрощеність ця схема відобразила особливості у сприйнятті мешканцями різних регіонів поточних політичних подій та віддзеркалила відмінності у їхньому суспільно-політичному потенціалі.

Серед відмінностей у поглядах представників різних регіонів викликають увагу передусім ті, які свідчать про особливості політичних установок у залежності від місця помешкання⁶. Так, наприклад, ставлення до подій національної історії залежить як від етноідентифікаційного, так і від мовного чинників. Низка соціологічних досліджень продемонструвала, що на характер ставлення респондентів до історичних персоналій та подій національної історії справляє вплив чинник етнічної приналежності та мови спілкування в сім'ї. Проте мовна ідентифікація особистості може бути як монолінгвістичною, так і білінгвістичною. Умови формування білінгвів можуть бути різними — національно-змішана сім'я, поліетнічне побутове середовище, спеціально створені умови для виховання дитини на двох мовах у сім'ї та інші. Білінгвізм в Україні є масовим явищем і тому понад чверть респондентів, що ідентифікують себе як українців, у побутовому спілкуванні зазвичай користуються рівною мірою українською та російською мовами.

Загалом на момент перепису 1989 р. 87,7% населення вважали рідною мову своєї національності, а 45,5% із їхнього числа вільно володіли російською. Проте майже всі росіяни (98,3%) називали

рідною російську, а кожен третій з них (32,7%) вільно володів українською. Рідна мова і ще більшою мірою мова сімейного спілкування не збігаються з етнічною ідентифікацією передусім в південному та східному регіонах. Водночас таких значних розбіжностей не має в центральному регіоні, а в західному — переважає українська. Мовна ідентифікація має й інші виміри: сільські жителі надають перевагу українській, міські (за винятком Львова) — російській або мішаній формі. За рівнем освіти також спостерігаються істотні відмінності — чим вищий рівень освіти, тим вища російськомовна та білінгвістична мовна ідентифікація⁷.

Згідно з даними соціологічного моніторингу у 2003 р. 38,1% населення спілкувалися вдома переважно українською, 25,2% — російською, 36% — російською та українською залежно від обставин. На питання щодо надання російській мові статусу офіційної громадяни України відповіли: 31,9% — ні, 20,4% — важко сказати, 47,3% — так, 0,3% — не дали відповіді. Водночас необхідність обов'язково вивчати російську мову в загальноосвітніх учбових закладах відзначили 73,1% респондентів, а англійську — 82,7%.

Міжрегіональні соціокультурні відмінності, відображені цими даними, призвели до структурування в роки незалежності українського політичного поля через протиставлення регіональних політичних сил за мовною ознакою, але водночас позбавляли найбільш промислово розвинені російськомовні південний і східний регіони своєї етнокультурної та мовної «повноцінності».

На впливовість регіонального чинника на формування політичних установок громадян вказує і достатньо високий ступінь оцінки ролі регіонів у розв'язанні проблем. Більшість тих респондентів, хто дав відповідь на питання *«Чи підтримуєте Ви чи не підтримуєте посилення ролі регіонів та самоврядування?»* в ході соціологічного опитування «Регіон в Україні: динаміка, рухи і політика» дотримуються думки, що саме регіони повинні розв'язувати посталі перед ними проблеми. Втім, 32% опитаного населення не могли визначитися в оцінці взаємовідносин регіону та центру⁸. Загалом ідея посилення ролі регіонів і розвитку ролі місцевого самоврядування більшою мірою притаманна населенню східних та південних регіонів України, мешканцям міст (але не Києва), людям з більш високим освітнім рівнем, віком від 20 до 54 років. Водночас відмінності між українцями та росіянами у ставленні до цього питання неістотні. Респонденти відводять регіонам провідну роль у сферах економіки, соціальної політики та екології.

Проте необхідно відзначити несформованість поглядів населення щодо питання про роль регіонів та місцевого самоврядування: для переважної частини населення такі поняття, як «посилення ролі регіону в розвитку держави» та «посилення ролі органів самоврядування», залишаються просто абстрактними поняттями, не наповненими певним смислом. Вони просто не уявляють, до яких наслідків має привести посилення ролі регіонів та місцевого самоврядування, що свідчить про низький ступінь обізнаності та поінформованості в цій проблематиці.

Низький рівень політичної поінформованості зумовлює й недостатню політичну компетентність населення, що виявляється у нездатності більшості мешканців країни визначити свою політичну позицію щодо кардинальних питань суспільно-політичного розвитку України. Найбільш наочно політична некомпетентність виявилася стосовно головних положень Конституції України. Причому некомпетентність виявляється майже в усіх регіонах⁹. Натомість всі соціальні інституції влади в Україні (Президент України, Уряд, Верховна Рада) зазнають кризи довіри з боку громадян, що сприяє делегітимації суспільних перетворень, внаслідок чого виникають серйозні протиріччя між формальною легальністю та реальною легітимністю влади. Всім трьом рівням органів влади, залежно від територіально-адміністративного ареалу їхньої компетенції, найменше довіряють респонденти з Криму. Деяко нижчий рівень довіри до обласної та центральної влади зафіксований у Південному регіоні. У Західному регіоні менший рівень довіри до Центру порівняно з місцевою та обласною владами.

Як і за радянських часів спостерігається занадто низький кредит довіри до публічної політики, зокрема до найголовніших акторів суспільно-політичного життя (партій, органів державної влади та ін.) і дуже високий ступінь нерівності у доступі до публічної сфери. Сприяє цьому і занепад культурної і освітньої інфраструктури: станом на 2001 р. загалом по Україні охоплено системою освіти лише 78,1% дітей і підлітків шкільного віку; на третину скоротилася мережа дошкільних закладів; у вісім разів зменшилася кількість друкованих книг; у 113 разів скоротилися кількість відвідувань кіносеансів тощо. Попри зростання, вдвічі, мережі вищих навчальних закладів, 40% студентів навчається на контрактній основі (від \$250 за семестр при середньодушному доході до \$70), що в перспективі зробить вищу освіту для багатьох майже недоступною¹⁰.

Загалом в Україні спостерігається надзвичайно низький рівень політичної активності: зовсім не цікавить політика 18% громадян, певною мірою цікавить — 70,2%, дуже цікавить — лише

11,6%; 83,2% громадян не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів. Водночас серед соціальних груп, які відіграють значну роль у житті українського суспільства, на думку громадян найголовнішими (42,7% респондентів) є мафія і злочинний світ; порівняно з ними підприємці і бізнесмени (28,9%), чиновники (24,5%), лідери політичних партій (22,2%), робітники (19,1%), селяни (14,7%) тощо. Така перевага, яка надається громадянам ролі злочинних елементів у суспільному житті відображає сприйняття громадянами суспільно-політичних процесів, яке вказує на посилення ролі субполітики та недовіру до публічного політичного життя. Слід відзначити і те, що дана обставина позначилася ціннісних орієнтаціях, чи навряд сприятливих для розвитку громадянської культури. Зокрема, на питання «*Чи є серед наведених нижче категорій людей в Україні ті, кого Ви вважаєте для себе моральним авторитетом?*» громадяни відповіли таким чином: 40,1% — важко сказати, 26,4% — родичі, 18,6% — знайомі, 16,1% — вчені, діячі культури, 11,8% — спортсмени, 6,9% — політики, керівники, відомі всій країні, 6,8% — сусіди, 3,6% — місцеві керівники та ін.

В етнічному та регіональному вимірах ступінь політичної активності дістає такого вираження: росіяни віддають перевагу участь в клубах за інтересами і політичній діяльності у лавах партії, частіше вважають, що найвагомішу роль у державному будівництві відіграють мафія і злочинний світ, чиновники, підприємці, представники міліції та служб безпеки; українці частіше є членами релігійних організацій, спортивних клубів, альтернативних профспілок, вважають, що більша роль у державному будівництві належить робітникам і селянам, керівникам колгоспів і радгоспів; представники інших етнічних груп більшою мірою належать до різних релігійних громад, фондів та асоціацій тощо; жителі півдня і сходу України залучені до громадянсько-політичних рухів більше, називають мафію, злочинний світ, підприємців і службовців головними агентами державного життя, натомість жителі західного регіону частіше стають членами релігійних організацій, віддають перевагу у державному будівництві більше робітникам і селянам, керівникам державних підприємств, мешканці центральних областей частіше додають пенсіонерів до верств, що відіграють важливу роль у житті держави¹¹.

Щодо статусної ідентифікації, на найнижчих щаблях шкали матеріальної забезпеченості частіше розташовують себе жителі східних областей України, трошки вище — південних та центральних. Найвищими показниками визначають рівень свого добробуту жителі західних областей. Проте, як зазначила І. При-

биткова, ці ідентифікації не збігаються з реальністю, позаяк найнижчий середньодушовий дохід спостерігається у сім'ях жителів західного регіону, а найвищий — у сім'ях південного та східного. Дослідниця висуває гіпотезу, що даний незбіг пов'язаний з тим, що мешканці західних регіонів, будучи більшими прихильниками незалежності мають позитивніше світовідчуття, емоційний настрій та вищу самооцінку¹². Звичайно, дана обставина є вагомим чинником, хоча і не єдиним. Можливо ці відмінності пояснюються і через те, що внаслідок матеріальних негараздів 90-х рр. на сході та півдні, в урбаністичних регіонах, де рівень життя був зазвичай вищим за регіони сільські, «траєкторія» падіння матеріального стану внаслідок руйнування радянської інфраструктури соціального забезпечення була більш крутою. Загалом за даними соціологічного моніторингу у 2003 р. своїм життям були не задоволені 56,4% мешканців країни, а становищем у суспільстві — 61,4%. Позитивно оцінюють своє життя лише 18,6%, а становище у суспільстві — 11,2%. Специфічними є уявлення про чинники, які дозволяють домогтися успіху в житті — на перших місцях перебувають «хороше матеріальне становище, гроші» (67,4%) та «наявність зв'язків» (47,8%). Втім, така оцінка ситуації виявляється цілком закономірною, якщо взяти до уваги, що серед *найхарактерніших прикмет сьогодення* (респонденти обирали 5 з 21 варіантів відповідей) лідерами стали — хабарництво і корупція (55,3%), розвал економіки (54,6%), безробіття (49,8%), зубожіння населення (47,1%), невпевненість у майбутньому (38,3%).

Не випадково, що в усіх регіонах України на першому місці серед першочергових завдань перебуває підвищення добробуту населення країни. Збереження мирних відносин із зарубіжними країнами як пріоритетне завдання розглядається передусім мешканцями Західного регіону. Натомість проблема особистої безпеки є найбільш актуальною для мешканців Криму та сходу (друга за значенням після поліпшення матеріального становища). Водночас найменше учасники опитувань виокремлюють важливість розв'язання таких проблем, як дотримання рівноправності громадян та дотримання політичних свобод населення України, що вочевидь є проявом особливостей вітчизняної політичної культури та браку громадянської культури. Втім, росіяни частіше за українців шкодують про відсутність або брак політичних свобод та відсутність атрибутів громадянського суспільства. В регіональному вимірі — це південний та східний регіони¹³.

Вплив етнічної приналежності респондентів позначається передусім на відповідях на питання про відродження культури

в Україні (72% українців та 62% росіян відзначили важливість цієї проблеми). Регіональний розподіл виявив особливу значимість відродження культури в північно-західному та південно-західному регіонах (відповідно 94% та 85%). І навпаки, небагато більш ніж половина всіх опитаних у північно-східному та східному регіонах згодна з важливістю цієї проблеми (відповідно 59% та 63%)¹⁴. Відзначимо, що на оцінці важливості проблеми відродження культури регіональний чинник позначається чи не найбільше, оскільки частина українців серед опитаних на сході та заході майже однакова. Національність респондента позначається також і на орієнтації на сучасну західну культуру та на ставлення до мови. Серед респондентів українців відзначена більш висока артикуляція цих заходів порівняно з опитаними росіянами. У свою чергу, серед росіян більше уваги приділяється питанню зміцнення сім'ї.

Водночас приналежність до українців чи росіян не позначається на оцінці міри збереження національних традицій, за винятком таких традицій, як розмовляння рідною мовою та дотримання національних традицій (відмінності на 5% рівні). Збереження національних традицій по регіонах показує, що найбільше вони збереглися у західному регіоні. В цьому ж регіоні відзначена найвища артикуляція значущості різних заходів для відродження культури в Україні, що є наслідком високого місця національної культури в ієрархії соціальних цінностей серед мешканців цього регіону. Натомість респонденти східного регіону найменше висловилися за першочерговість збереження рідної мови.

В усіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації виокремлюють у першу чергу знання рідної мови. Респонденти із західної України вище оцінюють порівняно з опитаними із східної України значимість для національності таких критеріїв, як знання мови та громадянство. У свою чергу, на сході надають більшого значення місцю народження. Стосовно місця замешкання як критерію етноїдентичності по регіонах фактично на зафіксовано статистично вагомих відмінностей. Проте відмінності за етнічною ознакою позначаються на ступені національної толерантності населення. Серед перелічених в опитуванні етнічних та національних спільнот (росіяни, євреї, поляки, румуни, німці, американці, чеченці), стосовно яких визначався ступінь толерантності, індекс нетерпимості в українців у всіх випадках виявився більшим. Найвищий рівень нетолерантності спостерігається у українців західного регіону, які дистанціюються щодо більшості національностей, запропонованих у переліку: дистанційованість позначається на їхньому настороженому ставленні до налагодження близьких

стосунків (сімейних, дружніх, сусідських) з представниками інших етнічних спільнот, що свідчить про високий ступінь етноцентричності населення цих регіонів¹⁵.

У внутрішньополітичній площині перевага віддається соціалістичному вибору, передусім на сході та півдні країни. Капіталістичні уподобання переважають на заході, де більше прихильників приватної власності та ринку. Конформістські настрої переважають на сході і півдні, а на заході найчастіше не підтримують жодного курсу (31,6%). Серед прихильників соціалізму переважають росіяни, натомість серед тих, хто нікого не підтримує вдвічі більше українців¹⁶.

Отже, серед найбільш значущих політичних розмежувань в Україні слід відзначити такі: між прихильниками і противниками ринкових реформ; між прихильниками західної та проросійської зовнішньополітичної орієнтації; між прихильниками та противниками нинішнього політичного режиму. Проте, попри високий ступінь недовіри до органів державної влади, браком легітимності відзначаються і партійна форма політичної боротьби. Так згідно із соціологічними опитуваннями лише 8% громадян підтримують «чисто» пропорційну систему виборів до Верховної ради, натомість більшість висловилася або за «чисто» мажоритарну — 23% — або за наявну змішану виборчу систему — 19%. Водночас більшість опитаних експертів майже однозначно віддала перевагу пропорційній виборчій системі. Такі, істотні розбіжності у ставленнях до організації роботи засадничих демократичних механізмів свідчать не лише про нерівномірний поділ соціокультурних компетенцій в суспільстві, а й про зростання загального впливу експертів у поточній політичній боротьбі, яка дедалі більше перетворюється на боротьбу символічну. Відсутність у більшості громадян важелів впливу на діяльність партій супроводжується зростанням загальної ваги експертів і, звичайно, посиленням ролі політехнологів й інтелектуалів як в політичному, так і в культурному процесах.

Серед зовнішніх чинників на суспільно-політичне життя України впливовим залишається російський чинник. Росіяни є другою за чисельністю етнічною спільнотою до того ж сконцентрованою передусім на півдні та сході України, що значною мірою сприяло посиленню впливу російського чинника в цих регіонах. Розрив економічних і соціальних зв'язків після розпаду СРСР, загострення соціально-економічних проблем призвели до зростання проросійських настроїв в регіонах, традиційно економічно та культурно пов'язаних з Росією. Російський вплив відчува-

ється також і в сфері етноконфесійних відносин, а саме всередині православної конфесії, поділеної на кілька ворогуючих церков.

З іншого боку, до євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу України та до публічного обговорення питань, пов'язаних із просуванням НАТО на схід та перспективами подальшого співробітництва з цим оборонним альянсом, також в різних регіонах України ставляться майже протилежно: східні та південні регіони переважно ставляться негативно, на заході та в центрі — навпаки, позитивно.

Загалом серед зовнішньополітичних орієнтирів спостерігається: вступ України до ЄС (47,7% — так, 10% — ні, 41,6% — важко сказати), вступ до НАТО (0,8% — так, 37,9% — ні, 40,6% — важко сказати), вступ до союзу з Росією та Білоруссю (61,9% — так, 19,9% — ні, 18,1% — важко сказати), співпраця з МВФ (33,6% — так, 23,3% — ні, 42,4% — важко сказати). Найвні тенденції: зростання позитивного і зменшення негативного ставлення до союзу з Росією, коливання у бік зменшення позитивного ставлення до ЄС, зростання негативного і зменшення позитивного ставлення до НАТО, невеличкі зміни у бік зменшення позитивного ставлення щодо співробітництва з МВФ.

Певні зміни спостерігаються і в оцінці громадянами свого матеріального і життєвого стану. Так згідно з дослідженням центру «Імідж-контроль» (січень 2003 р.) більше 54% опитаних відзначають стабілізацію або певне покращення свого життя впродовж року, водночас погіршення відзначають 44%. Порівняно з опитуванням 1999 р. ситуація дещо змінилася в позитивний бік. Тоді 56% респондентів відзначали погіршення життя. Аналогічні процеси спостерігаються і в оцінці політичної ситуації в країні.

В Україні також спостерігається спад кризових настроїв. Проте цей спад не стабілізує становище політичної еліти, а, навпаки, дестабілізує його. Рівень довіри до неї надзвичайно низький та ще знижується. До того ж зріс ступінь політичної визначеності громадян — сьогодні понад 75% виборців визначилися зі своїми обранцями на наступні вибори. Водночас у громадян з'являються нові претензії до влади — один з нових зафіксованих мотивів полягає у тому, що виборці не бажають, щоб їм було соромно за зовнішній вигляд і поведінку майбутнього президента¹⁷.

Отже, культурний ландшафт України структурований передусім протилежністю між культурними традиціями та ідейно-політичними настановами Сходу (промислові, проросійські та російськомовні, традиційно політично «ліві» регіони) та Заходу (аграрні, антиросійські та україномовні, націонал-демократичні за поглядами регіони). *Сама опозиція Схід/Захід виступає свого роду уявною віссю, яка розміщує агентів політичної боротьби, водночас дозво-*

ляючи їм зорієнтуватися в розташуванні політичних сил та наявних ресурсів. До того ж варто зазначити, що ця опозиція відображає не тільки і не стільки наявні відмінності між регіонами, скільки задає модель розуміння політичних процесів самій суспільно-політичній думці і самим політичним об'єднанням. Проте, діставши публічного вираження, ця модель, нав'язує політичному процесові певні перспективи і спрямовує його на актуалізацію та відтворення в реальному житті зазначеної протилежності. Визначальну роль в цьому процесі відіграють засоби масової інформації, які попри власну ідеологію є не просто нейтральним та незаангажованим розповсюджувачем інформації, але механізмом здійснювання самої суспільної думки. Обговорення у засобах масової інформації опозиції Схід/Захід, тематизація її як проблеми виявляється не тільки її вираженням на публічному рівні, а й конституюванням цієї опозиції як найголовнішого орієнтира для наявних політичних сил. Таке «відзеркалення» завдяки мас-медіа надає політичному процесові рефлексивності, спрямовує його та визначає подальшу перспективу, проте, сама перспектива виявляється для України тупиковою. Напередодні виборів до Верховної Ради 2002 року це дістало вираження під час оформлення передвиборних блоків¹⁸.

Підсумовуючи, слід відзначити, що розбіжності у поглядах представників різних етнічних груп, соціальних верств та мешканців різних регіонів за багатьма проблемами суспільно-політичного життя роблять необхідним урахування регіональної специфіки під час розробки і запровадження заходів, спрямованих на оптимізацію процесу соціокультурних і політичних трансформацій в Україні. Стереотипізовані практичні схеми громадян не лише відображають ціннісно-сміслові установки громадян, а й опосередковують розуміння ними подій, політичних рішень та заходів, запроваджених владою. З іншого боку, слабка поінформованість більшості громадян України щодо функціонування та призначення політичних інституцій, високий ступінь недовіри до органів державної влади та партій викликають потребу у розробці та запровадженні комплексних заходів, спрямованих на роз'яснення та ознайомлення широких верств громадськості з особливостями функціонування демократичних інституцій, механізмами контролю над органами влади і способами представництва своїх інтересів в публічній сфері. Це уможливить реальне залучення громадян до політичного життя і прийняття політичних рішень, використовуючи легальні засоби організації суспільно-політичного життя та оформлення власної політичної волі, сприятиме легітимації ініційованих владними інституціями суспільно-політичних перетворень в Україні.

- ¹ Роккан С., Урвин Д.В. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму // Логос. – 2003. – № 6. – С. 119.
- ² Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе // Логос. – 2003. – № 6. – С. 81-85.
- ³ Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе // Логос. – 2003. – № 6. – С. 111-113.
- ⁴ Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С. 343-357.
- ⁵ Загалом, т. зв. «кримськотатарська проблема» є типовим прикладом етнізації суспільно-політичних проблем. Загострення відносин між репатріантами та іншими мешканцями Криму має своїм джерелом як реальні проблеми облаштування репатріантів, так і світоглядні стереотипи, спровоковані примордалістським тлумаченням етнічності, успадкованим від радянських часів. Все це відбивається на політичних позиціях і ставленні політичних лідерів кримських татар щодо Києва. З одного боку, підтримка Меджлісом і участь його представників у складі «Нашої України» відображає проукраїнські та антиросійські орієнтації його лідерів, формуючи зовнішню протизагагу щодо проросійських політичних сил Криму, але водночас ускладнює формування оптимальних взаємин між слов'янським населенням регіону і центру. З іншого боку, намагання керівництвом Меджлісу здобути і закріпити за кримськими татарами статус «корінного народу» перешкоджає розв'язанню проблем мирного облаштування кримських татар. Внаслідок цього легітимність політичних рішень національного рівня для мешканців Криму перебуває у залежності від перебігу подій на півострові та позиції центральних органів влади до цієї проблеми. Слід відзначити, що закріплення за кримськими татарами статусу «корінного народу» дозволить їм претендувати на перерозподіл владних і політичних ресурсів на півострові, політичне оформлення власних владних прагнень, провокуючи, таким чином, подальше ускладнення етнополітичної ситуації.
- ⁶ В цьому дослідженні ми використовуємо соціологічні дані презентовані в публікаціях співробітників Інституту соціології НАН України. Див.: Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003. – К.: Інститут соціології НАН України, 2003; Стегній О., Чурілов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998; Прибиткова І. У пошуках нових ідентичностей: Україна в етнорегіональному вимірі // Соціологія. – 2001. – № 3 (липень-вересень).
- ⁷ Прибиткова І. Вказ. праця. – С. 62-64.
- ⁸ Стегній О., Чурілов М. Вказ. праця. – С. 78.
- ⁹ Там само. – С. 110-111.
- ¹⁰ Центр Разумкова 2001. – К., 2002. – С. 550-551.
- ¹¹ Прибиткова І. Вказ. праця. – С. 78.
- ¹² Там само. – С. 70.
- ¹³ Там само. – С. 71.
- ¹⁴ Стегній О., Чурілов М. Вказ. праця. – С. 141.
- ¹⁵ Стегній О., Чурілов М. Вказ. праця. – С. 167.
- ¹⁶ Прибиткова І. Вказ. праця. – С. 75.
- ¹⁷ Малеев К. Зависимость политико-идеологических настроений от уровня жизни населения // Якість життя в Україні: час жити і час виживати. – К.: ВІРА «Інсайт», 2003. – С. 50-51.
- ¹⁸ Наприклад, партія «Реформи і порядок», увійшовши до складу блоку «Наша Україна» разом з КУН і кількома іншими партіями націонал-демократичного спрямування, що мали підтримку на заході України, послабила свої політичні позиції у східних та південних регіонах.

Розділ 8.

542

Економічні підвалини українського соціуму

- 8.1. *Ресурси українського соціуму*
- 8.2. *Духовно-інтелектуальний та інформаційний контекст соціального поступу*
- 8.3. *Розвиток системи енергетичної безпеки України*
- 8.4. *Інвестиційний клімат в Україні*

8.1.

Ресурси українського соціуму

Земельні, лісові та водні ресурси. Територія України має унікальний комплекс фізико-географічних, ландшафтних, гідрологічних, структурно-геологічних та інших параметрів, що зумовило наявність значної кількості видів і обсягів природних ресурсів. Розташування в межах кількох географо-кліматичних зон та водозборів двох морів — Чорного та Балтійського — сприяє значним змінам гідрографічної мережі, різноманіттю рослинного покриву, родючості ґрунтів та потужності природно-ресурсного потенціалу.

Головним природним багатством України є земля. Загальна площа українських земель складає 60,35 млн га, понад 70% з яких — 43,0 млн га — землі сільськогосподарського призначення. Лісами покрито 10,5 млн га, під водою знаходиться 2,4 млн га, відкритих заболочених земель майже 1 млн га. Забудовано державою, підприємствами та населенням 2,5 млн га земель.

Найбільшими за площею областями в Україні є Одеська, Чернігівська, Дніпропетровська, Харківська та Житомирська області, найменшими — Чернівецька, Закарпатська, Івано-Франківська та Тернопільська.

В країні збільшується відведення земель під заповідники та природні національні парки, площа 33 таких територій складає понад 1 млн га (1 013,8 тис. га).

Україна належить до малолісних і лісодефіцитних країн, вкриті лісовою рослинністю — 9,4 млн га із загальним запасом деревини 1,74 млрд м³. У національному еквіваленті ресурси деревини оцінюються приблизно у 3,4 млрд дол. США, а за світовими цінами — 27 млрд дол. США. За останнє десятиріччя спостерігається позитивна динаміка площі земель лісового фонду. Основним напрямом використання лісів України став еколого-супільний, який охоплює 64,5% загальної площі наявних лісів (6,96 млн га), підпорядковуючи в основному ліси 1-ї групи, що виконують санітарно-гігієнічні та оздоровчі (18,7%), захисні (30,4%) і водоохоронні (3,6%) функції, а також ліси спеціального цільового призначення (3,1%). Сюди відносять і особливі захисні ділянки лісів 2-ї групи (8,7%). Решта лісів — це лісостани 2-ї групи, які належать до розряду експлуатаційних,

їх розподіл має регіональну специфіку. Так, в індустріальних мало-лісних Донбасі, промислового Придніпров'ї, Причорномор'ї та Криму всі ліси виконують переважно еколого-суспільні функції.

Слід враховувати, що лісистість України складає 15,6% і майже втричі менша за лісистість Західної Європи (43,2%), а отже, не є оптимальною (20-22%), тобто такою, за якої ліси, як найскладніше і найпотужніше рослинне угруповання, найбільш позитивно впливають на клімат, ґрунти, ерозійні процеси, а також дають господарству необхідну кількість деревини. За сучасними оцінками, для досягнення оптимальних показників лісистості необхідно збільшити площу лісів щонайменше на 2-2,5 млн га.

Загальна довжина річок складає 219 273 км. Найбільш забезпечені водними ресурсами гірські райони, зокрема у Закарпатській області 9 429 річок загальною довжиною 19 578 км, Івано-Франківській — 8 321 річки загальною довжиною 15 656 км, Львівській області — 8 950 річок довжиною 16 343 км. Найменше покриті річками Херсонська, Миколаївська та Волинська області.

В країні налічується 28 764 ставки із загальною площею водного дзеркала у 223,26 тис. га та об'ємом у 3 344,82 млн м³. Під 1 153 водосховищами знаходиться 284 тис. га з корисним об'ємом 5 963 млн м³.

У більшості регіонів України ресурси підземної гідросфери є важливим фактором стабілізації водно-екологічної ситуації.

Прогнозні ресурси прісних підземних вод України складають 61 689,2 тис. м³/добу, з них 57 499,9 тис. м³/добу — з мінералізацією до 1,5 г/дм³, придатних для питного технічного водопостачання. Станом на 01.01.2002 р. розвідано 373 родовища підземних вод, які містять 977 ділянок родовищ з експлуатаційними запасами, затвердженими ДКЗ СРСР, УТКЗ та ДКЗ України, у кількості 15 829,8 тис. м³/добу.

На сьогодні мінеральні води в Україні розвідані із затвердженням запасів 152 ділянок родовищ, їхні загальні експлуатаційні запаси складають 64 865,7 м³/добу. Родовища мінеральних вод є в усіх, крім Івано-Франківської та Сумської, областях України.

В Україні детально розвідано два родовища термальних вод (підземні води з температурою понад 20 °С) — Берегівське у Закарпатській області та Новоселівське в АР Крим. Запаси термальних вод в Україні у Берегівському родовищі складають 0,871 тис. м³/добу за категорією С2.

Займаючи менше 6% площі Європи, Україна володіє приблизно 35% її біорізноманіття, причиною чого є розташування території України на перехресті багатьох природних зон, шляхів міграції представників рослинного і тваринного світу. На по-

рівняно невеликій території утворились чотири природні зони: широколистяно-лісова, лісостепова, степова і присередземно-морська. Особливістю України є також існування потужної водної екосистеми Дніпра та значної кількості ландшафтів.

Зважаючи на значну загальну площу земель сільськогосподарського призначення (до 70%), значна частина біорізноманіття залишається асоційованою із антропогенно-зміненими екосистемами, але змінюється на краще практично через постійне збільшення сумарної площі заповідників та буферних зон.

За ступенем забезпеченості рекреаційними та курортними лікувальними ресурсами Україна посідає одне з провідних місць в Європі. Серед них найбільш цінними є мінеральні води і лікувальні грязі майже всіх відомих бальнеологічних типів. Наявність гідромінеральних ресурсів стали свого часу вирішальним критерієм перспективного санаторно-курортного будівництва.

Сприятливий клімат на всій території України дає можливість широко використовувати кліматотерапію як один з методів лікування і профілактики. Найбільш сприятливі умови протягом усього року мають південний берег Криму, Кримські і Карпатські гори, де повітря насичене солями, озоном, фітонцидами та ароматичними речовинами.

Корисні копалини. Значна кількість природних та рекреаційних ресурсів території України має неперевершені економічні та екологічні параметри. В першу чергу до них можна віднести унікальний масив чорноземних ґрунтів (більше 20% світових ресурсів), запаси високоякісного коксівного вугілля Донбасу, карпатську провінцію мінеральних вод (кілька десятків типів), у тому числі відомого у світі типу «Нафтуса», а також родовища лікувальної ропи та мулу Причорноморського регіону.

Станом на 01.01.2003 р. мінерально-сировинна база України вклячає близько 20 010 родовищ і проявів 113 корисних копалин, з яких 7 829 родовищ 97-ми видів мінеральної сировини мають промислове значення та враховуються Державним балансом України. У вартісному виразі розвідані протягом другої половини ХХ ст. запаси цих родовищ оцінюються в 7-7,5 трлн дол. США. До промислового освоєння залучено від 40% до 75% розвіданих запасів основних видів корисних копалин. Запаси залізних руд становлять понад 14% загальносвітових, марганцевих — більше 43%. Україна займає провідні місця за запасами титану, цирконію, урану, літію, графіту, каоліну, вогнетривких глин, сірки, калійних солей, декоративного каменю тощо. Україні належать і провідні позиції в світі з видобутку багатьох видів

мінеральної сировини: вугілля, марганцевих і залізних руд, титану, графіту, каоліну тощо.

Створений на основі сировинної бази мінерально-сировинний комплекс України є однією з найвагоміших складових національної економіки. В Україні виробляється близько 5% світового обсягу мінерально-сировинних ресурсів, а щороку гірничовидобувна промисловість випускає продукції на 25-28 млрд дол. США (у цінах світового ринку).

В Україні вугілля видобувається у межах трьох вугільних басейнів — у Донбасі, Львівсько-Волинському басейні (кам'яне вугілля) і Дніпровському буровугільному басейні. На складний екологічний стан вугільних гірничовидобувних регіонів впливає те, що кожна третя шахта експлуатується понад 50 років. Гірничовидобувні роботи ведуться на глибинах до 1 400 м.

Загальна площа вугільних басейнів становить близько 160 000 км² (26% території України), зокрема Донбас — 50 000 км² при загальній площі гірничих виробок 13 000 км², яких у Донбасі — близько 12 000 км².

Видобуток залізних руд в Україні здійснюється на Криворізькому, Кременчуцькому та Білозірському родовищах, марганцевих руд — на Нікопольському родовищі.

Державним балансом України враховано запаси нафти, газу і газового конденсату 323 родовищ. Основна їх кількість (191) зосереджена у Східному регіоні, 96 — у Західному, 36 — у Південному.

Обсяг щорічного видобутку вуглеводнів за останні роки пересічно становив 4 млн т нафти з конденсатом і 18 млрд м³ газу, що дорівнює відповідно 10% і 20% обсягів цих видів сировини, які щороку споживає країна.

Родовища самородної сірки в Україні розташовані у межах Львівщини, а також частково в Івано-Франківській області. Починаючи з 50-х рр. ХХ ст. розроблялось Роздільське родовище, з 60-х рр. — Подорожненське, а з 70-х рр. — Язівське та Немирівське родовища. Нині розробку сірки кар'єрним способом припинено через низку економічних та екологічних проблем. Розробка сірки має обмежений масштаб (2 родовища), до того ж тільки методом підземної виплавки.

Сьогодні Україна поступово вирішує складні проблеми екологічної рекультиваци більшості гірничо-видобувних районів, сформованих внаслідок попереднього екстенсивного розвитку промислових галузей та ресурсомістких технологій. Екологічні проблеми, зумовлені застарілими технологіями та критично зношеними основними фондами, полягають у накопиченні величезних обсягів виробничих відходів, які перетворюються у техно-

генний ресурс, значних втратах мінеральної сировини (в надрах залишається до 70% запасів нафти, до 50% солей, до 28% вугілля, до 25% металів), великому антропогенному навантаженні на довкілля, порушенні стійкості геологічного середовища, гідрогеологічних та гідрологічних умов на фоні досить обмежених водних ресурсів.

Людські ресурси. В Україні не вдається подолати тенденцію зменшення офіційної чисельності населення, кількість постійно проживаючих громадян України на початок 2005 р. склала 47,1 млн чол. Природній приріст населення від'ємний і склав протягом 2004 р. 356,8 тис. чол. (в країні народилось 408,6 тис. чол., померло — 765,4 чол.). В міських поселеннях нижчий рівень народжуваності та вищий рівень смертності порівняно з сільською місцевістю. Дві третини населення — 31,8 млн чол. проживає у містах, третина — 15,3 млн чол. в сільській місцевості. Серед громадян України переважають жінки — їх 53,8% — 25,3 млн, чоловіків — 46,2% або ж 21,8 млн.

Протягом 2004 р. понад 750,8 тис. громадян змінили місце проживання в межах країни. В середньому на 1 000 жителів 16 громадян змінили місце проживання в межах країни. Окрім Київщини та м. Києва, АР Крим та Севастополя, Вінниччини та Харківщини, мав місце від'ємний баланс внутрішньої міграції, що підтверджує посилення регіональних диспропорцій економічного розвитку та концентрації фінансових ресурсів в декількох центрах. За минулий рік з країни виїхали 46,2 тис. громадян, а прибуло 38,6 тис. громадян. Кожен тисячний житель країни у 2004 р. приїхав на проживання із-за кордону. Проте, позитивний баланс прибулих громадян мав місце лише на Київщині та Києві, в АР Крим та Одещині.

Гострою залишається проблема неофіційної міграції та трудової міграції. За оцінками різних експертів кількість громадян, що виїхали та виїжджають та заробітки за кордон обчислюється декількома мільйонами працездатних громадян.

Зайнятість. З 2002 р. офіційна зайнятість в країні зростає, рівень зайнятості населення у віці 15-70 років становить 56,6%. На початок 2004 р. в країні 21,5 млн зайнятого населення усіма видами економічної діяльності. Найбільше працездатного населення зайнято у сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві — 4,96 млн чол., промисловості — 4,31 млн чол. та оптовій і роздрібній торгівлі, готельному та ресторанному господарстві — 3,85 млн чол. В сфері транспорту і зв'язку працює 1,19 млн чол., фінансовою діяльністю займається майже 190 тис. чол., понад 900 тис. чол. зайнято опера-

ціями з нерухомістю, здаванням під найом та наданням послуг юридичним особам. В освіті працює 1,64 млн чол., в охороні здоров'я — 1,37 млн чол. Майже мільйон людей працює у системі державного управління.

В розрізі регіонів (областей) рівень зайнятості працездатного населення коливається від найнижчого значення 45,9% у Тернопільській області (41,8 тис. безробітних або ж 6,9%) до найвищого 65,2% у м. Києві — лише 7,5 тис. безробітних тобто 0,4%. Рівень та чисельність офіційно зареєстрованих безробітних в країні, визначених на національною методикою підрахунку, скорочується становить на початок 2004 р. 988,9 тис. чол. чи 3,6% від працездатного населення працездатного віку.

Кількість безробітних, визначена за методологією МОП майже у два рази більша, за показник безробіття, розрахований за внутрішньою методикою, проте також має тенденцію до скорочення. За зазначеною методологією МОП в країні налічується 2 059,5 тис. безробітних, що становить 9,1%. Більша половина (15) областей мають рівень безробіття, що перевищує 10% від працездатного населення відповідних регіонів. Це зокрема, такі області як Хмельницька (13,3%), Тернопільська (13,0%), Миколаївська та Житомирська (по 12,8%), Рівненська (12,5%), Волинська та Івано-Франківська (по 12,1%), Сумська (11,9%), Херсонська (11,7%), Черкаська (11,2%). Найнижчий рівень безробіття за міжнародною методологією має місце у м. Києві (4,8%), Одеській (5,4%) та Вінницькій (5,6%) областях, а також у АР Крим (6,7%).

Основні засоби. Забезпеченість промисловості країни основними засобами залишається проблемною сферою розвитку економіки та формування конкурентоспроможних національних виробників. Фактична залишкова вартість основних засобів на початок 2004 р. складає 1 трлн 26 млрд грн, або ж близько 193 млрд дол. США. Рівень зносу має стійку тенденцію до зростання і становить в цілому по економіці 48%. В розрізі регіонів рівень зносу коливається в межах 34-69%. Найменший рівень зносу (34%) основних фондів в Харківській області, в якій розміщено 7,3% фондів — 74,5 млрд грн. В столиці країни сконцентровано 10% усіх фондів, рівень зносу яких також один з найнижчих в країні і складає 40%. На основні промислово-завантажені Донецьку та Дніпропетровську області припадає відповідно 12% та 10% основних засобів, рівень зносу яких один з найвищих в країні і складає 53% та 52%. Найменше основних засобів розміщено в Чернівецькій, Волинській, Тернопільській, Закарпатській та Рівненській областях.

Понад 35% основних фондів — 362 млрд грн — зосереджено у промисловості, у тому числі в обробній промисловості — 192 млрд грн, виробництві електроенергії, газу і води — 103,8 млрд грн, в добувній промисловості — 67,0 млрд грн. Майже 234 млрд грн (22,5%) фондів задіяні в операціях з нерухомістю, здавання під найом та послугах юридичним особам. Тут рівень зносу складає лише 36,3%. Майже шоста частина фондів — 151 млрд грн задіяні в сфері транспорту та зв'язку. У сільському господарстві знаходиться в експлуатації лише 7,6% основних засобів, рівень зношення яких перевищив 50%. Понад 10% фондів припадає разом на державне управління, освіту та охорону здоров'я.

Освіта. За даними перепису 2001 р. з 43,7 млн чол. у віці 10 років і старше повну та базову вищу освіту отримали майже 6 млн чол. З неповною вищою освітою працює 7,7 млн чол., а понад 15 млн чол. отримали повну середню освіту. Базовою загальною середньою освітою володіє 7 млн чол., а початкову загальну освіту вже отримали 6,2 млн чол.

Загальна чисельність чоловіків з освітою є меншою, проте, в розрахунку на 1 000 чол. рівень освіти чоловіків вищий серед тих, хто володіє повною вищою освітою, повної загальною середньою освітою та базовою загальною середньою освітою. Так, на 1 000 осіб припадає: чоловіків з повною вищою освітою — 131, жінок — 128; чоловіків з повною загальною середньою освітою — 395, жінок — 310; чоловіків з базовою середньою освітою — 163, жінок — 158.

Загальноосвітні навчальні заклади мають стійку тенденцію до зменшення і складають 21 722 шкіл, гімназій, ліцеїв, колегіумів, навчально-виховних комплексів, спецшкіл та інших закладів. В цих школах навчається 5,7 млн учнів, у тому числі в державних закладах — 5,4 млн, а у приватних 6 746 учнів. На 10 тис. населення в країні 1 212 учнів загальноосвітніх навчальних закладів.

Більша половина (13 845) загальноосвітніх закладів оснащені 135 тис. комп'ютерів, з яких 83 тис. у міських поселеннях та 52 тис. у сільських. Практично у всіх школах є бібліотеки, в яких у розпорядженні учнів 244,4 млрд книг, брошур та журналів. Підручників 106,6 млрд примірників, у тому числі 29,3 млрд для учнів 1-4 класів, 53,5 млрд — для 5-9 класів та 23,8 млрд — для 10-12 класів.

Наука. На початок 2004 р. зареєстровано 1 487 організацій, що займаються науковими та науково-технічними роботами. З них природничими науками (фізико-математичні, хімічні, біо-

логічні, сільськогосподарські, медичні та інші) займаються 441 організацій, технічними (транспорт, будівництво та архітектура, та інші) — 807, гуманітарними (історія, філологія, мистецтвознавство) — 23, суспільними (економічні, юридичні, політичні, філософські та ін.) — 140. Наукова діяльність сконцентрована переважно у державних установах — 1 056 установ мають державну форму власності. Наукових установ колективної власності — 408, приватної власності — 11, комунальної власності — 10, і лише дві установ є власністю міжнародних організацій і юридичних осіб інших держав.

В різних галузях економіки станом на початок 2004 р. працювало 77,4 тис. спеціалістів з науковими ступеннями, з яких докторів наук — 11,6 тис., кандидатів наук — 65,8 тис. Основна кількість фахівців вищої кваліфікації працює в економічно розвинених регіонах, які мають сформовану мережу наукових установ та вищих навчальних закладів. В Києві працює майже третина докторів та кандидатів наук, в Харківській області — 15%, Дніпропетровській та Львівській областях — по 6,9%, в Одеській — 6,0%, Запорізькій — 2,7%, в Луганській — 2,3%.

Більшість докторів та кандидатів наук (65,1% від загальної чисельності) є працівниками чи керівниками вищих навчальних закладів, а кожний п'ятий є науковим співробітником науково-дослідних інститутів. Майже 10% кандидатів та докторів наук мають вчене звання професора, 36,4% — доцента, 10,5% — старшого наукового співробітника.

Найбільша чисельність науковців вищої кваліфікації є докторами та кандидатами технічних (27,3%), медичних (14,8%), фізико-математичних (11,2%), економічних (9,0%), біологічних (5,6%) наук.

В цілому в наукових організаціях загальна чисельність працівників без врахування сумісництва (як кандидатів та докторів наук, так і аспірантів, здобувачів, наукових працівників без звання), основним видом діяльності яких є наукова робота складає 173,9 тис. чол., у тому числі 83,9 тис. дослідників.

Забезпечення країни спеціалістами вищої кваліфікації співставне порівняно з розвиненими країнами світу. Так, у 2003 р. в розрахунку на 1 000 чоловік зайнятого населення в Україні припадало 6,8 працівники наукової сфери, у тому числі 4,1 дослідники, тоді як в Німеччині — відповідно 12,5 та 6,7; в Іспанії — 8,4 та 4,9; в Польщі — 5,3 та 3,8; в Угорщині — 6,1 та 3,7.

Додана вартість за регіонами та видами економічної діяльності. В країні різний регіональний потенціал створення доданої вартості, частка областей у загальному обсязі валової доданої

вартості (ВДВ) коливається в межах від 1% до 17%. Менше 2% ВДВ створюється в таких областях як Чернівецька 1%, Тернопільська (1,3%), Волинська (1,5%), Закарпатська та Херсонська (по 1,6%), Житомирська, Рівненська та Кіровоградська (по 1,7%), Хмельницька, Черкаська, Чернігівська (по 1,9%). Майже 45% усієї доданої вартості створюється у трьох областях (Дніпропетровська, Донецька та Харківська) та м. Києві.

П'яту частину ВДВ створено у обробній промисловості, 14,5% — у сільському господарстві, 13,5% — у транспорті та зв'язку, 12,0% — в оптовій та роздрібній торгівлі, ресторанному господарстві, 5,6% — у виробництві електроенергії, газу та води, 5,3% — в освіті, 4,9% — в добувній промисловості.

Підприємства України. В країні зростає чисельність підприємств як за формами власності, так і за видами економічної діяльності, на початок 2004 р. було зареєстровано 981 тис. підприємств. У тому числі 290,3 тис. приватних підприємств, 564,5 тис. — колективних, 42,9 тис. — державних, 74,3 тис. — комунальних підприємств.

Найбільша кількість підприємств працює у сфері торгівлі — 258,5 тис., а також надає колективні, громадські та особисті послуги — 115,5 тис. підприємств. В галузях промисловості працює 108,3 тис. підприємств різних організаційно-правових форм. Операціями з нерухомістю займається 97,4 тис. підприємств.

Безпосередньо сільським господарством, мисливством та лісовим господарством займається 82 тис. підприємств. Будівельну діяльність ведуть 59,7 тис. підприємств, у транспорті та зв'язку — 28,5 тис. У сфері державного управління зареєстровано 35,7 тис., в освіті — 34,5 тис., охороні здоров'я та соціальної допомоги — 22,7 тис. підприємств.

Найбільше підприємств функціонує в корпоративному секторі економіки. Найпоширенішими організаційно-правовими формами господарювання є товариства з обмеженою відповідальністю — 281,1 тис. та приватні підприємства — 229,3 тис. Крім того 34,7 тис. підприємств функціонують у вигляді акціонерних товариств, а 34,1 тис. — колективні підприємства. Майже 30 тис. кооперативів та 4 тис. підприємств засновано на власності об'єднаних громадян.

Реалізації програм приватизації обумовила тенденцію зменшення кількості державних підприємств, яких налічується 8 тис. Зменшується кількість спільних (5 605 об'єктів) та іноземних підприємств (2 285 об'єктів). В комунальній сфері функціонує понад 16 тис. підприємств.

Інститути громадянського суспільства. В країні налічується 10,9 тис. структурних підрозділів політичних партій. Широко

присутні релігійні організації, чисельність яких постійно зростає і становить на сьогодні вже 16,5 тис. Кількість благодійних організацій за останні п'ять років зроста майже у три рази і налічує 8,1 тис. Більш як вдвічі за останні роки збільшилась чисельність профспілкових організацій — з 6,2 до 13,5 тис.

Громадські організації також посилюють свою роль у суспільно-політичному та соціально-економічному житті країни. Кількість таких організацій перевищує 40 тис.

Інновації. Проблема конкурентоспроможності національних виробників лежить у площині інноваційного напрямку розвитку. Обсяги інноваційної продукції підприємств недостатні і не мають потужної тенденції до нарощування. У 2003 р. підприємствам було вироблено 12,9 млрд грн інноваційної продукції, що лише на 280 млн грн більше попереднього року.

Виробництво інноваційної продукції в країні достатньо концентроване — на вісім регіонів припадає майже 80% всього обсягу. Майже третина інноваційних товарів вироблена і реалізована Донецькою областю, понад 65% такої продукції підприємства області експортують. Йдеться в першу чергу про інновації в металургії. У Дніпропетровській області вироблено 14,5% вітчизняної інноваційної продукції, більш як п'ята частина якої реалізована на зовнішніх ринках. В Києві частка інноваційної продукції на ринках складає 8,4%, і лише 8,0% цієї продукції реалізується на експорт. Її основними споживачами є вітчизняні підприємства та населення. Запорізька область створила 8,2% загального обсягу вітчизняних інновацій, третина з якої експортувалась. В третини областей частка їх виробництва у створення вітчизняної інноваційної продукції менша за 1%.

Інноваційна активність підприємств певною мірою чисельно знижується. З 1 496 інноваційно активних підприємств у 2003 р. лише 363 підприємства займались дослідженням та розробками, 416 підприємств займались виробничим проектуванням, впровадженням нових методів виробництва.

Майже половина підприємств займалась оновленням машин, обладнання та інших основних фондів, 164 підприємства придбали нові технології.

В цілому підприємства витратили на інноваційну діяльність понад 3 млрд грн, більша половина з яких 1,9 млрд грн спрямована на модернізацію виробництва та придбання нової техніки. На нові технології витрачено лише 95,8 млн грн.

Житловий фонд. В країні понад 1 млрд м² житлового фонду, понад 80% якого — 830,9 млн м² знаходиться у приватній власності, а 204,8 млн м² — державний, комунальний та колектив-

ний житловий фонд. В середньому на 1 жителя країни припадає 21,6 м² житлової площі. В містах та міських поселеннях середня забезпеченість дещо менша і складає 20,4 м² на одного жителя, в сільській місцевості на одного жителя припадає 24 м². Практично весь держаний, комунальний та колективний житловий фонд знаходиться в міських поселеннях.

Проблемою житлового забезпечення залишається якість житлових умов, в яких проживають громадяни країни. З 18 млн індивідуальних домогосподарств 231 тис. проживає у загальних (комунальних) квартирах, 855 тис. проживає в гуртожитках, 1,5 тис. — у готелях. Понад 250 тис. наймають житлові приміщення у окремих громадян. Понад третина домогосподарств, що проживають в індивідуальних будинках, мають менше 20 м² на одну особу. Серед тих, хто проживає в комунальних квартирах, дві третини мають менше 20 м² загальної та житлової площі на особу.

Понад 10 млн індивідуальних домогосподарств володіють земельними ділянками. Лише 53,7% з 28 млн членів сімей індивідуальних домогосподарств працездатного віку.

Транспортні ресурси. Транспортна сфера є одночасно і стабільною і проблемною. Галузь найбільше постраждала від кризи 90-х рр. Розпаду зазнали річкове пароплавання, міжміське автобусне сполучення, авіаційне господарство тощо. Поряд із цим, діяльність залізничного виду транспорту вдалося відновити повною мірою. Хоча окремі показники діяльності залізниці значно нижчі за середньоєвропейські, вона є однією з найбільш потужних галузей економіки України.

Сьогодні загальна протяжність залізничної мережі України складає 22,1 тис. км, річкових шляхів — 2,3 тис. км, мережі автомобільних доріг загального користування — 169,7 тис. км (з них з твердим покриттям — 164,2 тис. км), у тому числі — 14,1 тис. км доріг державного і 155,6 тис. км місцевого значення. Слід відзначити, що забезпеченість держави позаміськими дорогами значно менша ніж у більшості європейських країн. Так, показник щільності автомобільних доріг в Україні дорівнює 0,28 км/км², а в близькій за територією і чисельністю населення Франції — 1,46 км/км². (Показник щільності автомобільних доріг у Німеччині дорівнює 2,0, Польщі — 1,15, Великобританії — 0,9 км/км²).

Найбільш характерним проблемами для сучасного стану транспортного комплексу є старіння основних фондів усіх видів транспорту, невідповідність їх технічного рівня сучасним вимогам, недостатнє інвестування модернізації і оновлення рухомого складу. Середній вік транспортного флоту України складає понад 23 роки, рівень зносу рухомого складу вітчизняних компаній

біля 70%, при цьому до 80% суден експлуатуються понад нормативний термін. В цивільній авіації із 1 316 повітряних суден тільки 38% мають сертифікат льотної придатності. Ступінь зносу повітряних суден перевищує 80%.

У системі автотранспорту загального користування із 16 тис. автотранспортних засобів, що використовуються для міжнародних перевезень вантажів, відповідають вимогам ЄС лише 23%. Термінової заміни потребують 12,3 тис. автотранспортних засобів. Рівень зносу основних фондів у дорожньому господарстві складає 37,3%, доріг і дорожніх споруд — 43,7%. Існуючий рівень фінансування дорожнього господарства складає лише 25% від потреби, яка становить 7,76 млрд грн.

Інформаційні комунікації. Сфера зв'язку та інформатизації одна із небагатьох, яка впевнено зберігає позитивні тенденції розвитку та постійно збільшує свою частку у формуванні внутрішнього валового продукту країни.

Динамічно розвивається національний сегмент мережі Інтернет, кількість користувачів якої на 1 000 мешканців досягла 80. Кількість хостів у національному сегменті мережі досягла 88,2 тис., а кількість Веб-сайтів налічує понад 30 тис. Сьогодні її послугами користується понад 8% або 3,8 млн мешканців України.

Станом на 01.01.2005 р. рівень телефонізації становить 24,3 телефони на 100 мешканців. Інтенсивно розвивається мережа абонентів рухомого (мобільного) зв'язку, яка налічує 13,7 млн абонентів. Майже 30% населення України користуються цим зв'язком.

Загальний стан даної галузі відчутно поступається середньоєвропейському рівню. Але широкий спектр діяльності на ринку зв'язку та інформатизації дозволяє припустити, що вже через декілька років Україна не буде поступатись у запроваджених новітніх технологіях західним країнам.

8.2.

Духовно-інтелектуальний та інформаційний контекст соціального поступу

Реалізація Україною задекларованої стратегії інноваційного розвитку, який має переважно базуватися на нових знаннях та інформації, вимагає зміни акцентів з традиційних рішень,

характерних для української індустріальної економіки, на використання принципово нових, більш прогресивних технологій — наукоємних, інформаційних, енергозберігаючих і екологічних. Проте широке впровадження передових технологій, створених на основі вітчизняної чи запозиченої інтелектуальної власності, суттєво впливатиме не лише на *структуру* суспільних нововведень, а й щораз більше вимагатиме (і вже вимагає) адекватного рівня розвитку *людського капіталу* нашої країни, її соціальних інституцій, які цей капітал *створять*.

З огляду на те, перед кожною країною, в т. ч. й Україною, що духовно і національно відроджується після довготривалої колоніальної асиміляції та прагне за умов сучасної глобалізації, євроінтеграції перейти на інноваційну модель розвитку своєї постіндустріальної економіки, дедалі наполегливіше поставатиме важливе двоєдине завдання. По-перше, така країна повинна мати розвинені системи національної освіти, вітчизняної науки, інноваційної культури, які спроможні у *випереджальному* режимі забезпечувати інтелектуально-креативний супровід виведення її суспільства на орбіту інноваційного. По-друге, рівень цього супроводу має бути достатнім, щоб країна, контактуючи і черпаючи із світової скарбниці знань та інформації, могла одночасно її поповнювати своїм конкурентоспроможним інтелектуальним *продуктом*. Водночас духовно-інтелектуальна потужність супроводу має бути такою, аби забезпечити виконання функцій *соціальної мембрани* щодо захисту національної *ідентичності* титульного народу, його вітчизняної економіки, культурних традицій, питомої мови тощо від зодноріднюючих впливів глобалізаційних, євроінтеграційних та інноваційних процесів постіндустріальних країн, шкідливих відходів їх промисловості, асоціальних явищ, дивіантної поведінки підростаючого покоління і таке інше.

Це складне біполярне завдання — оптимальна відкритість цивілізаційним впливам і збереження національної самобутності — набуває для України особливої актуальності, бо вимагає комплексного розв'язання не лише проблеми випереджального розвитку живих знань щодо уречевлених, прискореного формування людського капіталу в науково-технічній, технологічній, економічній, екологічній діяльності, а й в духовно-інтелектуальній, соціокультурній, мовно-інформаційній, морально-правовій та іншій соціогуманістичній сфері, яка, на жаль, не враховується концепцією *сталого* розвитку, запропонованої постіндустріальними країнами.

Водночас людський капітал в інноваційному суспільстві постколоніальних (тоталітарних) держав великою мірою детер-

мінується як екологічними та економічними факторами, що нині розглядається концепцією сталого розвитку, так й багатогранною сутністю людини як біосоціальної істоти, яка живе і розвивається завдяки безпосередньому обміну не тільки різної речовини, енергії, а й інформації, найперш духовної, соціальної. Людина є насамперед духовно-креативною істотою, навколишній світ якої — це не лише природа (екологічний чинник) чи виробництво, торгівля (економічний фактор), а й *соціум* з його духовністю, інтелектом, питомою мовою, самобутніми культурними традиціями, цінностями, інноваційними мотивами, орієнтаціями, відповідною синергетикою. І насправді «головною функцією держави є духовне відродження нації, утвердження та захист національної ідентичності свого народу»¹.

Проте, навколишній світ у духовному контексті може бути сприятливим, *соціогуманістичним*, тобто спрямованим на національне відродження уярмненого народу, що вибрав самостійний шлях розвитку і прагне розбудувати свою суверенну державу. А може бути і навпаки, тобто таким, який спрямований на подальшу асиміляцію ослаблених націй сильними світу цього, на продовження нівелювання їх мови, культури, зодноріднення інформаційного простору і таке інше, що, врешті-решт, може звести нанівець усі визвольні намагання гноблених народів реалізувати їх національні ідеї щодо розвитку своєї самобутності, суверенності.

На жаль, навіть вітчизняні вчені, яким більш ніж кому, ця ситуація, здавалося би, є відомою, творячи науку про гармонійність взаємодії людини з природою, не завжди розглядають людину системно у багатогранному національному вимірі уречевленого і духовного. Що більше, обмежившись узагальнено абстрактною екосистемою «людина — природа», а насправді заховавшись за нею від конкретної природи та людини, вони фактично її трактують просто індивідуумом, як це роблять зарубіжні вчені, чії суспільства вже давно сформовані, а державність не переривалася. Не суспільство і природа, а насправді «людина і природа становлять єдність»².

Отже, розглядають людину без її взаємозв'язку з природою і спільнотою, нацією чи державою, членом яких вона як громадянин, носій певної культури, традицій, мови, духовності тощо, безумовно, є. З позиції соціогуманізму для екосистеми «людина — природа» цікавим є не тільки статус (соціальний, політичний, освітній) конкретної людини, а й її нації (колоніальний, панівний) в даній державі, а відтак й самої держави (суверенна, залежна, демократична, тоталітарна, наскільки вона «природна» українцям) у світовому співтоваристві, і яке вона, зрештою,

будує (прагне збудувати) суспільство: громадянське, інноваційне, правове, національне чи іншої спрямованості? Тому правильним, на нашу думку, є твердження, що предметом теоретичної соціо-екології «є вивчення закономірностей взаємодії *суспільства* і навколишнього природного *середовища* (підкреслено нами — С.В.) та розробки загальної теорії гармонізації цієї взаємодії»³.

Людина може жити і творити в органічній єдності не лише з матеріальною (неживою чи живою) природою, а й з духовним світом навколишнього середовища, насамперед з соціумом як природним складником цього світу — етнокультурним, мовно-інформаційним, креативно-інтелектуальним, демократичним, толерантним тощо. Соціум стає природним, одуховленим тлом для людини, що разом з нею береже суспільну пам'ять нації, традиції, звичаї народу, імена його героїв та їх діяння, вшановує певні історичні події тощо, тобто оживляє (або не оживляє) національне життя людини.

Прямі та зворотні зв'язки людини з навколишнім світом відбуваються не лише через обмін речовини і енергії, а й інформації, насамперед завдяки її активній участі у національному та міжнародному житті, пізнанні світу, відкритті нового, в т. ч. енергії, речовин, процесів, явищ. І ці зв'язки будуть творчо продуктивними тоді, коли людина етнокультурно, духовно почуватиметься природно, комфортно і буде в стані зберегти та розвинути свою національну (етнічну, культурну, мовну та іншу) ідентичність як складову світового розмаїття.

Шкода що, незважаючи на перманентний процес виникнення нових наук, їх диференціацію та інтеграцію, зокрема тих, де розглядається взаємодія людини з довкіллям, обмін між ними речовин, енергії та інформації (від генетичної аж до різних видів соціальної, космічної тощо), в Україні слабо розвиваються наукові напрямки, які комплексно вивчали б духовну (ідеальну, нематеріальну) природу інформації, пов'язану з цим специфіку властивостей інформаційного (духовно-інтелектуального) продукту (товару), особливості соціально-психологічних чинників, процесів творчості людини, генерування нею нових видів знань, досвіду, її мотиваційні механізми, зокрема інноваційні.

Адже людина, як духовна істота, живучи у світі інформації, є не лише пасивним об'єктом її *впливу*, а й активним *творцем* нових видів інформації, знань, передового досвіду тощо. Зрозуміло, що для неї, як творчої особистості, дуже важливими є ті позитивні сигнали навколишнього середовища, які стимулюють і заохочують творення нових знань, інформації як засобу пізнання, чинника розбудови інноваційної спільноти і збере-

ження своєї самобутності. Рівно є й суспільству в інформаційному плані треба мати духовні ціннісні орієнтири і пріоритети, аби, перейшовши на інноваційну модель розвитку, водночас зберегти свою національну ідентичність. Такими орієнтирами є оптимальне дотримання ренесансно необхідного *співвідношення традицій і новацій* у процесі впровадження даної моделі. Оскільки останні генеруються переважно країнами-глобалізаторами, то запровадження новинок в інноваційну практику постколоніальних країн загрожує їм новим глобалізаційним (інформаційним) колоніалізмом, якщо вони не творитимуть своєї інтелектуальної власності, не вноситимуть нового і вагомого здобутку в науку, освіту, літературу, в інформатику, мистецтво і таке інше.

У цьому контексті актуалізуються принаймні *три* важливі моменти розбудови в Україні інноваційного суспільства: форми соціального руху (генерування, емісії) знань та інформації, темпи їх творення, соціалізації та аксіологічні (ціннісні) характеристики новоствореної інформації для соціально-економічного, науково-технічного і духовно-морального поступу країни.

Інформаційна «вертикаль» спадковості розвитку та «горизонталь» його інноваційності. Інформація, знання в постіндустріальному суспільстві, форми і темпи їх творення та передачі стають основними чинниками випуску нової продукції, підтримання її конкурентоспроможності та виводу країни на орбіту інноваційного розвитку не лише в економічній, технологічній, а й в соціальній, етнокультурній, духовній та інших соціогуманістичних сферах. Утвердження інформаційної економіки, проведення соціальної інформатизації, пріоритетом якої є широке впровадження нових знань, інформації, електронних засобів їх нагромадження, обробки, комп'ютеризація освіти, інтелектуалізація суспільства, використання Інтернету тощо створюють передумови для формування не лише модерної культури з її новими ціннісними орієнтаціями і потребами відповідно до вимог інноваційної моделі розвитку країни. Водночас ця інноваційна культура має бути проявом, продовженням розвитку національної, тобто враховувати древні традиції народу, узагальнено віддзеркалювати тяглість (спадковість) поступ державотворчих процесів у триєдиному вимірі минулого, сучасного і майбутнього⁴.

Концептуалізація перспектив будь-якого розвитку (сталого, інноваційного, ноосферного) постколоніальних і посттоталітарних країн повинна слугувати вирішенню принаймні двох архіважливих для них завдань: а) мінімізації *суперечностей* між глобалізацією та ренаціоналізацією світу, аби зберегти його уціліле розмаїття, гуманізувати міжнародні взаємини і проти-

стояти подальшій нівеляції країн «периферійної зони» країнами-глобалізаторами; б) імплементації у світову практику *соціогуманістичних* основ моделювання сталого інноваційного поступу, особливо з врахуванням специфіки тих країн, які обрали шлях розбудови своєї державної незалежності і створюють власне духовно-інтелектуальне середовище для реалізації національної ідеї в її сучасному цивілізаційному наповненні⁵.

Щодо України, то специфіка цього середовища — особлива, бо стає для українців дедалі дошкульнішою, водночас для іноземців залишається й далі, на жаль, малозрозумілою. Річ у тім, що Україна, яка утворилася на пострадянському просторі, нині опинилася в геополітичному плані на *межі* полярних зовнішніх впливів — загальноцивілізаційних (глобальних) і залишково-імперських (регіональних). Це не лише спричиняє подвійний зодноріднюючий тиск на титульну націю, ослаблену асиміляційною політикою колишньої імперії, а й вимагає від України, яку часто-густо ототожують з Росією (недарма Л.Д. Кучма свою першу книгу назвав «Україна — не Росія»), концентрації уваги на націоцентричних орієнтирах розвитку і тих його домінантах, які є доленосними для цілісного *націостановлення та державотворення*. Нині українська національна ідея має двоєдину спрямованість «Україна: українська і конкурентноспроможна» і нею слід керуватися при формуванні інноваційної спільноти.

За такого підходу до моделювання розвою України *соціогуманістична* компонента стратегії втілення її національної ідеї виходить на передній план як *ключова*, а знання, інтелектуальна власність, інша продукція творчості, природа якої — інформаційна (духовно-інтелектуальна), стають визначальними *стратегічними* ресурсами цих народів на їхньому національному шляху до освоєння інноваційної моделі свого розвитку. Це вимагає розгляду будь-яких *інформаційних* процесів у цих суспільствах як у національно-традиційній, так і в глобально-інноваційній площинах. Адже лише так можна віднайти та поєднати національні і загальнолюдські (загальноцивілізаційні) механізми, які враховували б спадковість (тяглість, традиційність) та інноваційність розвитку без загрози втрати тим чи іншим народом своєї автентичності. Дана вимога — *засаднича*, і вона обгрунтовує необхідність соціогуманістичного підходу до моделювання такого інноваційного розвитку, при якому не тільки людині, а і сім'ї, громаді, нації, надається *центральне* місце в механізмах, що формують парадигму націоцентричної побудови української спільноти та рівно ж забезпечують їй належну динаміку цивілізаційної спрямованості.

Механізмом, який, на наш погляд, забезпечує тяглість розвитку культурних традицій, систем освіти, науки, інформаційно-мовного простору та інших чинників формування *духовно-інтелектуального потенціалу* як в національному, так і в євроінтеграційному (євроатлантичному) контекстах, є *підвищення* духовної інформаційної мобільності (*ДИМ*) кожної нації в напрямку активізації інноваційної діяльності з одночасним розвитком національних культурних традицій, систем освіти, науки тощо.

Важливість цього виду мобільності зростає на пострадянських просторах мірою прискорення темпів глобалізації, яку генерують держави інформаційного рівня розвитку і яка дедалі інтенсивніше проникає в країни, — вже ослаблені російським колоніалізмом, його винятково цілеспрямованою асиміляційною мовною політикою, нищенням національних еліт, вітчизняних систем освіти, культури тощо. Ця подвійна небезпека є особливо відчутною і загрозливою для України, де попереднє (до речі, упродовж кількох років) «братнє» зросійщення було настільки тотальним, а для зарубіжжя «невидимим», що навіть й зараз за імперською інерцією українськість легко нівелюється цинічною «теорією» буцімто генетичної близькості двох (справді слов'янських, але різних) народів, постімперськими заявами щодо спільності їх земель, морів чи навіть піддаванням сумніву окремішність української мови, культури тощо.

Подвійний глобалізаційний тиск, до якого системно залучаються політичні, економічні, релігійні, соціально-психологічні та інші важелі, не вщухає. Створення СЕП, зокрема не на паритетних засадах його наднаціональних структур, безумовно, підсилить цей тиск. Це вимагає від сучасної України, західні кордони якої стали східними кордонами ЄС, зосередження уваги на факторах як *межовості*, так і підвищення духовно-інформаційної *мобільності нації*, аби протистояти асиміляційним впливам, зберегти свою ідентичність, державну незалежність і не відстати від переднього краю цивілізаційного розвитку. Адже можна, як свідчить наша недавня, хоч вже так далека історія, бути географічне в центрі Європи, але опинитися в плані розвитку поза нею.

Усе це змушує до пошуку та активізації *форм* названої мобільності нації (держави, окремих особливостей чи їх організацій) як своєрідних *соціальних амортизаторів* між процесами глобалізації та ренаціоналізації, що стимулюють суспільний *рух* інформації в напрямку підняття «планки» знань, освіти, науки до світового рівня, їх позитивну конвергенцію, водночас не знищують і не залишають на узбіччі прогресу вікову традиційну культуру корінного народу, його мову, звичаї, обряди тощо. Нав-

паки, ці форми мали б сприяти виявленню тих *внутрішніх* чинників екзистенції кожної нації, які можна залучити для піднесення такої планки всередині країни, аби певною мірою гармонізувати та гуманізувати *зовнішні* інформаційні впливи, їм протистояти (гальмувати їх), активізувавши локальні детермінанти *ренаціоналізації* як пріоритетні для духовного і культурного забезпечення внутрішніх етноренесансних процесів.

Йдеться про ендогенні (внутрішні, що стимулюють національне й духовне відродження) та екзогенні (зовнішні — імперські, глобалізаційні, — які нівелюють традиції народу, привносять асоціальні явища постіндустріального світу, негативи конвергенції, колонізації і т. ін.) чинники дифузії знань, інформації, досвіду тощо. Якщо конвергенція інформації (знань), за А. Сахаровим, більше пов'язана із світовими процесами їх дифузії (в розумінні вирівнювання науково-технічного, технологічного рівнів розвитку націй, а не глобалізаційним нівелюванням їх культур, мов, традицій) то ДІМ нації — з тенденцією ренаціоналізації, точніше є локальною системою її прояву соціумом за будь-яких обставин (конвергенції, глобалізації, асиміляції і т. ін.), загрозливих для його автохтонності⁶.

У процесі досліджень абревіатура *ДІМ* нації склалася випадково, але за нею виразно видно розгорнуту в напрямку як суспільного *загалу*, так і *ядра* нації — державотворчих еліт — метафору, що нагадує усім: для духовного і національного відродження кожному народові потрібно насамперед побудувати свій *дім*, тобто мати власну державу. І альтернативи цьому немає. У такому, власне, національному домі органічно функціонуватиме своя культура, освіта і мова, свої традиції, звичаї та інформаційний простір, енергія чину народу і сила розуму, а заодно дім виконуватиме роль суспільної клітинної *мембрани*, яка оберігатиме традиції народу, фільтруватиме і «впускатиме» зовнішні новації, потрібні для прискорення темпів розвитку націй, водночас — збагачуватиме розмаїття світу національними здобутками. Про конвергенцію інформації (знань), позитиви їх дифузії за умов глобалізації можна говорити тоді, коли нація має свою державність. Лише тоді народ матиме перспективи розвитку і від глобалізації, і від інтеграції, коли він живе (чи прагне жити та працювати) за європейськими (світовими) соціально-економічними стандартами і трудовими вимогами; має розвинену систему освіти, науки і є достатньо викристалізованою нацією, яка усвідомлює суспільну роль власної держави, відповідно поціновує свій дім і себе як господаря у ньому.

Отже, ДІМ нації — це *універсальний механізм природної* (а не насильно привнесеної) *моделі* соціалізації позитивних здо-

бутків глобалізації, які акумулюють прогресивні новації людства без втрати етнічної, культурної, мовної, релігійної та іншої ідентичності народів світу, і чи не єдиний шлях (точніше — ексклюзивний) здобуття кожною нацією статусу суб'єкта загальноцивілізаційного розвитку як *планетарного* процесу. Він гармонійно поєднує новації і традиції в людських спільнотах, з одного боку, а гуманізм, рівнопартнерську взаємодію та діалогічність систем «нації-людство» (чи навпаки) — з другого. У цьому випадку роль суспільної клітинної мембрани стосовно людства виконують особистість, сім'я, громада, нація (державна), особливо її еліта; природно, що на цих же рівнях здійснюється духовна інформаційна мобільність — творення, передача, рух знань, досвіду, традицій, новацій тощо.

Відповідно механізм (система) духовної інформаційної мобільності нації реалізується у *вертикальній* (передавання знань з покоління в покоління) та *горизонтальній* (творення соціальне нових знань, досвіду) *формах*, в яких на практиці конкретизуються певні напрямки (вектори) руху *традиційної* та *нові* інформації (знань, досвіду) у суспільстві, її зміст, а також віддзеркалюються цінність, новизна переданої чи здобутої (запозиченої чи власної) інформації, знань, досвіду — тобто потенціал різних новацій та традицій, що забезпечують поєднання *модерності і тяглості* розвитку.

Вертикальна форма репродукування (передавання, руху) традиційних знань та набутого досвіду здійснюється суспільними інститутами навчання, різними структурами поширення інформації від покоління до покоління — сім'я, національна освіта, культура, звичаї, виховний ідеал і громадська думка, норми поведінки, цінності, орієнтації, ЗМІ, традиційна семіотика і ландшафт навколишнього середовища тощо. За їх допомогою формуються історична пам'ять, духовність, національна свідомість, гордість і менталітет народу, базовий (ресурсний) рівень культури, знань і досвіду. Передача інформації з покоління в покоління сприяє вертикальній ідентифікації людини, формує почуття її національної *ідентичності* на основі одержаних від навколишнього середовища знань, досвіду, традицій, звичаїв, навичок тощо. Тобто діють вертикальні генно-етно-середовищні механізми впливу — ті внутрішні та зовнішні інформаційні чинники, що творять *пізнавальне* духовно-інтелектуальне національне середовище і відповідне інформаційне поле впливу (навчання, виховання, наслідування тощо) на розвиток національного життя.

Горизонтальна форма продукування (творення) *нових* знань і модерної практики реалізується на рівні одного покоління чи особи — систем вітчизняної науки, різних структур національ-

них інноваційних центрів, творчо-інтелектуальних організацій, технопарків, бізнес-інкубаторів, пошукових груп і т. ін. За допомогою їх *креативно-когнітивних* зусиль створюється інтелектуальна власність народу, нові проекти та товари, власні винаходи, наукові технології, ноу-хау, всілякі нововведення, методики і методи з різних напрямків діяльності. Тут людина є не лише *об'єктом* навчання чи пасивного впливу інформації, а її *творцем*, себто виступає в суспільстві як активний творчий його *суб'єкт*. Вона виконує роль такого суб'єкта і тоді, коли творчо впроваджує запозичені передові знання та досвід.

Створюючи соціально нову інформацію (знання, досвід), тобто прирощуючи існуючі знання та досвід на якусь величину ΔI , людина не тільки самоідентифікується з іншими членами спільноти, а й самоутверджується через створене як особистість, стає *лідером* завдяки інтелектуальному, духовному чи іншому творчому внеску в суспільний (науково-технічний, соціально-економічний, культурний тощо) розвиток своєї країни. І не лише своєї. Адже залежно від потенціалу (новизни, масштабу застосування, радикальності змін та суспільних трансформацій тощо) новоствореної інформації творча особистість допомагає як національно-духовному відродженню *своєї* країни, так і її визнанню серед *інших* країн світу, інтеграції у світове співтовариство на засадах рівнопартнерства, а деколи і лідерства. Соціуму не загрожують ні глобалізаційні, ні євроінтеграційні процеси зодноріднення. У цьому разі діють горизонтальні особистісно-національні *пошукові* механізми. Результати таких пошуків і відповідних нововведень матимемо не лише в галузі науки, техніки чи економіки. Ще більш вагомі та виразні зміни відбуваються на рівні політичному, світоглядному, зокрема в національній свідомості, коли людина стає патріотом, суб'єктом творення власної держави, її громадсько-політичних і громадських структур, вичавлюючи зі себе колоніальну психологію раба.

Виділені нами форми (вертикального і горизонтального) соціального руху інформації є універсальними: вони проявляються та збагачують евристичні можливості не лише *суспільство-знавства*, а й *природознавства*. Це досягається завдяки взаємодоповненню (взаємопроникненню) їх методологій щодо форми руху інформації в суспільстві, і в природі, що вказує на невідповідність становлення нашого часу століттям інформаційних та біологічних технологій. Зокрема, застосування останніх для одержання чи не найбільш інноваційного продукту — генетично-модефікованих організмів (ГМО).

У цьому новітньому трансгенно-інноваційному пошуку (не будемо вдаватися до його оцінки) вертикальну форму трактують як еволюцію шляхом природного добору, тобто репродукування «еквівалентного начала» — того самого гена, візця, інформації, знання, ідеї того. Отже, «вертикаль» свідчить про тиражування *традиційного* — його освоєння і не більше, тобто про продовження спадковості, тяглості розвитку. Прихильники вертикального підходу до передавання традиційної інформації у природі «виходять з принципу достатньої еквівалентності»⁷.

Горизонтальна ж форма — це відступ «у бік» відхилення від традиційно, часто внесення революційних змін, тобто це творення (продукування) абсолютно нового на рівні рослини, організму, техніки, технології і т. ін., яке може бути основою для іншої «вертикалі». Цей «відступ» є черговою сходинкою на шляху підняття планки пізнання, висота якої залежить від цінності створеної інформації чи впроваджені новачі, тобто від того прирощення (Δ) знань, досвіду, що їх привносить людина, нація, людство в теорію і практику цивілізаційного інноваційного розвитку.

Генерування ціннісної інформації — шлях розбудови конкурентоспроможного інноваційного суспільства. Характерною ознакою інноваційного суспільства є те, що генерування нових знань і цінної інформації набувають статусу *пріоритетної стратегічної* діяльності, де створюється конкурентоспроможний продукт у вигляді не лише нових технологій, відкриттів, винаходів, товарів, послуг тощо, а й оригінальних підходів (парадигм, концепцій, ноу-хау) у політиці, культурі, мистецтві, медицині, духовній сфері. Інноваційний шлях розвитку зумовлює комплексність розбудови ефективного функціонування усіх сфер діяльності людини — економічної, фінансової, науково-технічної, соціальної, виробничої, духовної тощо. Водночас він вимагає від людини перманентної, цілеспрямованої та активної участі в продукуванні та реалізації суспільних нововведень, так потрібних для підвищення ефективності всіх сегментів життєдіяльності людини, нації і держави⁸.

Динаміка виникнення нових завдань перед людиною інноваційного суспільства, потреба безальтернативного осмислення постіндустріальних пріоритетів щодо підвищення революційної ролі знань (інформації) в творенні конкурентоспроможності країни, в захисті національних інтересів загострюють вимоги до оцінки створених знань як інвестицій в майбутній розвиток країни, тобто до визначення їх ціннісних (аксіологічних) параметрів для потреб майбутнього поступу.

Цінність, як вираз мети розвитку і потреб споживача, найбільш об'єктивно віддзеркалює і конкретизує багатозначність

функцій і ролі інформації в розв'язанні проблем держави щодо розбудови своєї інноваційної спільноти, її конкурентоспроможності і ефективності. Проте, приймаючи потреби людини, збереження ідентичності нації, захист її інтересів та цільові завдання інноваційного розвитку як відправні пункти оцінки інформації, зважаймо на такі основоположні принципи:

- діалектичну сутність кількісних і якісних компонент інформації, які визначають її цінність;
- органічний взаємозв'язок і взаємозалежність усіх видів інформації, в т. ч. і в процесі оцінки;
- кількість об'єктивного (цінність — безпосередня властивість інформації як такої) і суб'єктивного (цінність не має сенсу без споживача) елементів при оцінці інформації;
- знання виступають переважно як індивідуальне (в т.ч. «знання в собі»), а інформації — як колективне, суспільне надбання (соціалізовані, зафіксовані знання);
- цінність інформації визначається як її сучасним, так й майбутнім значенням, і є величиною відносною.

Отже, найраціональнішим можна вважати підхід до оцінки інформаційних потоків, що функціонують у суспільстві, як з економічних, так і соціальних позицій, як з точки зору знання, інформації для сьогодення, так і з прогнозів для розвитку майбутнього, як ступенем впливу на суспільство, його зміни на краще в соціально-економічному плані, так й рівнем підвищення духовних якостей людей, поглиблення їх освіти, пізнання та соціалізації прогресивних ідей, ідеологій, концепцій, ідеалів тощо.

З огляду на це, ще на початку пошуку комплексної оцінки різних видів інформації нами було виділено три рівні *важливості* (U) відповідно до її ролі у житті та діяльності людей (громади, спільноти), в зменшенні невизначеності щодо прийняття ними необхідних рішень, підвищення пізнання навколишнього світу, освоєння нових кваліфікацій і трудових навичок. Водночас, збільшення якісного внеску інформації в піднесення рівня добробуту, охорону здоров'я людей, захисту природи тощо⁹.

До першого рівня (U_1) віднесено виробничу (прикладну) інформацію, що переважно надається у процесі традиційного навчання (інструкцій), є робочим інструментарієм для репродуктивного виконання тієї чи іншої праці і дає відповідь на запитання «як і що робити?» До готовності відповісти на цю вимогу людину готує сім'я, школа і заклади I-го та II-го рівня акредитації.

Другий рівень (U_2) акумулює техніко-економічну, технологічну та іншу спеціальну інформацію про причинно-наслідкові зв'язки в природі, суспільстві, виробництві, про властивості речо-

вин, матеріалів, про види енергії, різні закони (закономірності) природи, суспільних процесах та явищах. Ця інформація — вищого рівня у піраміді пізнання, управління і цивілізаційних здобутків людини. Вона необхідна для інженерної, менеджерської, правової тощо діяльності фахівців і віддзеркалює їх готовність відповісти на питання з тієї чи іншої галузі знань (техніки, економіки, медицини, правознавства тощо) «чому так робити?». Такі знання дають (повинні давати) фахівцям навчальні заклади III і IV рівнів акредитації.

До третього (U_3) рівня віднесено наукову інформацію, що відповідає на питання «в якому напрямку працювати?», вказує проблеми і способи (методи) їх розв'язання, сприяє з'ясуванню та розробленню стратегій (концепцій, засад, нових підходів, парадигм) інноваційного розвитку країни, виконує функцію передбачення (прогнозу) подальших змін в різних напрямках діяльності спільноти. Базою творення цієї інформації найвищого рівня є пошукові, галузеві та фундаментальні науково-дослідні, проектно-конструкторські роботи та пов'язаний з ними відповідний *інноваційний* цикл, починаючи від появи нової ідеї до її втілення в життя. І саме цим рівнем якості інформації переважно інспірується інноваційна модель розвитку суспільства.

Наведені рівні цінності (U_1 , U_2 , U_3) відповідають соціальній структурі основних споживачів (новатори-робітники виробництва і підприємці, інженерно-технічні та інші спеціалісти з конкретних галузей знань, наукові співробітники) і заодно виступають як необхідні ланки, що поєднують послідовні етапи на національному (і не тільки) шляху дедалі глибшого пізнання істини, розв'язання щораз складніших завдань (проблем) соціально-економічного розвитку України, освоєння нею інноваційної моделі, євроінтеграції, оцінки рівнів генерування когнітаріатом з цією метою нової інформації, структури креативних інституцій, що ведуть пошук нового і т. ін.

Вони підтверджують, що цінність інформації — поняття комплексне і визначається не тільки її сучасним, а й майбутнім значенням для розвитку. У першому випадку треба виходити насамперед із значення аксіологічних характеристик інформації для вирішення конкретних завдань сьогодення, тобто для досягнення певної мети в даний час. Щоб характеризувати цей оціночний елемент, введемо параметр *значущості* (Z). Якщо інформація в момент передачі важлива тільки для вирішення конкретних сечасних завдань, то її оцінюють за значущістю. У цьому випадку $Z = 1$, і, відповідно, вона знижуватиметься, якщо роль

інформації у розв'язанні конкретного завдання зменшуватиметься, тобто $0 \leq Z \leq 1$.

Натомість, якщо інформація розглядається як інвестиція в інноваційний розвиток майбутнього, тобто передбачається, що в перспективі від неї можна чекати більшу віддачу, то її значення підвищуватиметься відповідно до вкладу. У такому разі про цінність можна судити тільки за рівнем важливості, тобто $U \geq 1$. Отже, якщо параметр значущості (Z) вказує на роль інформації у вирішенні даного завдання, то рівень важливості (U) визначає також й роль, яку при цьому відіграє саме завдання у розв'язання актуальних і складних проблем розвитку, процесів пізнання, зменшення ентропії тощо. Виходить, що поняття «корисність» і «цінність» інформації не є тотожними. Не кожна цінна інформація може бути сьогодні впроваджена, тобто реалізована у виробництві, перетворитися із інформаційного ресурсу в потрібний потенціал. Аби це сталося, суспільству треба «дорости».

Значущість (Z), як і важливість (U), має не лише кількісний, а й якісний вимір, що виступає як масштаб впровадження та якість змін (в суспільстві, виробництві, політиці тощо), зумовлених цим впровадженням, тобто цінність визначається потенціалом впливу на суспільний розвиток, підвищення ефективності виробництва, на соціалізацію прогресивних ідей, моральних і духовних імперативів, демократизацію та інтелектуалізацію суспільства загалом. Йдеться про можливості даної інформації бути використаною на багатьох підприємствах, регіонах, колективах тощо для паралельного (одночасного) вирішення кількох завдань і в декількох галузях знань, діяльності тощо. Таке паралельне використання назовемо *застосовністю* (S) інформації. Цей параметр буде мати як кількісний вимір (дорівнюватиме числу завдань, які вирішуються за допомогою даної інформації), так і якісний вираз, що визначатиметься інноваційним вкладом інформації у прогресивність і широту змін, які були привнесені в теорію та практику розв'язання тих чи інших проблем, завдань тощо.

Таким чином, окрім розглянутих основних параметрів інформації (U , Z , S), її цінність визначають також своєчасність, вірогідність, необхідність, повнота, кон'юнктурність, релевантність тощо. Однак, якщо параметри U , Z , S складають об'єктивні *величини* векторів виміру інформації і характеризують само *повідомлення*, його цінність як суспільної новації, то інші показники відображають ефективність *каналів* передачі, процес сприйняття переданої інформації та можливість спільноти її впровадити. Тобто віддзеркалюють *трансформацію* цінності під час опрацювання інформації та проходження її через фільтр спо-

живача в залежності від низки умов (своєчасності, повноти, «розкрученості» тощо), зрештою потреб, мотивів та інноваційної культури суспільства, його ментальності, духовно-інтелектуального потенціалу, людського капіталу і т. ін.

Саме духовно-інтелектуальний потенціал на будь-якому рівні (підприємство, регіон, держава) слід розглядати в контексті людського (сукупність знань, навичок та креативних здібностей людини) і структурного капіталу — технічне, інформаційне, організаційне, рекламне та інше національне забезпечення реалізації даної новації.

Деякі автори в інтелектуальному потенціалі виділяють три складові: людський, структурний і ринковий капітал¹⁰. Проте, не так тут все легко поділити; людський капітал — це не тільки знання, які закріплені (зафіксовані) в носіях (паперових, електронних) та використовуються для створення сучасної конкурентоспроможної продукції, послуг. Насамперед, це їх живі носії — *люди*, їх креативні здібності, досвід, навички, способи комунікації, психометричні характеристики, світогляд, мотивації, культурні цінності тощо. Вони ж носії «знань у собі» — нових (не зафіксованих) ідей, відкриттів, підходів тощо на вербальному рівні, які ще не «відділені» від їх авторів і не введені у суспільну систему інформації.

До структурного капіталу відносяться інноваційні ресурси, інструкції та методики, системи організації фірми та корпоративна культура, права на інтелектуальну власність, тобто всі систематизовані знання, ноу-хау, які хоча можуть бути відокремлені від підприємства, але належать спільноті. До ринкового капіталу — товарні знаки та знаки обслуговування, фірмові назви, ділова репутація, інформаційне співробітництво з споживачами, клієнтами, постачальниками та ін.

Отже, економіка знань в інноваційному суспільстві — це не лише фінансові затрати на інформацію як інвестиції у майбутній розвиток (підтримка вітчизняних науково-дослідних інституцій, придбання ліцензій і патентів, удосконалення освіти, перманентної перепідготовки кадрів тощо), консалтингові послуги, програмне забезпечення, належний менеджмент і маркетинг, реклама та інженерингові обслуговування, а й генерування нових знань, їх цінність і мотиви творців, духовно-інтелектуальне наповнення суспільних нововведень — не лише їх економічна, а й соціальна ефективність, яка не завжди має грошовий вираз. Лише з врахуванням соціогуманістичної складової генерування нових знань, вимог національної безпеки інноваційне суспільство може освоїти рух на випередження, а у всякому іншому — інтеграція приведе Україну до статусу країни «периферійної», глобалізованої

сильними світу цього, що, врешті-решт, може призвести до втрати національної ідентичності.

Ми можемо розбудувати таке суспільство (чи на регіональному, чи на національному рівні) лише активно спираючись на власні ресурси і сили, найперш інтелектуальні — людський капітал, інтелектуальну власність, свідомо і цілеспрямовано запозичуючи нові досягнення науки, технології, розбудовуючи власну ринкову інфраструктуру. І зусилля суспільства в цьому напрямку можна оцінити як *активність* «А» (інноваційна, економічна, соціальна, інформаційна, креативна тощо) суспільної (регіональної чи загальнонаціональної) системи щодо створення інформації (знань) певної цінності, яка спрямована і сприяє розв'язанню даного класу *проблем* «К» — економіки, науки, техніки, соціальної сфери, державотворення чи націостановлення.

$$A = n \cdot \sum_{i \in k} C_i,$$

де C_i — цінність i -тої одиниці інформації; n — кількість створених одиниць інформації з даної проблематики.

Темпи творення нових знань (інформації) як пріоритет інноваційного суспільства та передумова його випереджального розвитку. Темпи генерування нових знань та інформації і інноваційному суспільстві є одночасно фактором і наслідком його розбудови, і великою мірою залежать від соціогуманістичної складової такого будівництва. Ця складова — багатовекторна і охоплює: систему освіти (державні та недержавні навчальні заклади); комп'ютерне забезпечення (кількість комп'ютерів, їх якість і розгалуженість мережі); система зв'язку (швидкість зв'язку, надійність і першодостійкість, захищеність від несакціонованого доступу); чинну базу даних (друковані та електронні носії); систему науки (державні і недержавні науково-дослідні, проектно-конструкторські інститути); інтелектуальну власність (патенти, ліцензії)¹¹.

Проте ефективність стратегії розбудови інноваційного суспільства залежить не тільки від потенціалу *впливу* всіх сучасників інноваційного процесу, від випереджальних темпів розвитку вітчизняної науки, зрештою її впливом на творення інтелектуальної власності, високих інформаційних наукомістких технологій, їх програмне забезпечення, проектно-конструкторську базу тощо. Ефективність стратегій залежить від охоплення усього

комплексу інноваційних циклів, витоки яких сягають у минуле кожного народу, кожної людини.

З огляду на це, дуже важливо віднайти ті об'єктивні кількісно-якісні критерії чи *систему* критеріїв, які адекватно і комплексно відображають (чи відображали б) впливи *попередніх* та *сучасних* періодів на *темпи* інноваційного поступу спільноти. У цьому сенсі певний інтерес має не лише сьогодишній індекс людського розвитку (*ІЛР*) країни як просте середнє трьох індексів: тривалості людського життя, досягнутого рівня освіти та скоригованого (із врахуванням рівня інфляції чи інших впливів) реального ВВП на душу населення, а й впливи *попередніх* періодів. Очевидно, що до соціально-економічних індикаторів впливу попередніх слід віднести витрати на освіту (у % до ВВП), середній рівень зарплати вчителя та її традиційний соціальний рейтинг у країні тощо.

Щодо впливів *сучасного* періоду, то важливими показниками є: рівень фінансування науки (у % до ВВП), інформаційного її забезпечення і ступінь інформатизації суспільства у цілому; динаміка введення нових знань в систему освіти (перепідготовка вчителів, якість підготовки та забезпеченість новими підручниками), комплектування та оперативне користування новими інформаційними матеріалами бібліотек, їх ком'ютеризація та утримування, кількість підприємств, що ведуть інтенсивну інноваційну діяльність. Оцінка, захист та ефективність поширення інтелектуальної власності, передового досвіду тощо; середній період (лаг) між виникненням наукової ідеї та її реалізацією, кількість впроваджених інновацій за рік і пов'язані з ними витрати, питома частка доходу ВВП від продажу патентів, ноу-хау; участь у малому та середньому бізнесі, у світових виставках, здобуті призи, кількість лауреатів різних міжнародних премій і таке інше¹².

Іншими словами, ці впливи взаємозалежать від духовно-інтелектуального потенціалу, людського капіталу, в решті інформаційної економіки, спроможності спільноти творити, в т.ч. українською мовою конкурентоспроможні нові знання, проекти, ідеї тощо, і бути готовою на рівноправних засадах до євроатлантичної інтеграції та побудови задекларованого інформаційного суспільства. Під цим *потенціалом* розуміємо спроможність суспільства, окремих людських спільнот, особливості (у другому вимірі — держави, регіону, інших організаційно-територіальних структур) творити, нагромаджувати і використовувати знання, проекти, ідеї, ноу-хау, тобто різну семантичну інформацію як інтелектуальну власність для соціально-економічного, інноваційного, науково-

технічного, інформаційного, духовно-культурного, морально-правового та іншого розвитку¹³.

У цьому плані за роки нашої Незалежності зроблено не багато, а децю і втрачено. У нас мало часу на усвідомлення: від рівня освіти, науки, ефективної їх інтеграції залежать нині всі *атрибути інформаційного*, насправді інноваційного суспільства (якісно нові системи навчання, організації та управління виробництвом, зміст праці та структура зайнятості, в яких домінує розумова праця, перевага сфери послуг, у т. ч. зв'язку над матеріальним сектором, високий рівень науки, різних творчих структур і т. ін.) та *компоненти інформаційної економіки* — інформаційно-телекомунікаційні технології, кількість організацій з розробки програмного забезпечення, виробників ЕОМ, насиченість послугами комп'ютерної мережі Інтернет, онлайнвий бізнес тощо¹⁴.

За умов глобалізації, взаємопроникнення економік на базі нових інформаційних технологій та систем міжнародних комунікацій розбудова інформаційної економіки, розвиток науки, де інформація є предметом і результатом творчої, високоінтелектуальної праці — це інтегральний стратегічний напрямок освоєння економічних систем *майбутнього*. Проте, на наш погляд, при цьому ми повинні віддавати належне *людському виміру*, де не лише є знання, інформація, комп'ютер та Інтернет, а й національна свідомість, духовність, культурні цінності, трудовий менталітет і мотиви, насамперед творчі — мотиви молодого покоління, — які будуть вирішальними для нарощування інноваційного потенціалу розвитку як запоруки нашої суверенності та формування у нації потрібних для цього якісних характеристик¹⁵.

Інформаційна економіка — це сучасна форма економічної діяльності, що базується на глобальному електронному середовищі, програмному забезпеченні, в якому домінують знання, інформація як важливі елементи рушійних сил розвитку суспільства та високій динаміці на їх попит та пропозицію з боку науки. До такої економіки, раніше чи пізніше, можуть прийти всі країни, але кожна своїм шляхом — за допомогою своєї моделі інноваційного розвитку і побудови власної інформаційної спільноти. Як свідчить практика, побудова інформаційного суспільства та розвитку відповідної економіки не лише взаємопов'язані, а й взаємодетерміновані процеси. Причому йдеться не лише про велику питому вагу надходжень у ВВП країни від виробництва інформації і за допомогою інформації, не тільки про важливу роль штучного (машинного) інтелекту, роботизації, комп'ютеризації і т. ін. Це все тільки необхідні умови інформатизації, за яких відбувається перехід від індустріального

до інформаційного суспільства. Ці умови повинні стати фактором творення інноваційних і конкурентних спільнот.

Підхід до побудови інформаційного суспільства в Україні, як і її орієнтація на інноваційну модель свого розвитку, повинні вирізнятися не тільки особливою увагою щодо творення, нагромадження нової цінної інформації, удосконалення засобів її обробки та підвищення ефективності механізмів використання. Водночас має враховуватися й те (і це вельми важливо, як було застережено вище), що рівень і темпи самого розвитку детермінуються впливами різних часових періодів, насамперед це вплив потенціалу попередніх поколінь (періодів), вплив їх освіти, таланту, творчих мотивів і здобутків, цінностей, патріотизму та виховного ідеалу тощо.

Наскільки сучасники посттоталітарних чи постколоніальних країн можуть скористатися висотою «вертикалі» попередників для старту власних наукових, конструкторських та інших творчих пошуків у швидкісному сьогодення, тобто зможуть у своїх діяннях «спертися на плечі гігантів» вітчизняної чи світової думки для створення сукупного інтелекту своєї країни? Соціальна нерівність в інформаційному плані нині стає дедалі відчутнішою — майже 85% обсягу нового інформаційного і програмного продукту генерують розвинені країни¹⁶. Звичайно, якщо глибше не вникати в інші види соціальної нерівності, то це також є причиною сьогоднішніх різних швидкостей вступу пострадянських країн у ЄС чи НАТО.

Насамкінець слід зазначити, що як потенціали впливів попередніх і сучасних періодів, так і форми вертикального (передача традиційної інформації від покоління до покоління) та горизонтального (творення нових знань, досвіду) руху інформації у суспільстві, тобто форми духовно-інформаційної мобільності (ДІМ) нації, між собою не лише тісно взаємопов'язані, але й становлять духовно-інформаційну *тяглість* його розвитку як національної клітини світового організму. Вони не тільки віддзеркалюють магістральний шлях формування *інтелекту* кожної нації у сучасному світі, трансформацію його в людський капітал, а й сенс духовно-інформаційної *взаємодії* людей в умовах глобалізації як перманентного і (що дуже важливо) *природного* процесу збереження власної мовної, культурної, науково-технічної та іншої ідентичності; рівно ж — розмаїття світу за допомогою підсилення *соціогуманістичних* компонент інноваційного розвитку, залучення фінансів, налагодження відповідного моніторингу за показниками наявності тих чи інших можливостей, умов для креативної реалізації кожною людиною, кожною

нацією, державою (чи її регіонами) своїх потенцій, тобто прояву людського (інтелектуального) капіталу. Цей потенціал «як сума знань, досвіду, професійна підготовка, інтуїція в чині прагматичного інтелекту, наповнена мораллю і націоналізмом (патріотизмом) є важливішим за всі адміністративні, економічні і навіть земельні ресурси»¹⁷.

- ¹ Гальчинський Анатолій. У Європу — через політику самоствердження // День, 12 травня 2004.
- ² Odum P. Podstawy ekologii — Warszawa, 1982. — S. 479. Цитується за книгою: Степан Злупко. Основи екогомології. — Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. — С. 17.
- ³ Бачинський Г.А. Социоекология: теоретические и прикладные аспекты. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 18.
- ⁴ Вовканич Степан. Глобалізація, євроінтеграція та збереження її національної ідентичності: цивілізаційні виклики і націоцентричні імперативи / Препринт наук. доповіді. — Львів, 2004. — 60 с.
- ⁵ Долішній М.І., Вовканич С.Й. Глобалізація і регіональні детермінанти ренаціоналізації // Регіональна економіка. — 2001. — № 3. — С. 7-17.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Задорожний Олександр. Біотехнології: «страшилки», реалії та правила гри // Голос України, 26 березня 2004.
- ⁸ Майминас Е. Информационное общество и парадигма экономической теории // Вопросы экономики. — 1997. — № 11. — С. 86-95.
- ⁹ Вовканич С.Й. До питання про оцінку соціальної інформації // Вісник Академії наук Української РСР. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 56-64.
- ¹⁰ Мойсеєнко І.П. Інтелектуальна еліта — умова інноваційного потенціалу підприємства // Розвиток науково-технологічних парків та інноваційних структур інших типів: Україна і світовий досвід. — Львів: ЛьвЦНТЕІ, 2003. — С. 67-72.
- ¹¹ Марчук Е. Соціополіс — модель майбутнього суспільства. Дилема України: безнадійне відставання або рух на випередження // День, 1 вересня 2000.
- ¹² Гальчинський А.С., Геєць В.М., Кінах А.К., Семіноженко В.П. Інноваційна стратегія українських реформ. — К.: Знання України, 2002. — 376 с.
- ¹³ Вовканич Степан. Духовно-інтелектуальний потенціал України та її національна ідея. — Львів: ЛБА, 2001. — 540 с.
- ¹⁴ Винарик Л.С., Щедрин А.Н., Васильєва Н.Ф. Информационная экономика: становление, развитие, проблемы. Донецк: Ин-т экономики промышленности НАНУ, 2002. — 312 с.
- ¹⁵ Вовканич Степан, Копистянська Христина. Людський вимір інноваційного потенціалу розвитку: глобальний і регіональний аспекти // Регіональна економіка. — 2001. — № 3. — С. 25-40.
- ¹⁶ Зеуровський Михайло. Суспільство знань та інформації — технології, виклики та перспективи // Дзеркало тижня, 24 травня 2003.
- ¹⁷ Дашкевич Ярослав, Михасюк Іван, Рібун Любомир. Соціополіси і геополітика // Національні інтереси. — Ч. VII. — Львів, 2002. — С. 93-109.

8.3.

Розвиток системи енергетичної безпеки України

574

Внутрішні і зовнішні чинники й джерела забезпечення енергетичної безпеки держави. Посилення нестабільності зовнішнього середовища зумовлює необхідність у прийнятті адекватних управлінських рішень у системі енергетичної безпеки, що викликано низкою передумов: зростають темпи змін у економіці країни, що істотно перевищують швидкість відповідної реакції в галузях; зростає частота виникнення несподіваних подій, раптових змін в політичному житті та їх непередбачуваність. Основою управління в системі енергетичної безпеки є стратегія збалансованого розвитку паливно-енергетичного комплексу (ПЕК), точніше система стратегій, що складається з ряду взаємозалежних реальних програм. Правильно обрана стратегія є першим найважливішим результатом і в той же час ефективним механізмом стратегічного управління, оскільки вона мобілізує використання науково-технічного, виробничо-технологічного, фінансово-економічного, соціального та організаційного потенціалів галузей у певних напрямках, що сприяють досягненню оптимальної ефективності функціонування.

Розглядаючи визначення терміна «стратегія» щодо збалансованого і стабільного розвитку паливно-енергетичного комплексу України, слід звернути увагу насамперед на три класифікаційні ознаки цього поняття: стратегія як програма, план і напрям розвитку; стратегія забезпечення взаємоузгодженого функціонування галузей ПЕК; стратегія як засіб досягнення ефективного використання енергоресурсів у промисловості та інших сферах економіки. Тобто метою стратегії збалансованого розвитку ПЕК є напрям діяльності енергетичного сектора економіки, заснований на поєднанні ресурсів і компетенції галузі, найважливішими цілями якої є одержання конкурентних переваг на ринку та забезпечення енергетичної безпеки держави. Саме зважаючи на зазначене вище, можна виокремити три етапи стратегічного управління: стратегічне управління, обмежене попитом на продукцію галузі; стратегічне управління на основі прогнозування майбутнього розвитку енергетичного комплексу; стратегічне парт-

нерство в паливно-енергетичному комплексі для забезпечення стабільного економічного розвитку держави.

Формування зваженої політики збалансованого розвитку економіки України та механізмів її реалізації не можливе без наукового аналізу процесів, що здійснюються в енергетичній сфері у напрямі міжнародного співробітництва. В останні роки аналіз практики міждержавних відносин свідчить, що існує багато політичних, економічних, територіальних й інших міждержавних розбіжностей і суперечностей на шляху до інтеграції в економічні структури. Інтереси багатьох держав світу, в тому числі й країн СНД, які прагнуть знайти своє місце в регіональній і глобальній системах безпеки та спираються кожна на свої нещодавно визначені не завжди узгоджені національні інтереси, іноді призводять до виникнення конфліктів в енергетичній сфері на економічному ґрунті. Складність більшості з досліджуваних проблем та дефініція доцільності інтеграції України до ЄС зумовлені слабкістю виявлених зв'язків між елементами системи, яку утворюють міждержавні відносини, а також непередбачуваністю та неможливістю формалізації існуючих процесів, що здійснюються в політичній, економічній, енергетичних сферах між країнами.

Енергетична складова економічної безпеки України повинна визначатися, насамперед, пріоритетом національних інтересів та може бути забезпечена шляхом організації ефективного міжнародного співробітництва. Особливо це важливо при формуванні та уточненні основних напрямів внутрішньої й зовнішньої політики держави щодо розвитку паливно-енергетичного комплексу на довгострокову перспективу. До цього часу більшість завдань щодо забезпечення збалансованого і стабільного розвитку ПЕК вирішувалася відомим методом проб і помилок, а системні дослідження згаданих аспектів не враховували дії взаємозалежних факторів.

Встановлення взаємозв'язку економічного розвитку та енергетичної безпеки є актуальною теоретичною та практичною проблемою. Крім того, інтенсивне антропогенне навантаження на природні системи досягло критичних меж, що негативно відбивається на еколого-економічній стабільності в державі. В Україні має місце нераціональна структура використання енергетичних ресурсів, яка є наслідком структурних деформацій у промисловості, домінування енерго- та ресурсоемних технологій тощо. Фундаментальним завданням, ефективно розв'язання якого дає можливість поєднати економічне зростання та енергетичну безпеку, слід вважати перехід на принцип сталого й збалансованого розвитку, який ґрунтується на узгоджені соціальних, еко-

номічних та екологічних чинників функціонування суспільного виробництва на основі оптимізації його енергозабезпечення.

В контексті сказаного винятково велике соціально-економічне та екологічне значення має високоефективне використання всіх видів паливно-енергетичних ресурсів. Щодо структурної перебудови економіки, зокрема промисловості України, то вона повинна здійснюватись на засадах інтеграції економічної та енергетичної політики в стратегію ефективних економічних реформ. Основою такої діяльності слід вважати впровадження новітніх прогресивних та екологобезпечних технологій, створення економічних передумов випуску конкурентоспроможної продукції тощо. Крім цього, необхідно рішуче переходити до формування ефективної в міждержавному, господарському та соціальному відношенні міжгалузевої структури промислового виробництва. При чому, остання повинна відповідати світовим стандартам і потребам економіки та енергетики держави, нарощувати обсяг виробництва конкурентоспроможної продукції. Вихід української економіки на траєкторію економічного зростання та розширення на цій основі масштабів інвестицій створюють реальні передумови для раціонального використання енергетичних ресурсів. Саме застосування в широких масштабах енерго- та ресурсозберігаючих технологій підвищує конкурентоспроможність виробленої продукції та енергоефективність, що в свою чергу сприяє економічній стабілізації в країні.

Політика стабільного та збалансованого розвитку економіки України впродовж останніх років була напрямом прояву її зовнішньополітичної активності, а також чинником, що у достатній мірі визначав стабільність та прогнозованість внутрішньодержавних перетворень. Але наслідки масштабних перетворень у державі та суспільстві свідчать, що поряд з тенденцією підвищення рівня енергетичної безпеки мали місце негативні явища, які у майбутньому можуть деструктивно відбитися на загальному рівні національної безпеки.

По-перше, в Україні на початку 2000-х р. не було проведено альтернативне прогнозування на найближчу та середньострокову перспективу можливих змін основних енергоекономічних показників держави в нових умовах її функціонування, що не могло не вплинути на економічну сферу України. По-друге, недостатньо враховувалися ресурсні обмеження та надто високі темпи виведення з експлуатації наявних потужностей зі застарілими технологіями та зношеним обладнанням. По-третє, практично не розроблялися напрями подолання можливих наслідків

залежності промислового комплексу України від ПЕК Росії на випадок негативних тенденцій у розвитку останнього¹.

Система енергетичної безпеки за допомогою економічних концепцій, стратегічних положень і планів розвитку паливно-енергетичного комплексу об'єктивується у енергетичній політиці держави. Відповідно до проголошеного соціально-економічного курсу та взятих зовнішньополітичних зобов'язань енергетична стратегія країни може бути активною, нейтральною, деструктивною, а також комбінованою. Сукупність помилок, що були допущені при виборі та реалізації пріоритетних напрямів збалансованого розвитку ПЕК, негативно позначилась на змісті основного регулятора економічних перетворень у будь-якій державі світу — на Енергетичній стратегії України до 2030 р. А документ, прийнятий у 1996 р. — Комплексна державна програма енергозбереження України, та розроблена в 2002 р. Енергетична стратегія України до 2020 р, визначали, що Україна вже повинна бути готова до організації ефективної політики використання енергетичних ресурсів на всіх напрямках та до забезпечення енергетичної безпеки країни. Реалізація таких положень, яка не підкріплена попередньою оцінкою вартості сучасних технологій та можливостей національної промисловості, стала неможливою.

Розпливчастість положень сучасної теорії стосовно енергетичної безпеки держави та її реальних загроз робила проблематичним планування варіантів безпосереднього застосування нововведень в енергетичній сфері. Певному історичному типові держави відповідає їй властивий тип системи енергетичної безпеки. Цільова спрямованість орієнтирів державного розвитку екстраполюється на характер використання енергетичних ресурсів і, відповідно, визначає особливості потенціально-факторної взаємодії всіх сфер, які беруть участь у вирішенні енергетичних проблем.

Спрощено енергетичну безпеку можна розглядати як спроможність держави повністю забезпечити функціонування національної економіки власними сировинними базами з видобутку та генерації енергоресурсів. Енергетична незалежність характеризує можливість контролю за енергетичними ресурсами, здійснення оптимальної диверсифікації джерел і шляхів постачання в країну енергоносіїв. Зрозуміло, що енергетична безпека України залежить не лише від диверсифікації, а й від розробки нових джерел енергії, зростання ефективності їх використання та збереження прогресивних тенденцій щодо технологічної модернізації енергоємних виробництв, розвитку наукоємних галузей і реструктуризації економіки.

В Україні близько 53% потреб в паливно-енергетичних ресурсах (ПЕР) забезпечується за рахунок імпорту, що відповідає середньоєвропейським показникам. Більшість країн світу мають такі, або гірші показники забезпечення власними первинними ПЕР. Наприклад, у Німеччині частка імпорту в загальному споживанні енергії становить 60%, а в Словаччині — понад 30%. Японія використовує лише 8% власних первинних ПЕР, Італія — 17%. Покриття потреби за рахунок власного видобутку нафти в Україні становить 39,4%, а природного газу — 26,2%. Крім того, потреби в електроенергії та теплі задовольняються в Україні виключно за рахунок власного виробництва. За обмежених запасів нафти і газу частка природного газу в загальному споживанні енергоресурсів в Україні залишається високою та майже в двічі перевищує світові показники і відповідає показникам країн, які мають надто великі запаси цих ресурсів (Росія, Саудівська Аравія, Норвегія) та є експортерами. При цьому питомі показники видобутку газу в зазначених країнах поступово зростають. Частка споживання нафти в паливно-енергетичному балансі (ПЕБ) України становить 18,4% (ЄС — 41,7%, світові показники — 38,5%), атомної енергії — 16,3% (ЄС — 20,3%, світові показники — 10,7%). Видобуток нафти на 1 мешканця в таких країнах як, Німеччина, Франція, Італія значно нижчий, ніж у нашій країні, та і запаси незначні — становлять відповідно 0,34; 0,15; 0,62 млрд бар., а рівень життя населення та адаптації національних економік значно вищий².

Отже, енергетична безпека держави визначається не лише обсягами її ресурсного забезпечення, а й насамперед рівнями економічного розвитку паливно-енергетичного комплексу та ефективності використання енергоресурсів у галузях промисловості. Це з одного боку, а з іншого — техніко-технологічним рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин. Відтак, енергетична безпека держави як комплексне економічне явище залежить від особливостей соціально-економічного розвитку країни, міри її залучення у глобальні загальноцивілізаційні економічні та політичні процеси.

Цілком природно, що за таких умов компенсуючі можливості стосовно згаданих недоліків процесу формування енергетичної стратегії України продемонстрував насамперед і політичний, і стратегічний потенціал забезпечення енергетичних програм. Безпосередніми виразниками зміщення акцентів у сфері енергоефективності на користь політичного потенціалу енергетичної безпеки стала і правова нормалізація відносин з усіма державами, що межують з Україною. Налагодження системи двостороннього економічного та

політичного співробітництва в межах СНД, вимагають зосередження уваги на оптимізації міждержавних контактів з Російською Федерацією як центром геополітичного впливу світового значення.

Зазначений напрям розгортання міждержавного діалогу, як вважають офіційні представники України, має перспективи істотного посилення, насамперед, на двосторонній основі, оскільки документи Співдружності, підписані протягом 1990-2000 рр. лідерами всіх дванадцяти незалежних держав, у більшості випадків деформувалися на користь національних інтересів держав СНД і, відповідно, залишилися невиконаними повною мірою. Складність міждержавних взаємовідносин, крім чисельних практичних граней, має, на наш погляд, і теоретичну площину. Політичні діячі і Москви, і Києва кваліфікують сукупність контактів в енергетичній сфері між країнами, зокрема Росії та України, як «стратегічне партнерство». водночас такий же високий статус мають відносини України з США, Францією, Німеччиною, Азербайджаном тощо.

Українські фахівці, на жаль, досі не мають єдиного підходу до визначення рівня відносин Україна — Росія в координатах «партнерство» і «стратегічне партнерство». Останнє поняття — вищий тип відносин, глибока система спільної стратегії та тактики держав, геополітичні інтереси яких і стратегія їх реалізації є близькими або збігаються та які оформлені законодавчо й дипломатично. Слід відзначити, що порівняння геополітичних та енергетичних пріоритетів України і Росії, а також відповідних стратегій їх досягнення не дають підстав одночасно стверджувати про існування фактичного стратегічного партнерства у системі взаємозв'язків найбільших слов'янських держав³. При цьому необхідно враховувати, що проблеми захисту національних економічних інтересів і спроможність протистояти змінам функціонування енергетичної сфери вважаються умовою існування кожної з держав. Підґрунтя такої динаміки очевидне: по-перше, і це головне, стрімко зростає потреба у вуглеводних ресурсах, а їх світові запаси стрімко зменшуються, у зв'язку з чим розширюються та пришвидшуються процеси переконафігурації на світовому енергетичному ринку. По-друге, внутрішні енергетичні ресурси Європи, що тепер задовольняють менше половини її потреб, теж вичерпуються, тоді як споживання зростає. По-третє, Росія — найближча для України країна-експортер починає істотно змінювати напрями потоків енергоносіїв. По-четверте, агресивна енергетична стратегія США свідчить про активну фазу з перерозподілу нафтових ресурсів на Близькому Сході, узбережжі Африки.

Прикладом прагнення Росії зменшити монополію України на транзит російського газу в країни Західної Європи є проект будівництва трансконтинентальної газової магістралі Ямал-Єв-

ропа, що вже сьогодні несе через Білорусію та Польщу до Німеччини в сторону Франкфурта-на-Одері понад 20 млрд м³ газу. Повна потужність Ямальського трубопроводу у разі будівництва 1 200 км двохниткової системи газопроводів другої черги становитиме 60 млрд м³ в рік. Енергозалежність євросони від російського газу нагадала про себе гостро. У зв'язку з останніми подіями в політичному житті України німецька компанія Eon-Ruhrgas вже зацікавилась будівництвом газопроводу через Балтійське море з Санкт-Петербургу в Грайфсвальд. Крім того, з метою забезпечення енергетичної безпеки Європи Міжнародне агентство по енергетиці (МАЕ) пропонує на даний час варіювати альтернативні поставки газу з Росії чи Алжиру.

Зважаючи на складність і невирішеність соціально-політичної ситуації в Іраку та на Близькому Сході загалом, який є основним експортером нафти та газу, а також на інші чинники, Україна повинна зосередити увагу на радикальному підвищенні рівня ефективності використання енергоресурсів. Саме це має стати найважливішою передумовою реалізації державної політики щодо належного забезпечення енергетичної та економічної безпеки, та чинником, який, невпинно модернізуючись і модифікуючись, навряд чи зникне із практики міждержавних взаємовідносин. А це означає, що політичні можливості компенсації загального стану недосконалості енергетичної стратегії сучасної держави, а звідси і стратегічного партнерства, мають об'єктивні обмеження.

Україна протягом найближчих років повинна доповнити енергетичний потенціал формуванням і наступним використанням якісно нових фінансово-економічного, наукового (науково-технологічного), демографічного, організаційного та управлінського потенціалів. У протилежному випадку її очікує звуження можливостей політичного потенціалу енергетичної стабільності у його попередній якості, яка протягом доленосного для України десятиріччя означала насамперед адаптивність Києва до регіональних і глобальних впливів за відсутності чіткої самодостатньої зовнішньополітичної поведінки. Для прикладу слід розглянути порівняльну характеристику геополітичних та енергетичних пріоритетів України і РФ, яка узагальнює досвід 1990-2004 років⁴. Геополітичною стратегією незалежної України є формування і реалізація концепції збалансованого розвитку та багатовекторної зовнішньої політики, тому протягом зазначеного періоду для України пріоритетними напрямками були визначені наступні:

- виживання як суверенної незалежної держави, зміцнення фундаментальних цінностей та інституцій, що забезпечують енергетичну безпеку та економічний розвиток;

- повернення в європейський цивілізаційний простір, всебічна інтеграція до європейських та євроатлантичних політичних та соціальних структур, а також структур енергетичної безпеки;
- пріоритетна орієнтація на інтеграцію у структури ЄС, поглиблення особливого партнерства з НАТО, зміцнення стратегічного партнерства із США та зв'язків з країнами Західної Європи відповідно до національних інтересів і пріоритетів;
- сприяння формуванню «поясу стабільності» і регіональних структур безпеки від Балтійського та Чорного морів до Закавказзя і Середньої Азії, а також підтримка та розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних і соціокультурних відносин з РФ;
- активна участь у створенні європейських та євразійських транспортних коридорів по осям Балтія — Чорноморський регіон — Близький Схід, Західна Європа — Закавказзя — Середня Азія — Китай. Використання коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв, а також активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні надійного рівноправного партнера;
- явно недостатній стан енергетичної безпеки: енергоємність ВВП, річні інвестиції в ПЕК, два джерела постачання нафти — Росія, Казахстан, газу — Росія, Туркменістан, сумарне недопостачання ПЕР усім категорія споживачів, відсутність повноти чинного законодавства в сфері ПЕК.

А сучасною стратегією РФ є реставрація та модернізація традиційної політичної й енергетичної стратегії, яка проявлялась у намаганнях:

- повернення статусу наддержави і формування нового євразійського блоку на просторі колишнього СРСР, «збирання» «історичних російських земель», інтеграція нових незалежних держав;
- приєднання до «великої сімки» й активна протидія розширенню НАТО;
- формування нових «стратегічних осей» Євразії: Москва — Берлін, Москва — Тегеран, Москва — Пекін, забезпечення доступу до «теплих морів» насамперед через Іран та Ірак;
- забезпечення економічного, енергетичного та політичного домінування в державах Закавказзя і Середньої Азії та згоргання зв'язків з країнами Балтії і геополітична декомпозиція України. Повна інтеграція Білорусі до складу РФ, економічна, енергетична та соціокультурна експансія в усі пострадянські країни;
- зниження енергоємності ВВП на 1-2% на рік, оптимальне відношення річних інвестицій у розвиток ПЕК до вартості його основних фондів, поступової заміни зношених виробничих

фондів, достатнього відношення приросту запасів нафти до їх річного видобутку, що забезпечує Росії входження до переліку десяти держав найбільших експортерів нафти.

Зважаючи на сказане, необхідно однозначно констатувати: системне усвідомлення стосунків Російської Федерації з Україною в енергетичній сфері (як і з рештою держав світу) неможливе без конкретизації її геополітичних, ресурсних орієнтирів, концентрованим виразом яких стала Концепція енергетичної стратегії України до 2030 р. Причому слід мати на увазі, що в результаті зменшення інвестицій у ПЕК України фактично припинилися пошуково-розвідувальні роботи нових корисних копалин нафти, газу і вугілля, значно погіршилися інженерно-технічні, геологічні та економічні умови експлуатації існуючих. Україна все більшою мірою потрапляє в економічну залежність від зарубіжних країн і насамперед від Росії, що становить реальну загрозу її енергетичній безпеці. Адже енергетика зрештою визначає економічну ефективність функціонування всього господарства України, рівень розвитку науково-технічного прогресу, можливості модернізації підприємств і використання нових прогресивних технологій.

Становлення виробничих відносин, що характеризуються взаємозв'язком та взаємостимулюванням у процесі економічної діяльності ПЕК, стало пріоритетною умовою державного розвитку країни. Розширення виробничої діяльності як умови функціонування промисловості потребує послідовної територіальної організації останньої як чинника, який зумовлює економічне зростання України. Існує тісний взаємозв'язок між технічною підготовкою виробництва, діяльністю і процесами, які регулюють темпи економічного зростання, що призводять до формування пріоритету ресурсних цінностей та удосконалення виробничих процесів, зміну світогляду та державної політики. Можливості розвитку економіки потребують ефективного контролю в умовах нарощування ресурсних потреб, зокрема в енергоресурсах.

Господарський комплекс України має регіональні диспропорції у розміщенні виробництва, розселенні населення, екологічному стані території. Потенційно небезпечними є галузі, що вважаються базовими для країни, а їх висока енерго- та трудомісткість спричиняє міцний зв'язок із системою енергетичної безпеки держави. Реструктуризація промислового комплексу та необхідність істотного підвищення рівня ефективності використання енергетичних ресурсів в усіх галузях економіки потребують докорінних перетворень також і в системі енергетичної безпеки. А це в свою чергу вимагає врахування наявних пропорцій розвитку техногенно небезпечних виробництв. Орієнтація на ефек-

тивне використання власних природних ресурсів, у т. ч. енергетичних — об'єктивна передумова стабільного і сталого розвитку економіки в перспективі. Стратегічною метою економічної політики в промисловості має стати збільшення національного енергетичного виробництва і заощадження енергії, зростання ефективності енергоспоживання та охорона навколишнього середовища, зростання видобутку нафти і природного газу, виявлення нових родовищ і відновлення енергетичних ресурсів, а також проведення досліджень за технологіями «чистого вугілля» та впровадження більш економічних систем комунального опалювання.

Крім того, в Україні існують потенційні можливості забезпечення потреб країни в нафтопродуктах, електроенергії та теплі за умови реконструкції, інжинірингу, реінжинірингу і подальшого розвитку нафтопереробних та електро- і тепло генеруючих потужностей. Враховуючи, що імпорт з Росії сировинних енергоресурсів, зокрема нафти, в загальному випадку завжди економічно вигідніший ніж імпорт кінцевої продукції (моторних палив, масел, електроенергії), доцільно орієнтуватися саме на такий шлях забезпечення потреб країни в ПЕР. При цьому слід зважати на те, що власні родовища вугілля становлять основну паливну базу країни і це визначає виняткову важливість питання ефективного його використання. У попередніх наших публікаціях зазначалось, що ті сили, які досить активно підштовхують Україну до прискореного закриття нерентабельних шахт і зниженню вуглевидобутку під видом неконкурентоспроможного донецького вугілля, не враховують не тільки негативні соціальні, але і кінцеві економічні наслідки, того, що Україна опиняється ще в одній економічній пастці — дефіцит ресурсів енергетичного вугілля і змушена буде купувати за валюту не менш 50-70 млн т вугілля і завозити його не тільки з Росії та Польщі, але, мабуть і з Австралії, Канади й інших віддалених країн. І це в умовах, коли надра України досить багаті запасами якісного вугілля, балансові запаси якого оцінюються на рівні 50 млрд т, з яких освоюється лише половина. Це значить, що при сучасних обсягах відпрацьовування шахтних полів балансові запаси Донецького басейну можуть забезпечувати видобуток вугілля протягом 300-350 років⁵. Тому при визначенні напрямів міжнародного співробітництва в ПЕК обов'язково належить враховувати наявність і перспективи освоєння у промислових масштабах нових технологій спалювання та переробки вугілля, можливості істотного підвищення його якості, перспективи розвитку вугледобувних і вуглепереробних підприємств та необхідність, насамперед, будівництва нових шахт і розрізів сучасного рівня, а також ймовірний вплив цінового чинника на зростання попиту на вугілля

з боку споживачів і вплив рівня екологічних витрат на обсяги споживання вугілля. Все це в перспективі матиме винятково важливе значення для забезпечення сталого розвитку економіки України.

Важливою умовою здійснення заходів щодо підвищення енергетичної безпеки країни є наявність фінансових ресурсів, а також встановлення податкових пільг і знижок для внутрішніх енерговиробників протягом найближчих років. З метою забезпечення ефективного контролю щодо дотримання і реалізації політики економії ПЕР на всіх рівнях — від суб'єктів господарювання до органів державного управління в центрі і в регіонах — в підкомітеті Верховної Ради України з питань енергозбереження проводиться робота з підготовки законопроекту «Про діяльність у сфері енергетичного аудиту». Ухвалення такого законопроекту дасть можливість вирішити багато першочергових проблем виробничої сфери, а саме: посилення впливу законодавства з енергозбереження на енергоємні технології; стимулювання створення вітчизняної інфраструктури консалтингових послуг у сфері енерго- і ресурсозбереження; забезпечення фактичної реалізації заходів, спрямованих на економію енергії; стимулювання процесів заощадження енергії підприємствами всіх форм власності і відомчого підпорядкування за рахунок акумуляції засобів на спеціальних рахунках; не допущення насичення ринку малоефективним енергетичним устаткуванням і створення системи заохочення прогресивних вітчизняних розробок. Основними пропозиціями щодо використання цінових, тарифних та податкових факторів для скорочення обсягів енергоспоживання в Україні є розроблення та застосування об'єктивних систем ціноутворення та тарифікації, що ґрунтуються на собівартості виробництва енергоресурсів і оптимальній нормі прибутку; вдосконалення роботи антимонопольних органів та загальнодержавних і регіональних регулюючих енергетичних комісій; впровадження диференційованих за часом доби й сезонами року тарифів на тепло та електроенергію; удосконалення податкової політики, спрямованої на скорочення енергоспоживання в промисловості.

Рівноправне партнерство в енергетичній сфері України і Росії нині є досить проблематичним. Тим більше не має підстав говорити про його стратегічний рівень за умов різної результативності соціально-економічних перетворень у цих країнах. Сучасна Україна та Росія, згідно синергетичної методології, являють собою відкриту систему, розвиток яких відбувається у складних умовах. Але входження країн у нові регіональні й глобальні системи зв'язків і посилення дезінтеграційних чинників їх еволюції взагалі необхідне. Не буде перебільшенням й таке твердження: необхідність міжнародної інтеграції в ПЕК і підтримання

енергетичної безпеки на належному рівні — вимога часу, яка не може бути ні анульованою, ні автоматично вирішеною будь-якою окремо взятою державою світу.

Конкретний тип системи енергетичної безпеки є складною конструкцією, що має певну цілісність, інтегральні властивості, і, яка водночас демонструє власні сутність, зміст, структуру, власні суперечності, тенденції та закономірності розвитку. Практика забезпечення енергетичної безпеки не лише України, а й багатьох інших держав світу підтвердила істинність і практичну значущість багатьох ідей. Такий висновок, стосується й наступного твердження, що метою існування та постійної модернізації системи енергетичної безпеки є захист інтересів певних секторів економіки, насамперед енергетичної сфери. А тому функціональне призначення системи енергетичної безпеки у більшості випадків відбиває цільові вимоги ефективного функціонування паливно-енергетичного комплексу і захищає його державно-економічний статус. Динамічне нагромадження сутнісних змін у енергетичній сфері та ПЕК є реальністю сучасної геополітики. Проте окреслення достатніх умов такого процесу — одне із найскладніших питань забезпечення державотворчих зусиль як в Україні, так і за її межами, а оптимального варіанту реалізації яких можна досягти лише у випадку наукового осмислення процесів та явищ, що мають загальносуспільне значення, у даному випадку — енергетичної безпеки Української держави.

Підсумовуючи сказане вище, необхідно наголосити на тому, що досягнення належного рівня енергетичної безпеки України залежить від вирішення трьох пріоритетних взаємозв'язаних завдань. Перше — проведення докорінної реконструкції і модернізації всіх компонентів національної інфраструктури паливно-енергетичного комплексу. Друге — перехід до більш економічного та ефективного використання ПЕР. І третє — забезпечення стабільного зростання енергетичної пропозиції на внутрішніх ринках за рахунок збільшення видобутку енергетичної сировини.

Крім того, Україні вкрай потрібні ефективні і дійові правові регулятори подальшої еволюції її енергетичної сфери. Це, зокрема, нові редакції Концепції енергетичної стратегії, а також обґрунтування перспектив розвитку та реструктуризації вітчизняної промисловості на період, як мінімум, до 2020 р. Не менш важливе значення в цьому контексті матимуть Концепція розвитку наукоємних галузей промисловості України та інших структур, а також Концепція реструктуризації та розвитку промислового комплексу, відсутність яких не дає можливість оптимізувати структурно-функціональні нормативи економічного потен-

ціалу енергетичної могутності України. Насамкінець слід відзначити, що необхідність істотного підвищення рівня ефективності використання енергетичних ресурсів — це нагальна вимога часу. І перед Україною вона стоїть набагато гостріше, ніж перед іншими країнами світу. Адже наша держава не має достатньої кількості паливно-енергетичних ресурсів, а з другого — використовує їх з вкрай низькою ефективністю та нераціонально. Таким чином, керівництво нашої держави перебуває у достатньо визначеному становищі суб'єкта діяльності, орієнтованого, як правило, на традиційно-необхідні умови забезпечення задовільних умов функціонування складних економічних систем і соціальної реальності: енергетична безпека — необхідність, паливно-енергетичному комплексу — бути, ефективність використання енергоресурсів — розвивати, результати науково-технічного прогресу — застосовувати...

Проблеми розвитку паливно-енергетичного комплексу в забезпеченні енергетичної безпеки. Пошук методів і напрямів дослідження процесів забезпечення енергетичної стабільності визначає необхідність одночасного вивчення трьох складноорганізованих систем: системи економіки і її галузей; системи паливно-енергетичного комплексу і його галузей; а також системи споживання енергоресурсів. Для досягнення стійкого економічного зростання необхідно забезпечити збалансовану реалізацію промислової і енергетичної політики. Рішення даного завдання повинно включати декілька важливих аспектів: комплексне освоєння ПЕР, технічне переоснащення добувних і переробних галузей промисловості, ефективне використання рекреаційних енергоресурсів і географічну диверсифікацію експорту-імпорту, проведення геологорозвідувальних робіт ПЕР і комплексних заходів щодо ресурсо- та енергозбереження. Слід зазначити, що проведення будь-якого комплексу послідовних заходів з метою ліквідації проблем взаємодії двох напрямів промислової політики щодо створення в наукоємних галузях та впровадження в енергоємних галузях енергоефективних технологій, зустрінеться з об'єктивними обставинами зумовленими існуванням причин, що призводять до нерівноважного стану в паливно-енергетичному комплексі. Це високий і постійно зростаючий рівень енергоємності ВВП; відсутність ринкової моделі трансформації ПЕК і економіки в цілому, яка відповідала б особливостям суспільства; відставання розвитку сировинної бази; відсутність чіткого розуміння ролі і значення розвитку вугільної промисловості і фактичне припинення державного інвестування розвитку галузі; нереалістичність сучасної політики прогнозування, що має характер програмних завдань для обґрунтування стратегічних рішень.

Оцінка структури об'єктів Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України показує, що частка сфери матеріального виробництва (промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт та зв'язок) знижується, а частка сфери обслуговування зростає. Причому основою життєдіяльності суспільства є сфера матеріального виробництва, в якій промисловість займає провідне місце (21,3%). Добувні галузі промисловості представляють собою базовий сектор економіки України, де виробляється важливий ресурс, що забезпечує включення в процес виробництва всіх інших ресурсів держави, виробничого апарату, матеріалів, кадрового потенціалу, високих технологій. У свою чергу добувні галузі поділяються на галузі по видобутку енергетичних ресурсів та галузі по видобутку неенергетичних матеріалів. У 2004 р. видобуток енергетичних ресурсів здійснивали 463 підприємства (40% підприємств добувної промисловості). Але прийнятий статистичний підхід до класифікації промисловості не дозволяє зосередити увагу на гірничодобувному комплексі, тим більш на паливно-енергетичному комплексі, оскільки його підприємства входять в добувну галузь (вугільні шахти), в обробну промисловість (виробництво коксу та продуктів нафтопереробки, хімічна та нафтохімічна промисловість), а також в сектор «Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води». Структура ПЕК показана на рис. 1.

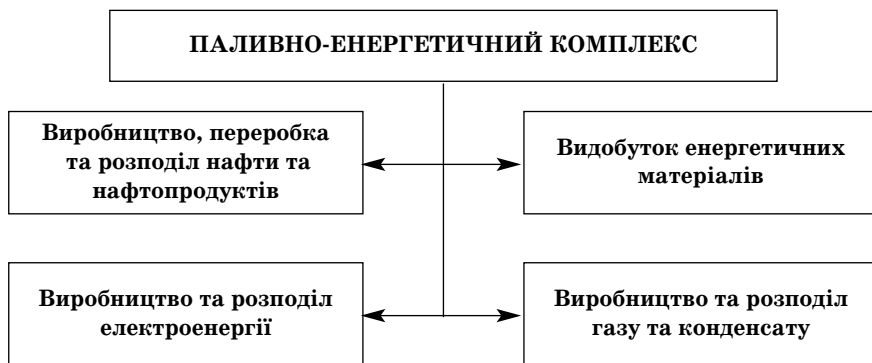

Рис. 1. Структура паливно-енергетичного комплексу України

Паливно-енергетичний комплекс — є технологічно складною, різноманітною, територіально розгалуженою системою з видобування, виробництва та переробки енергоносіїв, що об'єднує в собі вугільну, газову, нафтову та нафтопереробну промисловість, розвинуту газотранспортну систему та систему нафтопродукто-

водів, потужну електроенергетичну систему і систему теплозабезпечення. Національний ПЕК характеризується універсальністю зв'язків з усіма галузями народного господарства, рівень його розвитку здійснює суттєвий вплив на темпи та пропорції виробництва, прискорення науково-технічного прогресу та зростання продуктивності праці. Призначення ПЕК є забезпечення економіки і соціальної сфери країни основними видами кінцевих енергоносіїв — електричною і тепловою енергією, моторними і котельно-пічними видами палива, а також сировинними ресурсами для потреб хімії, нафто- та вуглекімії, металургійної промисловості — коксівним вугіллям, продуктами нафто- та газопереробки. На відміну від ПЕК багатьох країн світу енергокомплекс України має галузі з видобутку та виробництва всіх енергоресурсів — вугілля, природного газу, нафти та нафтопродуктів, електроенергії і тепла. В нашій країні наявність енергоресурсів та використання основних компонентів чорної та кольорової металургії (залізна руда, вугілля), а також значних потужностей теплових та гідроелектростанцій, а пізніше і атомних, сприяла розвитку енергоємних галузей промисловості.

Україна має досить розвинутий, структурно завершений і збалансований паливно-енергетичний комплекс, який базувався переважно на власних енергетичних ресурсах і забезпечував всі галузі промисловості паливом, електроенергією і теплом. Однак протягом останніх років він зазнав великих деформацій. Україна на відміну від інших країн світу має найвищу паливо- і енергомістку економіку. В умовах значного дефіциту палива розвиток паливо- і енергоємних галузей промисловості обумовлює зниження економічної ефективності всього господарського комплексу і окремих галузей. Відбулося скорочення видобутку всіх видів палива, і до 2000-02 рр. їх видобуток зведено до мінімуму (табл. 1). Зменшення видобутку палива скорочує можливість його використання в усіх галузях промисловості⁶.

Основною причиною існуючих тенденцій у промисловому комплексі — зниження виробничих потужностей і низького рівня їх освоєння — є недостатній обсяг капітальних вкладень на будівництво, реконструкцію та модернізацію підприємств, а також для придбання і заміни зношеного стаціонарного обладнання. Зазначимо, що промислово-виробничі фонди вугледобувних підприємств в більшій частині зношені більш ніж на 50%. Наявність великої кількості дрібних і середніх збиткових неперспективних шахт з глибиною залягання вугілля до 1 200 м призводить до негативних явищ в економіці.

Таблиця 1

Видобуток паливно-енергетичних ресурсів в Україні⁷

Роки	Вугілля, всього млн т	Нафта (включаючи газовий кон- денсат), млн т	Газ, млрд м ³	Паливний торф умовної вологості, млн т
1970	207,1	13,9	60,9	4,1
1980	197,1	7,5	56,7	1,6
1990	164,8	5,3	28,1	1,6
1995	83,8	4,1	18,2	1,1
1996	70,5	4,1	18,4	0,8
1997	76,9	4,1	18,1	0,7
1998	77,2	3,9	18,0	0,6
1999	81,7	3,8	18,1	0,5
2000	81,0	3,7	17,9	0,5
2001	83,9	3,7	18,3	0,4
2002	82,5	3,7	18,7	0,5

Одним з визначальних показників стосовно стану економіки кожної країни є показник енергоемності ВВП. Визначення енергоемності споживання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) може здійснюватися як за їх первинним споживанням (при цьому електрична енергія, вироблена на теплових електростанціях, в загальний облік не включається) так і за споживанням кінцевої енергії. За прийнятою в Україні «Методикою визначення енергоемності випуску продукції (робіт, послуг) і валового внутрішнього продукту» дефініція цього показника здійснюється на основі первинного споживання ПЕР. Його динаміка з використанням одиниць умовного палива (у. п.) показує, що енергоемність ВВП невпинно зростала і в 1996 р. майже в 1,5 раза була вища, ніж у 1990 р. І лише починаючи з 2000 р. намітилася тенденція поступового зниження енергоемності ВВП (табл. 2).

Висока енергоемність ВВП в Україні зумовлена комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників. До них, насамперед, слід віднести: різке зниження обсягів виробництва і порушення нормального режиму функціонування промислових підприємств, і, як наслідок, підвищення питомих витрат енергоресурсів на виробництво продукції; низький технічний рівень виробничого устаткування, зокрема, енергетичного; відсутність інвестицій для реалізації комплексу енергозберігаючих заходів та дії цінового чинника на енергоефективність, а також недостатнє правове забезпечення та фінансове регулювання процесу енергоспоживання. Необхідно відзначити, що при співставленні енергоемності ВВП

**Показники, що характеризують динаміку
енергоємності ВВП України⁸**

Показник	Ретроспективний період, роки									
	Одиниця виміру	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2003		
ВВП	млрд грн	399,3	191,60	163,5	170,10	185,75	194,67	240,3		
	%	100,0	48,00	40,90	42,60	46,52	48,75	60,1		
Виробництво продукції	млрд грн	806,2	440,40	346,3	373,90	413,91	435,02	503,7		
	%	100,0	54,60	43,00	46,38	51,34	53,96	58,4		
Споживання ПЕР	млн т у. п.	353,0	226,30	191,1	190,91	191,37	190,27	211,8		
	%	100,0	64,10	54,10	54,08	54,21	53,90	60,0		
Енергоємність ВВП	кг у. п. / грн	0,88	1,18	1,16	1,12	1,03	0,98	0,9		
	%	100,0	133,60	132,2	127,54	117,08	111,07	102,3		
Енергоємність виробництва продукції	кг у. п. / грн	0,44	0,52	0,55	0,51	0,46	0,44	0,42		
	%	100,0	117,40	126,0	116,04	105,08	99,41	96,6		
Кількість населення	млн чол.	51,94	51,33	49,71	49,29	48,46	48,00	47,62		
	%	100,0	98,80	95,70	94,89	93,29	92,41	91,7		
Споживання ПЕР на людину	кг у. п. / чол.	6,80	4,41	3,84	3,87	3,95	3,96	4,45		
	%	100,0	64,90	56,60	56,99	58,11	58,33	65,44		

України та інших країн світу (табл. 3) враховували не лише офіційні курси національних грошових одиниць, а й розбіжності цих курсів стосовно їх реальної купівельної спроможності (ПКС). За даними табл. 3, енергоемність ВВП України у 3-5 рази вища, ніж у розвинутих країн. Це, безперечно, негативно впливає на конкурентоспроможність національного виробництва і лягає важким тягарем на економіку, особливо за умов зовнішньої енергетичної залежності країни. Остання великою мірою пов'язана з вкрай неефективним внутрішнім споживанням ПЕР, з яких понад 50% припадає на імпорт.

Таблиця 3
Енергоемність ВВП в Україні та в країнах світу в 2002 р.⁹

Регіон, країна	Енергоемність ВВП (т н. е. / тис. дол. США, з урахуванням ПКС)	Порівняння енергоемності ВВП (Україна 100%)	ВВП на 1 чол. населення, тис. дол. США
Світ в цілому	0,31	43,05	7,9
Європейський Союз	0,22	30,11	-
Данія	0,14	19,44	38,70
Японія	0,17	23,61	44,40
Німеччина	0,18	25,00	32,83
Франція	0,19	26,39	29,63
США	0,25	34,72	31,40
Польща	0,26	36,11	4,27
Чехія	0,30	41,67	5,56
Словакія	0,31	43,06	4,43
Білорусь	0,35	48,61	1,5
Угорщина	0,45	62,50	5,15
Росія	0,67	93,06	2,61
Україна	0,72	100,0	0,98

Для економічно високорозвинутих країн нині характерний високий рівень питомого (на душу населення) споживання електроенергії. Порівняння наведених у табл. 4 енергоекономічних показників 1995 та 2000 рр. свідчить, що за 5 років в усіх країнах, за винятком Росії та України, величина ВВП на душу населення підвищилась, але при цьому питоме споживання ПЕР знизилось. Найбільше зростання рівня енергоефективності мало місце у Швейцарії, Данії та Німеччині. Більш ніж у двічі збільшилась енергоефективність в Ірландії. Найнижчою ефективність використання ПЕР була в Україні та Росії, адже спад

у нашій країні був значно глибшим, ніж у Російській Федерації. Почалася регенерація економіки України лише в 2002 р., коли ВВП зріс до 48,75% від рівня 1990 р. Випереджаюче зростання ВВП по відношенню до рівнів енергоспоживання обумовило покращання показників енергетичної ефективності. В перспективі темпи зростання ВВП повинні значно перевищувати темпи збільшення енергоспоживання, насамперед первинного палива, що зумовлено технологічною відсталістю вітчизняного виробництва і, як наслідок, великими можливостями енергозбереження практично в усіх сферах економіки.

Таблиця 4

Енергоекономічні показники країн світу¹⁰

Країна	ВВП на душу населення, тис. дол. США		Споживання енергоресурсі в на душу населення, т у. п.		Споживання електроенергії на душу населення, МВт·год		Ефективність використання енергії, дол. ВВП / кг у. п.	
	1995	2000	1995	2000	1995	2000	1995	2000
Україна	1,91	0,98	4,70	2,97	3,85	2,77	0,41	0,28
Росія	2,65	2,61	5,77	4,12	5,78	5,03	0,46	0,53
Литва	1,35	1,97	3,13	2,14	2,67	2,57	0,43	0,92
Білорусь	2,16	2,54	3,84	2,38	3,38	3,00	0,56	1,07
Естонія	2,82	3,96	5,07	3,16	5,14	4,30	0,55	1,25
Чехія	3,20	5,56	5,57	3,75	5,87	5,48	0,57	1,35
Латвія	2,32	2,35	2,51	1,57	2,50	2,04	0,92	1,49
Польща	2,41	4,27	3,66	2,42	2,54	3,17	0,66	1,69
Угорщина	3,84	5,15	3,51	2,51	3,02	3,31	1,09	2,04
Канада	19,5	21,8	11,1	7,93	19,8	16,6	1,75	3,23
США	25,9	31,40	11,3	8,32	11,7	13,5	2,29	3,85
Фінляндія	18,8	30,3	8,50	6,46	12,9	15,1	2,22	4,76
Швеція	23,5	30,2	8,00	5,77	16,3	15,4	2,94	5,23
Ірландія	13,5	25,2	4,49	3,73	4,44	5,46	3,02	6,67
Франція	23,4	29,63	5,49	4,23	8,29	7,14	4,27	6,67
Німеччина	25,6	32,83	5,86	4,11	5,62	6,48	4,37	7,69
Данія	28,0	38,70	5,71	3,77	5,97	6,49	4,90	10,0
Швейцарія	37,9	45,6	5,14	3,74	9,58	7,76	7,35	12,2

Державний апарат економічно розвинутих країн повною мірою використовує механізми, що склалися на ринку ПЕР, за допомогою яких можуть впливати на нього. Наприклад, здійснення політики високої ціни на нафтопродукти дає можливість

урядам країн Європи і Японії впливати на енергетичні переваги бізнесу і потреби громадян, стимулюючи, по суті, розробку програм енергозбереження та енергозаміщення. Ці країни практично не мають власних природних корисних копалин за винятком вугілля. Так, наприклад, протягом останніх трьох років видобуток вугілля у Франції значно скоротився (високі виробничі витрати і виснаження запасів обумовили закриття всіх шахт на півночі країни) — в загальному енергобалансі на його частку припадає лише 5,8%. Введення нової податкової моделі — зниження ціни доступного (податкові пільги) і завищення ціни недоступної сировини (підвищення податків) дозволило країні змінити структуру енергоспоживання. Це забезпечило значні надходження до бюджету, створило умови для економії і позитивний екологічний ефект, а субституції нафтопродуктів (в першу чергу газом) зумовили оснащення ПЕК останніми технологічними розробками в галузі енергетики.

Основним споживачем теплоенергії є промисловість і житлове господарство (всього 77%). Нинішня структура виробництва промислової продукції, особливо енергоємних її видів, має значний вплив на обсяг теплоспоживання. Відтак доцільно зменшити темпи росту найбільш енергоємних галузей промисловості. Незважаючи на це, за останні десять років найвищими темпами зростало виробництво енергомісткої промислової продукції, а саме металургійного та паливно-енергетичного комплексів, хімічної і нафтохімічної промисловості. Вище середнього рівня по промислому виробництву — у 5,5 рази — була паливомісткість продукції електроенергетики, чорної металургії в 1,7 рази. Електромісткість продукції чорної та кольорової металургії була більшою за середній рівень відповідно в 1,7 і 2,9 рази, електроенергетики, хімічної та нафтохімічної промисловості — в 1,6, паливної — в 1,4 рази. А тепломісткість продукції хімічної та нафтохімічної промисловості перевищувала в 4,8 рази середній рівень цього показника по суспільному виробництву. Аналіз енергоспоживання та енергозбереження у промисловості за період 1990-2002 рр. показує, що тут мають місце перевитрати палива та енергії за рахунок структурного чинника. Так частка паливно-сировинних галузей зросла за цей час з 17,3% до 59,2% або в 3,4 рази. Частка низькоенергомістких галузей — машинобудування та металообробки зменшилася майже вдвічі — з 26,3% до 13,2%, а галузей соціальної спрямованості (легка, харчова) — з 36,7% до 19,0%, або більш ніж у 1,9 рази.

Усунення негативних тенденцій і диспропорцій має стати одним з визначальних завдань промислової політики держави.

Адже зміни структури промислового виробництва, що відбулися за період після 1990 р., призвели не до економії, а до великих перевитрат ПЕР. Вирішальне значення в реалізації заощадження ПЕР має подальше вдосконалення міжгалузевої, внутрішньогалузевої та територіальної структури промислового виробництва у напрямі значного зниження його енергоємності при одночасному забезпеченні високих народногосподарських результатів. При розробленні стратегій стабільного розвитку економіки слід обов'язково враховувати необхідність відповідного прогнозування потужностей енергогенеруючих та енерговикористовуючих галузей, переважний розвиток кластерів і виробництв, що випускають наукоємну продукцію та вимагають менших питомих витрат енергоресурсів і матеріалів.

В умовах активної політики енергоефективності найважливішим завданням для ПЕК України є подальший розвиток його галузевих систем, зокрема вугільної промисловості. Для неї на даний час характерно зниження основних техніко-економічних показників, що пов'язані з видобуванням вугілля, перш за все в зв'язку з погіршенням гірничо-геологічних умов розробки вугільних пластів. Зокрема, з підвищенням глибини розробок вимагається більш досконале обладнання, що зумовлює зростання капітальних витрат. В донецькому басейні є достатня геологічна база для створення нових потужностей по видобуванню коксуючого та енергетичного вугілля. Тобто за станом ресурсної бази палива вугілля в Україні це єдиний власний енергоресурс, геологічних запасів якого достатньо. Це дозволяє забезпечити потреби економіки у вугіллі значною мірою за рахунок власного видобутку. В перспективі необхідні обсяги видобутку вуглю потрібно визначати з урахуванням розвитку паливних баз та можливостей оптимізації функціонування ПЕК.

Слід зазначити, що частка споживання вугілля в паливно-енергетичному балансі України становить 24,3%, що майже відповідає світовим показникам (28,5%), але залишається значно нижчою, в порівнянні з тими державами, які мають, як і наша країна, значні його запаси. Загальна потреба України у товарному вугіллі оцінюється в межах 110-120 млн т. Але в державі склалася ситуація, коли маючи великі запаси вугілля і наявні можливості збільшення його видобутку, вона буде вимушена в найближчі роки завозити вугілля з інших країн. Фахівці стверджують, якщо відтворення основних фондів (мається на увазі реконструкція на діючих шахтах і будівництво нових шахт) здійснюватиметься на рівні останніх років, то через 10-15 років видобуток вугілля не перевищуватиме 50 млн т на рік. А це озна-

чає, що для задоволення внутрішньої потреби виникне необхідність імпортувати вугілля. Такий песимістичний прогноз цілком можливий, якщо врахувати, що будівництво шахти з річним обсягом видобутку понад 1 млн т вугілля (прийнятним для сучасного рівня концентрації виробництва) вимагає не менше 10-15 років роботи і значних капіталовкладень. Очевидно, що сьогодні та у найближчій перспективі вугільні об'єднання не матимуть достатніх власних інвестиційних ресурсів, необхідних для нового будівництва (навіть у мінімальних обсягах). Вони не можуть навіть реально створити інвестиційну й фінансову базу для проведення поточних гірничо-ремонтних робіт і технічного переоснащення виробничих потужностей.

Хоча слід відзначити, що в останні роки у вугільній промисловості подолано тенденцію до спаду виробництва. Проте за економічними, фінансовими та техніко-технологічними показниками галузь все ще продовжує перебувати у кризовому стані. На наш погляд, найбільшу небезпеку для майбутнього країни становить розпад виробничого і науково-технічного потенціалу вугільної промисловості, що зрештою ставить під загрозу вирішення проблеми енергетичної безпеки держави. Через недостатнє фінансування капітального будівництва і внаслідок непередбачуваності очисних забоїв, вибуття промислових потужностей у 2003 р. становило 93 млн тонн у. п., введення нових — лише 8,6 млн т у. п., що привело до падіння видобутку вугілля за останні 10 років більше ніж в два рази. При цьому для компенсації вибуття потужностей ще 1992 р. у Донбасі було підготовлено ділянки для будівництва понад 50 нових шахт загальною потужністю понад 100 млн т на рік.

Основним завданням розвитку вугільної промисловості є підвищення техніко-технологічного рівня виробництва, використання механізованих комплексів, застосування прогресивних технологій і вакуум-насосів на гірничо-збагачувальних комбінатах. Сама вугільна промисловість з усіх паливних галузей є найбільш енергоємною, і для неї характерне також погіршення гірничо-геологічних умов, старіння шахтного фонду тощо. Для освоєння нових технологій і продукції необхідно проводити технологічне планування. Вибір прогресивних технологічних систем мав ґрунтуватися на детальному вивченні процесів адаптації та зміни масштабів. Технологічна стратегія виробничої промисловості не може обмежитися вибором техніки з найбільшим інноваційним потенціалом і придатним масштабом. Необхідно приймати рішення щодо ресурсного забезпечення подальшого розвитку відібраних технологічних систем, які охоплю-

ють одночасно як економічні, специфічні, екологічні, так і технічні аспекти, а не лише який-небудь один з них за рахунок іншого.

Ефективного використання ПЕР у паливних галузях можна досягти за рахунок реалізації таких основних заходів, як створення нових і модернізація існуючих видів техніки та технологій видобування й переробки, у т. ч. на основі застосування прогресивних способів переведення в рухомий стан енергією вибуху та вібрації, використання методів газифікації, насамперед низько- й високосортного вугілля, використання шахтного метану як палива, удосконалення системи електроприводу, застосування статичних регуляторів швидкості двигунів тощо. Крім того, необхідно завершити реструктуризацію шахтобудівного комплексу і виробничої інфраструктури (допоміжних, обслуговуючих підприємств та об'єднань) з урахуванням реальних потреб галузі в їх послугах. Водночас слід провести реструктуризацію вуглепереробних підприємств, зокрема консервацію або закриття надлишкових потужностей збагачувальних фабрик і технічне переозброєння тих підприємств, що залишаються в експлуатації.

Щодо нафтогазової промисловості, то в Україні розвідано майже 320 родовищ нафти і газу, майже 60 з них класифікуються як середні, великі та унікальні за своїми запасами. Поточні розвідані запаси цих видів вуглеводнів залишаються відносно великими (нафта з газовим конденсатом — 227 млн т і газ — 1,136 трлн м³). Проте більше половини їх запасів (60%) є важкодоступними, тобто такими, що вимагають спеціальної технології видобутку та значних інвестицій. На фоні впровадження нововведень, удосконалення технології переробки нафти на нафтопереробних заводах її видобуток, зокрема на нових родовищах, зменшується. Це пов'язано, насамперед, з низьким рівнем фінансування геологорозвідувальних робіт.

Крім того, необхідно враховувати й той факт, що з розвіданих геологами запасів нині експлуатується лише 10%, тоді як зарубіжні нафтові компанії освоюють понад 50%. До речі, обсяги глибокого розвідувального буріння протягом останніх 10 років в Україні скоротилися порівняно з 1990 р. у 5 разів, а приріст запасів вуглеводної сировини — в 3 рази. Це пов'язано з різким зменшенням обсягів геологічних досліджень. Якщо в 1991 р. геологи здійснювали близько 75% проходки, то зараз ця цифра знизилася до 10%, а понад 90% виконується експлуатаційниками. Як свідчить досвід російських нафтогазовидобувних компаній, для забезпечення стабільного видобутку нафти, газу і нарощування їх обсягів необхідно, щоб приріст їх запасів щонайменше вдвічі перевищував середньорічний видобуток. Низький рівень

проведення геологорозвідувальних робіт, а також буріння нових свердловин може привести до зниження видобутку нафти та газу в майбутньому. При цьому вже розвідані запаси енергоносіїв дають можливість збільшити поточний видобуток як мінімум удвічі, що приведе до економії фінансових ресурсів більш ніж 2 млрд дол. США щорічно.

Нині Україна, як і більшість країн Європи є імпортером природного газу. Власний видобуток покривається лише близько 15% внутрішньої потреби. В останнє десятиріччя падіння видобутку газу до 18,7 млрд м³ у зв'язку з повним виснаженням родовищ зумовило збільшення імпорту природного газу. Реалізація запланованих до 2010 р. Національною енергетичною програмою заходів щодо енергозабезпечення, нарощування обсягів видобутку газу, використання нетрадиційних джерел енергії, дасть можливість скоротити на 32,3% (порівняно з 2000 р.) обсяги споживання природного газу галузями економіки і значно зменшити імпорт ПЕР. На основі Комплексної програми перспективного розвитку НАК «Нафтогаз України» розроблена програма розвитку нафтогазової промисловості до 2010 р. При запланованих значних обсягах геологорозвідувальних робіт і відкриття значних за обсягами родовищ річний видобуток газу в 2010 р. планується довести лише до 17 млрд м³.

Українська нафтогазова система дає можливість транспортувати велику кількість нафти та газу за різними маршрутами. У результаті цього Україна є унікальним і своєрідним нафто-транспортним вузлом на європейському континенті. Нафтопроводи та газопроводи як основні ланки євразійського транспортного коридору були побудовані з метою диверсифікації джерел і шляхів поставки нафти та газу до України і країн Центральної та Східної Європи. Нафтогазотранспортна система має велике економічне значення. Це єдиний виробничо-технологічний комплекс в складі магістральних та промислових нафтогазопроводів із технологічним обладнанням та системою управління.

Нафтопроводи по території України транспортують російську сиру нафту в країни Західної Європи (нафтопровід «Дружба») та до значних нафтоперегонних заводів. До основних нафтопроводів відносяться: Прилуки — Кременчук, Долина — Дрогобич, Кременчук — Лубни — Київ, Кременчук — Кіровоград — Черкаси, Лисичанськ — Нижньодніпровськ, Одеса — Броди. До річчя рішення про використання нафтопроводу «Одеса — Броди» у реверсному режимі для транспортування 9 млн т щорічно російської нафти «Юралс» зумовлено економічними інтересами України. Нині для забезпечення економічної безпеки країни найбільш ви-

гідна пропозиція компанії ТНК-БіПі щодо реверсного використання нафтопроводу у напрямку «Броди — Одеса МНТ — «Південний», що дає можливість отримати дохід у сумі 91,8 млн дол. США та істотно збільшити транзит нафти територією України.

Вартість газотранспортної системи (ГТС) України становить близько 28,7 млрд дол. США (майже три державні бюджети України) — це 36,7 тис. км газопроводів, 78 компресорних станцій, 13 підземних сховищ газу, розвинута мережа газовимірвальних і газорозподільних станцій. Це дає можливість заробляти щорічно за рахунок транзиту російського природного газу близько 1,5 млрд дол. США та 1,3 млрд грн за надання газотранспортних послуг українським споживачам. Слід відмітити, що Українська ГТС вимагає річних інвестицій майже 450 млн дол. США на подальший розвиток і підтримку режиму безпеки, тому чистий прибуток від використання цієї системи становить понад 600 млн дол. США у розрахунок на рік.

Газотранспортна система України за своєю потужністю посідає друге місце після ГТС Росії. Через українську ГТС здійснюється більш ніж 90% експорту російського газу, або понад 25% потреб європейських країн. За допомогою ГТС щорічно вісімнадцяти країнам Центральної та Західної Європи передається понад 120 млрд м³ природного газу. Згідно нової енергетичної стратегії ЄС, споживання газу й наділі буде зростати, тому в умовах падіння власного видобутку це підвищить залежність країн ЄС від імпорту газу. Подальший розвиток газотранспортної магістралі в системі створеного Міжнародного консорціуму з управління і розвитку ГТС дає можливість не лише збільшити поставки газу до Європи, а й провести необхідну технічну модернізацію за рахунок залучення іноземних інвестицій. Крім того, передбачається будівництво нового газопроводу Новопсков-Ужгород, вартість якого оцінюється в межах 2,2 млрд дол. США. За попереднім техніко-економічним обґрунтуванням, цей газопровід окупиться за 10 років. Умовою залучення кредитів повинні стати контракти, з одного боку, між «Газпромом» і НАК України, з іншого — між покупцями газу за кордоном.

Енергетика — одна з провідних галузей, яка є основою функціонування всього загальнодержавного комплексу. Але встановлені за останні роки тенденції формування і розподілу паливно-енергетичних ресурсів свідчать про незбалансований характер динаміки розвитку енергетики та основних секторів економіки. Для більшості видів продукції (робіт) у галузях промислового виробництва останніми роками має місце тенденція до зниження питомих витрат ПЕР на їх випуск. Нинішньому стану електро-

енергетичної галузі притаманні ті ж характерні риси, що й іншим базовим галузям промисловості. Це спад виробництва, вимивання обігових коштів, низький рівень платежів за вироблену продукцію, відсутність коштів на модернізацію та реконструкцію обладнання тощо. Головною причиною цих явищ є загострення фінансово-платіжної кризи в економіці України, наслідком якої є подальше зниження рівня сплати за спожиту електричну і теплову енергію, насамперед у грошовій формі. Без вирішення цього ключового питання досить складно забезпечити стале й надійне енергопостачання виробництва і побутових потреб населення.

Крім зниження попиту на електроенергію, існуючі тенденції промислового виробництва призводять також до відсутності коштів у виробників на придбання палива і, як наслідок, до зменшення пропозиції, що зумовлює необхідність встановлення лімітів на споживання електроенергії по регіонах України. Слід відзначити, що, починаючи з 1992 р. невпинно зменшується частка електроспоживання промисловістю та сільським господарством, і водночас зростає частка споживання електроенергії населенням, електротранспортом, комунально-побутовим сектором. Зазначена тенденція очевидно збережеться в період до 2010 р. (табл. 5).

Підвищуючи ефективність використання палива та енергії в усіх галузях промисловості, зменшуючи розбалансованість між-регіональних та міжгалузевих зв'язків, реалізуючи енергозберігаючу політику та зрештою належним чином регулюючи вплив цінового чинника на ефективність енерговикористання, є реальна можливість ефективно реалізувати наявний в Україні потенціал енергозбереження. Зокрема, для зменшення річного споживання електроенергії, доцільно використовувати стимулюючі чинники з метою введення в експлуатацію найбільш енергоекономічних електроприладів та інших програм, що дають можливість реально зменшувати споживання електроенергії. Зазначимо, що в структурі витрат на виробництво промислової продукції протягом останнього десятиріччя майже втричі зросла вартісна складова в матеріальних витратах ПЕР і досягла 42% їх загального обсягу. Збільшення частки витрат на ПЕР зумовлено декількома чинниками, в т. ч. й відмінностями в обсягах підвищення цін на промислову продукцію. Якщо за попередній період ціни на промислову продукцію взяти за одиницю, то для продукції електроенергетики і ПЕК вона становитиме відповідно 1,4 і 1,9. До основних причин підвищення енергоемності ВВП слід віднести і істотне зменшення обсягів виробництва в усіх галузях національної економіки, а також зниження рівня продуктивного використання виробничих потужностей і відповідно збільшення питомих технологічних

Таблиця 5

Структури споживання ПЕР в галузях промисловості, %¹¹

Галузь	Ретроспективний період, роки						Прогнозний період, роки					
	1990		1995		2000		2002		2005		2010	
	Котельно-підприємства	Електроенергія	Котельно-підприємства	Електроенергія	Котельно-підприємства	Електроенергія	Котельно-підприємства	Електроенергія	Котельно-підприємства	Електроенергія	Котельно-підприємства	Електроенергія
Промисловість всього	81,6	61,4	81,6	51,3	84,5	51,7	84,2	53,3	81,0	53,8	75,2	53,4
Електроенергетика	25,0	6,8	24,7	7,5	24,5	7,5	24,6	7,3	23,7	7,2	23,0	7,0
Паливна	15,7	6,4	14,3	6,9	12,6	6,8	14,7	7,0	16,2	6,9	15,9	6,9
Металургія	23,4	21,6	24,7	18,4	29,7	20,3	27,4	21,3	22,4	20,6	18,4	18,7
Хімічна і нафтохімічна галузі	8,1	6,9	8,8	5,3	9,6	3,8	8,8	4,2	7,9	4,8	6,4	5,5
Машинобудівна та металообробна галузі	2,6	9,0	2,6	4,4	2,4	4,5	2,3	5,0	2,4	5,6	2,5	6,2
Будівельних матеріалів	1,7		1,3	8,8	1,4	8,8	1,4	8,8	1,3	8,7	1,1	9,1
Легка і харчова промисловості	4,0		3,8		3,3		3,2		3,3		3,5	
Інші галузі	1,1		1,1		1,1		1,8		3,8		4,4	

процесів. Зазначимо, що зменшення видобутку вугілля, нафти і газу в Україні (табл. 6) найбільш негативно позначається на роботі енергетики, зокрема теплової.

Слід зазначити, що якщо в 1990 р. теплові електростанції виробляли 208,4 млрд кВт·год електроенергії, а в 1999 р. — 85,5 млрд кВт·год, в 2000 р. — 72,2 млрд кВт·год. Отже зниження обсягів випуску промислової продукції зумовило скорочення в 3 рази виробництво електроенергії на ТЕС. Всього виробництво електроенергії на всіх електростанціях за 1990 по 2003 рр. зменшилося з 272,0 до 173, 7 млрд кВт·год. Рекордним у падінні виробництва електроенергії був 2000 р., коли воно скоротилося до 171,4 млрд кВт·год, що в 1,8 рази менше, ніж у 1990 р. Поряд із падінням обсягів виробництва електроенергії погіршилися техніко-економічні показники роботи електростанцій, значно зменшилася кількість годин використання середньорічної встановленої потужності електростанцій. Сумарна встановлена потужність електростанцій країни протягом останніх 10-15 років залишилася майже незмінною. З них забезпечення встановленої потужності за рахунок ТЕС становить 67%; АЕС — 24% і ГЕС — 9%. Падіння виробництва електроенергії в 1996-2002 рр. відносно 1985 р. відбулося переважно за рахунок зменшення вироблення електроенергії на ТЕС (табл. 7). Тобто найбільшою мірою погіршилися показники функціонування ТЕС — дефіцит вугілля, зростання кількості ремонтів, тривалі простої тощо, зумовили зменшення використання потужностей ТЕС більш ніж у двічі. Рентабельність останніх поки не забезпечує достатній рівень розвитку виробництва, але дає можливість підтримувати функціонування устаткування в робочому стані.

В перспективі планується здійснити значні обсяги реконструкції і модернізації ТЕС на органічному паливі на основі широкого впровадження прогресивних технологій і переорієнтації на власні вугільні ресурси. В енергетичному секторі України у зв'язку з відсутністю достатніх запасів палива на електростанціях і значним падінням споживання склалася ситуація, коли близько 50% енергогенеруючих потужностей, які працюють на органічному паливі, систематично не використовуються.

До цього слід додати, що частка енергоблоків українських станцій вже відпрацювали свій граничний ресурс, хоча ще здатні нести навантаження. Ситуацію ще більш ускладнює та обставина, що через низький рівень завантаження генеруючих потужностей й електричних мереж, недосконалість внутрішніх цін і тарифів на енергію та величезні розміри неплатежів енергетична галузь нині практично не має коштів, необхідних

Таблиця 6

Ретроспективна оцінка виробництва ПЕР в Україні^{1,2}

Роки	Всі електростанції		Імпорт електроенергії, млрд кВт.год.	Експорт електроенергії, млрд кВт.год.	Використання електроенергії, млрд. кВт.час		Видобуто ПЕР				
	Установлена потужність, млн кВт	Вироблено електроенергії, млрд кВт.год.			галузями економіки, всього	У т. ч. промис-совістю і будівництвом	нафти, в т. ч. газовий конденсат, млн т у т.	природний газ, млрд м ³	вугілля, млн т у т.	нафти, в т. ч. газовий конденсат, млн т у т.	природний газ, млрд м ³
1985	51,1	272,0	10,3	34,1	226,5	160,3	5,8	42,9	189,0		
1990	55,6	298,5	15,3	43,8	248,1	170,0	5,3	28,1	164,8		
1995	53,9	194,0	9,7	12,7	172,2	99,9	4,1	18,2	83,8		
1996	54,0	183,0	4,2	6,2	156,0	92,7	4,1	18,4	70,5		
1997	53,9	178,0	9,7	9,9	149,4	90,1	4,1	18,1	76,9		
1998	53,8	172,8	10,0	10,7	142,1	84,1	3,9	18,0	77,2		
1999	53,9	172,1	7,0	10,4	139,5	81,1	3,8	18,1	81,8		
2000	52,8	171,4	2,7	6,5	136,4	83,3	3,7	17,9	81,0		
2001	52,8	173,0	2,1	5,2	135,8	91,1	3,7	18,3	83,9		
2002	52,8	173,7	5,5	8,6	137,1	91,7	3,7	18,7	82,5		
2003	52,7	180,4	7,2	12,2	143,3	96,4	4,0	19,2	80,3		

для відновлення основних фондів і подальшого нарощування потужностей. Систематичні довготривалі простої енергогенеруючого обладнання завдають економіці держави значних збитків, які пов'язані з необхідністю періодичної консервації та розконсервації енергоблоків з метою запобігання їх руйнуванню і становлять приблизно 0,4 цента США на 1 кВт.год невикористаної електроенергії. Невиконання ж цих заходів протягом тривалого часу призведе до того, що відновлення роботи енергоблоків, які не використовуються, потребуватиме досить великих коштів. Внаслідок цього втрати енергоресурсів при транспортуванні споживачам можуть зрости від 20% до 25%. Так, через зношеність кабельних ліній і ліній електропередач, а також у зв'язку з тим, що устаткування на 40% підстанцій вже відпрацювало свій ресурс, втрати електроенергії становлять 18%. Деякі фахівці вважають, що виходом із ситуації, що склалася, є збільшення обсягів експорту електроенергії за вільно конвертовану валюту та енергетичне вугілля за рахунок використання резерву незабезпечених паливом і не задіяних потужностей енергогенеруючих компаній, а також перерозподіл літньої пікового навантаження між основними видами електроприладів. Слід відзначити також, що за загальноприйнятою практикою електроенергію доцільно експортувати в тих випадках, коли на неї відсутній попит на внутрішньому ринку.

Таблиця 7

Техніко-економічні показники роботи електростанцій¹³

Роки	Кількість годин використання середньорічної встановленої потужності електростанцій		
	ГЕС	ТЕС	АЕС
1990	2351	5985	5943
1995	2158	3176	5589
1996	1878	2661	5873
1997	2133	2494	6249
1999	3075	2408	5622
2000	3060	2322	5622
2001	3246	2322	5557

Енергетичною стратегією України на період до 2010 р. передбачається збільшити виробничі потужності гідроенергетики з метою підвищення пікового потенціалу та обсягів виробництва електроенергії під час максимуму навантажень і доведення технічних показників роботи ГЕС до європейських стандартів. Насам-

перед має бути завершено будівництво Ташлицької ГАЕС (потужність 9 006 МВт) і Дністровської ГАЕС (потужність 2 268 МВт), а також здійснено II етап реконструкції ГЕС Дніпровського каскаду та Дністровської ГЕС. Воднораз намічено будівництво нових ГЕС на річках Тиси та Дністер і реконструкція та розвиток об'єктів малої гідроенергетики. Використання гідроресурсів для енергетики України обмежується невисокими модулями стоку річок.

Тенденції у розвитку вітроенергетики в світі змушують поновому оцінити важливість вітроенергетичних ресурсів України та їх стратегічне значення. Вітроенергетика нині вийшла на перше місце у світі за темпами розвитку, випередивши інші напрями енергетики. Наприклад, Данія у 2030 р. планує покрити за рахунок вітроенергетики до 50% власних потреб в електроенергії, а США — до 25%. Прорив у технології виготовлення вітрогенераторів і будівництва ВЕС став можливим завдяки новим досягненням у галузях електроніки, хімії, електротехніки, металургії та інших, і саме тому світовий ринок капіталу відреагував дуже активно вкладенням коштів до вітроенергетики. У зв'язку із зниженням вартості машин та збільшенням виробництва ними електроенергії, витрати на виробництво 1 кВт енергії, отриманого за допомогою вітру знизилися втричі, а виробництво енергії збільшилося на 50%, що означає зниження цін на вітрову енергію в 4,5 рази. Але заплановані на кінець 2010 р. обсяги будівництва ВЕС і розподіл виробництва компонентів на підприємствах України можуть бути досягнуті лише за рахунок освоєння на 23 конверсійних підприємствах вітроелектроустановок. Нині поставлене завдання забезпечити економію традиційних ПЕР в обсязі 12-15% за рахунок нетрадиційних і відновлювальних джерел енергії та малої гідро- й теплоенергетики (потенціал гідроенергетичних ресурсів малих річок становить понад 2,9 млрд кВт·год). Проте Енергетичною стратегією України на період до 2030 р. не передбачено кардинальних змін у структурі ПЕК. Визначаючи головним завданням окреслення шляхів розвитку комплексу — атомна енергетика до 2015 р. залишатиметься майже на сучасному рівні в структурі енергоринку.

Слід відзначити, що подальший приріст виробництва електроенергії здійснюватиметься переважно за рахунок введення нових потужностей теплової генерації. Хоча заходи з реконструкції теплових електростанцій і програма «Українське вугілля» розраховані забезпечити енергетичну незалежність України, навряд чи гарантують енергетичну безпеку при сучасному стані державної підтримки розвитку ПЕК. Тому практична реалізація Комплексної Державної програми енергозбереження України та ряду галу-

зевих програм подвоять забезпеченість країни власними ПЕР і зможуть стати ключовим чинником технологічного переоснащення промисловості та досягнення передбачених високих темпів зростання ВВП і зниження його енергоємності до рівня країн ЄС.

Підсумовуючи зазначене вище необхідно зауважити, що нагальною проблемою забезпечення енергетичної безпеки України стає збалансованість і розвиток паливно-енергетичного комплексу, що являє собою функціонально поєднану систему галузей, які забезпечують енергоресурсами суспільне виробництво та побут і становлять основу індустріального типу економіки. Підвищення темпів випуску промислової продукції та відповідне зростання енергоспоживання, зумовлюють необхідність концентрації зусиль вирішенні завдань, спрямованих на задоволення зростаючих потреб у паливі й енергії всіх галузей промисловості. Насамперед йдеться про належне розв'язання важливих завдань та проблеми енергетичних підприємств і ПЕК у цілому, які повинні забезпечити нормальне функціонування галузей економіки. Ефективне вирішення невідкладних поточних завдань обумовлять розв'язання стратегічних, довгострокових завдань функціонування та розвитку енергетичного сектору. Загалом Україна має достатньо могутній енергетичний потенціал, хоча нинішній стан енергетичної безпеки у зв'язку з накопиченням проблем можна оцінити як достатньо напружений за такими показниками як: енергоємність ВВП (в 3-5 разів перевищує показник промислово розвинених країн); інвестиції в розвиток ПЕК (становлять 1% від вартості основних фондів, що не дозволяє компенсувати навіть вибуття виробничих потужностей); зношеність виробничих фондів ПЕК (до 60%); відношення запасів нафти до їх річного видобутку (менше 50%)¹⁴.

Практика забезпечення енергетичної безпеки не тільки України, але й багатьох інших держав світу підтвердила істинність і практичну значущість багатьох ідей, запропонованих в даному дослідженні. Такий висновок стосується і наступних тверджень. По перше, енергетична безпека держави насамперед визначається її не стільки обсягами її ресурсного забезпечення, а рівнями економічного розвитку та ефективності використання енергоресурсів, якістю продуктивних сил і виробничих відносин. По-друге, система енергетичної безпеки як комплексне економічне явище залежить від рівня техніко-технологічного розвитку країни, міри її залучення у загальноцивілізаційні економічні і політичні процеси. По-третє, певному історичному типові держави відповідає їй властивий тип системи енергетичної безпеки. Цільова спрямованість орієнтирів державного розвитку екстраполюється на характер використання енергетичних ресурсів і, відповідно, визначає особли-

вості потенціально-факторної взаємодії всіх сфер, задіяних для вирішення енергетичних проблем. По-четверте, система енергетичної безпеки за допомогою економічних концепцій, стратегічних положень і планів розвитку паливно-енергетичного комплексу об'єктивується у енергетичній політиці держави. У відповідності із наявним соціально-економічним курсом країни та виконуваними нею зовнішньополітичними зобов'язаннями остання може бути класифікована як активна, нейтральна, деструктивна, а також як комбінована. По-п'яте, будь-який тип системи енергетичної безпеки являє собою складну конструкцію, що має певну цілісність, інтегральні властивості і яка водночас демонструє власні сутність, зміст, структуру, власні суперечності, тенденції та закономірності розвитку. І останнє, метою існування і невідмінної модернізації системи енергетичної безпеки є захист інтересів певних секторів економіки. А тому функціональне призначення системи енергетичної безпеки у більшості випадків відбиває їх цільові настанови і захищає їх державно-економічний статус.

¹ *Микитенко В.В.* Енергоефективність промислового виробництва. – К.: Об'єднаний інститут економіки НАН України, 2004. – 282 с.

² Там само.

³ *Алимов О.М., Микитенко В.В.* Стратегічне партнерство й енергетична безпека держави / Вісник НАН України. – 2004. – № 9. – С. 17-22.

⁴ Там само.

⁵ *Альмов А.Н., Гончарова Н.П. и др.* Рыночные трансформации в переходной экономике. – К.: НАН Украины Ин-т экономики, 1999. – 227 с.

⁶ Див.: *Микитенко В.В.* – Там само.

⁷ Там само.

⁸ Статистичний щорічник України за 2003 рік / Держкомстат України. – К.: Консультант, 2004. – 665 с.

⁹ Key World Energy Statistics from the IEA. – Paris: International Energy Agency, 2003. – 75 p.

¹⁰ Енергоефективність: Доповіді міжнародної науково-практичної конференції (29-30 жовтня 2002 р., Київ, Україна) / редактори Б.С. Стогній і В.А. Жовтянський. – К.: Навчальна книга, 2004. – 259 с.

¹¹ *Стогній Б.С.* Розробка енергетичної стратегії України на період до 2030 року та подальшу перспективу // Труды VII Международной конференции «Энергосбережение. Эффективность. Экология». – К., 2002. – С. 26-29.

¹² Див.: *Микитенко В.В.*

¹³ Статистичний щорічник України за 2002 рік / Держкомстат України. – К.: Консультант, 2003. – 664 с.

¹⁴ *Микитенко В.В.* Формування комплексної системи управління енергоефективністю у галузях промисловості. – К.: Укр. видавничо-поліграфічна компанія «Екс. Об.», 2004. – 336 с.

8.4.

Інвестиційний клімат в Україні

Сьогодні перед Україною постала вкрай складна двоєдина задача — визначення пріоритетів розвитку і побудова ефективної інвестиційної моделі, здатної забезпечити фінансування модернізації і нарощування виробничих потужностей.

За оцінками експертів, для нормального розвитку економіки України потрібно додаткових інвестицій від 80 до 100 млрд дол. США. У той же час прямі іноземні інвестиції за тринадцять років незалежності склали усього лише 5,3 млрд дол. Цифра більш ніж скромна. Наприклад, Чехія за цей же час одержала понад 20 млрд дол. Щорічні інвестиції в Польщу складають 4-5 млрд дол., тоді як в Україну — 0,5 млрд. За обсягами іноземних інвестицій на душу населення Україна уступає навіть Албанії і Казахстану. За даними американської асоціації Economist Group, за рівнем інвестиційної привабливості Україна знаходиться в сьомому десятку країн. Відповідно до офіційної статистики, щорічний приріст інвестованого іноземного капіталу в країну складає близько 15%, але це без обліку грошей, що вивозяться нерезидентами з України¹.

Існує цілий комплекс факторів, що впливають на ухвалення рішення про інвестування: політико-економічні, соціальні, ефективність виробництва, можливість доступу на інші ринки й ін.

Для сучасної господарської системи країни характерні певні економічні коливання: від стрімких темпів зростання — до їх суттєвого уповільнення. Але основна ознака сьогодення — це невідповідність стану реальної соціально-економічної ситуації значним темпам економічного зростання. Майже всі сфери національної економіки відчувають наслідки минулих кризових явищ. Абсолютні обсяги виробництва продукції начебто й зростають, але це дивним чином чомусь не позначається на споживчому ринку і на ринку інвестицій. Все це не вдається стабілізувати інфляційні процеси. Споживчий ринок, в основному, заповнений імпортом. Існують і інші диспропорції, які підсилюються суспільно-політичною нестабільністю.

Більшість стабілізаційних програм, запропонованих вітчизняними вченими-економістами, базуються на застосуванні економічних методів регулювання в країнах Заходу без врахування умов господарювання, характерних для України. Такий підхід призво-

дить до недооцінки необхідності тривалого перехідного періоду до ринку. У запропонованих програмах не враховується досвід країн, економіка яких ґрунтується на синтезі «плану і ринку». Як свідчить досвід розвинених країн, стабілізація економіки значною мірою залежить від кардинальної зміни інвестиційної політики, модифікації функцій інвесторів і інших учасників інвестиційного процесу, принципів їхньої діяльності. Інвестиційна активність виникає тільки при стабільних грошовій і фінансовій системах.

Спад інвестиційної активності, що мав місце в 1992 р., не вдалося повністю подолати ще й сьогодні. Безперечно, поточні і довгострокові інтереси економічної реформи в Україні вимагають більш зваженої й обґрунтованої інвестиційної політики як у державній, так і в приватній господарських системах. Інвестиційна політика України останніх років в більшій мірі спрямована на досягнення бездефіцитного бюджету за рахунок різкого скорочення централізованих інвестицій, насамперед, у базові галузі економіки. Очевидно, що якщо в найближчі два-три роки така тенденція інвестиційної активності збережеться, то поряд із застарілою матеріально-технічною базою галузей важкої промисловості різко погіршиться ситуація і на споживчому ринку.

Ефективна інвестиційна політика повинна охоплювати як державні інвестиції, так і створення сприятливого інвестиційного клімату для приватних інвесторів. Погіршення умов для інвестування, майже повна втрата керованості інвестиційним комплексом негативно позначаються на структурній перебудові народного господарства. Відомо, що саме така перебудова здатна захистити переважні умови для розвитку сільського господарства, легкої і харчової промисловості, які є сьогодні найбільш ринкоорієнтовані і здатні забезпечити нормалізацію споживчого ринку, закласти базу для стабілізації економіки на макрорівні. В даний час інвестування головним чином спрямоване на розширення і модернізацію діючих виробництв і майже минає не тільки нове будівництво, але й продовження будівництва розпочатих виробничих об'єктів. До того ж слід мати на увазі, що найближчим часом приватизація торкнеться й об'єктів незавершеного будівництва. Подібна відтворювальна структура інвестицій допоможе вирішити на якийсь обмежений час проблему стабілізації економіки, але істотно не вплине на формування нового науково-технічного і технологічного базису для довгострокового і соціального зростання української економіки.

Курс на активні структурні перетворення вимагає урахування реального стану справ в економіці. Звернемо увагу тільки на одну вкрай болючу проблему, яка сьогодні набула граничної гостроти. Це галузі військово-промислового комплексу, для яких

держава залишається головним інвестором. І ослаблення інвестиційної активності в цьому важливому секторі народного господарства загрожує не тільки великими матеріальними втратами, але й посиленням соціальної напруженості в країні; майже набуває ознак загрози економічній і національній безпеці країни.

Отже, розбудова ринкових відносин повинна докорінно змінити інвестиційну політику держави з метою посилення її впливу на інвестиційний процес за допомогою фінансово-кредитних важелів, тобто за допомогою податків, податкових пільг, норм прискореної амортизації і її індексації, дисконтної ставки банківського відсотка, субсидій з бюджету життєво важливим галузям народного господарства. Ринкова економіка характеризується тим, що усі ланки функціонують у ринковому середовищі, на принципах дії закону вартості. Однак самі ринкові відносини регулюються державними органами. Між стихійними ринковими механізмами і державним регулюванням існує зворотний зв'язок. У ринковій економіці зберігається достатній державний сектор, але й ефективно працює значна недержавна сфера комерційної діяльності.

Дворівневу структуру має і будівельний комплекс, який представлений мережею державних підрядних будівельно-монтажних і ремонтно-будівельних організацій а також комерційними структурами — будівельними кооперативами, орендними підприємствами, акціонерними товариствами. Державний сектор, підкоряючись адміністративним методам управління, також входить у єдину ринкову систему і залежить від її стану.

Саме в рамках ринкових відносин інвестиційна політика держави сполучає свій вплив на інвестиційний процес з ринковими регуляторами. Головним об'єктом регулювання виступають інвестиції. Вони є базою для застосування інших вартісних категорій грошей, фінансів, кредиту, прибутку (доходу), цін, що відбивають відтворення основних фондів і оборотних коштів. Інвестиції виражають усі види майнових та інтелектуальних цінностей, що вкладаються в об'єкти підприємницького й іншого видів діяльності, у результаті якої формується прибуток (дохід) чи досягається соціальний ефект.

Такими цінностями є:

- 1) рухоме і нерухоме майно (будинки, споруди, устаткування й інші матеріальні цінності);
- 2) кошти, цільові банківські вклади, кредити, акції й інші цінні папери;
- 3) майнові права, які випливають з авторського права, ліцензії, «ноу-хау», досвід й інші інтелектуальні цінності. «Ноу-хау» — сукупність технічних, технологічних, комерційних й інших знань, оформлених у вигляді технічної документації, нави-

чок і виробничого досвіду, необхідних для організації виробництва, але не запатентованих. Розрізняють «ноу-хау» науково-технічного, управлінського і фінансового характеру;

4) права користування землею і іншими природними ресурсами, а також інші майнові права.

Відомо, що інвестиції у відтворення основних фондів здійснюються у формі капітальних вкладень. Слід зазначити, що до 1991 р. поняття інвестицій підмінювалося терміном «капітальні вкладення», яке характеризує діяльність замовників (інвесторів). Капітальні вкладення розглядалися в двох аспектах: як економічна категорія; як процес, пов'язаний з рухом грошових ресурсів. Капітальні вкладення як економічна категорія це — система грошових відносин, пов'язаних з рухом вартості, авансованої в довгостроковому порядку в основні фонди від моменту виділення коштів до моменту їхнього відшкодування.

Головним об'єктом вивчення виступали капітальні вкладення як процес руху вартості, авансованої в розширене відтворення основних фондів. Основна увага приділялася вивченню структури джерел фінансування капітальних вкладень, договірним відносинам замовників і підрядчиків, ролі банків як установ, що здійснюють фінансування і кредитування капітальних вкладень. Суттєвим кроком вперед варто вважати включення до складу капітальних витрат на формування оборотних коштів підприємств-новобудов. Капітальність оборотних коштів характеризується їхнім наданням новобудовам один раз на весь період функціонування підприємства. Ми звернули увагу на дану відому ситуацію з метою показати певну унікальність національного інвестиційного середовища, яке містить у собі і наслідки минулої економічної структури, і проблеми, викликані ринковим реформуванням, і накопичені нові проблеми в цьому процесі.

Дуже часто в процесі оцінки надійності інвестиційного клімату використовують кредитні рейтинги й економічні індекси. Тут наші позиції далеко не ідеальні. Так, у 2002 р. Україна в сфері макроекономічної конкурентоздатності, за оцінками Всесвітнього економічного форуму, виявилася на 69-му місці серед 80 країн, а за індексом економічної свободи, розрахованому Heritage Foundation, зайняла 137-е місце².

Не слід також забувати, що чим менше імідж країни відповідає чеканням інвестора, тим нижче оцінюється інвестиційний клімат і тим на більші уступки і пільги повинна йти держава для залучення капіталів. І навпаки, поліпшення інвестиційного клімату дозволяє державі послідовно знижувати пільги, вирів-

нюючи їх до міжнародних стандартів, і створюючи конкурентний інвестиційний ринок.

Така привабливість є ключовою умовою залучення зовнішніх інвестицій в економіку держави, регіону, галузі чи окремого підприємства.

У зв'язку з цим найважливішою проблемою державного регулювання на даному етапі є поліпшення і стабілізація інвестиційного клімату як країни в цілому, так і окремих регіонів.

На наш погляд, нам необхідно створити національну систему критеріїв оцінки регіонів (областей, міст і т. п.), у тому числі для визначення ефективності роботи місцевих органів влади по формуванню інвестиційного середовища і залученню інвестицій. Для цього, у першу чергу, необхідно проаналізувати дві основні групи факторів — інвестиційний потенціал та інвестиційний ризик.

Інвестиційний потенціал — це показник кількісний, який враховує основні макроекономічні характеристики, насиченість території факторами виробництва (природними ресурсами, робочою силою, основними фондами, інфраструктурою і т. п.), споживчий попит населення й інші показники³.

Сукупний інвестиційний потенціал регіону включає наступні складові: ресурсно-сировинну, розраховану на основі середньозваженої забезпеченості території регіону балансовими запасами основних видів природних ресурсів; виробничу і дуже важливу споживчу (сукупну купівельну спроможність населення регіону).

Інвестиційний ризик — це характеристика вірогідна і якісна, він оцінює імовірність втрати інвестицій і доходу від них. Можна виділити наступні фактори ризику: політичний, економічний, соціальний, кримінальний, екологічний, фінансовий, законодавчий.

На основі аналізу й обліку всіх перерахованих вище показників і формується як рейтинг інвестиційної привабливості регіонів, так і рейтинг зусиль їхніх керівників з поліпшення інвестиційного клімату.

Оцінка інвестиційних ризиків, у свою чергу, дає базу для розробки програм регулювання інвестиційного клімату. Як свідчать аналітики, інвестиційний клімат України визначають наступні інвестиційні фактори⁴.

Лібералізація і дерегулювання підприємницької діяльності. *Стабільність і передбачуваність правового поля.* Необхідно погодити існуючі, розробити і прийняти нові закони, які б встановлювали єдині правила гри для компаній усіх форм власності.

Корпоративне і державне управління. Цей напрямок включає комплекс заходів щодо врегулювання корпоративних прав, діяльності державної адміністрації і приватизації державної власності.

Лібералізація зовнішньої торгівлі і руху іноземного капіталу. Цей інвестиційний фактор містить у собі комплекс заходів щодо стимулювання вільного переміщення товарів, послуг і капіталів між державами.

Розвиток фінансового сектора. Стан фінансового сектора має ключове значення для інвесторів. Тому робота в зазначеному напрямку є найбільш важливою для поліпшення інвестиційного клімату і вимагає проведення таких заходів: впорядкування процедури пільгового надання кредитів; розширення автономії Національного банку; оздоровлення банківського сектора шляхом вдосконалення контролю за банківською діяльністю для підвищення довіри інвесторів; стимулювання конкуренції у фінансовому секторі шляхом розширення діяльності іноземних банків і т. ін. І вимагає негайного вирішення вже банальна проблема — виплата й відшкодування ПДВ.

Зниження рівня корупції. Необхідно створити таку систему відносин органів влади і бізнесу, яка б мінімізувала можливості зловживання державних чиновників і забезпечила послідовність у виконанні прийнятих законів і постанов, полегшила одержання дозволів, ліцензій і санкцій. Для цього необхідно провести комплекс заходів щодо «профілактики» корупції; ввести жорсткі покарання за корупцію і піддавати гласності факти чиновницького хабарництва; забезпечити суспільну підтримку програм боротьби з корупцією, інформуючи громадян про їхні права.

Зниження політичного ризику. Політична стабільність і незалежність економічних пріоритетів від змін в органах влади була і залишається одним з найважливіших позитивних факторів при ухваленні інвестиційного рішення. В Україні саме цей фактор суттєво погіршує інвестиційний клімат. Надто часті зміни у керівництві виконавчої влади, сьогорічні вибори Президента країни не тільки стримують інвесторів, а просто лякають їх.

Імідж і програми економічного розвитку країни. Довгострокові цілі по залученню зовнішніх інвестицій вимагають постійних зусиль по формуванню привабливого іміджу країни.

Формування інвестиційних стимулів. Мета дій у цьому напрямку — створення інвестиційних стимулів, аналогічних стимулам торгових партнерів країни.

При цьому необхідно уникати вибіркового стимулювання, що може привести до перекручувань і неефективного розподілу ресурсів. Основні заходи в цьому напрямку: установити ставки оподаткування на рівні, аналогічному рівню сусідніх країн чи країн-конкурентів; скасувати спеціальні інвестиційні пільги і

привілеї, спрямовані на вибірково підтримку окремих галузей, компаній чи регіонів.

Сьогодні в Україні залученням інвестицій займається дуже багато установ, приватних структур, організацій, окремих суб'єктів як на державному, так і на регіональному рівнях. Відсутність у більшості учасників інвестиційного процесу досвіду залучення і управління інвестиціями, їхні неузгоджені дії і відсутність заставних механізмів призводить до неефективної роботи в цьому напрямку. Вважаємо, що сьогодні процес залучення інвестицій в економіку України повинен координуватися на державному чи, як мінімум, муніципальному рівні. Основну увагу варто приділити підготовці фахівців і розробці інвестиційних проектів за однаковими вимогами.

Зазначені обставини, безумовно, повинні враховуватися державою для вибору методів впливу на процеси переливу капіталів, виходячи з народногосподарських інтересів. В умовах формування фінансового ринку держава як інвестор, позичальник, регулятор і гарант грошових операцій повинна активно сполучати адміністративні важелі управління економікою з безпосередньо ринковими методами регулювання макроекономічних процесів.

Запропоновані заходи, безперечно, не вирішать всіх проблем із залученням інвестицій в національну економіку, але їх можна розглядати, як такі, що суттєво вплинуть на поліпшення інвестиційного клімату.

¹ *Парцхаладзе Л.* Инвестиционный климат Украины: глобальное потепление // Зеркало недели. – 2004. – № 29. – С. 15.

² Там само.

³ *Бочаров В.В.* Финансово-кредитные методы регулирования рынка инвестиций. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 144 с.

⁴ Див.: *Парцхаладзе Л.* – Там само.

Розділ 9.

614

Формування громадянського суспільства в Україні

- 9.1. *Громадянське суспільство в Україні: світовий досвід та національні особливості*
- 9.2. *Громадянське суспільство як чинник євроінтеграції України*
- 9.3. *Проблема консолідації українського суспільства*
- 9.4. *Загальне та національне у становленні громадянського суспільства в Україні*
- 9.5. *Суперечливість, народжена незалежністю*
- 9.6. *Громадська реальність України*
- 9.7. *Стратегічні пріоритети та засоби їхньої реалізації*

9.1.

Громадянське суспільство в Україні: світовий досвід та національні особливості

Феноменологія громадянського суспільства. У працях Локка, Гоббса, Монтеस्क'є, Руссо, Канта, Гегеля й багатьох інших представників класичної філософської традиції громадянське суспільство всебічно аналізується на рівні філософсько-теоретичних конструктів.

Спочатку термін громадянське суспільство (Civil society) використовувався для розмежування суспільства та держави. Тепер він став означенням організацій та інститутів соціального порядку, що відносно незалежні від держави. Держава ототожнюється з правовим і інституціональним апаратом, у той час як громадянське суспільство являє собою моделі різних об'єднань (групи за інтересами, професійні союзи).

За найбільш широке, усереднене визначення слід вважати таке: «Громадянське суспільство — це сукупність структур, за допомогою яких будь-яка людина розпочинає суспільно значимі дії без участі держави».

Тобто, в основі становлення громадянського суспільства лежать актуальні життєві потреби та інтереси людини, і саме на основі єдності останніх та проблем їхньої реалізації індивіди утворюють ті чи інші громадські об'єднання. Таким чином, громадянське суспільство відображає встановлення соціального зв'язку між індивідами.

Громадянське суспільство — це єдність двох головних складових еволюції людської цивілізації у постійній динаміці їхнього взаємовпливу та розвитку — економічної та політико-правової. У ролі першої виступає право на приватну власність, у ролі другої — правова, позбавлена юридичного позитивізму законозабезпеченість вирішення політико-правових питань у налагодженні соціального діалогу між владою та населенням за допомогою партій, профспілок, професійних та соціально-демографічних груп населення.

Визначаючи поняття «громадянське суспільство» на перший план можуть виступати такі його сутнісні риси як «сукупність індивідів», «неодержавлені суспільні відносини», «реалізація прав

та свобод людини» тощо. Однак при аналізі громадянського суспільства найбільш обґрунтованим буде наголошення на його інституціональній характеристиці.

Отже, громадянське суспільство — це сукупність громадських інститутів, які сформовані на добровільній основі, діють на самоврядних засадах у межах Конституції та законів, за посередництвом яких індивіди вільно реалізують свої основні природні права і свободи.

616

З нашої точки зору, громадянське суспільство — це система відносин між громадянами, закріпленими у відносинах певних спільностей людей, які мають різний вимір: соціально-демографічний, політичний, економічний, конфесійний тощо. Громадянське суспільство відображає якісно-історичні характеристики суспільства, набуті лише на певному етапі його розвитку. Поступальний розвиток соціуму приводить до його диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності. Держава поступово передає, а інститути громадянського суспільства відповідно перебирають на себе повноваження у контролі над людинотворчими сферами соціальної життєдіяльності. В результаті завдяки розвитку інститутів громадянського суспільства позбавляється державного втручання і сфера виробництва, що відтепер значною мірою засновується в Україні на приватній власності та комерційних інтересах.

Ідейному забезпеченню зазначеного процесу підпорядковані: а) концепція індивідуалізму, у якій людина розглядається як першооснова суспільного та політичного устрою, найвища соціальна цінність; б) принцип непорушності права приватної власності; в) ідея місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію й відносну автономію організації та здійснення різних форм публічної влади.

Саме на цих засадах можна відокремити державу від суспільства, розглядіти її як специфічне соціальне явище або особливий політичний інститут, котрий виконує функції інструменту життєзабезпечення громади. І це дозволяє визначити реальні можливості державно-владного впливу на суспільні відносини та ступінь його ефективності, забезпечити підконтрольність державних інститутів суспільству в умовах сучасної України.

Слід також підкреслити, що поняття громадянського суспільства найбільш адекватно співвідноситься з поняттям саме правової,

соціальної держави, оскільки обидва терміни відбивають найважливіші характеристики та невід'ємні сторони сучасної демократії.

Громадянське суспільство формується історично, відображає певні якісні характеристики суспільства, набуті лише на певному етапі його розвитку. Поступальний розвиток соціальних форм життєдіяльності приводить до їх диференціації, виокремлення сфери управління як окремої галузі суспільної діяльності. Держава поступово передає, а інститути громадянського суспільства відповідно перебирають на себе повноваження щодо контролю над певними сферами соціальної життєдіяльності.

Насамперед, завдяки розвитку інститутів громадянського суспільства позбавляється державного втручання сфера виробництва, що відтепер значною мірою засновується в Україні на приватній власності і комерційних інтересах. Саме на цих засадах можливо відокремити державу від суспільства, розгледіти її як специфічне соціальне явище або особливий політичний інститут, котрий виконує функції обслуговування суспільства. І це дає нам змогу визначити реальні можливості державно-владного впливу на суспільні відносини та ступінь його ефективності, забезпечити підконтрольність державних інститутів суспільству.

Треба також визнати, що громадянське суспільство опредмечується у відповідних громадянських інститутах, має власний устрій, зовнішню форму свого існування у вигляді різноманітних за своїм конкретним спрямуванням об'єднань індивідів. Серед цих інститутів — сім'я, церква, об'єднання за інтересами, профспілки, органи громадської самодіяльності, громадські організації, політичні партії, недержавні засоби масової інформації. Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а самими індивідами, і тому їх реальне функціонування є показником громадської зрілості суспільства, усвідомлення ним своїх власних потреб, рівня його самосвідомості.

Серед інститутів громадянського суспільства слід виокремити політичні партії та рухи, оскільки вони виступають своєрідною «перехідною ланкою» від інтересів громадянського суспільства до здійснення державної влади. З одного боку, діяльність політичних партій спрямована на сферу громадянського суспільства, звідки акумулюються політичні настрої та сподівання населення, а з іншої — на здобуття державної влади і важелів управління в загальнонаціональному масштабі для здійснення політичних

настанов та програм, що стосується відтепер безпосередньо проблематики функціонування політичної системи.

Громадянське суспільство і правова держава — це не будинок, і «побудувати» їх не можна, принаймні, у тому сенсі, як це розумілося декілька десятків років тому, щодо поняття «будівництво комунізму або соціалізму». Тут можна говорити тільки про створення максими умов соціально-економічного, політико-правового і культурно-ідеологічного середовища для їхнього поступового становлення.

А такий процес, у свою чергу, починається саме реальним забезпеченням усієї сукупності громадянських прав людини з боку держави, що знаходиться під контролем суспільства. Володіючи громадянськими правами і політичними свободами, людина спроможна самостійно зайняти в суспільстві те положення, яке вона заслуговує і яке найбільшою мірою відповідає обсягу і якості реалізованого особистісного потенціалу.

Дотримання громадянських прав людини виступає не тільки головним принципом взаємовідносин між суспільством і державою. Широта і реальність цих прав, власне кажучи, і піднімає той або інший соціум до оцінки, що дозволяє розглядати суспільство як громадянське, а державу як правову. При цьому у взаємовідносинах останніх складається механізм розширеного відтворення соціокультурного і політико-економічного середовища, яке, у свою чергу, через реалізацію громадянських прав і свобод формує людину у всіх її вимірах — як індивіда, особистість, громадянина.

Суто теоретично логічна послідовність начебто б цілком зрозуміла. Держава похідна від суспільства, але без нього немає юридично зафіксованих прав і правових відносин усіх рівнів. Без прав людини і її правових відносин з іншими людьми не може бути громадянина, без громадянина, отже, не може бути громадянського суспільства. А без громадянського суспільства, де права людини не тільки гарантовані державою, але й обмежують собою і своєю широтою його повноваження, не може бути і правової держави. Громадянськість і державність, таким чином, виступають як взаємозалежні поняття.

Взаємовідносини між суспільством, що рухається до звання громадянського, і держави, що претендує на статус правової, покликані забезпечувати:

➤ *для людини* — утвердження її самоцінності в діапазоні від суспільної думки до предметних правових норм, створення

достатньої законодавчої основи для реалізації політичної свободи, соціальних гарантій і справедливості, для захисту від державно-чиновницької сваволі і соціальної стихії;

- *для суспільства* — рівну правову захищеність усіх його соціальних прошарків із боку держави, безумовну перевагу основ, що консолідують у громадському житті його безконфліктність, структурованість і політичну упорядкованість (усі суперечки вирішуються в рамках прийнятих законів), режим громадянського миру і злагоди, загальний захист суспільства як цілісного, соціально диференційованого, саморегулюючого організму від негативного впливу зовнішніх чинників і, нарешті, контроль суспільства над державою, прозорість і підзвітність діяльності його структур;
- *для держави* — адекватне втілення прав людини в юридичні норми і в механізми захисту цих прав, що виключає політичний волюнтаризм владних структур, соціальну і національну дискримінацію, панування права в усіх сферах життя, формування оптимальної, самодостатньої системи державно-політичних інститутів, створення умов для продуктивної законотворчої діяльності, результати якої відповідають інтересам людини і втілюються в повсякденному житті через потужний виконавчий механізм, ефективний поділ усіх гілок влади.

Таким чином, питання про співвідношення суспільних і державних основ у розвитку цивілізації, її соціальних і політичних регуляторів виступає одним із корінних при визначенні характеру, спрямованості і темпів соціального прогресу, а також структури і характеру взаємодії політичних інститутів з інститутами громадянськими. Узгоджене соціально-моральне і політико-правове вирішення цього протиріччя через політичне регулювання ринку саме і складає концептуальну основу правової, соціальної держави, що відповідає демократичним і гуманістичним принципам удосконалювання суспільної людини і соціуму.

Магістральний шлях розвитку європейської цивілізації проходить через трансформацію держави-монополіста, яка знаходиться над людиною і суспільством із його інститутами, у політичний інструмент їхнього захисту, обслуговування і розвитку. Варто пам'ятати, що високорозвинене громадянське суспільство припускає сильну правову державу, причому сильну правами й обов'язками своїх громадян, а також повнотою своєї відповідальності перед ними.

Проте держава, сила якої полягає лише в необмеженості прав владних структур і в екстремістсько-авторитарних методах керування, аж ніяк не гарантує високорозвиненого громадянського суспільства. Така держава зводить права людини до життєвого мінімуму, перетворює її у «напівгромадянина» і придушє суспільні інститути, надаючи їм державну форму.

Історична практика показала, що незалежно від того, які економічні моделі реалізуються в суспільстві, сутність т. зв. державно-монополістичного капіталізму або ж державно-монополістичного соціалізму залишається одна. Держава в більшій або меншій мірі виступає як єдиний монополійний власник засобів виробництва, природних ресурсів і робочої сили, розподіляє матеріальні і духовні блага.

Перша модель відрізнялася тим, що розвивалася еволюційним шляхом і стала першоосновою для другої. Таким же природно-еволюційним шляхом вона відійшла в минуле в процесі суспільно-історичного розвитку. Саме вона заклала матеріальні і духовні передумови для інтенсивного визрівання й удосконалення інститутів громадянського суспільства. Друга модель з'явилася на світ революційним шляхом, активно політично паразитувала на природному, вже створеному соціальному полі. У ставленні до громадянського суспільства, та його повноцінних інститутів у рамках цієї моделі можна говорити скоріше за все лише як про ідеал. Громадянське суспільство суто політичними методами позбавляється свого економічного фундаменту, а згодом і правового. Такий фундамент зосереджується під державою, його цілком окупують владні структури, привласнюють собі або під будь-якими приводами захоплюють відповідні повноваження.

Але як тільки держава з захисника-куратора права перетворюється у власника-монополіста, підпорядковується матеріальним претензіям своїх структур, громадянське суспільство перестає бути в повному розумінні громадянським і стає як би державним. Людина при цьому з громадянина перетворюється в державну людину, правами якої цілком розпоряджаються пануючі державно-політичні структури, а якщо ще конкретніше — чиновники, що уособлюють ці структури.

Держава, що зосередилася цілком на власності, на її розподілі і перерозподілі, перестає бути захисником права і фактично породжує, як це ні абсурдно звучить, безправ'я і правовий нігілізм, волюнтаризм і свавілля владних структур. Проте державна влада,

що вирвалася з-під контролю суспільства, одночасно позбавляється підтримки і захисту останнього, залишаючись один на один з елементами випадковості та стихійності, які завжди присутні в поведінці великих мас людей, народу. Іншими словами, правова держава являє собою своєрідне дзеркало для громадянського суспільства. Але якщо дзеркало криве, то воно не може дати нічого іншого, крім перекрученого зображення. Більш того, сила держави, яка заснована на тотальному придушенні громадянських інститутів, дуже умовна, уразлива й історично швидкоплинна. Історія, у тому числі і новітня, надала тому множини доказів.

Послідовний розвиток інститутів громадянського суспільства і наділення політичних інститутів лише тим обсягом повноважень, що необхідний для внутрішньої і зовнішньої захищеності перших, можливі тільки на основі економічної і політичної свободи особи, її соціальних прав, тобто на основі різноманіття форм власності і повноцінної демократії. У таких умовах інтереси різноманітних соціальних спільностей, що складають громадянське суспільство, виокремлюються і структуруються найбільш чітко і, зберігаючи недержавні форми, закріплюються юридично у відповідних функціях політико-правових інститутів держави.

Регламентация відносин між інститутами громадянського суспільства і державно-політичними інститутами потребує, з одного боку, правового забезпечення й охорони державою збалансованого громадського життя, а з іншого боку — налагодженого суспільного контролю. Діяльність правової держави покликана здійснюватися в таких юридичних рамках, що виключали б можливість її несанкціонованого втручання або безпосередньої політичної інтервенції в соціально-економічну або культурну сфери суспільства. Але водночас дозволяли б йому забезпечити оптимальне сполучення інтересів як по соціальній вертикалі — особистості, соціальної спільності і соціуму в цілому, так і по соціальній горизонталі — регіонів, адміністративно-територіальних одиниць, націй, демографічних і етнічних груп.

Таким чином, громадянське суспільство характеризується зовнішньо стійкою, але внутрішньо динамічною системою активно взаємодіючих між собою спільностей людей, соціально-економічних і культурних інститутів, спроможних запобігти політичному волюнтаризму і забезпечити людині свободу участі в них. Громадянське суспільство спрямоване насамперед на реалізацію творчого потенціалу особистості, зокрема на захист гро-

мадян від перевищення державою своїх повноважень, і на доцільне в кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур і їхньої діяльності.

Правова держава — це досить стійка сукупність органів влади, покликаних служити гарантом громадянських прав і свобод особи, а також зовнішньо- і внутрішньополітичний інструмент життєзабезпечення громадянського суспільства, охорони суспільного порядку й особистої безпеки громадян. Дія системи органів влади правової держави розгортається в суворих правових рамках. Кожна несанкціонована суспільством і законом дія неминуче веде до встановленої законом юридичної відповідальності. Якщо коротко, правова держава — це держава, у якій і над якою панує право.

Правова державність тотожна справедливій державності і заснована на принципах демократії і гуманізму, свободи і рівності усіх людей, невід'ємності і невідчужуваності основних прав людини і громадянина: свободи слова, совісті, зборів, право на рівний захист законом і на справедливий суд. Вона містить у собі також різноманітні державно-правові засоби (Основний закон, поділ влади, Конституційний суд), застосування яких виключає можливість спонтанної, особистісної або олігархічної узурпації влади з варіантом її непідконтрольності людині, народу, суспільству. Реальність прав і свобод громадян, верховенство закону і рівність усіх перед ним, відносний суверенітет державної влади, заснований на принципі поділу влади, — це головні характеристики правової державності.

Окремо стоїть проблема взаємодії влади права і прав публічно-політичної влади. Іншими словами, мова йде про механізм становлення правової держави, про те, як і коли держава стає правовою не за назвою, а по суті. А суть ця полягає у взаємній відповідальності влади перед правом пересічного громадянина і громадянина — перед законом. Необхідно підкреслити, що людина відповідає за виконання свого громадянського обов'язку не безпосередньо перед владою, але перед законом.

Право, на відміну від закону не залежить від волі законодавця. Воно тільки тоді одержує регулятивну силу, коли реально підтримано і практично визнано публічно-політичною владою. У цьому випадку воно саме набуває владної сили. Публічно-політична влада, що визнала і підтримала право, обмежується їм у своїх діях, виправдовує тим самим своє існування й одержує законне право називатися справедливою. Справедливою є

лише та влада, котра частину своєї владної сили і владних повноважень віддає праву.

Придбання державою статусу правової рівнозначно припиненню панування управлінського апарата над громадянським суспільством. У результаті принцип «держава для людини» із декларативного перетворюється в реально існуючий і анулює неправове, антигуманне й антидемократичне апаратно-адміністративне правило «людина для державної влади». З позицій права закономірно відбувається необоротний процес поступового поглинання державної влади громадянським суспільством і передача його інститутам усе більшої частини управлінських повноважень. Державний апарат і його владні повноваження зводяться до необхідного для життєзабезпечення суспільства мінімуму. До того мінімуму, що не дозволяє державним чиновникам за своїм розсудом і під прикриттям незаконних відомчих інструкцій втручатися в розвиток цивільно-правових відносин, де всі конфліктні ситуації улагоджуються тільки через суд відповідно до правового закону.

Поняття правової держави нерозривно пов'язано з поняттям справедливості не тільки теоретично, але і практично. Право, включаючи в себе принцип формальної рівності, одночасно містить і вимогу справедливості. У повсякденному житті практична справедливість для людини набагато важливіше, ніж теоретична рівність. Справедливість, за своєю сутністю, і є та основа, що створює, право. За допомогою правових законів вона покликана охоплювати всі сфери соціуму, його взаємовідносини з державою.

У сфері економіки справедливість означає реальне право на працю і відповідність матеріальної винагороди її результатам, а також достатнє соціальне забезпечення з боку держави для тих громадян, які без цього не в змозі підтримувати рівень життя, гідний звання людини. У сфері юридичної відповідальності громадян перед законом справедливість виражається у відповідності міри покарання мірі злочину. У сфері політичних відношень вона диктує державній владі свої обмежувальні умови і складає гарантію від зловживань нею. І, нарешті, справедливість у сфері культури полягає в рівному для всіх громадян доступі до культурних цінностей. Правовий зміст справедливості покликаний фіксуватися в законах, унаслідок чого самі закони перетворюються в правові і справедливі. Вони наділяють людину необхідними соціальними правами і політичними свободами

і тим самим надають їй реальну можливість законним шляхом, цілком самостійно реалізовувати свої інтереси і потреби.

Якщо за справедливістю не признається правовий зміст і сама вона не фіксується в законах, то в якості справедливих можуть виступати неправові, а іноді і протиправні елементи громадського життя. Скажімо, економічні, політичні інтереси або ідеологічні і моральні вимоги окремих соціальних спільностей, як правило, тих, що знаходяться при владі. У такому випадку приватний, корпоративний інтерес придушує і підмінює собою загальний правовий зміст справедливості, ототожнює самого себе з правом і справедливістю. У результаті людина одержує усічені права, у суспільстві поступово затверджуються безправ'я особистості, взаємний правовий нігілізм як із боку влади, так і з боку підвладних громадян, свавілля ангажованих корпоративним інтересом законодавців і виконавців. Все це зводиться в закон і одержує, таким чином, нібито легітимну силу.

Тому правова держава і громадянське суспільство потребують чітких правових взаємовідносин між владними структурами і громадянами як споконвічними, головними суб'єктами права. Це означає, що права і свободи людини-громадянина в його підвладному стані є не подарованими з боку влади, а складають найважливіший об'єктивний компонент соціально-економічного і політико-культурного середовища кожного індивіда, даний йому, що називається, від народження. І цьому компоненту змушені підпорядковуватися не тільки всі співгромадяни, але і насамперед публічно-політична влада в особі своїх цілком конкретних представників.

З цієї позиції, має сенс розрізнати, якщо не в юридичній науці, то, принаймні, в політології поняття «законодавець» і «законовиробник». Що значить «робити» закони і «давати» їх? Право невідчужуване від індивіда як суб'єкта, приймається і признається публічно-політичною владою і нею же фіксується в законах. Влада в такому випадку виступає лише посередником у перекладі громадянських прав на мову законів (законодавча) і в нагляді за їхнім дотриманням і виконанням (виконавча).

Тому влада, за своєю сутністю, виступає тільки своєрідним «перекладачем» права в закони, «виробником» законів. Тоді як споконвічними, справжніми законодавцями є самі громадяни, які через своїх довірених представників здійснюють трансформацію своїх прав у державні закони. Будь-яка гілка влади за своєю

природою є виконавчою, оскільки виконує, у кінцевому рахунку, тільки волю народу і тим самим реалізує своє призначення. Так що загально визнані в політиці поняття «законодавча влада» або «законодавці», під якими розуміються обранці народу, насправді є законвиробничою владою або, точніше, законоперекладачами. Нерозуміння або навмисне ігнорування цього, як свідчить практика, обов'язково призводить до того, що законодавці-посередники, обрані народом і покликані пильнувати його інтересів, тільки виступають від його імені. Вони спроможні дуже швидко відриватися у своїх діях від цього ж самого народу, починають протистояти йому як чужорідна сила. У результаті політика перетворюється в примітивне політиканство.

Таким чином, основними принципами становлення і функціонування правової держави, так само як і принципами її взаємовідносин із громадянами і громадянським суспільством, є:

- «глибоко ешелонований» законами захист прав і свобод людини як безумовний пріоритет державної політики у всіх сферах громадського життя й у будь-яких, у тому числі екстремальних, умовах;
- конкретно-практичне розрізнення права і закону, громадянських прав і державних законів, взаємна відповідальність громадян і держави, обумовлена правовими законами;
- верховенство закону у всіх сферах громадського життя, у будь-якій ситуації і над будь-якою державно-політичною структурою, рівність усіх громадян перед ним незалежно від їхнього соціального статусу, національності, яких-небудь інших ознак, неможливість відомчого диктату над законом;
- відпрацьована регламентація повноважень держави на основі поділу гілок влади та системи конституційно-правового контролю за їхніми діями з боку інститутів громадянського суспільства;
- наявність демократичного механізму постійної підтримки влади в демонополізованому стані, що виключає можливість її зосередження в руках однієї особи, державної або суспільно-політичної структури, окремої професійної спільності людей;
- дотримання демократичних вимог при розробці, прийнятті і застосуванні законів із взаємним правовим закріпленням у законах принципів і механізмів демократії, яка властива громадянському суспільству.

Проте, реальне життя часом дуже відрізняється від теоретичних дефініцій. Скажімо, що може дати правовий романтизм у сліпому додержуванні широко відомому і начебто б справедливому принципу «дозволене усе, що не заборонено законом». І при цьому ще й в умовах великої кількості прогалин у законодавчій базі і фактичній відсутності правової держави? Рівно нічого, крім анархії, що спотворює і громадянське суспільство, і його взаємовідносини з державою, і суспільно-правові відношення між громадянами. Суперечлива ситуація, що склалася зараз в Україні, унікальна з точки зору світового досвіду суспільно-політичних перетворень. Цей досвід знає чимало історичних і сучасних аналогів переходу від тоталітарного до демократичного суспільства, починаючи від франкістської Іспанії, латиноамериканських країн і закінчуючи нашими східноєвропейськими державами-сусідами. Але жодний із цих переходів не був таким тривалим, хворобливим для основної маси народу, з властивою такому стану цілком дезорієнтованою масовою свідомістю, віртуальними громадянським суспільством і правовою державою.

З незалежністю України були офіційно проголошені кінець тоталітаризму і початок демократії. Поряд із цим, у соціально-політичній дійсності тоталітарні залишки, що міцно закріпилися в державно-політичних структурах і масовій свідомості, співіснують зі слабкими зародками демократії в політиці та наляками на економічну свободу. Тоталітаризму вже начебто б немає, але немає також і справжньої демократії. Масова свідомість у надії на краще б'ється між відомим старшим поколінням минулим і нікому невідомим майбутнім, із яким усе менше людей зв'язує поліпшення у своєму житті.

Тому сучасні умови, в яких починається становлення як правової держави і громадянського суспільства, так і цивілізованих форм їхніх взаємовідносин, можна з повним правом назвати національно-демократичним посттоталітаризмом. Прорекларований раніше пріоритет соціальних прав і політичних свобод громадянина перед суспільними і державними інтересами поки залишається тільки декларацією. Про розрізнення права і закону, верховенстві останнього і рівності перед ним усіх громадян, про налагоджені взаємовідносини між правовою державою і громадянським суспільством говорити також дуже проблематично.

Методика проведення соціальної політики через порушення статей Конституції, що стосуються захисту прав і свобод людини, украй небезпечна, суперечлива і, діючи за принципом бумеранга, дає трансформовані результати. У значній мірі вона пояснюється посттоталітарним синдромом у державно-політичних структурах. Існує невідповідність діючої Конституції реаліям національно-демократичного посттоталітаризму і вимогам соціального прогресу. Потрібно відверто визнати, що Конституція приймалася в критичних умовах і не стільки в інтересах людей, зайнятих виживанням, скільки в інтересах політичних сил, стурбованих поділом владних повноважень між законодавчою і виконавчою владою.

Результати такої політики формують у масовій свідомості настрій приреченості і заохочують державно-політичні структури до подальшого заперечення як інтересів громадян, так і сформованих реалій. Низька політико-правова культура і злидарські умови життя маси людей, що дісталися в спадщину від тоталітаризму, збільшилися вже ходом реформ. Вони виключають із сфери соціально-політичної активності людей високі спонукання, докази розуму, натомість вводять у дію найпростіші інстинкти — самозбереження, почуття ворога, сприйняття навколишнього середовища як безумовно ворожого і намагання знайти винного у своїх негараздах.

Зрозуміло, що політична апатія, так само як і соціальна агресія людей, аж ніяк не сприяють творчості, громадянському спокою, тверезому осмисленню існуючих проблем. Труднощі становлення зрілої громадянської позиції, заснованої на розумі і здоровому глузді, максимально стримують ствердження цивілізованих форм взаємодії правової держави і громадянського суспільства. Це провокує державно-політичні структури до застосування надзвичайних заходів і силових методів для виходу з кризи, обумовлює цільовий характер акцій, спрямованих на подолання конкретно-соціальної конфліктної ситуації, що, звичайно, не приносить позитивного результату. Але головне — такі акції дуже часто супроводжуються порушенням державно-політичними структурами прав і свобод громадян, а також самих законів. А з боку громадян, таке порушення лише істотно збільшує природну в екстремальних умовах агресивну реакцію, при якій дотримання законів соціуму й інтересів ближнього також стає начебто б не обов'язковим.

Реальність і частота виникнення конфліктних ситуацій збільшуються через відсутність у системі «громадянське суспільство — правова держава» об'єднуючого і стабілізуючого початку. Звичайно, таку основу складає масовий середній клас, але його формування потребує довгого часу, натомість сьогодні його місце займають люмпенізовані прошарки населення. Цю роль могла б тимчасово виконувати національно-демократична ідея або ідея соціальної державності, але і вони дотепер не можуть набрати в українському суспільстві вирішальної кількості прихильників. Нарешті, у якості базової могла б виступити авторитетна, популярна і єдина у своїх діях державна влада, що користується довірою народу, але протистояння її виконавчої і законодавчої гілок зараз не помічає тільки сліпець.

Всупереч вимогам громадянського суспільства і правової держави, що народжується в їхній взаємодії, розкол між соціальними спільнотами і державно-політичними структурами в Україні продовжує існувати і заглиблюватися.

Зараз у суспільстві діють щонайменше чотири-п'ять чинників, що гальмують становлення громадянського суспільства і перетворення держави в правову. Тут відбувається специфічна накладка процесів стихійної соціальної диференціації, посилення соціально-економічної напруженості (люмпен-маса йде до критичної межі) і політичних протиріч щодо загострення національно-регіональних проблем, активізації корпоративних, у тому числі кримінальних, інтересів і глибоко укорінених серед владних структур номенклатурних традицій у керуванні країною.

Таке положення істотно зменшує можливість зберігання всеосяжної громадянської злагоди і пов'язане з переходом до силових методів виходу з кризи, що ставить під знак питання верховенство права і закону. При всій занепокоєності повсякденним життям внутрішня погроза державній безпеці з боку соціально-політичних і соціально-національних конфліктів не може розглядатися як ірреальна.

Не виключено також, що конфліктні ситуації можуть бути штучно ініційовані однією з корпоративних груп, що наближається до влади. Використовуючи своє положення вони завжди при необхідності можуть підвести під це нібито легітимні підстави, що робиться, наприклад, через елементарне ототожнення права з законом. А таким законом, у свою чергу, можна виправ-

дати будь-яке безправ'я і будь-які аморальні вчинки. Кожна з груп корпоративних інтересів відстоює своє, у багатьох випадках цілком протилежне іншим розуміння своїх прав і свобод, справедливості і суспільної необхідності (користь) тих або інших законів, припускаючи під такою справедливістю насамперед власну вигоду і добробут. А це суперечить основним принципам життєдіяльності громадянського суспільства. Тому зазначене протиріччя, на наш погляд, можна назвати основним протиріччям становлення громадянського суспільства в сучасній Україні.

Правові характеристики держави не залежать від того, чи є її устрій унітарним, федеративним або конфедеративним. Право може бути пануючим або не бути таким в однаковій мірі при кожному з таких устроїв. Тому основне протиріччя становлення правової держави в умовах сучасного українського суспільства полягає в тому, що тут діють дві різновекторні, непримиренні тенденції — безкомпромісне прагнення до зберігання унітарної держави і такий же безкомпромісний регіональний сепаратизм.

Таким чином, протиріччя між суспільством і державою ускладнюються зараз ще і внутрішніми протиріччями процесів становлення як громадянського суспільства, так і правової держави, що відсуває перспективу досягнення суттєвих результатів у майбутнє. Більш того, в умовах глибокої кризи, що практично паралізує вищі державно-політичні структури і при цьому розсікає владну вертикаль на дрібні ланки, дуже швидко формується ефективний механізм загострення цих протиріч. І потрібно відверто визнати, що його дія на сучасному етапі може стати необоротною. Тобто, мова йде вже і про цілісність держави, і про можливість дотримання в таких умовах прав і свобод її громадян.

Ослаблення центральних органів влади неминуче спричиняє за собою посилення влади регіональних політичних еліт і формування в них перебільшених уявлень про власну значимість. Ріст регіональної самостійності і самоврядування з усуненням дріб'язкової опіки центру в принципі є природним процесом. Але він не може залишатися таким у критичних умовах, чреватих дезінтегрованістю держави.

Політичне безвладдя або ж сегментація владної вертикалі, крім усього іншого, означають, що державної влади, у тому числі і вищої, позбавляються ті, хто своїм положенням зобов'я-

заний її мати і міцно утримувати в будь-якій ситуації. У цьому випадку головним суб'єктом реальної політичної влади виступає корпоративний, соціально-груповий або вузькопрофесійний інтерес, заснований на корисливому розрахунку. За допомогою такого інтересу громадянське суспільство і правова держава дуже легко трансформуються в абстракцію.

Корпоративний інтерес приймає саму різноманітну форму: політичну або економічну, бюрократичну, парламентську, мафіозну, партійну, комерційну. Проте при усіх формах його основні ознаки залишаються незмінними. Це максималізм, корумпованість всіх рівнів і органів влади, їх соціально-економічний і політичний шантаж, виняткова агресивність, що доходить до екстремізму, низький інтелектуальний, моральний і культурний рівень при високому рівні матеріальних домагань, презирство до потреб інших професійних і соціально-демографічних груп і, нарешті, принизливе відношення як до прав громадян, так і до національної державності, права і закону.

Найбільша небезпека корпоративного інтересу для становлення громадянського суспільства і правової держави полягає в тому, що, виходячи з-під соціального і політико-правового контролю з боку суспільства, він реалізує себе через начебто б стихійні, але насправді добре підготовлені акти громадянської непокори, соціальною базою яких, як правило, виступає агресивна люмпен-маса. А з боку держави — через протиставлення законодавчої, виконавчої і судової влади. Інакше кажучи, ставлячи їх в опозицію друг до друга, одна корпорація вирішує свої проблеми за допомогою окремої частини законодавців, інша — конкурент, за допомогою корумпованих виконавців, а третя — за рахунок представників судового корпусу або правоохоронних органів.

У результаті владні структури під потужним тиском більш організованих корпоративних сил перетворюються із суб'єктів влади, покликаних захищати права всіх громадян і виражати інтереси народу, в об'єкт маніпуляцій тієї або іншої корпорації (цеху). Вона набирає в даний момент силу завдяки безпосередньому доступу до влади, до матеріальних і фінансових ресурсів або ж до засобів виробництва. Тим самим влада набуває номінально-декоративний характер і, звичайно, ніяк не може служити інструментом захисту громадянських прав і свобод людини і, отже, життєзабезпеченню суспільства в цілому.

Отже, корпоративні групи, що прийшли тим або іншим шляхом до економічних і політичних важелів керування *трансформаційним суспільством*:

- а) залишають усім владним структурам роль посередників у своєму «спілкуванні» із народом і замовляють реальну соціально-економічну політику, оскільки управляють прийняттям і виконанням законів, насамперед неправових;
- б) перебирають на себе значну частину державних ресурсів і закордонних кредитів, визначають тим самим умови і рівень життя інших соціально-демографічних і соціально-професійних груп;
- в) служать наочним прикладом ефективності силового рішення своїх проблем, реалізації власних інтересів, не гребуючи іноді вдаватися до елементарного соціально-політичного шантажу і відвертого криміналу;
- г) посилюють загальне безвір'я в справедливість, сприяють моральній і соціальній деградації людей, як приналежних до даної корпорації, так і сторонніх від неї;
- д) перетворюють державу з правової в корпоративну, а суспільство — у псевдогромадянське, тобто в таке, де права і свободи всіх громадян, їхня рівність перед законом носять умовно-декларативний характер.

Логіка руйнівного впливу корпоративних інтересів на державну владу *в умовах трансформаційного суспільства* простежується достатньо чітко, а механізм цього впливу діє, в основному, безвідмовно. Найбільше поширений і дуже ефективний засіб корпоративного диктату, так би мовити, «знизу» — завуальований шантаж суспільства і держави, їхнє залякування за схемою: «сьогодні не дасте, завтра будете голодувати і мерзнути, будуть страждати діти...». Варто визнати, що і державно-політичні структури аж ніяк не бездоганні в цих питаннях. Свою марність або збої у своїй діяльності вони легко можуть списати в таких умовах на деструктивну роль тієї або іншої корпорації і переадресувати до неї всі претензії обділених соціальною увагою спільностей людей. Корпоративний принцип побудови суспільства і держави взагалі дуже вигідний для тих структур, що застосовують дуже давнє гасло — «розділяй і пануй».

Особливої уваги заслуговують два взаємозалежних *види корпоративних інтересів* — *номенклатурно-бюрократичний і кримінальний*. З огляду на їхню агресивність, масштабність і

могутність, колосальний руйнівний потенціал, можна сказати, що для системи захисту прав і свобод людини і для процесу становлення громадянського суспільства і правової держави, вони особливо небезпечні. Номенклатурно-бюрократичні і кримінальні корпоративні інтереси узгоджуються насамперед у тому, що перші негласно, а другі відкрито ігнорують права людей і юридичні закони. Зараз відбувається активне протиборство підфарбованої старої номенклатурної еліти і нових еліт, що народжуються — політичної, управлінської, бізнес-еліти, фінансово-комерційної, кримінальної і т. п. Гостроту цієї боротьби надає сучасне суспільне становище, властивості і політичний імідж класичної номенклатури як особливого типу еліти тоталітарного суспільства і національно-демократичного посттоталітаризму. Тому, хочемо ми того або ні, частину цих властивостей обов'язково успадкують нові національні еліти.

Водночас, біда полягає не стільки в особливостях положення і психології представника номенклатури, що зберігаються разом із ним тільки в межах його життя. Дійсна біда — у живучості самих гірших номенклатурних традицій і принципів кадрової політики: пріоритет особистої відданості над професіоналізмом, незаперечність начальницького «Я», догідництво й інші. Як і раніше, людина, що потрапила в номенклатурне коло вправі розраховувати на пануюче положення в суспільстві, особливе відношення до усіх форм власності, на керівництво якоюсь організацією або організацією громадського життя взагалі. У її руки потрапляють офіційні і неофіційні важелі розподілу матеріальних благ і можливості їхнього присвоєння через державний бюджет або недержавну сферу реалізації приватних ініціатив.

Номенклатурна еліта відрізняється закритим характером і відвертим снобізмом, жорсткою структурованістю, суворою внутрішньою субординацією і відпрацьованою до досконалості технологією владарювання над масами. До цього набору соціальних і психологічних рис можна додати кастову солідарність і постійну готовність до будь-якої керівної посади, суворе дотримання писаних і неписаних законів корпорації, безмежну дистанційованість від мас. Тут панує неприйняття суспільно-політичних структур, що зазіхають своїми діями на номенклатурну монополію влади, постійні пошуки внутрішніх і зовнішніх ворогів. Все це робиться задля виправдання власної професійної неспроможності і патологічної спраги влади.

Головна загроза номенклатурним принципам кадрової політики виходить, як це не парадоксально, не «знизу», не з боку мас, а з боку процесу формування нових принципів становлення національних еліт. Він неминуче супроводжує розвиток громадянського суспільства і правової держави. Проте саме такі, вільні від вантажу старих традицій, національні еліти згодом зруйнують монополію на політичну владу владою духовною, науковою, інформаційною, економічною і тим самим сформуєть здорове конкурентне середовище для розвитку управлінської системи в інтересах людини, державності, соціуму.

За своїми основними параметрами: організаційними принципами, аморальній сутності, антигромадській та антидержавній діяльності з її результатами, номенклатурна корпорація дуже близько примикає до корпорації кримінальної. Криміналітет (особливо його організовані форми в економічній та фінансово-кредитній сферах) вже давно за допомогою корупції, започаткував масовану «закупівельну» кампанію серед законодавчих і виконавчих структур і громадських організацій, впроваджуючи в них своїх агентів впливу і роблячи тиск на політику, державний і приватний сектори економіки. Він скористався прогалинами в законодавстві, неправовими законами. Отримавши за допомогою приватизації доступ до величезних матеріальних і фінансових ресурсів, він налагодив ефективні механізми відмивання відверто кримінальних і тіньових капіталів та впевнено провів своїх представників в органи законодавчої і виконавчої влади на всіх рівнях.

Остання обставина робить тиск кримінальних структур на структури влади ще більш жорсткими і безпосередніми. Які масштаби воно одержить, покаже майбутнє, але і зараз Україна знаходиться в списку корумпованих країн світу, випередивши навіть латиноамериканців. Ясно лише те, що кримінал в органах влади з юридичної переростає в найгострішу політичну проблему загальнонаціонального і загальнодержавного характеру. Ця проблема загострюється ще і тим, що відбулася зміна мотивації злочинних дій і розширився її діапазон. Старий мотив: «я вчиняю злочин тому, що не хочу працювати», доповнюється таким: «я порушую закон тому, що, дотримуючи його, я не можу забезпечити собі і своїй родині необхідний рівень життя». Сполучення цих двох основних мотивів складає потужне живильне середовище для подальшого розвитку старих і поши-

рення нових видів злочинності. Зрозуміло, наскільки хворобливою для держави і суспільства є ця проблема.

Таким чином, стартові умови для становлення громадянського суспільства і створення правової держави важкі. У таких умовах, в умовах радикальної трансформації суспільства, дарма сподіватися на миттєві та істотні зміни до кращого. І тим більше на те, що усе змінить демократично обрана законодавча влада лише прийняттям нових законів. Змусити їх працювати, застосовуючи для цього часом непопулярні і дуже жорсткі санкції, може тільки сильна виконавча владна вертикаль. Іншими словами, соціальна терапія як метод лікування хворого суспільства, що є властивим для законодавчої влади, повинний бути доповнений соціальною хірургією як методом дій сильної виконавчої влади.

Це пояснюється тим, що, *по-перше*, будь-яка законодавча влада недостатньо конструктивна, тому що їй потрібно занадто багато часу для підготування, узгодження й прийняття рішень. До того ж, прийняті рішення і законодавчі акти завжди носять гранично усереднений характер, що різко знижує ефективність їхньої дії.

По-друге, специфіка будь-якої законотворчої діяльності у будь-якій державі така, що тривала розробка законів, розрахованих, як правило, на перспективу, перешкоджає запуску їх у дію відразу ж після прийняття. А в критичній ситуації необхідні оперативні практичні міри і чітко розписаний сценарій їхнього поетапного виконання.

По-третє, у будь-якому випадку законодавці безпосередньо пов'язані з регіональними, національними і партійними інтересами, тобто, з інтересами усе тих же корпорацій, що домінують над іншими інтересами, об'єктивністю оцінок і позицій.

І, *по-четверте*, структури представницької влади часто-густо аморфні, слабо підконтрольні, завжди апелюють до своєї виняткової демократичності і прикриваються інтересами масового виборця. За допомогою процедурних питань, незважаючи на всі контрзаходи й обмеження, там завжди можна уникнути персональної відповідальності за прийняте рішення, не говорячи вже про відповідальність за ефективність введеного в чинність закону.

Напрошується висновок, що в умовах вакуумного, національно-демократичного посттоталітаризма становлення громадянсь-

кого суспільства і правової держави повинно відбуватися за посередництвом сильної і здорової виконавчої влади, що буде зайнята рішенням актуальних проблем. Сила такої влади повинна полягати в тотожності авторитетності і довіри мас, здоров'я — в обов'язковості додержання інтересів більшості народу, що втілене у законах. Тільки тоді влада стане спроможною погасити соціальні і національні протиріччя, забезпечити в суспільстві громадянську злагоду і консолідувати народ.

Адже перехід від тоталітаризму до демократії завжди був дуже хворобливим і пов'язаним із порушенням прав і свобод громадян, що викликано поляризацією суспільства на конфліктуючих груп-корпорацій. Примирити їх ефективніше усього може тільки авторитетна виконавча влада, що використовує для цього всю силу права і закону, а також всенародну підтримку, що іноді навіть більш важливо, чим перше. Щоб ця влада знову не перетворилася в диктатуру, у сваволу і безправ'я, із боку громадянського суспільства їй можна протиставити систему надійних конституційних противаг.

Більш того, закріплення за державою функцій здійснення влади народу і забезпечення життєдіяльності суспільства залежить від розвитку інститутів громадянського суспільства, зокрема, громадських організацій. Вони складають історично і ситуативно виправдану політичну протекцію інтересам тих або інших соціальних спільностей людей у їхній взаємодії з владними структурами. З правової точки зору високий рівень такого розвитку припускає, наприклад, демократизм процедури реєстрації громадських організацій, їхня самостійність і непідвладність державі в тому, що стосується їхньої статутної компетенції, гарантоване право на соціально-політичні ініціативи.

Треба відверто визнати, що розвитку громадянського суспільства в Україні заважає стала застаріла суперечливість здійснення політичної влади. Головне протиріччя — це протиріччя між ідеєю демократії як повновладдя народу, проголошеної Конституцією України, та труднощами її реалізації. І це безпосередньо пов'язано з проблемою становлення громадянського суспільства в Україні. Ми почали розуміти, що простого копіювання соціально-політичного устрою ще далеко недостатньо для побудови по-справжньому демократичної системи взаємин між суспільством, державою та особистістю.

Ускладнює процес автономізації особистості і та обставина, що створення ринкових відносин і перехід від тоталітаризму до демократії співпали за часом із процесами національного самовизначення етносів і соціальної стратифікації на основі відносин власності. Збіг цих тенденцій робить процес формування громадянського суспільства непевним із загрозою початку зворотнього процесу. Адже в реальному житті суперечливо переплітаються різноманітні, часом протилежні за своєю орієнтацією інтереси і потреби соціальних груп, що знижує можливості налагодження нормальних економічних, соціальних, національних, регіональних та інших відносин.

З урахуванням цього, метою розвитку громадянського суспільства не може бути наслідування стереотипів розвинутих країн, а стратегією — послідовне виконання хрестоматійних правил. Метою має стати сама людина, і виходячи саме з цього ми маємо будувати свою власну стратегію. Саме стратегію. Жодна зміна законодавства, жодна децентралізація владних повноважень не розчистить завалів на шляху побудови громадянського суспільства, доки ми не зрозуміємо, що людина, яка не має віри у прийдешній день, яка не знає, що на неї чекає завтра, — не зацікавлена в плеканні громадянської культури.

Специфіка проблеми полягає в тому, що вона не має і не може мати свого остаточного вирішення. Громадянське суспільство — надто гнучкий і складний конструкт, щоб мати універсальну структуру, а тому переважна більшість поглядів на нього приречена на тупцювання навколо загальноновизнаних істин. Головне, через що звершується прорив до нових горизонтів — розуміння того, що громадянське суспільство не приходить саме по собі. Його потрібно систематично і послідовно стимулювати, ладнаючи систему державного управління таким чином, щоб вона перетворювалася з перепони на потужний важіль цього процесу. А для цього ми маємо, перш за все, визначити сприятливі та несприятливі умови становлення сучасного українського громадянського суспільства і розробити проект стратегічного розвитку його інститутів.

Певний дефіцит зазначеного призводить до того, що процес становлення громадянського суспільства в Україні ще й досі не набув якостей послідовності та систематичності. Він має бути професійно визначеним з тим, як до нього необхідно підійти, в якій сфері ініціювати реформи, щоб з достатнім зусиллям

та у вірному напрямку розкрутити маховика суспільної активності. Ці несистематичні спроби знаходять своє відображення здебільшого в контексті дискусій історико-інформативного характеру та окремих висловлювань, що не охоплюють широкої аудиторії й свідчать про дефіцит розуміння практичної цілісності процесу становлення громадянського суспільства як такого.

Таким чином, в ситуації пошуку і реалізації основних засад громадянського суспільства, в досвіді розвинутих країн не може бути знайдена якась панацея або певне універсальне рішення для виконання складних багаторівневих завдань, що ми поставили перед собою, обравши демократичний шлях розвитку. Єдино результативний і конструктивний варіант вирішення цієї низки проблем — враховуючи національну специфіку, розкрити потенціал власної системи управління та ініціювати стратегічний процес, що дасть можливість поєднати зусилля різних рівнів управління і самоуправління в Україні. Необхідність поєднання зусиль не викликає сумніву, так само як і потреба в ініційованні процесу розвитку громадянських інститутів з боку держави.

Питання активної участі держави в побудові громадянського суспільства на сьогодні вкрай актуальна для України. Недорозвиненість корпоративного мислення, відсутність традицій поводження з капіталом, споживацької культури — фактори, що змушують замислитись про необхідність конструктивного втручання держави в процес побудови громадянського суспільства. Інше питання — питання про міру і засоби цього втручання. Власне останнє і є однією з основних проблем.

Дійсно, активне багаторівневе громадянське суспільство відіграє важливу роль у розвитку демократії. Воно дисциплінує державу, забезпечує достатній рівень відповідальності в процесі розгляду інтересів громадян, розвиває громадянську і політичну участь. Проте, з іншого боку, існують приклади того, як сильне громадянське суспільство стає причиною небезпечних політичних комплексів і слабкостей. Тому не викликає сумніву, що швидке зростання зацікавлених груп, навіть в зрілих демократичних державах, цілком може стати на перепоні роботи представницьких установ і призвести до викривлення політики на користь діячів, що мають більшу ресурсну базу або більш ефективну організацію. І тим сильнішою стає ця небезпека, чим більш недоско-

нашими є законотворчий та законозабезпечуючий механізми. Отже, ми маємо розуміти, що громадянське суспільство є одним з початкових і далеко не досконалим етапом інституціоналізації суспільних відносин. Це вселяє оптимізм і дає можливість підходити до проблем його побудови творчо, не переслідуючи мети нав'язати сумнівні стандарти.

Підіймаючи питання про співвідношення держави і громадянського суспільства недостатньо говорити про співпрацю. На етапі побудови громадянського суспільства набагато коректнішим є поняття взаємодії. Взаємодії публічної й приватної сфер, з метою відокремлення від них третьої — громадянської. Та й процес побудови громадянського суспільства не може бути однобічним. Він не може бути ініційований і здійснений будь-яким окремо взятим соціально-політичним інститутом. Конструювання таких складно функціональних систем як громадянське суспільство, передбачає координоване поєднання зусиль великої кількості різних структур.

Згадана взаємодія означає, що ефективність розвитку громадянського суспільства потребує особливої державницької позиції, яка спонукатиме його до активності. Застосування чи навіть розширення класичних інструментів впливу може виявитись недостатнім в суспільстві, в якому рух набув такого самого значення, як регулювання. На це вказує, насамперед, досвід розвинених країн. Держава в класичних демократіях поступово відмовляється від використання лише своїх обмежених повноважень і крок за кроком втрачає сфери свого впливу. Дедалі частіше говорять про необхідність перегляду ролі держави. І головне, навколо чого розгортається критика, — соціальна активність держави.

Активність держави передбачає не лише регулювання ділового й суспільного життя засобами закону і права, але також і пошук відповідей на надії та страхи людей. І саме тут громадянське суспільство має стати найважливішим об'єктом соціальної участі. В його межах необхідно створити таку тотожність, яка прив'яже окрему особистість до цінностей і цілей всього суспільства. Це вимагає готовності до особистої відповідальності, а також формування такої держави, яка зконцентрує свої зусилля на відтворенні умов справедливості й забезпеченні інфраструктури суспільної солідарності. Політики не повинні ігно-

рувати соціальну активність громадян, натомість вони мають стимулювати і підтримувати її у будь-який спосіб.

Ми повинні розуміти, що істинні самоорганізація і саморозвиток неможливі без визначення стратегічних пріоритетів цих процесів. Про розвиток можна вести мову лише тоді, коли є розуміння позитивної якісної різниці між наявним станом системи і тим, що йому передувало. Саме ця різниця, крізь призму встановлених критеріїв, і являє з себе результат розвитку. Завдання держави, виходячи з того — створити суспільству можливості для самостійного регулювання своїх інтересів, і в той же час вимагати віддачі від кожної конкретної особистості. Ціль такого соціального проекту — забезпечити участь якомога більшої кількості людей у власності й вираженні власної точки зору.

Соціальна спрямованість політики держави це, в першу чергу, створення на місцевому рівні певного простору, де не будуть фігурувати ані урядові, ані ринкові інтереси, де люди отримають можливість переосмислити своє існування як громадяни, в той самий час роблячи щось корисне для інших і для самих себе. Тим самим окремі громадяни зможуть набути статусу соціальних підприємців. А пріоритетним завданням політиків мають стати створення, розвиток й укріплення того простору, сприяння його інституціалізації через послідовне проведення масштабних різногалузевих перетворень.

З тим, щоб зрозуміти всю складність завдань, що постали перед нами в процесі побудови громадянського суспільства, ми можемо виокремити низку загальних засад:

- для успішного функціонування і розвитку громадянського суспільства необхідною є наявність розвинутої соціальної структури, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення, і яка також повинна мати розвинуті горизонтальні зв'язки;
- громадянському суспільству притаманний високий рівень розвитку особистості — в соціальному, інтелектуальному і психологічному аспектах, притаманна їй внутрішня свобода і здатність активно підключатися до різноманітних сфер діяльності;
- в економічній сфері серед ознак розвиненості громадянського суспільства є створені на ініціативній основі численні підприємства недержавного сектору — з приватними і колективними формами власності;

- в соціальній сфері серед таких показників виокремлюються: існування недержавних засобів масової інформації, а також механізмів прояву, формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів;
- в політичній сфері на користь розвиненості громадянського суспільства можуть служити різноманітні суспільно-політичні об'єднання, партії та рухи, чия діяльність спрямована на захист прав та свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії;
- і, нарешті, в духовній сфері розвиненість громадянського суспільства визначається: свободою думки, слова, совісті, існуванням механізмів для їх реалізації, для забезпечення можливостей самовираження особистості, її духовного розвитку з метою їх самостійного та самодіяльного об'єднання в інтересах розвитку науки, культури і творчості.

Разом з тим, у будь-якому суспільстві, окрім універсальних, працюють фактори, існування яких обумовлене особливостями формування цього суспільства, історією його взаємин з державою, психотипами переважної більшості його представників, що сформувалися в плині суспільного розвитку. Але, навіть не беручи до уваги ті фактори, ми маємо змогу наголосити на дефіциті навіть найбільш елементарних, фундаментальних умов розвитку громадянського суспільства в Україні, хоча в більшості випадків ці засновки закріплені конституційно.

Очевидно, існує глибша причина того, що механізм активізації громадянського суспільства не може бути задіяний повною мірою. Справа не лише в законодавчому забезпеченні цього механізму, не лише у відповідності нормативних правових актів Конституції України, але в першу чергу, в узгодженості інтенцій різних гілок влади й усвідомленні необхідності встановлення чітких стратегічних пріоритетів розвитку.

Законодавство може бути досконалим, відповідати всім нормам розвинутих демократичних держав, але доки не буде узгодженості у діях гілок влади, доки вони не будуть підпорядковані єдиній стратегії суспільного розвитку, громадянське суспільство з повним правом можна буде називати утопічним проектом для виправдання непослідовних політиків. Окрім того, стратегія відіграє чи не найбільш значущу роль серед механізмів, що стимулюють суспільну активність. Публічно проголошена,

оприлюднена стратегія виконує смислотворчі функції, породжує життєві орієнтири громадян, дає їм можливість будувати своє життя з впевненістю у перспективі.

Відсутність стратегії — чи не найголовніша з причин суспільної дезорганізації. Остання руйнує взаємодію громадянського суспільства і держави. Серед ознак дезорганізації можна виокремити наступні:

- держава не є чітко вираженим суб'єктом управління та розвитку, не сформувала справжньої стратегії розвитку, яку б зрозуміла і прийняла більша частина населення;
- державне управління не є системним, але наслідую алгоритми діяльності «пожежної команди», вирішуючи будь-який рівень завдань засобами оперативного реагування;
- «середній клас» та еліти є атрофованими, дезорганізованими й виключеними з реальних механізмів управління та розвитку;
- громадяни, в переважній своїй більшості, соціально пасивні, й мають важко вирішувані проблеми із самоідентифікацією.

Таким чином, відсутність адекватної стратегії як наслідок фрагментарності реальних спроб запровадити стратегічний підхід в державне планування та управління є однією з головних причин системної дезорганізації. Має бути розроблений підхід, який би дав змогу сформулювати пріоритети розвитку і побудувати взаємини між суспільством і державою таким чином, щоб ці пріоритети не являли з себе пусті заклики, а посправжньому відтворювали атмосферу суспільної солідарності, були основою суспільного консенсусу.

Доки сама система державного управління не буде відповідати принципам управління стратегічного, жодна з цих стратегій не буде в повній мірі сприйнята як продуктивна. Тому основною засадою нової системи держуправління в Україні має стати наявність в ній здатності до стратегічного планування з усіма його допоміжними функціями. Лише в таких умовах перестане сприйматися як утопія розробка і реалізація таких складних проектів як проект розвитку інститутів громадянського суспільства, що вимагає узгодження великої кількості різноспрямованих потреб та інтересів, і потребує уваги всіх, хто небайдужий до перспектив соціально-правової держави в Україні.

Стандарти демократичного розвитку сучасних провідних держав нерозривно пов'язані (ідеологічно чи практично)

з невід’ємною складовою цивілізаційного поступу людства — наявністю розгалуженої системи «третього сектору», здатного виступати своєрідною альтернативою державному диктату. Проте, ідея громадянського суспільства в Україні ризикує перетворитися на своєрідну «панацею», а теоретичні та політичні баталії навколо запевнень щодо відсутності у нас належних умов для формування відповідної моделі суспільного устрою мають усі шанси надовго затягнутися, так і не перейшовши у площину власного практичного втілення.

Перш ніж звернутися до проблем формування громадянського суспільства на сучасному етапі вітчизняного державотворення, необхідно чітко визначитись зі змістовним наповненням концепту. Варіативність тлумачення сутнісного розуміння останнього обумовлюється як культурно-історичними, так і соціально-політичними умовами життєдіяльності людей.

По-перше, «громадянське суспільство» — це суспільний простір, якому притаманні наступні ознаки:

1. Неполітичний (у розумінні відсутності примусово-директивних ознак підпорядкування) характер відносин: на відміну від директивності та загальнообов’язковості, якими насичена державно-політична сфера життєдіяльності суспільства, громадянському середовищу притаманна атмосфера вільного волевиявлення та невимушеності. Звідси випливає важлива функціональна ознака концепту — тільки таке середовище (через внутрішні складові компоненти — сім’я, церква) акумулює, зберігає та відтворює етично-моральні кодекси поведінки людини, що нерідко є значно дієвішими, аніж правовий закон, який має своїм підґрунтям державний примус.
2. Розгалуженість: в змісті громадянського суспільства прослідковується боротьба, поляризація, протистояння різноманітних елементів. Потрапляючи у цей простір, людина отримує можливість знайти необхідну нішу для реалізації власних специфічних інтересів. За влучним спостереженням видатного українського вченого В. Липинського громадянське суспільство спрямовано на зміни та рух вперед, і в цьому виявляється його прогресивна роль на шляху національного розвитку.
3. Соціальна активність: власне термінологічне визначення концепту «громадянське суспільство» покликане відобразити найбільш активну частину загального соціуму. Невипадково

загально визнаним принципом існування правової держави є усвідомлення та прагнення відстоювати громадянином свої права, *спрямованість на дію*.

По-друге, громадянське суспільство являє собою протипагу державі, протидію розвитку тоталітарних тенденцій. Приймаючи до уваги притаманну владі схильність до надмірної централізації, не можна ігнорувати значний потенціал соціального контролю за державними органами, зосереджений у громадянському суспільстві.

В контексті пошуку інших ознак функціонального призначення громадянського суспільства можна звернутися до особливостей його взаємодії із державою. На цьому тлі яскраво прослідковується легітимізуюча роль громадянського суспільства по відношенню до влади. Так, практика доводить, що підтримка населенням влади, демонстрація довіри є важливим чинником її ефективності. Навпаки, нестійке переконання громадян у легітимності політичної влади складає одну з причин її нестабільності. При цьому особливим тут є наголос на структурованості суспільства. Адже тільки у «цивільному» стані суспільства (civil society) влада здатна розрізнити для себе необхідного носія легітимності — окремий соціальний сегмент, на який вона змушена спиратися в процесі втілення у життя власних рішень.

Функціональною особливістю громадянського суспільства є здатність виступати сферою запобігання та попередження руйнуючої сили конфліктів. Народжуючись всередині первинних соціальних взаємин, протиріччя знаходять подальше вирішення на стадії неполітичних відносин. Лише у разі неможливості врегулювання конфлікту на цьому етапі виникає потреба у втручанні держави. Подібна амортизуюча роль громадянського суспільства дозволяє утримувати конфліктні відносини на початковому рівні, тим самим спонукаючи задіяні сторони шукати найбільш компромісного його вирішення, не застосовуючи державний примус.

Нарешті, приватний інтерес людини у суспільстві набуває можливості власної реалізації лише завдяки об'єднанню з іншими. Відтак, подібна вимушена опосередкованість соціального буття людини неминуче викликає до життя появу добровільних асоціацій та громадських угруповань. А це, в свою чергу, наповнює ідею громадянського суспільства необхідним гуманістичним змістом.

Одна з основних цілей українських реформ — побудова громадянського суспільства. У процесі розуміння змісту розвитку демократії західного зразка, в Україні виникла проблема створення громадянського суспільства. Перспективи Європейської інтеграції для України це зовсім не риторичне питання, як може показатися на перший погляд. Інститут громадянства виник і одержав політико-правове визнання лише в буржуазну епоху під впливом прав людини і необхідності їхнього захисту. Але це зовнішня сторона питання. Власне кажучи термін «громадянське суспільство» придбав особливий зміст як певний тип суспільства, його соціально-економічна, політична і правова природа, ступінь розвиненості в певну історичну епоху.

Останнім часом до проблематики становлення і перспективам розвитку в Україні громадянського суспільства притягнута найпильніша увага політиків, політологів, соціологів, представників інших гуманітарних напрямків а також практиків в області державного будівництва. Це поняття тепер доволі міцно асоціюється з появою нових форматів, полів і векторів у суспільно-політичному житті. У дискусію втягуються ті, хто вже багато років власне і є форпостом цивільного суспільства в країні — численні громадські організації самих різних напрямків.

Оптимум у взаєминах громадянського суспільства і держави стає зараз ключем до з'ясування перспектив людини і суспільства та до збагачення інструментарію міждержавного спілкування.

Новітня історія України розвінчала головну ілюзію минулого сторіччя: достатньо спочатку створити наддержаву, підпорядкувавши цьому зусилля усього суспільства, а згодом, у залежності від волі політичного керівництва, гарантувати громадянам повний обсяг їхніх природних прав і свобод. Тому діяльність громадянського суспільства спрямована на реалізацію потенціалу особистості і на доцільне у кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та поля їхньої діяльності. У зв'язку з цим, серед стратегічних пріоритетів реформування політичної системи України зараз окреслена оптимізація взаємовідносин політичної влади з інститутами громадянського суспільства.

Головною ознакою цих інститутів є те, що вони утворюються не державою, а самими індивідами. І тому їхнє реальне функціонування є показником громадської зрілості суспільства, усвідомлення громадянами своїх власних потреб і, найголов-

ніше, можливостей їхнього задоволення власними, колективно об'єднаними силами.

Ці сили мають діяти в Україні за двома векторами — задовольняти потреби учасників без допомоги державних структур, а також стимулювати легітимними засобами державні структури до повного виконання своїх обов'язків перед громадянами. Володіючи громадянськими правами і політичними свободами, людина спроможна самостійно зайняти в суспільстві те положення, яке вона заслуговує і яке найбільшою мірою відповідає обсягу та якості реалізованого особистісного потенціалу.

9.2.

Громадянське суспільство як чинник євроінтеграції України

Розвиток громадянської самоорганізації в Україні має давні корені. Перші прояви слід шукати в XIX ст.: суспільно-культурні «общества грамотності» і «тверезості» на Східних і Центральних землях, Товариство галицьких греко-католицьких священників і «Галицько-Руська Матиця» і Галичині, «“Руська Бесіда” на Буковині», «Прашесвское литературное заведение» на Закарпатті; економічні: перша споживча кооператива 1866 р. в Харкові, «Народна торгівля» й економічна діяльність «Просвіти» в Галичині. Початкові спроби створення громадських організацій зазнавали більших чи менших обмежень від владних режимів; зокрема в межах царської Росії розвиток організованого життя був майже неможливий, за винятком короткого періоду послаблень після революції 1905-06 рр.

Низка організацій, що існує нині, бере свої витоки від традицій громадських організацій початку XX ст. Проте за часів входження України до СРСР діяльність місцевих самоврядних організацій була фактично знищена, а їхні лідери піддані репресіям. Натомість було засновано українські (за адміністративно-територіальним поділом) організації, що були відділеннями все-союзних організацій. Незважаючи на їхню різноманітність у програмних завданнях і формах діяльності (від політизованих

комсомольських і піонерських спілок до товариств охорони пам'яток історії та культури чи товариств мисливців і рибалок), уся їх діяльність була цілком централізованою, що мало сприяло розвитку ініціативності й утворенню невеликих самоврядних організацій. Ті ж що утворювалися самочинно, жорстоко переслідувалися й фактично знищувалися.

Проте наприкінці 80-х рр., з настанням періоду гласності й перебудови, почали виникати місцеві з погляду центру організації, протистояння виникненню яких не могло вже відбуватися адміністративно-репресивним шляхом, оскільки вони були не політичної орієнтації, а переслідували здебільшого культурологічні, історичні, мовні, екологічні цілі. Це були такі організації, як «Спадщина», Товариство української мови ім. Тараса Шевченка, «Меморіал», «Зелений світ». Їм у свою чергу, передувала діяльність Українського культурологічного клубу та української гельсінської групи.

Варто згадати, що українська «оксамитова революція» 1989-90 рр., завдяки якій Україна здобула незалежності, розпочалася і фактично була здійснена не політичними партіями (в той час існувала лише одна політична партія), а громадськими організаціями культурологічної орієнтації. На хвилі громадської діяльності з'явилися і більшість нових українських політиків. Вочевидь, саме громадські організації стали підґрунтям для створення політичних партій. Та й Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р.) саме й визначав, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо), організацію або як політичну партію, або як громадську організацію. Закон дав непередбачуваний поштовх до зростання кількості громадських організацій.

Мета звернення до актуальної теми становлення громадянського суспільства в Україні полягає у тім, щоб, по-перше, отримати чітке аналітичне і практичне розуміння характеру та функцій громадянського суспільства стосовно національної специфіки соціально-політичного та культурного розвитку України, по-друге, розкрити потенційну роль інститутів громадянського суспільства щодо посилення продуктивності влади у реалізації інтересів людини та суспільства і, нарешті, по-третє, розробити комплекс практичних заходів з підтримки громадянського суспільства та підвищення його значення у якості засобу збалансованості політичного життя та влади в Україні, особливо у на-

прямку посилення соціальної політики держави згідно з європейськими стандартами.

По-перше, проблема взаємовідносин громадянського суспільства і держави стає зараз своєрідним ключем до з'ясування перспектив людини та суспільства у третьому тисячоріччі. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава являють собою сукупність уніфікованих історією критеріїв, що дозволяють реально оцінити ступінь відповідності конкретної суспільно-політичної дійсності інтересам людини. Маємо визнати, що зазначені критерії недосконалі й дещо абстрактні, але й дотепер історія людської цивілізації не виробила кращих.

По-друге, ця проблема виявила той стрижень, що забезпечує та супроводжує міждержавне спілкування. Контури останнього, зрештою, чітко проявилися на тлі дуже небезпечної для людської цивілізації проблеми, що сьогодні вже відійшла в минуле — дилеми «комунізм або капіталізм», яка протягом ХХ ст. неодноразово ставила людство на межу третьої світової війни.

По-третє, новітня історія України остаточно виштовхнула зазначену проблему зі сфери академічної науки у сферу предметно-практичного знання, внутрішньої і зовнішньої політики, конкретної економіки.

Розбудова громадянського суспільства та соціальної, правової, демократичної держави у другому десятиріччі незалежної України має отримати вичерпне соціально-економічне та ідейно-політичне підґрунтя. Створення такого підґрунтя є життєво необхідним з огляду на єдність процесів підвищення рівня життя українського народу та досягнення сучасних гуманітарних стандартів розвинутих країн Європи.

Громадянське суспільство та сучасна демократична держава діями інституцій політичного процесу повинні перетворитися з теоретичних конструкцій на дійсність і перевести країну у стадію сталого розвитку. До цього зобов'язує об'єктивна потреба прискорення реалізації унікального людського потенціалу та переваг геополітичного положення України. Цього вимагає й потреба у стимулюванні процесу євроатлантичної інтеграції, котра обумовлюється як поточною економічною та соціально-політичною кон'юнктурою, так і змістом гідних для людини, суспільства та держави, реальних перспектив на довгострокове майбутнє.

Виходячи з реальної ситуації, котра зараз склалася в Україні, слід констатувати, що розбудова громадянського суспільства вимагає здобуття статусу окремого, пріоритетного напрямку державної політики і має входити до неї як першочергове практичне завдання. Саме цим напрямом країна здатна вийти з «зачарованого кола», у яким без розвинутого громадянського суспільства не можна створити демократичну, соціальну, правову державу, що задекларовано у статті 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна демократична, соціальна, правова держава». А без демократичної, соціальної, правової держави годі й очікувати становлення повноцінного, «розфрагментованого» громадянського суспільства.

Звідсіля випливає, що з точки зору інтересів громадянського суспільства, політика державотворення покликана передбачати:

- а) знаходження оптимуму у взаєминах громадянського суспільства і держави, що стає зараз у світі ключем до з'ясування перспектив людини і суспільства та до збагачення інструментарію міждержавного спілкування в процесі євроінтеграції. Адже діяльність громадянського суспільства спрямована на реалізацію загальних для людської цивілізації потреб особистості через доцільне у кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та поля їхньої діяльності;
- б) введення у дію механізму реалізації потенціалу громадських організацій щодо посилення продуктивності влади у сфері демократизації та соціалізації держави, а також захисту прав і свобод громадян шляхом незалежної експертизи державних рішень, участі у законотворчості, моніторингу виконання органами виконавчої влади державних рішень та дотримання міжнародних угод тощо;
- в) впровадження у політичну свідомість та громадську думку прагматичного розуміння характеру та функцій громадянського суспільства, корисного з точки зору реалізації як повсякденних потреб громадян, так і довгострокових національних інтересів України з огляду на перспективу європейської інтеграції.

Курс на європейську інтеграцію є природним наслідком здобуття Україною державної незалежності. Він викристалізується з багатовікової історії нашого народу, його ментальності та етнічних коренів і стосується передусім європейської самоідентифікації українського народу, стратегічних орієнтирів внутрішніх перетворень, логіки поглиблення трансформаційних процесів, політики реформ.

Проте маємо враховувати і геополітичний вимір розширеного ЄС. Мова йде про кроки у напрямі посилення геополітичної достатності Євросоюзу, про перспективи Європи як визнаного лідера світового цивілізаційного процесу. Якщо розглядати розширення ЄС у такій площині, то стає зрозумілим, що наміри України щодо набуття у майбутньому повноправного членства у цій організації мають реальні передумови. Це — процес, що передбачає не лише нашу, а й зворотну зацікавленість. Об'єктивно оцінюючи ситуацію, є підстави стверджувати, що ЄС такою ж мірою зацікавлений у цивілізованій демократичній Україні, як і Україна в ЄС. В перспективі така взаємна зацікавленість зростатиме. Для політичного керівництва та пересічних громадян країн Західної Європи необхідний час, щоб осмислити цю залежність. У такій ситуації головне для України — постійно доводити світовій спільноті свою послідовність в обраному курсі, де головним аргументом служить ствердження демократичних засад громадянського суспільства з притаманними йому принципами верховенства права та соціально спрямованої ринкової економіки.

Це передбачає:

- 1) усвідомлення окремих суперечностей між національними особливостями та загальними закономірностями становлення громадянського суспільства у країнах сталої демократії. Для цього потрібна політична толерантність і розуміння складності процесу громадянської асиміляції з ЄС, що не може штучно форсуватися. Країнам Центральної Європи, які на старті інтеграційних процесів мали відчутні переваги, порівняно з Україною, знадобилося понад десять років, щоб здійснити складні системні, іноді непопулярні реформи і таким чином наблизитися до європейських стандартів. Ці реформи вимагали не лише політичної волі від керівників країн-кандидатів, а й значних зусиль всього суспільства. Українське громадянське суспільство поки що не піднялося до такої динаміки трансформаційних процесів;
- 2) максимальне використання можливості визначення політико-правових механізмів співпраці між ЄС та Україною на найближчі десять років, яка передбачається відповідним рішенням Єврокомісії. Йдеться про забезпечення щорічних темпів постійного зростання ВВП в Україні на рівні 6-7% за рахунок інновацій, що забезпечить зміцнення соціально-економічних та політико-правових засад громадянського суспільства;

3) акцентуацію уваги на всебічному розвитку багатостороннього економічного співробітництва з пострадянськими країнами, що не суперечить принципам Євросоюзу. Лише через співробітництво і партнерство із своїми сусідами кожна окремо взята країна може максимально реалізувати свій потенціал, гарантувати власні національні інтереси. ЄС об'єктивно зацікавлений у такому перебігу подій, у тому числі й у взаємній координації євроінтеграційної політики України та Росії. Стратегія транскордонної та регіональної політики України має розглядатися як така, що підпорядкована курсу євроінтеграції. А це, у свою чергу, вимагає налагодження ефективних механізмів секторальної інтеграції з країнами СНД та Західної Європи і, насамперед, через налагодження міжнародних транспортно-комунікаційних мереж, поглиблення інтеграційних процесів в енергетичній сфері, а також досягнення реальних зрушень у співробітництві в галузях високих технологій.

Внаслідок реалізації державної політики щодо стимулювання розвитку громадянського суспільства в Україні у його внутрішньополітичних та зовнішньополітичних аспектах, закріплення його перспектив можна очікувати ствердження характерних рис громадянського суспільства — довіри, взаємодопомоги, толерантності, здатності до кооперованих дій, віри громадян у власні сили, зорієнтованості на громадські справи, почуття відповідальності.

Концептуальні основи і сама політика у цьому напрямку ґрунтуються на синтезі філософсько-політичних поглядів на взаємини держави та суспільства, а також на поєднанні історико-культурних традицій України, її новітнього досвіду часів незалежності та узагальнених західноєвропейських здобутках у розбудові громадянського суспільства у ХХ ст.

9.3.

Проблема консолідації українського суспільства

Серед інститутів громадянського суспільства слід виокремити політичні партії та рухи, оскільки вони виступають своєю «перехідною ланкою» від потреб і інтересів громадянсь-

кого суспільства, які від того набувають значення політичних пріоритетів, до власне організації і здійснення державної влади. З одного боку, діяльність політичних партій спрямована на сферу громадського суспільства, звідки акумулюються політичні настрої та сподівання населення, а з іншої — на здобуття державної влади і важелів управління в загальнонаціональному масштабі для здійснення політичних настанов та програм, що стосується відтепер безпосередньо проблематики функціонування політичної системи.

Паростки громадянського суспільства, що пробиваються, можуть бути віднесені до самих головних позитивних результатів української трансформації. Роль третього сектора, чи некомерційних організацій у збереженні можливостей суспільства впливати на владу — незаперечна. У цьому контексті розвиток неурядових організаційній і можна розглядати як один з ідеологічних стрижнів громадянського суспільства.

В посланні Президента України до Верховної Ради відмічається, що одним з пріоритетних завдань політичної реформи має стати сприяння розвитку саме неурядових організацій як однією із головних складових громадянського суспільства, важливого чинника демократизації суспільних відносин.

На початку 2005 р. стан громадської думки в Україні, а також череда скандалів, що увійшли в хронічну стадію і, що ще гірше, перетворилися на засіб здійснення державної політики, дозволяють говорити про латентну кризу нової влади. Криза носить не тільки політичний, але й соціально-економічний характер, причому в регіональному виконанні. Ця проблема швидко не розв'яжеться, і розкол, у ситуації якого опинилася зараз Україна, навіть у випадку його непоглиблення ще довго буде накладати відбиток на стиль і методи політичного керівництва.

Криза виявила жорстку поляризацію України, що розділилася на Захід і Схід, та досить впевнену тенденцію до формування двопартійної системи. Колапс влади, що демонстративно постав протягом виборів, є не тільки результатом виборчої кампанії, але й продуктом історико-культурного та політичного розвитку України. До того ж, специфіка президентських виборів у нашій країні полягає в тому, що вони виступають причиною і наслідком не стільки зміни влади, скільки чергового міжелітарного перерозподілу власності як усередині країни, так і між закордонними зацікавленими особами. Призови до поглиблення демо-

кратизації в таких умовах стають лише ширмою для подібного перерозподілу.

У зв'язку з цим значно підвищується можливість росту розчарування в новій владі серед тих українських громадян, хто буде чекати від неї швидких і помітних соціально значимих здобутків. Адже голосування, а тим більше — вулична підтримка кожного з кандидатів, є обумовленими не стільки їхньою власною популярністю, скільки одіозністю представників старого керівництва, а також вибором певного вектора розвитку України або запереченням того, що пропонують опоненти.

Зауважимо, що схожа картина «розколу» держави на Схід і Захід, але не настільки інтенсивна, спостерігалася в ході всіх президентських виборів в Україні. У 1991 р. можна було говорити про підтримку Заходом В'ячеслава Чорновола, Сходом — Леоніда Кравчука. У 1994 р. із «східними» гаслами на вибори йшов уже Леонід Кучма, а в 1999 р. мало місце пролонгування його влади. Зараз ситуація може стати безпрецедентною, бо історично обумовлений і штучно підтримуваний розкол країни, громадської думки та політикуму в контексті очікуваних результатів політичного реформування стає козирною картою у боротьбі за парламентські місця на виборах 2006 р. У кінцевому підсумку, політична криза, окрім політичних, висвітлила цілий ряд соціально-економічних протиріч регіонального характеру, поглиблених проросійськістю критичної частини населення, котрі замовчувалися і не вирішувалися в дійсності. І в першу чергу це стосується націєбудівництва.

Процес формування національної ідентичності, як правило, збігається зі становленням національної державності. Треба відзначити, що процес «націєбудівництва» (nation-building) в Україні на сьогодні є соціально-економічним явищем, що знаходиться в процесі становлення. Зокрема, політична криза показала, що формування національної ідентичності в Україні зараз відбувається суперечливо і неоднозначно. Національна ідентичність не стільки відроджується, скільки створюється знову. У цьому процесі присутні елементи формування етнонації і одночасно елементів громадських ініціатив, що створюють передумови для розвитку громадської нації (civic nation). Складність формування цілісної соціальної свідомості стосовно цих питань обумовила й певну непослідовність рішень політичного керівництва країни у сфері етнонаціональної політики.

Так, на початку незалежності державою був узятий політичний курс, спрямований на формування моноетнічної нації. Треба відзначити, що найбільш яскраво ця політика знайшла свій прояв в області освіти. За період 1991-2000 рр. кількість учнів у загальноосвітніх школах з російською мовою навчання в цілому по Україні скоротилося на 18% (із 50% до 32%). Кількість студентів вищих навчальних закладів (III-го і IV-го рівнів акредитації) із російською мовою навчання зменшилася з 1995/1996 до 2000 р. у середньому по Україні — на 18% (49-31%)¹. Така форсована політика, можливо, була реакцією на зміну ситуації в тих регіонах, у яких, у силу історичних причин, переважало російськомовне населення.

Соціологічні дослідження показували, що політика формування моноетнічної нації за темпами реалізації не знайшла широкої підтримки в соціальній практиці різних регіонів України (крім західних). Етнічний націоналізм ставав якоюсь захисною формою ідентичності для україномовних українців. Слід також підкреслити, що він і став у свій час практикою просування до влади тих, хто використовував його як інструментальний, навіть тоді, коли головні діючі особи процесу не розділяли поглядів етнонаціоналізму. В той же час, останній живився і за рахунок повернення в Україну етнічних українців з різноманітних соціальних прошарків і різноманітних територій колишнього СРСР та закордонних діаспор, насамперед тих, хто на попередньому місці проживання не мали провладних перспектив або матеріального покриття власних амбіцій.

Внаслідок подібного розширування сталося так, що національна ідея, що втілюється у політиці моноетнічної нації, сприймається населенням різних регіонів України неоднаково. На жаль, етнічна гармонія є скоріше ідеальною уявою, ніж реальним конструктором. Тому, з одного боку, вибухи етнічного радикалізму, а з іншого — необхідність відповідати європейським стандартам в області прав людини, призвели до того, що лідери і політичні діячі в Україні стали шукати засоби корекції соціальної політики. Це знайшло відображення в розвитку ідеї полікультуралізму. Стали відчинятися освітянські заклади з навчанням на мовах етнічних груп (болгарські, молдавські/румунські, польські). Так, за станом на 2001 р. в Україні діяла 181 румунська школа, 65 мадярських, 10 кримськотатарських, 3 польських).

Це можна розглядати і як спробу впровадження європейських стандартів щодо прав людини.

Поєднання у соціальній політиці елементів етнонаціоналізму та полікультуралізму створило протиріччя в цілісності сприйняття загальнонаціональної державності. Це знайшло відбиток і в Конституції України, що була прийнята в 1996 р., де присутні обидві моделі націєбудівництва. Тут використовуються поняття, що знаходяться на перехресті, наприклад, «народ України», «українська нація», «корінні народи», «національні меншини». При чому категорія «українська нація» подана в різноманітних змістовних значеннях. І, незважаючи на те, що права національних меншин декларуються Конституцією, тут відсутні механізми їхньої реалізації в інструментальному й процедурному відношеннях.

Природно, що існування двох моделей націєбудівництва і протиріччя, які вони породжують, можна пояснити самою суттю перехідного періоду. Пригадаємо, що дискусії початку 90-х рр. концентрувалися навколо ідеї федеративного устрою України. І ця ідея була однозначно заперечена, насамперед, прихильниками моноетнічної моделі нації, котрі бачили в ній загрозу ще не сформованій державності.

Проте ідеї полікультуралізму поступово входять у суспільну свідомість, стверджуючись і як нормативне уявлення про мовну компетентність, і в розвитку громадських організацій, зокрема етнокультурних співтовариств. Якщо оцінювати їхню діяльність з погляду цілеспрямованого формування громадянської нації, можна говорити, що етап становлення культурно-етнічних співтовариств відображає скоріше *стратегію самоорганізації на регіональному рівні*, ніж цілісність розвитку усього національно-державного утворення. На сьогодні ідея полікультуралізму не знайшла свого концептуального відбитку в рамках державної політики і не оформлена інституційно.

В той же час, про амбівалентність України говорять навіть західні аналітики. Так, С. Гантінгтон підкреслює, що «Україна є розщепленою країною з двома різноманітними культурами». С. Гантінгтон підтверджує свої висновки результатами президентських виборів 1994 р., коли західна Україна голосувала за Л. Кравчука, а східна за Л. Кучму. І посилаючись на одного з американських оглядачів, С. Гантінгтон підводить підсумок: «дані вибори відбивають, навіть кристалізують розрив між євро-

пеїзованими слов'янами Сходу і західної Україною, а також дозволяють припустити, що Україна може стати російсько-слов'янською. Це не стільки етнічна поляризація, скільки розходження культур»².

З думкою С. Гантінгтона погоджується інший британський аналітик А. Вільсон. Він вважає, що важливою характерною властивістю України є «реально існуюча середина основа (middle ground) між українською і російською ідентичностями, що суперечить логіці державності, котра повинна консолідувати»³. Західні аналітики наголошують на проблемі «двох Україн», котру, як вони вважають, вітчизняні політологи намагаються не торкатися.

Підкреслимо, що мова не пов'язана з ідентичністю. У будь-якому випадку, на Сході країни одержав поширення діалогічний російсько-український білінгвізм, що є проявом реально існуючого, щонайменше, бікультуралізму. Хоча і там за 13 років відношення населення до вивчення української мови змінилося. А взагалі, дослідження показують, що сьогодні нормою є знання трьох мов. Це варіанти: української державної, російської як мови міжнаціональної комунікації та іноземної, як мови, що забезпечує зв'язок із західним світом. Або інший варіант — української, російської і мови національної групи. Ці ж дослідження показують, що у південних та східних регіонах, серед переважної маси населення немає прихильників радикальних методів вирішення мовної проблеми.

Проте ті етнічні спільноти, що мають тісні зв'язки з державами — історичними батьківщинами, котрі пропонують більш привабливі і фінансово забезпечені креативні програми, перебивають по силі регіонального впливу слабку українську державну політику. Це призводить до відтоку частини трудових ресурсів і може мати неприємні наслідки для України. І саме це необхідно було враховувати не тільки в процесі будівництва етнонаціональної політики, але й на етапі виборів, оскільки співвідношення шансів кандидатів у будь-яких виборах на Заході і Сході залишаються традиційними для України і відбивають різні, доволі суперечливі переваги електорату.

До того ж, в ході теперішньої політичної кризи в Україні протистояння Сходу і Заходу країни викликано не тільки культурними і національними особливостями, але і розходженнями в економічному розвитку регіонів. Об'єктивні показники дозво-

ляють перекласти політичний конфлікт між прихильниками двох кандидатів у президенти в іншу площину — протистояння промислово розвинутих східних областей, що виступають економічними донорами, і слабко розвинутих західних регіонів. В економічно потужних регіонах перевагу мають соціально-економічні потреби, у слабких же дефіцит промислового потенціалу компенсується культивуванням національних почуттів.

Таким чином, якщо підсумовувати зазначене поняттям «ідентичність», то останнє відображає собою процес і результат співвідношення індивіда та групи з певним узагальнюючим соціумом — суспільством або певними спільнотами. У зв'язку з цим, специфіка національної ідентичності українців визначається низкою чинників:

1. Процеси глобалізації та міграції змушують рахуватися не стільки з національно-культурною самобутністю, скільки з позанаціональними цінностями — демократичними, ліберальними, економічними, соціальними і політичними.
2. Громадянське суспільство в Україні тільки починає складатися, а становлення української нації як політичної йде дуже повільно і болісно. Помилка українського політикуму та багатьох суспільствознавців полягає у тому, що вони у своїх проєктах і програмах часто апелюють не до громадянськості, а до етнічності українців. А це гальмує процес перетворення культурної української нації в націю політичну. США свого часу пішли іншим, як виявилось, більш продуктивним шляхом — від культивування громадянськості з її правовим та соціально-економічним наповненням до усвідомлення єдності, територіальної цілісності та загальнонаціональної гідності однієї політичної нації.
3. Українська національна ідентичність залишається амбівалентною, причому не тільки з точки зору мови або релігії, «Сходу» або «Заходу» (хоча це дуже важливі чинники). Україна являє собою гетерогенне суспільство, де різні соціальні прошарки і культури (етнокультури, субкультури) репрезентують різні ідентичності, що практично не зводяться одна до другої і, значить, до загального знаменника «українства». Українська національна ідентичність (розуміючи її навіть як національну самосвідомість) не є унітарною, вона складно структурована і достатньо неоднорідна.

4. Дефіцит ідентичності в цьому випадку призводить до реальної відчуженості держави від особистості, а низький ступінь громадянської ідентифікації призводить до високих установок на еміграцію.

¹ Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К., 2000.

² *Huntington S.P.* The Clash of Civilization and the Remaking of World Order. – London: Touchstone books, 1997. – P. 166.

³ *Wilson A.* Elements of a Theory of Ukrainian Ethno-national Identity // Nations and Nationalism. – 2002. – Vol. 1. – P. 31-54.

9.4.

Загальне та національне у становленні громадянського суспільства в Україні

658

З тим, щоб зрозуміти всю складність завдань, що постали перед нами в процесі побудови громадянського суспільства, ми можемо виокремити низку загальних засад:

- ▶ для успішного функціонування і розвитку громадянського суспільства необхідною є наявність розвинутої соціальної структури, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення, і яка також повинна мати розвинуті горизонтальні зв'язки;
- ▶ громадянському суспільству притаманний високий рівень розвитку особистості — в соціальному, інтелектуальному і психологічному аспектах, притаманна їй внутрішня свобода і здатність активно підключатися до різноманітних сфер діяльності;
- ▶ в економічній сфері серед ознак розвиненості громадянського суспільства є створені на ініціативній основі численні підприємства недержавного сектору — з приватними і колективними формами власності;
- ▶ в соціальній сфері серед таких показників виокремлюються: існування недержавних засобів масової інформації, а також механізмів прояву, формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів;
- ▶ в політичній сфері на користь розвиненості громадянського суспільства можуть служити різноманітні суспільно-політичні об'єднання, партії та рухи, чия діяльність спрямована на захист прав та свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії;
- ▶ і, нарешті, в духовній сфері розвиненість громадянського суспільства визначається: свободою думки, слова, совісті, існуванням механізмів для їх реалізації, для забезпечення можливостей самовираження особистості, її духовного розвитку з метою їх самостійного та самодіяльного об'єднання в інтересах розвитку науки, культури і творчості.

Виходячи з цього, взаємовідносини між суспільством, що рухається до повноцінного громадянського, і держави, що претендує на статус правової, покликані забезпечувати в Україні:

- для людини — утвердження її самоцінності в діапазоні від суспільної думки до предметних правових норм, створення достатньої законодавчої основи для реалізації політичної свободи, соціальних гарантій і справедливості, для захисту від державно-чиновницької сваволі і соціальної стихії;
- для суспільства — рівну правову захищеність усіх його соціальних прошарків із боку держави, безумовну перевагу основ, що консолідують у громадському житті його безконфліктність, структурованість і політичну упорядкованість (усі суперечки вирішуються в рамках прийнятих законів), режим громадянського миру і злагоди, загальний захист суспільства як цілісного, соціально диференційованого, саморегулюючого організму від негативного впливу зовнішніх чинників і, на-решті, контроль суспільства над державою, прозорість і підзвітність діяльності його структур;
- для держави — втілення прав людини в юридичні норми і механізми захисту цих прав, що виключає політичний волюнтаризм владних структур, соціальну і національну дискримінацію, забезпечує панування права в усіх сферах життя, формування оптимальної, самодостатньої системи державно-політичних інститутів, створення умов для продуктивної законотворчої діяльності, результати якої відповідають інтересам людини і втілюються в повсякденному житті через потужний виконавчий механізм, ефективний поділ усіх гілок влади.

Таким чином, проблема співвідношення суспільних і державних основ, соціальних і політичних регуляторів виступає однією з корінних при визначенні спрямованості і темпів стратегічного розвитку країни, а також структури і характеру взаємодії політичних інститутів з інститутами громадянськими. Узгоджене соціально-етичне і політико-правове вирішення цієї проблеми через політичне регулювання ринку саме і складає концептуальну основу правової, соціальної держави, що відповідає демократичним і гуманістичним принципам удосконалення людини і соціуму. Сила держави, заснованої на придрушенні громадянських інститутів, дуже умовна, уразлива й істотно швидкоплинна.

Відомо, що сфера діяльності організацій громадянського суспільства в країнах Заходу охоплює практично всі галузі життя людини — економіку, політику, науку, культуру, освіту. Розгалужена мережа молодіжних, професійних, дитячих, жіночих, ветеранських, релігійних, а також елітарних організацій-клубів, «мозкових центрів» (Think tank) та ін. Недержавні організації

там, таким чином, створюють основу громадянського суспільства і є вирішальним стабілізуючим фактором, гарантом демократичного розвитку. Так звані інституційні інвестори, які не належать ані до державного, ані до комерційного сектору — пенсійні, благодійні фонди, фонди культури та науки, біржі, університети разом зі своїми допоміжними установами забезпечують лівову частку світового венчурного капіталу.

Тому, з оглядом на світовий досвід, громадські організації в Україні повинні стати проміжною ланкою між державою і громадянином. Вони покликані відстоювати інтереси простої людини, лобювати принципові позиції якогось соціального прошарку або групи. Свобода асоціацій і повага до їхніх прав забезпечує державі гармонійне об'єднання інтересів різних прошарків і груп суспільства — тобто основу стабільності в державі.

Оцінюючи ту суспільну роль, яку виконують недержавні організації, слід зробити висновок, що від «самопочуття» та зростання (кількісного і якісного) «третього сектору», значною мірою залежатимуть шляхи розвитку всього суспільства у ХХІ ст. Адже в країнах пострадянського простору «третьій сектор» вимушений відігравати важливу роль елементу творення громадянського суспільства у надзвичайно прискорених темпах.

В основоположних міжнародних та вітчизняних правових актах вказано, що основною метою об'єднання громадян є захист їхніх трудових і соціально-економічних прав та інтересів, а не колективний розподіл благ. Ідеологічним обґрунтуванням цього історичного процесу в Україні поступово стають: концепція індивідуалізму, де людина виступає першоосновою суспільного та політичного устрою і найвищою соціальною цінністю; принцип непорушності права приватної власності; ліберальне розуміння свободи, що не зводить її до взаємин між людиною та державою, коли політична свобода розглядається лише як засіб для реалізації особистої волі; ідея місцевого самоврядування, що передбачає диференціацію й відносну автономію організації та здійснення різних форм публічної влади.

Правову основу об'єднань громадян України становлять норми Конституції України, насамперед, стаття 36 Основного Закону, де зазначено, що громадяни мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Це ж стосується стратегічної мети та пріоритетів політичної реформи, де нерозривно пов'язані демократизація всіх сфер суспільного життя, утвердження

громадянського суспільства та створення необхідних умов для поступальної інтеграції України в Європейське Співтовариство.

З огляду на це, Україна по праву може претендувати на статус країни, де все виразніше прогресує і заявляє про себе громадянське суспільство. Зокрема, у 2004 р., за даними Центру інновацій та розвитку, в Україні зареєстровано близько 30 тис. всеукраїнських, регіональних та місцевих громадських організацій. Вони сформувалися як незалежні (неурядові, недержавні) об'єднання, функція яких полягає у вираженні й захисті прав і свобод громадян. Дедалі більшою стає їхня роль у таких сферах життя суспільства, як соціальний та правовий захист певних професійних та соціально-демографічних верств населення, освіта, охорона здоров'я, культура, екологія, громадський контроль над Збройними Силами України, благодійність. Факт становлення громадянського суспільства засвідчили і вибори Президента України у 2005 р. Це підтверджується, насамперед, тим, що виборці, незважаючи на використання інформаційного й адміністративного ресурсу, досить чітко оцінили ситуацію і висловили позиції, котрі не збігалися з офіційною точкою зору. Особливу роль відіграли незалежні соціологічні служби, дані яких виступали стримуючим фактором викривлення результатів.

Зараз в Україні темпи зростання громадських організацій в офіційному вимірі є такими. У 2003 р. за даними Міністерства юстиції кількість офіційно зареєстрованих недержавних організацій в Україні сягнула 25 тис. На 1 січня 2004 р. в Україні діяло 1 978 об'єднань громадян, які були легалізовані Міністерством юстиції України (порівняно з 2002 р. — більше на 7,6%, та з 1996 р. — в 1,9 рази), з них 1 882 громадські організації. Центральні органи 1 579 організацій із загальної кількості легалізованих об'єднань громадян мали всеукраїнський статус (1 483 громадські організації), 399 — міжнародний статус — відповідно 79,8% та 20,2%. (За даними Державного комітету статистики України. Статистичний бюлетень за 2004 рік. — С. 236.) У порівнянні з країнами Заходу, це небагато — одна недержавна організація на 1 960 жителів країни, — але водночас більше, ніж в Білорусі або в Російській Федерації. При цьому більшість недержавних організацій, як і в інших країнах, зосереджена в столиці та культурно-історичних і промислових центрах.

Зростання кількості та організаційних форм неурядових організацій вимагало оперативного врегулювання багатьох питань їхньої діяльності, що обумовило появу низки підзаконних актів. Тому з'явилися розрізнені документи — «Тимчасові правила

реєстрації благодійних фондів», «Про порядок легалізації об'єднань громадян», «Про порядок реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні», «Про благодійність та благодійні організації», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про творчі спілки», «Про професійні спілки», які мали б вирішити бодай найнагальніші громадські завдання, неврегульовані Законом України «Про об'єднання громадян». В той же час, така поспішність і неузгодженість у створенні належної законодавчої бази призвела до виникнення багатьох чинників, що негативно впливають на розвиток інститутів громадянського суспільства.

Паралельно проявила себе й друга, не формальна, а змістовна тенденція. Ознакою здатності українського суспільства до соціальної самоорганізації стало поширення громадсько-політичних організацій та молодіжного, жіночого рухів, правозахисних асоціацій, об'єднань соціальної справедливості та благодійності. Наявні громадські організації працюють не тільки у сфері надання послуг незахищеним категоріям населення, а й відбивають інтереси більш широкого загалу. Вони виступають у взаємовідносинах з владою як організована сила узагальнення інтересів і оформлення їх у вигляді заяви, листа, звернення, протесту або законопроекту.

Отже, поділ суспільства на громадянське суспільство та державу, яка втілює у собі найвищу владу, в тій чи іншій мірі має місце і в сучасних умовах розвитку України. І практика останнього десятиріччя державотворення в Україні показала, що становлення громадянського суспільства європейського зразку можливе в Україні лише через політичне реформування. За умови послідовного проведення такої реформи, Україна має шанс прискорити реалізацію концепції «розширення Європи». Адже серед вимог Копенгагенських критеріїв вступу до ЄС (демократичний устрій, ринкова економіка, верховенство права, розвиток громадянського суспільства, свобода слова і преси) політична складова має особливе значення.

Реальне наповнення конституційних прав і свобод громадян за допомогою сучасних політико-правових регуляторів, власне кажучи, і підносить Україну до оцінки, що дозволяє розглядати суспільство як громадянське, а державу — як правову. При цьому у взаємовідносинах останніх складається механізм розширеного відтворення соціокультурного і політико-економічного середовища, яке, у свою чергу, через реалізацію грома-

дянських прав і свобод формує людину в усіх її вимірах — як індивіда, особистість, громадянина.

Зв'язок між демократією та зрілістю громадянського суспільства очевидний, але й досі в Україні є певний дефіцит розуміння, що власне є громадянським суспільством і чиї інтереси воно виражає. Більшість ототожнює його із сферою недержавних відносин. Держава виступає як самодостатнє утворення, а громадянське суспільство — як незалежна від держави сукупність різних інституцій, об'єднань, організацій, які слугують громадянам основою для вільного розвитку, вираження власних поглядів, переконань та інтересів.

Світовий досвід свідчить, що у відношенні до влади об'єднання громадян можуть займати досить різні позиції, які можна представити трьома принципово відмінними моделями: опозиційна модель, модель доповнення діяльності держави та модель реформування. Опозиційна політика об'єднань громадян у відношенні до держави направлена, як правило, на створення перешкод здійсненню державних планів та програм, які негативно впливатимуть на малозабезпечені верстви населення. Опозиційні відносини виникають тоді, коли об'єднання громадян приєднуються до концепції розвитку, яка відрізняється від урядової. В першу чергу, це стосується тих об'єднань що роблять акцент на участі громадськості в прийнятті рішень.

Модель «доповнення» діяльності держави має місце в тому випадку, коли об'єднання громадян розвивають свої власні програми в напрямку, якій співпадає з пріоритетами, визначеними державною політикою, зокрема, розкриття послуг для малозабезпечених та інших прошарків населення, підтримка малого бізнесу тощо. Нарешті, при політиці реформування громадські об'єднання ставлять себе відносно державних структур в позицію співдиректора тих державних служб, що надають послуги населенню, покращують їх діяльність.

Моделі взаємовідносин об'єднань громадян з органами державної влади можна розглядати в декількох типах умов. Варіант перший — самий оптимальний, коли й громадське об'єднання, й орган влади готові до партнерських відносин та спільної продуктивної праці. До другого варіанту належить ситуація, коли одна із сторін пасивна і не готова до співпраці. Найгірший варіант має місце в тому випадку, коли з одного боку, пасивна влада, а з другого боку — громадський сектор в регіоні ще не склався і об'єднання громадян ще не ототожнює себе з реальною суспільною силою.

Але у будь-якому випадку новітня історія України розвінчала головну ілюзію минулого сторіччя: достатньо спочатку створити наддержаву, підпорядковуючи цьому зусилля усього суспільства та багатьох поколінь, а згодом, у залежності від волі політичного керівництва, гарантувати громадянам повний обсяг їхніх природних прав і свобод. Тому діяльність громадянського суспільства, насамперед, спрямована на реалізацію потенціалу особистості і на доцільне у кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та поля їхньої діяльності. У зв'язку з цим, серед стратегічних пріоритетів реформування політичної системи України зараз окреслена оптимізація взаємовідносин політичної влади з інститутами громадянського суспільства.

Проте взаємовідносини держави і громадянського суспільства є відносним показником розвитку останнього. Цей показник може свідчити не про силу громадянського суспільства, а про слабкість держави. Зрештою, він може означати підміну держави певними організаціями (приклад — КПРС), що призводить до жорсткого авторитарного режиму, де розвиток інститутів громадянського суспільства є сумнівним. І позбавитися таких сумнівів можна лише через здійснення впливу цих організацій на державу та її органи шляхом незалежної експертизи державних рішень, участі у розбудові законодавчої бази, моніторингу діяльності органів виконавчої влади щодо виконання державних рішень та дотримання міжнародних угод тощо.

На жаль, зараз політична культура українського суспільства поєднує суперечливі орієнтації і на нові, і на старі цінності, де переважають риси авторитарно-патерналістського типу. За даними соціологічних опитувань, політика займає в системі життєвих цінностей одне з останніх місць. До 90% населення не беруть участі в яких-небудь громадських об'єднаннях, а в партіях перебувають 2-3% громадян.

Як показала виборча кампанія 2004 р., люди орієнтуються не на політичні програми, а на харизматичних лідерів. Стосовно держави переважають очікувальні настрої, замість активної позиції індивіда — шукання заступництва зверху. У поведінці українця співіснують протилежні цінності і норми: з одного боку — вимога гарантій прав і свобод, а з другого — схвалення недемократичних методів вирішення суспільних проблем; з одного боку — підтримка ринкових відносин, а з другого — вимога соціальної рівності та державного патронату. Це свідчить про роздвоєність політичної свідомості. Внаслідок поляризації суспільства в політичній

культури правлячої еліти переважає установка не на співпрацю, а на суперництво без урахування загальнонаціональних інтересів.

Так, обов'язковим супроводженням розбудови громадянського суспільства в Україні є становлення соціальної, правової держави. Однак функції, зміст і форми такої держави досі залишаються нез'ясованими. По-перше, громадські об'єднання як автономні самоорганізаційні структури в Україні не мають достатнього впливу на політичний процес. По-друге, дистанціювання більшості партій від формування виконавчої влади обмежує її простір у прийнятті рішень і сприяє перетворенню влади на бізнес. Нарешті, по-третє, недостатність соціальних гарантій та матеріально-фінансового забезпечення нівелюють статус судочинства.

Тому потреба у політичній реформі, яка забезпечила б дієздатність держави і узгодження дій законодавчої, виконавчої та судової влади, сприятиме:

- радикальному оновленню політичної системи суспільства в Україні;
- розвитку нової форми соціальної інтеграції суспільства;
- формуванню прозорості та відповідальності усіх рівнів влади;
- розподілу повноважень регіональних та місцевих органів управління;
- підвищенню захищеності громадян і юридичних осіб від корупції.

Зараз діяльність органів влади недостатньо відповідає вимогам комплексності та адресності соціальної політики. Жоден соціальний закон не працює повною мірою, деякі з них корегуються поточною бюджетною ситуацією. Алогічність соціальної політики, яка виступає балансиром між необхідністю прискорення реформ та дотримання соціальних норм, обумовлюється небезпечно зростаючою диспропорцією між працею й капіталом. Загрозованою стає ситуація у бізнесових структурах — важливих інститутах громадянського суспільства — з точки зору тінізації економіки, криміналізації суспільства та підживлення корупції. Ці вади притаманні також й такій складовій громадянського суспільства в Україні, як система корпоративного управління, котра охоплює права майже третини населення.

До усіх негараздів слід додати ще й те, що в Україні не розвинута підтримка недержавних організацій за рахунок внутрішніх корпоративних джерел — це проблема не тільки оподаткування, але культури і професіоналізму недержавних організацій. У той час, коли російські корпорації вкладають гроші в діяльність недержавних організацій, тому що вони зрозуміли,

що простіше найняти фахову організацію, чим самим намагати просувати свої інтереси, українські «олігархи» продовжують плодити власні організації, що неефективні й у такий спосіб підтримують думку про зловживаннями грантами.

Звідсіля випливає й більш масштабний висновок: досліджуючи громадянське суспільство, потрібно порівнювати формальні (відкрито продекларовані) та реальні (приховані) форми суспільних взаємодій та обмінів, звертати увагу на відмінність відносин громадянського суспільства від своїх найближчих конкурентів — корпоративізму і патронажно-клієнтельських стосунків. Саме вони в умовах сучасної України спричинили те, що демократія формальна ніяк не набере сили для того, щоб перетворитися на демократію реальну.

На жаль поки що в рамках громадянського суспільства відбувається те ж саме, що і в межах суспільної та політичної систем у цілому: формально створені інститути істотно не вплинули на практику повсякденних суспільних взаємодій і тим більше не перейшли на рівень культури. Звідси — песимізм і розчарування, намагання зв'язати невдачі у творенні громадянського суспільства з менталітетом «середнього» українця.

Водночас, рівень розвитку мережі громадських організацій, їхнього впливу в суспільстві та довіри до них з боку населення ще не відповідає критеріям розвинених демократичних країн. Зокрема, це пояснюється тим, що на розвиток громадських організацій в Україні впливає те, що їх формування значною мірою відбувається за логікою, що склалася ще в ході демократичних перетворень кінця 80-х рр. Тоді ці організації виникали здебільшого «згори», з ініціативи та під «патронатом» окремих політично або економічно активних осіб, котрі часто переслідували власні цілі, а не внаслідок природного перебігу процесів самоорганізації тих чи інших груп населення. Загальною вадою створених у такий спосіб структур була відсутність масової підтримки і, внаслідок цього, нездатність повноцінно реалізовувати завдання виявлення, узгодження та цивілізованого обстоювання суспільних інтересів.

Сьогодні можна виокремити такі головні проблеми, що стоять перед громадськими організаціями:

- недостатність людських ресурсів і брак професіоналів високої кваліфікації, бо зараз немає достатньої кількості спеціалістів, які можуть залучатися громадськими організаціями до співпраці, а послуги тих фахівців, які є, потребують високого рівня оплати;
- нестабільне фінансування, через що деякі організації мають припинити свою діяльність або лишаються тільки на папері;

- постійний пошук джерел фінансування, що штовхає громадські організації на зближення з бізнесовими і державними організаціями та призводить до втрати незалежної позиції;
- недостатня розвиненість горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями (обмін інформацією, проведення спільних заходів) внаслідок того, що кожна з них займає окрему нішу, є практично самодостатньою і діє самостійно;
- практика створення громадської організації під окрему політичну особу для реалізації її власних інтересів, а не задля виконання соціально важливих замовлень (як правило, такі організації існують формально і з'являються на арені лише тоді, коли в цьому є політична потреба);
- маловпливовість громадських організацій щодо підготовки, супроводу та прийняття рішень Уряду та місцевих органів влади, що здатні робити лише обмежено коло організацій;

Зазначене також обумовлює недостатню увагу до громадських організацій з боку держави. Державні структури частіше сприймають їх як небажаного прохача, а не як рівноправного партнера, не виявляють бажання до співпраці взагалі або, в кращому разі, відводять, як і закордонні фінансові донори, громадським організаціям роль другорядного партнера.

За таких умов особливого значення набувають такі пріоритети, як забезпечення належних правових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, підтримка громадських організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація діяльності місцевих органів виконавчої влади щодо співпраці з громадськими організаціями. Тому проблема законодавчого регулювання механізмів взаємодії громадських організацій з державними інституціями є однією з найбільш пріоритетних у цій сфері.

9.5.

Суперечливість, народжена незалежністю

Тоталітарна спадщина України, безумовно, ще й досі має великий вплив на регенерацію залишків старих суперечностей радянського часу, децю оновлених сучасними обставинами та діями посткомпартійних політичних керівників. Але з огляду

на те, що ця тенденція неминуче зійде нанівець природним чином, на нашу думку, доцільно не шукати виправдання у «родимих плямах» минулого, а звернути увагу, насамперед, на ті суперечності, які породжені розвитком відносин суспільства та держави вже за новітніх часів незалежності.

Головними серед таких є:

1. Всупереч природному процесу самоорганізації тих чи інших груп населення триває штучно затягнутий попередньою владою термін зберігання патерналістських сподівань значної більшості деконсолідованих громадян не на власні сили, а на допомогу державних структур. Внаслідок цього була законсервована внутрішньо (нестаток політичної культури) та зовнішньо (волюнтаризм представників влади) мінімальна можливість цієї більшості стимулювати легальними засобами відповідні структури до належного виконання своїх обов'язків перед громадянами, що живило деструктивний вплив як чиновницької сваволі, так і соціальної стихії.

2. Україна знаходиться: а) перед необхідністю йти власним, найкоротшим шляхом розбудови громадянського суспільства в умовах певного дефіциту соціальних ресурсів держави та панування бідності при відсутності сформованого та дієздатного середнього класу, що знижує можливості інтенсивного розвитку громадянських інститутів; б) у непевному стані, коли існує загрозна різниця між конституційним закріпленням прав і свобод людини і реальним дотриманням кожного з них внаслідок відчутного браку дієвих правових механізмів; в) на початковому ступені усвідомлення ідеї правового порядку і таких базових понять громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, поділ влади, світський характер держави, поліконфесійність та повага прав національних меншин.

3. Україна перебуває у режимі пульсуючої політичної розпорошеності, яка представлена такими орієнтаціями громадських організацій: демократична держава з переважно європейською або з євразійською, насамперед проросійською, орієнтацією; соціалістична/комуністична держава з переважно євразійською орієнтацією; індиферентні або поліваріантні зовнішньополітичні настрої, але з чіткою інтернаціональною установкою на ринок і приватну власність як на головний засіб реформування суспільства.

4. В Україні домінував і дотепер домінує вплив закордонних донорів на формування та діяльність громадських організацій. Вони складають механізм корекції розвитку «третього сектору»

країни у вигідному для грантодавців напрямку і тим самим транслюють свої, іноді вельми суперечливі настанови інститутам влади. Гранти забезпечують громадським організаціям незалежність від української влади, стимулюючи громадську активність, але останні одночасно впадають в іншу залежність — від свого спонсора, і можуть непрямо сприяти формуванню негативної уяви про владу. Усе це відбувається за умов нерозвиненості фінансової підтримки громадських організацій за рахунок внутрішніх корпоративних джерел та пільгового оподаткування.

5. За умови відсутності у громадських організацій імунітету від політичних маніпуляцій та достатніх можливостей конструктивного діалогу з владою, вони стають зручним інструментом у боротьбі за неї. Звідсіля випливає сприйняття влади багатьма з цих організацій як свого ворога, з яким треба боротися і не можна співробітничати. У той же час, сама влада також бачить в опозиційних організаціях одну лише деструктивну силу і не враховує конструктивні пропозиції «третього сектора». Таким чином створюється замкнуте коло, у якому сторони не чують одна одну.

6. В Україні зберігається низька якість послуг громадських організацій, наявність серед них егоїстичних та заробітчанських інтересів, недосвідченості, бо процес їхньої професіоналізації все ще є далеким від оптимуму, а це, у свою чергу, дискредитує «третій сектор» і в очах громадськості, і в очах влади. Основою для підозр у непрофесіоналізмі є невчасність і неадекватність відповідних рекомендацій. Зокрема, це призводить до того, що державні структури частіше сприймають громадські організації як небажаного прохача або, в кращому разі, як другорядного партнера.

Серед наслідків зазначених суперечностей виокремимо такі:

- на сьогодні громадянське суспільство є ані противагою-балансиром державі, ані центром впливу, з яким насправді рахується влада;
- різноманітні сегменти не відчувають один одного спільниками у взаємодії з державою;
- зорієнтованість ЗМІ на взаємодію з владою, ігноруючи при цьому реальні інтереси громадянського суспільства;
- низький рівень правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин;
- надмірно політизований та одержавлений характер діяльності профспілок як компонентів громадянського суспільства. Як наслідок — відсутність паритетних засад соціального партнерства;

- делегітимізований стан інституту правосуддя, його відірваність від суспільного контролю;
- розпорошеність та соціальна неструктурованість політичних партій як посередників між громадськістю та державою;
- державна влада перебуває в умовах перманентної кризи легітимності, значна частина населення не довіряє, не вміє і боїться її контролювати;
- розкол, що охопив релігійну сферу суспільства не сприяє формуванню інтегруючої ідеї, яка б спроможна була стати стратегічним пріоритетом соціального розвитку.

670

Значного ускладнення процесам становлення справді дієвого громадянського суспільства додають особливості культурно-історичного характеру розвитку української нації. Тривалий період існування під тиском іноземного панування сформували в масовій свідомості стійке неприйняття владних повноважень, опозиційне ставлення до влади та бажання її позбутися. Останнє сприяло утвердженню конфронтаційного типу політичної культури, що, в свою чергу, знищує будь-які підвалини суспільної підтримки політичних рішень. Разом із тим, у поведінці українців продовжують зберігатися принцип «моя хата скраю» та спроби вирішення особистих проблем в першу чергу через «зв'язки» чи хабарі, а суспільні проблеми взагалі вважаються завданням «начальства».

Аналіз громадської думки вказує на слабке усвідомлення населенням значимості інститутів громадянського суспільства і необхідності посилення їхнього політичного і позаполітичного (соціального) впливу на ситуацію в країні. Недостатність впливовості об'єднань громадян можна пояснити й негативними процесами, які відбуваються в об'єднаннях: фінансові зловживання керівництва, залежність від псевдоспонсорів та державних чиновників. Лише одне подолання цих регресивних явищ сприятиме зростанню авторитету об'єднань громадян та їх впливу на соціальні процеси та політичне реформування в країні.

Доводиться робити висновок, що становлення громадянського суспільства в Україні та вибір його моделі відбувається нелегко. Серед причин назвемо основні:

- багатьом керівникам та активістам громадських організацій не вдалося оволодіти культурою партнерських відносин, усвідомити нагальність координації своїх дій і досягти їх безпечного для суспільства рівня;
- лише незначна частка громадських організацій стала здатною надавати на високопрофесійному рівні комплекс життєво важ-

ливих соціальних послуг, внаслідок чого гальмується освоєння нових моделей співробітництва громадських організацій з державними органами та комерційними структурами у формуванні ринку таких послуг;

- багато недержавних організацій відчують дефіцит зв'язків із ЗМІ.

9.6.

Громадська реальність України

Треба визнати, що в Україні громадянське суспільство формується в особливих умовах:

1. Становлення громадянського суспільства в Україні відбувається тоді, коли проблематика громадянського суспільства вже не є актуальною для країн розвинутої демократії. Новітній досвід останніх свідчить про необхідність виходу за його межі в напрямку соціальної державності, що передбачає пошук складних критеріїв поєднання різних процесів, які можуть бути суперечливими (наприклад ліберальний або соціальний устрій). Внаслідок таких змін формується нова соціальна система загалом.

2. Розбудова громадянського суспільства в Україні відбувається за умов творення національної державності, що так чи інакше передбачає зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, утворення нових державних органів влади та управління, яких не могло бути за умов перебування в складі колишнього СРСР. Тому радикальна зміна пріоритетів соціального розвитку передбачає перехідний період протидіючого різновекторних тенденцій суспільного розвитку. Одна з них спирається на вкорінені впродовж значного історичного періоду стереотипи соціально-політичного облаштування, а інша зорієнтована на загальновизнані норми правової демократичної державності, які, щоправда, мало адаптовані для українського суспільства.

3. На сьогоднішній день ще не проявилися повною мірою такі корпорації, як інституціонально сформовані елементи громадянського суспільства. Будь-яка корпорація повинна мати, як мінімум, три провідні риси: корпоративну самоідентифікацію, корпоративну солідарність і корпоративну відповідальність перед самою собою та суспільством в цілому. Об'єктивні та

суб'єктивні чинники, згідно з якими така корпорація в повному розумінні слова не складається, — це насамперед економічні проблеми, а також відсутність в Україні відповідних традицій та політичних лідерів міжнародного масштабів.

4. В Україні в основі суспільної піраміди поки продовжують превалювати патерналізм та пасивність загалу населення, і не в останню чергу з-за його бідності та відсутності дієздатного середнього класу як фактору сталості суспільства. До того ж, спостерігається дефіцит саме права і працюючих правових механізмів, що в значній мірі позбавляє сенсу навіть ту свободу, що вже є, і перешкоджає становленню будь-яких громадянських інститутів. В тому числі й тих, які захищають інтереси населення і його окремих груп. Тому у фундамент ліберальної ідеології має бути закладена ідея правового порядку.

5. На певних етапах нашого історичного розвитку іноземний фактор, як звісно, був вирішальним. І на сьогодні він залишається одним із найважливіших. Демократія, права людини, верховенства закону, принцип розподілу влади, республіканська форма правління, світський характер держави, визнання поліконфесійності, повага прав національних меншин і багато інших цінностей, поки ще не добре вкорінених в свідомість українського суспільства, були нам «імпортовані».

Сьогодні ми спостерігаємо розвиток і зміцнення інститутів громадянського суспільства, структурування його відносин із владою та бізнесом. Але треба усвідомлювати, що все це засновано скоріше на іноземному досвіді, чим на вітчизняному. Якщо подивитися на останній період, то складно заперечувати, що в багатьох сферах українського громадського життя із середини 1980-х до кінця 1990-х рр. найбільш вагому роль зіграли Міжнародний валютний фонд і його ведучі країни-члени, Європейський Союз та інші міжнародні організації, у тому числі неурядові.

6. Зміни в країні протягом незалежності відбувалися не тільки згідно з логікою, але й під впливом наших іноземних партнерів, від позиції яких залежали рішення боргових проблем, додаткові зовнішні запозичення, доступ до нових технологій і навіть продовольче забезпечення, особливо у великих містах.

Інститути громадянського суспільства в найбільш розвинутих країнах Заходу очікували від своєї влади у відношенні до України політики, що сприяє ліберальним змінам, на які направлялися матеріальні, фінансові та людські ресурси. Чекання західної громадськості більш-менш виправдалися: українська влада перебудовується, бере за основу своєї діяльності нові принципи;

бізнес з державного чи одержавленого стає впливовою часткою економіки; радянські декоративні інститути або припинили функціонування, або почали працювати автономно від влади; у суспільстві зміцніло розуміння необхідності у незалежних інститутах вираження та захисту інтересів різних верств населення.

7. Громадські організації — це джерело інформації про актуальні суспільні проблеми. Вони можуть правильно визначити проблему і пріоритети у тій чи іншій соціальній роботі, а значить, застеретти державні структури від недоцільної і або неефективної дії. Чим більше людей залучено в роботу громадського сектору, тим менш соціальна напруга у суспільстві. Люди, які реалізують себе в такій спосіб, відчують, що вони приносять користь суспільству, а тому більш схильні до компромісів. Паростки громадянського суспільства, що пробиваються, можуть бути віднесені до самих головних позитивних результатів української трансформації. Роль інститутів громадянського суспільства у збереженні його можливостей впливати на владу — незаперечна. У цьому контексті розвиток неурядових організацій і треба розглядати як ідеологічний стрижень громадянського суспільства.

8. В кількісному відношенні існує диференціація у «насиченості» міст неурядовими організаціями — від 0,8 на 1 тис. жителів до 2,5-3,0. Це обумовлено багатьма чинниками, на що має вплив посттоталітарна спадщина України та наслідки нещодавніх соціально-економічних та політичних кризових явищ. Важливе інше — якісна структура цих об'єднань багато в чому близька. Майже на 70% — це об'єднання соціального захисту (наприклад, організації інвалідів, ветеранів), що спираються на ті категорії населення, які економічно неактивні і знаходяться під опікою держави. Набагато в меншій мірі представлені інтереси економічно активного та забезпеченого населення. Це, як правило, профспілки, організації підприємців. В малих містах представлені організації, що здатні відігравати активну роль в процесах самоврядування.

9. Існує пряма залежність між рівнем розвитку підприємництва і активністю громадських організацій. В тих містах, де малий та середній бізнес стали помітним економічним сектором, фіксується більша кількість неурядових організацій, а їх активність вища. Змінюється також і структура цього сектору — зменшується доля організацій, які орієнтовані на соціальний захист, допомогу незахищеним категоріям, натомість зростає доля професійно орієнтованих об'єднань, що самі здатні акумулювати ресурси з недержавних джерел.

Водночас, із зростанням кількості об'єднань громадян зменшується зацікавленість населення України у діяльності громадських організацій. Якщо в 1991 р. 30% опитаних брали участь у діяльності громадських організацій, у 1996 р. цей показник знизився до 13%. А в 2000 р. лише 8% населення брали участь у діяльності громадських організацій. Це пояснюється передусім тим, що на початку 90-х рр. більшість громадян була окрилена ідеєю української незалежності і кращого майбутнього. І шляхом участі у публічних акціях люди виявляли свою національну свідомість та бажання залучитися до демократичних процесів, які відбувалися в країні. Та невдовзі Україна зіткнулася з економічною кризою, і ейфорія перших років незалежності минула. Цим пояснюється поступове зменшення кількості громадян, які брали участь у громадських організаціях впродовж 1991-2000 рр. Проте, якщо здійснити суто арифметичні підрахунки, взявши за основу 8% населення, то кількість осіб, які в той чи інший спосіб зараз залучені до діяльності громадських організацій, становить близько чотирьох мільйонів осіб.

10. Збільшення кількості громадських організацій на тлі зменшення кількості осіб, що беруть участь у їхній діяльності, свідчить про переваження форм організацій, що діють фактично на засадах громадських установ, з обмеженим членством. Одним із шляхів професіоналізації українських громадських організацій, які використовують деякі урядові програми чи окремих донорів, є надання партнерських грантів для спільного виконання тих чи інших програм. Таким чином, складається партнерство українських громадських організацій із західно-європейськими (за сприяння демократичної програми Tacis), канадськими (за сприяння Канадського агентства міжнародного розвитку), білоруськими (за спільною програмою партнерства і обміну Фонду «Євразія» та Міжнародного фонду «Відродження») та ін.

11. В Україні досі ще немає належного усвідомлення з боку держави важливості громадських організацій і необхідності співпраці з ними. Вплив неурядових організацій на розвиток суспільства та їх здатність обстоювати суспільні інтереси є недостатніми. Окремі вдалі приклади співпраці, особливо на місцевому рівні, не є ще свідченням систематичної, плідної взаємодії. Відсутність відповідного законодавчого поля не сприяє розвитку громадських організацій. На державному рівні їм приділяється порівняно небагато уваги. І якщо з політичними партіями рахується як законодавча, так і виконавча влада, то проблеми громадських організацій лишаються поза увагою владних структур.

Це з одного боку зрозуміло, адже саме політичні партії створені для того, щоб боротися за владу, і останній необхідно визначити механізми взаємодії з ними. Але з іншого боку, практика посттоталітарних держав свідчить, що в політичному житті саме громадські організації відіграли значно більшу роль, аніж політичні партії. Власне це і є однією з проблем розвитку громадянського суспільства в Україні. Варто також наголосити на відсутності традицій громадського суспільства і філантропій, а також економічних передумов та належних правових засад діяльності об'єднань громадян. Сюди ж слід додати недосконалість механізмів реалізації законів, помножену на низький рівень професіоналізму у менеджменті переважної більшості об'єднань громадян, нерозуміння керівниками сутності цих об'єднань, амбітність та низький рівень демократії в самих об'єднаннях.

12. Зацікавленість взаємодії держави з громадськими об'єднаннями зумовлено сукупністю як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Зовнішні фактори полягають в тому, що в сучасних умовах Україна має йти шляхом демократичних реформ, визнаючи важливість у суспільстві тієї ролі, яку відіграють громадські об'єднання та стимулюючи їхній розвиток. Саме демократичні перетворення набувають все більшої ваги в оцінці змін в Україні з боку впливових міжнародних організацій — Міжнародного валютного фонду, Ради Європи та ін.

Внутрішні чинники полягають в тому, що системна співпраця органів місцевої влади з громадськими об'єднаннями сприятиме стабілізації внутрішньої обстановки в країні. Розвиток політичної системи держави потребує формування у громадян високої політичної та правової культури, усвідомлення ними ідеології громадянського суспільства, світових демократичних цінностей, що сприятиме формуванню їх активної громадської позиції. Держава не може ефективно взаємодіяти з окремими громадянами. Тільки створення розгалуженої мережі громадських об'єднань та передача їм частини повноважень та обов'язків дозволить вирішити складні соціальні проблеми.

13. Більшість громадських об'єднань некомерційного характеру створені для вирішення тих самих завдань, з якими щоденно мають справу державні та муніципальні органи. Це піклування про малозабезпечених, хворих, соціально незахищених громадян, сприяння вихованню та освіті дітей та підлітків, збереження та розвиток культури, реальний захист прав та свобод, що гарантовані Конституцією України тощо. Розбудова громадського сектору обумовлено насамперед тим, що найбільш активні члени

суспільства прагнуть внести свій вклад у вирішення проблем, що стоять перед ними, виконуючи не лише прямі обов'язки, покладені державою, а й роблячи щось «поверх обов'язків» свідомо та добровільно. В ряді випадків громадські організації діють більш успішно та раціонально, ніж державні установи. В результаті нерідко виявляється більш доцільним для держави передати кошти надійним незалежним некомерційним організаціям та забезпечити належний контроль за їх використанням, ніж створювати спеціалізовані організаційні структури самій.

9.7.

Стратегічні пріоритети та засоби їхньої реалізації

За сучасних умов особливого значення набувають такі пріоритети, як забезпечення належних правових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, державна підтримка громадських організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація діяльності місцевих органів виконавчої влади щодо співпраці з громадськими організаціями. Проблема законодавчого регулювання механізмів взаємодії громадських організацій з державними інституціями стала нагальною.

З тим, щоб зрозуміти всю складність завдань, що постали перед нами в процесі побудови громадянського суспільства, варто окреслити очікуваний результат:

- для успішного функціонування і розвитку громадянського суспільства необхідною є наявність розвинутої соціальної структури, в якій мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення, і яка також повинна мати розвинуті горизонтальні зв'язки;
- громадянському суспільству притаманний високий рівень розвитку особистості — в соціальному, інтелектуальному і психологічному аспектах, притаманна їй внутрішня свобода і здатність активно підключатися до різноманітних сфер діяльності;
- в економічній сфері серед ознак розвиненості громадянського суспільства є створені на ініціативній основі численні під-

приємства недержавного сектору — з приватними і колективними формами власності;

- в соціальній сфері серед таких показників виокремлюються: існування недержавних засобів масової інформації, а також механізмів прояву, формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів;
- в політичній сфері на користь розвиненості громадянського суспільства можуть служити різноманітні суспільно-політичні об'єднання, партії та рухи, чия діяльність спрямована на захист прав та свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії;
- і, нарешті, в духовній сфері розвиненість громадянського суспільства визначається: свободою думки, слова, совісті, існуванням механізмів для їх реалізації, для забезпечення можливостей самовираження особистості та її духовного розвитку.

Отже, визнаючи усвідомлення всіма соціальними суб'єктами необхідності створення справді дієвого громадянського суспільства, доречно говорити про початок переходу українського суспільства від нормативно-теоретичного рівня дискусій з цього питання до налагодження реальних механізмів практичного втілення поставленої мети з урахуванням специфіки історичних та культурних особливостей місцевого розвитку.

На цьому тлі першочерговими завданнями повинні стати:

- 1) налагодження взаємного публічного діалогу, що є необхідною умовою підтримки довіри державним органам. При цьому надзвичайно важливим тут є дотримання паритетних засад, обов'язкову відповідальність громадянського суспільства та влади;
- 2) становлення «демократії співучасті» — взаємодії державних органів з громадськістю, розширене інформування населення про державні справи та активізація широкої участі громадян під час прийняття рішень на всіх рівнях;
- 3) запровадження практики регіональної співпраці відповідно до різноманітних сфер діяльності на рівні місцевого самоврядування та заснування органів співробітництва, що включатимуть представників обох сторін (круглі столи, спільні комісії);
- 4) вдосконалення правової та громадянської освіти як посадовців (зміна стереотипів зневажливого ставлення до проявів громадської активності), так і населення в цілому.

Конкретними засобами реалізації державної політики розвитку громадянського суспільства в Україні, на які варто звернути першочергову увагу, є, на нашу думку, такі:

1. Державна підтримка залучення представників громадських організацій до співпраці з урядом у вигляді проведення громадських слухань. Всеукраїнські та місцеві громадські слухання сприяють забезпеченню системності роботи виконавчих структур, налагодженню та поглибленню конструктивного діалогу між владою та населенням. З часом подібні заходи мають усі шанси стати додатковим механізмом легітимації політичних рішень. Для забезпечення прозорості та об'єктивності подібних заходів, зворотного зв'язку зі сторонами бачиться доречним залучення до їх проведення більш широкого спектру політичних сил та утворення при центральних та місцевих органах виконавчої влади реально діючих громадських рад (колегій), що виконуватимуть функцію дорадчих органів. До їх складу мають увійти в однаковому співвідношенні представники від об'єднань громадян, ЗМІ та органів виконавчої влади.

2. З метою подолання недостатньої розвиненості горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями (обмін інформацією, проведення спільних заходів) та підвищення рівня їхньої координації, впливу на владу та міжнародного іміджу, Кабінету Міністрів України з усіма зацікавленими відомствами та установами у найближчий час доцільно провести Всеукраїнський конгрес громадських організацій України із фундацією постійно діючого одноіменного органу управління. Це істотно сприяло б як підвищенню контролю громадських організацій за діями влади, подоланню їхньої міжрегіональної ізольованості, так і впровадженню державницької ідеології серед громадського загалу. Одним з питань першого засідання новоствореної організації могло б стати обговорення Національної концепції розвитку громадянського суспільства в Україні, де поєднувалися б національні особливості та риси аналогів Західного світу, а також інтереси першого і другого секторів суспільства. Тільки в активній взаємодії українських державного, комерційного та громадського секторів може сформуватися демократичне українське суспільство. Допомога ж донорських неукраїнських організацій у цьому процесі повинна грати суто допоміжну роль.

3. З урахуванням малої впливовості громадських організацій на підготовку, супровід і прийняття рішень Урядом та місцевих органів влади, принципами зазначеної концепції покликані стати такі: започаткування практики експертизи проектів нормативних актів на предмет потенційної шкоди або сприяння розвитку громадянського суспільства; правова освіта громадськості, налагодження партнерства та обміну досвідом між громадськими організаціями; дотримання антимонопольного принципу у сфері інформаційного простору; зміцнення почуття національної іден-

тичності; розробка та забезпечення реалізації механізмів відкритості та прозорості влади, залучення громадськості до процесів прийняття рішень; реалізація політики громадської консолідації для вирішення соціально значимих проблем — мінімізацію бідності та створення міцного середнього суспільного прошарку як стабілізуючого елементу соціальної структури; удосконалення існуючих і розробка нових форм соціального партнерства; розробка ефективних механізмів підтримки діяльності громадських організацій у реалізації соціальних програм;

4. Та обставина, що громадські організації фактично не мають місцевих фінансових джерел для підтримки своєї діяльності, а надання благодійних пожертвувань місцевими бізнесовими компаніями не є суттєвими, дотепер компенсується зарубіжними приватними фондами та урядовими програмами підтримки демократії. Самостійно вести господарську діяльність, згідно з законом України «Про об'єднання громадян», ці організації не можуть — для цього потрібно заснувати окремі господарчі структури, для внесення до статутного фонду яких потрібні кошти або майно. Отже залишається лише два засоби виходу з зачарованого кола. Один — різко трансформувати юридичні основи діяльності громадських організацій, послабити податковий прес, стимулювати внутрішню добродійність, приділили їм державну увагу, а також додатково гарантувати свободу критичних висловлень на адресу влади. Інший шлях — створити фінансово сприятливі умови для деякого сегмента громадських організацій і забезпечити їх бюджетними грошима. При цьому ефективність бюджетного фінансування незалежних некомерційних організацій зростатиме за однієї з двох умов — можливості до залучення до роботи добровольців (волонтерів) неординарність завдань, що підлягають вирішенню.

5. Для того щоб відповідати принципам громадянського суспільства, адміністрація і соціальні робітники повинні активно сприяти добровільним організаціям, групам соціальної дії та самопомогі. Соціально уразливі групи повинні мати можливість навчитися, як одержувати доступ до суспільного і політичного прийняття рішень для того, щоб ефективно захищати свої власні інтереси за допомогою консультування, мобілізації і координації. Проте ситуація стає більш складною для місцевих адміністрацій, коли вона повинна мати справу з групами захисту громадян, що протестують проти політичних або адміністративних рішень, які зачіпають їхні власні інтереси. Це може створити етичну і тактичну дилему як для адміністрації соціальних служб, так і для соціальних робітників. З етичної точки зору, питання полягає

в тому, чи може адміністрація або її робітники солідаризуватися зі своїми клієнтами. З тактичної точки зору, відмова від підтримки таких дій може «відчинити двері» наростаючому конфлікту.

Таким чином, сучасна практика формування громадянського суспільства і становлення його інститутів в Україні вказує на значні деформації, що виникають у розвитку цього процесу. Мова йде про взаємну недовіру влади та недержавних організацій, а також недостатній вплив громадських організацій на суспільство. Існує цілий ряд чинників, що призводять до виникнення даної ситуації, що можна умовно розділити на декілька груп.

Серед політичних чинників появи суперечностей між владою та недержавними організаціями, слід, насамперед виокремити сприйняття багатьма з організацій влади як свого ворога або, принаймні, недружню силу. Фактично «третьій сектор» розглядає себе як опозицію влади. Звичайно, недержавні організації повинні лобіювати інтереси певних груп перед владою. І в цьому лобюванні вони можуть і повинні опонувати державним органам.

Проте, мова не йде про деструктивну опозицію недержавних організацій, варто говорити про конструктивний пошук діалогу. Тому що у своєму формуванні уяви «влади-ворога» недержавні організації часто зневажають співробітництвом із державою. У той же час, сама влада також бачить в опозиційних недержавних організаціях одну лише деструктивну силу і не враховує конструктивні пропозиції «третього сектора». Таким чином створюється замкнуте коло, у якому сторони не чують і не хочуть чути один одного.

Вагомим фактором є політизація недержавних організацій напередодні виборчих кампаній, коли основні політичні гравці створюють «під себе» т. зв. «низові структури суспільної підтримки» у виді коаліцій і форумів недержавних організацій. Ці структури відіграють роль імітатора помочі з боку політичної сили певним групам населення і це достатньо ефективний прийом для виборчих кампаній.

Проте, деякі політичні сили обрали для себе роль захисника інтересів усього «третього сектора». У цій грі ставкою є авторитет влади, і відповідно — імідж держави, що уособлює в собі саму владу. Таким чином, за умови відсутності в недержавних організаціях імунітету від політичних маніпуляцій, громадські організації стають зручним інструментом деструктивних сил у їхній боротьбі за державну владу.

Разом з тим, залишає бажати на краще якість послуг недержавних організацій. Процеси професіоналізації недержавних організацій поступово набувають в Україні силу, але фаховий рівень

значної частини організацій все ще є далеким від оптимуму і не завжди відповідає вимогам часу, що іноді провокує старання імітувати бурхливу діяльність. Як відзначають експерти Фонду «Європа ХХІ», значна частина вітчизняних організацій функціонують скоріше для заробітків шляхом одержання спонсорської і донорської допомоги. Зрозуміло, що декларації стурбованості суспільним благом і сприянням переходу України до демократії у такому випадку служать лише завісою для егоїстичних та споживацьких інтересів. Є недержавні організації, що одним лише фактом свого існування дискредитують «третій сектор».

Іноді недержавні організації, відпрацьовуючи грантову допомогу, проводять дослідження, моніторинги, суспільні кампанії, що не відповідають не тільки елементарним фаховим стандартам, але й не мають ніякого практичного значення. У той же час, ці недержавні організації жадають від держави негайного урахування своїх «досягнень» і прийняття владою відповідних рішень. До того ж, основою для підозр у непрофесіоналізмі є невчасність і неадекватність рекомендацій деяких недержавних організацій. Однак частина аналітичних недержавних організацій проводить досить ґрунтовні дослідження у вузьких сферах (комерційне право, боротьба і профілактика онкозахворювань, освіта і т. п.). Їхні результати достатньо цікаві, проте презентації і пропозиції, проведені на належному рівні, майже відсутні, бо ці громадські організації мають обмаль подібного досвіду.

Щоправда, є й такі недержавні організації, котрі, навпаки, звертають увагу на форму презентації своїх матеріалів, проте їхні рекомендації абсолютно неадекватні сучасній ситуації. Наприклад, так було щодо застосування досвіду бразильського «бюджету участі» (формування місцевих бюджетів шляхом суспільних слухань) у Києві. Це цікаво, але нереально в наших умовах. Таким чином, влада не одержує відповідей на поставлені запитання, а недержавні організації, у такому випадку, працюють у ящик.

Неабияке, але подвійне значення серед зовнішніх чинників розвитку недержавних організацій виконує їх залежність від західних донорів. З одного боку, західна інтелектуальна і фінансова підтримка, що була надана через цілий ряд донорських структур для розвитку в Україні інститутів громадянського суспільства, розширення мережі недержавних організацій й вдосконалення місцевого самоврядування, — це неоціненний внесок західних країн у формування громадянського в Україні. І цей факт не можна ігнорувати.

Розділ 10.

682

Реалії суспільно-політичного життя сучасного українського соціуму

- 10.1. Суспільно-політичне життя України в умовах трансформації моделі представницької демократії*
- 10.2. Механізм забезпечення культурно-освітніх прав і свобод громадян України*
- 10.3. Теорія та практика політичного консультування в Україні в контексті розвитку демократичних інституцій*
- 10.4. Пропаганда ідей та сучасне українське політичне міфотворення*

10.1.

Суспільно-політичне життя України в умовах трансформації моделі представницької демократії

Впродовж 90-х рр. відбулося оформлення внутрішньополітичного простору України. Законодавчим підґрунтям цього процесу окрім Конституції був Закон «Про політичні об'єднання громадян», який визначив найголовніші принципи партійно-політичного життя України. Напередодні виборів 2002 р. в Україні вже налічувалось понад 100 партійних об'єднань різного ідеологічного спрямування. Втім, така кількість партій радше засвідчила про певну ідейно-політичну дезорієнтацію громадян та дезінтеграцію політичного життя. Подальший занепад ідеологічної складової політичних об'єднань спровокував структуруацію політичного простору України за регіонально-корпоративною ознакою, що сприяло зростанню впливу регіональних політичних еліт, відстоюючих не стільки загальнонаціональні, скільки власні, корпоративні інтереси. Водночас зростання регіоналізації політичного життя України перетворило регіон на суб'єкта політичної боротьби, сприяючи інституціалізації регіональних політичних угруповань як загальнонаціональних партійних політичних об'єднань.

Проте результати виборів 2002 р.¹ фактично зафіксували регіональний політичний поділ України за опозицією Схід/Захід: південні та східні регіони і лише фрагментарно північ традиційно віддали голоси за КПУ, західні та північно-західні — за блок «Наша Україна», у центральному регіоні переможцем стала СПУ, блок «За єдину Україну» отримав більшість в Донецькій області і фрагментарно в деяких районах півночі. Втім, за результатами по мажоритарним округам блок «За єдину Україну» наздогнав своїх конкурентів, але перетворився на дуже строкате політичне утворення, подальше стабільне існування якого залежало передусім від можливості узгодити позиції та інтереси представників різних регіональних політичних еліт, що увійшли до його складу².

Вартим уваги є те, що вибори 2002 р. супроводжувалися і спробами політизувати етнічний чинник та етномовні відмінності між сходом та заходом України. В Івано-Франківську та Харкові відбулися гучні події, які, набувши загальнонаціонального

розголосу в засобах масової інформації, в черговий раз наголо-сили на етнорегіональних особливостях України, оскільки опи-тування мешканців Харкова щодо мовного питання та рішення місцевої влади в Івано-Франківську про надання ветеранам СС «Галичина» статусу ветеранів Другої світової війни сприяли радше політизації, ніж розв'язанню зазначених проблем.

Певним чином визначилися перспективи подальшого розвитку етнополітичної ситуації в і Автономній Республіці Крим³.

Однією з ознак виборів 2002 р. стала велика кількість партій, що брали участь у виборчих перегонах, із символічними та емблематичними назвами. Помітним стало і дедалі частіше викорис-тання у назвах партій та партійних блоків слів, які безпосередньо не відображаючи програмних положень політичних об'єднань, апелювали значною мірою до, як здається їх лідерам, загальнозна-чущих почуттів виборців. Лише назви кількох партій (КПУ, СДПУ(о), «зелені» тощо), які могли реально претендувати на місця у Верховній Раді, мали назви, що відображали їхню певну ідеоло-гічну позицію. Це значною мірою ускладнило проблему впізнання виборцями положень передвиборних платформ, з якими до того ж за підрахунками соціологів ознайомила лише невелика кіль-кість виборців (близько 15%), і водночас засвідчило про принципи організації актуальної політичної боротьби.

Занепад інфраструктури національного культурного вироб-ництва, властивий пострадянській Україні, з іншого боку, супро-воджувався становленням і розвитком незалежних від держав-ної опіки і цензури ЗМІ, у тому числі їхнього політико-жур-налістського сектора. Лібералізація обігу інформації і зростання конкуренції на інформаційному ринку детермінували зменшення контролюваності діяльності ЗМІ з боку держави, але водночас не привели до оптимальної структуризації інформаційного поля і до формування важелів впливу широких верств громадськості на суспільно-політичне життя. Як і за радянських часів спосте-рігається дуже високий ступінь нерівності у доступі до публіч-ної сфери і занадто низький кредит довіри до публічної полі-тики, зокрема до найголовніших акторів суспільно-політичного життя (партій, органів державної влади та ін.).

Відсутність суттєвих відмінностей між програмами діяльності передвиборних блоків відобразило особливість вітчизняної політичної культури — утворення політичних об'єднань за кор-поративним та регіональними ознаками. Внаслідок цього пере-важна більшість партійних блоків, що склалися з представ-ників регіональних політичних еліт, розраховували на те, що

визначальними умовами політичного успіху стали не стільки публічне позиціонування власної політичної програми та пропаганда покладених у ній принципів, скільки доступ до наявного владного ресурсу та важелів адміністративного впливу. Проте така стратегія політичної боротьби разом з впливом передусім на почуття виборців шляхом висування зрозумілих виборцям популістських гасел, сприятлива, радше, для тимчасового залучення громадян до політичного процесу, не гарантуючи ні реальної їхньої участі в ньому у подальшому, ні підтримки у міжвиборчій період.

Втім, як зазначає П. Шампань, «боротьба всередині національних політичних полів, що морфологічно і географічно стають дедалі ширшими, має тенденцію перетворюватися переважно в боротьбу символічного ґатунку»⁴. Внаслідок цього на перший план висувається питання виправдання і обґрунтування поточних політичних рішень, яке визначає ціннісно-сміслові перспективи, кадручи і оформлюючи ментальні підвалини наявної політичної системи.

Громадська думка тісно пов'язана з режимом репрезентативної демократії, що зумовило розповсюдження уподібнених останній практик опитування. Наслідуючи схему плебісциту опитування громадської думки, втім, є визнаним, але не завжди якісним інструментом репрезентації політичних уподобань громадськості, який покликаний забезпечити проміжну (в інтервалах між передбаченими законодавством виборами до органів державної влади) легітимність. Проте відкритість доступу до практик опитування для різноманітних громадських ініціатив та груп політичного впливу перетворює ці практики на легітимний спосіб боротьби та репрезентації політичних інтересів шляхом апеляції до агрегованої в опитуванні сукупності уявлень пересічних представників громадськості. Небезпечним, хоча і цілком очікуваним, наслідком цього є використання опитувань громадської думки як інструменту політичного впливу. Як слушно зауважив П. Шампань, «громадська думка» — це професійна ідеологія. Це думка про політику, яку мають обмежені соціальні групи відносно політики, професія яких полягає у виробництві думок і які намагаються включитися в політичну гру, модифікуючи її саму і перетворюючи в такий спосіб думки освічених еліт на думку універсальну, позачасну і анонімну, що має політичну цінність»⁵.

Проте слід відзначити, що опитування громадської думки не є звичайною фікцією — відповіді на опитування завжди відображають певну соціальну логіку, але остання не дана аналі-

тику безпосередньо. Інакше кажучи, відповіді являють собою «сировину», яка на другому кроці обробляється експертами і технологами, перетворюючись на специфічний продукт, виробництво якого опосередковано іноді вишуканими інтерпретативними методиками, які експерти, посилаючись на наукоподібність, застосовують під час доведення до вживаного стану цієї «сировини». Визначальним тут є власне вишуканість та складність цих методик, застосування яких, втім, неможливо уникнути, але водночас перевірити. Внаслідок цього «громадська думка» інститутів опитування існує тому, що вони спромоглися довести «наукову» цінність своєї діяльності, перетворивши те, що колись було тривіальним методичним артефактом, в соціальну реальність. Висування на перший план технологічної складової виробництва результатів опитування є відображенням посилення влади експертів, які, наполягаючи на легітимності свого продукту, спроможні виладувати результат уздовж певної політичної лінії, аргументуючи таким чином необхідність прийняття відповідних політичних рішень. Влада експертів, дістаючи вираження в немичуче монопольному виробництві «громадської думки» є найнебезпечнішою формою нав'язування громадськості бажаних для груп політичного тиску уявлень про соціальну реальність.

Втім, розповсюдження практик опитування громадської думки свідчить не лише про посилення впливу експертів на поточний політичний процес, а й підсилює подальшу медіатизацію політики, що дістає вираження у зростанні кількості програм за політичною тематикою в сучасних ЗМІ. Безпосереднім наслідком цього процесу є посилення символічної боротьби та послаблення контролю з боку держави над власним інформаційним простором. Вочевидь держава дедалі більше поступається і поступатиметься надалі здатністю монопольно нав'язувати громадськості певне сприйняття, інтерпретацію та оцінювання суспільно-політичного життя, що кардинальним чином трансформує як політичну конфігурацію в межах національного інформаційного простору, так і спосіб виправдання і легітимації владою своїх рішень.

Втім, такі процеси не є специфічними для України, а спостерігаються також і в країнах розвиненої демократії. Одним з найголовніших чинників трансформації соціального простору останніх років є становлення «публічного простору»: розповсюдження грамотності, збільшення друкованої продукції, зростання інтелектуальних спільнот, наукових зібрань, читацьких аудиторій тощо. «Медіатизація діє двома способами: вона намагається зробити публічним те, що досі залишалося у сфері приватного; чи

то життя індивідів або діяльність чиновників, вона зобов'язує соціальні сектори використовувати загальнодоступну мову для того, щоб бути зрозумілими і навіть отримати згоду публіки, яка не володіє такою же культурою»⁶.

Усюдна критика влади, яка сьогодні стала нормою в демократичних країнах, попри те чи є вона обґрунтованою, чи ні, є, зазначає Р. Ленуар, «симптомом не стільки кризи функціонування держави, скільки розпаду соціальної бази не її самої, а форми абсолютного етатизму: держави як цілого, цілого, гарантованого державою. Цей розпад — термін, безперечно, дуже сильний — дістає вираження на трьох рівнях: національна держава не є більше господарем найважливіших економічних рішень, що виправдовувало її контроль над частиною засобів виробництва; вона також дедалі більше втрачає свої прерогативи на локальному рівні, до того ж в усіх областях і, зокрема, в сфері міської інфраструктури, культурного обслуговування та ін., нарешті, держава не контролює більше висвітлення та інтерпретацію своїх рішень. <...> Влада, яка «викрила себе», зростання кількості судових справ, стосовних найвищих посадовців, той факт, що поведінка керівників дедалі частіше оцінюється як скандальна, а не як «сама собою зрозуміла» — все це ознаки кризи. Мова йде не про кризу права на відповідальність, але про кризу різних категорій «відповідальних осіб». І в цій боротьбі, поняття «відповідальність» стає головною зброєю дискредитації противника»⁷.

Отже, специфічною ознакою сьогодення стає втрата державою монополії на легітимне застосування символічного насильства, що трансформувало диспозицію національної держави в межах власного інформаційного простору. Проте не слід драматизувати цю втрату, позаяк вона спричиняє не лише ускладнення процесів національно-державного регулювання, а й стає шансом для демократизації останнього. Сьогодні державна влада просто змушена відійти від абсолютистської зверхності й безвідповідальності та перейти до більш відповідальної публічної політики, спрямованої на виправдання, обґрунтування і пояснення власних рішень. Присутність в інформаційному просторі непідконтрольних державі агентів публічної політики, що ставлять під сумнів шляхом викриття зловживань державною владою легітимність політичних рішень, змушує її до більш адекватної і прозорої політики регулювання суспільними процесами. Небезпечним тут є, радше, те, що в публічному просторі переважає позиювання інтересів тих політичних корпусів, які непідконтрольні

широким верствам громадськості та схильні до технологічної маніпуляції громадською думкою з метою симулювання представництва інтересів громадян. Враховуючи тенденцію до транснаціоналізації еліт, актуальною загрозою стає неконтрольована громадськістю та національною державою інтеграція у глобальні мережі економічних, інформаційних та людських обмінів і потоків.

Разом з тим було б поспішним стверджувати в неоліберальний спосіб, що втрата здатності держави до символічного насильства є ознакою подальшої «ерозії держави». Радше можна спостерігати інший процес — втрачаючи здатність нав'язувати громадянам державницьке бачення соціальної реальності національна держава залишає за собою право на монопольне застосування фізичного насильства, але механізми реалізації цього права стають більш прозорими для громадськості, що вимагатиме від державної влади значно більшої, ніж раніше, відповідальності. В сучасних умовах це створює необхідні умови для дотримання норм контролю над представниками силових відомств та уможливорює боротьбу як з незаконним застосуванням сили з боку мілітарних служб, так і контроль за обігом зброї, що безпосереднім чином сприятиме оздоровленню сфери національної безпеки. Інакше кажучи, *втрата монополії держави на застосування символічного насильства закладає підґрунтя для удосконалення і збільшення відповідальності за застосування насильства фізичного, а відтак окреслює шляхи переходу до демократичного політичного режиму, приреченого до легітимації і публічного виправдання власних політичних рішень.*

Таким чином, актуальне суспільно-політичне життя демонструє наявність в українському суспільстві дуже помітних тенденцій до віртуалізації політичних процесів. Про віртуалізацію політики красномовно свідчить перетворення виборчих кампаній на кампанії рекламні, що сприяє передачі ключових функцій по їх проведенню з рук професійних політиків у руки професіоналів рекламної індустрії. Політична боротьба трансформується у боротьбу не стільки партійних програм, скільки публічних іміджів, що саме і продемонстрували вибори 2002 р., характерною ознакою яких стала відсутність істотних відмінностей у програмних положеннях переважної більшості партій, зростання емблематичності в іміджі партій (Яблуко, ЗУБР тощо) та використання, т. зв., «брудних», «ломових» політичних технологій. Враховуючи той факт, що головним ЗМІ, завдяки діяльності якого виборці знайомляться з політичними подіями, є телебачення, можна при-

пустити, що подальше конституювання незалежного від державних органів влади політико-журналістського сектору ЗМІ відбуватиметься насамперед у цій сфері, а перетворення політичної боротьби на боротьбу символічну, будучи глобальною тенденцією останніх тридцяти років, і надалі супроводжуватиме українське суспільно-політичне життя.

В європейських країнах останнім часом дістала вираження тенденція, характеризувана поступовим занепадом традиційної форми політичної участі громадян — голосування — і появою та розповсюдженням альтернативних форм політичного життя: прямі дії громадян, петиції, маніфестації, передусім на місцевому рівні. Серед учасників цих акцій переважають представники середнього класу, водночас робітничий клас, який традиційно був провідним політичним гравцем, залишається на другому плані.

З іншого боку, поточні зміни вплинули і на самі політичні партії, які останнім часом переживають кардинальну трансформацію — вони стають здебільшого професійними політичними механізмами, перетворюючи таким чином своїх членів на функціонерів. Занепад демократичної інфраструктури, спровокований послабленням традиційних організацій, побудованих на постійному членстві, компенсується посиленням впливу дрібних, гнучких за своєю природою, без постійного членства професійних груп дії для рішення конкретних питань.

Специфічним для розуміння політики і політичного стало поступове звуження цих понять до емблематичного політичного, пов'язаного лише з діяльністю політичної системи. Така, з одного боку, автономізація поля політики через оформлення та підпорядкування прийняття рішень специфічним правилам і стандартам репрезентованих в публічній сфері проявів політичного спричиняє, з іншого боку, посилення симулятивних тенденцій, продукування цією репрезентацією, коли публічне і на перший погляд прозоре обговорення поточних проблем стає маскуванням субполітичних прагнень.

Дана тенденція свідчить про розмивання політичного поля. Підпорядковані стандартам політичного поля рішення насправді стають продуктом зовнішніх самому політичному полю інтересів, технологічно оформлених відповідно до прийнятного для політичної системи вигляду. Внаслідок цього політичне зсувається з офіційних арен — парламент, уряд, політичні партії — в «сіру зону корпоративізму, де за допомоги організованої влади об'єднань кують гаряче залізо політичних рішень, які потім зовсім інші люди відстоюють як свої власні». Як відзначає У. Бек,

«за формулою «нової неоглядованості» ховається глибока *системна зміна політичного*, а саме у подвійному відношенні: по-перше, у втраті влади, яка відбувається з централізованою політичною системою під час здійснення і дотримання громадянських прав; по-друге, в соціально-структурних змінах, пов'язаних з переходом від неполітики до субполітики»⁸.

Отже, поточні події засвідчують про кардинальну трансформацію суспільно-політичного життя європейських країн та про помітні зміни у функціонуванні демократії старого зразка. Втім, в цих умовах суверенітет держав не стільки знецінюється, скільки трансформується. Перед ним постає ціла низка нових функцій і завдань, від вирішення яких залежатиме подальша легітимність національних утворень. Сучасний німецький дослідник О. Гьофе відстоює думку про те, що сила і значущість держави в умовах глобалізації не зменшуються, а, радше, збільшуються, хоча її завдання значною мірою трансформуються. «Розширення функцій держави відбувається разом із захистом прав на свободу. Виникає яскравий букет соціальних завдань, спрямованих на досягнення загального добробуту. До цього пізніше додається освітянська, наукова та культурна політика, а також політика економіки та ринку праці разом із розвитком техніки. Сьогодні це доповнюється політикою захисту навколишнього середовища. <...> Зважаючи на якісне та кількісне збільшення державних завдань, тезу «ерозія держави» можна пояснити за допомогою стислого поняття, яке концентрує увагу на абсолютистській зверхності держави»⁹.

Завдяки розширенню своїх інструментів держава отримує нові, абсолютно позитивні якості. Наприклад, зростає її «чуйність», тобто готовність та здатність швидше та сильніше реагувати на потреби та інтереси; можливо, вона, навіть, стане «рефлексивною» державою. При наданні переваги самостійному управлінню над зовнішнім управлінням зростає ступінь *субсидіарності*.

В європейській політиці поняття «субсидіарність» з'являється у 1987 р., де воно пов'язується передусім з питаннями охорони довкілля. Основну роль цей принцип відіграє на «Конференції європейських регіонів» (Мюнхен, 1989), де було зазначено, що «субсидіарність та федералізм повинні стати головними принципами побудови співтовариства». Цей принцип був остаточно закріпленим в Маастрихській угоді.

Вихідним для принципу субсидіарності є твердження, згідно з яким індивід постає як перший, так і останній засадничий принцип політики. Тобто у будь-якому разі вирішальним є спра-

ведливе ставлення до людини, а не до спільноти. Не можна позбавити людину того, що вона отримує з власної ініціативи або власними силами та наділити цим спільноту.

Проте, позаяк людина за своєю природою не може обмежитись власними силами і потребує допомоги з боку інших, виникає потреба у встановленні правил надання цієї допомоги з боку спільноти, до якої входить людина. Втім, відповідно до принципу субсидіарності спільнота не може претендувати на те, на що спроможний індивід, а більше соціальне утворення не може позбавити менше того, що вона саме здатне виконати¹⁰.

Принцип субсидіарності має на меті точний розподіл повноважень між різними суспільними утвореннями та державою. Згідно з ним, *державою може брати на себе тільки ті повноваження, на які вона одна має право і які лише вона спроможна виконати*. В даному випадку особливого значення набуває питання легітимності державних повноважень, яке намагаються вирішити завдяки принципу субсидіарності, що обмежує зазіхання державної влади на неприйнятні їй повноваження. Адже, відповідно до демократичного принципу, політична влада йде не згори як милість, а, навпаки, — знизу від прихильників права і передається державі за умови її служіння усім її суб'єктам. Як відзначив О. Гюффе, «публічна влада, яка ухвалює рішення, легітимна не через власну милість або ж на засадах (громадсько-) трансцендентного повноваження. Легітимація — наслідок універсальної здатності давати згоду, яка, в свою чергу, доступна всім, кого вона стосується, лише за вигідних умов»¹¹.

Вільшість сучасних демократичних держав існували задовго до того, як виникла можливість демократичного ладу, тобто їхнє становлення відбувалося без застосування демократичних процедур. Тому останнім часом через істотні трансформації у функціонуванні демократичних механізмів в європейському інтелектуальному середовищі поживалися дискусії навколо удосконалення демократичної моделі.

В середині ХХ ст. в європейській політиці стала домінувати модель «агрегативної демократії». Агрегативна модель, принципи якої вперше були сформульовані Й. Шумпетером в 1947 р. (книга «Капіталізм, соціалізм і демократія»), виходить з того, що завдяки розвитку масової демократії народний суверенітет у тому вигляді, як він розумівся у класичній моделі демократії, вже не відповідає вимогам часу. Нове, агрегативне розуміння демократії наголошувало на *агрегуванні преференцій політичними партіями*, за які народ голосує через рівні відрізки часу.

Звідси витікала теза Шумпетера про демократію як систему, в якій народ завдяки конкурентному виборчому процесу має можливість приймати чи ні своїх лідерів¹².

Домінування агрегативної моделі розуміння демократії протрималося до початку 70-х рр. Після публікації праці Д. Ролза «Теорія справедливості» в політичній науці розпочалася нова хвиля нормативних теорій, однією з яких стала модель «демократії обговорення» чи, як її визначає Ю. Хабермас, *деліберативної демократії*.

Вихідним моментом для обґрунтування цієї моделі стало посилення та урізноманітнення соціокультурного життя в Європі, що зробило політично неминучим і морально виправданим мультикультуралістичний підхід до дослідження суспільно-політичних процесів. Втім, теорія мультикультуралізму, передбачаючи рівноправне співіснування різних етнічних спільнот, мовних груп, конфесій та форм життя, водночас протиставляє себе тенденції до фрагментації суспільства. Інакше кажучи, мультикультуралізм став відповіддю на актуальні виклики політичного життя, а саме — на формування і політизацію різноманітних субкультур, загрозливих для суспільної цілісності. Це передбачає виділення культури більшості з всезагальної культури, що має унебезпечити від перетворення домінуючої культури на параметри дискурсу саморозуміння. Водночас мультикультуралізм передбачає існування спільної політичної культури як підґрунтя для налагодження зв'язків між представниками різних субкультур в межах державного цілого¹³. Наголос в цьому процесі робиться не на досягненні соціокультурної гомогенності, а на формуванні спільних, достатньо абстрактних форм політичного життя, що мають уможливити участь в поточних суспільно-політичних процесах.

«Демократичне громадянство встановлює порівняно абстрактну, в будь-якому разі юридично опосередковану солідарність серед чужих один одному індивідів; і ця постанала лише разом з національною державою форма соціальної інтеграції здійснюється у вигляді *комунікативного зв'язку*, що втручається в процес політичної соціалізації»¹⁴. Принциповим моментом в цьому випадку є те, що соціальна солідарність пов'язана із самим демократичним процесом, а не з колективною ідентичністю, яка йому передує. Інакше кажучи, в сучасних умовах *соціальна солідарність є продуктом актуальної демократичної політики, а не проявом якоїсь споконвічного, ґрунтованого на традиційних соціокультурних формах саморозуміння громадськості*.

Класичні нормативні моделі демократичного процесу («ліберальна» та «республіканська») попри істотні відмінності між

собою мають одну спільну рису — «вони не беруть до уваги *інтерсуб'єктивний* зміст правових норм, що вимагають взаємного до-тримання прав і обов'язків у симетричних відносинах взаємного визнання»¹⁵. З метою удосконалення цих підходів Ю. Хабермасом була запропонована модель деліберативної демократичної політики, емпіричним підґрунтям якої має стати «врахування всього розмаїття форм комунікації, в яких спільна воля формується не тільки на шляху *етичного самоузгодження*, а й за рахунок урівноваження інтересів і досягнення *компромісу*, за рахунок *цілераціонального* вибору засобів, *морального обґрунтування* і перевірки на *юридичну зв'язність*»¹⁶. Таким чином наголос в цій моделі робиться на комунікативних умовах і процедурах, які легітимують інституціалізоване формування громадської думки і політичної волі.

Деліберативній моделі демократії відповідає уявлення про децентроване суспільство, яке, проте, поділяє з політичною громадськістю арену сприйняття, ідентифікації і розробки проблем, стосовних всього суспільства. Відмовляючись від філософії суб'єкта на користь комунікативної парадигми, Ю. Хабермас наголошує на тому, що народний суверенітет, проінтерпретований інтерсуб'єктивно, демонструє себе як комунікативно продукована влада. Саме тому принцип народного суверенітету дістає вираження в правах на комунікацію і на участь, що забезпечують публічну автономію громадян.

Отже, модель «деліберативної демократії» являє собою альтернативу агрегативній моделі, намагаючись доповнити і зняти концептуальне напруження між ліберальними та республіканськими поглядами. Головною тезою тут є те, що завдяки відповідним моделям обговорення, можна досягти такої згоди, що відповідала б як вимогам раціональності (захисту ліберальних прав), так і демократичної легітимності (репрезентованої народним суверенітетом).

Процедуральний підхід Ю. Хабермаса передбачає: 1) участь в обговоренні визначена нормами рівності та симетрії, тобто всі мають можливість ініціювати обговорення; 2) у всіх є право ставити під сумнів теми, що висунуті на обговорення; 3) всі мають право починати обговорення самих правил процедури дискурсу і способів їхнього застосування та здійснювання. Відповідно до цієї точки зору легітимність демократичних інституцій полягає у тому, що інстанції, які претендують на владу, мають обґрунтувати свої намагання тим, що їхні рішення відображають точку зору, яка виражає інтереси всіх. В такий спосіб модель делібера-

тивної демократії передбачає встановлення «комунікативної влади», що вимагає створення умов для вільно вираженої згоди всіх зацікавлених сторін. Власне через це головною умовою досягнення такого стану є пошук адекватних процедур обговорення, які виступають як регулятиви демократичного процесу.

Слушним моментом цієї моделі є те, що на відміну від Д. Ролза прибічники деліберативної моделі наголошують на тому, що сьогодні, в умовах розмаїття цінностей та інтересів, необхідно *відмовитись від пошуку консенсусу щодо уявлень релігійного, морального чи світоглядного ґатунку*. Натомість вони наполягають на тому, що раціональний консенсус з політичних питань все ж таки є можливим завдяки дотриманню демократичних процедур.

В даному випадку вартим уваги стає питання щодо зміни наголосів в політичному процесі — перехід *від вимоги досягнення консенсусу до вимоги досягнення компромісу*. Політична логіка компромісу вимагає співробітництва (реального, на рівні поведінки), на відміну від консенсусу (ідеологічного за своєю природою), а сенс задачі полягає в тому, щоб за умов наявності принципово різних поглядів та прагнення домогтися їхнього здійснення перенести центр ваги з ідеології на поведінку. Позитивний ефект від компромісу полягає у тому, що індивіди почуватимуться у безпеці разом з опонентами. Воля до компромісу передбачає здатність до трансцендування поточної політичної боротьби, що уможливорюється здатністю подивитися на себе з боку, і волі до дотримання адекватного ступеню непричетності¹⁷.

Разом з цим виявляється можливим зберегти головний механізм сучасного демократичного суспільно-політичного життя — принцип представництва чи репрезентації інтересів. «Коли населення поділено на групи, одна з яких репрезентована, а інша її репрезентує, влада полягає, по суті, в самій репрезентації, яка і ділить, і об'єднує населення, не належачи при цьому ні до жодної з його груп», — відзначає Ф. Анкерсміт¹⁸. Адже держава в країнах репрезентативної демократії є репрезентацію електорату, і тому її функціонування визначено логікою репрезентації, а не істини: держава повинна зосередити зусилля на тому, щоб організувати істину як самоузгоджене ціле. *Тобто репрезентація має справу радше з організацією істини, ніж із самою істиною*¹⁹. Інакше кажучи, сутність представництва пов'язана з організацією та узгодженням різних режимів істини, що досягається завдяки відповідним процедурам та дотриманню відповідних, експлікованих в нормативно-правових документах, норм.

Таким чином, компроміс за своєю природою передбачає терпимість, довіру, побудовані на повазі до іншого як суб'єкта моральної автономії. Натомість в консенсусі дістає вираження радше статичний, а не динамічний аспект політики.

Втім, як відзначив П. Бурд'є, «на відміну від філософії «комунікативної дії» Юргена Хабермаса, дуже шановного і викликаючого сьогодні великий інтерес німецького теоретика, який відводить значне місце проблемам і нормам комунікації в соціальних просторах, таких, наприклад, як поле політики, та *Realpolitik* розуму, застосування якої я збираюся продемонструвати, стверджує, що для того, щоб здійснився ідеал, визнаний істиною комунікації, необхідно впливати на структури, в яких здійснюється комунікація, шляхом політичної, але специфічної дії, тобто дії, здатної подолати специфічні соціальні перешкоди для раціональної комунікації та освіченої дискусії»²⁰. Обмеженість моделі «деліберативної демократії» полягає у тому, що демократичний процес стає можливим не лише завдяки наявності певних демократичних процедур, а й завдяки наявності демократичних суб'єктів, які здатні, спроможні й схильні їх дотримуватися. Інакше кажучи, комунікативна демократія постулює демократичну природу індивідів на кшталт модерної теорії природних прав та раціональних суб'єктів, залишаючи поза увагою питання історико-культурного ґатунку. Тому *головною проблемою виявляється не лише створення умов для вільного і неупередженого обговорення політичних питань і рішень, а й формування відповідної демократичної культури, яка б уможлиблювала дотримання цих демократичних процедур*. Як зазначає в цьому випадку Ш. Муфф, «виникнення демократичних індивідів стає можливим лише завдяки зростанню кількості інституцій, дискурсів і форм життя, що сприяють ідентифікації з демократичними цінностями»²¹.

З іншого боку, практичні питання демократизації суспільно-політичного життя вимагають подолання надзвичайно обмеженого розуміння політики, властивого більшості сучасних політичних теорій. Згідно з цим розумінням політичне життя можна несуперечливо виокремити як певне поле діяльності, а політичні питання зазвичай пов'язані з проблемами функціонування репрезентованої як політична системи відносин. Внаслідок цього поза межами уваги цих політичних теорій залишається проблеми згортання політичного простору та посилення впливу субполітики на процес прийняття політичних рішень, що дістали вираження в останній чверті ХХ ст.

Подолання звуженого розуміння політики передбачає привертання уваги до того факту, що антагонізм є неодмінною складовою самого людського існування, дістаючи вираження не лише в процесах, які позначені як політичні, а й в усій множині соціальних відносин. В цьому випадку «політичні утворення» або політика як поле діяльності являють собою множину практик, дискурсів та інституцій, спрямованих на становлення певного ладу і організації спільного існування людей в умовах, які завжди містять у собі потенціал конфлікту. Тому питанням демократичної політики є не досягнення такого стану, коли зникнуть антагонізми і суспільство досягне якоїсь гармонії, а, радше, створення таких умов співіснування, які б відповідали нормам плюралістичної демократії. Мова йде *не про подолання антагонізмів, суперництва та конфліктів інтересів, що є утопічним, а про каналізацію конфліктної енергії в напрямку демократичних проектів.*

Для сучасних демократій специфічним є те, що вони виникли як результат руйнації попереднього ладу, який претендував на вираження органічної, безконфліктної єдності, що існувала а priori. Проте демократія — це політична форма суспільства, чия історія, що складається із зіткнень, випадковостей, конфліктів, більше не апелює до трансцендентної, зовнішньої собі єдності, уникаючи в такий спосіб авторитарної спокуси привести всю множину сенсів і значень до спільного знаменника. Загалом існує три небезпеки для збереження і розвитку представницької демократії: спокуса встановлення прямої демократії, делегування відповідальності й повноважень щодо прийняття рішень експертам, намагання досягти консенсусу²².

Особливою проблемою для постсоціалістичних країн є *одночасність* трансформації економічної, політичної і соціальної систем. Між цими трьома сферами існує тісний взаємозв'язок, внаслідок чого нескоординованість змін може викликати негативний взаємовплив. Внаслідок того, що *дифузний* вимір легітимності демократичних перетворень, тобто афективна підтримка демократичних інституцій і зразків поведінки, чи навряд змогла сформуватися, існує небезпека остаточної втрати первинного кредиту довіри до влади, наданого владним інституціям під час здобуття незалежності²³. Вочевидь найближчим часом легітимність державних інституцій ґрунтуватиметься не на специфічній для усталених демократичних політичних режимів афективній підтримці з боку громадян, а на *селективній* легітимності, побудованій переважно на економіко-політичних досягненнях уряду. Позаяк цей різновид легітимації влади перебуватиме

в принциповій залежності від вдалої трансформації економічної системи, брак успіхів у цьому напрямку зробить процес визнання громадянами владних інституцій довготривалим і переривчастим.

«Сучасне українське суспільство, — наголошує В. Степаненко, — є «напівконтрактним» суспільним устроєм, у якому досить велику роль відіграють неформальні клієнтурні відносини на кшталт «патрон-клієнт». Хоча контрактні відносини та верховенство права ще не є основними соцієтальними регуляторами, наше суспільство вже пододало як наївно-романтичну фазу морально-звичаєвих відносин, характерних для домодерних суспільств, так і ідеологічно-доксичні форми суспільної регуляції радянської доби»²⁴. Тому актуальним завданням виявляється деклієнтизація українських суспільних відносин, що парадоксальним чином неминуче включає в себе утвердження культури контрактних взаємин між людьми, а відтак інституціалізацію відносин недовіри, скепсису та контролю (насамперед за владою) заради формування майбутньої громадянської культури довіри²⁵.

Проте перехід до нових цінностей і форм облаштування суспільно-політичного життя зазвичай зіштовхується з проблемами світоглядного ґатунку. На думку французького демографа і соціолога Е. Тодда, «перехідний період на першому етапі породжує істерію навколо антропологічних цінностей. Розрив з минулим, провокований модернізацією, викликає зворотню реакцію — утвердження в ідеологічній формі традиційних сімейних цінностей. Ось чому всі ідеології перехідного періоду певною мірою є фундаменталістськими, інтегралістськими. <...> Потім криза згасає. Поступово з'ясовується, що всі антропологічні системи з певним розривом у часі руйнуються внаслідок підйому індивідуалізму, зумовленого розповсюдженням писемності. І зрештою виникають елементи демократичної конвергенції»²⁶.

До того ж модернізаційні процеси на східноєвропейських теренах мають свої особливості. Впродовж радянської доби попри кардинальні зміни в соціальній структурі та попри розповсюдження писемності, сама модернізація супроводжувалася консервацією традиційно-колективістських систем цінностей. Через це модернізаційний процес відбувався в умовах тлумлення зазвичай супроводжуваних його процесів індивідуалізації. Тому для актуального, пострадянського перехідного етапу визначальним стало те, що минуле, до якого апелюють місцеві консерватори, фундаване фактично радянськими, за висловом А. Вишневського «консервативно-модернізаційними», цінностями, проте з викорис-

танням домодерних, дорадянських соціокультурних реалій (традиційна українська селянська культура). Парадоксальним тут є те, що головними агентами консервативної ідеології стала генерація тих українських гуманітаріїв та інтелектуалів, яка отримала чи не найбільший зиск від радянської модернізації, розірвавши внаслідок уможливленої радянською владою вертикальної мобільності та зміни в своєму соціальному статусі зв'язок з традиційним соціокультурним типом. До того ж уявна реанімація цього зв'язку в актуальних ідеологічних побудовах консерваторів, втім, не супроводжувана реальним поверненням до традиційних, домодерних форм зайнятості та життя, ще більшою мірою загострює проблеми міжгенераційної трансляції цінностей та налагодження відносин взаємопорозуміння між представниками різних генерацій.

Тенденція до зростання символічної складової актуального суспільно-політичного і культурного життя спонукає повернути увагу до тих соціокультурних зрушень, що спостерігаються у пост-радянський період серед самих українських інтелектуалів — соціальної верстви, яка відіграє мабуть найголовнішу роль в поточних соціокультурних процесах, піддаючи ревізії та переосмисленню історико-культурний спадок і таким чином здійснюючи кадрування колективної пам'яті суспільства. Слід відзначити, що розгляд і узагальнення своєї власної історико-культурної спадщини завжди має метанаукове підґрунтя. Кадрування колективної пам'яті відбувається шляхом селекції, визначення і конституювання найбільш *значущих* складових історичного досвіду, оскільки принципова відмінність пам'яті від історії полягає не стільки у тому, що відрізняє істину від ілюзії, скільки у наявності в ній тих елементів минулого, що є цікавими і значущими сьогодні. Пам'ять тримається інтереса, ґрунтованого не стільки на знанні, скільки на ідентичності. Таким чином, переосмислення свого історичного минулого здійснюється, виходячи з певних соціокультурних домінант, які, так би мовити, «розставляють наголоси» у сприйнятті і оцінюванні наявного соціокультурного та історичного матеріалу.

Метанауковим підґрунтям переосмислення і ревізії української соціокультурної ідентичності є поточні суспільно-політичні перетворення, що виступають не лише загальним тлом, на якому розгортаються зазначені процеси, а й виявляються опосередкованими чинниками їх сприйняття, що налаштовують певну «оптику», реалізуючи в такий спосіб відповідну стратегію бачення та відображаючи актуальні соціокультурні диспозиції

агентів інтелектуального виробництва. Проте неперебутна політична заангажованість постає специфічною формою онтологічної заангажованості інтелектуалів як таких; тому та чи інша версія інтерпретації власних історії, культури чи суспільства відображає, хай і симптоматично, певні світоглядні й, часто-густо, політичні уподобання.

Це значною мірою стосується і розповсюдження в українському суспільно-політичному житті популістських гасел. Такі поняття як «народ» або «народне» (народне мистецтво, народна релігія, народна медицина) служать передусім ставкою в боротьбі між інтелектуалами. В політичному полі у інтелектуалів є можливість грати на двозначностях самого слова «народ» (народні маси, робітники і селяни, нація, етнос). Як зазначив П. Бурд'є, «різні уявлення про народ постають, таким чином, як трансформовані (в залежності від цензури і норм, що набувають вигляду, власному кожному полю) вираження засадничого ставлення до народу, яке залежить від позиції в полі фахівців, і — ширше — в соціальному полі, також від траєкторії, що привела до цієї позиції»²⁷.

В українському контексті така гра на двозначностях пов'язана передусім з різними тлумаченнями слова «народ», яке дозволяє по-різному, в залежності від політичного контексту, інтерпретувати його: «*народ*» як трудящі, доміновані верстви, протиставлені правлячій верстві (марксистські і популістсько-народницькі тлумачення), «народ» як етнос, представники однієї етнічної групи, протиставлені іншоплемінникам (націоналістичні та етнократичні тлумачення), «народ» як демос, сукупність громадян незалежно від етнічного походження і соціального стану (державне громадянське тлумачення). Це уможливило застосування слова «народ» шляхом *стягування* альтернативних полів значень, що дозволяє конструювати політичні опозиції гібридного ґатунку, нав'язуючи в такий спосіб політичній мобілізації невласливу цим опозиціями логіку — демос мобілізується: а) за протиставленням українці/не-українці (практика, поширена в націоналістичному таборі); б) за протиставленням доміновані/домінуючі (практика, поширена серед «лівої» опозиції). В кожному з цих випадків адресатом виявляється «народ», втім, репрезентований як етнос²⁸ або як трудящі, що водночас дозволяє сегментувати демос, парадоксальним чином наголошуючи на демократичності, а відтак легітимності цих конструкцій.

Схожі проблеми властиві й терміну «нація», який має щонайменше два тлумачення: перше (громадянське-державне) наполягає на неспецифічності етнічної складової, позаяк ґрунтоване

на громадянській приналежності; друге (етнографічне), навпаки наполягає на визначальності етнічної приналежності. Ці відмінності також провокують змішування понять в поточних політичних практиках, що дозволяє інтерпретувати національне як етнічне, в перспективі стверджуючи необхідність досягнення етнічної гомогенності. Дана обставина вимагає послідовного розведення цих понять, позаяк окреслені змішування значень виявляються найнебезпечнішими чинниками політизації етнічної приналежності, що загрожує витісненням поза межі національного (в політико-державному розумінні) тих громадян, які вважають себе представниками інших, недомінантних етносів. Водночас це свідчить про істотні дискурсивні й практичні обмеження у використанні терміну «нація» та її похідних, зокрема, «національної ідеї». Тобто, якщо на першому кроці (декларативному), поняття «національна ідея» містить у собі, як стверджують, певний консолідаційний потенціал, то вже на другому (практичному) — коли постане необхідність конкретизувати заходи, сприятливі для шуканої консолідації, дістане вираження незбіг в інтерпретаціях цього поняття, що загрожуватиме вже досягнутій солідарності.

З іншого боку, поглиблення індивідуалізації соціокультурних форм²⁹ ще більше загострило проблему браку соціальної довіри, позаяк консервативні побудови виявилися ще менш спроможними стати консолідаційними образами через свою нереалістичність і попри свої фундаменталізм та інтегрізм. Внаслідок цього суспільство залишилося позбавленим будь-якої реалістичної консолідаційної ідеї, що позначилося на «ідеологічному вакуумі», властивому поточним суспільно-політичним процесам, та на переважно «емблематичності» партійних об'єднань, велика кількість яких не відображає такої ж кількості ідейно-політичних поглядів і доктрин.

Принципово новим у сучасному тлумаченні поняття «гегемонія» є відмова розглядати її як ситуацію класового верховенства. Внаслідок того, що поділ на класи в сучасному суспільстві вже не є головним принципом формування режиму домінації, гегемонія розглядається як домінування будь-якої ідентичності, не лише класової, а й етнічної, конфесійної, корпоративної тощо. Тому в сучасних умовах питання досягнення компромісу, а не досягнення консенсусу виявляється більш важливим і реалістичним.

Соціологи відзначають, що сприятливі для цього тенденції в українському суспільстві окреслилися і у процесі трансформації інституції громадської думки, «яка, як показали парламентські

вибори 2002 р., отримала свою більшу критичну самостійність, хоча й не набула ще значення інституту соціального контролю за владою. На жаль, деякі позитивні тенденції зростання критичного потенціалу суспільства все ще не переросли в рівень масової готовності та практичної здатності громадян відстоювати свої права та на законних засадах «тиснути» з цією метою на владу (зберігається ще стійкий посттоталітарний стереотип неможливості захисту громадянами своїх прав перед державою)³⁰.

Для досягнення демократичної консолідації важливими є щонайменше дві властивості наявних соціальних інституцій. По-перше, вони мають бути *інклюзивними*, тобто вони не мають відмовляти у інституційному доступі до влади великим соціальним і політичним групам. По-друге, вони мають містити *потенціал адекватного розв'язання* проблем для суспільних і політичних конфліктів.

Однією з відповідей на виклики глобалізації має стати створення і удосконалення суспільства освіти і знання: збільшення, а не зменшення термінів навчання, послаблення чи ліквідація його прив'язки до певних робочих місць та професій, зорієнтованість професійної підготовки на ключові кваліфікації. Під цим слід розуміти не лише «гнучкість», а й соціальну компетенцію, здатність працювати в колективі, спроможність розв'язувати конфлікти та йти на компроміс, розуміння культури, гуманітаризація освіти тощо.

На думку У. Бека сьогодні мова має йти про досягнення, свого роду, *нової суспільної угоди*, що має ґрунтуватися на таких компонентах: праця набула такої продуктивності, що її потрібно дедалі менше, щоб виробляти дедалі більше, матеріально-соціальна інтеграція шляхом найманої праці є домінуючою, але не єдиною формою інтеграції — новим центром тяжіння повинні стати *соціальна робота і громадська праця*.

Разом з тим, враховуючи істотні міжгенераційні відмінності у поглядах, знаннях, вміннях і навичках громадян та ускладнення у соціальних відносинах, до принципів нового суспільного договору слід додати й досягнення міжгенераційної згоди, компромісу. «Через те, що соціальні відносини стають все складнішими, а батьки не повинні залежати від прихильності своїх дітей, «сімейна угода» поступово перетворюється в «угоду між поколіннями»³¹. Позаяк політичні інституції не просто координують діяльність таких первинних інституцій як сім'я, а й обмежують їх права та вплив, виникає потреба в урівноваженні, у «відшкодуванні» суспільством наслідків цих обмежень. Тому

суспільні інституції мусять перебрати на себе ті завдання, які сьогодні вже неспроможні виконувати сім'ї.

Отже, провідні принципи нової суспільної угоди — добровільність чи самоорганізація та громадське фінансування. Джерелами фінансування можуть стати: 1) залучення безробітних які отримують соціальну допомогу на громадські роботи; 2) податкові пільги — зменшення або скасування податку на громадські роботи; 3) благодійні союзи; 4) немонетарні джерела — мережі обміну речами, системи талонів; 5) соціальне спонсорвання та ін.³²

* * *

Глобалізаційні та регіоналізаційні виклики поставили українське суспільство перед надзвичайно складною проблемою — збереження і реалізацію демократичного потенціалу та досягнення політичної консолідації. Проте актуальний історичний період, який іноді визначають як добу *рефлексивного модерну*, на відміну від попередніх вже не дозволяє консолідувати суспільство на ґрунті спільних історичних традицій та цінностей. До того ж соціокультурна строкатість України та наявність помітних міжрегіональних диспропорцій засвідчує про існування дуже істотних відмінностей як в політичних перевагах громадян, так і в їхньому ставленні до реалій економічного, соціально-політичного та культурного ґатунків. Все це надзвичайно ускладнює і загалом ставить під сумнів можливість досягнення консенсусу на ґрунті спільних цінностей та світогляду, натомість актуалізує питання про *необхідність досягнення компромісу, який уможливить не стільки подолання, в нашому випадку дивовижне, конфлікту інтересів, скільки спрямування конфліктної енергії в річище демократичних проектів*.

Досягнення політичного компромісу на ґрунті демократичної політичної культури водночас є першим кроком у напрямку політичної консолідації українського суспільства. Це передбачає удосконалення старих та розробку і запровадження нових демократичних процедур, які уможливлуватимуть розвиток демократичної політичної культури української громадськості та створення адекватних сьогоденню механізмів публічної репрезентації, обговорення та відстоювання своїх інтересів. Підтримка і стимулювання демократичних ініціатив громадян стає, таким чином, чи не найважливішим політичним завданням державної влади.

Політична консолідація українського суспільства передбачає подолання консервативних упереджень щодо української

культури та історії. В цьому випадку особливого значення набуває пошук інноваційних шляхів, які б дозволили налагодити партнерські відносини між органами державної влади та широкими верствами громадськості. По суті мова йде про досягнення, свого роду, *нової суспільної угоди*, що має закласти підґрунтя для співробітництва держави і громадян. Першим кроком в цьому напрямку може стати *публічне обговорення і прийняття засадничих нормативно-правових документів* (Соціальний кодекс чи Соціальна хартія тощо), які б визначали як *сукупність основних соціальних гарантій з боку держави, так і принципи, норми, механізми та перспективи співробітництва органів державної влади і представників громадськості*. Зрештою, визначальним на шляху досягнення політичної консолідації має стати урахування всієї множини інтересів, презентованих різними політичними силами, та пошук компромісу шляхом дотримання норм демократичної політичної культури.

Глобальні та регіональні виклики українському суспільству дедалі більше загострюють проблему становлення і розвитку демократії та її інституцій на пострадянських теренах. Демократичні перетворення та курс на сприяння розвитку демократичних інституцій виявляються вже не питанням вибору, а, так би мовити, умовою можливості збереження і зміцнення державного суверенітету України, відтак її здатності приймати принципові та життєвоважливі рішення в інтересах всього українського суспільства.

¹ За даними ЦВК результати виборів були такі: Блок «Наша Україна» отримав 23,57% голосів виборців; Комуністична партія України — 19,98%; Блок «За Єдину Україну!» — 11,77%; Блок Юлії Тимошенко — 7,26%; Соціалістична партія України — 6,87%; Соціал-демократична партія України (об'єднана) — 6,27% та ін.

² Загалом до складу блоку «За єдину Україну» увійшло 5 партій: Народно-демократична партія Валерія Пустовойтенка, «Трудова Україна» Сергія Тігіпка, Партія промисловців і підприємців Анатолія Кінаха, Аграрна партія України Катерини Вашук, Партія регіонів Володимира Семиноженка. Схожа ситуація спостерігалася і в інших політичних блоках. Так переможець за партійними списками блок «Наша Україна» був сформований з 10 партій — Конгресу українських націоналістів Слави Стецько, Ліберальної партії України Володимира Щербана, Молодіжної партії України Юрія Павленка, Народного руху України Геннадія Удовенка, партії «Реформи і порядок» Віктора Пинзенника, партії «Солідарність» Петра Порошенка, Християнсько-народного союзу

Володимира Стретовича, політичної партії «Вперед, Україно!» Віктора Мусіяки, Республікансько-християнської партії Миколи Поровського та Українського народного Руху Юрія Костенка. Блок Юлії Тимошенко об'єднав 4 політичні партії: Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» самої Ю. Тимошенко, Українську народну партію «Собор» Анатолія Матвієнка, Українську республіканську партію Левка Лук'яненка та Українську соціал-демократичну партію Василя Онопенка.

³ Особисте фіаско Л. Грача і відносна невдача «Кримського блоку Л. Грача» (від КБГ всього було обрано 22 депутати Верховної Ради АРК у тому числі 15 членів КПУ), які експлуатували тему (традиційно центральний пункт їхньої виборної програми) про зміцнення і розширення всебічних зв'язків Криму з Росією. Згодом дістала вираження подальша дезорганізацію діяльності кримських комуністів внаслідок того, що вони практично позбавились свого лідера – Л. Грача (обраний народним депутатом України за списком КПУ), який тривалий час був консолідуючим стрижнем КРО КПУ, і до того ж втратила важелі політичного впливу в АРК.

Виборна кампанія «Російського блоку Криму» (РБК), на відміну від КБГ, будувалася не на використанні політичної складової «російської ідеї» у Криму. Увага акцентувалось на етнокультурних аспектах (захист російської мови і культури, боротьба з кримськотатарським націоналізмом і т. п.). Це дозволило РБК домогтися відносного успіху — шість його представників обрані депутатами ВР АРК, у той час як у ВР АРК попереднього скликання проросійські сили були подані лише одним депутатом (активіст Російської общини Криму О. Радівілов).

Відносний успіх РБК забезпечив його представникам доступ до парламентської трибуни і більш широкі можливості привселюдної політичної діяльності, проте, реальних важелів влади і впливу вони фактично не отримали. Представники РБК керівних посад у республіканських органах влади не займають, за винятком посади глави постійної комісії ВР АРК по органах місцевого самоврядування, головою якого обраний керівник Партії «Спілка» В. Кличніков. Натомість результати виборів Меджлісом були визнані успішними. Основними з них можна вважати: Двох представників Курултаю-Меджлісу обрано народними депутатами України (за списком блоку «Наша Україна») — М. Джемілев та Р. Чубаров; у ВР АРК обрано 8 кримських татар, у т. ч. 6 представників Курултаю-Меджлісу; депутатами органів місцевого самоврядування АРК обрано 957 кримських татар, що складає 14% від загального числа депутатів місцевих рад; представники Курултаю-Меджлісу зайняли ряд керівних посад в органах влади АРК: віце-спікером ВР АРК обраний І. Умеров, віце-прем'єром РМ АРК Э. Гафаров, міністром промисловості — А. Абдуллаєв, головою комітету по справах депортованих — С. Салієв, що означає реальний доступ Меджлісу до влади і керування бюджетними ресурсами Автономії.

⁴ Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. – М.: Socio-logos, 1997. – С. 51.

⁵ Там само. – С. 53.

⁶ Ленцар Р. Социальная власть публичного выступления// Поэтика и политика. – М.: Институт экспериментальной социологии, 1999. – С. 184.

- ⁷ Там само. – С. 187-188.
- ⁸ Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 285-288.
- ⁹ Гьофе О. Розум і право. Складаві інтеркультурного правового дискурсу. – К.: Альтерпрес, 2003. – С. 161.
- ¹⁰ Там само. – С. 187-190.
- ¹¹ Там само. – С. 167.
- ¹² Муфф Ш. К агонистической модели демократии // Логос. – 2004. – № 2. – С. 181.
- ¹³ Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории. – СПб, «Наука», 2001. – С. 255.
- ¹⁴ Там само. – С. 273.
- ¹⁵ Там само. – С. 386.
- ¹⁶ Там само. – С. 391.
- ¹⁷ Анкерсмит Ф.Р. Репрезентативная демократия. Эстетический подход к конфликту и компромиссу // Логос. – 2004. – № 2. – С. 18-19.
- ¹⁸ Там само. – С. 29.
- ¹⁹ Там само. – С. 31.
- ²⁰ Бурдьё П. Клиническая социология поля науки // Социоанализ Пьера Бурдьё. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. – С. 93.
- ²¹ Муфф Ш. Вказ. праця. – С. 190.
- ²² Анкерсмит Ф.Р. Вказ. праця. – С. 40.
- ²³ Меркель В. Ограничения и шансы демократической консолидации в посткоммунистических обществах: Восточная и Центральная Европа в сравнении // Современная немецкая социология: 1990-е годы. – СПб.: Социологическое общество им. М.М. Ковалевского, 2002. – С. 663.
- ²⁴ Степаненко В. Від виживання до цінностей самовираження в Україні: проблеми соціокультурної трансформації // Якість життя в Україні: час жити і час виживати. – К.: ВІРА «Інсайт», 2003. – С. 31.
- ²⁵ Там само. – С. 33.
- ²⁶ Тодд Э. После империи. Pax Americana — начало конца. – М.: Междунар. отношения, 2004. – С. 64.
- ²⁷ Бурдьё П. Назначение «народа» // Бурдьё П. Начала. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 222-225.
- ²⁸ Етнічність — широко вживана в сучасному суспільствознавстві категорія, яка позначає існування культурно відокремлених (етнічних) груп і форм ідентичності. Втім, у вітчизняному суспільствознавстві поширене дещо специфічне розуміння етнічності, пов'язане з тим, що термін «етнос» використовується для визначення етнічних спільнот (народів) незалежно від їхнього історико-еволюційного типу. Проблематичним у цьому випадку виявляється те, що етнічність, будучи типовим, хоча і специфічним, різновидом соціокультурного зв'язку, розглядається поза межами всієї множини соціокультурних процесів. Дана стратегія розуміння етнічності передбачає тлумачення етносів як реальних, гомогенних, функціональних і статичних спільнот, які зберігають свою культурну специфіку попри соціокультурні зрушення, що супроводжують історичний процес. Так чи інакше категорія «етнос» перетворюється на конкурента кате-

горії «суспільство», оскільки припускається, що етнос це реальна спільнота, тому індивіди, що її складають, парадоксальним чином виявляються водночас приналежними як першій (суспільство), так і другій (етнос) формам соціальної спільноти, а етнічні зв'язки існують паралельно соціальним.

Випустуваний в історично-матеріалістичному контексті цей підхід дозволяє легітимізувати шляхом апеляції до інституційно закріплених (радянський «спісок народів») етнокультурних характеристик, властиву радянським часам державну політику в сфері міжнаціональних взаємин. Вочевидь він виявляється теоретично недосконалим і морально небездоганим під час аналізу та інтерпретації динамічних процесів, що значною мірою трансформують, а іноді й руйнують усталені за попередніх часів міжетнічні відносини.

Попри те, що загально визнаної концепції етносу не існує, домінують погляди, похідні від теорій Ю. Бромлея (етносоціальний організм) та Л. Гумільова (біосоціальний організм). Ці, примордіалістські за суттю підходи об'єднують схильність до есенціалізації етнічності, що власне і призводить до тлумачення етносу як реальних спільнот. Очевидними недоліками цієї методології є: неможливість врахувати динамічні аспекти етногенетичних трансформацій через наголошування на статичних, відтворювальних, а не трансформаційних аспектах; розгляд етносу як субстанційної цілісності, тобто спільноти, здатної до, так би мовити, «саморуху» незалежно від інших соціокультурних чинників тощо.

Проте у більшості сучасних західних концепцій етнічність — загалом західні дослідники зазвичай уникають використання категорії «етнос» — тлумачиться, виходячи з того, що етнос є уявною спільнотою, члени якої мають одну або кілька спільних назв, спільні елементи культури, міф (версію) про спільне походження і тому мають, свого роду, спільну історичну пам'ять, можуть асоціювати себе з певною географічною територією, а також демонструвати почуття групової солідарності. Етнічність формується й існує в контексті того групового соціокультурного досвіду, з яким пов'язані люди або з яким вони себе ідентифікують. Тобто етнічність передбачає наявність певних соціальних та/або культурних маркерів, що відрізняють одну спільноту від інших спільнот й водночас створюють умови для самоідентифікації її членів. Таким чином, етнічність виявляється похідною від процесів соціокультурного розрізнення і отождолення, відокремлення і успільнотнення, артикульованого за допомоги біородиночного символізму (крівна та/чи територіальна спорідненість).

Сучасні підходи підкреслюють передусім суб'єктивну, уявну природу етнічності, інтерпретуючи її як певний, хоча і специфічний тип групового зв'язку. Окрім ідентифікаційної складової соціальне значення етнічності полягає у можливості її раціонально-інструменталістського використання, що зазвичай спричиняє політизацію етнічності, яка, перебуваючи певний час у латентному стані, виявляється у потрібному з метою використання у цілях підвищення соціальної мобільності, подолання конкуренції, домінування і соціального контролю, політичної мобілізації тощо. В сучасних умовах етнічність викликається до життя під час динамічного суперництва еліт, визначеного економічними, політичними і соціокультурними реальностями. За типових умов етнічність політизується під час руйнації чи трансформації усталених, інституціалізованих типів соціального зв'язку, компенсуючи брак соціокультурної зв'язності шляхом

апеляції до уявлень (адекватних чи міфічних) про спільне походження, родовід, історію тощо. Внаслідок цього політизація етнічності є звичайним, очікуваним за наявності соціальних, політичних та економічних проблем процесом, спровокованим пошуком «пояснень» зазначених явищ та винайденням шляхів їх розв'язання. (Див.: *Тишков В.А.* Етнология и политика. – М.: Наука, 2001.)

²⁹ Аналіз даних, презентованих регіональними опитуваннями, дозволяє зробити висновок, що «більшість населення України віддає перевагу індивідуальним способам розв'язання життєвих проблем, негативно ставиться до масових радикальних дій тиску на владу». (Див.: *Стегній О., Чурілов М.* Вказ. праця. – С. 109).

³⁰ *Степаненко В.* Вказ. праця. – С. 34-35.

³¹ *Гьоффе О.* Вказ. праця. – С. 178.

³² *Бек У.* Что такое глобализация? – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – С. 245.

10.2.

Механізм забезпечення культурно-освітніх прав і свобод громадян України

Конституція України гарантує широкий спектр культурних прав і свобод, чільне місце серед яких посідають право на освіту, свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, доступ до культурних цінностей тощо. Проголошення і закріплення цих прав і свобод логічно передбачає створення відповідного механізму їх практичної реалізації. Без цього права не можуть бути здійсненими. При цьому виключно важливо визначити механізм здійснення культурних прав і свобод людини.

Актуальність проблеми культурних прав і свобод громадян України в цілому і механізму їх реалізації, зокрема, полягає у посиленні гарантування громадянських і політичних прав особи і звуженні гарантій, як економічних, соціальних, так і культурних прав. Неабияке значення має в цілому незадовільний стан захищеності культурних прав. Це змушує громадян України вдаватися до використання міжнародних механізмів захисту своїх прав. На кінець 2003 р. Європейський Суд з прав людини визнав прийнятними до розгляду 6 заяв громадян України. Ще 148 заяв направлені Кабінету Міністрів для надання зауважень. Серед шести заяв — дві скарги на невиконання рішень українського суду, винесених на користь заявників — працівників освіти, про виплату заборгованості відносно надбавки за вислугу років і допомоги на оздоровлення, гарантованих національним законодавством¹. На жаль, міжнародна спільнота до останнього часу здійсненню, розвитку і захисту економічних, соціальних і культурних прав не приділяла достатньої уваги. Саме про це йшлося в резолюціях Генеральної асамблеї ООН від 14 березня 1985 р. і 10 березня 1986 р. За останні роки справа змінилася: 2000 р. ООН оголосила Міжнародним роком культури, миру, ненасилля. Перше десятиліття ХХІ ст. (2001-10) ООН проголошено десятиріччям культури миру та ненасилля. У 2003 р. в Україні проводилися Дні європейського культурного надбання. Заохочення й захист ефективного здійснення всіма людьми громадянських,

культурних, економічних, політичних і соціальних прав входить до найважливіших обов'язків Верховного комісара з прав людини.

Стосовно прав і свобод людини і громадянина, в тому числі й культурних, вимога ООН однозначна: вони повинні «мати можливість впровадження шляхом реальних та ефективних механізмів»². Одним із найважливіших критеріїв функціонування усіх держав світового співтовариства є, перш за все, законодавче закріплення прав і свобод, а також створення ефективних механізмів їхнього захисту. Саме цим обумовлена необхідність теоретичного осмислення механізму реалізації культурних прав і свобод громадян України.

Дослідженню механізмів безпосередньої реалізації, забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина присвячена велика кількість літератури. Але до останнього часу механізм реалізації прав і свобод громадян України в цілому і зокрема культурних прав не був предметом спеціального наукового дослідження. Окремі аспекти цього механізму висвітлені в працях В.Д. Бабкіна, В.Н. Денисова, В.І. Євінтова, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, С.Л. Лисенкова, О.А. Лукашевої, О.С. Мордовця, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, І.В. Ростовщикова, О.Д. Святоцького, Ю.С. Шемшученка та інших. Особливої уваги заслуговує дослідження О.В. Марцеляка контрольно-наглядових органів в конституційно-правовому механізмі забезпечення прав і свобод³. Проблеми теорії і практики механізму забезпечення прав і свобод особи досліджує К.Г. Волинка⁴. Механізм реалізації прав і свобод національних меншин в Україні представлено в монографії О.М. Бикова⁵. Але механізм реалізації культурних прав і свобод громадян України майже недосліджений.

Науковці та юристи-практики неодноразово висловлювали міркування з приводу недостатнього висвітлення цієї проблеми. Наука конституційного права, вважає Н.Г. Шукліна, не має теоретичного обґрунтування того, яким має бути конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав⁶. На думку В.Ф. Погорілка та його колег В.В. Головченка і М.І. Сірого юридичні гарантії прав людини включають не тільки засоби, що спрямовані на охорону прав людини, а й засоби, за допомогою яких безпосередньо забезпечується їх реалізація⁷. Аналогічної думки дослідниця К.Г. Волинка, котра безспідставно стверджує, що в юридичній науці поки що недостатньо теоретичних розробок з питань структури, форм і функцій механізму забезпечення прав і свобод особи. Деякі дослідники вважають, що права і свободи потребують лише охорони або захисту,

а забезпечення реалізації їх залишається поза увагою. На жаль, і законодавець діє відповідним чином. Як справедливо вважає М.І. Хавронюк, законодавством механізм забезпечення прав і свобод не розроблено, немає також концепції розвитку законодавства з цих питань⁸. На потребу наукового аналізу проблеми забезпечення або захисту конституційних прав громадян наголошує В.І. Шишкін⁹.

Існує декілька дефініцій поняття механізму реалізації прав і свобод людини. Так, в резолюції Генеральної асамблеї ООН «Неподільність і взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, громадянських і політичних прав» від 4 грудня 1986 р. вживається термін «здійснення, розвиток і захист позитивних прав і свобод». В.Ф. Погорілко вживає термін «реалізація, охорона і захист» прав і свобод. Механізм забезпечення прав і свобод особи, на думку К.Г. Волинки, має особливе призначення в сфері «реалізації, охорони і захисту» цих прав. Ж.М. Пустовіт схиляється до терміну «механізм захисту і забезпечення» прав і свобод», використовуючи й термін «механізм реалізації»¹⁰. В.І. Шишкін оперує поняттям «механізм забезпечення реалізації прав громадян»¹¹. П.М. Рабінович вживає такі термінологічні поняття, як «забезпечення», «здійснення», «забезпечення реальності здійснення» прав і свобод¹². І перша і друга доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н.І. Карпачової носять назву «Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні». Нам здається, що найбільш адекватним поняттям є термін «механізм реалізації» прав і свобод, який органічно включає в себе їх охорону, захист, поновлення в разі порушення, дотримання, здійснення та забезпечення їх. Якщо виходити з того, що конституційні права і свободи — це закріплені в Конституції України і гарантовані державою можливості, то термін «реалізація» їх є найбільш влучним з точки зору перетворення їх із абстрактних декларацій в реальну дійсність за допомогою певного механізму.

На думку В.Ф. Погорілка і його колег В.В. Головченка та М.І. Сірого, до юридичних засобів реалізації прав відносяться закріплені нормами межі прав на засоби конкретизації, в тому числі, шляхом конкретизації свобод та обов'язків громадянина; юридичні факти, з якими пов'язана їх реалізація; процесуальні форми здійснення прав; засоби примусу та стимулювання (заохочення) правомірної реалізації прав і свобод людини. К.Г. Волинка дійшла висновку, що цей механізм являє собою «єдине, цілісне і якісне самостійне явище правової системи,

яке є комплексом взаємозв'язаних і взаємодіючих передумов, засобів та умов, які створюють належні юридичні і фактичні можливості для повноцінного здійснення кожним своїх прав і свобод»¹³. На думку Ж.М. Пустовіт, механізм реалізації основних прав та свобод складається з організаційної і нормативної частин.

Складовими елементами структури механізму забезпечення прав і свобод особи є: її правовий статус, система нормативно-правових засобів, а також загальносоціальні умови забезпечення цих прав і свобод. Під правовим статусом особи дослідники розуміють систему прав, свобод і обов'язків, закріплених в чинному законодавстві і обумовлених станом суспільного розвитку, які відображають юридичні можливості користуватись спільними благами та необхідність слідувати інтересами інших осіб, суспільства і держави. Нормативно-правові засоби забезпечення прав і свобод особи (юридичні гарантії) покликані створювати належні юридичні можливості для ефективного здійснення, охорони і захисту цих прав і свобод. Загальносоціальні умови забезпечення прав і свобод особи — це комплекс соціально-економічних, політичних, культурних та інших умов суспільної життєдіяльності. Фактично, це середовище, в якому забезпечується здійснення, охорона і захист прав і свобод людини.

Формами забезпечення прав і свобод особи, на думку К.Г. Волинки, є зовнішні прояви взаємоузгодженого функціонування складових елементів механізму, спрямованих на перетворення закріплених в законі прав і свобод в дійсність. Вона виділяє три форми: реалізації, забезпечення охорони і забезпечення захисту прав і свобод особи. Перша форма — забезпечення реалізації прав і свобод особи полягає в діяльності по створенню належних юридичних і фактичних умов безперешкодного і найбільш повного використання соціальних благ, опосередкованих правами і свободами, з метою максимального задоволення інтересів і потреб. Забезпечення охорони прав і свобод — це діяльність, спрямована на запобігання будь-яких їх порушень. Воно досягається шляхом витіснення негативних факторів соціального середовища, які можуть спровокувати або полегшити порушення цих прав і свобод. Засобами їх охорони виступає цілеспрямована діяльність компетентних органів державної влади і різноманітних суспільних інституцій. Припинення порушень прав і свобод особи, ліквідація будь-яких перешкод, що виникають при їх здійсненні, відновлення порушених прав і свобод, притягнення винних у скоєнні правопорушення до юридичної відповідаль-

ності — саме в цьому полягає захист прав і свобод людини. Функції механізму забезпечення культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні полягають в перетворенні закріплених в Основному законі і чинному законодавстві цього виду прав і свобод з потенційних можливостей в реальні суспільні відносини. Ці функції, з точки зору їх соціально-юридичної спрямованості, поділяються на сприяючу або допоміжну, стимулюючу, превентивну, відновлювальну, а також виховну.

Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийнятий Генеральною асамблеєю ООН від 16 грудня 1966 р., зобов'язує кожну державу, яка бере участь у ньому, в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва в максимальних межах наявних ресурсів вжити заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів. Механізм реалізації культурних прав і свобод людини і громадянина в Україні викладено в законах «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про дошкільну освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про охорону культурної спадщини», «Основах законодавства України про культуру» та в багаточисельних підзаконних актах.

Механізм забезпечення рівного доступу до здобуття якісної освіти полягає у створенні умов для здобуття безоплатної дошкільної освіти у державних та комунальних навчальних закладах, розвитку їх матеріально-технічної бази, створення широкої мережі різних типів, профілів і форм власності закладів. Механізм реалізації права громадян на обов'язкову загальну середню освіту проявляється в оптимізації структури освітньої мережі для забезпечення навчання в одну зміну, створення умов для профільного, екстернатного і дистанційного навчання. Старшокласники можуть навчатися за профільними професійними планами та програмами, в тому числі на базі професійно-технічних навчальних закладів.

Законодавство України встановлює єдину систему освіти. Вона включає дошкільне виховання, загальну середню освіту, професійну освіту, вищу освіту, післядипломну підготовку, аспірантуру, докторантуру, підвищення кваліфікації і перепідготовку кадрів, позашкільне навчання та виховання, а також самоосвіту.

Механізм забезпечення права учнів, як суб'єктів права на освіту, полягає у їх праві на вибір установи освіти, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм, поза-класних занять. Вони мають право на користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базами установи освіти, а також на доступ до інформації з усіх галузей знань.

Указом Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення розвитку освіти в Україні» від 9 жовтня 2001 р. Кабінету Міністрів до 1 лютого 2002 р. доручено затвердити цільову комплексну програму наукових досліджень у галузі освіти щодо розроблення, виробництва та впровадження у навчальний процес сучасних засобів та технологій навчання, з метою першочергового забезпечення загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів новими зразками техніки, обладнання, та навчально-наочними посібниками.

Забезпечення реалізації права громадян на здобуття освіти здійснюють навчальні заклади: дошкільні — ясла, ясла-садок, дитячий садок.

Це право забезпечується розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установах, закладах післядипломної освіти, відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина, різними формами навчання — очною, вечірньою, заочною, екстернатом, а також педагогічним патронажем.

Законодавство України в галузі освіти та культури виходить з необхідності створення найсприятливіших умов для розвитку та реального забезпечення законних прав та інтересів людини.

Загальну спрямованість і межі нормативного регулювання у галузі вищої освіти визначають принципи державної політики, закріплені в Законі України «Про вищу освіту». Одним із найважливіших принципів є доступність та конкурсність здобуття вищої освіти кожним громадянином республіки. Механізм забезпечення доступності здобуття цього рівня освіти передбачає створення реальних можливостей одержання її кожним громадянином України в результаті послідовного, системного та цілеспрямованого процесу засвоєння змісту навчання. Але ця доступність не є абсолютною, бо її реальний рівень обумовлюється наявністю якісної повної загальної середньої освіти, яка надає громадянину нові право продовжувати освіту у вищих навчальних закладах. Одним із важливих факторів, що обумовлює доступність вищої

освіти, є її матеріальна забезпеченість. Саме вона дає можливість громадянину одержати вищу освіту на платній основі. Через суттєве скорочення державного фінансування вищої освіти громадяни змушені здобути цей рівень освіти на платній основі як у вищих навчальних закладах недержавної форми власності, так і в державних вузах. Механізм доступності здобуття вищої освіти передбачає практичну реалізацію такого принципу, як конкурсність. Вона полягає в запровадженні серед абітурієнтів вступних випробувань у вигляді іспитів, співбесід, тестування, конкурсних творчих робіт тощо. Вони покликані забезпечити доступ до вищих навчальних закладів найбільш підготовлених абітурієнтів, визначаючи їхні потенційні можливості, а також визначити їх схильність до обраної спеціальності.

Механізм реалізації принципу незалежності здобуття вищої освіти від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій полягає в унеможливленні втручання в цей процес будь-яких партій і організацій.

Важливою складовою механізму забезпечення дотримання права громадян у галузі вищої освіти є умови прийому на навчання до вищого навчального закладу. Прийом осіб здійснюється на конкурсній основі відповідно до їх здібностей, незалежно від форми власності навчального закладу та джерел його фінансування. Зарахування громадян поза конкурсом, а також за цільовими направленнями до вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності можливе лише у випадках і у порядку, передбачених законодавчими актами. Зарахування поза конкурсом означає, що особа при одержанні позитивних оцінок стає студентом не залежно від того, відповідає сума одержаних нею балів прохідному балу, чи ні. Поза конкурсом зараховуються особи, яким Законом України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», а також Законом «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», надане таке право, діти-сироти та діти, які залишилися без опіки батьків, інваліди I та II груп, яким не протипоказане навчання за обраною спеціальністю, діти, чії батьки загинули, або стали інвалідами на вугледобувних підприємствах, при вступі на навчання за гірничими спеціальностями.

Прийом студентів за цільовими направленнями здійснюється з метою підготовки спеціалістів, у яких відчувається невідкладна потреба в окремих галузях народного господарств. Саме на задоволення такої потреби і спрямоване державне замовлення на під-

готовку необхідної кількості відповідних спеціалістів. Замовлення оформляються постановою Кабінету міністрів України, в якій відзначаються вузи, де здійснюється їх підготовка, кількість спеціалістів, регіони або конкретні підприємства, куди повинні направлятися на роботу спеціалісти, тощо.

Механізм реалізації права певної частини громадян на вищу освіту є вступ до вузу на підставі цільових направлень. Вони видаються відповідними органами виконавчої влади: Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, обласними державними та районними адміністраціями. Абітурієнти цієї категорії при успішному складанні вступних іспитів зараховуються за окремим конкурсом, який організується за кожною спеціальністю і повинен враховувати обсяги державного замовлення. Громадяни, не зараховані за цільовим направленням, можуть брати участь у конкурсі на загальних умовах. Випускники вищих навчальних закладів, які навчалися за цільовими направленнями, поступають у розпорядження тих органів, які їх направили на навчання.

Умови прийому на навчання до вищого навчального закладу для підготовки фахівців усіх освітньо-кваліфікаційних рівнів затверджуються його керівником за погодженням із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади у галузі освіти і науки. Ці умови покликані сприяти новій і безперешкодній реалізації права громадян на освіту.

Абітурієнтам надається можливість ознайомитися з правилами прийому до вищого навчального закладу.

Законодавство України на державу покладає обов'язки по забезпеченню різноманітності типів навчальних закладів, варіативність навчальних програм, індивідуалізацію навчання та виховання, моніторинг освітнього процесу, зростання якості освітніх послуг.

Законодавство України чітко визначає компетенцію держави в особі відповідних органів державної влади в забезпеченні діяльності вищих навчальних закладів. Вони відзначають перспективи та напрями розвитку вищої освіти, створення нормативно-правової бази їх діяльності, затвердження державного та галузевих стандартів вищої освіти, здійснення ліцензування освітньої діяльності та акредитації напрямів, спеціальностей та вищих навчальних закладів. Надання законами суб'єктам права на вищу освіту гарантій, визначення обсягів фінансування вищих навчальних закладів з Державного бюджету України, встановлення нормативів матеріально-технічного, фінансового, та іншого забезпечення вищих навчальних закладів однакових для закладів

одного статусу, рівня акредитації та типу, охорона здоров'я осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах.

Конституція України гарантує право громадян на здобуття вищої освіти в державних на здобуття вищої освіти в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі. Механізм реалізації цього права передбачає свободу суб'єктів цього конституційного права: студентів (слухачів), курсантів, екстернів вільно обрати наступні форми навчання: денну (очно), вечірню, заочну, дистанційну, та екстернат. Ці форми можуть бути поєднані. Вони можуть реалізувати своє право в таких типах вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації, як університет класичний, та профільний (технічний, технологічний, економічний, педагогічний, медичний, аграрний, мистецький, культурологічний та інші), академія, інститут, консерваторія. Цим державним закладам може бути надано статус національного. Вищим навчальним закладом другого рівня акредитації є коледж. Студенти (слухачі), курсанти та екстерни можуть навчатися і у вищих навчальних закладах першого рівня акредитації, до яких відносяться технікуми та училища. Суб'єкти права на вищу освіту вільні у виборі напряму підготовки і спеціальності. Здобуття ними вищої освіти здійснюється незалежно від впливу політичних партій, громадських і релігійних організацій.

В залежності від рівня акредитації вищого навчального закладу вони можуть стати фахівцями за спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня молодого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста та магістра.

Суб'єктами конституційного права на вищу освіту в Україні є учні, студенти (слухачі), курсанти, екстерни, асистенти-стажисти, інтерни, клінічні ординатори, здобувачі, аспіранти (ад'юнкти) та докторанти.

Навчальний процес здійснюється у формах: навчальних занять, самостійної роботи, практичної підготовки, контрольних заходів. Основними видами навчальних занять є: лекція, лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття, консультація. Вищий навчальний заклад може встановлювати інші види навчальних занять.

Особи, які навчаються у вищих навчальних закладах, студенти (слухачі), курсанти, екстерни, асистенти-стажисти, інтерни, клінічні ординатори, здобувачі, аспіранти (ад'юнкти) та докторанти реалізують своє право, вільно обираючи форми навчання. Вони мають навчатися за денною (очною), вечірньою, заочною,

дистанційною та екстернатною формою. Під формою навчання прийнято розуміти певний спосіб організації діяльності особи і вищого навчального закладу по засвоєнню освітніх програм вищої школи і враховує наявність у громадян різних можливостей щодо здобуття вищої освіти. Основною формою здобуття вищої освіти являється денна (очна), за якою навчання здійснюється з відривом від виробництва. Навчання розглядається як основна діяльність студента. Вечірня форма передбачає навчання без відриву від виробництва. Заняття проводяться кілька разів на тиждень у вечірній час, після закінчення робочого дня. Заочна, дистанційна форма навчання є формою здобуття особою вищої освіти також без відриву від виробництва. Заняття зі студентами проводяться у сесійному порядку кілька разів протягом навчального року, — як правило, два рази на кожний семестр. Механізмом самостійного вивчення навчальних дисциплін, що передбачені навчальною програмою по певній спеціальності, з поточною та підсумковою атестацією рівня засвоєння знань є екстернат. Громадяни України мають можливість, поєднувати ці функції навчання у будь-якій послідовності і сполученнях. Підставами для цього є бажання студента і наявність місць на відповідному курсі тієї форми навчання, на яку слід його перевести.

Студенти вищих навчальних закладів мають право на обрання навчальних дисциплін за спеціальністю в межах, передбачених освітньо-професійною програмою та робочим навчальним планом. Суб'єкти вищої освіти беруть участь у формуванні індивідуального навчального плану, який складається на кожний навчальний рік на підставі робочого навчального плану. Він включає всі нормативні навчальні дисципліни та частину вибіркових навчальних дисциплін, вибраних студентом. При цьому обов'язково враховується структурно-логічна схема підготовки. Важливим засобом механізму реалізації права на освіту є участь у науково-дослідних, дослідно-конструкторських роботах, конференціях, симпозіумах, виставках, конкурсах, представлення своїх робіт для публікацій.

У сфері забезпечення навчально-виховного процесу студенти мають право на користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою, безкоштовне користування бібліотеками, інформаційними фондами, послугами навчальних, наукових, медичних та інших підрозділів навчального закладу. Студенти беруть участь в обговоренні та вирішенні питань удосконалення навчально-виховного процесу, науково-дослідної роботи.

Право на освіту тісно пов'язане з правом на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає, або на яку вона вільно погоджується. Держави-учасниці Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права повинні вжити заходи з метою повного здійснення цього права. Вони включають програми професійно-технічного навчання і підготовки.

Механізм реалізації свободи наукової творчості науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів полягає в тому, що він здійснюється на засадах органічної єдності змісту освіти і програм наукової діяльності. Це означає обумовленість програм їхньої наукової діяльності змістом навчальних програм. Мета цього принципу полягає в необхідності забезпечення останнього найновішими досягненнями у відповідній галузі науки і техніки. Фундаментальні та прикладні дослідження і розробки вузівських вчених спрямовані на створення і впровадження нових конкурентноздатних технологій, матеріалів та техніки. Наукова діяльність викладачів зорієнтована на створення стандартів вищої освіти, підручників та навчальних посібників з урахуванням досягнень науки і техніки.

Складовою механізму забезпечення свободи наукової діяльності науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів є розвиток різних форм наукової співпраці (в тому числі міжнародної) з установами і організаціями, що не входять до системи вищої освіти, для розв'язання складних наукових проблем, впровадження результатів наукових досліджень і розробок. Це дає змогу залучити провідних вітчизняних і зарубіжних науковців і спеціалістів до проведення наукової і науково-технічної діяльності кожного вищого навчального закладу, а також сприяє участі власних спеціалістів у дослідженнях та роботах, що здійснюються в інших навчальних і наукових закладах. Таким чином, створено умови для концентрації зусиль провідних спеціалістів, які працюють у різних закладах, а і, навіть, у різних країнах, для вирішення актуальних наукових і технічних проблем.

Учасники навчально-виховного процесу мають право брати безпосередню участь в науково-дослідних і дослідно-конструкторських роботах, що проводяться у вищому навчальному закладі. При цьому під учасниками процесу розуміють не тільки викладацький і кадровий склад, а й студентів. Це сприяє не лише поглибленому вивченню і засвоєнню студентами навчальних програм, є засобом виявлення серед них здібних до наукової

діяльності. Тим самим формується ефективний резерв викладацького і наукового складу вищого навчального закладу.

Планування проведення і виконання науково-педагогічними працівниками наукових досліджень, передбаченого в межах основного робочого часу. Це положення свідчить про те, що здійснення наукових досліджень є безпосереднім трудовим обов'язком викладацького складу вищих навчальних закладів. За їх виконання вони можуть бути притягнуті до дисциплінарної відповідальності, в разі необхідності, аж до звільнення з посади. Існує процедура виявлення і звільнення від викладачів, які з тих чи інших причин не здатні активно займатись науковою діяльністю, а тому не можуть проводити навчальні заняття на належному науковому рівні. Викладацький склад має бути проінформований про сучасні здобутки і проблеми відповідної науки та відображення їх у навчальному процесі.

Провідні вчені і науковці, працівники вищих навчальних закладів залучаються до навчально-виховного процесу. Вчені і науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів мають можливість брати участь в організації наукових, науково-практичних, науково-методичних семінарів, конференцій, олімпіад, конкурсів. Ці форми наукової діяльності дають можливість встановити її активних учасників, а також результативність цієї діяльності. Одночасно встановлюється коло викладачів, які ухиляються від активної участі у науковій діяльності.

Поряд з семінарами, конференціями, олімпіадами, різного роду конкурсами студенти вищих навчальних закладів готують курсові, дипломні та інші роботи, за допомогою яких реалізують їхнє право на свободу наукової творчості.

Механізм забезпечення рівного доступу до здобуття освіти визначено в Національній доктрині розвитку освіти, затвердженій Указом Президента України від 17 квітня 2002 р.

Одним із найважливіших засобів механізму реалізації свободи наукової і науково-технічної діяльності науково-педагогічних працівників, студентів та співробітників вищих навчальних закладів є її фінансове забезпечення. Пропозиції щодо обсягів бюджетного фінансування наукової та науково-технічної діяльності вищих навчальних закладів, інших підприємств, установ і організацій, що діють у системі вищої освіти, розробляє соціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у галузі освіти і науки — Міністерство освіти і науки України. Фінансування наукової і науково-технічної діяльності вищих навчальних закладів проводиться за рахунок коштів державного

бюджету. Вищі навчальні заклади, підпорядковані міністерствам (відомствам), фінансуються відповідними міністерствами (відомствами). Це фінансування не залежить від рівня фінансування освітньої діяльності для вищих навчальних закладів.

У першу чергу фінансуються фундаментальні та пошукові наукові дослідження або дослідження з найважливіших, з точки зору держави, питань, у тому числі в інтересах національної безпеки і оборони, що проводяться вищими навчальними закладами. Вчені та науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів, які проводять такі дослідження, можуть одержувати додаткове бюджетне фінансування для впровадження наукової і науково-технічної діяльності. Крім учасників навчального процесу, до виконання наукових і науково-технічних робіт у вищих навчальних закладах у разі потреби можуть залучатися працівники вищих навчальних закладів, спеціалісти-практики.

Вчені і науково-педагогічні працівники вищих навчальних закладів можуть здійснювати наукову і науково-технічну діяльність на підставі їхніх договорів з підприємствами, установами, організаціями, громадянами. У цих випадках наукові дослідження фінансуються за рахунок коштів, що надходять до вищого навчального закладу за виконання договірних науково-дослідних і конструкторських робіт.

Вищі навчальні заклади III і IV рівнів акредитації не менше одного разу на п'ять років підлягають державній атестації. Її мета полягає в оцінці ефективності їх діяльності, відповідності одержуваних ними результатів, зокрема в науковій та науково-технічній діяльності державним науково-технічним пріоритетам та завданням науково-технічного розвитку суспільства. В разі необхідності навчальним закладам з боку держави надається фінансова та інша підтримка. Державній атестації підлягають наукові установи усіх форм власності, що внесені або претендують на внесення до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави.

Кожний аспірант не менше, ніж два рази на рік звітує про виконання індивідуального плану роботи на засіданні кафедри, відділу, лабораторії і щорічно атестується науковим керівником. За результатами атестації аспірант переводиться на наступний рік навчання або відраховується з аспірантури. Щороку докторанти подають до Вченої ради вищого навчального закладу, наукової установи після попереднього обговорення, звіт про виконання індивідуального плану роботи.

За його результатами проводиться їх атестація і приймається рішення про подальше перебування в докторантурі. Результати атестації затверджуються керівником вищого навчального закладу, наукової установи.

Кожному аспіранту одночасно з його зарахуванням наказом керівника вищого навчального закладу, наукової установи призначається науковий керівник. Як правило, він повинен бути доктором наук або за рішенням Вченої ради, як виняток, кандидатом наук. Науковий керівник здійснює наукове керівництво роботою аспіранта над дисертацією, контролює виконання затвердженого ним індивідуального плану та несе особисту відповідальність за якісне написання ним дисертації. З метою якісного забезпечення підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів кількість аспірантів, прикріплених до наукового керівника — доктора наук, не повинно перевищувати 5 осіб одночасно (разом з докторантами), а для наукового керівника — кандидата наук — 3 осіб, включаючи аспірантів та докторантів, підготовка яких здійснюється поза державним замовленням.

Для надання допомоги докторанту в написанні дисертації за місцем його підготовки може призначатися з числа висококваліфікованих науково-педагогічних і наукових кадрів — докторів наук — науковий консультант. Він несе особисту відповідальність за якісне і своєчасне виконання докторантом дисертації. Науковими консультантами можуть призначатися також провідні вчені — доктори наук сторонніх організацій. Кількість докторантів, прикріплених до одного наукового консультанта, визначається за його згодою керівником вищого навчального закладу, наукової установи, і не повинна перевищувати 3 осіб одночасно, включаючи докторантів, підготовка яких здійснюється поза державним замовленням.

Вчені ради вищих навчальних закладів, наукових установ зобов'язані не менш як один раз на рік, розглядати питання щодо підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів, переглядати склад наукових керівників, консультантів та усувати від наукового керівництва або наукового консультування осіб, які не забезпечують своєчасної і якісної підготовки аспірантів або докторантів. Керівник вищого навчального закладу, наукової установи несе відповідальність за рівень організації наукової підготовки в аспірантурі і докторантурі.

Однією з причин відрахування осіб з аспірантури або докторантури є невиконання індивідуального плану роботи без поважних причин. Рішення про відрахування аспіранта або докторанта

приймає Вчена рада вищого навчального закладу, наукової установи.

Для підготовки науково-педагогічних, творчих і виконавських кадрів зі спеціальностей мистецьких напрямів при вищих навчальних закладах мистецького профілю (театральні інститути, консерваторії тощо) відкривається аспірантура-стажування. Асистенти-стажисти мають розвинути існуючі у них та набути нові творчі навички у певному мистецькому напрямі. Крім того, їм прищеплюється вміння виявляти творчо обдарованих осіб та сприяти розвитку їх талантів. Особи, які навчаються в аспірантурі, як правило, не зобов'язані готувати дисертаційні роботи.

На забезпечення створення найсприятливіших умов для підвищення науково-педагогічної і наукової кваліфікації і здобуття наукового ступеня кандидата або доктора наук спрямовані обов'язки аспірантів (ад'юнктів) та докторантів. Зокрема, вони зобов'язані поглиблено оволодівати знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю, підвищувати загальний культурний рівень, опановувати методологію проведення наукових досліджень, своєчасно виконувати індивідуальний план роботи над дисертацією, у встановлений термін закінчити дисертацію або надати її спеціалізованій вченій раді.

Підготовка кандидатів і докторів наук здійснюється лише вищими навчальними закладами третього і четвертого рівнів акредитації, науково-дослідними установами та їх відокремленими підрозділами. Це обумовлено тим, що саме вказані заклади та установи мають необхідну для проведення актуальних науково-дослідних робіт матеріально-технічну базу, а також найкращі кваліфіковані науково-викладацькі кадри найвищої кваліфікації.

Аспіранти або докторанти можуть бути направлені на стажування до провідних вітчизняних і закордонних наукових центрів. Витрати, пов'язані з їх відрядженням, проводяться згідно із законодавством України.

З метою реалізації права на наукову діяльність аспіранти і докторанти мають право на: користування навчально-виробничою, науковою, культурно-спортивною, оздоровчою базою вищих навчальних закладів, наукових установ, отримання всіх видів відкритої наукової інформації і наукового консультування, участь у науковій діяльності кафедри, відділу, лабораторії, роботу за сумісництвом відповідно до законодавства України. Забороняється покладання вищим навчальним закладом, науковими

установами на аспірантів (ад'юнктів) та докторантів обов'язків, не пов'язаних з підготовкою дисертації.

Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 1999 р. № 309, передбачає призначення стипендії особам, зарахованим за державним замовленням до аспірантури з відривом від виробництва або докторантури, а тим, які навчаються в аспірантурі або докторантурі за контрактом, — відповідно до умов контракту. Аспірантам і докторантам можуть бути призначені в установленому порядку іменні стипендії, засновані на честь видатних діячів науки, культури, освіти, громадських діячів, а також засновані Президентом України, Кабінетом Міністрів України, а також державними і недержавними органами, підприємствами, установами і організаціями.

На жаль, чинна Конституція України прямо не вказує на право громадян на користування досягненнями культури. Не дивлячись на це, в Основах законодавства України про культуру та в інших нормативно-правових актах визначено механізм забезпечення саме цього одного з найважливіших культурних прав. Вони регулюють суспільні відносини не лише використання, але й створення, поширення та збереження культурних цінностей. Головними суб'єктами діяльності у сфері культури є професійні творчі працівники, творчі колективи, працівники культури, а також окремі громадяни. Вони здійснюють свою діяльність на професійній чи аматорській основі. Творчі працівники та колективи розповсюджують і популяризують твори літератури та мистецтва, самостійно визначають репертуар і програми, зміст і форми гастрольної, виставочної та іншої діяльності. Законодавство чітко визначає вичерпний перелік підстави обмежень у розповсюдженні творів.

Конституція України покладає на державу обов'язок забезпечувати збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживати заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами. Держава сприяє розвитку мережі державних, громадських і приватних музеїв, бібліотек, формування їх фондів, створює умови для збереження і розвитку народної культури, сприяє відродженню осередків традиційної народної творчості, художніх промислів і ремесел, створенню музеїв народної творчості та побуту, шкіл народного мистецтва, фольклорно-етнографічних ансамблів, забезпечує їх організаційну і фінансову підтримку. Українська держава гарантує своїм громадянам віль-

ний доступ до пам'яток історії та культури, музейних, бібліотечних та архівних фондів. Окремим соціальним групам громадян (дітям дошкільного віку, учням, студентам, пенсіонерам та інвалідам) доступ до культурних цінностей забезпечується на пільгових умовах. Законодавство забороняє вилучення друкованих видань, творів, експонатів, документів із бібліотечних, музейних, архівних фондів та знищення об'єктів матеріальної і духовної культури з ідеологічних чи політичних міркувань. Об'єкти національного культурного надбання, музейні, бібліотечні та архівні фонди, а також твори і предмети національної культури, придбані державними закладами культури, шляхом купівлі або подаровані їм, не підлягають як роздержавленню, так і приватизації.

Громадянам гарантовано здійснення їхнього естетичного виховання через доступність до надбань вітчизняної і світової культури, розвиток мережі навчальних, позашкільних виховних та культурно-освітніх закладів, створення умов для індивідуальної і колективної художньої творчості. Органи державного управління, заклади освіти, культури і мистецтва, засоби масової інформації спільно з творчими спілками, національно-культурними товариствами та іншими громадськими об'єднаннями, що діють у сфері культури, забезпечують цілісну систему естетичного виховання громадян. Реалізацію права громадян на вільний розвиток їхніх творчих здібностей забезпечує організація спеціальної освіти у галузі культури. В Україні створені і успішно діють державні, приватні, кооперативні навчальні заклади, інститути та факультети підвищення кваліфікації. Держава матеріально підтримує особливо обдарованих учнів і студентів мистецьких закладів, піклується про їх стажування у провідних центрах вітчизняної та світової культури. Встановлюються пільги щодо оплати навчання у початковій ланці спеціальної мистецької освіти — державних школах естетичного виховання дітей.

Діяльність професійних творчих працівників та їх колективів забезпечується системою економічних, соціальних і правових гарантій. Органи місцевого самоврядування зобов'язані надавати професійним творчим працівникам на пільгових умовах у користування приміщення під майстерні, студії та лабораторії, необхідні для здійснення їх діяльності. Професійні творчі працівники користуються пріоритетним правом на придбання таких приміщень у власність.

Потреби громадян у самостійній творчості задовольняються за допомогою клубів, аматорських об'єднань, гуртків і студій за інтересами, культурних центрів та інших культурно-освітніх

закладів. Органи державної влади і управління, заклади, підприємства та організації покликані сприяти розвиткові аматорських колективів і об'єднань, а також дбати про їх матеріальне та фінансове забезпечення.

Держава гарантує розвиток мережі різних за видами діяльності та формою власності закладів, підприємств та організацій культури, які функціонують на території кожної адміністративно-територіальної одиниці країни. Саме вони займаються практичною реалізацією зусиль суб'єктів діяльності у сфері культури по створенню, розповсюдженню і популяризації творів літератури та мистецтва, збереження та використання культурних цінностей, естетичному вихованню, організації спеціальної освіти тощо.

Для здійснення індивідуальної художньої творчості держава гарантує створення виробничої бази по випуску спеціального обладнання для закладів, підприємств, організацій і установ культури, музичних інструментів, атракціонної техніки, допоміжних матеріалів і засобів. У пріоритетному порядку вони забезпечуються відео-, теле-, радіо-, кіноапаратурою, технічними засобами, музичними інструментами, меблями, сценічним обладнанням, папером та іншими матеріалами. Громадяни України мають право самостійно укладати договори (контракти) з іноземними юридичними і фізичними особами на будь-які форми співробітництва у сфері культури, а також брати участь у діяльності відповідних міжнародних організацій та фондів.

Конституція України гарантує кожному право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Це означає, що ніхто не може використовувати їх без його згоди. Винятки встановлюються законом. Закон України «Про авторське право і суміжні права» перераховує порушення цих прав, що дає підстави для їх судового захисту. Особисті немайнові і майнові права суб'єктів авторського і (або) суміжних прав здійснюється в порядку, встановленому адміністративним, цивільним і кримінальним законодавством України.

Механізм забезпечення реалізації культурних прав і свобод людини і громадянина включає в себе юридичні обов'язки у сфері культури і освіти як невід'ємну складову правового статусу особи. Конституційні принципи рівності обов'язків, що впливає із принципу рівності прав і свобод, закріпленого у ст. 24, означає, що практично жоден громадянин не повинен звільнитися або ухилитися від їх виконання.

Конституція України зобов'язує кожного не заподіювати шкоду культурній спадщині, а також відшкодовувати завдані ним збитки. Основи законодавства України про культуру зобов'язують громадян дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури. Закон України «Про охорону культурної спадщини» встановлює, що юридичні і фізичні особи, які завдали шкоди пам'яткам, їхнім територіям (у тому числі незаконним будівництвом), зобов'язані відновити пам'ятки та їхні території, а якщо відновлення неможливе — відшкодувати шкоду.

Громадянин України зобов'язаний поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України. До обов'язків громадян входить піклування про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

Конституція України передбачає обов'язок кожного набути повну загальну середню освіту (ст. 53). Під нею розуміється цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності. Його результатами є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для її подальшої освіти і трудової діяльності. Загальна середня освіта є обов'язковою складовою безперервної освіти.

¹ Див.: Права людини: Інф.-аналіт. бюллетень Харківської правозахисної групи, 2003. – № 35(327). – С. 2.

² Довідник з прав людини. – К., 1995. – С. 20.

³ Марцеляк О.В. Контрольно-наглядові органи в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав і свобод громадян України. Автореф. Дис. к. ю. н. – Х., 1997. – 22 с.

⁴ Волінка К.Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики. Автореф. дис. к. ю. н. – К., 2001. – 16 с.

⁵ Биков О.М. Конституційно-правовий статус національних меншин в Україні: Монографія. – К., 2001. – 354 с.

⁶ Див.: Конституційне право України / За редакцією В.Ф. Погорілка. 2-ге вид. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 205.

⁷ Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І. Права і свободи людини і громадянина в Україні. – К., 1997. – С. 40.

- ⁸ Конституція України: Офіц. текст: Коментар законодавства України про права і свободи людини і громадянина / Авт.-упорядник М.І. Хавронюк. – К.: Парламент вид-во, 1999. – С. 5.
- ⁹ *Шишкін В.І.* Забезпечення прав людини в судочинстві США (Організаційні і процесуальні засади). – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 5.
- ¹⁰ *Пустовіт Ж.М.* Основні соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні. Автореф. дис. к. ю. н. – К., 2001. – С. 4, 12.
- ¹¹ *Шишкін В.І.* Цит. праця. – С. 5.
- ¹² *Рабінович П.М.* Проблеми юридичного забезпечення прав людини (загально-теоретичний аспект) // Український часопис прав людини. – 1995. – № 2. – С. 16-18.
- ¹³ *Волинка К.Г.* Цит. праця. – С. 6-14.

10.3.

Теорія та практика політичного консультування в Україні в контексті розвитку демократичних інституцій

728

Сьогодні в Україні активно формується наукове середовище, що професійно займається політичним консультуванням, створюються спеціалізовані дослідницькі інститути, що розробляють наукову та методологічну базу стратегії державної політики. Вчені, експерти, консультанти, аналітики, у відповідності зі своїми професійними обов'язками розробляють тактичні, аналітичні, ситуаційні й перспективні питання для діяльності суб'єктів політики. На сучасному етапі навіть самим талановитим і високопрофесійним політичним лідерам вимагаються численні помічники і консультанти. Причому це не просто «секретарі», технічні виконавці, що заощаджують час і сили політика. Це особливі професійні фахівці з організації політичної діяльності.

Використання консультування вже є стандартом проведення будь-яких виборів. Відмовлення від професійної допомоги політконсультанта навіть на місцевому рівні сьогодні означає величезну втрату політичного ресурсу для будь-якого, навіть самого досвідченого політика.

Незважаючи на те, що політичне консультування відіграє важливу роль у сучасному політичному процесі України, вітчизняна наукова література по цій проблематиці до кінця не вивчена. Розробки в цій галузі ведуть закордонні дослідники, в арсеналі яких багато наукових праць.

Так, найбільш вдалою працею по політичному консультуванню є робота авторського колективу за редакцією американського професора Девида Д. Перлматтера¹. Наступна робота російського дослідника Д. Ольшанського². В ній автор дотримує системності у вивченні політичного консультування, розкриваючи взаємозв'язок цього процесу з політичною рекламою, іміджмейкінгом і власне політичним PR. Російські автори А.А. Куртов і М.М. Каган є професіоналами в галузі консалтингових послуг і виборчих кампаній, і тому їхня творча праця розкриває всю «кухню» по даній проблематиці³. Серед українських дослідни-

ків у цій галузі можна виділити авторів С.О. Телешун і А.С. Баронін⁴. Істотний внесок у розробку даної проблематики внесли українські дослідники Ребкало В.А., Валевський О.Л. і Кальниш Ю.Г.⁵.

Недостатньо розкритими у вітчизняній літературі залишається опис діяльності консалтингових і аналітичних центрів, та їхня професійна діяльність. Виключенням, мабуть, є проект, підготовлений українським центром економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова «Неурядові аналітичні центри: стан і перспективи»⁶. Проект розкриває особливості функціонування неурядових аналітичних центрів, проблеми з якими вони зіштовхуються на сучасному етапі розвитку демократії, відношення до них з боку владних структур і з боку населення.

В Україні сьогодні з'явився великий попит на консалтингові послуги. Серед них одним із значимих видів консультування є політичне консультування. Становлення політичного консультування в Україні відбувається в умовах дифузії соціальних кордонів, нестабільності партійно-політичної системи, і вплив адміністративних ресурсів на хід виборчих кампаній.

Саме по собі політичне консультування не може існувати без таких компонентів як політичний аналіз, політичний прогноз і прийняття політичних рішень. Керування державою в умовах швидко мінливого становища потребує від політичних акторів роботи в режимі часу, що змінює, що обумовлює необхідність прийняття державних рішень у максимально стиснутий термін. Сам процес прийняття рішень невід'ємно пов'язаний з політичною аналітикою і політичним консультуванням.

Фахівців у галузі політичного аналізу і консультування в жарт називають «сірими професіоналами», прагматиками, «аналітичними сухарями». Вони можуть оперативню, «до кінця дня» підготувати аналітичну оцінку проблеми. Жодна державна установа не може обійтись без рутинної, скрупульозної праці такого професіонала. Громадськість, як правило, знайомиться з результатами їхньої праці від виступів «перших осіб» чи текстів вже прийнятих рішень.

Таким чином, бачимо, що праця політичного консультанта пов'язана з аналізом різноманітних форм громадського життя. Без аналізу поточної політичної ситуації неможливо здійснити професійне політичне консультування. Розробкою політичного аналізу займається особлива група фахівців: технологи, аналітики, експерти, консультанти, прогнозисти, піармени, спічрайтери, працівники партійних апаратів, помічники публічних полі-

тиків — словом, усі ті, хто займається різноманітними видами обслуговування професійної діяльності публічних політиків. Підсумком діяльності цієї групи фахівців є ради і консультації, прогнози, плани і програми діяльності державних і партійних органів, аналітичні довідки для удосконалювання діяльності органів керування й інших матеріалів, спрямовані на оптимізацію рішення конкретних політичних проблем. Переважніше назвати їх політичними експертами, яких можна представити як коло фахівців, що володіють необхідним знанням по деякому колу політичних проблем і здатних застосовувати їх для рішення конкретних задач.

На жаль під час президентських перегонів 2004 р. в Україні спостерігалась гра непрофесіоналів, та масове втручання політтехнологів (в тому числі іноземних) де лінія між загальноприйнятими нормами політики та піаром була стерта. Необхідно було зрозуміти де проходить межа, яку не повинні переступати політики, з одного боку, та відповідальні політконсультанти, якщо такі існують, з іншого боку. В країні здійснювалась поляризація суспільства, спостерігалось нагнітання відчуття страху, невизначеності, дуже сильним протистоянням та штучним розподілом людей на поганих та добрих, лівих та правих, своїх та чужих. Українському народові була нав'язана думка розкола країни на дві або три частини. Чого вартий лише рекламний ролик, де карта України поділена на 3 регіони, позначених як перший, другий та третій сорт, а також кліп на пісню Й. Кобзона про громадянську війну. Вже зараз стає необхідним той факт, що непрофесійні консультанти та політтехнологі повинні відповідати за свої дії перед судом й насамперед перед суспільством.

На жаль деякі політичні консультанти та політтехнологи на президентських виборах 2004 р. зробили страшну помилку — поставили величезну європейську державу на межі громадянської війни заради досягнення своєї мети, озлобили мільйони людей, спровокували конфлікти в родинях, на праці, на вулицях.

Канадський дослідник Леслі Пал розглядаючи канадську політичну систему, розділив усі структури, що працюють у сфері політичного аналізу, на два сектори: державний і недержавний. Кожний з них був поділений на більш дрібні підгрупи: перший поділяється на урядові і квазідержавні аналітичні підрозділи, а другий — на аналітичні центри, а) працюючі на одержання прибутку, б) створені на базі університетів і в) не вважають фінансовий прибуток основною метою свого функціонування. Виходячи з класифікації суб'єктів політичного аналізу Л. Пала

і застосувавши її до нашої країни, можна підрозділити українські аналітичні і консультативні центри по критерію належності до структур влади і неурядові.

До державного сектора, належить, насамперед, Національний інститут стратегічних досліджень, а також центри створені на базі університетів і науково-дослідних інститутів, які фінансуються державою. До них відносяться Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка, Інститут соціології НАН України, Інститут соціальної і політичної психології НАН України, Інститут політики МАУП, Національний інститут стратегічних досліджень, Національний університет Києво-Могилянська Академія, Інститут політики і етнонаціональних досліджень НАН України, Міжрегіональна академія управління персоналом, Аналітичний центр молодіжного парламенту України та інші. Серед неурядових центрів, можна виділити: Український центр економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, Центр соціологічних досліджень і конфліктології, Центр політичного маркетингу, Інститут політики, Інститут стратегічних і етнополітичних досліджень, Асоціація молодих політиків і політологів, Міжнародний інститут суспільного розвитку, Інститут посткомуністичного суспільства і центр політичного аналізу, Інститут незалежних політичних досліджень та інші.

Зупинимось докладніше на роботі неурядових аналітичних центрів, тому що саме вони сьогодні в Україні намагаються проводити незалежну експертизу політичних рішень, ситуацій, визначити стратегічні альтернативи.

За останні роки мережа неурядових аналітичних структур поширилась. Аналітичний центр в Україні — це самостійна незалежна структура з невеликим штатом. Як правило, центр зосереджений на дослідженнях у трьох-чотирьох галузях (переважно економіка, внутрішня і зовнішня політика, соціальна сфера)⁷.

На даному етапі аналітичні центри перебувають у стадії становлення. Але головне те, що вони існують і діють, ставши одним із суб'єктів суспільно-політичного процесу в Україні. Є всі підстави затверджувати, що суспільна потреба в неурядових аналітичних центрах існує. Більш того, ці центри, що мають високий рівень довіри з боку громадян, можуть служити своєрідним «інтелектуальним мостом» над прірвою між владою і суспільством⁸.

По-перше, неурядові дослідницькі структури виступають генераторами нових ідей для влади, пропонуючи аналітичну

продукцію, інноваційні рішення, механізми їхньої реалізації, при цьому використовуючи для їхніх розробок позабюджетні засоби. По-друге, «мозкові» центри — не тільки посередники між інтелектуальним середовищем і державним апаратом, але й інструмент цивільного контролю, ініціатор публічного обговорення найгостріших внутрішніх і зовнішніх проблем, що існують в країні.

Цілком очевидно, що роль неурядових аналітичних центрів зростає саме зараз, у період глибоких внутрішніх трансформацій, коли влада, що випробує дефіцит нових ідей і рішень, об'єктивно має потребу в інтелектуальному підживленні, а суспільство — в ефективному контролі за її діями. Однак коефіцієнт корисної дії незалежних аналітичних центрів був би набагато вище, якби нинішня українська влада сприяла б розвитку цих структур та продуктивно використовувала їхні розробки й дослідження.

Події кінця 2004 р. в Україні стали потужним поштовхом позитивних змін в суспільній та політичній сферах. Фактично вперше виникли реальні умови для трансформації соціальних та політичних інститутів по демократичним принципам. Так, у свій час функції головного аналітичного центру країни взяв на себе Секретаріат Президента України очолюваний Олександром Зінченком. «Секретаріат Президента має стати мозковим центром ініціатив, де обробляється інформація, яка найоптимальнішим шляхом потрапляє до Президента для прийняття найкращих рішень» так пояснив головну функцію секретаріату О. Зінченко⁹. Особливого значення набуває прихід в політику людей, приймаючих важливі державні рішення, які вже мають якісно нові аналітичні знання та попит. Так наприклад, міністр оборони Анатолій Гриценко очолює Український центр економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, а віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики Микола Томенко — Інститут політики.

Сьогодні вже не викликає сумніву той факт, що впливові громадські організації, зокрема незалежні аналітичні центри, є невід'ємною частиною громадянського суспільства. Такі організації відіграють важливу роль як альтернативне джерело інформації для уряду. Саме завдяки цим центрам суспільство стає більш відкритим, а діяльність урядових структур — більш прозорою.

Сьогодні в Україні активно діють аналітичні і консультативні центри, що почали формуватися з 1991 р. Їх створювали

професійні соціологи, політологи, економісти, що прагнули проводити незалежні дослідження і давати об'єктивні оцінки. Серед них існують як незалежні, так і ті, що співпрацюють з урядом, мають постійну клієнтуру й впливові ресурси для якісного аналізу. Наявність таких центрів — характерна риса політичного плюралізму й демократизму в суспільстві.

Порівнюючи рівень політичного консультування у нашій країні та в інших розвинутих країнах світу, можна зробити висновок, що в найближчі роки цьому виду політичної діяльності має бути стрімкий розвиток в Україні.

Ефективний підхід до розвитку професійного політичного консультування в Україні — це створення об'єднаних команд консультантів, що володіють знаннями політичної ситуації в країні. Підвищення професіоналів у цій галузі в Україні стане можливим завдяки: а) підвищенню значення політичного консультанта, що приведе до зросту попиту на відповідних фахівців; б) «емпіричної революції» у науці, що дозволить на якісно новій основі готувати таких фахівців; в) становлення конкурентних ринків політичних консалтингових послуг, що спонукають їхніх учасників до постійного вдосконалення.

¹ Справочник по политическому консультированию / Под ред. проф. Дэвида Д. Перлматтера: Пер. с англ. – М.: «Имидж-Контакт», 2002. – 330 с.

² *Ольшанский Д.В.* Политический PR. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.

³ *Куртов А.А., Каган М.М.* Охота на дракона: Размышления о выборах и политическом консультировании. – М.: ГУВШЭ, 2002. – 313 с.

⁴ *Телешун С.О., Баронін А.С.* Політична аналітика, прогнозування та політичні консультації. – К.: Паливода А.В., 2001. – С. 112.

⁵ *Рибкало В.А., Валевський О.Л., Кальниш Ю.Г.* Політична аналітика та прогнозування. – К.: УАДУ, 2002. – 60 с.

⁶ Неправительственные аналитические центры: предложение на фоне отложенного спроса // Зеркало недели, 10 января 2004. – № 1 (476). – С. 4.

⁷ // Національна безпека і оборона. – 2003. — № 10(46). – С. 6.

⁸ Там само. – С. 24.

⁹ // Голос України, 16 лютого 2005 р. – № 29(3529). – С. 6.

10.4.

Пропаганда ідей та сучасне українське політичне міфотворення

Сучасне українське суспільство, розділене на основі різноманітних ідеологічних та світоглядних принципів, так і не досягло згоди. ЗМІ, дзеркально відображаючи процеси, які відбуваються в суспільстві, розподіляються на опозиційні та проурядові. В основі цього розподілу є все той же ідеологічний принцип. Ідеологічна настанова ЗМІ впливає на структурування заданої або запропонованої автором картини світу, на спосіб відбору та створення мовних засобів для вираження світоглядної позиції автора.

Важливим напрямом наукових досліджень є вивчення та всебічний аналіз ролі ЗМІ у висвітленні проблем масової свідомості, у маніпулюванні суспільною свідомістю.

Слід взяти до уваги наступне: мовна комунікація поступово переходить (якщо вже не перейшла) до розряду найбільш сучасної, відносно дешевої, екологічно безпечної, а головне — найбільш ефективної зброї. У зв'язку з цим дослідження мовних особливостей дозволяє провести систематичний опис не лише власне дискурсу, а й дискурсивні характеристики маніпуляції суспільною свідомістю, семантику й риторику інформаційних операцій. Р. Водак зазначає той факт, що метою критичного аналізу є не лише «... внесок у окрему дисципліну, парадигму, школу або теорію дискурсу, а й в тому, щоб звернутися до нагальних соціальних проблем, які у результаті аналізу будуть краще зрозумілі, й, певно, почнуть вирішуватися»¹.

Нинішнє суспільство не готове до абсолютного сприйняття та затребування інформації, наданої ЗМІ, у повному обсязі. Але людина без інформації неспроможна зорієнтуватися в політичних процесах, і тому ЗМІ доводиться виступати провідником та пропагандистом ідей, своєрідним маяком. Що стосується використання ЗМІ, то на сьогодні виділяють такі основні галузі їх використання:

- своєчасне інформування аудиторії про події, які впливають на повсякденне життя людей, суспільства;
- оцінка, аналіз подій та їхнє прогнозування;
- сприяння суспільним відносинам.

Той факт, що ЗМІ часто нехтують освітленням тих чи інших фактів, аж ніяк не сприяє їхній популярності, а невиконання

функцій у політичній системі призводить до перекручення і спотворення інформації, її цілей та цінностей.

Об'єктивна можливість впливу влади на політичну свідомість суспільства виникає завдяки створенню інформаційного, часто інтерактивного зв'язку між окремим ЗМІ та споживачем. Саме характер і спрямування інформації на різні верстви населення дає змогу ЗМІ виконувати своєрідні управлінські функції, можливість маніпулювання масовою суспільною свідомістю. Виникає закономірна потреба дозувати інформацію в залежності від аудиторії, а також для встановлення зворотного зв'язку. Важливою умовою інформаційного зв'язку є характер політичних цінностей, з якими співвідноситься конкретна інформація. На сьогодні актуальною є, на превеликий жаль, всеохоплююча, загальна технологія державного маніпулювання, яка базується, за спостереженнями аналітиків, на систематичному впровадженні в масову свідомість соціально-політичних міфів — ілюзорних ідей, які затверджують визначені цінності і норми без їх раціонального критичного осмислення².

Маніпулювання громадською думкою впливає на масову свідомість за допомогою зміни стереотипів, уявлень та поглядів окремих членів суспільства. Однак істотною перешкодою для маніпулювання є особистий досвід людини, а також тих особистостей, які не перебувають під постійним контролем влади.

ЗМІ відбивають та формують громадську думку, що виникає на основі буденної свідомості і полягає у тверезій оцінці різноманітних фактів та явищ життя. Акцентуванню ЗМІ на суспільно значущих подіях передують їх структуризація, систематизація, оцінка, створення такого тексту, що впливає на менталітет.

Крах системи колишніх політичних цінностей спричинив хисткість громадської думки та її залежність від зовнішніх умов. У процесі глибокої трансформації українського суспільства знання соціального самопочуття груп, розуміння суспільних чинників можуть стати вирішальними у прогнозуванні рівня підтримки чи опору певним реформаторським ідеям. Також формується тенденція до зниження інтересу до мас-медіа загалом як до джерела соціально-політичної інформації. Це стосується проблеми довіри до ЗМІ, які часто подають суперечливу або неповну інформацію.

Пропонована стаття має на меті окреслити прийоми пропаганди та розглянути механізм утворення нових ідей за допомогою політичних метафор.

Сьогодні можна говорити про те, що специфіка українського інформаційного простору полягає в тому, що ЗМІ не є, з одного боку, абсолютно незалежними, і, з другого, — вони постійно переходять з одних політичних долонь до інших. Таким чином, навіть пересічний споживач інформації фіксує невідповідність коментарів про незалежність ЗМІ до реальної дійсності. Українцям пропонується інтерпретація сучасності або дезінформація, або часткова інформація, аналіз не проблем, подій, а лише якогось з фрагментів, найменш принципового. Отже, можна говорити, що українські ЗМІ часто не справляються зі своїми функціями. Цю ситуацію може виправити лише комплексна, фахово осмислена та опрацьована багаторівнева пропаганда.

Виділяються три типи пропаганди — біла, сіра та чорна. Біла пропаганда — це пропаганда, що поширюється та визнається джерелом інформації або його офіційними представниками. Сіра — це пропаганда, яка спеціально не ідентифікує своє джерело інформації. Чорна — це та, яка презентується, видається вихідною із іншого джерела замість достовірного. Більше всього ЗМІ користується прийомами сірої пропаганди, які ще називають «інформація з перших рук, висосана з пальця»... Ця пропаганда активно використовується всіма ЗМІ та майже безперервно. Вона полягає у тому, що хибна новина подається з невизначених джерел та «крутиться» протягом тривалого часу на всіх теле-, радіоканалах та в газетах. Тут ніколи не дається спростування у прямому ефірі, або у вигляді офіційної заяви.

Ще однією характерною рисою новітньої журналістики стала відміна від відкритої пропаганди. На зміну пропаганді, як зазначається сучасними дослідниками, прийшло вміло завуальоване маніпулювання масовою свідомістю. Саме використання мовних засобів, що задаються ідеологом (політиком, іміджмейкером, іншими зацікавленими особами), останні роки знаходиться в центрі уваги дослідників.

За матеріалами «круглого столу» Російського товариства соціологів, Центру соціального управління комунікації та соціально-проектних технологій Інституту соціології РАН, ЗМІ починають розумітися «як засоби масової комунікації, тобто система зі зворотнім зв'язком, один з істотних інститутів соціального управління»³. Т. Адам'янц зазначає, що у ЗМІ поле «для маніпулювання людьми концентрується навколо адекватно інтерпретуючої групи осіб»⁴. Річ йде про те, що у своїй більшості люди не розуміють і не сприймають того, про що їм сповіщають ЗМІ, вони не мають навичок раціонально сприймати й аналізувати

повідомлення, не прагнуть цього і навіть інтуїтивно намагаються цьому протидіяти. Говорячи про вплив ЗМІ, можемо з цілковитою упевненістю говорити про маніпуляцію, тобто той вплив, що приховується. Є. Акімкін висловлює таку думку: все життя людини будується на маніпулюванні, питання лише про його місце та межі. Ми всі «із задоволенням маніпулюємо іншими, але ображаємося, коли маніпулюють нами»⁵. Якщо ми хочемо жити у суспільстві, яким можна легко маніпулювати завдяки ЗМІ, то треба лише вдосконалювати механізми маніпулювання. Якщо ж ні — намагатися протистояти ним і подавати правдиву інформацію. Н.І. Озерова зазначає, що незалежні ЗМІ «чітко повинні розрізняти факти та інтерпретацію цих фактів»⁶.

ЗМІ є основним інструментом розповсюдження повідомлень, що впливають на суспільну свідомість. Є всі підстави до виділення двох основних функцій ЗМІ: орієнтуючої та маніпулятивної. ЗМІ фактично контролюють культуру, пропускаючи її крізь себе, як через «фільтр», виокремлюючи деякі елементи з суцільної маси, надаючи перевагу одним, залишаючи в тіні інші. Те, що не потрапило до каналів масової комунікації, у сучасному світі, на жаль, майже не впливає на сучасний розвиток суспільства. У цьому й полягає орієнтуюча функція дискурсу ЗМІ. Поява будь-якої теми у пресі обумовлена інтересами правлячих еліт, яким корисна визначена орієнтація суспільної думки та свідомості. Ці факти свідчать на користь маніпулятивної функції дискурсу преси. Дискурс ЗМІ — основне джерело знань людей про світ, взаємовідносини, ідеологію.

Для сучасної української політичної пропаганди, на думку дослідників, найбільш важливими є такі функціональні прийоми маніпулювання: часткова або неповна інформація, постійне повторення інформації, підміна істинної інформації хибною, напівправа, зміщення акцентів, створення асоціацій. Саме для створення асоціацій, а отже, й народження нових ідей широко використовуються метафори. Метафора має здатність створювати у свідомості яскравий образ, який є дуже ефективним. Однією з домінуючих на сьогодні є теза про те, що наше мислення, повсякденний досвід та поведінка значною мірою обумовлені метафорою⁷.

Роль метафори у політичній комунікації не обмежується тільки художньою стороною. Мас-медіа активно використовують метафору задля побудови картини світу у політичній сфері, і використовують її так ефективно, що присутність метафори, яка вже стала невід’ємною частиною політичних текстів, непомітна

масовому споживачу. Це, в свою чергу, як довели психологи, дозволяє впливати не на свідомість реципієнта, а на несвідомі компоненти його психіки.

У ЗМІ метафори мають досить специфічний характер, оскільки стосуються суспільно-політичного життя і виступають актуальними чинниками творення мовного дискурсу у політичній сфері. У сфері політики метафора тісно пов'язана з типом політичного мислення та з прийняттям політичних рішень⁸. Політична метафора несе оцінне навантаження. Так як більшість метафор, що використовуються ЗМІ, є асоціативними, то їхній вплив на формування ставлення споживачів до теми є непрямим, спрямованим не на мислення, а на емоційно-експресивне сприйняття аудиторії.

Виявляється, що метафора, яка використовується в сфері політики, служить для посилення негативного впливу на споживача, «знаряддя» емоційного впливу. ЗМІ, які є головним джерелом подання інформації, користуються сильними образними метафорами у сфері політики: *криза довіри до влади, політичні гравці, брудні політичні ігри, фарватер влади, червона загроза, політичні динозаври, ховати реформи, комуністична чума, сценарій політичних вбивств, кишенькова опозиція, політична арена, маріонетки влади* та ін.

Більшість метафор у мові преси складають ті політичні метафори, моделі яких є тісно пов'язаними з антагоністичними явищами, оскільки політика — це значною мірою боротьба за владу або вплив. Такі метафори передусім пов'язані з семантичними категоріями «війна» та «спорт». На думку О.П. Єрмакової, «ці метафори можна розглядати як відзвук минулих битв у мові сучасної преси»⁹. Протягом тривалого часу вони були найбільш поширеними у газетних текстах і зараз активно використовуються, але в інших контекстах: *гвардія депутатів, стройова підготовка Партії регіонів, політичні баталії, битви за мандати, виграшні партії, хід політичних супротивників* та ін.

Дослідники зазначають, що створення метафор — головне завдання ідеології. Поетично висловлена думка завжди грала величезну роль у об'єднанні людей та програмуванні їхньої поведінки, ставала воістину матеріальною силою. Метафори, включаючи асоціативне мислення, дають величезну економію інтелектуальних зусиль. Як зазначає С. Кара-Мурза, у 1985-х рр. демократи «вкинули» у масову свідомість цілий букет метафор і просто-напросто пригнітили здатність тверезо мислити та оцінювати ситуацію¹⁰. Не витрачаючи зайвих зусиль, населення

почало на чолі зі своїми керманичами «гратися» метафорами: *наш загальний європейський дім, архітектор перебудови, столбова дорога цивілізації, коней не міняють на півдорозі* та ін. Цей процес настільки всіх захопив, що надалі увага «пересічних людей» на маніпулюванні свідомістю та пропаганді ідей завдяки метафоризації не зупинялася...

Політичні метафори та евфемізми, що маскують наявний зміст, створюються за допомогою спеціальних термінів, що мають точне значення, причому аудиторія поділяється на тих, хто знає це значення, і на тих, хто не знає. Існує ціла низка кліше, лозунгів, епітетів, коротких, але розпливчастих фраз, за допомогою яких можна повідомити будь-яку новину. Створення готового повідомлення стає чисто інженерною роботою.

Отже, функціонування та створення нових масивів метафор — одне з головних завдань ідеологів. Метафора, що створює у свідомості яскравий образ, надовго позбавляє людину здорового глузду. Чим парадоксальнішою є метафора (тобто чим далі вона від реальності), тим вона краще діє. Будь-яке пропагування ідей буде ефективним завдяки метафорі, бо вона, за висловом С. Кара-Мурзи, «зачаровує та заганяє мислення у вузький коридор, вихід з якого передумовлений маніпулятором» (пропагандистом — *О. Чадюк*). Звідси випливає висновок — метафори як інструмент маніпулювання масовою свідомістю, особливо у періоди кризи суспільної думки, матимуть подальший розвиток й стануть у пригоді майбутнім пропагандистам.

Відповідно до сучасної концепції картини світу як відображення усієї суми уявлень про світ усередині певної традиції, уявлення про світ (як раціональні, «практичні» знання, так і ірраціональні, міфологічні, ритуальні репрезентації) знаходяться у нерозривній єдності, що й формує людську діяльність як цілісну в своїх витоках систему. Новітні дослідження у галузі етнолінгвістики, етнопсихології, лінгвокультурології та інших наук свідчать про рівноправність найдавніших пластів свідомості (або й підсвідомості) з пізнішими, заснованими на мисленні з залученням логічного аналізу, синтезу та ін. Цікавим є те, що філологічна думка (від Ф.І. Буслаєва та О.О. Потебні до М.І. Толстого та Н.В. Слухай) надає перевагу першим, найдавнішим, враховуючи, що вони охоплюють сакральні моменти буття людини та мають більшу етичну та ціннісну значущість. Ці архаїчні шари актуалізуються у найважливіші для людини моменти та періоди життя, пов'язані з народженням, коханням, хворобою, смертю та іншими доленосними (сакральними) по-

діями, та експлікуються у знакових системах, у вербальній та невербальній поведінці. Оскільки мова є стійким (матеріалізованим у знаках) утворенням, у якому віддзеркалюється картина світу певного народу, то спостереження над мовним матеріалом може виявити маркування тих чи інших психічних процесів у глибинних пластах свідомості, зокрема, тих, у яких відбиваються елементи міфологічних уявлень. В. Менжулін наголошує, що «...символіка несвідомого не може бути повністю зведена до певних лінгвістичних фігур, вона насправді демонструє такі явища..., що існують виключно на образному рівні»¹¹.

Ще К.Г. Юнг, вивчаючи специфічну динаміку несвідомого, дійшов висновку про міфопороджувальні структурні елементи у несвідомій психіці, які є джерелом не лише фантазій та сновидінь, але й міфології цілих народів¹². Не дивно тому, що пильна людська уява при взаємодії з оточуючим її світом постійно генерує різноманітні міфологеми, в тому числі й політичного характеру, які знаходять своє матеріальне вираження у мові.

Існує думка, що для реконструкції міфологічної картини світу найсуттєвішими є несвідомі прояви архаїчних уявлень у мові, соціальній організації та художній творчості¹³. З іншого боку, гадаємо, що стійкий інтерес до найдавніших пластів свідомості спричиняє й усвідомлювану актуалізацію міфопоетичних смислів у сферах, які припускають навмисний вплив на людину (наприклад, ідеологія, політична комунікація). Можна з упевненістю говорити про те, що міфологічні образи створюються шляхом асоціативного узагальнення необмеженої кількості емоцій та станів, є інструментом маніпулювання свідомістю соціуму.

Міф як організуюче ядро первісної (первіснообщинної) свідомості диктував та обґрунтовував необхідність ритуального дійства. У зв'язку з цим абсолютно чітко простежується, що міфи та ритуали сучасного життя українського суспільства, так само, як і древні, мають у своїй основі компонент несвідомого, того, що наявне у психіці. Є. Мелетинський наголошує, що «... деякі особливості міфологічної свідомості можуть зберігатися протягом історії у масовій свідомості поряд з елементами філософського та наукового знання, поряд з використанням строгої наукової логіки»¹⁴.

Міф, на думку дослідників, не зникає з повсякденного життя, а продовжує грати важливу роль у регулюванні поведінки сучасної людини та її свідомості. Так, наприклад, Мірча Еліаде вважає іманентною людською властивістю постійне повернення до вічних, міфологічних цінностей. Людина хоче вирватися за межі буден-

ності. І лише міф дає їй таку можливість: «Ми покидаємо світ буденності і проникаємо у світ перетворений... Ми відчуваємо особисту присутність персонажів міфу та стаємо їхніми сучасниками. Це передбачає існування не у хронологічному часі, а у первісній епосі, коли події відбулися вперше. Саме тому можна говорити про часовий простір міфу, заряджений енергією»¹⁵.

Міф тлумачать як сакральну історію соціуму, яка існує завжди. Саме міф містить у собі категоріальні архетипи, що керують поведінкою людей.

К.Г. Юнг зазначав, що «людина, яка думає, що вона може прожити без міфу або за його межами, випадає з норми»¹⁶. Не можна не погодитись із Н.В. Слухай, яка говорить про те, що людина постійно живе під впливом міфологічного світу: «...міф у широкому розумінні розглядається як сітка координат певного культурного простору і визначається через метанаукові опозиції «свій — чужий» (етнічний міф — міф інших культурних просторів); «сучасний — історичний» (сучасний етнічний міф — язичницький); «глобальний — локальний» (загальнонаціональний етнічний міф — регіональний); «індивідуальний — колективний» (індивідуально-авторський — фольклорний) і т. ін.»¹⁷.

Дослідники міфу одноставно вказують, що однією з головних його функцій є структурування прийнятої в даному суспільстві парадигми культурної поведінки¹⁸, а «...міфологічний символ функціонує таким чином, щоб особистісна та соціальна поведінка людини та світогляд (аксіологічно орієнтована модель світу) взаємно підтримували один одного у рамках єдиної системи»¹⁹.

У дослідженні білоруського політолога В.Г. Крисько «Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт)» виділяються такі *функції міфу*:

- міф одночасно впливає на раціональну та емоційну сферу, примушуючи людей вірити у його зміст;
- міф гіперболізує якийсь випадок, роблячи з нього модель очікуваної поведінки;
- міф спирається на конкретні уявлення, що побутують у даному суспільстві²⁰.

Міф має здатність утворювати моделі розвитку сакрального і соціального існування, а також, як зазначає відомий дослідник М. Єліаде, сам «... стає моделлю для наслідування при будь-якому скільки-небудь значущому прояві людської активності»²¹. Отже, ще однією релевантною для нас функцією міфу є його здатність «давати моделі», а отже — надавати значущість культурному існуванню соціуму.

Слід зазначити, що майже всі вчені-дослідники міфу наголошують на тому, що міф має здатність формувати певну, нав'язану парадигму поведінки та апелює передусім до логічного, недискурсивного мислення. А як вже говорилося вище, дієвим методом побудови впливу, сугестії є метафоризація, яка не лише дозволяє перебудовувати свідомість людини, а й одночасно є сильним механізмом, що проникає у свідомість. Г.Г. Почепцов, наприклад, акцентує увагу на тому, що «метафора особливо вигідна для опису нової дійсності, для якої у нас немає ще відповідної мови. У цьому випадку метафора стає описом однієї області діяльності за допомогою мови з іншої області»²². Отже, можна говорити про нерозривний зв'язок міфологічного та метафоричного мислення, а також про здатність метафори проникати у структури свідомості і певним чином (використовуючи вже готові міфологічні сюжети та метафоричні моделі) на них впливати.

Зазначимо, що для ілюстрацій положень пропонованої розвідки використано приклади політичних метафор з публічних виступів Президента України Л.Д. Кучми (від липня 2003, офіційний сайт — www.president.gov.ua).

Сьогодні можна твердити, що кожне суспільство за допомогою своїх ЗМІ буде свій власний міф, завданням якого, на думку Г.Г. Почепцова, «... стає формування єдиної картини світу, що й сприяє єднанню нації»²³. Вчений зазначає, що «оскільки політика досить часто має справу з майбутньою, тобто у дійсності не так чітко визначеною реальністю, метафоричність мови є дуже важливою... Метафора є найбільш точним «пострілом», вплив якого є значно вищим, ніж простого мовлення»²⁴. На нашу думку, прикладами таких міфів можуть слугувати метафори на зразок *єдність нації — моноліт, Україна — міст у Європу, Кучма — батько народу, Ющенко — міся українського народу* та ін.

Якщо у радянському суспільстві з його постійною «боротьбою за мир» провідною й концептуальною метафорою була метафора війни²⁵, то, аналізуючи метафоричний зріз української політичної комунікації 2000-2003 рр., ми маємо змогу, крім «мілітарних» міфів, виділити ще й такі: *національний міф, міф про партію влади, сакральний міф, міф про ворогів, міф (про) керманіча нації*, маніфестовані метафоричними комплексами.

Міфи, маніфестовані метафорами, постійно функціонують у текстах різного політичного спрямування. Руйнація міфів або їхнє часткове витіснення з політичної комунікації має достатньо серйозні наслідки для психіки людини, і не завжди є можливою взагалі. Сьогодні, наприклад, до 30% країн СНД про-

довжує голосувати за соціалістичні цінності. Підключення до міфу було використане т. зв. конструкторами та архітекторами перебудови при зміні лозунгу «Наша ціль — комунізм» на «Наша ціль — капіталізм»²⁶.

Як уже зазначалося вище, особливостями політичного дискурсу є сугестивність, «віртуальність», ритуалізація, образність, що визначають його нерозривний зв'язок із *національним міфом*. Так, Т.В. Цив'ян, говорячи про модель світу, тобто про «скорочене та спрощене зображення усієї суми уявлень про світ у даній традиції, узате в їхньому системному та операційному аспекті», підкреслює, що така модель принципово орієнтована на «міфологічний прецедент, коли дійсній історичній події підшукується прототип із міфологічного минулого»²⁷. Так, національний міф прагне апелювати до:

➤ *прадавньої мудрості, шляхетності й героїзму:*

Наше сходження на орбіту я би пропонував умовно означити як подолання дванадцяти ступенів. Крізь них проліг наш рух по висхідній траєкторії утвердження України — цієї нової державної планети з розмаїтої галактики сучасної глобалізованої цивілізації. Цей циклічний злет ознаменований дванадцятьма викликами, якими була усіяна наша історична дорога.

... музи не замовкали навіть тоді, коли гриміли ідеологічні гармати історичних катаклізмів та політичних баталій.

... перемога на економічному фронті кувалася не в міністерських кабінетах та сесійних залах, а на робочих місцях мільйонів і мільйонів знаменитих своєю працелюбністю українців...;

➤ *до державності і суверенності:*

Яким був для нас цей перший виток у відкритому космосі суверенного існування?

Цей перший часовий виток на орбіті нашої державності ми здолали успішно. То була для нас невідома, але захоплююча історична мандрівка.

Однак ми стали на порозі нової смуги, де взяття бар'єрів потребує вже вищої виконавської майстерності;

➤ *до серйозності хвороб суспільства:*

Соціальне самопочуття українського народу є доволі тривожним.

Комплекс меншовартості — це найтяжча спадщина, з якою ми вийшли з багатовікового блукання пустелями

бездержавності. Ця спадщина сковує ходу, налягає на плечі, спонукаючи до принизливої пози вічного скаржника, слізного плаксія, недолугого, як сказав би Іван Франко, паралітика на узбіччі світового прогресу.

Злочинець у погонах — це явище набуло масштабів соціальної епідемії.

... духовність суспільства, морально-психологічне здоров'я нації;

➤ до єдності нації:

... повинні шукати стрижень національного єднання;

Ми, шановні соратники з дружніх владних гілок, не маємо права допустити, щоб держава застрягла на тому самому витку розвитку, коли прийшла пора переходити на нову орбіту.

Національний міф вимагає рішучих та конкретних дій і реальних справ:

І якщо опозиція виступає проти нього, вона має усвідомити, що виступає проти домінуючої в суспільстві думки і що вся відповідальність за це лягає на опозицію на чолі з «Нашою Україною» і особисто Ющенка. Ну, не можна нескінченно говорити про те, як у тебе болить душа за долю «маленького українця» і одночасно блокувати прийняття так необхідних для того самого «маленького українця» рішень.

Близьким до національного міфу є міф про партію влади, що маніфестується такими метафорами:

Ми тільки почали будувати свій дім, який обов'язково зробимо міцним і красивим. І його вважатимуть своїм усі, хто має тут коріння.

Нам належить створити в українському суспільстві атмосферу громадянської гідності та національної гордості, бо лише на цьому ґрунті зростають міцні паростки соціального оптимізму. Без нього не буває історичного успіху, якого ми так бажаємо собі і своїм нащадкам. Саме такий морально-психологічний каталізатор спроможний зцементувати націю, у жилах якої нуртує невичерпна молода енергія.

Я звертаюся до єдиної команди керівного складу держави, представленій двома гілками, але у відповідності до щойно підписаної Політичної угоди, єдиної державної влади.

Це надійний ґрунт для нарощування економічного зростання.

Додаткові навантаження падають на владу діючу, яка повинна твердо тримати кермо у руках і забезпечити суспільно-політичну стабільність.

Сакральний міф, тобто такий, що існує завжди, передбачає т. зв. знов-появу, наприклад, пришестя Христа:

До речі, не варто фетишизувати вибори, замінюючи ними — у масовій свідомості — програму побудови комунізму: не буде манни небесної після президентської кампанії. А буде — звичне життя, коли, як це й належиться при демократії, добробут кожного залежить — передусім — від нього самого. А не від міфічного «месії».

А не треба чекати, коли прийде Ющенко або якийсь там інший месія...

Г.Г. Почепцов підкреслює, що саме міфологічні архетипи (наприклад, вже згадуваний «батько нації») багато в чому визначають взаємостосунки лідерів та населення²⁸. Так, наприклад, й вдало запущена політтехнологами метафора на позначення лідера блоку «Наша Україна» В.А. Юценка *Віктор Ющенко — месія (спаситель) українського народу*, яка функціонує в політичних текстах від початку 2001 р., дозволяє звертатися (й маніпулювати) до духовних підвалів свідомості української нації, продукувати комплекс асоціацій, пов'язаних із політичним лідером як лідером духовним, здатним врятувати український народ, спокутувати його гріхи, тим, хто готовий йти на самопожертву.

Не слід забувати і про те, що образ політичного вождя для його опонентів дуже легко «трансформується в образ «ворога». І це відбувається відповідно до міфологічних моделей»²⁹. Отже, маємо змогу виділити **міф про ворогів**:

... любителі розхитувати державний човен завжди були і будуть у меншості.

Верховна Рада перестане бути схожою на балаган для фронди опальних вельмож, які удають великих сміливців і опозиціонерів.

Такий імідж Україні роблять деякі патентовані патріоти, які на експорті сміття з рідної хати зробили собі політичний бізнес.

Але вся робота влади спрямована на прискорення темпів позитивних змін. Вони неможливі, якщо влада рішуче не позбавляється тих, хто її дискредитує. Тих, хто став баластом, хто покрит своє ім'я ганьбою участі в сумнівних операціях.

Міф про ворогів прагне утворити певну групу таких ворогів («антидержавні сили», «паразитичні нарости», «доморощені фа-

писти»), які в реальному житті перебувають у дифузному стані і від яких йдуть усі «наші негаразди» — примарна демократія, нехтування політичними і моральними цінностями, тінізація економіки:

... доморощені фашисти під машкарою націонал-демократів;

... цей захоплюючий демократичний турнір став у нас просто безперервним, бійці видимих міжпартійних фронтів просто не сходять з електоральних барикад, а самі виборчі кампанії стали своєрідним хобі мільйонів. Виборчі чемпіонати за кількістю уболівальників, мабуть, потіснили навіть всенародно улюблений футбол.

... якщо наші політики не позбудуться ланцюгів репресивної психології — демократія, про яку так галасують опозиційні меншовики, залишиться фікцією.

Тому тінізація, особливо у сфері економічних, фінансових, виробничих відносин, набрала масштабів національної епідемії.

Внаслідок таких паразитичних наростів щорічний відтік капіталу за кордон становить не менш як мільярд гривень.

Ще одним міфом української політичної комунікації є **міф про політичного лідера**. Цікаво, що у радянські часи існували такі типажі лідерів: батько народів, керманіч (вождь) націй (Й.В. Сталін), рішучий новатор (М.С. Хрущов), архітектор перебудови, великий реформатор (М.С. Горбачов), а в незалежній Україні, яка мала двох президентів — зовсім нові, неочікувані: хитрий лис (Л.М. Кравчук), гарант конституції (Л.Д. Кучма). Показовим є той факт, що для радянських лідерів такі політичні типажі спеціально створювалися ідеологами КПРС, а для українських, на наш погляд, вже «йшли з народу», були своєрідними продуктами впливу мас-медіа на масову свідомість українського суспільства.

У межах пропонованого розділу, як вже зазначалося вище, прикладами є цитати з публічних виступів Л.Д. Кучми. Отже, сам себе він ототожнює з *гарантом, гравцем, не-лялькою, не-маріонеткою*:

Президент є гарантом громадянських прав і виступає представником держави на міжнародній арені.

У президента залишається такий конституційний орган як РНБО, через який контролюються питання національної безпеки, бо президент є гарантом.

Але я граю за правилами гри, про які домовилися. І якщо я буду відходити від цих правил гри, то це не я.

Дехто вважає, що головне в реформі — це максимальне послаблення президента, перетворення його в слухняну маріонетку.

Я вже казав, що відкликаю свій проект не тому, що мені хочеться це зробити, а тому, що я не хочу загнати цю проблему в «глухий кут». У цьому проекті Президент — лялька.

Сучасний політичний міф, на відміну від архаїчного, який є продуктом колективного несвідомого, завжди — чийсь винахід і в цьому сенсі наближається до теоретичних продуктів ідеології. Його розшифрування нескладне, оскільки він завжди намагається когось придушити, викрити, класифікувати. Номінації, використовувані політичним міфом, не створюються наново, а є готовими в арсеналі політичної ідеології (вожді, герої, держава, війна, загроза). Ми поділяємо думку В.С. Бурлачука про те, що дискурс сучасного політичного міфу безпосередньо звернений до читача, саме його він хоче налякати, переконати, змусити, вселити надію³⁰. І хоча міф завжди звертається до якогось окремого індивіда, однак він має на увазі його «колективну душу».

¹ Водак Р. Язык. Дискурс. Политика. – Волгоград, 1997. – С. 4.

² Шморгун О. Національна ідея в контексті загальносоціологічного аналізу // Розбудова держави. – 1998. – № 11/12; Грабовський С. Парадокси українського державотворення // Розбудова держави. – 1999. – № 1/6; Вежбицкая А. Язык, культура, познание. – М., 1999; Почепцов Г.Г. Как становятся президентами. – К., 1999.

³ Массовая коммуникация в формировании современного социокультурного пространства // Социологические исследования. – 2000. – № 7. – С. 73.

⁴ Там само. – С. 75.

⁵ Там само. – С. 81.

⁶ Озерова Н.И. Информативная функция русской и украинской газетной речи // Материалы III-й Междунар. науч.-практ. конф. «Диалог русской и украинской культур в Украине». – К., 1999. – С. 204.

⁷ Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387.

⁸ Чадюк О.М. Культурологічні й метафоричні аспекти виборчої кампанії 2002 року // Система і структура східнослов'янських мов. – К., 2003. – С. 237.

⁹ Семантические процессы в лексике // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М., 1996. – С. 46.

- ¹⁰ *Кара-Мурза С.* Манипуляция сознанием. – К., 1995.
- ¹¹ *Менжулин В.И.* Мифологическая революция в психоанализе. – К., 1996. – С. 11.
- ¹² *Юнг К.Г.* Архетип и символ. – М., 1991; *Юнг К.Г.* Психология бессознательного. – М., 1993; *Юнг К.Г.* Воспоминания. Сновидения. Размышления. – К., 1994.
- ¹³ Народные знания. Фольклор. Народное искусство: Свод этнографических понятий и терминов. – Вып. 4. – М., 1991. – С. 75-76.
- ¹⁴ *Мелетинский Е.М.* Общее понятие мифа и мифологии // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 654.
- ¹⁵ *Элиаде М.* Аспекты мифа. – М., 1995. – С. 29.
- ¹⁶ *Юнг К.Г.* Воспоминания. Сновидения. Размышления. – К., 1994. – С. 16.
- ¹⁷ *Слухай (Молотаєва) Н.В.* Міфопростір художнього тексту: етноміфологеми Т. Шевченка у логіко-лінгвістичному аспекті // Ритуально-міфологічний підхід до інтерпретації літературного тексту: Зб. наук. праць. – К., 1995. – С. 11.
- ¹⁸ *Барт Р.* Из книги «Мифологии» // Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989; *Кара-Мурза С.Г.* Манипуляция сознанием. – К., 2000; *Лосев А.Ф.* Диалектика мифа // Лосев А.Ф. Из ранних произведений. – М., 1990; *Лотман Ю.М.* О мифологическом коде сюжетных текстов // Сборник статей по вторичным моделирующим системам. – Тарту, 1973; *Лотман Ю.М., Успенский Б.А.* Миф — имя — культура // Ученые записки Тартуского университета. – Вып. 308. – Тарту, 1973; *Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. – М., 1995; *Потебня А.А.* Слово и миф. – М., 1989; *Почепцов Г.Г.* Тоталитарный человек. Очерки тоталитарного символизма и мифологии. – К., 1994; *Почепцов Г.Г.* Паблик рилейшнз. – К., 1998; *Почепцов Г.Г.* Имиджеология. – М.; К., 2000; *Слухай (Молотаєва) Н.В.* Міфопростір художнього тексту: етноміфологеми Т. Шевченка у логіко-лінгвістичному аспекті // Ритуально-міфологічний підхід до інтерпретації літературного тексту: Зб. наук. праць. – К., 1995.
- ¹⁹ *Мелетинский Е.М.* Поэтика мифа. – М., 1995. – С. 169-170.
- ²⁰ *Крысько В.Г.* Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). – С. 331.
- ²¹ *Элиаде М.* Аспекты мифа. — М., 1995. – С. 147.
- ²² *Почепцов Г.Г.* Имиджеология. – М.; К., 2000. – С. 223.
- ²³ *Почепцов Г.Г.* Паблик рилейшнз. – К., 1998. – С. 390.
- ²⁴ Там само. – С. 513.
- ²⁵ *Баранов А.Н., Караулов Ю.Н.* Воскрешение метафоры // Словарь русских политических метафор. – М., 1994; *Виноградов С.И.* Выразительные средства в парламентской речи. – М., 1999; *Кара-Мурза С.* Манипуляция сознанием. – К., 1995; *Чудинов А.П.* Россия в метафорическом зеркале: Когнитивное исследование политической метафоры (1991-2000): Монография. – Екатеринбург, 2001; *Шейгал Е.И.* Семиотика политического дискурса. – Волгоград, 2000.

²⁶ *Кара-Мурза С.* Манипуляция сознанием. – К., 1995.

²⁷ *Цивьян Т.В.* Лингвистические основы балканской модели мира. – М., 1990.
– С. 5, 19.

²⁸ *Почепцов Г.Г.* Паблик рилейшнз. – К., 1998. – С. 558.

²⁹ Там само. – С. 558.

³⁰ *Бурлачук В.* Соціальні переживання та політичний міф // Політична думка.
– 2001. – № 1-2. – С. 120.

Розділ 11.

750

Перспективи людського розвитку в Україні

- 11.1. Можливі сценарії*
- 11.2. Аналітичний прогноз людського розвитку в Україні*
- 11.3. Перспективи демократизації та суспільно-політичної консолідації*
- 11.4. Очікувані результати соціально-економічного розвитку*
- 11.5. Перспективи і проблеми розвитку гуманітарної сфери*
- 11.6. Актуальні проблеми співробітництва України та ЄС*

Досягнуті протягом 2000-04 рр. високі темпи економічного зростання, за якими Україна значно перевищує економічну динаміку країн-членів ЄС, дають змогу оптимістично оцінювати на середньостроковий період перспективи соціально-економічного, а отже і людського розвитку в країні. Головне зараз, розмежувавши політичну кон'юнктуру і економічну доцільність, продовжити курс соціально-економічних та політичних реформ, зберегти високі темпи розвитку національної економіки, посилити соціальну складову бюджету та спрямувати отримані ресурси на наближення до європейських стандартів життя. Це магістральний напрямок, який має бути деталізований і наповнений конкретними соціальними, гуманітарними та політичними програмами, забезпеченими необхідними ресурсами. Це не гладкий безпроблемний шлях, а напружена і клопітка робота всіх без винятку здорових суспільних сил, де визначальна роль належить скоординованим та цілеспрямованим діям виконавчої та законодавчої гілок влади, які в ідеалі мають перебувати під ефективним контролем громадянського суспільства.

11.1.

Можливі сценарії

Україна поки що не може похвалитися близькими до європейських досягненнями у сфері людського розвитку. В цьому контексті слухним є питання про можливі перспективи цього процесу в державі. Задекларована в ряді програмних документів державна політика передбачає відчутні позитивні зрушення

соціальних індикаторів в Україні. Проте декларації і реалії на практиці нерідко залишаються далекими одні від одних. Слушною є також постановка питання про очікувані зрушення якісних параметрів людського розвитку. Мова йде про можливості реалізації конституційних прав і свобод громадян та ефективність їх судового захисту, перспективи становлення і дієвість громадянського суспільства, забезпечення свободи слова та права громадян на отримання об'єктивної інформації тощо. Окрім того, без оцінки перспектив людського розвитку важко визначити можливі проблеми та напрацювати ефективні заходи їх вирішення.

Отримати надійні прогнози суспільного розвитку в умовах динамічних перетворень досить складно. Тут важливо використати науково обґрунтовану методологію та залучити до розробки прогнозів висококваліфікованих експертів¹. В даному випадку доцільно застосувати методи аналітичного планування, які ґрунтуються на апараті системного аналізу і дають змогу синтезувати оцінки експертів та перевести на мову цифр їх інтуїтивні судження. Слід зазначити, що в умовах стабільної економічної динаміки такі прогнози можуть бути досить життєздатними і висвітлювати реальні перспективи перебігу процесів людського розвитку в державі.

Для розробки прогнозу застосуємо техніку прямого планування, яке є одним з підходів MAI². Механіка реалізації процесу прямого планування може бути коротко викладена наступним чином: після ідентифікації загального призначення задачі планування складається ієрархія прямого процесу. Визначається єдиний елемент, або фокус, який розміщується у вершині ієрархії. На другий рівень ієрархії слід включити різні економічні, політичні і соціальні сили, які впливають на результат. Третій рівень складається з акторів, які маніпулюють цими силами (іноді можливо включати акторів на другий рівень, не згадуючи сили). В четвертий рівень включаються цілі кожного актора. П'ятий (часто не обов'язковий) рівень ієрархії містить політики, якими керується кожний актор для досягнення своїх цілей. Важливий шостий рівень. В нього включаються можливі сценарії, чи результати, за які бореться кожен актор, як за результат реалізації своїх цілей (і застосовуючи при цьому свої політики). Останній рівень ієрархії — це узагальнений результат, який є наслідком реалізації всіх сценаріїв. В кінці кінців, може існувати лише один можливий стан, який буде комбінацією спроб різних людей сфор-

мувати його так, щоб задовольнити свої інтереси. Узагальнений сценарій називають також логічним результатом.

Шляхом попереднього аналізу проблеми визначені наступні ймовірні сценарії перебігу процесів людського розвитку в Україні:

Розвиток — послідовна і цілеспрямована реалізація заходів політики євроатлантичної та європейської інтеграції, наближення до європейських критеріїв суспільного розвитку, посилення міжнародного авторитету, регіональне лідерство, впровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку, динамічний розвиток соціальної сфери, активна розбудова громадянського суспільства.

Проекція (продовження сучасних тенденцій на майбутнє) — збереження макроекономічної стабільності, високі темпи економічного розвитку, відставання розвитку соціальної сфери від економічної динаміки, невизначеність перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції, зрощення влади і власності, повільний розвиток інститутів громадянського суспільства.

Занепад — посилення авторитаризму, формування тенденцій ізоляціонізму, поширення корупції, обмеження прав і свобод людини, сповільнення економічної динаміки і стагнація соціальної сфери.

Наведені сценарії описують можливий стан економічної, політичної та соціальної системи в Україні. В цьому стані система має певну структуру і потоки. Для того, щоб їх осмислити і охарактеризувати, використовується множина змінних (факторів, критеріїв), які називають змінними стану. Сценарії описуються на мові відхилень кожної із змінних стану від існуючої ситуації. Для опису результату аналітичного прогнозу людського розвитку в Україні експертно визначені змінні стану (всього 61), що характеризують досліджувану проблему в розрізі демографічних тенденцій та характеристик ринку праці, стану освіти та культури, розвитку інформаційних комунікацій, рівня життя, соціального захисту, а також відповідності політичним та економічним Копенгагенським критеріям.

Так, наприклад, для опису відповідності політичним критеріям членства в ЄС були використані такі змінні стану як забезпечення верховенства права, захищеність прав і свобод людини судовою владою, свобода слова та незалежність ЗМІ, становлення партій як виразника інтересів громадян, забезпечення прав опозиції, захист прав меншин, прозорість і демократичність виборчих компаній, дієвість громадянського суспільства, чисельність середнього класу, розмежування влади і власності, корупція, адап-

тація українського законодавства до норм ЄС, співробітництво з Європейськими інститутами, відповідність вимогам членства в НАТО. Експерти вважають, що у порівнянні з сучасним станом, при реалізації сценарію «Занепад» значно погіршиться захищеність прав і свобод людини судовою владою, забезпечення прав опозиції, прозорість і демократичність виборчих компаній, проте незначно зросте чисельність середнього класу; при сценарії «Проекція» незначною мірою погіршиться захищеність прав і свобод людини судовою владою, забезпечення прав опозиції, прозорість і демократичність виборчих компаній та дещо зросте чисельність середнього класу; при сценарії «Розвиток» значно зросте захищеність прав і свобод людини судовою владою, забезпечення прав опозиції, прозорість і демократичність виборчих компаній, та суттєво зросте чисельність середнього класу. З використанням аналітичних шкал судження експертів були переведені у бальні оцінки.

Далі визначалась ймовірність настання кожного з сценаріїв. Для цього було розроблене ієрархічне дерево впливу на людський розвиток в Україні (рис. 1). Принципи розробки такого ієрархічного дерева мають підґрунтям наступні міркування. Майбутнє людського розвитку на Україні (рівень 1) різною мірою залежить від перебігу процесів економічного, політичного та соціального розвитку (рівень 2). Динаміку вказаних процесів обумовлюють як внутрішні так і зовнішні діючі сили (актори), серед яких основними було визначено законодавчу владу, виконавчу владу, олігархів, громадські організації, Росію, США та ЄС (рівень 3). Кожен з акторів має свої власні цілі (рівень 4) для реалізації яких використовує певні політики (рівень 5). Очевидно, що при розробці ієрархії можуть бути враховані лише основні цілі та політики акторів.

Так, наприклад, для олігархів основними цілями визначені контроль політичних та економічних змін в країні, збагачення, а також легітимація капіталів та власності. Для реалізації своїх цілей вони використовують політики, основним змістом яких є формування лобі у державних структурах, обмеження конкуренції та напрацювання позитивного іміджу.

Реалізації кожної з політик так чи інакше впливає на людський розвиток в країні по визначених сценаріях (рівень 6), і тим самим визначає ймовірність їх настання. І, на кінець, ймовірні сценарії формують один узагальнений сценарій (рівень 7), який дає можливість досить достовірно оцінити перспективи людського розвитку в Україні.

Далі необхідна кількісна оцінка пріоритетів розробленої ієрархії. Серед значної сукупності системних методів планування (метод Дельфі, налагодження і тестування стратегічних припущень, система симетричного об'єднання, теорія багатовимірної корисності тощо) для оцінки пріоритетів побудованої ієрархії використовуємо один з підходів методу аналізу ієрархій (МАІ), а саме оцінку альтернатив³.

На думку експертів (рис. 2) людський розвиток найбільш суттєво зумовлюють соціальні чинники (44% з 100%), потім — економічні (39% з 100%) та політичні (17% з 100%).

Найбільш суттєво на економічні чинники в країні впливає виконавча влада (34,9% з 100%), майже однаково експертами оцінюються можливості законодавчої влади (24,0%) та підприємців (20,7%), досить істотно економічний розвиток України обумовлюється Росією (7,8%), менше США (5,0%) і ЄС (4,6%), та практично не впливають на перебіг економічних процесів громадські організації (2,9%).

Стосовно політичних чинників експертами перевага віддана законодавчій (33,5% з 100%) та виконавчій владі (27,4%), однаково оцінюються можливості впливу на політичні процеси всередині України з боку США і Росії (по 10,6%), майже такий же вплив мають олігархи (9,1%), значно менший вплив на перебіг політичних процесів мають ЄС (5,0%) та громадські організації (3,8%).

На соціальну політику майже однаково впливає законодавча (38,2% з 100%) і виконавча влада (36,8%), наступні місця посідають громадські організації (8,4%) і олігархи (7,4%) та практично не впливають на соціальні чинники закордонні актори — США, Росія та ЄС (по 3,1%).

Інтегральна оцінка впливовості головних діючих сил (акторів) на перебіг процесів людського розвитку в Україні представлена на рис. 3. Найбільший вплив на людський розвиток в Україні має виконавча влада (36% з 100%), потім — законодавча (30%), олігархи (13%), громадські організації та Росія (по 6%), США (5%), ЄС (4%).

Відповідні оцінки отримані також щодо цілей та політик діючих сил. Кінцеві результати наведені на рис. 1. Певні судження відносно сучасного розвитку суспільства в Україні можна зробити аналізуючи проміжні результати дослідження.

Очевидно, що кожна з цілей акторів має як конструктивний, так і деструктивний характер щодо стимулювання суспільного розвитку. Так, наприклад, конструктивна ціль забезпечення соціально-політичної стабільності може досягатися певним обме-

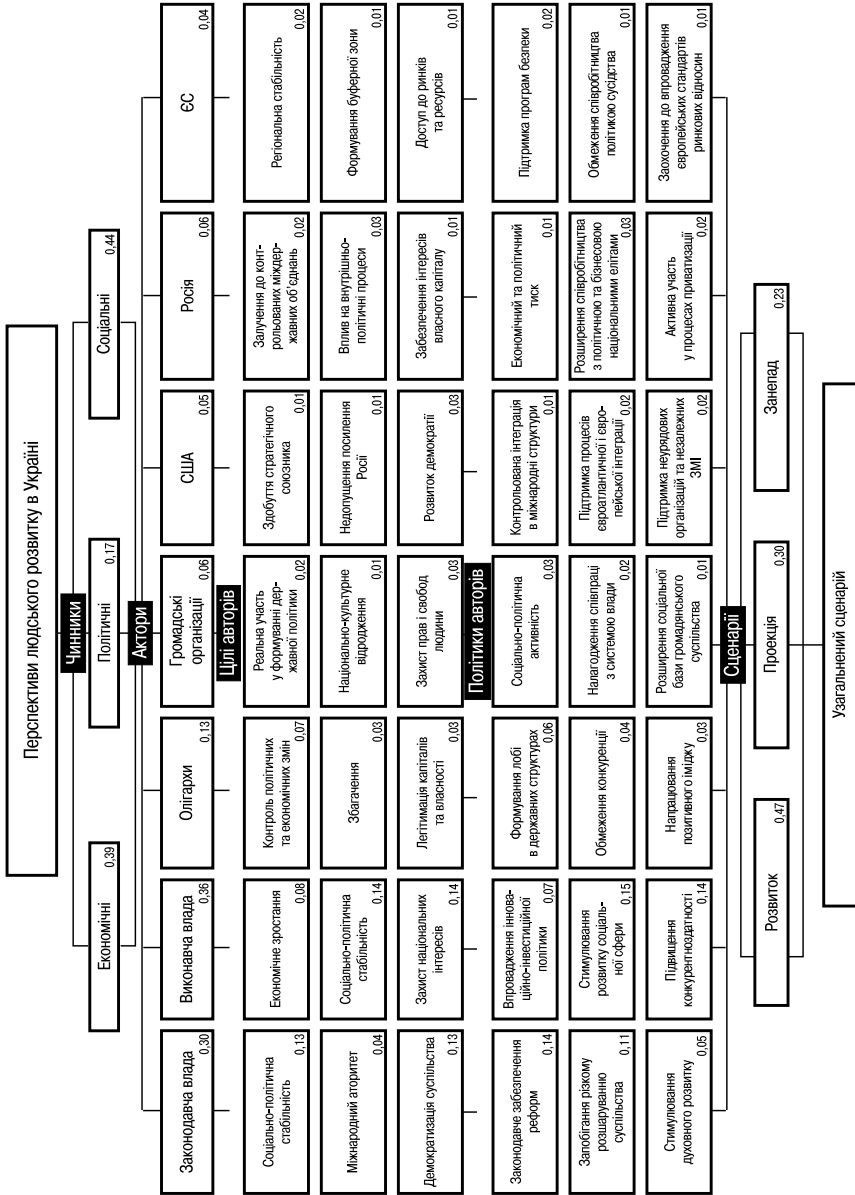

Рис. 1. Ієрархія впливу на людський розвиток в Україні

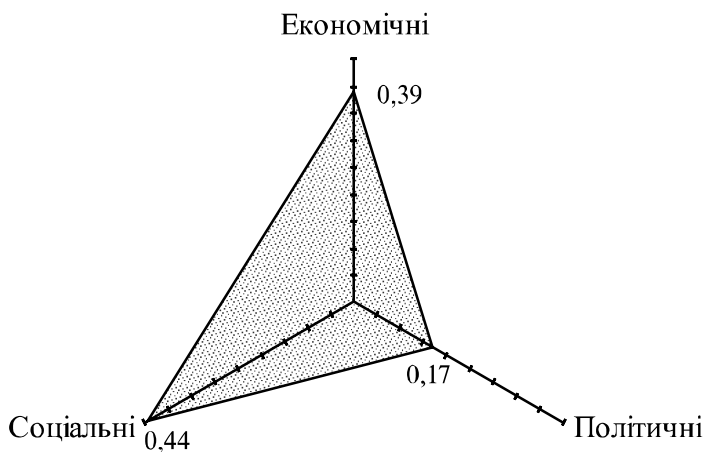

Рис. 2. Оцінка впливовості економічних, політичних та соціальних чинників на людський розвиток в Україні

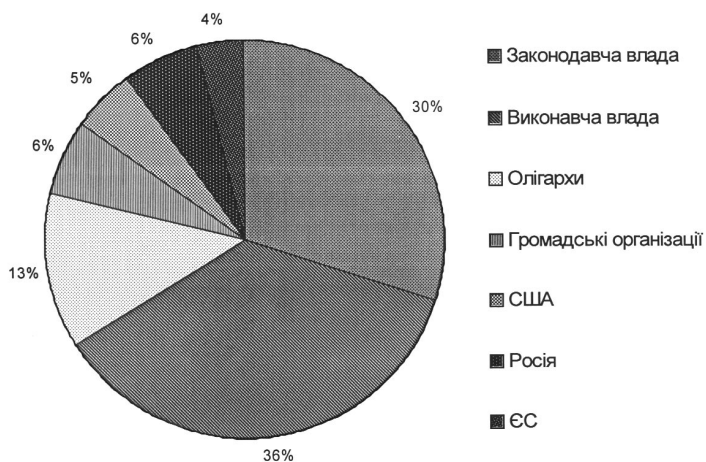

Рис. 3. Оцінка впливовості основних діючих сил на людський розвиток в Україні

женням демократичних свобод; розвиток демократії несе в собі певні елементи втрати керованості соціально-економічним розвитком; стимулювання економічного зростання обмежує ресурси, які можуть бути спрямовані на людський розвиток тощо. В свою чергу деструктивні за суттю цілі мають деяку позитивну складову: прагнення збагачення з боку олігархів стимулює економічні процеси; легітимація капіталів та власності, нехай і нажитих незаконним шляхом, забезпечує приток інвестицій в національну економіку та збільшення бюджетних надходжень; забезпечення інтересів власного капіталу з боку Росії знову ж таки стимулює надходження іноземних інвестицій в країну та, певною мірою, відкриває ринок внутрішній ринок Росії для українських товарів тощо. Використана методика дозволяє шляхом експертної оцінки визначити конструктивну та деструктивну складову кожної з цілей.

Розрахунки проведені по кожній з цілей, присутніх в ієрархії (див. табл. 1). Є змога оцінити, які ж цілі, зважаючи на впливовість сповідуючих їх діючих сил, домінують сьогодні в суспільстві. Ранжуємо їх по значимості, а значить і по можливості бути реалізованими. Як і слід було очікуваним, виходячи з впливовості акторів, домінують цілі виконавчої та законодавчої влади. На чільному місці знаходяться цілі владних структур, спрямовані на забезпечення соціально-політичної стабільності, захист національних інтересів та укріплення демократії. Привертає увагу досить висока значимість (7% з 100%) прагнення олігархів забезпечити контроль економічних і політичних змін, що дає підстави і в подальшому очікувати її практичної реалізації. Серед цілей зовнішніх акторів найбільш суттєвими є прагнення Росії забезпечити вплив на внутрішньополітичні процеси в Україні та підтримка з боку США процесів демократизації українського суспільства.

Результати розрахунків свідчать, що конструктивна складова (79% з 100%) цілей діючих сил, спрямована на стимулювання суспільного розвитку в Україні, значно превалює над деструктивною (21% з 100%). Ця перевага досить відчутна, щоб забезпечити стабільний динамічний поступ до зміцнення суверенної держави, що прагне займати достойне місце в світовому співтоваристві та забезпечити достойне існування своїх громадян. Крім того концентрація зусиль найбільш впливових акторів на забезпеченні соціально-політичної стабільності та демократизації суспільного розвитку, стимулюватиме вирішення проблем

Таблиця 1

**Пріоритети цілей діючих сил, які впливають
на суспільний розвиток в Україні, %**

№ з/п	Цілі	Актори	Вага цілей	В т. ч.	
				Позитивний вплив	Негативний вплив
1.	Соціально-політична стабільність	Виконавча влада	14,0	12,6	1,4
2.	Захист національних інтересів	Виконавча влада	14,0	12,6	1,4
3.	Соціально-політична стабільність	Законодавча влада	13,0	11,7	1,3
4.	Демократизація суспільства	Законодавча влада	13,0	11,7	1,3
5.	Економічне зростання	Виконавча влада	8,0	7,2	0,8
6.	Контроль економічних та політичних змін	Олігархи	7,0	0,7	6,3
7.	Міжнародний авторитет	Законодавча влада	4,0	3,6	0,4
8.	Захист прав і свобод людини	Громадські організації	3,0	2,7	0,3
9.	Збагачення	Олігархи	3,0	0,51	2,49
10.	Легітимація капіталів та власності	Олігархи	3,0	0,75	2,25
11.	Розвиток демократії	США	3,0	2,64	0,36
12.	Вплив на внутрішньо-політичні процеси	Росія	3,0	0,3	2,7
13.	Реальна участь у формуванні державної політики	Громадські організації	2,0	1,5	0,5
14.	Регіональна стабільність	ЄС	2,0	1,76	0,24
15.	Залучення до контрольованих міждержавних об'єднань	Росія	2,0	0,2	1,8
16.	Забезпечення інтересів власного капіталу	Росія	1,0	0,1	0,9
17.	Національно-культурне відродження	Громадські організації	1,0	0,88	0,12
18.	Недопущення посилення Росії	США	1,0	0,9	0,1
19.	Формування буферної зони	ЄС	1,0	0,1	0,9
20.	Доступ до ринків та ресурсів	ЄС	1,0	0,12	0,88
21.	Здобуття стратегічного союзника	США	1,0	0,9	0,1
	Всього		100,0	78,94	21,06

людського розвитку в Україні. Тому слід очікувати істотного прогресу в цій сфері у середньотерміновій перспективі.

Що стосується політик акторів (табл. 2) то серед них по впливовості на суспільний розвиток превалюють політики виконавчої та законодавчої влади. Основна увага виконавчої влади спрямована на стимулювання розвитку соціальної сфери (15% з 100%), що є найвпливовішою політикою у всій сукупності, при цьому велике занепокоєння викликає у неї проблема підвищення конкурентоспроможності національних виробників (14%), чому має сприяти впровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку (7%). Законодавча влада досить рівномірно концентрує увагу на законодавчому забезпеченні реформ (14%) та запобіганні різкому розшаруванню суспільства (11%), не залишаючи при цьому поза увагою проблеми стимулювання духовного розвитку (5%).

Таблиця 2

Пріоритети політик діючих сил, які впливають на суспільний розвиток в Україні

№ з/п	Політики	Актори	Вага політик	В т. ч.	
				Позитивний вплив	Негативний вплив
1	2	3	4	5	6
1.	Стимулювання розвитку соціальної сфери	Виконавча влада	15,0	13,5	1,5
2.	Законодавче забезпечення реформ	Законодавча влада	14,0	12,6	1,4
3.	Підвищення конкурентоздатності	Виконавча влада	14,0	12,32	1,68
4.	Запобігання різкому розшаруванню суспільства	Законодавча влада	11,0	9,68	1,32
5.	Впровадження інноваційно-інвестиційної політики	Виконавча влада	7,0	6,3	0,7
6.	Формування лобі в державних структурах	Олігархи	6,0	1,02	4,98
7.	Стимулювання духовного розвитку	Законодавча влада	5,0	4,5	0,5
8.	Обмеження конкуренції	Олігархи	4,0	0,48	3,52
9.	Напрясування позитивного іміджу	Олігархи	3,0	2,64	0,36
10.	Соціально-політична активність	Громадські організації	3,0	2,64	0,36

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5	6
11.	Розширення співробітництва з політичною та бізнесовою національними елітами	Росія	3,0	0,51	2,49
12.	Налагодження співпраці з системою влади	Громадські організації	2,0	1,8	0,2
13.	Підтримка процесів євроатлантичної і європейської інтеграції	США	2,0	1,76	0,24
14.	Підтримка неурядових організацій та незалежних ЗМІ	США	2,0	1,76	0,24
15.	Активна участь у процесах приватизації	Росія	2,0	0,24	1,76
16.	Підтримка програм безпеки (боротьба з нелегальною міграцією, тероризмом тощо)	ЄС	2,0	1,8	0,2
17.	Розширення соціальної бази громадянського суспільства	Громадські організації	1,0	0,9	0,1
18.	Контрольована інтеграція в міжнародні структури	США	1,0	0,33	0,67
19.	Економічний та політичний тиск	Росія	1,0	0,1	0,9
20.	Обмеження співробітництва політикою сусідства	ЄС	1,0	0,17	0,83
21.	Заохочення до впровадження європейських стандартів ринкових відносин	ЄС	1,0	0,88	0,12
	Всього		100,0	75,93	24,07

Олігархи, перш за все, реалізують політику формування лобі у державних структурах (6%), надаючи їй перевагу над зусиллями по обмеженню конкуренції (4%) та формуванням позитивного іміджу (3%). У зазначеному контексті особливої ваги набуває реальне розмежування влади і бізнесу та правове упорядкування питання лобіювання.

Загальна домінанта сучасного етапу державотворення в Україні також має переконливу позитивну спрямованість (76% проти 24%), і тому є всі надії сподіватись на подальше зміцнення українсь-

кої державності. Серед політик акторів превалюють вектори спрямовані на стимулювання правового, демократичного та гуманітарного розвитку та соціально-економічного розвитку. Очевидно, що в обох цих напрямках слід очікувати вагомих позитивних зрушень. Проте досить впливовими залишаються деструктивні чинники, причому негативний вектор зумовлений вітчизняними акторами (16,6%) по впливовості переважає дестабілізуючі політики зовнішніх діючих сил (7,4%). Тому саме його нейтралізація, а також пошук ефективних асиметричних відповідей на деструктивні по відношенню до України прояви російської зовнішньої політики є пріоритетними задачами конструктивних сил у владних структурах.

¹ Власюк О.С. Можливості застосування аналітичного планування для обґрунтування та підготовки рішень на вищих рівнях управління // Серія: Наукові доповіді. – Вип. 47. – К.: НІСД, 1995. – 72 с.; Власюк О.С., Пирожков С.І. Індекс людського розвитку: Досвід України. – К.: НІСД, 1995. – 84 с.

² Саати Т., Кернс К. Аналитическое планирование. Организация систем / Пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.

³ Саати Т., Кернс К. Аналитическое планирование. Организация систем / Пер. с англ. – М.: Радио и связь, 1991. – 224 с.

11.2.

Аналітичний прогноз людського розвитку в Україні

Синтез експертних суджень показав можливість людського розвитку в Україні по сценарію «Занепад» з ймовірністю 0,23, «Проекція» — 0,30 та «Розвиток» — 0,47. Це свідчить про те, що нині людський розвиток в Україні має відчутне позитивне спрямування. Тому першочергове завдання владних структур в сучасних умовах полягає в тому, щоб не втратити зазначені тенденції досліджуваного процесу, запобігти конфліктному протистоянню різновекторних суспільно-політичних сил та активізувати позитивне спрямування людського розвитку в країні.

Узагальнений аналітичний прогноз гуманітарного розвитку в країні може бути інтерпретований наступним чином.

Тривалість життя населення в Україні дещо зросте. Незначно зросте народжуваність і зменшиться смертність. Зменшаться масштаби еміграції населення та одночасно підвищиться його мобільність всередині країни.

Певні позитивні зрушення відбудуться на ринку праці. Дещо зросте реальна заробітна плата та позначиться тенденція до скорочення безробіття. Співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати практично не покращиться, а можливості працевлаштування зростуть.

Зросте також кількість осіб з вищою освітою та підвищиться її вартість. Якість учбових програм та доступність освіти теж зростуть при незначному продовженні її тривалості. Інтелектуальний рівень суспільства залишиться приблизно на сучасному рівні з незначною тенденцією до підвищення.

Порівняно з сучасним станом елітарність культурних заходів практично не зміниться. Їх кількість та масовість дещо зросте, а доступність широким верствам населення відчутно покращиться.

Книговидавництво в країні зросте. Тираж періодичних видань зросте ще відчутніше, проте їх якість практично не покращиться. Незначні зрушення відбудуться у напрямку покращення доступу до джерел інформації. Практично не зросте професійність теле- і радіомовлення та майже не покращиться незалежність ЗМІ. Значно підвищиться доступ до Інтернету.

В цілому соціальний захист населення покращиться. Відчутно поліпшиться пенсійне забезпечення та дещо зросте доступність відпочинку. Незначно покращиться забезпеченість населення житлом, при цьому суттєво зросте його якість. Позначиться незначна позитивна тенденція до покращення медичного забезпечення, проте значно зросте вартість лікування. Відчутно зменшиться диференціація населення по доходах та суттєво зросте вартість життя. Рівень злочинності та ефективність правоохоронної діяльності практично не зміняться.

Особливих зрушень на шляху виконання політичної складової Копенгагенських критеріїв досягти не вдасться, проте в цілому ситуація покращиться. Перш за все значно зросте чисельність середнього класу, який, як відомо, є головним носієм демократичних цінностей та чинником стабільності в суспільстві. Відчутно покращиться ситуація з свободою слова, зросте дієвість громадянського суспільства та прозорість і демократичність виборчих компаній. Певних позитивних поступок буде досягнуто також щодо адаптації українського законодавства до норм ЄС, співробітництва з Європейськими інститутами та відповідності вимогам членства в НАТО. Намітяться позитивні тенденції утвердження партійної системи європейського зразка. Практично не зросте захищеність прав і свобод людини судовою владою, на існуючому рівні залишаться забезпечення прав опозиції та вирішення питань захисту прав меншин. Не вдасться забезпечити розмежування влади і власності та не покращиться ситуація у сфері боротьби з корупцією.

Економічні зрушення у контексті забезпечення цієї складової Копенгагенських критеріїв будуть більш вагомими. Значно зростуть прямі іноземні інвестиції в Україну, буде забезпечена відповідність макроекономічних показників вимогам Маастрихтського договору, активізується прикордонне співробітництво з країнами нової хвилі розширення ЄС. Покращиться ситуація з забезпеченням лібералізації торгівлі та захищеністю в державі права власності. Це дозволить вирішити або впритул наблизитися до вирішення питання вступу до СОТ та отримати статус країни з ринковою економікою. Проте не буде досягнуто зрушень у забезпеченні відповідності національних митної системи і правил сертифікації стандартам ЄС. Збережеться існуюче відставання від соціальних стандартів ЄС та не знайде вирішення питання забезпечення прозорості приватизації і її відкритості для зовнішнього інвестора.

Описані перспективи людського розвитку в Україні є найбільш ймовірними при фактичній динаміці економічних, політичних та соціальних процесів. Очевидно, що такий перебіг ситуації не є бажаним. Керованість процесами гуманітарного розвитку не втрачена, а основні важелі впливу поки що залишаються в руках законодавчої та виконавчої влади. По експертних оцінках на сучасному етапі державотворення їх сумарний вплив на людський розвиток в країні є визначальним (66% із 100%). Тому вказані актори цілком можуть прискорити існуючі позитивні тенденції, зорієнтувавши свої цілі на забезпечення можливостей людини до вільного розвитку та формування сучасного по європейських стандартах громадянського суспільства. Пріоритетами їх діяльності мають стати забезпечення демократичних свобод, розробка та ефективне впровадження державної програми соціального забезпечення, створення нових робочих місць, покращанні пенсійного забезпечення та медичного обслуговування. Лише на такому шляху можливий динамічний прогрес гуманітарного розвитку українського суспільства.

Досить впливовим на всі сфери життя в Україні є сьогодні олігархічні клани. Експерти оцінюють їх можливості стосовно вирішення проблеми людського розвитку на рівні 13% з 100%. Їх основні зусилля сконцентровані зараз на забезпеченні контролю над політичними та економічними змінами, прихованні доходів та спробах легітимації своїх капіталів та власності. Це має мало спільного з цивілізованим ринком та деструктивно впливає на процеси людського розвитку. Багато в чому тут завинила сама держава, не забезпечивши законодавчо нормальних умов розвитку підприємництва та не забезпечивши розмежування влади та власності. Ліквідація зазначених аномалій, що перешкоджають суспільному розвитку, має стати першочерговим завданням нової влади.

Очікувати підтримки процесів людського розвитку в країні з боку Росії, впливовість якої на їх перебіг оцінюється 6% з 100%, не доводиться, оскільки політика нашого східного сусіда по відношенню до України носить деструктивний характер і орієнтована в основному на обмеження наших національних інтересів. Що ж стосується США та ЄС, експертна оцінка впливовості яких на розвиток українського суспільства оцінюється відповідно як 5% та 4%, то тут резерви у сприянні розбудові основних прав та свобод людини в Україні далеко не вичерпані. Це може бути і більш суттєве сприяння інтеграції України у міжнародні струк-

тури, підтримка демократичних свобод та становлення громадянського суспільства, стимулювання інвестицій в українську економіку. Зараз намітились тенденції до розуміння світовим товариством позиції українського народу на шляху розбудови власної державності та подальшої демократизації суспільного життя. Україна має стати повноправним членом євроатлантичного співтовариства та важливим суб'єктом забезпечення регіональної стабільності в Європі, і допомогти їй у цьому для Заходу і посильна і необхідна задача.

11.3.

Перспективи демократизації та суспільно-політичної консолідації

Демократизація суспільно-політичного життя і формування української політичної нації. Особливості переходу українського суспільства до демократичних форм облаштування суспільно-політичного життя зумовлені тим, що демократичні перетворення вимушено спиралися на пострадянські соціальну структуру та політичну культуру громадян. На сучасному етапі державотворення демократичним перетворенням перешкоджають проблемами, пов'язані з послабленням консолідації українського суспільства, посиленням розмежування суспільства по вектору Схід-Захід, конфронтацією бачень перспектив і оцінок поточних суспільно-політичних процесів. Особливого значення в цьому випадку набуває проблема дисбалансу між публічною та приватною активністю громадян: недостатня активність громадян у публічній сфері супроводжується активним використанням інституціолізованих зв'язків для досягнення приватних цілей. Все це спричиняє зростання «тіньової сфери», корумпованості і, як наслідок, брак довіри до влади. Необхідність вирішення зазначених проблем визначить на перспективу ключовим завданням державної політики у цьому напрямку створення умов для спрямування активності громадян в публічну сферу. Це дозволить широко репрезентувати актуальні суспільні проблеми та досягти компромісу в існуючому конфлікті інтересів різних соціальних верств.

Сьогодні більшість громадян України не має ні соціокультурного досвіду (знань, вмінь та навичок), необхідного для участі в демократичному політичному житті, ні матеріального та часового надлишку, який би міг би бути інвестованим в демократичні проекти. До того ж відмінні у представників різних генерацій очікування від поточних суспільних перетворень посилюють розбіжність поглядів на майбутнє та провокують до альтернативних громадянству форм консолідації (етнічна, регіональна, корпоративна тощо). Внаслідок цього демократизація українського суспільства вимагатиме не лише забезпечення економічним зростанням, а й підкріплення заходами, спрямованими на становлення і розвиток демократичної культури на засадах спільного громадянства, що дозволить подолати альтернативні форми соціальної консолідації.

На шляху формування української політичної нації мають бути сформовані відповідні демократичні механізми, здатні спрямувати конфліктну енергію в напрямку демократичних проєктів. Демократизація суспільно-політичного життя вимагатиме створення таких умов, за яких громадська ініціатива набуватиме дієвих форм. Це стимулюватиме розробку і запровадження наступних заходів:

1. Формування демократичної культури громадян шляхом підтримки громадських ініціатив, спрямованих на розв'язання неполітичних проблем (екологічних, соціальних, культурних тощо) та створення мережі консультаційно-освітнянських центрів і громадських приймалень.
2. Створення сприятливих умов для становлення громадянського суспільства. Тут слід очікувати удосконалення процедур репрезентації інтересів громадян в публічній сфері, розробки нормативно-правової бази регламентації діяльності громадських організацій та забезпечення їхнього представництва в ЗМІ.
3. Налагодження партнерських взаємин між органами державної влади та широкими верствами громадськості. Дієвими шляхами вирішення цього завдання з боку держави стануть законодавче врегулювання механізмів взаємодії державних інститутів з громадськими організаціями, чітка формалізація і дієвість процедури впливу громадян на обраних ними депутатів усіх рівнів, реальне забезпечення пріоритетності для держави, її органів та посадових осіб усіх рангів прав і свобод громадян.

Окрім того, слід зважати на наступне. Утвердження в суспільно-політичному житті України принципів і норм властивих політичній нації повинно розглядатися в контексті євроінтеграційних процесів, до яких залучена наша держава. Слід виходити з того, що євроінтеграція передбачає не лише налагодження тісних, партнерських відносин з європейськими країнами чи входження до європейських політичних та економічних структур. Вона передбачає передусім поширення європейських політичних стандартів, європейських культурних норм і європейського способу життя. Тому політична і культурна модернізації українського суспільства є неодмінною умовою євроінтеграції. Тільки тоді, коли пересічний мешканець європейських країн зможе відчувати себе в Україні як удома, а саме жити, працювати, відстоювати свої інтереси, виходячи з європейських цивілізаційних норм, можна сподіватися на те, що євроінтеграція не перетвориться на утопічний проект.

Актуальні тенденції розвитку громадянського суспільства. Розвиток громадянського суспільства та демократизація суспільно-політичного життя в Україні перебуває і перебуватиме у принциповій залежності від можливості адаптувати напрями суспільної реорганізації до існуючих в країнах розвиненої демократії тенденцій. Очевидно, що у найближчій перспективі проблема формування розвиненого громадянського суспільства в Україні не знайде свого остаточного вирішення. Проте, у суспільстві міцніє розуміння того, що простого копіювання соціально-політичного устрою недостатньо для побудови демократичної системи взаємин між суспільством і державою, а прорив до нових горизонтів звершується через усвідомлення того, що громадянське суспільство потрібно систематично і послідовно стимулювати, реформуючи систему державного управління таким чином, щоб вона перетворювалася з перепони на потужний важіль цього процесу.

У найближчому майбутньому в Україні необхідно визначити умови становлення сучасного громадянського суспільства і розробити проект стратегічного розвитку його інститутів. Це дозволить процесу становлення громадянського суспільства в Україні набути якостей послідовності та систематичності. Слід також продовжити пошук і реалізацію основних засад громадянського суспільства шляхом врахування національної специфіки, розкриття потенціалу власної системи управління та поєднання зусиль різних рівнів управління і самоуправління в Україні.

Дефіцит фундаментальних умов розвитку громадянського суспільства в Україні у короткотерміновій перспективі подолати важко, хоча в більшості випадків вони закріплені конституційно. Не в останню чергу це зумовлено існуванням проблеми неузгодженості діяльності різних гілок влади та відсутністю чітких стратегічних пріоритетів розвитку. Тому не слід очікувати швидкого вирішення ряду визначальних для забезпечення взаємодії громадянського суспільства і держави, завдань, до яких належать:

- розробка зрозумілої і прийнятної більшою частиною населення стратегії суспільного розвитку;
- забезпечення системності державного управління;
- подолання атрофованості та дезорганізованості «середнього класу», його виключення у реальні механізми управління державою;
- подолання соціальної пасивності громадяни, їх включення у роботу інститутів громадянського суспільства.

Водночас вже сьогодні процеси розбудови громадянського суспільства активізуються, а їх головним змістом є:

- формування розвинутої соціальної структури з горизонтальними зв'язками, де мають знайти своє відображення різноманітні форми власності, інтереси людей, груп і прошарків населення;
- стимулювання розвитку особистості — в соціальному, інтелектуальному і психологічному аспектах, забезпечення умов розвитку її внутрішня свобода і здатності активно підключатися до різноманітних сфер діяльності;
- сприяння створенню підприємств недержавного сектору — з приватними і колективними формами власності;
- всебічний розвиток недержавних засобів масової інформації, а також механізмів прояву, формування і вираження суспільної думки з метою вирішення соціальних конфліктів, розвиненість форм самоврядування, суспільних організацій та рухів;
- стимулювання створення суспільно-політичних об'єднань, партій та рухів, орієнтованих на захист прав та свобод громадян, а також на збереження базових принципів демократії;
- забезпечення свободи думки, слова, совісті, розбудова механізмів для їх реалізації, забезпечення можливостей самовираження особистості, її духовного розвитку з метою самостійного та самодіяльного об'єднання в інтересах розвитку науки, культури і творчості.

Міжнаціональні відносини. Політизація міжнаціональних відносин є однією з найбільш небезпечних загроз, здатних спричинити соціальну дезінтеграцію, оскільки за таких умов будь-які проблеми набувають етнополітичного забарвлення. Політизація етнічності перешкоджає ствердженню громадянської ідентичності, переходу до демократичних форм суспільно-політичного життя, загальнонаціональній консолідації. Тому провідними принципами державної політики у цій сфері є деполітизація міжнаціональних відносин та забезпечення права громадян на збереження і розвиток своєї етнокультурної самобутності. Основою державної політики в сфері міжнаціональних відносин має бути визнаний пріоритет індивідуальних прав над колективними правами, тобто прав людини над правами спільнот. Як наслідок, державна політика у сфері міжнаціональних відносин повинна передбачати наступне:

1. Розв'язання соціальних, економічних і культурних проблем та інтеграцію в українське суспільство осіб, депортованих за етнічною ознакою. Це вимагатиме надання державної адресної допомоги передусім постраждалим громадянам та їх нащадкам, а не спільнотам. Такий підхід перешкоджатиме політизації етнічності та присвоєнню політичними активістами національних меншин монопольного права виступати від імені всієї етнічної спільноти.
2. Розробку і запровадження заходів, спрямованих на забезпечення гарантованого законодавством України права на національно-культурну автономію. Це передбачає удосконалення нормативно-правової бази функціонування національно-культурних товариств (регламентація напрямків, заходів і процедур діяльності, забезпечення доступу до регіональних і загальнонаціональних ЗМІ тощо), створення сприятливих умов для участі громадян в житті національних культурних об'єднань. Враховуючи гарантоване законодавством України право самостійно визнавати чи не визнавати себе представником тієї чи іншої національної меншини, визначальними умовами державної підтримки має стати особиста участь і документально зафіксоване членство громадянина в національно-культурному об'єднанні тієї чи іншої національної меншини.
3. Прийняття Концепції державної етнонаціональної політики, яка має врегулювати міжнаціональні відносини та закласти нормативно-правовий фундамент для подальшого співробітництва між органами державної влади та національними меншинами України.

4. Розробку ефективних заходів, в тому числі удосконалення нормативно-правового механізму, протидії проявам розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

При розробці та впровадженні заходів гуманітарної політики необхідно враховувати соціокультурну специфіку представників різних регіонів та етнічних груп України, ціннісно-сміслові орієнтації громадян, їхні прагнення і можливості. Це дозволить посилити дієвість програм відродження культури та розвитку гуманітарної сфери, в тому числі і завдяки більшій «адресності» конкретних заходів.

11.4.

Очікувані результати соціально-економічного розвитку¹

Наступні роки є визначальними для соціально-економічного розвитку українського суспільства. В цей період має бути реалізоване значне коло соціально-економічних перетворень в державі, ключовим з яких вбачається соціальна переорієнтація економічної політики. Необхідно досягнути стратегічної цілі — закласти основи соціальної держави. Це стане можливим у випадку ефективного впровадження стратегії випереджального розвитку, в рамках якої сформується стійка тенденція економічного зміцнення та піднесення.

Довідково: ВВП зріс на 49,1% в період з 2000 по 2004 рр., обсяги промислової продукції зросли на 80,2%.

Для успішної реалізації такого завдання у найближчі 4-5 років необхідно зберегти середньорічний приріст ВВП на рівні не менше 7-8%, інвестицій в основний капітал — 10-12%, інфляції — не більше 5-6%. Пріоритетними напрямками соціально-економічного розвитку України слід визначити: забезпечення стійкого економічного зростання, збільшення реальних доходів населення, зменшення безробіття, підвищення ефективності цільових програм соціальної допомоги, завершення пенсійної реформи, розбудова соціальної інфраструктури, подолання бідності, створення умов доступності і посилення професійності системи охорони здоров'я, зростання якісного рівня освіти всіх рівнів, вирішення житлово-комунальних проблем.

Економіка. Макроекономічний розвиток України у середньо- та довгостроковій перспективі відбуватиметься під впливом зростання відкритості національної економіки, посилення конкурентного тиску на зовнішніх та внутрішніх ринках та пристосування національного економічного та регуляторного середовища до міжнародних економіко-правових стандартів.

Зважаючи на це слід очікувати:

1. Трансформування експортної моделі зростання в модель, яка базується переважно на внутрішньому споживчому, виробничому та інвестиційному попиті з поступовим зменшенням частки експорту у ВВП та підвищенням ефективності структури експорту.
2. Радикальне підвищення рівня доходів населення з розширенням частки працюючих осіб, які отримують дохід середнього рівня.
3. Створення умов для підвищення конкурентоспроможності українських виробників на внутрішньому та зовнішньому ринках шляхом стимулювання інвестиційних та інноваційних процесів, поширення ресурсозаощадження, раціоналізації витрат, відповідного інформаційного забезпечення, митно-тарифної політики тощо.
4. Утримання макроекономічної стабільності шляхом поступової ревальвації реального ефективного курсу гривні на основі зростання валютних надходжень з неторговельних каналів та утримання мінімальних темпів інфляції для запобігання скороченню реальних доходів населення.
5. Реформування податкової системи з удосконаленням системи нарахування та стягнення ПДВ, можливим перетворенням його в іншу форму (податок з обороту), запровадженням майнового податку, розширенням спектру місцевих податків та/або збільшення частки основних податків, що надходять до місцевих бюджетів.
6. Реформування регуляторної системи, а саме: спрощення механізмів реєстрації, звітності, ліцензування підприємницької діяльності, підвищення їх прозорості при запровадженні єдиної системи обліку та реєстрації діяльності економічних суб'єктів.
7. Активізації зусиль щодо вирівнювання розвитку регіонів шляхом застосування податкових інструментів, перерозподілу бюджетних коштів, спрямування бюджетних інвестицій, залучення децентралізованих інвестицій, в тому числі — зарубіжних, та кредитно-інвестиційних програм міжнародних фінансових установ.

8. Реструктуризації ринку праці шляхом збільшення його територіальної (ринку оренди та продажу житла) та професійної (системи перекваліфікації) мобільності, раціоналізації систем вищої та середньої спеціальної освіти з пристосуванням її до прогнозних потреб економіки.
9. Посилення стійкості та контрольованості банківської системи шляхом посилення регуляторних вимог, заохочення укрупнень та злиття банків.
10. Підвищення ефективності бюджетних видатків через запровадження програмно-цільового підходу та жорсткий контроль видатків бюджету, реалізацію середньострокового бюджетного планування, зокрема — щодо бюджетних інвестицій та інших видатків розвитку.

Вищенаведені перспективи досить жорстко обумовлені об'єктивними макроекономічними закономірностями, притаманними українській та світовій економіці, отже, реалізовуватимуться тими чи іншими засобами, незалежно від офіційно та фактично обраних орієнтирів економічної політики. Поряд з цим, конкретні акценти економічної політики та динаміка макроекономічної ситуації у середньостроковій перспективі суттєво залежатимуть від тенденцій світової економіки та пріоритетів, обраних для урядової політики.

Доходи населення. Збільшення реальних та номінальних доходів населення має стати пріоритетною складовою економічного розвитку.

Довідково: у період 2000-04 рр. доходи населення зросли у 2,27 рази, причому темпи приросту реальних доходів випередили приріст реального ВВП, що певною мірою скоротило розрив у приростах цих показників, сформований у попередні роки.

У найближчі роки потрібно забезпечити приріст реальних доходів відповідно до зростання реального ВВП на рівні 8-10%. Цьому сприятимуть підвищення продуктивності праці по галузях економіки, зменшення податкового навантаження, врегулювання заборгованості з оплати праці (у 2000 р. — 6,4 млрд грн, у 2004 р. — 1,1 млрд грн. Вже в найближчому майбутньому мінімальну заробітну плату слід встановити на рівні прожиткового мінімуму, після чого забезпечити жорстку взаємну прив'язку цих показників для унеможливлення розриву між ними. За 5 років бажано добитися збільшення реальних доходів населення у 1,5 разу.

Зайнятість населення. Збереження у наступні роки стійких темпів зростання реального ВВП, приросту іноземних інвестицій, забезпечення пропорцій розширеного відтворення, об'єктивно вимагатиме залучення в економіку держави все більшого обсягу трудових ресурсів. Створення нових робочих місць можливе за рахунок глибокої диверсифікації та спеціалізації галузей економіки, освоєння нових сучасних виробництв, реалізації державних програм зайнятості.

Довідково: на сьогоднішній день чисельність населення, зайнятого в економічній діяльності, складає 20,7 млн осіб (43,9% наявного населення), число безробітних (за методологією МОП) становить близько 1,6 млн осіб (3,4% наявного населення). Індекс навантаження економічно неактивної частини населення на одного працюючого на сьогодні складає 1,52.

Індекс навантаження на одного працюючого бажано довести до 1,05, що дасть можливість нарощувати заощадження населення.

Соціальна складова бюджету. У 2000 р. соціальні видатки склали 27,7% всіх видатків бюджету, у 2004 р. цей показник сягнув 54,4%, а у 2005 р. — передбачається на рівні 60%. При збереженні такої динаміки у найближчому майбутньому частка соціальних видатків у державному бюджеті сягне 80%. Зазначені тенденції є небезпечними, оскільки значно знижують можливості держави стимулювати розвиток та нарощувати конкурентоспроможність національної економіки. Слід оптимізувати соціальні видатки на рівні витрат на соціальний захист і соціальне забезпечення до 8% ВВП, на охорону здоров'я до 7%, на освіту — до 9% ВВП.

Пенсійна система. До 2008 р. має бути завершена пенсійна реформа. Мінімальний розмір пенсії вже збільшено до рівня мінімальної заробітної плати і, вони повинні відповідати прожитковому мінімуму. Скасування обмежень щодо максимального рівня пенсії, впровадження трирівневої системи пенсійного страхування та встановлення прямої залежності розміру пенсії від величини заробітку дадуть можливість громадянам відчути соціальний захист з боку держави. Наступні роки повинні стати переломними для свідомості працівників та роботодавців. Реалізація реформи дозволить остаточно вирішити питання відходу від зарплат у «конвертах», з яких не здійснюються відрахування до Пенсійного фонду, і які не впливають на розмір пенсії.

Система охорони здоров'я. Збільшення фінансування системи охорони здоров'я до рівня 7% ВВП дозволить ефективно реформувати цю сферу. Буде погашена заборгованість та у двічі збільшені доходи працівників медицини. Наступним кроком має стати запровадження системи медичного страхування, що створить населенню гарантії отримання медичного обслуговування та зменшить відповідний бюджетний тягар. Проте нарощування видатків на охорону здоров'я та запровадження страхової медицини слід супроводжувати державним контролем за якістю медичного обслуговування та розбудовою медичної інфраструктури, особливо у сільській місцевості.

¹ Прогнози результатів соціально-економічного розвитку взято з: Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» / Авт. кол.: А.С. Гальчинський, В.М. Геєць та ін.; Нац. ін-т стратег. дослідж., Ін-т екон. прогнозування НАН України, М-во економіки та з питань европ. інтегр. України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

11.5.

Перспективи і проблеми розвитку гуманітарної сфери

776

Конфесійне середовище України. В умовах швидкого наростання темпів глобалізації роль релігійного чинника у житті українського соціуму зростатиме. Передбачається, що у середньо терміновій перспективі він стане надійним фундаментом загальнонаціональної консолідації (не лише духовної, а й політичної, економічної, територіальної тощо), важливою сполучною ланкою між Україною та Європейським Союзом, засобом збереження власної культурної ідентичності під натиском уніфікованої маскультури.

Ключовим завданням Української Держави у цій сфері є формування повноцінного поліконфесійного суспільства, організованого на принципах толерантності, віротерпимості, взаємопорозуміння. Сьогодні його успішній реалізації перешкоджає низка причин, основними з яких є недостатнє розуміння значимості духовних факторів у цивілізаційному поступі (означені складові або ігноруються, або зводяться до рангу другорядних), а також правова невпорядкованість релігійного простору країни, оскільки адекватного сьогодні та дієвого законодавчого механізму регулювання державно-церковних, суспільно-релігійних і міжконфесійних відносин на сьогодні в державі немає. Перед Україною назріла необхідність упровадження в життя осмисленої державної політики щодо відродження релігійних духовно-моральних цінностей на європейських демократичних засадах. На вирішення зазначених проблем, що стримують гармонійний розвиток конфесійної сфери, і мають бути спрямовані зусилля владних структур.

Перспективи розвитку мовної ситуації. Контури мовної політики в Україні і формування ситуації у мовній сфері значною мірою визначатимуться пріоритетами зовнішньої політики. Зокрема, реальне входження України до ЄСП зумовить посилення позицій російської мови. Проте мовна політика в Україні має базуватися на демократичних принципах вільного розвитку мов усіх національних меншин, які проживають в Україні.

Прихильність до таких принципів Україна продемонструвала, ратифікувавши Європейську хартію регіональних мов або мов меншин 15 травня 2003 р. Водночас, для України найважливішим завданням залишається зміцнення позицій і розвиток української мови. На цьому шляху протягом п'яти років мають бути вирішені наступні проблеми:

- якісне покращення вивчення української мови в школах;
- дотримання на всіх рівнях статусу української мови як державної;
- виведення з кризи українського книговидавництва;
- розвиток україномовного інформаційного простору.

Затвердження у жовтні 2003 р. «Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004-2010 роки», за умови її послідовного виконання, дає підстави для оптимістичного погляду на розвиток мовної ситуації в Україні на найближчі роки.

Освіта і наука. Стратегічною, креативною метою розвитку українського суспільства у найближчій перспективі має стати розбудова «економіки знань». Ця мета повинна реалізовуватися за рахунок динамічного розвитку в державі освіти та науки. Для цього необхідне поетапне нарощування видатків на освіту та науку до рівня не менше 12% ВВП, що створить передумови до збільшення якісного рівня освіти всіх рівнів. Заробітну плату працівників освіти у найближчі 2-3 роки необхідно збільшити принаймні вдвічі. Слід також терміново вирішити проблему забезпечення підручниками та комп'ютеризації шкіл. Збільшення фінансування допоможе спрямувати наукову діяльність на забезпечення потреб інноваційного розвитку національної економіки.

Сьогодні основними проблемами розвитку освітянської сфери є невідповідність кваліфікаційної структури підготовки фахівців кон'юнктурі ринку праці та недостатня якість освіти. З метою зрівноваження попиту та пропозиції кваліфікованих фахівців, які готуються у ВНЗ I-IV рівнів акредитації слід створити систему маркетингових досліджень та прогнозування розвитку ринку праці; диверсифікувати та уніфікувати освітянські заклади; перенести регулюючі функції МОН на регіональний рівень — створити систему муніципальної освіти; змінити парадигму функціонування МОН як нормативно-законодавчого, наглядового органу державної влади у сфері освіти; запровадити процес здобуття освіти протягом активного життя працівників. Необ-

хідно також стимулювати, розвиток системи неперервного навчання, що зумовить підвищення якості освіти, її спрямованість на розвиток системного творчого мислення, вироблення навичок пристосування до мінливого зовнішнього середовища та вміння пошуку нетрадиційних рішень.

Ще одним пріоритетом освітянської сфери є входження України до «Болонського процесу». Це дозволить уніфікувати систему вищої освіти, створить умови для розбудови сучасної інфраструктури освітянської галузі. Гармонізація нормативно-законодавчої бази та необхідність розвитку освітніх послуг дозволить запровадити сучасні методи навчання, залучити відомих вчених-практиків до викладання у ВНЗ, створити умови для переходу до муніципальної середньої освіти та зосередити державні навчальні заклади на секторі вищої освіти та післядипломного навчання.

Сучасними проблемами наукової сфери в Україні є відсутність стратегії розвитку науки і технологій, домінування державного (відомчого) управління науки, непрозорість фінансування, низька «капіталізація» інтелектуальних продуктів. В цьому контексті необхідним, а отже і очікуваним є перехід до стратегічного планування науково-технологічного розвитку як основи суспільно-економічного прогресу держави; розбудова системи державного замовлення на науково-технічну продукцію з розподілом фінансування через мережу фондів; створення рівних умов для суб'єктів науково-технологічної діяльності всіх форм власності; законодавче закріплення функціонування окремих дослідницьких груп (відділів, лабораторій); виокремлення дослідника як основного суб'єкта наукової діяльності, носія та власника виробленого інтелектуального продукту; визначення об'єктів інтелектуальної власності як невід'ємної складової основного капіталу. Зазначенні заходи мають бути доповнені створенням системи визначення пріоритетів науково-технологічного розвитку та механізмів їх реалізації, розробкою програми приватизації об'єктів науково-технологічної діяльності, диверсифікацією джерел бюджетного фінансування та розвитком інституту інтелектуальної власності.

11.6.

Актуальні проблеми співробітництва України та ЄС

Вже зрозуміло, що Україна, незважаючи на офіційно проголошений європейський вектор свого розвитку, змушена буде тривалий час існувати поза європейськими інтеграційними утвореннями. Це вимагатиме формування власної прагматичної зовнішньої та економічної політики, яка була б насамперед спрямована на подолання внутрішніх соціально-економічних проблем із максимальним використанням потенційних переваг, які надає економічна співпраця як за західним, так і за східним вектором зовнішньоекономічних стосунків.

Незважаючи на те, що взаємини України з Європейським Союзом переживають застій, можна виділити декілька напрямків, які є для них актуальними. Отже, зважаючи на відсутність чітких євроінтеграційних перспектив, у відносинах з Євросоюзом Україні сьогодні доцільно сконцентруватися на наступному:

1. Потрібно повною мірою використати ті можливості, які надає Україні вступ держав Центральної та Східної Європи до Євросоюзу. Перш за все, слід наполягати на прискоренні реформування режиму відносин між Україною та новими членами ЄС практично в усіх сферах наших взаємин, зокрема, спільної боротьби з новими загрозами безпеці на Європейському континенті та подоланні у найближчій перспективі негативних для України наслідків приєднання країн ЦСЄ до шенгенських правил. Перший крок у цьому напрямку вже був зроблений, коли Україна погодилась на поширення Угоди про партнерство і співробітництво (УПС) на нових членів.

Україні важливо посилювати ті напрями співробітництва, які склалися на ґрунті реальних економічних процесів, тобто стимулювати співробітництво з країнами Центральної Європи. Сьогодні Україна очікує від ЄС надання статусу ринкової економіки в контексті антидемпінгового законодавства Євросоюзу. Необхідно також вести наполегливий діалог про уведення Євросоюзом для України преференції в рамках Генеральної системи преференцій ЄС, що знизить імпорتنі тарифи на важливі для України товари, у тому числі метал, зерно, добрива, насіння

та ін., і таким чином, дозволить скористатися перевагами безпосереднього наближення до кордонів Євросоюзу.

2. Необхідно послідовно узгоджувати позиції сторін щодо вже зробленого у сфері двосторонніх відносин, а також того, що і як потрібно робити у коротко- та довгостроковій перспективі. Таке узгодження має неодмінно передбачати вироблення спільного погляду на цілі й завдання українсько-європейських відносин у наступний період, у тому числі й на перспективі державної стратегії європейської інтеграції України.

На поряток денний висувається завдання вироблення нового формату двосторонніх відносин з ЄС, який би поєднав у собі ідеї «сусідства», «партнерства», «асоціації».

3. Україна повинна ефективно використати можливості запропонованої ЄС формули: «привілейовані відносини із сусідами». Як відомо, 12 травня 2004 р. була оприлюднена нова стратегія Євросоюзу в сфері Європейської політики сусідства, підготовлена Єврокомісією. З точки зору українських євроінтеграційних планів, важливе значення має закріплена у документі ЄК готовність Євросоюзу «поділитися перевагами від розширення – 2004 із сусідніми країнами». До кола таких країн зараховано й Україну, тому однією з актуальних проблем двосторонньої співпраці між Україною та ЄС стає проблема вироблення практичних інструментів і механізмів, які б дали змогу скористатися перевагами, про які йде мова.

«Привілейоване сусідство» може виявитися для української сторони більш прийнятним форматом, ніж просто «сусідство» або «особливе сусідство», яке європейська сторона не так давно пропонувала нам як максимально можливу й реальну перспективу. Конкретне наповнення шляхом двосторонніх переговорів формули, про яку йдеться, слід вважати актуальним завданням поточного моменту.

У рамках Європейської політики сусідства вже зараз визначена низка конкретних напрямів і практичних механізмів, кожен з яких заслуговує на уважне вивчення й вироблення українською стороною зустрічних пропозицій. Це, скажімо, стосується економічних проектів у галузі енергетики та транзиту енергоносіїв, транспорту, захисту навколишнього середовища тощо; гуманітарних проектів на рівні інститутів громадянського суспільства; транскордонного співробітництва, а також співробітництва у різних сферах у рамках т. зв. «регіональної співпраці на східних кордонах ЄС». Участь у кожному з проектів,

яка передбачає й часткове фінансування за рахунок ЄС, є для України актуальною.

4. Під тиском обставин відбуваються суттєві зміни в баченні ЄС моделі європейської системи безпеки. ЄС поступово трансформується з політико-економічної організації у безпекову, що сприяє просуванню українських ініціатив щодо формування спільної європейської безпекової політики. Тому, з огляду на наш безпековий потенціал та досвід партнерства з НАТО, Україні варто інтенсивно розвивати співробітництво у сфері безпеки не тільки з НАТО, а і з ЄС.

Розробка, формулювання і реалізація українських ініціатив, щодо партнерства Україна-ЄС у галузі безпеки, а також європейська інтеграція України, має відбуватися з урахуванням наявності розходжень між країнами-членами ЄС з приводу його майбутньої моделі. В основному це стосується: федеративного чи конфедеративного бачення перспектив політичної організації ЄС; розбіжностей щодо створення військового чи оборонного союзу; відсутності консенсусу в ЄС стосовно чіткого бачення перспектив відносин з геополітичними центрами — США, Росією, а також з Україною.

Мабуть можна говорити про певну гру країн ЄС навколо проблем європейської безпеки, яку вони латентно ототожнюють із безпекою ЄС і прагнуть забезпечити її лише у цьому просторі. При цьому їх взаємодія з рештою країн регіону є своєрідним пошуком «тимчасових союзників», можливості і ресурси яких, можна використати у своїх інтересах. Така зовнішньополітична протекціоністська практика є безперспективною і суперечить ідеології «Ширшої Європи».

Вищезазначене обумовлює необхідність укладення нових більш конкретних угод про особливості партнерства і співробітництва України з ЄС (що зосереджувалися б, окрім іншого, на спільних проблемах безпекового характеру).

Перспективи інтеграції України в систему європейської безпеки залежать від сприятливого співвідношення міжнародних і внутрішніх чинників, зокрема, від умов та особливостей розширення НАТО і ЄС, а також від характеру реформування владно-політичної, соціально-економічної, правової і воєнної сфер українського суспільства.

5. Сьогоднішній зовнішньополітичний інструментарій України у євроінтеграційному співробітництві, на наш погляд, складають:

- ▶ роль «східноєвропейського форпосту» від проникнення у Європу різного роду ризиків та загроз;

- ▶ європейське самоусвідомлення українського суспільства і прагнення укласти стійкий політико-економічний союз, який розширить воєнно-політичний, економічний і культурний європростір та збільшить у глобальному вимірі геополітичну і гео економічну вагу ЄС;
- ▶ можливості України у підтримці геополітичної стабільності та безпеки в регіоні;
- ▶ статус основного східного транспортного й енерготранзитера для Європи;
- ▶ роль вагомого учасника процесу стабілізації ситуації на Кавказі, формування нового Балто-Чорноморського енергоринку, освоєння Каспійських енергоносіїв;
- ▶ значні обсяги участі на ринку звичайних озброєнь і науково-технологічним потенціалом в аеро-космічній галузі.

Цей інструментарій потрібно ефективно використовувати для забезпечення національних інтересів України у взаємовідносинах з ЄС.

6. Слід виходити з того, що необхідною умовою реалізації курсу на євроінтеграцію є поглиблення співробітництва з НАТО. Тут Україна має значно більші успіхи, ніж на шляху євроінтеграції.

У цьому напрямі необхідні:

- ▶ активна й конструктивна участь у формуванні євроатлантичної зовнішньої, оборонної та безпекової політики;
- ▶ підтримка високого рівня «політичного діалогу» в РСАП, діяльності в ОБСЄ, а також взаємодії з країнами Центральноєвропейської ініціативи і Вишеградської групи. Така взаємодія має бути спрямована на створення сприятливого ставлення НАТО до вступу України в Альянс, обмін інтеграційним досвідом і отримання допомоги на шляху євроатлантичної інтеграції;
- ▶ повноцінне виконання заходів передбачених програмою співробітництва «Україна — НАТО» «Партнерство заради миру» і Плану дій Україна-НАТО;
- ▶ подальша інституалізація зв'язків України з НАТО шляхом створення нових механізмів (у тому числі і поглиблення відносин ГУУАМ-НАТО, запровадження окремої Ініціативи співпраці). Цьому сприятиме також зміцнення зв'язків з євроатлантичними структурами на рівні парламентів;
- ▶ продовження участі України у миротворчих операціях, що здійснюються під проводом ООН, ОБСЄ, ЄС та НАТО;
- ▶ прагнення до політичного згуртування ймовірних країн «третьої хвилі» розширення НАТО (Грузії, Азербайджану,

Албанії, Македонії, Хорватії, Молдови), сприяння узгодженню й координації їх взаємин з Альянсом. Україна має істотні шанси на неформальне лідерство у цій групі країн-аспірантів НАТО, що сприятиме успішності національної політики ЄАІ;

➤ поглиблення співробітництва у «геополітичних трикутниках»: Україна-Польща-країни Балтії; Україна-Польща-Туреччина; Україна-Грузія-Азербайджан. Перший трикутник відображає співпрацю у рамках Ради держав Балтійського моря і Балто-Чорноморської співдружності; другий — співпрацю в ОЧЕС; третій — партнерство в ГУУАМ. В перспективі усі вони стануть окремими складовими формування архітектури безпеки Європейського континенту. Для України розвиток і зміцнення цих геополітичних трикутників є визначальним для реалізації «європейського вибору».

І насамкінець. Досягнення суспільної злагоди по питанню інтеграції до ЄС є запорукою встановлення цілісного бачення Європою української геополітики. Без цього, навіть в умовах відповідності критеріям членства в ЄС, інтеграція до Європи не матиме перспективи.

Чинники консолідації українського соціуму

(Замість післямови)

Загальновідомо, що поступ держави, її авторитет залежать значною мірою від ступеню консолідації народу, котрий творить цю державу. Чим нація згуртованіша, тим менше конфліктів у суспільстві, а відтак державний організм виглядає перспективнішим на шляху свого розвитку. В цьому контексті нинішній стан українського соціуму, з його численними проблемними ситуаціями, вимагає стратегічної переорієнтації на пошук внутрішніх механізмів самоорганізації та розвитку.

До безперечних позитивних тенденцій суспільного розвитку незалежної України слід віднести зміцнення української політичної нації. Феномен останньої визначається громадянством певної людської спільноти, тобто існування держави зі своїми громадянами, а також її опора на демократичні традиції і цінності. Політичну націю формують державотворчий етнос, в даному випадку український, а також всі національні меншини країни. Спільним для всіх є громадянство України — держави, яку вони творять для себе, захисту прав та свобод кожного з членів суспільства, національні інтереси країн загалом.

Як відомо, громадянське суспільство своєю основою має демократію і, водночас, чітку законодавчо-правову базу, яка регламентує права і обов'язки громадян держави. У цьому контексті чи не найвизначальнішою рисою є рівність усіх без винятку громадян перед законом, з одного боку, і рівність перед законом як громадян та держави — з іншого. На жаль, існуюча права, а особливо відомча сукупність законів, актів, постанов та розпоряджень містить положення, котрі порушують цю вимогу. Мова йде про пільги, привілеї, грошові винагороди за почесні

звання, посади тощо. Намічений в попередні роки намір переглянути існуючу систему пільг і привілеїв на сьогодні так і не виконаний.

Консолідуючий потенціал нації залежить від цілої низки факторів. Серед них, найперше, — наявність у народі спільної території проживання, культурних традицій, історичної пам'яті, самосвідомості, ідентичність економічного простору, релігії, мови. Кожний з цих чинників диференціюється ще на ряд складових. Скажімо, релігійний фактор включає наявність святих місць, свят, обрядів, інституційного комплексу конкретного народу. Коли йдеться про культурні традиції, то маються на увазі спільні звичаї, усталена літературна, фольклорна, мистецька і т. п. парадигми світобачення, притаманні тій чи іншій спільноті.

Вагому роль в консолідації нації відіграє *спільна історична пам'ять* народу. Особливо актуальною вона є за умов наявності чорних і білих сторінок в історії нації. Проблема відновлення й утвердження історичної пам'яті потребує не лише знання причин та негативних факторів, а й шляхів їх подолання. Це, повинні бути по-перше, ідеологічна, пропагандистська, виховна і культурна робота, по-друге, політичні та адміністративні заходи. Ця потреба двох рівнів — громадського та державного. Суспільно-практичну потребу мають забезпечувати з одного боку громадська діяльність, з іншого — державні та конституційні гарантії.

Не менш важливе об'єднавче значення посідає *мовний фактор*, який відчутно впливає на процеси консолідації у нашому суспільстві. З перших років незалежності українську мову проголошено державною з відповідним нормативно-правовим підґрунтям. Проте тут у нас є проблеми. Навіть у державних структурах нерідко нехтуються вимоги чинного законодавства про мови, не кажучи вже про заклади освіти тощо. Місцеві органи влади у східних та південних регіонах пустили мовні процеси на самохід. У результаті маємо поглиблення мовної «тріщини» в Україні, котра підживлює політичне протистояння внутрішнього «заходу» й «сходу». Належне функціонування української мови — це не акт примусу чи нехтування інших мов у нашому суспільстві — це необхідність вироблення надійного смислового «інструменту», з яким пов'язана і національна інформаційна безпека, котра по волі формується, і вироблення цілісного комунікаційного поля.

Важливою гуманітарною проблемою залишається осмислення, залучення до загальнонаціональної консолідації та нормативно-правове забезпечення прав і свобод *українців, що емігрували* з Батьківщини і активно займаються збереженням, відтворенням і розвитком своєї національної культури в чужинському середовищі, пропагуванням її визначних здобутків. Іншими словами, держава зобов'язана ретельно вивчати та досліджувати реальний стан культурно-освітнього, соціального, матеріального представників української діаспори в тих чи інших країнах, звертатися з пропозиціями та клопотаннями до урядів цих країн із метою забезпечення належних прав і свобод для наших земляків, що передбачено міжнародними нормативно-правовими документами.

Мусимо зазначити, що сьогодні навіть *релігія*, яка впродовж багатьох віків була основоположним інтегруючим імпульсом для українців, здебільшого виконує дезінтегруючу функцію. Міжконфесійні протистояння, суперечки, конфлікти, що насичують українську дійсність, лише нагнітають напругу у суспільстві, стають на заваді досягнення суспільної злагоди і консенсусу. Причини метаморфоз, в результаті яких релігійний чинник відчутно нівелював свій універсальний моральний потенціал, визначаються специфікою конфесійного середовища в Україні. Успішному вирішенню питання духовної консолідації української спільноти перешкоджає відсутність в державі релігійної інституції, котра б змогла виступити генератором побудови цілісного духовного простору.

Специфічною особливістю етнополітичної ситуації в Україні є використання етнічного чинника регіональними елітами з метою політичної мобілізації населення регіонів. Такий, інструменталістський підхід до етнічності уможливило виокремлення населення регіонів як певних квазі(етнічних) груп шляхом визначення та конституювання (суб)етнічних ознак — соціокультурного підґрунтя консолідації територіальних спільнот. Варто зазначити, що інструменталізація етнічності, з одного боку, є компенсаційним механізмом, що має подолати негативні наслідки тривалих дезінтеграційних процесів та руйнування колишніх інституціоналізованих соціальних зв'язків на національному рівні, проте, з іншого боку, створює небезпеку для загальнонаціональної консолідації, позаяк сприяє як міжрегіональному протистоянню, так і протистоянню між центром та регіоном.

Як свідчать соціологічні опитування розподіл преференцій між громадянами України різних регіонів значною мірою залежить від місця проживання, тобто від територіальної, регіональної ідентифікації. Передусім це стосується східних та південних регіонів України, де внаслідок значної етнокультурної строкатості й водночас соціокультурної гомогенності населення російськомовних промислових міст, етнічна ідентичність дедалі більше поступається ідентичності регіонально-територіальній. У цьому контексті набуває особливого значення позиція місцевих інтелектуальних осередків, спроможних використати місцевий соціокультурний матеріал для обґрунтування історичної та культурної «особливості» певної територіальної спільноти.

Успішність процесів консолідації українського суспільства значною мірою залежить від реалізації державою виваженої *регіональної політики*. До її ключових завдань належить зменшення міжрегіональних економічних та соціальних диспропорцій. Дійсно в Україні має місце нерівномірне розміщення по території економічного потенціалу, значні відмінності між регіонами за обсягом виробництва та основними соціальними параметрами. Від держави вимагаються адекватні заходи щодо стимулювання розвитку тих регіонів, які найбільше цього потребують.

Прогресивний розвиток нашої держави не мислимий без усвідомлення важливості суспільної консолідації. Обравши за пріоритет *розбудову демократичного правового суспільства*, ми повинні чітко усвідомлювати консолідуючу функцію держави в цих процесах і бути готовими до численних проблем, які отримали в спадок і які ще неодноразово даватимуться взнаки у майбутньому. Сьогодні перед державою, перед вищими органами влади стоїть низка невирішених внутрішньополітичних і зовнішньополітичних проблем у сфері консолідації суспільства. Саме держава та структури, які її репрезентують, мають бути взірцем суспільної консолідації, дбати за гармонізацію та створення оптимальних умов співіснування різних автентичностей, незалежно від їх етнічної, релігійно-конфесійної, статевої, соціальної чи політичної приналежності. Завдання нинішньої народної влади полягає в тому, щоб суспільна консолідація була не порожньою фразеологією чи абстрактною метою, а щоденним, наполегливим курсом, який поступово втілюватиметься.

В контексті суспільної консолідації особливого значення набувають *європейські інтереси України та її євроінтеграційні прагнення*. Сьогодні саме вони є наріжними передумовами остаточного формування сучасної української політичної нації. Неодноразово говорилося, що в Україні належно не функціонують громадські інститути, бажає бути кращим соціально-матеріальний рівень забезпечення більшості населення, залишається низькою правова культура тощо. Євроінтеграційний курс — це перш за все наша можливість реорганізувати та модернізувати власну країну «з середини», не чекаючи сторонньої допомоги. Підстави успішної реалізації євроінтеграційної стратегії у нас є — це і європейська традиція України, і її культура, географічне розташування. Досягнення суспільної злагоди з питання інтеграції до ЄС є запорукою встановлення цілісного бачення Європою української політичної нації, української держави, української геополітики. Без цього, навіть в умовах економічного оздоровлення, впорядкування державного кордону тощо, інтеграція до Європи не матиме перспектив.

ПРО АВТОРІВ

АСТАФ'ЄВ Анатолій Олександрович — кандидат філософських наук, старший консультант Національного інституту стратегічних досліджень.

БАКАЛЬЧУК Владислава Олегівна — аспірантка відділу етнополітики Національного інституту стратегічних досліджень.

БАРКОВ Валерій Юрійович — доктор політичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу соціальних відносин та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень.

БІЛИЙ Олег Васильович — доктор філологічних наук, керівник науково-дослідницької групи з політичної філософії Інституту філософії ім. Григорія Сковороди НАН України.

БОГДАНОВА Вікторія Євгенівна — здобувач кафедри політології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

ВЛАСЮК Олександр Степанович — доктор економічних наук, професор, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України, перший заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень.

ВОВКАНИЧ Степан Йосипович — доктор економічних наук, професор, дійсний член Папської Академії соціальних наук (Ватикан), головний науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України (Львів).

ГРИНІВ Ігор Олексійович — директор Національного інституту стратегічних досліджень, народний депутат України.

ЄВСЄЄВА Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

СМЕЦЬ Тетяна Михайлівна — молодший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЗАДОРЖНА Ольга Василівна — кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Об'єднаного інституту економіки НАН України.

790

КРИСАЧЕНКО Валентин Семенович — доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу етнополітики Національного інституту стратегічних досліджень.

МЕЛЬНИК Марта Ростиславівна — магістр психології, асистент кафедри психології філософського факультету Львівського національного університету імені І. Франка.

МИКИТЕНКО Вікторія Володимирівна — кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник Інституту економіки та прогнозування НАН України.

МОСТЯЄВ Олександр Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ПАВЛЮК Алла Петрівна — кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, завідувач сектору проблем соціально-економічного розвитку регіонів Національного інституту стратегічних досліджень.

ПСКУН Валентина Миколаївна — кандидат історичних наук, заступник директора Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

РОЗОВА Тамара Вікторівна — доктор філософських наук, професор, головний консультант відділу соціальних відносин та громадянського суспільства Національного інституту стратегічних досліджень.

РОЗУМНИЙ Максим Миколайович — кандидат філософських наук, зав. відділом Національного інституту стратегічних досліджень.

САУХ Юрій Петрович — доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ректор Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

СОКОЛЕНКО Юлія Миколаївна — викладач кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету.

СТЕПИКО Михайло Тимофійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Національного інституту стратегічних досліджень.

ФАДЄСВ Володимир Борисович — кандидат філософських наук, старший консультант відділу етнополітики Національного інституту стратегічних досліджень.

ЦІПКО Анатолій Валентинович — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ЧАДЮК Олеся Миколаївна — кандидат філологічних наук, редактор видавництва НАН України «Наукова думка».

ЧЕРНІЙ Анатолій Михайлович — доктор філософських наук, професор, заступник директора природничо-гуманітарного ННІ Національного аграрного університету, завідувач кафедри політології та соціології.

ШВАЙКА Михайло Андрійович — доктор економічних наук, професор, академік, проректор з наукової роботи Київського міжнародного університету, консультант Верховної Ради України, народний депутат України I скликання, державний службовець першого рангу.

ЩЕРБАТЮК Олена Вадимівна — кандидат філософських наук, докторант Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ

За редакцією доктора філософських наук,
професора *Крисаченка Валентина Семеновича*

В авторській редакції

Відповідальні за випуск: **Кушерець Д.В., Харлан Є.А.**

Комп'ютерне верстування **Перловської М.І.**

Підписано до друку 25.05.2005 р. Формат 60х90/16. Папір офс.
Друк офс. Умов.-друк. арк. 49,50. Обл.-вид. арк. 48,23.
Тираж 800 прим. Замовл. № ...

Видавництво «Знання України».
03150, м. Київ-150,
вул. Велика Васильківська (Червоноармійська), 57/3, к. 314.
Тел. 287-41-45, 287-30-97.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
(ДК №217 від 11.10.2000 р.)